

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

SZERKESZTI

HUNFALVY PÁL.

TIZENNEGYEDIK KÖTET.

ELSŐ FÜZET.

BUDAPEST, 1878.

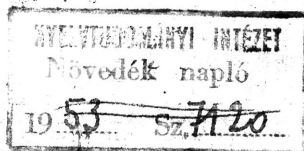
A M. TUDOM. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA BÉRHÁZÁBAN.)

TARTALOM.

	Lap.
Új tudományok új előítéletek. Hunfalvytól	1
Xorenáci Mózes az ogundur és ogur bolgárokról. Edelspacher Antal . .	65
A mássalhangzók hasonulása a magyarban. Dr. Simonyi Zsigmond . . .	71
Aeschylus és Sophocles tropusai. Pecz Vilmos	95

ÚJ TUDOMÁNYOK ÚJ ELŐÍTÉLETEK

MEG

ADALÉK A FINN-UGOR NÉPEK TÖRTÉNETEIHEZ.

«A különböző emberfajok keletkezése s azoknak az égaljhoz való viszonya, méltán a természetvizsgálónak a feladata; történelmileg úgyis alig lehet, de nem is épen nyomós, meghatározni, ha vajjon a legrégebb lakosság, melyről biztos tudásunk van, ott keletkezett-e az illető országban, azaz autochthon-e, vagy az is jövevény? De az egymásra következő népek felmutatása, miből a mind tökéletesbülő műveltség fokozódása kitessék, valamint hátrafelé menve az is kitünjék, hogy a kevésbbé művelhető néptörzsek a feljebb álló nemzetek nyomásától el-elenyésztek: ez már a történetek vizsgálójának a dolga», úgymond Mommsen római történelmének elején. ¹⁾ S azután így folytatja: «A német régészek azt hozták ki, hogy Anglia, Francia, Éjszak-Német és Skandinávia országokban az indgerman törzsek elérkezte előtt egy talán *csúd* (*finn-ugor*) fajbeli nép lakott vagy inkább barangolt, a mely vadászatból és halászatból él vala, szerszámaikat kőből, esontból, agyagból készítvén, magát pedig vadak fogaival és gyantakövel ékesítgetvén, de a földművelést és az érczek használatát nem ismervén. Indiában is az indgermán népet egy kevésbbé művelhető, barnább színű nép (a *dravida* stb. nép) előzte meg. Ámde Italiában se egy kiszorított nemzetnek nyomaira nem akadhatni, milyenek a keltek és germánok területén a finnek és lappokéi, s milyenek az ind hegységeken a barna népekéi (s déli Indiában a

¹⁾ Römische Geschichte. Erster Band. Dritte Auflage. Berlin 1861. A 8. lapon.

dravidákéi), se egy elenyészett ős népnek oly maradványaira nem találtak még, milyenek emitt a keltek és germánok területén azon régiségek, melyek egy kőkorról tanúskodnak.»

Bagehot, a nemzetek eredetéről értekezvén azt mondja egy helyütt ¹⁾: A mióta a hosszú agyu ²⁾ népek a rövid agyuakat Európának legjobb részeiből kiszorították: azóta az egész európai történelem nem egyéb mint a győzelmek története, melyeket a hadilag jobban készült népek a kevésbbé jól készülteken nyertek és nyernek.

E két idézetben (Mommsenből, *Bagehot*ból) az új tudományok: anthropologia, ethnologia, archaeologia, nyelvtudomány szólnak; egyszersmind némely balítélet vagy inkább előítélet is nyilatkozik azokban, melyek az új tudományok árnyékában keletkeztek, s igazságok gyanánt, úgy látszik, annál hangosabban nyilatkoznak, mennél kevesebb közök van a valósághoz.

I.

Mommsen az emberfajak keletkeztét s az égaljhoz való viszonyukat méltán a természettudományokba utasítja. Ez a termé-

¹⁾ *Bagehot* Walter, *der Ursprung der Nationen*: Autorisirte Ausgabe, Leipzig, 1874. Az «Internationale Wissenschaftliche Bibliothek» IV. kötetének 58, 59. lapján.

²⁾ *Hosszú agyu, rövid agyu* = dolichocephal, langschädelig; brachycephal, kurzschädelig. Én itt az *agy* szót azon értelemben veszem, a melyben kell azt venni, s mely szerint az «a fejnek csontnemű és félgömbölyű része, mely a velőt magában foglalja» N. Szótár; — vagy «caput, cranium» Kresznerics, P. Pápai. Azért *agy-koponya* «cranium, calvaria» Kresznerics, P. P. és Molnár Albert szerint. Az *agy* szó tehát soha sem jelentett «cerebrum», «Gehirn», mely mindenütt és mindenkor *agy-velő* volt. Csak az újabb kor nevezé el a cerebrum-ot, Gehirn-t agy-nak, s csinálá az *agycs* szót is, *his agy-velő* helyett. Koponya is agy, de inkább az agynak részeit jelenti, soha nem az egész agyat. Volt és van *agy-velő*, de nem volt soha és sehol *koponya-velő*. Legyen tehát a «craniologia» megint *agy-tan*, ne pedig *koponya-tan*. — A Természettudományi Közlöny 1876-beli októberi füzetében Balogh Kálmán «*az agy életéről*» értekezik. Szeretném, ha ezentúl az *agy-velő életéről* értekeznék, a mit már a *hátgerincz-velő* is javasolna. Hisz az «üres fejű, híg velejű» régi kifejezéseket B. K. is nagyon helyeseknek találja. Igaz ugyan a «cerebrum-nak» *substantia medullaris*-a s *medulla oblongata*-ja is van: de ezek elnevezésére módot talál a dolgokon, nem pedig az idegen elnevezéseken gondolkodó magyar tudomány.

szettudomány az anthropologia, mely az embernek eredetét s annak természetes tulajdonságait kutatja, mely továbbá az emberiség azon különbségeit írja le és határozza meg, melyek az emberfajokat jellemzik, s nemcsak leírja, hanem szülő okait is fűrkészi, ha vajjon az égalj okozta-e, vagy külön-külön eredetnek kell-e tulajdonítani. Mind erre az anthropológiának egyik ága, a craniologia, szolgál hathatósan. Az a kérdés pedig, ha vajjon a különböző állati osztályok mindnyájan, az embert is hozzájuk tudva, *egy* eredetből valók-e, vagy több eredetből indultak-e ki, a mely kérdéshez az emberfajok eredete szorosan csatlakozik: az napjainknak egyik legnagyobb kérdése. Az anthropológiának tehát roppant nagy tere, s épen oly nagy feladata is van; sőt ez akkora, hogy ki is dagad a természettudomány köréből s a speculatio mezejére árad ki. Az anthropologia mint természettudomány alig hogy kinevelte a philosophiát, maga olyan philosophicussá lett, mint akár a régi ion bölcselkedés. Egy újkori Diogenes nem lenne kevésbbé mulattató a réginél. — De legyen bármilyen is az anthropologia, a mit az kutat, minek az akar tudománya lenni, az nem a történelem és történetírás tárgya.

Az anthropológiával legszorosabb viszonyban áll az *ethnologia* vagy *ethnographia*; tehát az a tudomány, mely a népek vagy nemzetek támadását fűrkészi, tulajdonságaikat leírja, jellemezi, s azok szerint osztályozza is. Eme tudományban is még sok a bizonytalanság; mintha még ez iránt sem volna egyetértés, hogy mi teszi tulajdonképen a nemzetet? Azért nem is világos még a különbség az anthropologia és ethnologia között, s ha vajjon ez utóbbi hasonlóképen természettudomány-e, mint az anthropologia? Nem igen tudni még, hogy a craniologia vagy az agy-tudomány az anthropológiának vagy az ethnológiának része-e? Hogy e kérdést valóban felfoghassuk, egynehány adatot közlök a legújabb agy-vizsgálatokból.

Azon nemzetközi gyűlés, mely mult szeptember havában Budapesten tartatott, 1874-ben Stockholmban, 1869-ben pedig Kopenhágában ülte volt ünnepeit. Szántsándékkal élek ezen kifejezéssel, mert a történelem előtti tárgyak gyűjtögetése, magyarázata, fejtegetése akár az anthropológiához akár a szorosan vett régiségekhez, azaz az emberi működés maradványaihoz tartozzának, Skandináviában indult meg s teremtett új tudományt, mely-

nek ama nemzetközi gyűlések csakugyan ünnepei. Dániában *Simonsen Vedel* állítá fel először 1813-ban a régiségek három korát, úgymint a kő-, bronz- és vaskort, s Thomsen rendezé 1830-ban a kopenhágai muzeumot az említett három korszak szerint.

Azon évben Hildebrand Emil, akkor lundi tanár, látogató meg a kopenhágai muzeumot, s elfogadván a Thomsen rendszerét, ő is a szerint állítá fel azután a lundi kiesi muzeumot, s utóbb, mint «antiquarius regni» — mely hivatalt Svédországban már Gusztáv Adolf teremtett volt — a stockholmit. A kopenhágai és stockholmi muzeumok, a régiségi tárgyak rendezésére és számára nézve elsők a művelt világban. A történelem előtti régiségek tudománya tehát Skandináviában keletkezett, s virágzik mai napig is jobban, mint bárhol.¹⁾ Mommsen tehát a legelől álló idézetben legalább nem világosan, ha nem is a szorosán vett német tudomány iránti elfogultsággal szól, midőn azt mondja: a német régészek találták ki, hogy Anglia, Francia stb. országokban egy kőkorbéli nép megelőzte az újabban odaérkezett népeket: mert azt bizony a skandináv vizsgálók találták ki. Az új régészeti tudomány Skandináviában keletkezett, dán és svéd tudósok kezdték meg és fejtették ki nagyon; a dán és svéd első kutatásokhoz csatlakozónak azután az angol, francia, német és olasz kutatások; azok által indítva indult meg a magyar újkori régészet is. — Abban is csatlakozott Mommsen, hogy Italiában illetén kőkorbéli népnek nem maradtak volna meg nyomai: sőt azokat már a régi római emberek is észrevették volt, jelesen Augustus császár, kiről Suetonius azt beszéli, hogy szerény épületeit nem annyira szobrok és festett képek, mint inkább lugosok és berkek ékesíték, valamint a régiséggel és ritkasággal kitűnő tárgyak, milyenek Kapri szigetén az otromba vad állatok felette nagy csontjai, melyeket óriások csontjainak neveznek, s milyenek a hērósoknak fegyverei (quae dicuntur Gigantum ossa et arma Heroum).²⁾ Íme a történelem előtti nagy fű-evők csontjai, melyeket a közhit óriásokéinak tart vala, de melyeket az értelmesek otromba állatok csontjainak nézett (immanium belluarum ferarumque membra praegrandia); íme továbbá a kőkori bal-

¹⁾ A 4 millió lakosságú Svédországban 11 folyóirat foglalkozik a régiségekkel. — Hildebrand János, a «Congrès international d'Anthropologie» stb. à Stockholm. Compte Rendu, 11. lapján.

²⁾ Svetonius, Octavus Augustus LXXII.

ták, kalapácsok stb., a melyeket mindnyájan a régi hősök fegyvereinek (arma Heroum) hittek. A bolognai nemzetközi gyűlés pedig 1871-ben bő és nagy mutatványait tárá ki a történelem előtti régiségeknek, melyekkel Olaszország bővelkedik; s ma minden ember tudja, hogy mindenütt az úgynevezett kőkor a műveltségnek első s nem is megvetendő foka.

A kőkori régiségek közt az emberi agyak kiváltképen ingerlik a vizsgálódást, mert ha valamiből, úgy talán az agyaktól lehet kiolvasni, hogy kik voltak a kőkornak emberei. A mely országban összeül a régészek nemzetközi gyűlése, annak kőkori emberei felé irányul a közfigyelem. Stockholmban arra a kérdésre, hogy Svédországban a történelem előtti embernek melyek az *anatomiai* és *ethnikai* jellemei? báró Dübentől várták a kielégítő feleletet. «Sokan, úgymond Düben, azért ösztönöztek felelnem a kitzűött kérdésre, mert azt gondolják, legjobban tehetem, minthogy régen kutatom e tárgyat, s minthogy az orvosszaki muzeum igazgatója lévén, annak bő gyűjteménye elég anyagot nyújt nekem a vizsgálódásra. Fájdalom, meg kell vallanom, úgymond, hogy a midőn 10 vagy 11 évvel azelőtt beléfogtam ebbe a kutatásba, a kérdés nagyon egyszerűnek s a felelet reá igen könnyűnek látszik vala: most az ellenkezőt érzem. Az anyag sokasodott, az észleletek szaporodtak ugyan: ámde kétségeim is szaporodtak napról-napra, s régi bizodalمام elenyészett. Ezt ugyan gyengességemnek is tulajdoníthatnám, ha más országok idevágó irodalmait tekintve nem látnám, hogy a bizonytalanság ott is emelkedik, s ha nem tudnám Virchow és Quatrefages imént hallott nyilatkozatjaikat, melyek szerint az anthropologiai craniologia koránt sincs még annyira hozva, hogy biztos feleleteket adhatna azon kérdésekre, a melyek a történelem előtti tárgyak kutatásaiban mindig előkerülnek. Legyőzhetetlen bajok mutatkoznak Európa nagy népeinél, a melyekben fajvegyülés esett meg a történelmi időben s alkalmasint a történelem előtti időben is esett volt. Svédországban idegen hódítás nem történt, mint tudjuk, nem sűrű népessége állandóbb és helyhez ragaszkodóbb mint egyebütt, itt tehát csak a svea-k és gótok nyomait kell kutatni (e két törzsből állott össze a svéd nép), meg azon népét, a melytől a nagykövü (megalith) emlékek származnak. Mind a mellett vannak itt is oly nehézségek, mint másutt. A finn fajnak nyomai is mutatkoznak, de ezek nem okoznak

semmi bajt, mert a finn fajnak agyai világosan különböznek a többiektől. — Ámde hogyan lehet a sveákat a gótoktól, s ezeket együtt ama régiebb néptől megkülönböztetni? — Düben a mostani népesség agyait megmérvén, a férfiaknál 76,73, a nőknél 77,38 szélességi általános indexet talált; ¹⁾ amazok öblössége 1,480, emezeké 1,360 centiméternyi lévén. A mostani svéd népség világosan egy ugyanazon típusu, bár egyedi különbségek nem hiányzanak is, s bár a városok és felsőbb osztályok embereinél az idomok simultabbak, kerekdedebbek, mint a falusi népnél. Az általános nagy egyezésnél fogva, mely *egy* típusra mutat, kénytelen vagyok állítani, úgymond Düben, hogy a sveák és gótok egy fajbeliek, talán csak a műveltség fokára nézve voltak különbözők, mit a hagyományos történelem is állít.

Düben a történelem előtti népnek agyait is megvizsgálta. Ötven ilyen agy van meg; de a szétporlódottak is, felismerhető nyomaik szerint, az épekhez tartoznak. Mindezen agyak — néhánynak kivételével — 74,3 szélességi általános indexet mutatnak, szegletesebbek és kisebb öblösségűek ugyan a mostaniaknál: egyébiránt mi különbséget sem vehetni rajtuk észre, mintha más típushoz tartoznának. Ennélfogva azt kell vélni vagy alítani, hogy a történelem előtti ama régi nép Svédországban ugyanazon típushoz tartozott, a melyhez a mostani.

Mondhatná ugyan valaki, így folytatja Düben, hogy ama régi agyak egy *vegyült fajnak agyai*. Ámde a vegyült fajnak kérdése nagyon aggató («c'est une question singulièrement épineuse que cette question des crânes des races mixtes»). Düben nem bátorodik arról valamit is állítani; vegyes fajú agyakat nem talált még. Látott ugyan már sok utódot finnek és svédek, lappok és svédek, finnek és lappok közti házasságokból: de közlő vagy vegyült agyakat még a második vagy harmadik nemzetség sem mutat. Mindegyik esetben hol az egyik hol a másik idom uralkodik.

Az ötven agy közt néhány kivétel van, t. i. tíz olyan, melynek szélességi indexe 84,2-ig ér. Öte Dániából, öte Svédországból való. Vajjon lapp agyak-e azok? Azon fölvétel szerint, hogy a lappok később költöztek be, s hogy a 62.º-ot nem haladták meg

¹⁾ Lásd a következő jegyzetet.

soha délfelé, azok nem volnának lappok. — Íme Düben véleménye a svédországi agyacról mind a történelem előtti, mind a történelmi korból. A szerint a 84 szélesség-indexü agyak talán lappok, a 73—77 szélesség-indexü agyak pedig nem lappok, de nyilván egy típusuak. Az agyak tehát *brachykephalok* (rövidék) és *dolichocephalok* (hosszak); ¹⁾ a dolichocephalok pedig mind a történelem előtti néptől valók, mely a nagykövű sírokat rakta, mind a sveáktól és gótoktól valók, a kiknek utódjai a mai skandináv lakók. A skandináv tudósok most egyező véleménye szerint az ottani lakosság két irányból származott oda: *éjszak-keleti* irányból, a finnek és lappok, kik azonban jóval később értek oda; *nyugat-délről*, a dán szigetek felől, a kőkor és talán a bronzkor emberei, meg *dél-keletről* a vaskor emberei, a sveák és gótok. ²⁾ A régiségek és a történelem tanúsága szerint, úgy mond Hildebrand, a skandináv vaskor német, vagy inkább germán eredetű. Közép-Európában, Hildebrand szerint, az első vaskor kelt népeknek

¹⁾ Az anthropologok a fej hosszát 100-nak vevén, a fejnek szélességét a hosszához arányosítják, hogy a szélességi szám, melyet *index*-nek neveznek, közelebb vagy távolabb áll-e a hosszúsághoz. Welcker felfogása szerint (lásd Magyarország Ethnographiáját) a szélességi 78, azaz 100 (hossz): 78 (szélesség) tenné a határt a hosszú és rövid agyak közt; a 78 alatti szélességűek, vagy indexűek mind hosszak, a 78 felettiek rövidek. Welcker továbbá mind a kettőben alosztályokat tesz, minélfogva a 78—74 indexűek ortho- vagy mesocephalok — középhosszúságúak, — a 73—72 indexűek subdolichocephalok — hosszúkások, — végre a 71—67 indexűek dolichocephalok — tökéletes hosszak. Továbbá a 79—80 subbrachycephalok, — rövidesek — a 81—85 és feljebbre menő indexűek brachycephalok — igazi rövid fejűek, azaz gömbölyűek vagy négyszögeseek. Welcker szerint az emberiség számában igazi rövid fejűek 15 millió, rövidesek 195 millió, középhosszúságúak 544 millió, hosszúkások 165 millió, s hosszúak 107 millió volna. Lásd Magyarország Ethnographiája 9. lapját.

Huxley (egy angol anthropolog) a 80 indexet fogadja el határnak a hosszúság és rövidség között. Tehát Huxley szerint 80—85-ig brachycephalok — rövid agyúak, — 85—90 brachistokephalok — legrövidebb agyúak, 90 felől eurycephalok — széles agyúak. Továbbá 80—77 subbrachycephalok — rövidesek, — 77—74 orthocephalok — helyesek — 74—71 mesocephalok — középhosszúak, 71 alól mesistokephalok — legközep hosszúak.

²⁾ Sur les Caractères craniologiques de l'homme préhistorique en Suède Par M. le baron von Düben. Congrès international d'Anthropologie stb. Stockholm, 1876. a 687—662. lap.

tulajdonítandó, ott tehát a vaskor megelőzte a rómaiakat. Franciaországot és Svédországot egybeállítván Hildebrand így találja:

Franciaországban	Svédországban
az 1-ső vaskor (kelt)	
a 2-ik vaskor (római)	
» 3-ik vaskor (frankburgund)	1-ső vaskor (gót)
	2-ik vaskor (újabb).

Svédországban a bronzkor, a régiségek tanúsága szerint, még Nagy Sándor idejében, Kr. e. 300 év tájon, uralkodik vala; a gótok tehát azután költöztek volna be. Pedig a massiliai Pytheas már 330 tájban *gutto*-nokat talála a Balt-tenger déli partján.

Szóval, a skandináv tudósok a kőkor és a bronzkor embereit más-más eredetűeknek, tehát szükségképen más-más nemzetségeknek, a vaskor embereit pedig germán fajbelieknek tartják. De minthogy Düben szerint, a kő- meg bronzkor agyai ugyanazon typust mutatják, melyet a mai germán skandinávok agyai: ennek az a tanúsága, hogy az agyak idoma nem határozhatja meg a nemzetiséget. S ezt a tanúságot még más tények is szolgáltatják.

Retzius Gusztáv, a híres Retzius András fia, a stockholmi gyűlésen az ember fajok agyairól értekezvén¹⁾ a skandináv (germán) agyat 100 : 77,8-nak, a szlávot 100 : 88,8-nak, a lappot 100 : 86,5-nek találja. E szerint a skandináv agy dolichocephal, a szláv meg a lapp brachycephalok. Ha bármi csekély viszonyban volna is az agyidom a nemzetiséggel, a lapp és a szláv agyak sokkal közelebb rokonságra mutatnának, mintsem a skandináv és a szláv: pedig a történelmi valóság az ellenkezőt bizonyítja.

Tény, a minél alig van bizonyosabb, hogy a skandináv germán nemcsak rokon, hanem egy eredetű is a német germánnal. Mindamellett Welcker is a svédet 75, az angolt és dánt 76, az alnémetet 77 indexűnek, tehát dolichocephalnak találta, a németet magát pedig *schol sem dolichocephalnak*, hanem *brachycephalnak* (résztint *subbrachycephal*, résztint *mesocephal*), még ott is, a hol a szlávok hatását nem lehet gondolni, p. o. Würtembergiában, Helvétiiában.²⁾ Olaszországban már a történelem előtti agyak két fajtát mutatnak, brachycephal és dolichocephal; de azt is talál-

¹⁾ U. o. Sur l'étude Craniologique des races humaines. A 693—740. lap.

²⁾ Lásd Magyarország Etlmographiáját, 10. lapján.

ják ott, hogy fejlődés látszik az agyakon, a csiszolt kőkorbeli ember meghaladta volt a régibb embert, de a rövid és hosszú agyuak együtt vannak később is. Olaszországnak mai lakossága úgy oszlik el az agy-idomra nézve, hogy Felső-Olaszországban az majdnem mind brachykephal, Alsó-Olaszországban dolichocephal; az Elba szigetén, Umbriában és a római tartományban vegyes a lakosság, részint brachy- részint dolichocephal. ¹⁾ Broca Solutrében is (Franciaországban) a palaeolith (első kő)-korban kétféle emberfajt ismert fel, egy dolichocephalt, mely régibb, s egy brachycephalt, mely amaz után következett volna. ²⁾

Magyarországban Lenhossék tanárnak és társainak mérései szerint a megmért élő magyarok szélességi indexe volna közép számmal 82,2, meg 83,4; a megmért horvátoké 80,7; a megmért tótoké 82,7; a megmért rumunoké 84,1; a megmért szerbeké 81,5; a megmért németeké 80,2, — s a mi nevezetes, a megmért külföldi németeké 83,1; a zsidóké 80,8. Helyeseknek fogadván el a tett méréseket — módom sem lévén akár igazolni akár megkétleni — azokból az tetszik ki, hogy Magyarországnak összes lakossága, bár különböző nemzetiségű s bizonyosan különböző eredetű is, mind brachykephal. A magyarok előtti időből az úgynevezett avar agyak mesterséges alakuknál fogva tűnnek ki, ³⁾ de az anthropologiai jellemre nézve azok is brachykephalok. Vannak nálunk történelem előtti agyak is; egy ketteje a szeptemberi gyűlés kiállításában vala látható. Az egyiket, melyet Paur Iván Bükrről (Sopronmegyében) küldött volt be, krakói tanár Kopernicki az én és Paur jelenlétünkben mérte meg. Annak homloka hátrasi-múló, de széles, a szem feletti dudorodása csekély; egész idoma első tekintetre is hosszúkásnak tetsző. A mérésekből 73 szélességi index, tehát dolichocephalsága tűnt ki. Se foga se állkapcszája

¹⁾ Nicolucci. Sur l'homme préhistorique en Italie. Compte Rendu du Congrès international à Bologne 1871. Pag. 233—238.

²⁾ A Solutré M. Broca a reconnu l'existence, pendant la véritable époque paléolith de cette station, de deux races d'hommes mêlées, dont une dolichocéphale, la plus ancienne d'après lui, et l'autre brachycéphale ou plutôt mésaticéphale. Compte Rendu du Congrès de Stockholm 1874; pag. 128.

³⁾ Lásd Magyarország Ethnographiáját a 155. 156. lapján. A nemzetközi gyűlésen Lenhossék is előmutata egy avar agyat, s értekezvén róla bizonyosan felvilágosította e feltűnő agyakat.

nem lévén az arcznak eme határozása, hogy meredek vagy előre nyúlt fogu-e (orthognath vagy prognath), lehetetlen. Egy más agy ott a kiállításban még csonkább vala, de idoma hasonlóképen dolichocephal. Nálunk is tehát a történelem előtti ember dolichocephal, legalább részben: mert ki tudja, nem találnak-e majd brachycephalra is.

Melyik idom már tökéletesebb? Talán egészen hiú a kérdés: de a mikor két idom kerül egymás mellé, az ember nem állhatja meg, hogy egybehasonlításában ezt a kérdést ne tegye magának. Tehát melyik agyidom tökéletesebb, a dolichocephal-e vagy a brachycephal? Retzius András felállítván ismeretes osztályozását, s a germán skandinávokat dolichocephaloknak találván, a németek közt az a nézet kapott fel, hogy az orthognath-dolichocephal idom a legtökéletesebb, azt hívén, hogy ilyenféle az egész németiség, valamint a prognath-brachycephal idomot (a papuát, négert stb.) legállatiabbnak vélik vala. Nemsokára fel kelle hagyni avval a nézettel, mert a szabatos mérések a németeket is brachycephaloknak tüntették ki, milyenek a szlávok, magyarok, törökök stb. Mint láttuk, az emberiség legeslegnagyobb része brachycephal. S már Virchow arra a véleményre hajlandó, hogy a rövid és hosszú agyak eredetét a különböző életnemnek s a műveltség különböző fokának lehet tulajdonítani; *hogy a dolichocephalság hihetőleg egy alsóbb, s a brachycephalság egy felsőbb fokot mutatna.*¹⁾ — De ezt a nézetet már Skandinávia nem támogatná, mert csakugyan nem áll, hogy a lapp és a finn (a kik brachycephalok) felsőbb vagy nagyobb műveltségűek volnának, mint a germán skandinávok (a kik dolichocephalok). Különbséget akar ugyan Virchow találni az éjszaki brachycephalság között, a melyhez a lapp hasonlítana, s a déli vagy szárazföldi brachycephalság között:²⁾ de hogy melyik aztán a nagyobb műveltségnek a képviselője, azt nem találtam még megírva. A sírokbeli leletek, kivált Angliában, majdnem Virchow nézetét támogatják, mert a folyosós vagy sor-sírokban, melyek az új kőkorból valók, hosszú fejeket, a kerek sírhalmokban pedig, melyek a bronzkorból valók, rövid fejeket találnak,

¹⁾ Compte Rendu du Congrès international à Stockholm 1874. A 706. 707. lapon.

²⁾ U. o. a 849. lapon.

mint Lubbocknál is olvasható. (Lásd magyar fordításában: A történelem előtti idők. I. 138. lapján.) Németországban is «azon németek, kik a soros sírokban (Leichengräber) temetkeztek, általában magas és hosszú fejűek voltak, ellenben a mai frizek, a kik talán legtisztább germán vérűek, alacsony és rövid fejűek.»¹⁾ Ma legalább meg van haladva az a nézet, hogy a dolichkephalság, még ha meredek arcz-él járúl is hozzá, az emberi tökéletesség kifejezője. De az előítéletet — mely előbb itél, hogysen ismerné a tényeket, a melyekre támaszkodik, — az előítéletet, ha kedvez a hiúságnak, nem lehet egyhamar kiúrtani. Bagehot csak előítéletből, tehát ellenkezőleg a kiáltó tényekkel írhatta: «A mióta a hosszú agyu népek a rövid agyuakat Európának legjobb részeiből kiszorították: azóta az egész európai történelem a győzelmek története, melyeket a hadilag jobban készült népek a kevésbé jól készülteken nyertek és nyernek.» A tények azt kiáltják, hogy Közép-Európában a rövid vagy gömbölyű agyu népek győztek a hosszú agyuakon, mint viszontag Keletindiában a hosszú agyu angol győzött a hosszú agyu szanszkrit és más népeken. Sajnálatos dolog, hogy ilyen tanítást, milyen a Bagehoté, az új európai evangéliumba vesznek be!²⁾

Az agy idomának nincsen semmi köze a nemzettel, az agytan tehát nem része az ethnológiának, hanem csak az anthropológiának; ez továbbá természettudomány, de az ethnologia nem lehet az. A természettudománynak egyedül az tárgya, mi magától a természettől, az embernek hozzájárulása nélkül lett. Az emberfajok, akár hogyan keletkeztek is, az ember akaratján kívül lettek; valamint az agynak idoma is, s minden, a mit a physiologia fejteget, az emberi akaraton kívül áll. Azért is úgy látszik nekem, hogy a stockholmi gyűlésnek hatodik kérdése: Svédországban, melyek a történelem előtti embernek *anatomiai* és *ethnikai* jellemei? (quels sont les caractères anatomiques et ethniques de l'homme préhistorique en Suède?) kétfélét foglalt egybe, mik nem

¹⁾ Virchow a német anthropologiai gyűlésen, Jénában, 1876. augusztus 9—12.

²⁾ A Nemzetközi Tudományos Könyvtár (internationale wissenschaftliche Bibliothek) németül, angolul, francziául, olaszul és oroszul ad a társadalmi és természeti tudományok köréből *olyan népszerűen írt munkákat, melyek a legújabb haladásokat tudományos szabotossággal fejezik ki.*

tartozhatnak együvé, azaz, mik nem lehetnek egy tudománynak a tárgyai. Minden, a miről az anatomia beszélhet, az nyilván a természettudományba való: viszontag minden, a mi a nemzetet vagy népet teszi, a nyelv s a mi vele jár, az nem lehet természettudományi tárgy, mert annak se kiterjedése se sulya nincsen. De hát igazán az ethnologia nem természettudomány-e?

II.

Bagehot a nemzetek eredetéről szól, vagyis a természetes kiválásnak és átöröklésnek befolyásáról a politikai községek képződésére értekeznek. ¹⁾ Bagehot értelmében a nemzetek támadása a természetes kiválásnak (natürliche Zuchtwahl) és átöröklésnek volna tulajdonítható. Ha ez áll, az ethnologia is a természettudományba való, s az ethnographia nem egyéb csak természetrajz; s hogy még tovább menjünk egy lépéssel, a «historia gentium» csak «historia naturalis». Érdeemes a dolog, hogy közelebről megvizsgáljuk. Legelőbb is azon akadunk fel, hogy egynek van odaállítva: *nemzet és politikai község*. Méltán csodálkozhatni azon, hogy brit ember, ámbár Kelet-Indiát nem látta volna is, Írországot, vagy inkább az ír népet el bírja felejtetni. Ha t. i. arról nem feledkezik meg, lehetetlen neki bármennyire is a nemzetet a politikai községgel azonosítania. A roppant brit birodalom Kelet-Indiában nem egy, de tiz és több nemzetet foglal magában; pedig az az indiai birodalom még nem is magában áll, hanem az európai brit birodalomnak egy része; s jóllehet épen mult nyárban az angol királynét India császárijának nyilatkoztatták ki, azzal nem akarták azt kijelenteni, hogy India külön s Anglia is külön politikai községek. Az európai tapasztalás mutatja, hogy *egy* nemzet is *több* politikai községet tehet, s viszontag *egy* politikai községbe több nemzet tartozhatik. Nemzet és politikai község nagyon különböző két dolog.

Különböző lévén a kettő, lássuk, melyiknek képződésére folyhat be a természetes kiválás és átöröklés? Maradjunk a brit politikai község mellett. Vajjon a természetes kiválás és átöröklés

¹⁾ Der Ursprung der Nationen. Betrachtungen über den Einfluss der natürlichen Zuchtwahl und der Vererbung auf die Bildung politischer Gemeinwesen.

csatolta-e a katolikus Írországot a protestáns Angliához? vagy az indiai birodalmat az európaihoz? Egyszerre belátjuk, hogy a mit Bagehot állít, nem alkalmazható a politikai községre.

De talán a nemzetre alkalmazható; talán a nemzetet képezi a természetes kiválás és átöröklés? A természettudományok kibővülése korunknak egyik sajátja, úgy mond Bagehot; a találmányok új világa keletkezett, a melyet akarva nem akarva látnunk kell; az eszmék új világa tölti el a levegőt, a melyben élünk, habár nem is látjuk azokat. Ez új eszmék átváltoztatták az állami tudományt s a társadalmi gazdaságot. Most minden dolognak van történelme vagyis régi jelentősége; az egyes ember is egy régiség a tudományos szem előtt, a mely alakjából olvassa ki életének egész történelmét, azt t. i., hogy micsoda ő maga, s mi tette azzá a mi, kik voltak elődjai, s azok mi által lettek azokká és nem másokká. — A mívelt embernek teste a nevelés által változik, felgyúlt erővel van eltöltve s tehetségeket szerez magának, melyeket öntudatlanul gyakorol. — Az élet az idegrendszernek folytonos fejlődése. A nemzőnek tulajdonsága az utódra megyen át, a kiben mint ösztön vagy jelesség nyilvánlik. A most élő individuum okvetetlen a szüléjének eredménye, melyet csak akkor érthetünk meg tökéletesen, ha a szülék tulajdonságait megtudtuk. Az átöröklés törvényei még ismeretlenek. A szellem valami ismeretlen módon hat az idegekre; az idegek hasonlóképen ismeretlen módon gyűjtik össze a hatásokat, s ezeknek eredménye gyakran valamiképen által megyen az utódra.¹⁾

Ez az újkori természettudomány philosophiájába való, a mit a zoologia bizonyosan helyesel, de csak addiglan, míg találmányokra, eszmékre, állami tudományra, társadalmi gazdaságra s egyéb ilyenre érünk, a melyeket nyilván a zoologia nem fejthet meg. A magyar nyelvben *termés*, *tenyésztés*, meg *termesztés*, *tenyésztés* szók vannak. A mi a termés tenyésztés nagy körébe való, az bizonyosan a természeti törvényeket szorosán követi, s abban egyéb a természetes szükségnél, a természetes oknál és okozatnál nincsen. De a nyelv nem hiába képezett a *termés* szóból *termesz-*

¹⁾ Unser Geist wirkt in irgend einer unbekanntem Weise auf unsere Nerven, und unsere Nerven sammeln auf eine ebenfalls unbekanntem Art die Wirkungen an, und das Ergebniss geht häufig irgend wie auf unsere Nachkommen über. (Der Ursprung der Nationen. 11. lapon.) Huxleyből van véve.

tést, a *tenyésztés* szóból *tenyésztést*, mert arra a tapasztalás kényszerítette. Az újkori természettudomány szeret a tapasztalásra hivatkozni, tehát azt sem tagadhatja el, lehetetlen azt nem látnia. Az ember is terem, tenyészik, mint a természettudománynak valamennyi tárgya, s a meddig terem, tenyészik, addiglan őt természetteni és tenyészteni is lehet, úgy hogy derekasan természetett állattá lesz, jól emésztő gyomorról, mint a madár, erősen birkózó karral, mint Ajax, gyorsan futó lábbal, mint Achilles: de lehet-e okosságot is, politikai számítást beléje természetteni, hogy olyan legyen, mint Ulysses, azt még a leghíresebb angol tenyésztő sem mutatta meg. Hogy erős gyermekeket tenyészteni lehet, nincs kétség; hogy a természetes kiválás (natürliche Zuchtwahl) az emberi nemben is hat, ki tagadja: de hogy Sokrateseket, Phidiasokat, Perikleseket, Shakespeareket, Peeleket, Darwingeket tenyészteni lehessen, azt nem hihetem, az a tapasztalással ellenkezik. Avagy lehet-e a nyelvet tenyészteni, azaz születés útján átörökíteni a gyermekekre?

Aristoteles bizonyosan sok tudománynak híjával volt, mely ma a természet- és matematikai tudományok embereinek közös birtoka: de magát az embert alkalmasint jobban ismerte, mint korunknak sok tudósa. Aristoteles az emberi léleknek (*ψυχή*), így nevezi ő azt, a mi az állati testben súly és tér szerint meg nem mérhető — két részét látja, értelmetlent és értelmet. Az értelmetlen, úgy mond, a növevénynyel is közös, az t. i. mely a táplálkozást és növést okozza, s a mely leginkább az alvás közben hat. De minthogy az ember nem az alvás által lesz jóvá avagy rosszvá, világos, hogy a léleknek emez értelmetlen része nem is teszi ki az embert. Még más értelmetlen természete is van a léleknek, az érző, mely azonban némileg értelmes is, mert arra lehet szoktatni, hogy szófogadója legyen az értelemnek. A mi tehát a tenyészésre tartozik, az egészen értelmetlen, de a kívánság és ösztön az értelemben is részesül, a mennyiben hajthatóvá lesz az értelem által. A mint a fiú az atyjához, úgy áll a kívánság és ösztön az értelemhez, t. i. egyik és másik szófogadó lehet. Ez által válik lehetségessé a nevelés. Ha tehát a kívánságot és ösztönt is értelmesnek tartjuk, a léleknek értelmes része kettős, olyan, mely kiváltképen és magában értelmes, s olyan, mely szófogadó lehet, mint a fiú. Ezen különbség szerint tehát a lélek erényei is kétfé-

lék: értelmiek és szokásbeliek vagy nevelés által szerezhethők. A bölcsesség, okosság, belátás stb. értelmi erények: de a kivánságon való uralkodás, a józanság stb. azok nevelés szerezte erények. ¹⁾ Az embernek, vagyis a léleknek tehát három, úgy mint: *tenyésző, érző és értő* mivolta van. Az első közös a növevénynyel, arra nézve tehetetlen az ember; a második közös az állattal, arra nézve van tehetsége az embernek, melyet *kivánság*-nak nevezünk, s azt *nevelni* lehet, sőt kell is; a harmadik emberi sajáttság, s az ahhoz tartozó tehetség az *akarát*, melyet nemcsak nevelni, hanem *oktatni* is lehet és kell. A növevény nem nevelhető; az állat nevelhető; az ember oktatható.

Mit öröklünk a szüléktől? Azt, a mit az ember a növevénynyel közösen bír, s a mire nézve az ember épenséggel tehetetlen; örököljük azt is, a mit az ember az állattal közösen bír, de mivelhogy arra nézve tehetsége van, az nevelődhetik is, tehát ahhoz már hozzá lehet valamit tenni, azt fokozni lehet, vagy leszoritani, egyszóval idomítani. De nem örökölhetjük a szüléktől, a mi az embernek sajátja, az értő mivoltát; a nyelvet sem örökölhetjük azoktól. Az öröklés csak odaig ér, s a nevelés csak annyira bír menni, hogy a régi mondás szerint «ut sit mens sana in corpore sano», hogy az ép testben ép elme legyen: de azt az ép elmét azután az ép testtel együtt mire használja majd az ember, miben hogyan lesz cselekvő, azt nem lehet előrökölni, nem lehet eltanulni; az a személynek sajátja, erénye, méltósága. A gyermek gyakran nevetségig hasonlít a nagyatyjához testi színére, hajára, mozdulatjaira, hanghordozására, még köhentéseire nézve is; hasonlít hozzá indulatjaiban, mert mind azt előrökölheti, a mi a tenyésző és érző életre tartozik. De hogy miben fog egyszer jeleskedni vagy nem jeleskedni a gyermek, azt nem örökölheti az elődöktől. Azt beszél nekünk, hogy Thukydides Olorus fia volt, ezen Olorus pedig Miltiades-fi Kimontól és Hegesipylétől, egy Olorus nevű thrák királynak leányától, született volt. Thukydides tehát tenyésző és érző mivoltát a híres Miltiades nemzetségétől s egy thrák királyi ivadéktól örökölhette. Ámde azt is beszél nekünk, hogy Herodotus az olympiai játékban olvasván fel történeti művét, az ifjú Thukydides, annyira megindula a hallott történetein, hogy sirva

¹⁾ Aristoteles Ethic. Nicom. I. 13.

fakadt rajta, s ez az esemény vevé reá, hogy maga is történelem-íróvá lett. A monda, bár nem történt valóságot, de beszéll emberi igazságot, azt hogy Thukydides se a Miltiades, se a thrák királyi nemzetségtől nem örökölte azt, a mivel kitünt, hanem egy idegen, nem az ő teste és indulatjai fakasztotta eszme, tette történelem-íróvá; s a mi korunk kiválasztottjai is, kivétel nélkül, nem atyáik vagy nagyatyáik öröksége, hanem Thukydides szelleme által váltak és válnak történelem-írókká. Az, a mit Bagehot a mai természettudósok után mond, hogy «a most élő individuum okvetetlen a szüleinek eredménye, melyet csak akkor érthetünk meg tökéletesen, ha a szülék tulajdonságait megtudtuk», az embernek csak azon mivoltára nézve áll, a melynél fogva olyan, mint a növény s olyan, mint az állat, de semmiképen sem áll arra a mivoltra nézve, a mely emberré teszi az embert. A találmányok új világa, melyet akarva nem akarva látnunk kell, az eszmék új világa, mely eltölti a levegőt, a melyet lehelünk, nem az embernek tenyésző és érző mivoltának termései, a melyet el lehet örökölni, hanem az értő-é, a melyet nem örökölhetünk el, a melyre nézve az egyedi akarat a teremtő tehetség.

Azt a kérdést, hogy miképen támadtak egyáltalában a nemzetek, osszszuk kettővé, úgy mond Bagehot. Előbb azt kell kérdezni, hogyan támadtak a különböző ember-fajok, minő a néger, vörösbőrű stb. faj? azután kérdezzük, miképen támadtak a nemzetek? Az a folyamat, melyben a fajok keletkeztek, hajdan bizonyosan igen hathatós okok lefolyása volt, melyek utóbb megszűntek hatni. Újabb fajok nem támadnak többé; a melyek megvannak, azokat mindenütt a legrégebb időktől létezőknek ismerjük. A különbségek, melyeket az árja, turán, néger, vörös és ausztráliai fajok felmutatnak, nagyobbak, mintsem azokat a most ható okok a mostani embereknél előhozhatnák, úgy mond Bagehot. Ő tehát nem is kutatja a fajok eredetét, azt ő ki nem találhatónak állítja. — Föltetszik határozatlansága még a fajak elnevezésében is. Egyszer *európai, néger* és más fajokról beszéll, másszor meg, mint imént láttuk, *árja, turán, néger, vörös* és *ausztráliai* fajokat számlál elő. Az *árja* és *turán* nevezet csak a nyelvkülönbség után kezd divatozni, melynek nincsen köze a fajok különbségeihez.

A fajok léteztét elfogadván, hogyan keletkeztek a nemzetek? A nemzetek támadása olyan lefolyás, melyet a legújabb időkgig

észrevehetünk. Legegyszerűbb példája Bagehot szerint (a 112. lapon) az első amerikai államnak, Új-Angliának, megalapítása, melynek oly határozott nemzeti jelleme van. Egy csapat ember, megegyezvén a hitbeli és politikai fogalmakban, melyeket az anyaországban nem szeretnek vala, kiköltözék Amerikába, s ott egy új államot alkot. Nem lehet ugyan gondolni, hogy az emberiség gyermekkorában ugyanazon okok működtek, melyek Új-Angliát teremtették, mert azon gyermekkorban nem önkényes, hanem kényszerített rendszer alkotá a nemzeteket; nem egyedek, hanem nemzetségek teremték. — Bagehot itt és másutt a nemzetet és politikai községet egynek tartván, szinte nem is tudja, hol és miben keresse a nemzetek támadását. Az angol társadalomból kiváltak alapítván Új-Angliát, egy kész és már nagyon fejlett nemzet számára csak új lakhelyet kerestek, mint valamely régi görög megszállás, vagy colonia. Ilyen gyarmatozás nem teremt új nemzetet, hanem csak új politikai községet teremthet a meglévő nemzet számára.

Az utánozási hajlam az emberi természet legerősebb hajlama; ennek fő széke pedig a hit, így folytatja Bagehot igen helyesen. Azon okok, melyekből valamit hiszünk, mást meg nem hiszünk, a psychologianak léghomályosabb része. A legkomolyabb böles is hamar utánozza felekezetjének divatozó bolondságait; még philosophiai dolgokban is nagyobb erőlködésbe kerül valamit *nem* hinni, mintsem az ellenkező. Az utánozás tehát nemcsak a divatot, hanem a hitvallást és a nemzet jellemét is megváltoztathatja. Mi angolok, úgy mond Bagehot, komolyak vagyunk Gladstone-nal, s nem voltunk oly komolyak Palmerston-nal. Az utánozás és a hit nemcsak a gyermekek és a tömegben, hanem a számító embereken is uralkodik, a mit Bagehot a börzék hirtelen bizakodásai és ijedései által világosít meg. A nemzeti jellem nem más, mint kedvelt utánozások által egybegyűlt szokások gyűjteménye. Az ily utánozások, sok nemzedéken által, természeti következtetéseket hoznak elő; a szülék gondolkodása mintegy testileg által megyen a gyermekekre. Idővel tehát okvetetlenül egy typus alakul és válik örökössé, ha változatlan működésben maradnak a ható okok. Igaz ugyan, hogy e folyamat által nem keletkeznek a fajok: illetén ható okok soha sem tehetik négerré a brahmant, vagy vörös emberré az angolt — mert a fajok teremtésére sokkal erő-

sebben ható okok kellettek, a melyeket ma nem látunk már — de okozhatják azt a különbséget, melyet a görög nemzetben, p. o. az athénei és spártai között találunk, jóllehet magának a görög nemzetnek támadását sem fejtik meg. — Itt is Bagehot az emberiség fajait, mint a néger fajt, a nemzettel, teszem a görög nemzettel, zavarja egybe; oda fel is láttuk, hogy árja, turán emberfajokat említ, melyeken azonképen mást, nem fajokat értünk. Ezen összezavarás ott is nyilatkozik, a hol világosan megmondja, hogy a nemzetek nem úgy támadtak, a mint könyvének tartalma és iránya mintegy következteti az olvasóval, mert (a 97. lapon) így szól: «A nemzetek bizonyosan nem a természetes kiválás (natürliche Zuchtwahl) útján keletkeztek, mint a vad állatok fajai. A természetes kiválás azokat az egyedeket tartja meg, a melyek legalkalmasabbak ellentállani a megtámadó ellenséges hatásoknak: úgyde miért különböztek emez ellenséges hatások Spártában, Athénében, Rómában? mert íme a spártaiak, athéneiek, rómaiak nagyon különbözök valának egymástól.» — A spártaiakat, athéneieket, nemzetiségi tekintetben, lehetetlen egy sorba állítani a rómaiakkal: s ha Bagehot mégis teszi, avval világosan elárúlja, hogy voltaképen nem tudja, mi a nemzet.

A természettudományok methodusa okvetetlen helyes, de helytelen azt ott is alkalmazni, a hol nem a természet alkotmányairól van szó. Az ember, mint a természet alkotmánya, szükségképen tárgya a természettudománynak; tehát az is ennek tárgya, mi az emberrel születik, s így az emberfajnak kérdése a természettudományba való. De az embert a nyelv teszi emberré; a nyelv nem születik az emberrel, az tehát nem lehet a természettudománynak tárgya. Továbbá a nyelvek különbségei teszik a különböző embertörzsököket, a melyeket nem szabad összezavarni, vagy egynek tartani az emberfajokkal; amaz embertörzsökek tehát hasonlóképen nem lehetnek a természettudománynak tárgyai. Végre az ember-törzsökek, ismét a nyelv-törzsökek szétoszlása szerint, nyelvcsaládokat, s ezek továbbá nemzeteket alkotnak, mely nemzetek még ágakra oszolhatnak. Ennélfogva nyelvcsaládok, nemzetek, nemzeti ágak sem lehetnek természettudományi tárgyak. Mind ezektől különbözők a társadalom és állam. A társadalom az emberi műveltségnek általános képviselője, s azért lehet oly határtalan, mint maga a műveltség, s valamint beszélhetünk

európai vagy keresztyén műveltségről, úgy szólhatunk európai vagy keresztyén társadalomról is, a melyben igen sok és különböző nemzet fér össze. — Az állam az emberi jognak képviselője, mely a társadalom mozgó erőt úgy össze akarja egyeztetni, hogy az egyes emberek az érdekek túsában nemcsak lehetőleg keveset szenvedjenek, hanem inkább gyarapodjanak is; azért az állam nem is lehet oly határtalan mint a társadalom, minthogy a jog is meg van határozva és határolva. De a társadalom és állam sem lehetnek a természettudományok tárgyai.

Bagehot sehol sem beszélt igazán a nemzetek eredetéről, mert magát a nemzetet nem tartja szemé előtt. Pedig Európa igen tanúságos példákat szolgáltat, melyeken nemcsak a nemzetek eredetét, hanem azoknak mivoltát is megtudhatni. Ezen példák a román nemzetek, a portugál, spanyol, francia, és az oláh, mely egyedül románnak nevezi magát. Ezeknek ismeretes alapja a régi rómaiság, mely egész déli Európát a Dunáig s a nyugatinak egy részét a Rajnáig elfoglalta és birta volt. Egyik sem mondhatja, hogy a régi rómaiaknak olyatén utódjai, milyen a fiú és unoka az atyáé meg nagyatyáé. Mert a szétterjedt rómaiság maga is különböző nemzeteken uralkodván, bizonyosan némileg mássá lőn Lusitaniában, mássá Hispániában, mássá Galliában, mássá a byzanci tartományban, melynek neve «római» volt a byzantinus császárok alatt, s Rum-ili, azaz Rum tartomány nevű maradt a törökök alatt is. Ha valahol, Itáliában folytathatta volna létét szakadatlanul a rómaiság: de még az olaszok sem annyira utódjai a régi rómaiaknak, mint a fiú és unoka az atyáé és nagyatyáé. Tudniillik mindegyikében a nevezett országoknak a már idegen nép-elemek uralkodó rómaiságba ismét idegen oltványok tevődtek, úgymint kevesebb arab, de sokkal több német oltványok a nyugati országokban, szláv oltványok a byzancziban. Így három osztályba eső elemekből alakultak meg a portugál, spanyol, francia, olasz és rumun vagy oláh nemzetek; az első osztályt a rómaiak előtti elemek, a másodikat magok a rómaiak, a harmadikat az új oltványok teszik. De a római elemek uralkodván mindenütt, azért hívjuk románoknak a nevezett nemzeteket. Hány román nemzet alakult így? A hány román nyelv támadt az összeolvadó elemekből. — S ha szorosabban nézzük eme nyelvek és nemzetek támadását, azt vesszük észre, hogy alúlról küzdöttek fölfelé, mintegy

a silánya lett jobbá-jobbá. Mindenütt a megvetett, legalább nem az uralkodó nyelv- és nép-réteg a kezdet, mely homályban tenyészik és mind számosabbá lesz, míg hozzája leereszkedik az uralkodó réteg s azt magáévá teszi. Ez akkor történt szemmel láthatólag, midőn az illető pór nyelvet irodalmivá tették, eleinte ugyan csak a nép kedvéért, majdan magának a költészetnek és tudománynak kedvéért is. Így támadt a portugál nyelv, nemzet és irodalom, így a spanyol, olasz, francia, így legutoljára a rumun vagy oláh. Ez mint hozzánk legközelebb is, de mint legújabb is, melynek alakulását nyomról-nyomra kísérhetjük, reánk nézve tanúságosabb valamennyinél. Ha például az olasznak csak az irodalmi latin nyelv alól kellett magát kiszabadítania: a rumun kénytelen volt magát mind a tudományos és társadalmi görög alól, mind az egyházi szláv uralkodás alól kivonnia, miközben a társadalomnak úgy görög mint szláv felsőbb tényezőji lassan-lassan beléolvadának és olvadnak az oláh nemzetbe.

Ezek a román nemzetek nem folytatásai a régi rómaiságnak, hanem új nemzetek. S valamint ezek: úgy alakultak meg a germán, úgy a szláv nemzetek is. Különösen az angol nyelv és nemzet támadása vethető össze a rumunéval. Az kelt, római, tiszta germán meg románosodott germán (normann) elemekből alakult meg.

A nemzetek támadása, változása, enyészete más folyamatot tüntet elő, mint a milyet Bagehot képzel magának. S ez a folyamat tökéletesen teljesen független az agy méreteitől, már annál fogva is, mert a nyelv, mely minden nemzetnek csirája és éltető fája, nem születik az emberrel, hanem nevelés által közöltetik vele, akármilyen agyu legyen is a gyermek vagy ember.

III.

«A magyarok avval dicsekesznek, hogy politikai nép; Bismark úr, úgy látszik, 1864-ben hitt nekik, sőt talán még 1874-ben is azt gondolja vala, a mint csudálatos beszélgetéséből Jókai Móriczsal kivehető, hogy a magyarok afféle önhízelgéssel nem csalják meg magokat. Az ellen szabad legyen az általam már 1853. november havában felhozott physikai öregségét a magyar nemzetnek hangsúlyozni, mely előre is azt a véleményt támasztja, hogy a nemzet immár el van kopva. Midőn 1844 november és

december havaiban Müller Miksával együtt Rückert Fridrik perzsa leczkét hallgattam : ez a mester — ki gyarlóságai mellett is a leggenialisabb nyelvtudós, kit valaha láttam — azt fejtegeté előtünk, hogy Kelet-Indiának déli nyelvei Fel-Ázsiának turán nyelveivel eszmebeli rokonok. Az Indgermánok és Sémiek tehát mint ék úgy szorúltak a Turánok közzé, azokat kétfelé hasítván. A turánok tehát a történelmi népalakulásnak legősiebb rétegei. — Ha Rückertnek állítása helyes, a minthogy kétségen kívül az is, a turánok oly régi korba valók, mely valamennyi sémi és indogermán fejlődést megelőzött. Úgyde a népek élete szintúgy meg van határolva mint az egyeseké. Csak szellemi erők tartják fenn a népek ifjúságát vagy ujíthatják meg azt. Ámde ilyen szellemi erőket nem látunk sehol a turánoknál; azért igazság nélkül magasabbnak véljük a magyarok becsét, mint a finnekét, esztekét, lappokét és törökökét, a kik legközelebb rokonaik Európában. El fognak enyészni a magyarok, mint a keltek enyésznek szemünk láttára; nekik saját politikai szerepet tulajdonítani egy politikus szájában ép oly kevésbé komoly szándék lehet, mint orvos szájában nem lehet komoly egy nyolezvan esztendő embernek szóló tanács, hogy házasodjék még s nevelje föl saját gyermekeit.»¹⁾

De Lagarde, mint halljuk, (hogy ezt az európai évkönyvek följegyezni el ne feledjék!) már 1853 november havában hozta fel a magyar nemzet physikai öregségét, a mire azonban Bismark se 1864-ben se még 1874-ben nem figyele. Ime 1876-ban ismét hangsúlyozza De Lagarde: talán most nemcsak Bismark, hanem mások is befogadják figyelmeztetését. Mi azonban erről nem szólunk, védelmezni sem akarjuk a magyarokat, megmutatván, hogy ilyen meg olyan szellemi erők ifjúsítják a nemzetet. De tudós emberről, milyennek De Lagardeot ismerjük, tudnunk érdekes, hol vette azt a tudományát, melyet, mint egy másik Jézsaías hallgató nem hallgató füleknék hirdet. Azután még érdekesebb tudnunk, való igaz-e a tudomány? Honnan tudja hát De Lagarde, hogy a magyarok régisége azon korba nyúlik fel, a mely az indgermánok és sémiak valamennyi fejlődését megelőzte? Megmondja nekünk. — 1844. november és december havaiban hallotta meg azt

¹⁾ Über die gegenwärtige Lage des deutschen Reichs. Von Paul de Lagarde. Göttingen, 1876. A 9. 10. lapon.

Rückert Fridriktől, a ki előtte és Müller Miksa előtt kifejté, hogy Kelet-India déli nyelvei eszmebeli (ideale) rokonok Fel-Ázsia turán nyelveivel, s Rückertnek emez állítása kétségen kívül helyes, bizonykodik De Lagarde. — Rückert Fr. mint keleti nyelvek tudósa, még inkább mint arab, perzsa, szanszkrit irodalmi munkák rendkívül ügyes fordítója s mint eredeti költő is híres: neki alkalmasint a Kelet-India dravida nyelveiről tudomása vala, valamint a finnről, magyarról, törökről, mongolról stb. is. Ezen nyelvek közt eszmebeli rokonságot találván, arra építé azt a nézetét, hogy a turánok (dravidák, finnek, magyarok, törökök stb.) a történelmi nép-alakulásnak legislegrégiebb rétegje. Mit értett azonban Rückert az *eszmebeli rokonságon*, nem tudjuk, De Lagarde sem mondja meg: azt kérdehnők ugyan tőle, nincsen-e eszmebeli rokonság valamennyi nyelvek közt a földkerekségén? de hagyjuk abban.

Az a vélemény, hogy a dravida és a fel-ázsiai turán nyelvek közt valamiféle rokonság volna, nagy feltűnést okozott az újabb nyelvtudományban, sőt még az ethnographiában is. Müller Miksának gondoltuk nemcsak én, hanem külföldi írók is. Most De Lagarde kijelentéséből megtudjuk, hogy az nem Müller Miksa agyában kelt, hanem Rückert Fridrik költötte volt ki; s úgy látszik, De Lagarde annak híret Müller Miksától el, s Rückert Fridriknek vissza akarja szerezni, azért adja elő oly szabatosan, hogy azt ettől Müller Miksával együtt hallotta 1843 november és december havaiban.¹⁾ De látván, hogy a nagy neszű vélemény nem Müller Miksától, hanem, az új kijelentés szerint, Rückert Fridrik-től származott: gyanú keletkezék bennem, hát ha még Rückert sem dicsekedhetik annak első kitalálásával; hát ha egyáltalában nem is a német tudomány fölfedezése az? Keressük ama véleménynek vagy eszmének — mert az itt egyet teszen — a forrását, mire két indok is hajthat. Első az, hogy ez által egy tudományos véleménynek története lesz világossá; másik pedig az, hogy egyúttal az eszmék, gondolatok, vélemények átöröklését egészen függetlennek mutatjuk a testi származástól. Müller M. nem volt test

¹⁾ Hogy mi is valamivel kiegészítsük a chronológiát, megjegyezzük, hogy Rückert Fr. 1841—1849-ig Berlinben vala a keleti nyelvek tanára; De Lagarde és Müller Miksa tehát Berlinben hallgatak Rückertet.

szerinti fia Rückert F.-nek, mégis az ő eszméjét eresztette világgá, mint De Lagarde kijelentése után gondolnunk kell; Rückert Fr. pedig alkalmasint nem atyjától öröklötte «genialis» nyelvtudományát. — Hol találjuk meg a híres véleménynek forrását? Lássuk.

A magyar nyelvtudósok legott a magyar és héber nyelvek közt találának hasonlatosságot, így Sylvester János s utána valamennyi Révai Miklósig. Sylvester az 1539-ben kiadott *Grammatica Hungaro-Latina*-jában észrevéteti az olvasóval, hogy mint a héberben úgy a magyarban is, a személyes névmás birtokos ragul jár a névszókhoz, hogy az ígeragozásban is hasonlatosság van a két nyelv közt, mi legvilágosabban bizonyítja a kettőnek rokonságát. Geleji Katona István, hogy még azt említsem, 1645-ben azt mondja «Magyar Grammatikácskájában»: «A magyar nyelv egy az orientalis lingvák közül, mely megtetszik ebből, hogy az igen kiváltképen való és semmi egyéb nyelvekkel, az egy zsidón kívül, hogy tudjam, rokonsága nincsen.» — E vélt rokon nyelven kívül azonban Amos Comenius mást is vön észre. Ez a korának leghíresebb paedagogusa Oxenstierna által a svéd iskolák reformálásával bizatván meg ott és Elbingben, hol egy darabig lakott, finnekkel ismerkedék meg, a kik' a vitéz svéd hadseregnek jeles részét teszik vala. Azután Rákóczi Zsigmond ugyan ezt a Comeniust Sáros-Patakra hívá, a hol 1657-ig tanítgatott s több könyvet adott ki. Itt Comenius a magyarokkal ismerkedék meg. A szemléletre és anyanyelvre alapítván oktatási rendszerét, Comenius mind a finn, mind a magyar nyelvre fordítá figyelmét; ő, tudtomra, először vön hasonlatosságot észre a két nyelv között. A dolgot Stilling a Sz.-István életében így adja elő¹⁾: «Eccardus János György (Coment. rerum Francicarum libr. 32, num. 82) azt írja, hogy Comenius először vette észre, a magyar nyelvnek a finnel való hasonlatosságát. Ez arra ösztönzé Fogelius Mártont néhai hamburgi orvost, hogy összevesse a két nyelvet s azt egy könyvben fel is mutassa, mely kéziratban máig a hannoverai könyvtárban lap pang. Magam is, így folytató Eccard, nagy szorgalommal összevetetetém a magyarral a finn, eszt, liv, lapp, osztják nyelveket s azokban általános egyezést találtam (inveni ubique harmoniam communem). Azonban Comenius fölfedezése, hogy úgy mondjam,

¹⁾ Vita Sancti Stephani regis Hungariae, Jaurini 1747. A 14. 15. lapon.

s az általa megindított nyomozásai Fogelnek és Eccardnak, ismeretlenek maradának Stiltingig a magyar írók előtt; nem úgy a következő írónak állítása. A svéd Rudbeck Olov már 1717-ben azt írta: «Én a magyar és finn nyelvet egymáshoz oly közel állóknak találom, hogy méltán rokonoknak lehet mondanom.» Nagyon sajnálja vala Rudbeck, hogy csak Calepinusból és Megiserusból szedhet magyar szókat, — a miből kitetszik, hogy Szenczi Molnár Albert latin-magyar és magyar-latin szótárát nem ismerte, mely először 1604-ben Nürnbergben, s azután három más helyen, s ugyancsak Nürnbergben megint 1708-ban jelent volt meg.¹⁾ Fia Rudbeck Olov, az atyja nyomdokiban járván, azt tartá, hogy Jáphet ivadékai népesítették be először Skandináviát, s hogy azoknak közvetlen utódjai a lappok. Egyfelől tehát a lappok és finnek rokonsága, másfelől pedig a héber rokonság mind a lapp-finnel, mind a magyarral régóta lebegett a tudomány levegőjében. Továbbá az Uralon túli népek különös rokonságával a magyarokkal, a kik Juháriából származtak volna ki, már IV. Pius pápa (Aeneas Sylvius) és Mátyás királyunk idejéktől fogva keringének hírek, melyeket azután a XVI. század elején Herberstein Zsigmond, ki jól ismeri vala Magyarországot, mint követ fordulván meg Budán s két ízben Moszkvában is követséget viselvén, s a XVIII. század elején svéd és más utazók, jelesen (az előbbi jegyzetben felhozott) Strahlenberg tapasztalásai meg-megerősítének. Pedig akkor még lappang vala Rómában a vatikáni könyvek közt a nevezetes tudósítás Nagy Magyarországról, melyet Desericius 1745-ben fődözé föl, s 1746-ban vevé hiteles másolatját, a mint azt maga elbeszéli.²⁾

A kapcsolat a finn és magyar, valamint ezek és az urali (permi, vogul, osztják) nyelvek között Fischernek Szibériai történetei és más munkája,³⁾ Schlözernek Egyetemes Éjszaki történe-

¹⁾ Olavi Rudbeckii Specimen usus linguae Gothicae in eruendis atque illustrandis obscurissimis quibusdam Sacrae Scripturae locis; addita analogia linguae Gothicae cum Sinica, nec non Finnicae cum Ungarica. Upsaliae, 1717. Az idézett hely s szó hasonlatok Strahlenbergnél van, az «Das Nord- und Östliche Theil von Europa u. Asia stb. Stockholm 1730», a 77—81. lapon.

²⁾ De Initiis ac Majoribus Hungarorum. Budae 1748. I. köt. a 169—176. lapon.

³⁾ Eberhard Johan. Fischer, Sibirische Geschichte. St.-Petersburg, 1768. Quaestiones Petropolitanae. Kiadta Schlözer, 1770.

tei és az orosz Nestor kiadása, ¹⁾ végre Sajnovics és Gyarmathy ismeretes iratai által bizonyos ténynyé vált. Schlözer így szól egy helyütt: «Van egy finn világ, azaz egy finn néptörzs, mely kiterjedésére nézve a legnagyobbak egyike a régi világon, s a melyhez képest a szláv törzs is kicsinyiség volt eredeti határai között. Vedd elő a térképet és mérj! A felső éjszakon nyugatról keletre a norvégiai finnek (lappok) és kvenek (finnek)-től kezdve az Uralig; azután éjszokról délre Norvég és Svédország belsejéig, a *melyek eredeti népessége, úgy látszik, finn vala*, innen a keleti tengeren túl Finn és Esztorszáig, meg a Kur Haf-ig; továbbá Oroszországnak egész éjszak-nyugati része a Volgán inntúl a mordvinekig, ezután átkelvén a folyón a permiekhez és vogulokhoz mind a finnség ősrégi fészke. ²⁾ Ime Schlözer is úgy, mint Rudbeck azt vélte, hogy Norvégiának és Svédországnak, tehát Skandináviának eredeti népessége talán finn volt.

Mint nyelvtudós de mint utazó is azonban Rask magaslik ki nemcsak az öt megelőzők, hanem a korabeliek közül is. Nagyon megérdemli, hogy némileg megismerkedjünk vele. Rask Rasmus Christian 1784 nov. 22-kén születék, nem gazdag földművelőktől.

Első iskoláit Odense-ben járja, s már ott kedvelé meg az ó iszland nyelvet és irodalmat; 1807-ben a kopenhágai egyetemre juta, hol 1809-ben egyéb sok tanulásain kívül az ausztraliai és ind nyelvekre is fordúlt. 1811-ben Svéd- és Norvégországban s 1813-ban Iszlandiában tartózkodván, mindenütt gyűjte, tanula, de főképen részvétet gyűlaszta mindenütt a régiség és a nyelvek tudományos kutatása iránt. 1816-ban az államnak és mások segítségével nagy utazásra indúla. Hosszabb ideig Stockholmban időzván, Finnországba méne; Aboban megismerködék Renvall-val, kitől a finn nyelvet tanulá. Finnország belsejében utazván, 1818 márcziusában Pétervárra érkezék, a hol az akadémia tudósaival, de a tudományokat pártoló orosz előkelőkkel is, jelesen Rumanzov gróffal ismerködék meg, a kinél szokott vendég vala. Pétervárról Moszkvában érkezék 1819 májusában; innen Astrakánon, Mosdokon, Tiflisen stb. által Teheránba és Ispahánba, mindenütt hihetetlen szorgalommal és gyorsasággal tanulván a nyelveket, a melyekre,

¹⁾ Aug. Ludw. Schlözer, Allgemeine Nordische Geschichte, Halle, 1771.

²⁾ Schlözer's Nestor III, 116—117.

igaz, már a kopenhágai egyetemen készült volt. 1820 jún. 5-én a persepolisi romokat látogató meg. Persiából Kelet-Indiába utazék, 1820 nov. 21-én már Bombayban vala. Innen Kalkuttába, Allahabadba, Patnába stb., végre 1822. ápr. Kolombóba érkezék. Indiában a zendet, szanszkritot, mahrattit, továbbá a dravida nyelveket, ugymint a telugu-t, tamil-t, kanarak-ot tanulgató oly sikerrel, mint kevés halandó. Összeveté az indiai lakosokat az éjszakaiakkal, a legkülönböző nyelveknek európai betűkkel való átírásán fáradozék stb. Visszatérvén 1823-ban érkezék Kopenhágában, mint korának híres tüneménye: de már 1832 nov. 14-én meghalt. Pétervárott tartózkodásában 1818—1819-ben a nyelvek *faj, osztály, törzs, ág, nyelv és nyelvjárás* szerint való osztályozását állítá fel, melynél fogva p. o. volna *sarmat* faj, — így nevezé Rask azt a fajt, melyet most csakugyan helytelenül *ind-germán*-nak, helyesebben *ind-európainak*, de még annál is helyesebben *árjá*-nak neveznek; a *sarmat* fajnak ind, méd, thrák, lett, szláv, gót, kelt *osztályai* vannak; a gót osztályt teszik a germán és skandináv *törzsek*; a germán törzs ismét fel- és al-német *ágra* oszlik; az al-német ág *nyelvei* a platt-német, hollandi, angol (a skandináv törzs nem oszlik ágakra, hanem csak islandi, svéd és dán nyelvekre); végre a dán nyelvnek *nyelvjárásai* a bornholmi, jutiai, bergeni stb. — A *sarmat* faj mellett a *skyth* fajt emelé ki. Ezt bajosabb elosztályozni, úgy mond, nem csak azért, mert amannál kevesbé ismeretes, hanem azért is, mert hajdan bármely emberi fajnál terjedtebb vala. E messzire való elkülönödés időt engede az egyes részeknek különböző sajátságok fölvételére, a melyekben semmi nyomát nem találhatni az eredeti egységnek. Rask szerint tehát

a *skyth* fajnak van

A) Finn osztálya, még pedig:

a) déli törzsében van

1. a finn ág (ingermanni, karjalai, oleneeci),
2. az eszt ág a revali és dorpati nyelvjárással;

b) éjszaki törzsében vannak

3. a lappok, még pedig norvég lappok, svéd lappok, orosz lappok,

c) keleti törzséhez tartoznak a

4. cseremiszek,
5. mordvinek.

B) Jugor osztálya, melyhez valók a

1. magyarok,
2. vogulok,
3. kondaiak. ¹⁾

C) Permi osztályához tartoznak a

1. szirjének,
2. permiek,
3. votjákok.

De Rask nézete szerint a skyth fajnak eme három osztálya nem teszi még az egészet, mert a grönlandiak is hozzája tartoznak. Ha felveszszük az egész skyth fajt, úgy mond, az szakadatlanul terjedt köröskörül Amerikának, Ázsiának és Európának egész északi övén, s Európában hajdan a Finmárktól az Ejderig és az Elbáig ért, úgy hogy nemcsak Dániát foglalta magában, hanem Galliában és Hispániában is találkozott, Európa keletjén pedig a Fehér tengertől a Kaukaszig terjedett. A skyth faj tehát Rask szerint Európa legnagyobb részének adta volt legrégebb lakosságát, a melyet először a kelt törzsek beköltözése hasította szét, vele Galliában és a brit szigeteken összevegyülvén; azután a gót törzsek nyomulának közibe Skandináviában még Odin ideje előtt; utoljára pedig a szláv törzsek, a melyek most a skyth fajnak legnagyobb részén uralkodnak.

De Rask még ennél is továbbra terjeszté ki azt a fajt, mert Madrasban, a dravida népek közt tartózkodván 1821 jul. 30-án azt írta: Saját észrevételem arra késztet, hogy a telugu vagy telinga, a tamul, karnatak, malejalim és tuluvi (a most úgynevezett dravida) nyelveket a skyth fajhoz számítsam, mert 1. azokban sincsen grammatikai nem, csak a személyi névmások különböztetik meg a masculinumot és femininumot; 2. a névszók ragozása oly külsőleges, hogy ugyanazon ragok járúlnak minden szóhoz, úgy az egyes mint a többes számban; 3. a viszonyok mindig a névszók után tételnek ki; 4. a széphangzat soha sem engedi meg, kivált nem a tamulban, hogy két mássalhangzó legyen a szó elején; 5. az igeidők is mind ugyanazon ragokat veszik föl; 6. van egy saját tagadó ige-ragozás, úgy mint a lappban és finnben; 7. a szók rendje szorosan

¹⁾ Rask idejében a kondai nyelvet külön valóának, nem a vogul egyik nyelvjárásának veszik vala, mitsem tudván az osztjákról.

meg van határozva, s majdnem az, mely a tatár nyelveké; 8. a genitivus is *in*, majdnem úgy, mint a finn nyelvekben; 9. a szóhasonlatokból legyen felhozva:

a telug. és karn.	<i>táta</i> ős, finn <i>taatta</i> atya,
tamul	<i>körvi</i> hallás, eszt <i>körv</i> fül,
»	<i>kei</i> kéz, votják <i>ki</i> kéz,
»	<i>vudha</i> ház török <i>oda</i> u. a.
telug.	<i>illu</i> ház, grönl. <i>iglo</i> u. a.
tamúl	<i>kallo</i> kő, finn <i>kallio</i> u. a.
»	<i>anmei</i> anya, finn <i>emä</i> u. a.
»	<i>annei</i> anya, lapp <i>ädne</i> u. a.
»	<i>pal</i> , <i>pallu</i> fog, lapp <i>padne</i> , <i>pane</i> u. a.
»	<i>nakku</i> nyelv » <i>n'uokčem</i> u. a.
»	<i>váj</i> száj, finn <i>maista</i> ízlelni
»	<i>todha</i> érni, » <i>tuta</i> u. a.
telug.	<i>ajja</i> atya, lapp <i>ajja</i> és
»	<i>polamu</i> föld, magy. föld, finn <i>pelto</i> . ¹⁾

Rask működését az is jellemzi, hogy Pétervárott tartózkodásában reá bírá gróf Rumänzov-ot, a Renvall által kidolgozandó finn szótár költségeinek fődözésére, mi által felette előmozdította a finn nyelvnek ismeretét. Ugyan ő Sjögrén Andrást, a derek finn tudóst is ajánlá Rumänzovnak, mi annak jeles munkálkodását biztosította. Hazatérvén a nagy utazásából Rask temérdek más tenni valója közt a lappok nyelvének tudományos grammatikáján kezd dolgozni, mely azután röviddel halála előtt meg is jelent.²⁾ A dán Rask tehát igazán egyik alapítója a mí nyelvtudományunknak, kinek nevét nem szabad elfelejtenünk. Vajjon azonban részlete-sebb és alaposabb nyomozások után is igazolható-e az ő skyth

¹⁾ A mit többnyire szó szerint felhoztam Raskból, azt az I. és II. kötetből vevém az ily című gyűjteménynek: Samlede tildels forhen utrykte Afhandlinger af R. K. Rask. Udgivne efter forfatterens död af H. K. Rask. Köbenhavn, 1834—1838.

²⁾ Raesoneret Lappisk Sproglære efter den Sproget, som bruges af Fjeldlapperne i Porsangerfjorden i Finmarken. Udarbejdet af Rasmus Rask. En Omarbejdelse af Prof. Knud Leems Lappiske Grammatika. Köbenhavn, 1832. — Kritikai lapp nyelvtan, azon nyelvjárás alapján, melyen Finmarkban, a Porsangerfjordban a hegyi lappok beszélnek. Leem Knud lapp grammatikájának átdolgozása stb.

nyelv-faja, majd ezután látjuk. Itt annak a kimondására szorítko-zunk, hogy az nem áll, a mit De Lagarde oly pontos időmegjelöléssel Rückert Fr.-nek tulajdonít, mintha ez az igen genialis nyelvtudós fejtette volna ki először a déli India nyelveinek rokonságát Fel-Ázsia turán nyelveivel: mint láttuk, Rask fejté azt ki 1821-ben, még pedig Madrasban, a tamul nép kellő székében. Már pedig Rasknak híre oly nagy vala egész Európában 1823 után, s a németek akkor korántsem valának oly gögösek, még kevésbbé oly dán-ellenesek, mint napjainkban, mit a két Niebuhr és Klopstock viszonya a dán királyokhoz és a kopenhágai társasághoz világosan bizonyít, hogy szégyenére vált volna Rückertnek, nem tudni, vagy nem akarni tudni a híres kortársa véleményeit, tudományát. ¹⁾ De a hiba talán nem is Rückerté, hanem a proféta De Lagardeé.

Bármint van is, Rask nézete a dravida nyelvek rokonságáról a fel-ázsiai nyelvekkel Müller Miksa révén lön általánosan ismeretessé, s a tudós világ, úgy látszik, azt Müller saját észrevételének tartja. Müller azt legelőször Bunsen-nek Londonban 1854-ben megjelent könyvében (Outlines of the philosophy of Universal History applied to Language and Religion) fejtegeté, azután felolvasásaiban a nyelvtudományról. Az elsőt 1863-ban ismerttetém meg; Raskról csak annyit tudván, a mennyit Müller belőle felhozott; ²⁾ a másikat magyar fordításban bírja már a magyar olvasó közönség. Föltetsző, hogy Müller a Rask által úgynevezett skyth nyelvfajból csak az éjszak-ázsiai, éjszak-amerikai, tatár és mongol-tunguz nyelveket említi meg, elhallgatván a mit Rask a dekhán, vagyis Dél-India nyelveiről mondott volt; pedig Müllerről hasonlóképen nem szabad föltennünk, hogy Rask íratait nem ismerte volna, ő, ki annyi mást idéz, mi sokkal kisebb fontosságú a nyelvtudomány történeteiben, mint a híres Rasknak iratai.

Legújabbán még két nagy jelenség járult az úgynevezett

¹⁾ Rask, mint láttuk, 1787-ben, Rückert pedig 1788-ban született. Rask 1823-tól fogva dolgozék Kopenhágában: Rückert 1826-ban lön a keleti nyelvek tanárává Erlangenben. Lehetetlen tehát képzelnünk, hogy Rückert Raskról mitsen tudott volna.

²⁾ Nyelvtudom. Közl. II. 381—460. l. Rask egybegyűjtött iratait, a melyeket oda fel idézek, 1869 óta Lönnrot Illyés ajándékából bírom.

skyth vagy turán elmélethez, úgy mint a dravida nyelvek egybehasonlító tudományos előadása, s az ékiratok megfejteséből kivilágosodó régi skyth nyelvek az ó-perzsa s a babyloniai és régi káldeai emlékeken. A dravida nyelvek egybehasonlító tárgyalása Caldwell Roberttől először 1856-ban jött ki Londonban, másodsor, bővebben 1875-ben ugyanott.¹⁾ A derék Caldwell, a ki azt vallja magáról, hogy (1875-ben) immár 37 éve, mióta a dravida nyelveknek legjelesebbikét, a tamult, kezdé tanulni, így nyilatkozik: Még mielőtt tudomásom vala, hogy a kopenhágai Rask először kifejtette azt a véleményt, mely szerint a dravida nyelvek a skyth fajhoz tartoznak, hasonló úton hasonló, de nem azonos, eredményre jutottam volt. Nem bátorkodom igenesen a skyth fajhoz vetni a dravida nyelveket, hanem felfogásom szerint, saját helyök van az ind-európai nyelvcsalád és a turán nyelvcsoport között, mely hely nem a kellő középre, hanem jóval közelebb esik az utóbbihoz mintsem az előbbihez. A skyth szót azon értelemben fogadván el, a melyben Rask alkalmazá, tehát a skyth nyelvek mind ragozók, mert a grammatikai viszonyokat a szókhöz ragasztott segédszók vagy partikulák által fejezik ki: holott a sémi nyelvek ama viszonyokat a szó-gyökök belső változásai, a sinai és más külöknödő vagy egy szótagú nyelvek pedig csak a szóknak mondatbeli rendje által fejezik ki. Az ind-európai nyelvek

¹⁾ A Comparative Grammat. of the Dravidian or South-Indian family of languages, by Robert Caldwell. London, 1856. és 1875. Az első kiadást a Magy. Nyelvt. Közlemények X. kötetében ismertetem. — A dravida nyelvű népek Kelet-Indiának Dekhan nevű részében laknak, s számok az előtt és az 1871-ki népszámlálás szerint következő volt:

	1856-ban Caldwell szerint:	1871 a népszámlálás szerint:
a tamul	nép 10.000,000	14.500,000
a telugu	» 14.000,000	15.500,000
a kanaratak (kanares)	» 5.000,000	9.250,000
a malajálam, malijálam	» 2.500,000	3.750,000
a tulu vagy tudu	» 150,000	300,000
a többi kisebb népek	500,000	1.784,578
	összesen: 32.150,000	összesen: 45.084,578.

A négy első népnek régi időtől fogva virágzó gazdag külön saját irodalmaik vannak, melyek korára nézve a most élő európai népek irodalmait felülmulják. Kr. után nem sok idővel Madurában, a Pandja országban egy tamul akadémia állott fen! Nevezetesek tehát a dravida népek Kelet-Indiában, de nevezetese az emberiség ethnographiájában is.

is, úgy látszik, eredetileg ragozók valának, mint a skythek, de időjártával hajtogatókká (inflexiv) lettek az által, hogy a ragasztott segédszókat az inflexiónak értelmetlen jelelőjivé hagyták megkopni. — Caldwell az általános elfogadott nyelvtudományi nézetet fejezi ki, midőn úgy jellemzi, a mint látjuk, a sinai, a skyth vagy turán, a sémi és az ind-európai vagy árja nyelveket. A sinai vagy egy szótagú nyelveket mellőzván, az elfogadott nézet szerint, a turán nyelvek ragozók, mert a declinatiót és conjugatiót tevő szócskákat hátúl ragasztják a tőszókhoz; ámde az árja vagy ind-európai nyelvek is a declinatiót és conjugatiót tevő szócskákat hátúl ragasztják a tőszókhoz (p. o. homin (homo), homin is, homin-es, homin-um, homin-ibus; ama (amo), ama-s, ama-t, amamus stb. ama-bam, ama-vi, ama-veram, ama-bo). De úgymond Caldwell, időjártával az oda ragasztott szócskákat az árja nyelvek az inflexiónak értelmetlen kifejezőjivé hagyták megkopni. — Csupdálatos emez elmélet. Ha egymás ellenébe állítjuk a magyart és a latint, azt találjuk majd, hogy a

homo ember	amo szeret-ek
homin-is ember-nek	ama-s szeret-sz
homin-em ember-t	ama-t szeret
homin-e { ember-től	ama-mus szeret-mük (ünk)
{ ember-ről	ama-tis szeret-tek
{ ember-ből	ama-nt szeret-nek
ama-bam szeretek vala	
ama-vi { szeret-ék	
{ szeret-tem	
ama-ve-ram szeret-tem-volt	
ama-bo szeret-ek (majd) stb. stb.	

hogy tehát a magyarnak némely ragasztott szavai mai napig érthetők, mások tudományos úton értelmezhetők, meg mások már így sem értelmezhetők. Például a *nek, től, ről, ből* ezek által érthetők: *nekem* stb. *tőlem* stb. *rólam* stb. *belőlem* stb. De már a *t* (ember-t), *vé* (ember-ré), *n* (ember-e-n), *k* (ember-e-k) stb. oly kevésbé érthetők és értelmezhetők mint a latin *is, em, e, es* (homin-es), az igeragozásban ellenkező viszony is mutatkozik, ebben a latin ragok érthetőbbek a magyar ragoknál. Az *ama-bam, ama-bo, ama-vi, ama-ve-ram* vagy inkább *ama-v-eram* a *bo* vagy *fu* és *eram* létigének gyenge, de nagyon felismerhető változásait tüntetik elő;

ámde a magyar szeret-*ék* áll *e* és *k*-ből, szeret-*tem* áll *t*- és *m*-ből, azaz a praeteritum historicumnak képzője *e* sokkal homályosabb, mint a latin képző *vi*; hasonlóképen a perfectumnak képzője *t* is homályosabb mint a latin *vi*. A személyragok (*k*, *sz*, *mük*, *tek*, *nek*, *s* a latin $a + m = o$, *s*, *t*, *mus*, *tis*, *nt*) közt pedig akkora hasonlatosság van, hogy Müller Miksa szerint a két nyelvet egy családba kellene vetni. Végre a magyar nyelv praeteritum historicumot és perfectumot bírt kifejleszteni, mire a latin nem, valamint egy sem volt képes a sok germán és szláv nyelvek közt. Az árja nyelvek tehát a declinatiót és conjugatiót tevő szócskák hozzáragasztása miatt és által sehogy sem válnak inflexivékké. Hanem hát a dolichocephal és inflexiv prejudicium meg van, s kételkedés nélkül fogadják el a természetvizsgálók, mint Virehow, a ki «die Urbevölkerung Europas» című munkáscájában, szintén azt írja: Az agglutinativ nyelvek az ígét nem hajtogatják, mert az időket és más viszonyításokat oda ragasztott szók vagy szótagok által (durch zusätzliche Worte oder angehängte Sylben) fejezik ki. A dravida nyelvekről azt vallja Caldwell, hogy a declinatio és conjugatio segédszavai mind nem divatoznak már önálló szók gyanánt, s azért, úgy mond, némileg hajtogatókká lévén, az ind-európai nyelvekhez közelítenek. Hozzá is teszi, hogy a tekintetben a török, finn, magyar nyelvek még a dravidáknál is inkább hajtogatók.

Caldwell szerint, hogy folytassuk előadását, «a dravida nyelvek nem tartoznak se az ugor, se a török, se a mongol, se a tunguz törzshöz, melyek egyenkint a szókincsre nézve (materially) különböznek egyik a másiktól, hanem azon fajhoz tartoznak, mely mind azokat a nyelvtörzsoket magában foglalja. Mégis legközelebb állanak a finn vagy ugor nyelvekhez, némely különösséggel, melynél fogva meg jobban az osztjákhoz szítanak. «Ezen fölvételt, úgy mond, az ékirati, különösen a behistuni nyelv¹⁾ is támogatja, mely

¹⁾ A Dárius behistuni három nyelvű emlékének egyik nyelve skyth volna Rawlinson szerint, s azt Norris fejté meg 1852-ben (Journal of the Royal Asiatic Society 1852, Art. I.). Caldwell erre hivatkozik. Norris azt a nyelvet szorosán hasonlóknak találá a mai finn nyelvvel (it points to a close analogy with the language now spoken in Finland). Már hét évvel előbb, Norris-t megelőzve, a dán Westergaard fejtette volt meg az ékirati felíratok második sorát (lásd: Société des Antiquaires du Nord. Le premier janvier,

azt bizonyítja, hogy az a régi skyth népség, a mely Közép-Ázsiának nagyobb részét a méd-perzsák betörése előtt lakta volt, nem a török, se nem a mongol, hanem az ugor törzshöz vethető. Ha ezt bizonyosnak fogadhatnók el, az egyike volna a legnevezetesebb eredményeknek, melyekre az egybehasonlító nyelvészet jutott. Mennyire nevezetes, hogy Ázsiában a déli fordulók közt lakó dravidák nyelvében világos rokonság mutatkozik éjszaki Európának finn és Sziberiának osztják és más nyelveivel; hogy ennél fogva, mit a történelem elhallgat s a mit semmi szokott hihetőség nem támogat, az a nyelvek bizonyításával lesz kétségtelenné, hogy a Dekhannak (Déli Indiának) árja előtti lakossága kapcsolatban volt azon törzsekkel, a melyek a teutonok, hellének, sőt még a keltek odaérkezése előtt el vala terjedve Európában!»

Caldwell a grammatikai hasonlatosságon kívül, mely azonban a nyelvalkotmányból foly, s bizony sok eltérést is mutat, mintegy 85 szóhasonlatot hoz fel a munkája végén; a számneveket és névmásokat nem említve. Betűrendben sorolja elő, s minden úgynevezett skyth nyelvben, a baszktól kezdve a sináig, keresi hasonlataikat. Ha kategoriákba osztva, p. o. a természeti dolgokat, az emberi test részeit, a természeti és erkölcsi élet tünetényeit kifejező szók mutatnának egyezést: úgy bizonyíthatnának valamit; de olyképen összekapkodva nincsen emberi nyelv, a melyben némi hasonlatokat nem lehetne találni. Az efféle hasonlítóztatást Müller Miksa ajánlotta; ő találta ki, hogy a turán nyelvek nomád, ellenben az árják és sémiekek állami nyelvek — mintha kész nyelv nem lett volna az árjaság is, mikor az azt beszéllők még nomádok valának, s mintha ugyan ez nem állana a sémiségről is; — ő találta ki azt a paradoxont, hogy a turán nyelvek azért rokonai egymásnak, mert nem hasonlók egymáshoz! — Müller Miksa

1845, a 271—439. lap). Westergaard így nevezi munkáját: On the deciphering of the second Achaemenian or Median species of arrowheaded Writing. W. volt az első, a ki a második nyelvű feliratokat fejtegetni merte s azokban skyth, vagy turán nyelvet talált. De már ő mondja, hogy Babyloniában, Ninivében és egyebütt is vannak feliratok, melyek az Achaemenidák (Cyrus, Xerxes, Dárius stb.) felírataitól alakra nézve különböznek. Westergaard után Oppert és mások, legújabbán az angol Smith, a francia Lenormant fejtegeték azokat a feliratokat, a melyek turán vagy skyth nyelvűek, s melyekből az *akkad* vagy *szumir* nyelv tárul ki.

találta ki, hogy a turán nyelvek a teljes megalakulás előtt osztottak el: ellenben az árják és sémieek a teljes megalakulás után mentek széllyel. Azért folytaták amazok az osztás után is az alakulást vagy növekvést: ezek pedig csak kophattak ezentúl. Caldwell is idézi szavait, melyek szerint ragozó nyelvekben, melyek régóta el vannak egymástól szakadva, más egyezéseket nem várhatunk, mint olyanokat, melyek a nyelvnek eredeti anyagához tartoznak, vagy a beszédnek azon részeihez, a melyeket legbajosabb újra megalkotni, milyenek a névmások, a számnevek és a praepositíók. Inkább az csudálatos, hogy találkozik némi szóegyezés közös birtokul a turán nyelvekben, mintsem az, hogy mindegyiknek saját szavai és saját alakjai vannak!

Azt mondja Müller és utána Caldwell, hogy a számnevek, a névmások, a praepositíók vagy portpositíók a nyelvnek eredeti anyagához tartoznak, a melyet legbajosabb újra megalkotni. Azonban ebben nagyot csalatkoznak. A névmások igazán eredeti közös szó-kincsnek látszanak nemcsak az árjaságban és sémiségben, hanem a széles úgynevezett turánságban is, a dravida és ékirati nyelveket is hozzá tudva. Ezek a névmások ennelfogva igazán egy régibb nyelvkorból valók lehetnek, vagy azt kell elfogadnunk, hogy az emberi elme azokat mindenütt hasonlóképen teremtette. De már a számnevek és prae- postpositíók véghetetlenül különbözők, mit a finn és magyar, a török és jakut, meg a tamul és telugu számnevek mutatnak.

	Finn-magyar.		Török-jakut.		Tamul-Telugu.
1.	yht egy	bir	bir	or, ondru	oka
2.	kaht két	iki	ikki	ir, irandru	rendu
3.	kolm harm	ücs	üsz	mundru	mundu
4.	neljä négy	dört	tuört	nálu	nálagu
5.	viit öt	bes	biász	eindu	eidu
6.	kuut hat	alti	alta	áru	áru
7.	seitse(-män) hét	jedi	szättä	éru	èdu
8.	kahde-ksan nyol-tz	szekiz	aghisz	ettu	enmidi
9.	yhde-ksän kilen-tz	tokuz	toghusz	ombadu	tommidi
10.	kümme-nen tíz	on	uon	pattu	pati
100.	sata száz	jüz	szűsz	nuru	nuru.

Első tekintetre világos, hogy egyeznek a finn-magyar, a török-jakut, a tamul-telugu számnevek: de a három pár közt bajos ilyen

általános egyezést fölfedezni. Azonban közelebb valók a török-jakut számnevek a finn-magyarokhoz, mintsem a tamul-teluguak; legalább az 5. 6. 7. továbbá a 100. hasonlíthatók; a török-jakut 10. meg összevág a magyar van, ven-nel, ezekben: hat-van, het-ven stb. A tamul-teluguban csak 4. nálu, nálagu látszik hasonlítani a finn-magyar neljä négyhez; de már a tamul-telugu 5. ein-du-t eidu-t, azért bajos a finn-magyar viit öt-höz hasonlítani, mert a 8. ettu, edu szint avval lehetne egyező. Látszatos tehát, nem származási okból való a véletlen találkozás. De a milyen különbözők egymás között a három párok: olyan egyezők magok a kettősök; lehetetlen tehát tagadni, hogy 1—7. és 100 egy eredetűek a finn-magyarban, a török-jakutban, a tamul-teluguban. A 8. 9. különbözők az anyagra nézve, de megegyezők az idomra nézve, a minek okát nem akarom itt újra előadni. ¹⁾

Ugyanezt a belső egyezést és külső különbséget mutatják a postpositiók is, a melyekből csak a finn-magyar és török-jakut nyelvekből hozok elő néhányat, mert Caldwellnél (ki egyetlen forrásom a tamul-telugura nézve) nincsen azokról szó.

Finn-magyar.		Török-jakut.	
ali	al	alt	alin (alsó)
ete	el	ileri	elin (első)
ul-k	kül	tasra	taszara
ulos	künn		
kesk	köz	orta	orto
puole	fél	jari	?
päällä	fel	üz, üszt	uszä (magasság).

Itt is, mint a számneveknél, valami közeledést látunk, jelesen a finn-magyar al el szókra nézve a török-jakutban is: de már a többi négy postpositió nagyon különböző a finn-magyarban és a török-jakutban.

Mit mondjunk hát Müller Miksa állításához, mely szerint a széles turánságban épen a számnevek és postpositiók volnának egyezők, minthogy ezeket úgy, mint a névmásokat, nem igen bírná újra megalkotni az emberi elme? Látjuk, emez állítást nem támogatja a valóság.

¹⁾ Megtalálhatja az olvasó Magyar Ethnographiám 233—235. lapján is.

Müller M. kitalálván, hogy a turán nyelvek nomád nyelvek az árja és sémi állami nyelvek irányában, ebből azt az elvet (theoremat) sütötte ki, hogy tehát a turán nyelvekben nincsen traditio, nincsen örökség; minden turán nemzedék újra megteremti magának a nyelvet. A valóság evvel az állítással is homlok-egyenest ellenkezik. Jakutsk város a Léna folyó mellett és Konstantinápoly között majdnem akkora a távolság, mint Kalkutta és London között; Jakutsktól fogva Konstantinápolyig terjednek a számos török nyelvjárások, s ezek oly szoros egységet tesznek, mint akár a germán nyelvek, tehát sokkal szorosabbat, mint az árja nyelvek együtt véve. Hány száz éve lehet, hogy az oszmanli török elvált a jakut töröktől, azt meg nem mondhatom, de Müller sem mondhatja meg: mégis a szoros nyelvi egység megvan, mit csakis a traditio vagy öröklés tartott fenn. A magyar és finn nyelvek egyezése is hosszacska időből való, ezt az egyezést is a traditiónak, az öröklésnek kell tulajdonítani. Annak ellenére állítja Müller, s utána zengi még a tudomány, hogy a turán nyelvekben nem hat a traditio, az öröklés. A szemet húnyó theoria nem látja a szemet szűrő valóságot!

Rask, Rückert Fridrik, Müller Miksa, Caldwell csak a morphologiai egyezésnél fogva számítják egy fajhoz a finn-ugor, török-tatár, szamojed, mongol-mandsu és dravida nyelveket, s minthogy a morphologia, vagy külső nyelvalak, igen tág fogalom, Müller ezeken kívül még más nyelveket vet oda egy rakásra, a miben szintén Rask előzte meg. A nyelvalak egyezése leginkább következő háromban áll: 1. a szó-képzők és ragok hátúl való hozzájárulásában — minél fogva az árja nyelvek is mind turán nyelvek volnának; — 2. abban, hogy a képzők és ragok önhangzói a szótó szerint változnak el (vocal-harmonia), minél fogva lesz: ember, ember-nek stb. alma, almá-nak stb. Ez az önhangzó-egyezés uralkodik a finnben, magyarban, törökben, mongolban, de nem uralkodik már vagy nem még a vogulban, osztjákban, a permi nyelvekben stb., nem uralkodik a dravida nyelvekben; egészen idegen az árja nyelvektől; — 3. abban, hogy a névszók is a személyes ragokat birtokos ragokúl veszik fel mint: ember, emberem, embered, embere stb. Azt a dravida nyelvek nem teszik, mint nem tehetik az árja nyelvek: viszontag a sémi nyelvek oly általánosan teszik, mint a finn, magyar, török, szamojed, stb. nyelvek. A turán nyelvek tehát,

valamint a dravidák s valamint az árjak és sémieiek is, világos nyomait viselik magokon egy előző nyelvállapotnak, a melyből indulva új új kezdetek vagyis új nyelv- és nemzet-alakulások támadtak; ezek az új alakulások pedig ágakra oszoltak, mint az árja nyelvekben, s lettek a finn-ugor, török-tatár, szamojed, mongol-mandsu nyelvcsaládok, a melyekben a traditio és öröklés csakugy fentartják a közös nyelvvidomot és szókincset, mint az árjakban és a sémieiekben. Azon első nyelvállapotnak lehet tulajdonítani azt a tünetényt, hogy a turán nyelvekben, mint a baszkban és dravidákban a nyolczas és kilenczes számnevek compositumok, mi fölteszi, hogy ezen számnevek divatozása előtt csak hétig szoktak volt az illetők számlálni, alkalmasint a hold idő-mutatásai szerint. Tagadhatatlanul világos, hogy azon nyelvekben később alakultak meg a nyolczas és kilenczes számnevek. S van nem kevesebb világos nyoma annak is, hogy emez előzőtt közös nyelvállapot a finn-ugor, török-tatár és szamojed nyelvekre meg népekre nézve tovább állott fenn, mint a többiekre nézve, azaz hogy a nevezett nyelvek és népek másoknál később vették kezdetüket, miután a közös alapon még hosszabb ideig folytatták volt a különbözetlen létet, a melyben se finn-magyar, se török-tatár egyedség nem vala még. A különbözetlen közös lét folytában némi fogalmak, eszmék uralkodtak, milyen a megemlített hetes számrendszer, melynek alapja az idő-mutató hold-változások lehetnek csak az oka és alapja. Egy másik ilyen fogalom és eszme abban mutatkozik, hogy az úgynevezett gyűrűs ujjat *nevetlen*-nek nevezik, így:

a magyarban	nev-etlen (újj)	vogulban	näm-tál (tulje)
finnben	nime-tön (sormi)	mordvinben	lem-ftema —
esztben	nime-tse (sörm)	szamojédban	nim-djeda —
szirjénben	nim-tám —	tatárban	at-sziz=név-telen
vojjákban	nim-tem —	jakutban	atata-szuoch.—

Sőt a szanszkritban is *nevetlen*nek híjják! ¹⁾

¹⁾ Az orientalisták gyűlésén Londonban 1874-ben «On the study of the Turanian languages» értekezővén s a negyedik ujjnak emez elnevezését felhozván, azt mondtam, hogy nem tudom, mint híjják a dravida nyelvekben, mert nem találtam meg Caldwell-ben, ki egyetlen forrásom ezekre nézve. Ehhez megjegyzi a kiadó Douglas Robert K., hogy «a szanszkritben is *nevetlen* az az újj, s ezt a szanszkritból a dravidák is elfogadták. «It is called the *nameless finger* also in Sanskrit, and the Sauskrit word has been adopted by

A negyedik újjnak emez elnevezése, mint látjuk, nagyon messzire van elterjedve, az tehát valami hitbeli fogalomból vagy eszméből származik, mely igen hatalmas lehetett amaz megelőzött közös állapotban. Végre kétségtelen világos nyomai vannak annak, hogy a finn-ugor nyelvek és népek elszakadván egymástól, a tulajdonképi finnek (finnek, esztek, lívek, karjalaiak, vótok, ingerek vagy isorok [ingermanlandiak Sz.-Pétervár környékén!]) jobban együtt maradtak, mint az ugorok (a szirjén, permi, votják, vogul, osztják, magyar népek); azért azoknál a 8-as és 9-es számnevek egy és azon szókból eredő összetételek, holott az ugor népeknél azok különböző szókból támadtak, mert tizeseik különbözők. Továbbá, a mint a finn népek nyugatfelé nyomultak, a lett és gót, azaz germán, népek hatását érezik vala; holott az ugor népek a Káma, Volga, Irtis folyók mellékein a török népek hatását érezték; innen van, hogy az ugor népek számneveiben némi közösség van a török nyelvű számnevekkel, mely közösség nincsen meg a finn nyelvekben. P. o. a török on, uon, von = tíz, visszatükröződik a magyar ven van-ban (negy-ven, öt-ven, hat-ven stb.) s a vogul men, pen-ben (neli-men 40, át-pen 50, kat-pen 60); a török mis, mel (tör. alt-mis 60, csuvas öt-mel; tör. jet-mis 70, csuvas szit-mel) visszatükröződik a szirjén és votják 8-as, 9-es-ben, így szirjén 8 kökjaa-mis, 9 ök-mis; votják 8 tya-mis, 9 uk-mis. A csalhatatlan nyelvtanúság szerint tehát a turán nyelvcsaládok valami közös nyelvvalapból keltek ki, s látható kapcsolat maradt még azután is a török-tatár, szamojed és finn-ugor családtövek között. Jobban eltávozván egymástul s mindenik sajátsága még inkább egységre alakulván, az ugorok mintegy közepett maradtak a nyugatra vonuló finnek és a keleten terjedő török-tatárok között. S ezen kapcsolatban a finnek és ugorok utolsó jövevények Európában, kik csak a germánok és szlávok megett foglalhattak helyet éjszak és kelet felől. De vajjon ezen a téren első emberek voltak-e, úgy hogy más népség ott meg nem

the Dravidian languages.» Transactions of the second Session of the international Congress of Orientalists. Held in London in September, 1874. London, 1876. A 91. lapon. — A magyar Nagy Szótárban VI. köt. 575. hasábján, Fogarasi azt írja, hogy Böhtling szerint a szanszkrit nyelven *anaman* = anonymus 1. névtelen, 2. Ringfinger. Böhtling már 1851-ben az «Über Sprache der Jakuten», Wörterbuch, 3. lapján mondta volt, hogy a tibetiek és mongolok «nach indischem Vorgange» nevezték a «Ringfinger»-t nevetlennek.

előzte őket: az bizonytalan ugyan, de nem valószínű. Legalább a mondák, mennyire tudomásunkra jutottak, más előző népekről regélnek. A vogul mondák istenfiakról, erdei népről, óriásokról tudnak, melyek az északi Uralon a közönséges emberfajt (tehát a vogulokat és osztjákokat) megelőzték volna. A régi csúdok, a kiknek bányászati nyomai megvannak az Uralban, s a kik emlékezete a siberiai népek közt élt volt, midőn az oroszok hódításai terjedni kezdenek, semmi látható kapcsolatban nincsenek az ottani ugorokkal. Nem kevés körülmény mutat tehát arra, hogy a mostani finn és ugor nyelvű népek előtt más népek is lehettek már ott.

Mennyi valóságban alapul már az a fölvetel, hogy nemcsak Skandináviának, hanem Közép-Európa legnagyobb részének finnek voltak első lakosai? Semmifélen, csupán azon a tényen, hogy az árja népek (keltek, germánok, szlávok) Közép- és Északi Európában nem lévén autochthonok, azokat ott más népség előzte meg. Tehát azt következtetett Leibnitz és Rudbeck ólta a szűkebb, azután a Rask által először kifejezett szélesebb nyelvtudományi nézet, hogy azon népség finn volt, s eme nyelvtudományi nézetet legalább némi morphologiai hasonlatosság támogatja vala, melyet a baszk és a finn, azután meg azok és a dravida nyelvek közt találtak. Az anthropologia elfogadván a nyelvtudománytól a finnt, tovább ment s kiszíneztvén azt állítá, hogy az a finn faj barna volt, s azért mongol. De hol vette barna színét, nem tudom; én legalább sehol sem olvastam, hogy az emberi csontokon, kivált az agyakon, a volt hajnak, bőrnek színét is láthatni. A hány emberi csontot én láttam — az ugyan nagyon kevés — mind fehér; úgy gondolom, az anthropologok sem láttak még egyéb színt a csontokon annál, melyet az idő barnított azokra. De megvan a barnaszínű előítélet, mint a dolichocephal s mint a flexiv előítéletek: mert jöllehet az újabb természettudomány a hitet nagyon megveti, mégis ott, a hol legkisebb helye sem volna, igen könnyen hisz, s ragaszkodik hitéhez. «Régen kifejlődött az a felfogás, hogy a barna emberek a mongoloktól, a szókék a germánoktól származnak», úgymond Virchow 1876-ban a német anthropologok gyűlésén Jénában; — «előttem tehát szinte bizonyos vala, hogy ott találjuk meg a legtisztább germán tyrust, az ős germánokat, a hol a lakosság leginkább szőkehajú, kék szemű és fehér bőrű: ellenben ott kell hogy üljön a mongoloid, vagy, ha úgy tetszik, a turán avagy sarmat-szláv lakosság,

a hol legtöbb barna hajú, barna szemű és barnabőrű embereket találunk». S Virchow elment a lappokhoz, finnekhöz, hogy igazolja felfogását, a melyet az anthropologok hite után képezett volt magának, s mit talált ott? «Azt tapasztalám, úgy mond, hogy egy nagy népség, melyet barnának hittünk, általában szőke, kék szemű és fehér bőrű. Ha valaki, Tacitus Germaniáját zsebében tartva, Finnországba utazik, azt fogja hinni, hogy ime ott találja meg az őt germánusokat». Igaz, a finn szőke lakosság brachykephal, s agya különbözik a lapp agytól, valamint az esztől, ámde az eszt agy általában a dolichocephalság felé hajlik, sőt egyes példányok valószínűs dolichocephalok». ¹⁾ Virchow tehát kénytelen lerontani a szőke előítéletet, mint rombolja a dolichocephal és brachykephal előítéletet is. A baszkok és finnek vélt rokonságát is az anthropologiai valóság czáfolja meg; mert a baszkok barnák és hosszúfejúek, a finnek pedig szőkék és rövidfejúek Virchow tanúsága szerint (Die Urbevölkerung Europa's. Berlin, 1874. a 38. lapon). De az előítéletek a hiúság Lernajában teremnek, azért hydrafejúek.

A nyelvek tanúsága, mely nem változó, mint a test színe, nem is néma, mint a csontok, az a tanúság egyenesen annak lehetlenségét bizonyítja, hogy a mostani finn-ugor népek elődjei valaha Közép-Európának első, vagyis autochthon lakosai lettek volna. Mert a nyelvtanúság világosan azt mutatja, hogy a finn-ugor nyelvek és népek csirája meg első ifjúsága nem Közép-Európában indult meg, s hogy ifjúságok ott fejlődött, a hol ma is találjuk őket; a finn és eszt epos, mely a Kaleva fiainak tetteit énekli, ott és abban az ifjúságban tenyésztett; a mely mythologiai képzetek és szók a magyar nyelvben megvannak, azok is oda mutatnak, mert ott találjuk meg hasonmásait. — Még azt kérdezhetjük, vajjon a történelmi tanúság megegyezik vagy ellenkezik-e a nyelvek tanúságával?

IV.

A skandináv földről a massiliai Pytheas adja az első tudósítást, ki mintegy Kr. e. 330 tón nagy északi utat Thulé-ig, mi

¹⁾ Die siebenste allgemeine Versammlung der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie u. Urgeschichte zu Jena am 9. bis 12. August 1876. München, 1876. Pag. 93. 94.

Nilsson ¹⁾ szerint egy norvég parti sziget lehet a Lofodok közelében. Ott a sz. iváni éj csak 2—3 óráig [tart, sőt a barbárok azt a helyet is megmutaták Pytheasnak, a hol a nap alszik. Dunö vagy Dönnö sziget a helgelandi kerületben (in der Vogtei Helgeland), a sarki körtől délre négy n. földnyire, az a hely, a melynek egyik hegyéről a nap egész iváni éjen át meglátszik, holott az alacsony partokon két óráig van a láthatár alatt, úgymond Nilsson. Ennyire juthatott Pytheas, de a lakosoktól hallá, hogy távolabb két s több hónapos nap is van. Pytheas az ottani emberek életmódját is leírja. Ott a hideg földöv közelében, úgymond, ehető termés és szelid állat vagy nincsen, vagy kevés, a mi van. Kenchros s egyéb ültetett növényből, bogyóból és gyökérből élnek. — A kenchros köles volna, de az nem terem ott, nyilván tehát evvel a szóval is Pytheas ültetett növényt ért. Nilsson angelikát gyanít, mit az ottani norvég nép *quanne*-nek hí, s felhozza a régi törvényt, mely a *quanne gardh*-ot *lauka gardh*-ot (angelika-kert, pázsitos hajma kert) s egyéb kerített ültetvényeket nagyon oltalmaz. Déliebb részeken, a hol gabona terem és méz van — Norvégiában csak Hedemarkig vannak méhek, azontúl feljebb már nincsen, úgymond Nilsson — ott abból készítenek italt; a gabonát pedig, minthogy kevés a derült nap, téres házakba gyűjtik össze s ott csépelik ki, mert a napfény hija és az esők miatt nem használhatják a szérüket. — A meddig Pytheas a norvég partokon felhatott, s a mennyi tudósítást az ottani lakosoktól vehetett, odáig és azokból még semmi nyom sem látszik meg a finnekről vagy lappokról.

Pytheas a Balttengert is bejárta egész a Dünáig, mit szinte megkétlettek már a régiek is. Strabonál olvassuk (Casaubonuskiadás 71. lapján), hogy Pytheas az éjszaki utazásán kívül még Európa parti országait is körülhajózta, Gadeira (Cadix)-tól fogva a Tanais-ig, «*πᾶσαν ἐπέλθοι τὴν παρωχεανίτιν τῆς Εὐρώπης ἀπὸ Γαδείρων ἕως Ταναίου.*» Ezt is Polybius, úgymond Strabo, hihetetlennek tartja, mert magán és azonkívül szegény ember hogyan tehetett volna ilyen nagy utazást. Ezen csudálkozás, úgy látszik

¹⁾ Nilsson «die Ureinwohner des skandinavischen Nordens» aus dem Schwedischen übersetzt, Hamburg, 1863. I. 106—128 legjobban értelmezi Pytheast s a tengeri tündöt, a mely miatt hitelességét Polybius, Strabo stb. kétségbe vonták volt.

nekem, világosan bizonyítja, hogy se Polybius se Strabo nem a Földközi tengeren való utazást érthették Cadixtól a Dónig, hisz azt, kivált Strabo, azaz Augustus császár idejében, akárhány hajós legény tehetette meg kereskedő hajókon. De ha Cadixtól fogva a Kategatig, s onnan a Balttengerbe haladva, a Dünáig való körülhajózást vesszük, az igazán oly csudálatosnak látszhatott Polybius és Strabo előtt, mint az éjszaki utazás. S hogy Pytheas Tanais-nak nevezte a Dünát, azt a nevet csak az ottani lakosoktól hallotta volna, kik már azért sem lehettek akár finnek, akár lappok, hanem olyan nyelvűek, a kiknél a *Don*, *Duna* folyó-nevek támadtak.

Az első határozott tudósítást róluk Tacitusnál találjuk a K. utáni első századból. Germania népeit leírván (43.) «a lygius-okon túl, úgymond, a gótonok uralkodnak, szelidebbek ugyan már a többi germán népeknél, de megtartják még a személyes függetlenséget. A Svéiai (Balt) tenger mellékein ott vannak a rugius-ok és lemovius-ok. (44.) Azontúl a svion-ok (svédek) községek hatalmasok a tengeren, nemcsak emberek és fegyverek, hanem hajók által is A svionoknál már becse van a pénznek, azért náluk egy az úr, ki folyvást, nem felváltva, parancsol. (45.) A svionokon túl rest, szinte mozdulatlan a tenger, a melyről azt hiszik, hogy körülfogja s bérekeszti a föld kerekességét, mert a leáldozó napnak végsugara oly fényes a nap-támadásig, hogy elbágyasztja a csillagokat A Svéiai tengertől jobb felé az aestyus-ok birják a partot; szokásaik és viseletjük szerint a svionokhoz, nyelvükön fogva a britekhez szítanak. Náluk kevés a vasnak használata, többnyire fa eszközeik vannak. Gabonát s más termést nagyobb kitartással mívelnek, mind a szokott germán restség teszi; azonkívül a tengert is kutatják, mert ők szedik a sekélyeken és partokon a gyantakövet, melyet glesum-nak neveznek. — A svionok megett a siton-ok népei következnek, hozzájuk egyébben hasonlók, de abban különbözök, hogy asszony uralkodik rajtuk. Ennyiben tehát nemcsak a szabadságra, de a szolgaságra nézve is elfajultak. (46.) Itt vége van Sveviának. A peucin-ek, vened-ek és fenn-ek népeit a germánokhoz számítsam-e vagy a sarmatákhoz, nem tudom. A feinek vadsága feltetsző, szegénységök undorító. Se fegyverük, se lovuk, se állandó házuk nincsen; élelmök a fű, ruhájok a vadak bőre, ágyok a puszta föld. Egyedül a nyilakba bíznak, melyeket vas híjából csontokkal élesítenek. A vadászat táplál egyaránt férfit

és asszonyt, mert ez is vadászni jár amazzal, s megköveteli részét a zsákmányból. Gyermekeiknek más óltalmuk nincsen a vadaktól és időjárástól, mint az, hogy összeesomózott gallyakkal fedik be; ide fordul az ifjú is, ide húzódik meg az öreg. De nagyobb boldogságnak vélik azt, mintsem rajta izzadni a földművelésen, belé fáradozni a házépítésbe, s magok és mások értékeit reménynek és aggodalomnak tenni ki. Tehát biztosak az emberektől, biztosak az istenektől, a legnehezebbet érik el, azt, hogy még kívánni valójok sincsen.»

Tacitus, a Csehországtól fogva Felső-Magyarországig terjedő markománok és kvadok megetti lygiusokon kezdi, a kik a mai Sziléziában laktak. Ezekről éjszakra menvén, gótokat (goton-okat) talál, s a Balttenger partján rugi-akat és lemovi-akat. A svion-ok, svédek, a tengeren hatalmasok, kik Svédországban laktak. Túl rajtuk, tehát az ország északiabb részein, a siton-ok következnek, a kiken asszony uralkodik. Éjszak-kelet felé a Balttenger keleti partján esztek (aestyusok) vannak, azután peucin-ek, vened-ek vagy vend-ek, végre fennek. Itt halljuk először a *fenn* vagy *finn* nevet, a melyet Tacitus a germánoktól hallott. *Fen* mocsárt jelent, a fennek, finnek tehát mocsárok, tavak közt lakó nép. A mint azt szinte költőileg leírja Tacitus, hogy boldog a legnagyobb szükölködésben, abban a lapp népet ismerjük fel, mert látni fogjuk, hogy a nórmanok a következő századokban is a lappot nevezik finn-nek.

Kr. születése tájon, vagy nem sokkal később érkezék tehát a lapp nép a Balttenger vidékei felé, elválván az ugor népektől, a melyekhez közelebb áll, mint a tulajdonképi finn nép. A tizes számneve *logh*, mi a vogul *lau*-hoz (=10) tartozik; 8-asa és 9-ese *gak-cze*, *gaf-cze* és *of-cze*, *ov-cze*, a melyekben a magyar *cz* (tz, tiz) látszik meg a *nyol-cz*, *kilen-cz* szókban; a lappnak többes képzője *k* (de *h*, *t* is), mint a magyarban, tehát *gietta* kéz, *gieda-k* kezek; *giettam*, *giettad* = kezem, kezed, *giettamek*, *giettadek* = kezemük (most kezünk), kezetek stb. A comparativus *b*, *bb*-je is közvetlen járúl a tőhöz, mint a magyarban, p. o. *diette* tudó, *diette-b* tudó-b; *vuolla* al, *vuöleb* alább; holott a finnben *n* rag vettetik közbe, p. o. *ali* al, *alen-pa* alább.

De Svédország belsejében és túl a svion-okon *siton*-ok vannak Tacitus szerint, a kiken asszony uralkodik. Azt a nevet is az író a germán svion-októl hallotta, kiknél *sida* annyi volt, mint

bűvölni; *siton* tehát, Tacitus írása szerint, bűbájos, boszorkányos nép. Odin híres vala boszorkányságáról, melynek *seid-r* a neve.¹⁾ Ez a boszorkányos nép finn, mit leginkább abból gyaníthatunk, mert azt mondja róla Tacitus, hogy uralkodója asszony. Ebből a *kven* népről való monda csillámlik ki, mely asszonyi uralkodás alatt élt volna, mert a *kven* szó asszonyt jelent a germánoknál, s mint látni fogjuk, a normannok *kven*-nek nevezik általában a finn népet, ámbár a *kainu* — ebből lett a *kven* — csak egyik része a finnségnek²⁾. A finnek, lappok pedig a régi korban is híres bűbájosok valának. A *sida*, *seid* szó a lappoknál fa- és kőbálványt jelent (seite, seiteh); azt ők is a skandináv germánoktól vették, s boszorkány-eszközre alkalmazták. A *kainu*-ak, *kven*-ek tehát, kiket a svionok a magok kifejezésével *siton*-ok, azaz boszorkányosoknak, nevezik vala, Tacitus idejében már a Balttenger nyugati tartományába, vagyis Skandináviába, érkeztek volt.

Nevezetes, hogy a római író a svion-októl a *siton*-ok asszony-uralkodásáról is hallott valamit. Bizonyos tehát, hogy a *siton* népnek saját *kainu* neve már ismeretes vala a svionoknál, a kik azt *kven*-re értvén, mi asszonyt jelent — az angoloknál *queen* (kvin = asszony), mai napig a királynét teszi — azért vélik vala, hogy a boszorkányos népen asszony uralkodik. S ez a mese vagy vélemény, mely a középkori íróknál, teszem Alfred angol királynál, mint látni fogjuk, s az előbbi jegyzetben felhozott brémai Ádámnál³⁾ az amazonok földjét (*terra foeminarum*) a finnek közt találta meg, a finn Kalevalában is visszatükröződik, mely szerint

¹⁾ Az *Ynglinga Saga*-ban ezt olvassuk: Odinn Kunni tha ithrótt . . . er seidr heitir = Odin érti vala azt a bűbájosságot, melyet Seidr-nek neveznek. *Heimskringla*. Kiadva Unger által, Christiania, 1868. A 8. lapon.

²⁾ Adamus Bremensis az Amazonokról, vagy «de terra Feminarum» beszélt Skandináviában, mire a Tacitusnál levő hír is alkalmat szolgáltatott (ha ezt ismerte Ádám), de *Sitonum gentibus, quibus feminam dominari.* — *De antiqua gente Quenorum.* Értekezés, 1788-ból Porthan munkáinak IV. része, 168. lapján. — Zeuss is (*die Deutschen*, a 157. lapon) mondja: *Durch die Sage von der Weiberherrschaft in diesem Volke schimmern schon die spaetern finnischen Cvenas in Cvenland (feminarum terra) nicht undentlich hindurch.*

³⁾ Brémai Ádám (*Adamus Bremensis 1067—1076 közt írta meg Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, azaz a hamburgi érsekek történeteit 788-tól 1072.

a Kalevahősök Louhi-val Pohja (éjszak) asszonyával hadakoznak vagy inkább bűbájosságban versengenek.

A Balttenger népei közt, a melyek nem tartoznak a germánokhoz, Tacitus az eszteket (aestyus-ok) is említi. Ezek a később úgy nevezett lettek, litvánok és poroszok. Az aestyus, eszt, név a german *est, ost* = kelet, szótól való: így hitták a germán népek a nekik keletre lakó letteket és litvánokat. Azután egy finn népre ment át a név, mely az előbbi eszteket délebbre szorítá, s melynek utódjai a most kihaló lívek s az eléggé virágzó esztek.

Tacitus kora kevesebbet tud vala a keletiebb ugorokról, kik az Ural hegység mindkét lejtőjén, s a Káma, Volga, Irtis, Jajk folyók mentiben a Kásp tengerig lenyúlva laktak. A Herodotusnál meglevő nép-neveket a későbbi írók is emlegetik, de határozottabb földrajzi és történeti tudás nélkül. A *Riphaeus* hegy-név, mely régóta ismeretes vala, s a Tacitus ideje után feltűnő *Rha* folyó-név ¹⁾ némi biztos nyomai az ugor népeknek, mert *rep, rip* hegyet jelent az osztjákoknál, és *rav, rau* a Volgának neve a mordvineknél mai napig. De a gótok Tacitus (+ 117 tájon) után a Balttengertől a Kárpátokat megkerülve a Neszter, Deneper folyók mentiben dél felé a Fekete Tengerig huzódának, s innen kezdék a római birodalmat nyugtalanítani. Már 251-ben Decius császár Moesiában veszté el életét a gótok elleni csatában. Hatalmuk Hermanarik (Ermanrich) alatt érte el tetőpontját: de 375-ben romba dönték a hunok, a kiknek neve azután egy századig rémitgeté Európát. Kik voltak a hunok, ugorok-e, törökök-e? nem tudhatni; lehet, hogy mind a két nyelvcsalád népei egyesültek Attila keze alatt, mikor germán népek is, gótok, gepidek stb. tisztelik vala őt. Bizonyosabb az, hogy a hunok nyitották ki Európa felé a kaput, melyen azután az ugor népek, a bolgárok, avarok, magyarok, besenyők bé-ki járnak, követve a törökös kúnok által.

Míg a gótok uralkodása a Balt és Fekete tengerek közt tartott, addig a mai Oroszország beljében tanyázó finnek nagy része germán hatás alatt él vala, minek eredménye a finn nyelvbe jutott germán szók. De Hermanarik uralkodása nemcsak finn, hanem lett-litván és szláv népekre is kiterjedett. Jordanis ugyan, ki

¹⁾ Ptolemaeus említi meg először 150 tájon.

azt az uralkodást ismerteti, 550 tájon, tehát mintegy 200 évvel Hermanarik halála s 100 évvel az Attiláé után írt, azért a korának néprajzából tehetett által egyet-mást az előbbi korba : mind a mellett nagyban eltalálja a valót, midőn azt mondja, hogy Hermanarik uralkodott gótokon, skythákon stb., mérieken, mordvineken (Merens, Mordemsimis), szlávokon (Veneti, Antes, Sclaveni) és eszteken, a kik a germán tengernek igen, hosszú partján élnek (qui longissimam ripam oceaní Germanici insident). Kiket ért Jordanis a skythákon és sok más nevű, itt fel sem hozott, népeken, bajos kisütni; másutt, mint látni fogjuk, az esztek mellett az akaczirokat említi meg : de a merens és mordemsimnis nevek alatt a régi mériek, a kikhez a cseremiszek is tartozhattak, mert magokat *mariaknak* nevezik máig, s a mordvinek érthetők.

Jordanis Scandza népeiről is — így nevezi Skandináviát — többet tud, mint Tacitus. «Scandza szigetén, úgy mond, sok nép lakik, de Ptolemaeus hetet említ meg közülök. Ott a nagy hideg miatt méh sehol nincsen. Éjszaki részén, hol a hír szerint nyárban negyven nap és éjszaka nem áldozik le a napvilág, s télen ugyanannyi ideig nem támad fel, az Adogit nép lakik. Más nemzet ugyan ott a Rerefenn-ek, a kik nem gabonából, hanem vadak húsaiból és madarak tojásaiból élnek ; a tavakban ugyanis annyi a tojás, hogy elélhet belőle a nép, s elég marad még a madárköltésre.» Azután előszámálja a suehan-okat (a Tacitus Suionjait) s másokat, finaitha-kat, gautigót-okat stb. a kikről mondja, hogy kivágott kősziklákban laknak; továbbá említi az ostrogótokat, s végre legszelidebb lakosait Skandináviának, a finneket (Finni mitissimi, Scandzae cultoribus omnibus mitiores). A sok nép-név közt az Adogit nép a helyzeténél, a Rerefennnek szinte annál meg az élelemnél fogva nyilván lappok ; a szelid finnek tehát a Tacitus siton-jai, s a későbbi kvének lehetnek. Bajos eligazodni a határozatlan tudósításban : annyi kétségtelen, hogy Jordanis a germán eredetű népeken kívül nem-germán eredetűeket ismer, még pedig többeket, mint Tacitus ; földrajzi sejtelmei is magasabb éjszakra mutatnak, mint a mennyire a római írónak tudása ért volt.

Egyebüttl Jordanis megemlíti az eszteket, a kiket hasonlóképen esendes népnek mond (Aesti, pacatum hominum genus omnino). Az eszektől délre teszi az akaczirokat, egy erős vitéz

népet, mely nem földművelő, hanem nomád és vadász. Az akatzirokon túl a Fekete tengerig ott van a bolgárok fészke, a kiket, úgy mond, bűneink miatt nagyon is jól ismerünk; azután következik a legvitézebb hun népek két ága, a ultziagir és savir, a melyek a legelő után költözködnek nyájaikkal, télre a Fekete tenger partjaira húzódván. «A hunugurok pedig, úgy mond, a kiktől sok bátor nép felt már, a nyest bőrök kereskedése által is ismeretesek; azok első lakása Scythiában a Maeotis mellett, második lakások Moesiában, Thraciában, Daciában, harmadik pedig ismét Scythiában volt, a mint olvassuk, a Fekete tenger felett.»

Jordanis földrajzi tudása szerint, 550 tájon, Skandináviában a sok nevű germán népen kívül az adogit, rerefennek, meg az igen szelíd finneket laktak; a Balt és Fekete tengerek között pedig az esztek csendes népe, az akatzirok, bolgárok, a hun ultziagirok és szavirok, végre a hunugurok. Az esztek nyilván még a lettek és litvánok, a kik Nagy Theodorikhez is (meghalt Ravennában 525-ben) követséget küldének Olaszországba, gyantakő ajándékkal újítván meg vagy folytatván a régi ismeretséget.¹⁾ Meg kell jegyezni, hogy Jordanis a Balt-tengertől keletre nem ismeri azokat a finneket (lappokat), a kiket Tacitus költőileg leírt volt, azok tehát nyilván már éjszakiabbra valának eltolva. Az akatzirok, bolgárok, hunok nem régen tűntek volt elő a történelemben. A hunugurok nevében először találjuk meg az *ugor* nevet, a melyből mintegy 350 év múlva az *uger*, *unger* név fog keletkezni a nyugati latin íróknál. Egyébiránt a mit Jordanis a hunugurok háromféle lakhelyéről mond, az nyilván a hunokra illik, mert azok jöttek ki a Meotis mellől, azután nem ugyan Thraciában és Moesiában laktak, hanem Daciában, s Attila alatt rövid ideig a Duna-Tisza közben, Attila halála után pedig megint visszaszorítottának a Fekete tenger éjszaki vidékeire.

Jordanis kortársa, a görög Procopius elbeszélvén, hogy a herulok a mai Magyarországból egész Skandináviáig költöztek, a melyet *Thule*-nek nevez és szigetnek tart, még pedig tizszerte

¹⁾ Az érdekes ténytet Cassiodorus beszéli el, *Varia* V, epist. II. Lásd Koskinen «Tiedot Suomen-Suvun muinaisuudessa» Helsingissä 1862. a 105. lapján.

nagyobbnak mint Brettaniát, így folytatja nép- és földrajzi leírását: A sziget legnagyobb része pusztá, de lakott részén tizenhárom nép van külön-külön király alatt. Ott évenként valami csudálatos történik. A nyári forduló tájban a napvilág szinte negyven napig nem áldozik le, hanem azon egész időben a föld felett süt; hat hó mulva a téli fordulóban ellenkezőleg annyi ideig nem látják a napvilágot. Ekkor bú fogja el a lakosokat, mert nincs módjok egymással közlekedni. Nekem ugyan oda elmennem s azt saját szememmel látnom, nem vala alkalmam, bár igen óhajtottam volna: de megkérdeztem azoktól, a kik onnan ide járnak, hogy miképen mérik meg az időt olyankor. S ők megmondák a valóságot. A napvilág t. i. negyven napig nem áldozván le, sugarai hol kelet hol nyugat felől sütnek. Midőn tehát a napvilág a láthatáron körülhaladván oda jut vissza, honnan először felkelni látták, azt egy napnak és egy éjnek veszik. A mikor pedig az éjszakák ideje van, a holdnak keringései után becsülik meg a napok számát. Miután így harminczöt napnak ideje elmúlt, szokás szerint a hegyek csücsára küldenek fel nézőket, a kik, mihelyt valamit a fénylő sugárból megpillantanak, rögtön leizenik az alatt várakozóknak, hogy öt nap mulva ki fog sütni a napvilág. Az örvendetes hírt legott nyilvános ünneppel megülik; s ez a Thule lakosainak legnagyobb ünnepe. . . . A Thulében lakó barbárok közt csak az úgynevezett Skriithi-finnek vad életű nép. Az se szőtt ruhába nem öltözik, se felkötő saruban nem jár, se bort nem iszik, se földtermést nem eszik; mert az nem szánt-vet, az asszonyok nem fonnak-szőnek. Mindnyájan, férfi nő, csak vadászatnak. Az igen terjedelmes erdők és hegyek bőviben vannak mindenféle vadnak. Tehát a vadak húsaiból élnek, a melyeket folyvást vadásznak, azok bőreibe öltözködnek, melyeket, varró lenök nem lévén, a vadak idegeivel öltenek össze, s úgy húzzák fel az egész testre. Még a gyermekeket sem szoptatják úgy, mint más emberek, nem táplálják asszonyi tejjel, se az anyák csecseit nem nyújtják nekik, hanem vadak velőjével tartják. Mihelyt a nő elszülte a gyermeket, azt bőrbe takarja, egy faágra fügeszti fel, velőt dug a szájába, s mindjárt vadászni megyen, mi neki úgy foglalatossága mint a férjnek. Ilyen a Skriithi-finnek életmódja.»

Thulének többi lakosai nem nagyon különböznek más népektől, így folytatja Procopius, s leírván hogy mint tisztelik szá-

mos isteneiket még kegyetlen ember-áldozatokkal is, avval végzi, hogy a gaut-ok a legszamosabb nép köztök. ¹⁾

Procopius tudósításában egyik érdekes adat az, hogy a mit a skrith-finnekről, és Skandinávia legéjszakiabb részén való igen hosszú nyári napról és ugyanilyen hosszú téli éjszakáról beszéll, azt onnan Konstantinápolyba járó emberektől tudta meg. Kr. u. 550 tájon tehát a kereskedés egész Nordkap-ig ér vala, mint látjuk, nyilván a tenger és az orosz folyók útján. Jordanisnak hasonló tudomása volt: a mi különség van ennek és amannak tudósítása közt, különösen a népek számára és neveire nézve, azt bizonyosan a különböző útnak lehet tulajdonítani, a melyen egyik is másik is tudomását vette. Jordanis svédektől és gótoktól tudta meg, a mit írt, azért nevez meg sokkal több népet: Procopius ellenben norvégéktől kapta meg a hírt, kik tengeren jártak Norvégiából Konstantinápolyba, ezért nevezi meg csak a skrith-finneket, a kik legéjszakiabb partjain és a gautokat (gótokat), kik legdéliebb partjain laktak Skandináviának. Másik érdekes adata Procopiusnak maga a *skrith-finn* szó. Ez is skandináv; mai napig Svédben *skrid-sko* (Schreit-schuh, azaz Schlittschuh) koresolya. A skrith-finnek tehát koresolyán vagy hó-talpon szaladó lappok, vagy hegyi lappok; Jordanisnál a *rerefennek* név fordul elő. Ez, mint látni fogjuk, tere-fenn, tere-finn, azaz tre-finn, vagyis erdei lapp, mert *trä* fa, erdő. A hegyi lappok, a skrith-finnek, a norvégiek, az erdei lappok pedig, vagy tere-finnek a svédek útján lettek ismeretesek.

Jordanis meg Procopius után a Ravennai Névtelen (Ravennas Anonymus) és Guido adnak idevágó némi tudósítást. Jordanis (a 46. lapon) az esztekétől délre az akatzirokat teszi, kik a bolgárokhoz érnek. A ravennai névtelen az akatzirokat kozároknak nevezi, s azt mondja, hogy a kozárság igen nagy ország (*spatiosissima Chazaria*). A Fekete tengernél még Onogoriát tudja (*juxta mare Ponticum ponitur patria, quae dicitur Onogoria*). De a bolgárok akkor már túl vannak a Dunán (*inter Traciam vel Macedoniam et Mysiam inferiorem modo Bulgari habitant, qui ex supra scripta majore Scythia egressi sunt*). Daciáról meg azt mondja, hogy első és második, melyet Gepidiának is neveznek, *a hol most az avar nevű hunok laknak* (*quae et Gepidia appellatur, ubi modo Uni qui*

¹⁾ Procopius, de bello Gothico. II, 15.

et Avari habitant.¹⁾ Daciának folyóit így számlálja elő: Tisia (Tisza), Tibisia (Temes), Dricca (Priscusnál Drecon), Marisia (Maros), Arine (Aranyos-e? a miben egy avar szót lehetne sejtteni, mely ha való lenne, igazán aranyos volna), — Gilpit (?), Gresia (Keres vagy Körös).

A ravennai névtelen korát Schafarik (Slaw. Alterth. II, 667.) 886 tájára teszi: de a tudósítás, mely szerint az avarok Daciában ültek akkor, Nagy Károlyt megelőző időbe illik. A hunok által kinyitott Európába sürűen tódulának be bolgárok, avarok, magyarok, besenyők. Alfred angol király 871—901 uralkodék. Tőle igen becses tudósítás jutott reánk, melyet alkalmasint 880 tájban írt le, tehát még mielőtt a magyarok mostani földjüket elfoglalták.

Alfréd így ismeri Európának legnagyobb részét: A Don folyótól nyugat felé a Rajnáig, mely az Alpokról éjszak felé a tengernek azon ágába folyik, mely Británniát öleli, dél felé a Dunáig, melynek eredete közel van a Rajna eredetéhez, s mely kelet felé Görögország éjszaki határán folyik a Közép (Fekete) tengerbe, s éjszak felé azon tengerig, melyet Kven (Finn) tengernek neveznek — sokféle nép lakik. — A Duna eredetétől éjszakra s a Rajnától keletre a keleti frankok laknak; a Dunának másik oldalán svábok. Ugyan e folyónak mellékén bajorok vannak, mint azon a részen is, a melynek neve Regensburg. A bajorokhoz keletre laknak a csehek (beme), kelet-éjszakra a turingiak, s ezeken túl éjszak felé az ó-szászok, mint éjszak-nyugat felé a frizek. Az ó-szászokhoz nyugatra az Elba folyó torkolatja meg Frizia van; éjszak-nyugatra pedig az az ország fekszik, melynek neve Angelen és Sillend (Seeland) s Dániának egy része. . . . A morvaiaktól nyugat felé vannak a turingiak, csehek és bajorok egy része; dél

¹⁾ Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica. Müller M. Pinder et G. Parthey, Berolini 1866. Az idézett hely a 203. lapon áll. Nálunk nevezetességre jutott ez által, hogy Kurz Antal ebből a székelyek IX. századbéli létét igyekezett bebizonyítani, mert «Unqui et Avari». Lásd: Magazin für Geschichte, Literatur Siebenbürgens. Herausgegeben von Anton Kurz. I, 158—119.

²⁾ Tudósítását lásd: H. G. Porthans Skrifter V. Helsingtors, 1873. «Försök at uplysa Konung Alfreds geographiska beskrifning öfver den europeiska Norden» 43—99. lapon; Porthan ezt 1770 tájban írta. Újra fordítá 1815-ben Rask, lásd a már idézett Samlede Afhandlingar, I. 297—382. lapon. E két fordítást és magyarázatot használok itt.

felé pedig a Dunának másik oldalán — a karintiak laknak egész az Alpokig, — a melyekhez a bajorok és svábok vidékei is elnyúlnak. Karintiától keletre a *pusztaság megett* Bulgária van, s ettől keletre Görögország. Ugyancsak a morvaiakhoz keletre Viszlaország, s ehhez keletre Dacia van, a melyben egy időben a gótok laktak volt. Megint a morvaiaktól éjszak-keletre vannak a dala-mins-ek, ezektől keletre a horit-ek, ezektől meg éjszakra a sorbok. A horitekhez éjszakra van Maegthaland = Magd-land, vagyis az asszonyok földje, s azontúl Sarmatia egész a Rif hegységig. Azután a dánok és sveon-ok (svédek) határos népeiket számlálván elő, így folytatja: A svédektől délre a Keleti tenger van, s azontúl Sarmatia, s még délebbre a sorbok vannak. Viszontag a svédektől éjszakra, a pusztának másik oldalán Kven-ország (Uvenland) van, ehhez éjszak-nyugatra a skride finnek vannak, s ezekhez nyugatra a normannok. — Ez az Alfréd angol király által leírt Európának képe 880 tájból. Egészben véve a kép világos, mert a népek földrajzi viszonya megfelel a valóságnak; de van homályos értelmű név is, p. o. a horit nép-név, mely talán a horvátra emlékeztet. Országunk régi földrajzára nézve nagyon nevezetes, hogy Karintiától keletre *pusztaságot* tud Alfréd, a melyen túl Bulgária és azután Görögország vannak; továbbá hogy a norvaiakhoz keletre Viszlaország s ezentúl Dacia van, a melyben egyszer a gótok is laktak. *Pusztaság*-nak nevezi tehát Alfréd a volt Avarországot, megegyezvén Reginoval, a prumi apáttal, ki 889-re azt írta: Az ismeretlen és hihetetlenül vad unger nép kijött Scythiából, szorítva a besenyők által, előbb a *pannoniak és avarok pusztaságain* barangolván, s vadászattal, halászattal tengetvén életét, azután pedig a karantánok, morvaiak és bolgárok határaiba be-bechapván.¹⁾ Alfréd és Regino tehát nem tudnak vala semmit a Szala folyó melléki Privina és Koczel herczegségéről, mely valóban 840—874 tartott, annál kevesebb tudhattak valamit egy bolgár hatalomról a Tisza mellékein és Daciában, melyről sokan képzelődtek. — Az is nevezetes, hogy Alfréd a Balt-tenger keleti partjain nem tud ugyan semmit a finnekről, de megemlíti a horitektől éjszakra az *asszonyok földjét* vagy országát, a maegtha-landot (magd-land), a melyen túl Sarmatia van egész a Rif hegységig. Többet tud Skan-

¹⁾ Reginonis Chronicon, ad an. 889. Pertznel, Script. I.

dinávia népeiről. A sveon-okat, svédeket, pusztaság választja el Kvenországtól, mely nyilván a tengerig ér vala, mert Alfréd Kvennek nevezi a Balt-tengert és a Botniai öblöt; Kvenországtól pedig éjszak-nyugatra vannak a skride-finnek, azaz a korcsolyázva vadászó hegyi lappok, s ezektől nyugatra a normannok, azaz norvégiek.

De Alfréd sokkal részletesebben ismeri Skandináviát Other tudósításából. Ez, úgy mond maga, legéjszakaiabbra lakik a normannok közt, Halgolandban, tehát a mai Helgeland kerületben, a hová Pytheas már Kr. e. 330 tájban eljutott volt: Midőn Other a királyt meglátogató, otthon 20 tehene, 20 juha, 20 disznaja, 600 rénszarvasa (hrana) vala, közte 6 hívó vagy csalogató rén, mely nagy becsű a finneknél, mert azzal fogják a vad réneket. Kevés szántani valóját lóval teszi vala meg. Azonban legnagyobb vagyona a finn adó, mely vadak bőreiből, tollakból, halhéből, alattságokból áll. Minden finn a tehetségéhez képest adózik; van, ki 50 nyest, 5 rén, 1 medve bőrt, 10 súly (?) tollat, 1 bőr inget fizet s 60 rőfnyi két alattságot, egyikét rozmár, másikat fóka bőrből valót. Other mondá, hogy a normannok területe hosszú, de keskeny; a használható föld a tenger partján van, de az is hegyes. Egy hegyhát nyúlik végig keleten a mívelhető föld hosszában; ezen a hegységen tartózkodnak a finnek. A mívelhető föld dél felé mind szélesebb. A széles részen túl a hegyháton Sveo-land (Svédország) van, s ettől éjszakra Kven-ország (Cvenaland). A kvenek néha átcsapnak a hegyen a normannokra, néha meg ezek a kvenekre. Sok lévén ott a tó, a kvenek a könnyű sajkákat egyik tóról a másikra viszik, s úgy támadják meg az ellenséget. Other elbeszélé utazásait is. Az egyiket éjszak felé tett volt a végett, hogy megtudja, meddig ér a föld. A partok hosszában vitorlázván felfelé, úgy hogy a száraz mindig jobbra, a nyílt tenger pedig balra maradt neki, odáig jutott, a hol a föld (a Nordkap) kelet felé hajlik; keletre folytatván az utat, nagy sokára oda juta el, a hol a tenger dél felé fordul be (a Fejér tenger) s ennek partjait is követvén, egy nagy folyó (a Dvina) torkolatjába ért. Hazulról idáig mindenütt pusztá a part, csak *tere-finnek* (erdei finnek) vannak itt-ott, a kik vadásznak, halásznak és madarásznak. A folyón is befelé haladván, annak partjait igen népeseeknek találá, ott a *beorma-k* (biarm-ok, permi-ek) laknak. Azoktól sokat hallott részint saját országukról,

részint másokról, melyek körülveszik, de mi abban igaz, nem tudja, maga nem látván azokat, mert nem mert a földre kiszállani. De azt gondolja Other, hogy a finnek és beormák majdnem egy nyelven beszélnek.

Más útat is tön Other dél felé, a melyen *Haethum* kikötőig ért, mely a vendek, szászok és angelek közt van s a dánokhoz tartozik.

Egy másik utazó, Wulfstan, elbeszélé Alfrédnek, hogy Haethumból kiindulván, jobb felé a vendek földje, bal felé Langeland, Laaland, Falster, Skone s más földek vannak, melyek Dániához tartoznak. Azután Bornholm, melynek saját királya van, Blekingen, Öland és Gotland következnek bal felé, melyek Svédországhoz tartoznak; de jobb felé a vendek vannak egészen a Vizla folyóig. Ez nagy folyó Vitlandban és Vendlandban, s az Est tengerbe beszakad, mint az Ífing (Elbing) folyó is. Azután következik Estland, mely messzire elnyúlik, s melyben sok város, s mindenikben külön-külön király van. Wulfstan avval rekeszti be tudósítását, hogy leírja az esztek szokását, mint bánnak a halottnak vagyonával s mint égetik el a testet.

Other a lappokat finneknek nevezi, mint máig a norvégiek; a finnek neki kvenek, úgy híjják máig a norvégiek is azokat. A lappok Other szerint skride-finnek, azaz koresolyán vadászó hegyi lappok, s tere-finnek, azaz erdei lappok. Továbbá neki a kvenek a Skandináv hegyháton túl s a svédektől éjszakra laknak, tehát a mai svéd Nordlandban. Meddig érnek a kvenek kelet felé a mai Finnországban, azt nem tudja Other: de hír szerint a Botniai öbölnek mind nyugati és éjszaki, mind keleti partjain lakhattak, mert Alfréd Kven-tengernek nevezi azt. Other az egész parton, hazájától fogva a Fejér-tengerig, csak lappokat látta; ott vannak máig is. Ellenben a Dvina mellékein beormákat találta, a kiknek földje nagyon mívelt; azok a biarmiak, a mai szirjének, permiek, votjákok elődjai, már ugorok. Természetes dolog, hogy Other, ki a lapp nyelvet sokszor hallotta, talán beszéllette is, mert adózó lappjai valának, a beormák nyelvét majdnem egynek találá a finnek, azaz lappok, nyelvével; tehát 880 előtt ugyanazt tapasztalá, mit Sajnovics ezer év mulva vön észre a lapp és magyar nyelvek tekintetében.

Wulfstan egy schleswigi kikötőtől fogva a Vizla torkolatjáig

s azon túlra jutott el, az úgynevezett Frische Haf-ig. Ott és tovább is Esztország nyúlik el, sok városával és királyával, azaz főnökével, a kik nem valának egy hatalom alatt egyesítve, megtartván függetlenségöket, mely azután mindnyájok vesztére szolgált. Ezek az esztek még a régi poroszok, lettek, litvaiak. Wulfstan mit sem hallott azon népekről és történeteikről, a melyek a mai Finn öböl mellékein laknak vala, pedig valamint a normannok vagy norvégiek, úgy a svédek vagy ruots-ok is meg-meglátogatók a közel és távol partokat. Tudjuk, hogy 862 tájban Rurik és társai csúd (azaz finn) és szláv népek közt új birodalmat kezdének alapítani; hogy már azelőtt a ruots-ok *Novietunát*, azaz Novgorodot (Újvárost) építették volt, a mely most Rurik székhelye lön. Wulfstan talán még Rurik életében, a ki 879-ben halt meg, tev é utazását: de Rurik tettei s az új birodalom kezdete nem okozának nagy hatást, melynek habjai a mai Königberg-ig megmozgatták volna a népek szokott állapotját. Rurik halála után Olav vagy Oleg már 882-ben Kievbe tev é át a kezdő birodalom székét. Akkor tehát nyilván a finn népek már a Finn öböl déli s a Balt-tenger keleti partjáig értek volt egész a Dünáig. A Dünán innen az érkezők a régi esztek egy ágával, a melynek neve lett, letton, ütközének össze, s azt déliebre szoríták. A mint azután a dánok a vendeken uralkodván, mind jobban-jobban megismerék a partokat a Viszlától a Dünáig: az előbbi eszt név elköltözék a lettekről s a finnekre ragada, kik a Dünától a Finn öbölíg terjedtek volt. Az új esztek, vagyis finnek legdélibb ága, a liveké vala az, mely leginkább kiszorította a letteket. A Balt-tenger finneinek mondai vagy hősi korát tehát 862 előtti időbe kell tenni; a Kalev fiai ¹⁾ bizonyosan a korra nézve Rurikot megelőzték.

Hová helyezzük a Tacitus finn-jeit, azaz lappjait, a Düna mellékeire-e, vagy déliebre, azt lehetetlen mondanunk. De Tacitustól fogva Rurik koráig (Kr. u. 100—850-ig) nagyon változott a Balt-tenger keleti országaiban az ethnographia. Az úgynevezett *siton*-ok, mely név alatt finn népet, még pedig az asszonyi uralkodás megemlítésénél fogva, *kvene*-ket szabad gondolnunk, már Tacitus idejében ott valának, a hol Other tudá őket Alfréd király ide-

¹⁾ Mind a finn, mind az eszt epos Kaleva, Kalev fiáról beszélnek, mint már láttuk.

jében, mintegy 850—860 tájon, t. i. a mai svéd Norrlandban. A kvenek bizonyosan a Botniai öböl mind nyugati, mind éjszaki, mind keleti partvidékeit bírták ekkor, mert Alfréd róluk nevezi *Kven*-nek a Balt-tenger mindkét öblét, sőt még déliebb részeit is. A Tacitus lappjai lassankint más finn népek által éjszakiabbra tolattak, mert Jordanis és Procopius idejében 550 tájon mint a skrid-finnek (hegyi lappok), mind a tere-finnek (erdei lappok) ismeretesek valának túl a kveneken s más finn népségeken. 850 tájon, mint láttuk, Other tökéletes topograpiai ismerettel írja le Skandináviát, abban a normannok, svédek, lappok és finnek (Other és a mai norvégiék elnevezése szerint, s lappok és kvenek) lakásait. Other körülhajózáván Skandináviának éjszaki partjait a Fejértengerig, s ebből a Dvinába hatván fel, alkalmat nyere a hazájában lévő hegyi lappokon kívül az erdei lappokat is megismerni, a kik halászatból és vadászatból élnek vala. Ezen lappok viszonya a normannokhoz 550—850 tájig határozódott meg. Mert a Procopius regényes leírásában semmi nyoma nem látszik annak, hogy a skride-finnek a normannok adózói lettek volna; még békés, nem hódító a kereskedelmi közlekedés. Other idejében a normann már uralkodik, s a lapp erősen adózik; 550—850 tehát a normannok nemcsak dél felé, hanem éjszak felé is elhatalmosodának; Other által megismerkednek a Dvina mellékein lakó, s már földművelést üző biarmiakkal (a mai szirjének, permiek, votjákok éjszaki elődjével), a kikhez folynak azután a rabló biarmi járások. Ekkor a mai Finnország déli részei és Esztország bizonyosan már a mostani lakosok elődjei által el valának foglalva. Ezek közt a svédek tőnek olyan járásokat, mint később Rurik utódjai a Deneperen lefelé a Fekete tengerbe és Konstantinápolyig száguldának, hol kereskedve, hol rabolva, jöllehet a folyó déli s a tenger éjszaki mellékein a besenyők és kozarok ülnek vala. A tulajdonképi finnek és esztek tehát már 850 táj előtt ismerték a *ruots*-okat, — mert így hitták a svédeket, s e névből lön azután a *rosz* (rusz) híres név; — már Jordanis idejében megvolt a Novietuna, azaz Újváros, Novgorod. A Finntenger öblön behatván a Ladoga és Ilmen tavakig, s ezektől a Deneperig, a ruots-ok magokra hagyják a Finn- és esztországi finneket. Az előbbieket csak 1150 tájon kezdék a svédek, az utóbbiakat pedig csak 1200 tájon a dánok és éjszaki németek hódíttatni. A mikor Other a Dvina mellékeit fölfedezvén

ott mívelt országot talált, akkor a magyarok már déliebb tartományok felé költöztek volt, a hol török népekkel érintkezének; egy csapatjuk 830 tájon már a Dunáig is ért, lásd Magyarország Ethnographiájába a 171. 172. lapot.

Szóval, a mit a nyelvek tanúsága hirdet, azt a történelem is erősíti, hogy a finn-ugor népek a germánok és szlávok után és megett tüntek elő. Azok tehát nem legrégebb, de legújabb jövevények Európában. Akármilyenek is a magyarok, s akármire képesek vagy nem képesek, annak bizony nem az öregség, hanem talán éppen a még ki nem forrott ifjúság az oka.

T O L D A L É K.

1. *Pytheas és a Dűna.* A mit itt (a 41. 42. lapon) mondtam, hogy Pytheas a Tanais néven a mai Dűnát fejezte ki, s hogy e névnek felhozása bizonyítaná leginkább azt, hogy Pytheas már Kr. e. 330 tájban hajózta körül Cadixtól fogva a nyugat-európai és a Balt-tenger német partjait a Dűnáig, azt először a Magyarország Ethnographiája 100. lapján levő jegyzetben adtam elő. Sokan hihetetlennek találják: de most egy tanúságot hozhatok elő, mely igazolja felfogásomat. Chalcocondylas, byzantinus író, Hunyadi János és Mátyás királyunk idejéből, többi közt Oroszországot, melyet Sarmatiának nevez, így írja le (Bonni kiadás 130—132. lapján):

«Sarmatia a nomád skytháktól (a déli Oroszország akkori tatár népe) egyfelé a dákokig (Moldova), másfelé a litvánokig terjed. A sarmaták egy nép, melynek nyelve leginkább az illyrek (balkáni szlávok) nyelvéhez hasonlít. Életmódjában és szokásaiban Jézus törvényeit követi, de a görög egyház szertartásaihoz szít s nem hajlik a római pápához, hanem a görög pátriárkához; ennek engedelmes az isteni tiszteletre s az életre nézve» — Chalcocondylas más helyütt elbeszéli, hogy a moszkvai főpap Isidorus Florenczben 1439-ben jelen volt az egyházi Unio kötésénél, a mit azért említek meg, mert abból is kitetszik, hogy Chalcocondylas ismeri vala Oroszországot. — «A Fekete tengerre néző sarmataság sok fejedelemségre oszlik; van moszkvai (*Μοσχοβίτου*), van kievi (*Κίεβος*), van fari (*Φάρι*?), van chorviai (*Χωροβίτου*); mind fejedelmek alatti váro-

sok az úgynevezett Fekete Sarmatiában. De az oceanus (Balt-tenger és a Német-tenger) felé s éjszakra lakó sarmataságot Fejér Sarmatiának nevezik. Ott van Ugrad (*Ὀὐγγράτης*) nevű város, melynek igazgatása aristokratiai, egy gazdag és leghatalmasabb város mind a Fekete, mind a Fejér Sarmatiában. Az úgynevezett Infasti (Livland *Ἰνφλάστη*) tartomány a tengerig ér. Ott kötnek ki a Dakia és Germania hajóji, melyek a britanniai és kelt (angol és franczia) árukat viszik oda. A Tanais-tól fogva a Britanniai tengerig és a Keltorszáig a lakott földnek legnagyobb hossza mintegy harminczöt nap járásnyi, annak legnagyobb szélessége pedig a Tanais mellékén túli Sarmatiától Assyriáig terjed; azt skythák lakják. Nekem úgy látszik, hogy a Tanaison túli föld legnagyobb mind hosszára mind szélességire nézve egész Európában. A permiek a sarmatákon túl éjszak felé laknak; határosak a sarmatákkal, s velök ugyanazon nyelvűek is. Azt mondják a permiekről, hogy leginkább vadászatból élő nép.»

Ebben a leírásban több földrajzi név homályos, de némelye fölismerhető. Az *Ugrad* (*Ὀὐγγράτης*) név alatt bizonyosan Novgorod rejlik, a mely akkor csakugyan aristokratiai, azaz a Hansza-városok módja szerint igazgatott város volt, leghatalmasabb valamennyi orosz városok közt, s önálló köztársaság, melyet 1478-ban Vasziljevics Iván hódította meg. Chalcocondylas a g-t már gyakran az új-görög írás szerint γκ-val fejezi ki, minélfogva γκράτης csakugyan = grad = gorod; az ou-ban pedig νεο, vagy ilyesmi rejlik (tehát νεο-γκράτης, οὐγγράτης). Így az *Infasti* szó talán betű-átvetés által *Isflant*-ból lett de nyilván Livland-ot teszen. Dakia pedig Dania; ezt gyakran Daciának írták és ejtettek a középsorban. A Daniából és Germániából érkező hajók, melyek az angol és franczia árukat vitték Livlandba, a Dünában Riga mellett kötének ki. Ezt a várost nem nevezi meg ugyan Chalcocondylas; de «Tanais» folyója nem lehet más, mint a Dűna, melyet a rigai németek Donaunak is neveznek, a mit ott magam hallottam. Lehet, hogy Chalcocondylas azt a folyót az Azovi tengerbe szakadó Tanaiszal (Don) gondolta lenni valami összeköttetésben, — ámbár az orosz kereskedés, mind a IX. és X. században, mind azután is Chalcocondylas idejéig a Balt-tengertől a Deneperen folyt Konstantinápoly felé: — de midőn a Tanaistól való távolságot a Brit-tengerig és Franciaországig határozza meg, lehetetlen más folyó-

nak torkolatját venni, mint a mai Duna folyóét, melyet e szerint Chalcocondylas is Tanaisnak nevezett. Azért állítom, hogy a *Düna*, *Don*, *Duna* egyet jelentő folyó nevek, s egy azon néptől származnak; hogy a Duna név úgy hangzott vala, hogy a görög azt már Pytheas idejében Tanais-nak írhatta, mint majdnem kilencz száz évvel azután még Chalcocondylas is írta. De már a Ravennai Név-telenben (lásd a 49. lapot) *Dina*-nak találjuk nevezve, a ki dáno-
kat is tud ott (Dani qui juxta Dina fluvium stant).

2. *Jordanis és Novietuna azaz Novgorod.* Az 55. lapon mondom, hogy 862 tájban Rurik és társai csúd (azaz finn) és szláv népek közt új birodalmat kezdenék alapítani; hogy már azelőtt a ruots-ok, azaz svédek, *Novietunát* vagyis Novgorodot (Újváros) építették volt, a mely most Rurik székhelyévé lön. — Ezt is, hogy Jordanis *Novietuna*-ja Novgorod volna, Magyarország Ethnographiája 119. lapján merém állítani. Jordanis (Closs kiadás, 26, 27, 28. lapjain) ezt írja a szlávok fészkeiről:

«Dakia (mai Erdélyország) mint egy koszorúval úgy van körül foglalta magas havasokkal, a melyeknek éjszakra elnyúló bal-
oldalán túl, a Viszla folyó eredetétől fogva, a venedek (vendek, szlávok) népes nemzete ül határtalan téreken. A venedek, habár különböző törzseik és helyeik szerint különböző névűek, mégis leginkább szlavénok és ant-ok (sclaveni et antes). A szlavénok a *Novietuna várostól* és a *Mursianus tótól* fogva a Neszterig és éjszakra a Viszláig terjednek. Városaik nekik a mocsárok és erdők. Az antok pedig, a kik vitézbbek, a Pontus (Fekete) tenger felé, a Neszter folyótól a Deneperig laknak, mely folyók messzire vannak egymástól.»

Az éjszaki Kárpátokon túl, a Viszla folyó eredeténél kezdve, a vendek terjeszkednek határtalan téreken, úgy mond Jordanis. A sok vend törzs közül kettőt említ meg, a szlavénokat és antokat. Azok nyugat-éjszakra, ezek kelet-délre esnek. A vendek nyugat-éjszaki térei, a melyeken a szlavénok tanyáznak, egyfelől *Novietuna várostól* és a *Mursianus tótól* a Neszterig, másfelől a Viszláig terjednek. E helyrajzot lehetetlen másképen érteni, mint így, hogy *Novietuna város* és a *Mursianus tó* éjszakra-keleti, a Neszter meg dél-keleti, a Viszla folyó pedig nyugat-éjszaki és nyugat-déli határai a szlavénoknak. A Nesztertől fogva a Deneperig az antok ülnek a Fekete tenger felé fordúlva. Jordanis előadása sze-

rint Novietuna nem szlavén város, hiszen a szlavének, világosan mondja, az erdőket és mocsárokat nézik városoknak, azaz nem laknak vala kerített városokban, hanem még erdőkben és mocsárok között találták meg a biztosságot. Továbbá Jordanis helyrajza szerint azt a «civitas Novietunensis»-t nem lehet a Dunánál keresni, s a Noviodunum dák várossal azonosítani, mely a mai Izakcsa helyén volt, valamint nem lehet a Mursianus tavat avval azonosítani, melyet a 25. lapon Morsianus-nak nevez, de a melyet a Duna mellé helyez, mikor ezt mondja: Scythia Germaniával határos, «ubi Hister oritur amnis, vel stagnns dilatatur Morsianus», azaz ott, a hol a Duna az Ister nevet veszi föl — a Vaskapun alúl — s a hol a Morsianus tó van, azaz valamely tó az alsó Duna mellett. Ezt a déli Noviodunumot, s a Duna torkolatjainál keresendő Morsianus tavat azért sem lehet amaz éjszaki Novietunával és Mursianus tóval egynek tartani, mert Jordanis a szlavének lakásait nem a déli vagy alsó Dunánál tudja, a hol az ő idejében hunok és bolgárok tanyáztak, hanem az éjszaki Viszlától keletre és éjszakra. Úgyde ha a szlavének, Jordanis szerint, Novietuna városig értek; ez a város nem lehetvén szláv, csak finn vagy skandináv, szorosabban véve ruots, azaz svéd város volt. Finn-nek nem tarthatni, mert a név «Novietuna» ó-svéd, s jelent *Újvárost*. A *tuna* = város, megvan a *Sig-tuna*-ban és más svéd város nevekben, angolul *town*; a szóban lévő város neve *Ny-tuna* lehetett. A ruots-ok, már évszázadokkal Rurikék előtt jártak a Finn öböl déli partjaira, s ha ott várost építettek, az természet szerint *Ny-tuna* lett. Novgorod a szónak szláv fordítása, melyet a magyarok Nógrádnak ejtenének.

Mondják, hogy Novgorodot Rurik alapította volna; de ha Jordanisnak idézett helyrajzából az éjszaki Novietuna-t kitörölni nem lehet: akkor Novietuna (*Ny-tuna*) meg volt már Jordanis idejében, s az más nem is lehet, mint Novgorod, mely szláv név csak Rurikék elszlávosodásával kapott fel. Már Constantinus Porphyrogenitus 950 tájban *Nema-Grad*-nak nevezi, mely szóban a *neo*, vagy *ny* (új) el van torzítva, mint a sokkal későbbi Chalcondylasnál is, kinél, mint látjuk, *U-grad*-ot találunk.

XORENACI MÓZES

ÖTÖDIK SZÁZADBELI ÖRMÉNY TÖRTÉNETÍRÓ

AZ OGUNDUR ÉS OGUR BOLGÁROKRÓL.

A bolgárokról szóló legrégebb följegyzést *Xorenaci Mózes*¹⁾ «Nagy-Örményhon Története» című művében találjuk. E följegyzés részint egyes bolgár néptörzsek, illetve népek, már a Kr. sz. előtti II-ik században berohanást intéztek az Arsakidák által birt örmény területekre. A classicus világ írói tesznek ugyan a hunokról a Kr. sz. előtti időkre nézve is említést, habár csak meglehetősen homályos módon, de a bolgár nép és nevezetét csak Etel világbirodalma romjain kezdik hangoztatni.

Az örmény íróknál a hunok és bolgárok egyidejűleg lépnek a történelem színpadára, s nem is mint új jövevények, hanem mint megszokott és jól ismert északi szomszédok. Honnan e tetemes korkülönzet a két világ írói közt? E kérdés tüzetes megfejtése nem tartozhat e vázlat szűk keretébe, azonban mint itt is nagy valószínűséggel alkalmazható általános okul a következőket jelezhetjük. A történelem rendszerint csak a nagy horderejű momentumokat teszi magáévá; kisebb és jelentéktelen momentumokkal csak rendkívüli körülmények közbejöttével szokott foglalkozni, s a szomszéd népek történelmét csak akkor és azon esetben

¹⁾ Az örmény hangok visszaadására a magyar ejtéstől eltérő következő betűket használtuk:

χ = ném. ch, arab ح;

γ = arab ğ;

s = magy. sz;

š = magy. s, ném. sch.

érinti, a midőn és a melyben azok velük érintkezésbe jönnek. Igen természetes tehát, hogy a hunokkal érintkező örménység már oly korban ismeri e népfajt, a melyben a távoli classicus világ még nem is álmodik vala róla. Ha a hún népek a Kr. sz. előtti II-ik században nem háborgatják vala a szomszéd örmény területet, több mint bizonyos, hogy az ő történelmük is hallgatással fogta volna őket mellőzni.

Xorenaci az V-ik században írt (sz. 370-ben, mh. 489-ben). Mind az, mit művében a bolgárokról felhoz, nem képezi szerző saját korabeli eseményeinek tárgyát, s így valószínű, hogy e följegyzést is fő kútfeje, a szyr Mar-Abas Katina művéből merítette, ki, ha nem írt is az időszámításunk előtti II-ik században, mint azt eddigelé általánosan hitték, de mindencsetre — kivált a jelen résszerű kérdésre vonatkozólag — hiteles adatokat hagyott hátra¹⁾.

Xorenaci csupán két helyen tesz a bolgárokról említést. Az elsők az ogundur-, az utóbbiak pedig valószínűleg az ogur-bolgárok voltak. A következőkben I. alatt Xorenaci magyarított szövegét közöljük, a szükséges jegyzetek és értelmezések kíséretében, míg II. alatt a byzantin chronographia azon adatait, a melyek szerzőnk tételeinek beigazolására szolgálnak. Az örmény szöveg magyarítása a Lukácsy és Lauer urak fordításán alapszik, tekintettel a Lukácsy úr művéhez mellékelte eredeti örmény szövegre. De lássuk mit mond e népekről.

¹⁾ Katina létezése több ízben megvult támadva, sőt Quatremère (Journal des Savans 1850. p. 364. sk.) egyenesen tagadásba helyezte azt. Igen természetes, hogy ez által Xorenaci hitele nem öregedett. Újabban Dulaurier (v. ö. Langlois értekezését) iparkodott e kérdést tisztázni. Szerinte Katina csakugyan létezett, s Vajarsák kortársa volt. Langlois (Etude sur les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren) szerint is bizonyos Katina léte és irodalmi működése, de nem a Xorenaci által jelzett időben, hanem az időszámításunk előtti század végtizedeiben. Langlois jeles értekezése ismét helyreállítja Xorenaci megtámadott litelét, melyre nézve álljanak itt saját szavai:

„En terminant, qu'on nous permette de rappeler ici ce qu'un vénérable prèlat arménien nous dit un jour, à propos des critiques sévères qui s'efforcent de rabaisser le mérite de Moïse de Khoren : « Un jour l'Europe savante le proclamera grand, pour l'époque où il vécut ; un jour viendra, où ceux qui l'ont calomnié lui rendront justice ; car lorsqu'ils auront bien étudié notre Khorenatzi, ils reconnaitront sa sincérité, et ils finiront par lui accorder le titre de père de l'histoire d'Arménie, que nos aïeux lui ont toujours décernée ! »“

I.

1. Az Ogundurok.

A) Szöveg.

.... «Miután ekként (Vağarsak) ¹⁾ a nyugati néptömeget elbocsátotta, a Saraj ²⁾ közelében (terülő) fűdús vidékre szállt, mely a régiek által erdőtlen- és felső-Baseannak ³⁾ hivaták; utóbb azonban, mivel ott Und ⁴⁾ vğendur ⁵⁾ bolgár ⁶⁾ gyarmata telepedett meg, nevééről Vanand-nak ⁷⁾ hivaték: s a falvak még most is fivérei és utódai nevét viselik.»

Xorenaci Mózes: Nagy-Örményhon Története.
II, 6.

B) Értelmezés.

1. Vağarsak (Valarsaces) 149—127-ig uralkodott Kr. sz. előtt. — A szövegben jelzett vğendur-bolgárok beköltözését eddigelé úgy értelmezték, hogy az Vağarsak alatt ment végbe. A szövegezés egy kissé homályos ugyan, de mi kétséget sem hagy fenn az iránt, hogy e beköltözés Vağarsaknak a szövegben jelzett szemleutazása alkalmával már bevégzett tény volt. E szerint kétséges marad a beköltözés ideje, mert az ép úgy végbemehetett Vağarsak alatt, azonban a jelzett szemleutazás előtt, mint előde alatt, vagy talán még egy korábbi időben?

2. Saraj Armenia Gugarkh tartományában feküdt Kangarkh kerületben. Gugarkh azonos a classicus világ Gogarene-jével.

3. Basean (v. ö. a mai Pasin-t) azonos a görögök Phasiane-jével. Az Arsakidák idejében Armenia Ararat nevű tartománya 20 altartományra volt felosztva, melyek közt Basean (olvasd: basjan) volt a legfontosabb.

4. E nevet Lauer Vunt ¹⁾, Lukácsy ²⁾ pedig Vent-nek olvassa. E hangoztatás az új-örmény nyelv szabványain sarkal; az ó-örmény nyelv szerint — s Xorenaci ép ennek képezi egyik

¹⁾ Lauer: Des Moses von Chorene Geschichte Gross-Armeniens. Regensburg, 1869. 62. l.

²⁾ Lukácsy: A magyarok őselei stb. Kolozsvár, 1870. 142. l.

legjelesb és legtekintélyesebb példányát — csak *Vnd* vagy *Vend*-nek hangoztatható. E név eredetileg *Und* vagy *Ond*nak (v. ö. az *Önd* [*Ound*] ¹⁾ nevű hetumogert) is hangozhatott — v. ö. *ogundur* (*ugundur*) = örm. *veγendur* vagy *vγendur*; **Ura*stan (*Iberia*) = *Vra*stan; tekintetbe jő még a szókezdő *o*-nak *vo* (*ve*)-féle ejtése a vulgár-örményben.

Vnd az Örményhonba telepedett *vγendur*-bolgárok fejedelme vagy főnöke volt, s úgy látszik, hogy e minőségét az új hazában is megtartotta.

5. *Vγendur* vagy *Veγendur* a szöveg szerint egy bolgár nép volt. A bizsantiak e népet *vgundur* vagy *ugundur*-nek nevezik. Alább majd bővebben fogunk e népről szólni. *Lukácsy* e nevet *Velentur*-nak, *Lauer* pedig *Veγentur*-nak olvassa. Itt mindenek előtt arra figyeltetek, hogy szerzők az új-örmény nyelv szabványait követik az örmény szók és nevek átírásában, mely az ó-örménytől a többi közt főleg abban tér el, hogy a *b*, *d*, *g* mássalhangzókat *p*, *t*, *k*-nak ejti. A *Velentur* (recte: *Velendur*) ejtés igazolására nézve föl lehet ugyan hozni, hogy az ó-örményben a görög *λ* (*l*)-ek rendszerint *γ* által adatnak vissza (p. o. *βασίλειος* = örm. *barseγ*), a mi elvégre is csak arra mutat, hogy e hang már az ó-örményben is «rezgő» hangot képviselt. Ne feledjük azonban, hogy az *λ*-t képviselő örmény *γ* hajdan vessző (´) által volt a guttural-spirant *γ*-tól megkülönböztetve ²⁾. Az örmény *γ* tehát két hangot képvisel: a *γ* és *l* hangokat.

6. A *bolgár* nevet *Xorenaci* ez alkalommal «*buγkar*»-nak (olvasd: *bulgár*) írja, alább pedig (az *ogur*-bolgár betörés leírásánál) «*bulγar*»-nak. E név eltérő írásmódja, föltéve, hogy ez eltérés *Xorenaci* eredeti kéziratában is megvolt, s nem a másolók hibája vagy tévedéséből eredt, a mellett tanuskodik, hogy *Xorenaci*,

¹⁾ E név-találkozás nem áll egyedül. Árpád nagyfejedelem atyjának, *Álmos*nak neve is föllelhető a bolgároknál *Almiš* vagy *Almuš* alakban.

²⁾ *Lepsius*: *Standard Alphabet*. London 1863, 134. skl.

Az örményben különben a *γ*-nak e kéthangúsága a fölibe szúrt vesszőn kívül még az által volt megkülönböztetve, hogy a *γ* = *γ* *γ*atnak, a *γ* = *l* pedig *γ*ium-nak hivatott, nyilván való jelétül annak, hogy ez utóbbi *l*-hangot képvisel, mely az örményben *lium*-nak hivatik. Ha kétséges volna is a *vγendur* szóbeli *γ*-nek hangoztatása, a bizsantiak **vgundur* alakja el fogja azt ozslatni.

illetve kútfeje, a bolgár népekről szóló följegyzést két különböző, egymástól szólamilag (mundartlich) is eltérő örmény szerkezetből vette át.

7. Vanand Ararat örmény tartomány egyik északi kerületét képezte.

Xorenaci szerint Vanand a fönnemlített Vnd vrendur-bolgár fejedelem nevéből származik. Ha e tétel való volna, akkor a Vnd vagy Vend név egy eredetibb Vand alakból származnék. Ennek fölvetelére azonban koránt sincs szükségünk, mert a Vand (vagy akár Vnd, Vend) töből sem az örmény, sem a helyi körülményeknél fogva szintén tekintetbe veendő kaukázai nyelvek terén, Vanand képzet nem származhat. Ha föntartjuk a tétel valódiságát, akkor a vrendur-bolgár főnök neve csonkulást mutatna, a mennyiben az imént említettek szerint annak szintén Vanandnak kellene hangzania. Ez lehetséges ugyan, de ha fontolóra vesszük Xorenaci számos etymologicus botlását,*) akkor más véleményre kell térnünk. Szerző itt is tévedett. Az egyedüli tény, mit e névszármaztatásból vonhatunk, az, hogy a vrendur-bolgár fejedelem s esetleg rokonainak neve is, hasonlított Vanand kerület, s talán egyéb abban terülő helységek nevéhez. A történelmi tényeket a botlás még nem dönti meg, ép úgy nem Xorenaci hitelét. Xorenaci itt, nem történelmi igazságot, hanem saját véleményét közli, mely az ő korában bírt némi valószínűséggel.

2. Az Ogurok.

A) Szöveg.

.... (I. Aršak) ¹⁾ napjaiban a nagy Kaukáz hegységben nagy zavar támadt a bolgárok honában ²⁾; ezek közül (honuktól) sokan elvágatának, s honunkba ³⁾ jövének és sok időn által ⁴⁾ lakának Kor ⁵⁾ alatt egy termékeny és kenyérdús helyen.»

Xorenaci Mózes: Nagy-Örményhon Története,
II, 9.

*) A sok közül csak egyet szándékom ez alkalommal jelezni.

Az örmények idegen «armen» nevét (önmagukat pedig Hajastan-nak nevezik) Xorenaci Aram király nevéből származtatja (I, 12). Aram Hajk 6-dik utódja s Ninus kortársa volt. Ha tehát az armen, Armenia név az ő nevét képviselné, akkor e név egy aránylag igen késői kor szülötte volna, ánde az ugyan e névnek megfelelő «remene» alakot a hieroglyph felira-

B) Értelmezés.

1. I Aršak (Arsaces) 127—114-ig uralkodott Kr. sz. előtt. Az ogurok berontása tehát szintén a Kr. sz. előtti II-ik században ment végbe.

2. A bolgárok kaukázai honáról az örmény kútfők nem nyújtanak határozott tudósítást. A byzantiak szerint a Kaukáz-hegység nyugati része volt a bolgárok ős, illetve, régi hona, a Mäöt tengertől keletre a Kuphis (ma Kuban) folyó mentén. Az örmény kútfőkből is ezt lehet következtetni, a mennyiben beljebb kelet felé más hun népeket említenek. A bolgárok nevét ez alkalommal buljar-nak írja (v. ö. 1, 6.), a mi hangtanilag arról tesz bizonyosságot, hogy a γ hang az örményben az idegen nyelvekbeli g hangok átírására is alkalmaztatott; egy másik példát az ogundur- ν endur szóban látunk. Xorenaci elhallgatja ugyan e bolgárok specialis nevét, mert mint fentebb láttuk, ő ép oly általános értelemben használja a bolgár nevet mint a byzantiak, de alig kétkedhetünk a byzantiak tudósítása egybevetése után, hogy e bolgárok az ogurok voltak. Ezért bátorkodám őket a czimben egyenesen oguroknak nevezni.

3. A «honunkba jövének» kitétel, arról tanuskodnék, hogy Xorenaci a bolgárokról szóló följegyzést nem főkútfeje Mar Abas Katinából vette; e mellett szólna a bolgár név különböző írásmódja is (v. ö. 1, 6).

4. Hogy meddig laktak e bolgárok Örményhonban, s vajon elhagyták e azt később, vagy az örményekbe olvadtak e be? — világos tudósítás hiányában eldönteni alig lehet. A szöveg majd nem azt engedi következtetnünk, hogy később ismét honukba tértek vissza.

5. Κογ Tajkh örmény tartomány egyik kerületét képezte. A Κογ név egy görög-latin Κολ (Col)-nak felel meg, melyet a kólok (coli) colchok (colchi) és Colchis tartomány nevében találunk meg. Igen valószínű, hogy a kól (colus) névben kell a legeredetibb alakot keresnünk, a mennyiben a kolch (colchus)

tokban már a Kr. sz. előtti 17-dik században fölleljük. Xorenaci tehát tévedett. Az Arman, Armenia név valószínű eredetére nézve v. ö. Spiegel: Eranische Alterthumskunde I, 207. és 370. ll.

és Colchis nevek rendes örmény képzőt mutatnak. Az örményben a Kol többől «kh» képző által gentil és topos-név alakúl: Kolyk (Kolch helyett), s ezt látjuk a col-ch-us, Col-ch-is nevekben. Colchis mint tartomány-név (később Lazica) eleve a Phasis monnó partjára volt szorítva, de emlitenek a görög és latin írók a mellett coleh és col (coli) népeket e tartomány határán kívül is. A déli colchok Trapezustól délre laktak, a kólok pedig ezektől keletre, a moschok, gogárok és taochok által határolva.

II.

Az ogundur- és ogur-bolgárok a byzantin chronographoknál.

A byzantin chronographokból csak néhány tételt akarok kiemelni. E tételek Xorenaci állításait fényesen igazolják egyrészt, míg másrészt oly adatokat szolgáltatnak, a melyek segítségével a jelzett két nép hovátartozása, azaz néptani állásának meghatározása és további történetének körvonala eléállítható.

I. Az Ogundurok.

Az ogundurokat mint ilyeneket, azaz jelzett alakban, a történelem nem ismeri. Kútfőink csak az unnugundur (Nikephor) és onogundur (Theophan, Konstantin császár) alakokat ismerik. E népnevekben nem lesz nehéz a byzantiak által oly gyakran használt¹⁾ hún (hunnos, hunos, unnos, unos,²⁾ onos) jelzöt föismerni. Részemről bizonyosnak tartom, hogy az unnugundur (onogundur) név két, unnos (onos-hún) + ugundur (ogundur) elemből áll, s hogy e szerint a kérdéses nép tulajdonkép ogundur vagy ugundur nevet viselt.

Az örmény és byzantin kútfők egybevetése egy új névvel hozott össze bennünket, az ogundurok vagy ugundurok névével, melyet az előtte álló hún-jelző annyira homályossá tett, hogy az általa jelölt nép eddigelé ismeretlen volt. A ponto-kaspi sík, s egyáltalán a continensünk keleti részeiben az első és tizedik század közt szerepelt népek két legje-

lesb ismerője: Thunmann¹⁾ és Zeuss²⁾ urak más hún, illetve bolgár népnévvel hozták össze az unnugundur és onogundur alakokat, a nélkül, hogy annak összetételéről csak némi sejtélemmel is birtak volna, a mennyiben egyszerű ferdítésnek vélték. Ettől az «Attila» méltán nagynevű szerzője sem állt távol, Ő mellözve a jelzett két író, egy új, költői és genialis, azonban minden tekintetben ferde felfogásnak adott helyt.³⁾

Az ogundurok történelmi eseményeiről csak igen kevés adat jutott reánk. Xorenaci bolgároknak nevezi őket, s ezt a byzantiak is megerősítik, a mennyiben részint bolgároknak nevezik, részint a bolgárokkal közös uralkodó alá helyezik (Theophan, Nikephor és Konstantin császár).

Az ogundurok eredeti lakhelyét Theophán tartotta fenn számkra, kinél különben is a bolgár-népek lakhelye és vándorlását illetőleg a legkimerítőbb tudósítást találjuk. Szerinte az «onogundur-bolgárok» legregibb lakhelye s Kaukáz hegység nyugoti részében, a Kuphis (ma Kuban) folyam mentén terült (editio Parisiana p. 296), tehát ott, ahova az Xorenaci helyezi:

«A nagy Kaukáz hegységben . . . a bolgárok honában.»

A VI-ik század folytán már Avar-honban, tehát valószínűleg részben honunk területén, találjuk az ogundurokat. 634-ben Kuvrat bolgár király uralma alatt álltak, s ugyan ez évben sikerült a két egyesült népnek az avar igát leráznia.

¹⁾ . . . «Alle diese Namen sind im Grunde einerlei; Uguren oder Uiguren (sic) scheint der wahre zu sein, und aus ihm sind die übrigen durch einen Khinasmus (sic) entstanden». Untersuchungen über die Geschichte der östl. Europäischen Völker, I, 38.

²⁾ . . . «Am meisten entstellt nennen ihn Ὀνογούδουροι, Ὀυνογούουδουροι: die Griechen die letzten Male, da sie des Volkes unter dieser besondern Benennung erwähnen». Die Deutschen und die Nachbarstämme, 713. l.

³⁾ Thierry úr t. i. — Theophan párisi kiadását használta, melyben, daczára annak, hogy codexeinek nagy része a többi chronographok által is igazolt «Ὀνογουνδούρων Βουλγάρων» helyett a hibás és elvetendő «Ὀυνοβουνδοβουλγάρων» olvasás talált kifejezésre — egy hunno-vendobolgár szövetséggel szaporította a történelmet. V. ö. Szabó K.: Attila fiai és ntódai történelme 65. l.

Később a Dunán átkelve Moesiában vettek lakást.¹⁾ S ez az utolsó történelmi följegyzés, mely róluk eredeti törzsnevük kitételével tesz említést.

2. Az Ogurok.

Az ogurokkal már gyakrabban találkozunk, nem csak a byzanti, hanem a nyugati latin, germán és szláv történelmi kútfőkben is. Az ogurok, illetve ogur-népek nagy és kiváló szerepet vittek, s a történelem még sem ismeri őket. A magyarság történetében is kiváló hely jut az ogurok számára, mert ők képezik azon hidat, mely a magyarságot a hunokkal összeköti. A magyarok idegen hungarus, ungarus, ungrus, ungrin, venger, ungar stb. neve az ogurokhoz vezet bennünket, s erre utal a modern ugor név is, melyet az Ural hószirtjein és a jég hullámú Ob partjain most is feltalálunk, s a mely egy egész, mintegy 12 millió lélekből álló nagy népcsaládot közös elnevezés alá foglalt. Az ogurok története tehát méltán veszi igénybe figyelmünket, mert annak részletes megbeszélése hivatva van östörténelmünk nem egy homályát földeríteni.

Mindezek megbeszélése nem tartozik, de nem is foglalható be a jelen vázlat szűk keretébe, s így mi csak a byzantin kútfők azon adatait fogjuk kiemelni, a melyek hivatvák Xorenaci főnebb jelzett adatait, de csak is ezeket, világba helyezni.

Az ogurok nevét a byzanti chronographok részint önállólag, részint a hún jelzővel ellátva használják, tehát ogur (ogor, ugur) és unnugur (onugur, onogur) alakban. A nyugati (latin, germán és szláv) kútfőkben található alakok mind a hún jelzővel ellátott alakból indulnak ki. Ezenkívül megjegyzendő, hogy az önálló ogur v. ugur (-gur, -gar, -ger, -gir stb.) alak rövidítve, és részben új hangárnyalat elütetése mellett

¹⁾ « Ἐγένετο δὲ ἡ τῶν βαρβάρων (Βουλγάρων) περιάωσις ἐπὶ τὸν Ἰστρον ποταμὸν εἰς τὰ τέλη τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Πρωτονάτου, ὅτε καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν φανερὸν ἐγένετο. Πρῶτερον γὰρ Ὀνογουνοδούρους αὐτοὺς ἐκάλου.» Konstantin császár de Thematibus, II, 46.

még számos hún népnévben, így a bolgár, saragur stb. nevekben is előjő.

Az ogurok vagyis inkább az onogurok szintén a Kaukáz hegység nyugati részében laktak a Pont-tenger közelében: «item juxta mare Ponticum patria quae dicitur Onogoria, quam subtilius Livanius Philosophus vicinam paludis Maeotidae summitatis esse decernit.»

Ravennai földíró IV, 2.

Agathias (III, 5. §.) hosszasan beszél az onogurok-nak a lázok vagyis a régi colchok honába történt beütéséről. Lazicában vagyis a régi Colchisban az onogurok megveretének, s egy a hadszínhelyhez közel álló erőd, Onoguris nevet nyert, mely később a keresztyén vallás behozása alkalmával szent István nevére nevezteték.

Ezen esemény bizonytalan időben ment végbe. Ha azonban Thunmann (i. mű 49. l.) meghatározása való, akkor annak egy a Xorenaci által jelzett eseménytől igen távol álló, maga Xorenaci életkorát meghaladó időben kellett végbe mennie. E szerint a Xorenaci és Agathias által jelzett események nem állnak egymással közvetlen összefüggésben.

Ha azonban tekintetbe és fontolóra vesszük Agathias előadását, akkor az nehezen állja ki a tűzpróbát, a mennyiben igen kevés valószínűséggel bír, hogy egy egészen idegen tartományban levő erőd, mely nem is áll a hadszínhelyen, egy annak közelében megvert ellenség neve után neveztessek el. Ehez járul még azon körülmény is, hogy Agathias Onoguris elébbi nevét sem nem ismeri, sem nem említi.

Részemről, tekintettel a nyelv tudomány és ethnographia vallományaira, azon nézetnek adok kifejezést, hogy az Onoguris név azon időből származik, midőn Xorenaci szerint az onogurok «honunkba jövének, és sok időn által lakának Κογ (= Colchis vagyis a későbbi Lazica) alatt.»

Hogy az onogurok innen később kiverettek, az Xorenaci soraiból is kitűnik, s hogy kiveretésük után is iparkodtak a «termékeny és kenyérdús» helyen letelepedni, vagy legalább is zsákmányt szerezni, azt amúgy is könnyen elgondolhatjuk.

Az onogurok azon betörése, melyet Agathias jelez, azonos lesz azon általános népmozgalommal, melyet az avarok

megjelenése okozott (v. ö. Priskos 14. §.), s mely azzal végződött, hogy az onogurok az avarokhoz szegődtek, s részt vettek a mostani magyar négy folyamhon meghódításában. Agathiasnak az Onoguris név eredetére vonatkozó részletét költöttnek, illetőleg szerző saját, de a történet és valóság által nem igazolt, véletlenek tartom.

Az imént jelzettekben csak kevés positiv eredményt nyerünk, de mégis annyit, hogy Xorenaci szavait beigazolják. S ha a történelem minden egyéb eseményt a feledség özönébe süllyesztett volna is, a Colchisban hajdan létezett Onoguris helynév is, melyben valószínűleg az azt környező terep is részesült, elegendő volna arra, hogy az «Örmény Történetek» atyját hitelesítsék.¹⁾

EDELSPACHER ANTAL.

¹⁾ Az örmény történelmi kútfőknek a húnok és bolgárok régiségére vonatkozó tanai egy új, nevezetes és nagyhorderejű fölfedezés által megerősítettek. A Krimben talált régi héber sírfeliratok nyomán Chwolson úr (Hebräische Grabschriften aus der Krim, 120. l.) azon eredményre jutott, hogy a krimi félszigetet és környékét már az időszámításunk előtti századokban török-tatár nyelvű néptörzsek lakták. Ezen török-tatár nyelvű néptörzsek csak a hún népek lehettek, tehát a húnok, bolgárok, avarok és az ogorok, mert mindabból, a mi e népek nyelvére utal, csak az következtethető, hogy a nagy, török vagy tatár közös elnevezés alá foglalt nép- és nyelvcsaládba tartoztak.

A MÁSSALHANGZÓK HASONULASA A MAGYARBAN.

(ADALÉK A MAGYAR HANGTANHOZ)

A legtöbb hangváltozásnak oka a beszélők kényelmessége, a szólásra fordított izom-erő lankadása, s így azon hangváltozásnak is, melyet hasonulásnak vagy assimilationak neveznek (bottal, örökké, essék e h. botval, örökvé, esjék). Azért nevezik így, mert az eredmény ugyanaz, mintha a második hang az elsőhöz hasonlónvá vált volna; azaz a bottal szóban a *t*-t úgy ejtjük, mint ha csakugyan két *t* került volna egymás mellé, azaz mint ha a *bot* tő mellé *tal* rag járult volna, *v*-ből átváltozott *t* hanggal. Azonban a 'hasonulás' természetesen csak látszólagos, mert szorosan véve, ha úgy tekintjük a dolgot, a mint a tudományos hangtan tudunk adja, komolyan nem állíthatunk olyan képtelenséget, hogy egy *v*-ből *t* válhatik (bottal) vagy egy *z*-ből *n* (annál)¹⁾. Az ilyen úgy nev. teljes hasonulás nem egy-egy hangnak átváltozásában, a másikkhoz való alkalmazkodásában áll, hanem egyszerűen teljes elveszésében. Ha *botval* helyett azt mondjuk *bot-tal*, ennek az a kényelmesség az oka, hogy az első és második szótag közt nem akarunk kétszer artikulálni: a gyöngébbik hangot, a *v*-t elhanyagoljuk, a mennyiben nem artikuláljuk külön, hanem csak mintegy virtualiter tartjuk meg az által, hogy *t* hangot megnyujtjuk, azaz explozióját annyi ideig halasztjuk, a mennyit a *v* kiejtése venne igénybe. Ez az úgy nev. teljes hasonulás tehát pontosan szólva nem is hasonulás, hanem egy-egy mássalhangzónak elhanyagolása, de pótolva az által, hogy a

¹⁾ Persze az olyan helyesírási szabályok, melyek *ésszel*, *ücsce* stb. írást rendelnek e h. *ésszel*, *ücsce*, csakugyan, komolyan azt hiszik, hogy az *ésszel* szóban a *v* átváltozott *sz* hanggá s az *ücsce* szóban a *j* cs hanggá r

a *positio* (a torlat) mégis megmarad, mert a másik mássalhangzót a kiejtésben tovább nyújtjuk, mintegy kettőztetjük.¹⁾

Van azonban kétféle *valóságos hasonulás* is, s ezekre akarunk előbb egy tekintetet vetni, mielőtt áttérnénk tulajdonképi tárgyunkra.

Az első az *orrhangok alkalmazkodása* a következő mássalhangzóhoz. Itt főleg ez a négy orrhang jön tekintetbe: *n* (torkhang), *n* (foghang), *m* (ajakhang), *ny* (ny, dentipalatalis). A szájrészek állása az első háromnak kiejtésénél rajzban latható Müller M. újabb fölolvasásaiban (a magyar kiad. 169. lapján). Mi történik, ha ajakhang, pl. *b* előtt *n*-et kell ejtenünk? Vegyük az *azonban* szót: az *o* kiejtése után lebocsátjuk ugyan az ínnyitorlát, tehát a lehelletnek az orrhang alkotásához szükséges utat (az orr felé) megnyitjuk, de egyúttal a nyelvnek s az ajaknak már előre a következő *b*-hez szükséges állást adjuk, úgy hogy a nyelv elejét lelapítjuk (nem emeljük a felső fog mögé) s ajkunkat összeértetjük: az eredmény az, hogy a *b* előtt orrhangot ejtünk ugyan, de nem a *foghang n*-et, hanem az *ajakhang m*-et (*azonban h. azomban*), tehát az *n*-et a rá következő *b*-hez hasonlóbbá tettük. Ilyen esetek pl. a következők:

n : *m* ajkhang előtt: *tehémből, vizözömben*; — *nim belé min(d)* belé Ny. III. 321²⁾; — *Szembenedékhégy* Szen(t)benedekh. II. 186; — *itthum van* IV. 40; — *kim vót* kinn volt; — ez a hasonulás *p* és *b* előtt mindig s országszerte beáll;

ny : *m* ajkhang előtt: *kememb* keményb Wp. 4; — *torombú* Ny. III. 284; — *aram pénz* IV. 37; — *semved* senyved; — ez a változás már nem áll be szükséggkép, mert rendszeren így mondjuk: *toronyból, arany pénz*;

¹⁾ Tulajdonképen nem ejtünk két külön *p*-t, ha azt mondjuk *nappal*, hanem ajkunknak megadjuk a *p* kiejtéséhez szükséges helyzetet, s aztán tovább tartjuk összenyomva, későbbre halasztjuk megnyitását, az exploziót.

²⁾ Rövidítések: Ny. Magyar Nyelvőr. | NyK. Nyelvtudományi Közlemények. | MNy. Magyar Nyelvészet. | Bud. szót. Budenz magyar-ugor szótára. | MA. Molnár Albert szót. | K. Kriza vadrózsái. | N. Népköltési Gyűjt. új folyam. | Pap: Pap, Palócz Népköltemények. | Ab. tr. nd. Abafi, Tréfás Népdalok. | B. Bécsi cod. | D. Debreczeni cod. | Dl. Debrecz. legendás könyv. | Dm. Domonkos élete. | J. Jordánszky cod. | Lev. t. Magyar Leveles Tár (400 magyar levél). | P. G. Pesti G. meséi. | Tih. Tihanyi cod. | Wp. Weszprémi cod.

m : *n* foghang előtt: *bont, ront, ont, önt, szánt, hánt* e h. **bomt, *számt* stb. (v. ö. *bomlik, számlík*); — *teréntém* II. 86 (ismertem egy öreg urat, ki *terént* helyett mindig azt mondta: *terént*); — *fölöstökönt* II. 466; — *fantalan* számtalan, Peer cod. 195, Telegdi, év. 23; — *kigyend* Ny. II. 231 *kige(l)m(e)d*; *kend* *ke(l)m(e)d*; — de mondjuk: *terémt, nyomtat, tömte, tömd*;

ny : *n* foghang előtt: *méndörög* III. 324 (Veszprémben általános); — *szégént, legént*; — de mondjuk így is: *ménydörög, szégénnyt, legénnyt*;

n : *n̄* torokhang előtt: ez a hasonulás mindig beáll az élő beszédben; ha épen akarunk, ejtethetünk tiszta foghangú *n*-et torokhang előtt is (*dön-ge*t), de soha sem szoktuk úgy ejteni, hanem nyelvünknek hátulsó tömegét már előre a torokhang ejtéséhez való állásba visszük, azaz fölemeljük a kemény íny felé: *dönge*t;

m : *n̄* torokhang előtt; *zankiuetóth* számkivetett Nagyszomb. cod. 3, Wp. cod. 58; — *elkárónkodka magát*, Merényi er. népm. I. 192; — *fölöstökönkor* Ny. II. 466; — *ing, üng* *im(e)g, üm(ö)g*; — *uruuk* uro-m-k; — de mondjuk: *számkivetett, nyomkod* stb.:

ny : *n̄* torokhang előtt: *szégénke*; de mondunk *szegényké*-t is;

n : *ny* *j* előtt: *bánja* — *bányja* — teljes hasonulással (l. alább 166) *bánnya*.

A másodikféle hasonulás a néma és hangzó vagy, mint szintén nevezik őket, kemény és lágy mássalhangzó k érintkezésekor történik. A kettő közti különbség (l. Müller új fölv. 167, 168) rendesen az, hogy a lágyak (*b, d, z, j* stb.) kiejtésénél a hangrés annyira megszűkül, hogy az articulatio előtt és az explosio után megzendül. Ha tehát lágy mássalhangzó után keménnyet kell ejtenünk, a hangszalagoknak közbe eső megzendülése mintegy megszakítja a két hang (*s* a két szótag) közti érintkezést. Ezt a megszakítást rendesen elkerüljük ¹⁾ úgy, hogy a lágy hang helyett kemény hang előtt (akár ugyanabban a szóban, akár a következő szó elején van ez a kemény hang) a megfelelő keménnyet ejtjük, tehát:

¹⁾ Legalább a magam kiejtésében s vidékemében, de úgy látszik az általános kiejtésben is. A dolog pontosabb megfigyelést kíván, mert vidékek szerint eltérő lehet a kiejtés (v. ö. Sievers, Grundzüge der Lautphysiologie — Leipzig, 1876. — 100. l.).

g helyett *k-t*: *fokta* Ny. II. 42, *röktön* IV. 232, *mékparancsolja*, *örek harang*, *niukhattok* Wp. 62;

d helyett *t-t*: *patka padka*, *szitkozódik szidkozódik*, *útkoz* **áldkoz*; *hetetfél hetedfél* II. 324, *vat körte*, *attam*; *athata* Wp. 4, *igenősíthettek* 27;

gy helyett *ty-t*: *étykor*, *úty kell*;

b helyett *p-t*: *ionkap kóniőrulnenek* Wp. 87. *zsepkendő*, *doptam*; *ionkap halakat* Wp. 41, *sephettetőt* 4;

z helyett *sz-et*: *asztán piócásztak* Ny. II. 40, *bisztatott*, *ásztótás* 324; *keszkenő*.

Ennek a keményítésnek megfelel a lágyítás, mely akkor áll be, ha a két mássalhangzó közül az első kemény s a második lágy. Ilyenkor rendszeren már az első hang kiejtése előtt szűkítjük meg a hangrést, úgy hogy már az első hangot is lágyan ejtjük. Így mondunk:

k helyett *g-t*: *ragd el*; *pögdös* Nyelvemlt. III. 5; *igegben* II. 1, *bezedőgből* 7, *közigbe* 9, *kezőgbe* 10, *keferufegőgben* 13, *bymeingből* 29, *vdlogb* 30; *erőkedig vala* 30; *lélégzet*; *lagzi* Ny. IV. 233;

t helyett *d-t*: *od ben* III. 319, *mid beszész* IV. 140; — *törd vezőn* Nyelvemlt. II. 21; — Somogyban azt mondják: *id van*, *id vót* (Ny. II. 323), *id-valusi*; de általában megmarad a *t v* előtt; — *Aradvány Orotvány*, I. Ny. 534;

p helyett *b-t*: *kabd el*; *csabda*;

sz helyett *z-t*: *küzd* **küszd*, I. Bud. szót.; — *az gondútam* *asz(t) gondoltam* Ny. II. 41.

Az *r* is lágyító hatást gyakorol néha a megelőző mássalhangzóra (v. ö. hogy az észtbén a szenvedő igenév képzője *r*, *l*, *n* után *-dud*, nem pedig *-tud*): ¹⁾ *grapsál?* Mikl. slav. elem.; *segrestye*; *Pongrácz Pancratius* (*pangracz* Nyelvemlt. II. XIII. 1.); *dolgogrol* u. o. 25; — *madrác matratze*; *nadragulya* szl. *natragulja*, Mikl. 505. sz.; *Gedrud Gertrud* Nyelvemlt. II. XII. 1.

Az *l* is meglágyítja néha az előtte álló mássalhangzót: *modod lettenek* Wp. 27; *mi látad lesz* mi látat lesz, I. Ny. IV. 171.

Az *r* és a *j* néha a rájuk következő mássalhangzót is lágyítják; *kopperda* IV. 142, rendszeren kóperta; *merd* mert II. 87; talán *Gedrud* is (I. fönt) félig ide vonható, a mennyiben **Gerdrud*

¹⁾ Wiedemann gramm. 465. l.

helyett van; — *hajdóka* Ny. V. 97; *felejdék* II. 183; *felejdékeny* MNy. VI. 324.

Néha az orrhangoknak is van ilyen hátra ható lágyító erejük; az orrhangok közelebb állanak a lágy zárhangokhoz (a mediákhoz), tehát természetes, hogy jobban is kedvelik ezeket, mint a keményeket: *hömbölög*, *csimbaszkodik* hömpölyög, csimpaszkodik Ny. II. 134, 518; — *döng* tönk III. 141; — *mind* (Dunán túl mindig így, ha csak kemény hang nem követi) mint II. 40; *lënd a lent* a V. 126.

Van egy eset, melyben némely vidék kiejtésében a következő mássalhangzóra hat a *t* is (természetesen keményítőleg), t. i. a *tv* hangcsoportban: *kör(t)fe*, *ötfen*, *hatfan*, *hetfen* Ny. V. 472; *vetfe*, *hitfan* II. 324.

Rendesen azonban, mint láttuk, a második mássalhangzó minősége a döntő s a mássalhangzók lágyító vagy keményítő, szóval hasonító hatása előre irányul, azaz a megelőző mássalhangzóra.

Áttérünk most fő tárgyunkra, az úgy nev. teljes hasonulásra. Hogy ezt mily joggal nevezzük s milyen értelemben nevezhetjük hasonulásnak, s hogy mily módon történik, arról már fönt volt szó. Összeállítjuk most a magyar nyelvben megfigyelt eseteket. A szófejtés útján kiderítettek s csak egy-egy nyelvjárásban divók az általános érvényüekkel vegyest vannak felsorolva. Az általános érvényüeknél ez külön ki van emelve. — Megjegyzendő még, hogy *c* és *cs* nincsenek külön szám alatt említve, hanem ha a csoportban második helyen állanak, a *t*-vel egy pontban találhatók, ha első helyen, *c* az *sz* alatt, *cs* az *s* alatt van tárgyalva.

I. Teljes hasonulás a következő mássalhangzóhoz.

Legnagyobb az esetek száma a lágy zárhangok közül a *g d d'*-nél (a *g*-nél s *d'*-nél csak egyes vidékeken), a fűvók közül a *v*-nél s *z*-nél (emez a legáltalánosabban elterjedt hasonulás, a mutató *az ez* szóknál), továbbá az orrhangoknál s az *r*-hangoknál.

1. Zárhangok.

A) Kemények.

k.

1. **kt : tt** — *kettő* v. ö. NyK. III. 286; — *tetem* 1. Bud. szót.; — «*októ* v. *ottó*: oktondi» MNy. VI. 343; — *égyitek* egyiktek, már B. és J., Ny. IV. 511; — *dítamos* dictamnus M. A.

1b. **kty: tty** — *szattyán*: a Petrarca-féle kún szógyűjteményben *saktam*.

2. **kg : gg** — *ligger, aggat, faggat, szaggat* stb. MNy. V. 86.

3. **kb : bb** — *töröb buza* K. 182, Ny. IV. 322.

4. **ks : ss** — *Taks : Tass?* Ny. II. 204; — *germeffeg* Dm. 6.

t.

5. **tk : kk** — *csuka* csutka Ny. III. 556; — ?*csikó*, v. ö. *csitkó* Ny. III. 553, «*csidkó, csikkó*» MNy. VI. 358.

6. **td : dd** — *ládd lát'd, látod; rángathadd* Ab. tr. nd. 17; — *med* **metd*, ,*mesd'* M. 47.

7. **ts : ss** — *üss, nyiss* stb. **üts, nyits* (így még a székelemeknél); *gyüss* gyüjts Ny. III. 336.

8. **tl : ll** — *kisegillek* Ny. II. 233 (u. o. *segítötte, segitöttelek*).

9. **th : h** — *rohad* rothad.

tj : jj nines; olyan alakok, minő pl. *tisztíjják* Ny. V. 384, nem *tisztítják*-ból magyarázandók: l. Az ugor módalakok NyK. XIII.

p.

10. **pb : bb** — *hónabba* Ny. IV. 232 stb.

B) Lágyak.

g.

Különösen a *még* szócska *g*-je hasonul az ige kezdő mássalhangzójához, még pedig állandóan a palóczoknál («a *még* szóban a *g* betű, ha igével van összetéve, azon igének első betűjévé válik, melylyel egybe van ragadva» Pap).

11. **gk : kk** — *mékkéri* Ny. III. 85, *mékkérdöszte* II. 233; — *rák ki vág(d) ki*. Pap 64.

12. **gt : tt** — *méttéttik* Ny. II. 369, *méttanátá* V. 167, *métténné*

Pap 99, *méttojt* 134; — *röttön* Ny. IV. 236; *vattak* vág^ták Lev. t. 72; — **gc : cc** *méccirógat*; — **gcs : ccs** *méccsókol* Pap 34, 52.

13. **gp : pp** — *mépparancsollya* stb.

14. **gd : dd** — *möddicsérte* (N.-Körös) N. I. 414; — *Modol* Magdolna Ny. IV. 284.

15. **g-gy : ggy** — *méggyógyít* stb.

16. **gb : bb** — *mébbomlasz* Pap 146; — *örebbeik* öregbik Ny. III. 558 (Dúnán túl általános).

17. **gh : hh** — *méhhallotta*, *méhhalok*, *méhhuzod* Pap 68; *méhharap* Ny. IV. 381; *mö'hának* (N.-Körös) N. I. 408; — *lehhamarébb* Ny. IV. 419.

18. **gj : jj** — *méjjárom* Pap 22; — *lejjobban* (Sopron m.) Ny. III. 514.

19. **gf : ff** — *méffürdött* Pap 7; *möffogták* (N.-Körös) N. I. 407; *méffogod* (Nógrád) Ny. IV. 381; *méffogta* (N.-Becs.) V. 282.

20. **gv : vv** — *mérvetette*, *mevvirad* Pap 31, 35; *mé-vajazom* (K.-Kunság) Ny. III. 562.

21. **gsz : szsz** — *mészólit* Ny. IV. 35.

22. **gz : zz** — *mézzörgetett* Pap 98.

23. **gs : ss** — *méssántó*, *més sé* Pap 139, 137, *mössajnáta* (N.-Körös) N. I. 408; — *més sé* Pap 22, 134, Ny. II. 442; — *vendésség* vendégség Ny. IV. 286 (máshol még tovább: *vendiség*).

24. **gzs : zzs** — *mézzsirozza* stb.

25. **gn : nn** — *mén nem* Pap 9, Ny. III. 37, *mén né nyomjon* (Sopron) 237; — *ténnap* tegnap (nagyon közönséges, pl. Ny. II. 19); — *Annos* Ágnes M. Dl.

25. **gny : nny** — *ményyötté* Pap 25, *ményúzni* Ny. II. 275; — *könnnyü* Bud. 58.

27. **gm : mm** — *mém még* Pap 100, *mémmondom* «gömöri beszéd mód» Tájsz.

28. **gr : rr** — *mérágja* stb.

29. **gl : ll** — *méllásd* Ny. II. 369, Pap 100, *mélláttya* 37, *méllátta* Tájsz., Ny. II. 275 (de *mékszerette*, *mékfeletkezett* u. o.), *möllát*, *möllívi* (N.-Körös) N. I. 408; — (*hull*, *kullog* stb. nem ide való; l. 189. sz.).

d.

30. **dk : kk** — *imákkozzál*, *imákkozik* (Sopron m.) Ny. III. 237, IV. 419.

31. **dt : tt** — *adta, szalatt* stb.; *kérte* kértdte Ny. V. 267; — *tezőt te* Wp. 18; *fiattol* Wp. 42; *talpattol* Tih. 5.

32. **db : bb** — *hab burullon* hadd boruljon Ny. III. 319.

33. **dz : zz** — ? *mazzag* MNy. V. 86, K. 557, *mazag* Ny. III. 183, *mozzag* IV. 563; — *kérezzenek* K. 437 (*ékéredzött* u. o.).

34. **ds : ss** — *hassereg* Ny. III. 514; — *és apád éd's* (édes) apád 319.

35. **dn : nn** — *vannak* (*vadnak* Ny. IV. 471); — *honn* **hod(o)n*; — *innen onnan honnan* **id-nen* stb. (v. ö. *ide*); — *ünne*p, *inne*p, *innap*, l. Ny. I. 71; — *tunnaia* Nyelvemlékt. II. 16 stb.; — *han né* Pap 52; — *tunna, künn*e (*küdn*e, azaz *küdn*e), *harman nap* stb. MNy. V. 85; *házasonni, tunnak* Ny. II. 20: ezekben az igealakokban, úgy látszik, országszerte beáll a hasonulás. — *Alunnék, fekkünni* is ide tartozik, de a 72. számba is (*vn: nn*).

36. **dny : nny** — *ekecsölüönnyi* MNy. II. 410; *künnyi* Ny. II. 41, *hannyi* 324, *szakannyi* 325; *marannya* 223.

37. **dl : ll** — *motólla* szl. *motovidlo*; *villa, vella* cseh *vidle*; — *hadlava* l. Bud. szót.; — *beszél*l; *segéll*; *ebéllik* M. *ebellónk* Wp. 39; — *pallás palló*; — *hal lögyön* Ny. II. 323; — ? *vadl, vall*é, l. IV. 167.

gy.

Különösen az *égy, nagy, vagy* és *ugy, így, hogy* szócskák *gy*-je a dunántúli nyelvjárásban. Az *égy* szó után néha már nem is erősítik a mássalhangzót: *é kis kényér, csak é csipet*.

38. **gyk : kk** — *ék kert* Ny. II. 20; *ék kis* 323, MNy. V. 336; *e' kerek* (Moldva) Ny. V. 570; — *nak kozma* II. 40; — *ük küő* úgy kell (magánhangzöhasonítással, mint *öd ben ottbenn* Ny. IV. 228, *kus ruha* küs ruha II. 477 stb.) MNy. II. 416; — *ik küő* így kell 412; — *hok kicsida* 417; — *hok kerü* ide Ny. II. 40.

39. **gyt : tt** — *vattok, hatta, hattuk* M., *hatak* hagyták Lev. t. 23; *föttig* Cs. (Ny. V. 369); — *föttán* Ny. III. 275; *vattok, hatták* II. 19; *fattok, hattok, föttig* MNy. V. 86; — *nat termis kü* Ny. II. 176; — *vat tölem* (palócz) Pap 67; — *ut tész* Ny. III. 514; — *it tigy* MNy. 412; *hot tülem, hot tudok* Ny. II. 40, 41; *ho' tögyem* (N.-Kőrös) N. I. 412 || **gyc : cc** — *éc cigány* || **gy : cscacs** — *écs csöngü* Ny. II. 233; *na' csudálkozás* N. I. 405.

40. **gyp : pp** — *ép pap, ép pár napra* Ny. II. 132, 323; — *rap pör* III. 372.

41. **gyg** : **gg** — *ég gombos tű, ég gödröt* Ny. II. 176, IV. 36; — *ug gondolom* II. 178.

42. **gyd** : **dd** — *tédd, édd, vidd, hidd, aludd* stb. e h. *tégy(e)d* stb.; *hadd hagyd*; — *éd darab* Ny. III. 33; — *nád dolog* II. 20.

43. **gyb** : **bb** — *éb bocskorgya* Ny. II. 323; — *nab bajezája van* MNy. II. 409; — *ub busút, ub bé terentém* Ny. II. 84, 86; — *hob beszólíccsam* 133.

44. **gyj** : **jj** — *éj jó* Ny. IV. 37; — *új járok, új jutottunk* II. 323, IV. 421; — *na' jutalmat* N. I. 406.

45. **gyf** : **ff** — *éf fé(l), éf fábó* Ny. II. 89, 323; *é fagyos* IV. 141; — *hoj fölakasztották* IV. 36.

46. **gyv** : **vv** — *év vég* II. 42; — *uv vittek* 41; *uv van* MNy. II. 416; *hov valami* Ny. II. 87, 176.

47. **gysz** : **ssz** — *ész szörnyű, ész szógáik, ész szemét* II. 20, III. 319, IV. 85; — *nasz száj* K. 556; — *isz szót* Ny. IV. 37; — *a hosz szoktyák* II. 40.

48. **gyz** : **zz** — *éz zacskó* stb.; — *naz zaj* III. 469.

49. **gys** : **ss** — *és sütt ember* II. 176; — *nas sár* II. 132; — *us sé* II. 20; — *schos sém* II. 132; — *irisség* (N.-Körös) N. I. 414.

50. **gyzs** : **zzs** — *ézs zsák, ézs zsidót* Ny. II. 41, 132, IV. 84; — *e' zsák* (N.-Körös) N. I. 411.

51. **gyn** : **nn** — *fanna, fonna, hanna* MNy. V. 86; *mékfannak* Ny. II. 19; — *én nagy* IV. 36; — *hon nton, hon nem* II. 41, III. 32; *ho' ne* (N.-Körös) N. I. 412; — *honnem nynt* Wp. 21.

52. **gyny** : **nyy** — *ény nyomba* Ny. IV. 233.

53. **gym** : **mm** — *ém magos* II. 176; *é mesztelen* IV. 141; — *vam más* IV. 472; — *um megmarkótam* II. 40; — *im még* III. 372; — *hom mulattak, hom mikó* II. 40, 41.

54. **gyr** : **rr** — *e' rakás* (N.-Körös) N. I. 412; — *nar rökcent pince* Ny.; — *ur ropogott, csak ur rönögtem; csak ur röpüt* II. 20, 41, IV. 86.

55. **gyl** : **ll** — *iréll* P. G.; *iríll* Ny. IV. 36; — *hallak* II. 19; — *él lány, él lovas* III. 36, IV. 36; — *na lány* IV. 137; — *hollöhet* II. 41.

56. **gyh** : **hh** — *éh hídát* IV. 85; *éh hordót* 37; — *na hó van* III. 319; — *ah hát még* IV. 37; — *ih hijjak* IV. 286; — *holha* II. 42.

b.

57. **bp : pp** — *jop papiros* jobb papiros stb. általános; *yonkap poklofnak*. Nyelveml. II. 29.

58. **bm : mm** — *dom még* dob(d)meg Ny. III. 265; *csim még* csipd meg V. 426.

59. **bl : ll** — *kellibe* keblibe, Dunán túl II. 513.

2. Fúvó hangok (spiránsok).

χ.

60. **χt : tt** — *ytattak, ithatas* ,iktatták, iktatás' Lev. t. 34, 226: v. ö. *joztat* HB.; — *rittig richtig* Ny. II. 476; — *jut, kuttog, kutat, hattyu*: l. Bud. szót.; — *hat?* v. ö. zürj. *krajt*, finn *kuute-*; — *mosat* s általában a míveltető *t* képző = er. -*χt*, -*kt*; l. NyK. IV. 477.

61. **χv (χf) : ff** — *poftad, pofa*, l. Bud. szót.

62. **χsz : ssz** — *asszony* = *achscin*, azaz *aszin* HB.

63. **χn : nn** — *dunna*, szl. *duhna* Mikl. 150.

64. **χny : nny** — *vinnye* = *vihnye*, tót *vihúa* Mikl. 920, Ny. II. 358.

h.

65. **hl : ll** — *dollik* MNy. VI. 321.

j.

66. **jn : nn** — *bunni* (**bwni*?) Ny. V. 270.

f.

67. **fs : ss** — *has, lassú*, l. Bud. szót.

v.

68. **vk : kk** — *rikkan* Bud. szót. 340. l.; *rikkat* MNy. VI. 375; — *szakad, szokik, csökik* (csökken), *csuk, nyak*, l. Bud. szót. (itt az is lehetséges, hogy nem hasonulás történt, s pl. *szokik* közvetlen nem **szokkik*, hanem **szökik* helyett van, v. ö. Bud. szót. 305. l.): — *tökél* l. Ny. V. 392.

69. **vt : tt** — *sötét, süt* (lesüti szemét), l. Bud. szót. — (Hogy *téttem* alakot *tévttem* előzte meg, nem valószínű. Hihetőleg ez volt a fejlődés: **tévéttem*: **tééttem* — mint *téendő* —: *te'ttem*.)

70. **vd : dd** — *éddegél, iddogál, aluddogát* stb. — ?*hideg* (lásd Bud. szót.).

71. **vj : jj** — *híjják* stb. *hívják*; *rijjon* Ny. IV. 232; — *vigyén, tégyén* stb. **vijén* e h. **vivjén*.

72. **vn : nn** — *ténni, vinni, jönni, jönne* stb.; *uzsonna* szl. *uživna*.

73. **vny : nny** — *ténnyi, vinnyi, gyünnyi* jönni stb. Dunán túl.

74. **vl : ll** — *illogat, elleget, telléget* stb.; *bullogat* Lőrincz K.; *illan, illog, illaszt, illat* l. Ny. III. 196; *illik, illet, csillapodik* (?), *cselleget, csellen, sullog, szöllani, fullánk* (és *fülánk*) l. Bud. szót.; — *csöllen* (s ebből *csörteni*) **csörteni* Ny. IV. 172.

SZ.

75. **szs : ss** — *egésség* M.; *gonosság* K. 418; *késség, ravasság* MNy. V. 86; *kíssig* Ny. III. 238; — *as se* asz(t) sé, azt se (v. ő *asz' monta*) II. 20, IV. 136, Pap 30.

szn : nn — egyebütt van (görög *ἐννομι, ζώννομι*, aiol *ἐροέβεν-voσ, φάενvoσ* stb.; lat. *penna = pesna*), de a magyarban nem tudok rá példát; *alunnék, énnék* stb. nem **alusznék*, **észnék*-ből van mint Vass József hitte MNy. V. 86, hanem **alucnék*, **écnék*-ből.

Z.

Különösen a mutató szókban *annál, ettől, a' másik*. A névelő írásában némely codexek még ingadoznak, majd írják a *z-t*, majd nem.

76. **zk : kk** — *akkor, ekkédig*; *akki* Nyelvemlt. III. 4 (de az *keserggő* u. o. 2, az *kezervfeges* 131; *azkor* Lev. t. 37); *ak* kap IV. 36; *hogyan gyühet ek ki* Ny. II. 132.

77. **zt : tt** — *attól, ettől*; — *atte* a te Nyelvemlt. III. 2; *at telé* Ny. IV. 233 || **zc : cc** — *a cigány* stb. || **zcs : ccs** — *acs* csak II. 85.

78. **zty : tty** — *a tyuk* stb.

79. **zp : pp** — *a pap* stb.

80. **zg : gg** — *ag gazdát* IV. 135.

81. **zd : dd** — *a dolog, e dal* stb.; — *addig, eddig, meddig*: l. Ny. VI. 56.

82. **zgy : ggy** — *a gyerek* (az *germeffeg* Dm. 6.).

83. **zb : bb** — *abban, ebből*; — *a bor* (az *bor* Dm. 6.).

84. **zh : hh** — *alhoz* (*ozuz* HB.); — *alhajt, ehhere* MNy. V. 353.

85. **zj : jj** — *a jámbor* stb.
 86. **zf : ff** — *efféle* (ez fele Dm. 6); — *af farkát* Ny. IV. 135.
 87. **zv : vv** — *avval, evvel* (v. ö. azzal); — *av vesztís* Ny. IV. 135 (az valasztot Lev. t. 37).
 88. **zsz : ssz** — *asz szemetet* Ny. IV. 135; — *hászszin* III. 326.
 89. **zs : ss** — *a sár* stb.; — *es sém ez sem*, Dun. t.; — *igasság, gasság vitésség* MNy. V. 86; Ny. III. 31.
 90. **z-zs : zzs** — *a zsák*; — *ezs zsák*.
 91. **zn : nn** — *ennek; annál*; — *ennag* Nyelvemlt. III. 6; — *an ném* Ny. IV. 37.
 92. **zny : nny** — *ennyi*; — *a nyaka*.
 93. **zm ; mm** — *ammi, ammenere* Nyelvemlt. III. 2; — *emmink a mienk* Pap 132, Tájsz.; — *em mast* Ny. II. 234; — *csima* III. 513, 325, V. 329.
 94. **zr : rr** — *erre, arról, merre* (ezről Lev. t. 37, azról Dm.).
 95. **zl : ll** — *a lába*; — *al légyén* Ny. II. 240; *al lett* IV. 580.
 96. **zly : lly** — *a lyuk*; — *ilyen, olyan?*

s.

97. **s-sz : ssz** — *kálhász szobábo* II. 175; — *kisz szürt* 179; — *ész szent* IV. 138; — *mászszor* V. 414.

3. Orrhangok.

n.

98. **nt : tt** — *ött, öttet, öttöz önt, öntet, öntöz* M., P. G. stb.
 99. **ng : gg** — *csügg = csüng, csüggölni = csüngölni* MNy. VI. 320; *függ, segg*: l. Bud. szót.; — ? *tégnap, segít, zsugorodik, csög, nyugszik, bog, szag, segy, szég, szégény, szugoly, fog* (de v. ö. jég; a lappban mindenütt hasonulás: gg): l. Bud. szót.
 100. **nd : dd** — ? *ad, had* stb.; *addatik* Nyelvemlt. II. 7 (mégis itt is hihetőbb, hogy az *n* kiesését közvetlen pótló nyújtás követte: v. ö. *ád*, és *ám*, azaz **ádom*; l. Ny. VI. 8.).
 101. **nh : hh** — *soha *sonha*; — *mindékun* Ny. II. 233; — *méhet*; — Tih. cod. rendszeren *vohat* volna; — *joh, ih*.
 102. **nj : jj** — *ujaj jó olyan jó*, Fischer mesegyűjteményében (kéziratban).
 103. **nsz : ssz** — *foszlik*, l. Bud. szót.

104. **nm : mm** — *mim möktalálod min(d) megtalálad* Ny. III. 277, *mim mégvan* IV. 419; *vam má* IV. 558; *szem Mihál* szent M. IV. 420; — *ém mellettem* II. 48; *mám ma* IV. 135; — *osztám mi baja, asztám mikor* II. 40, IV. 85, 139; — *mégim mongya* megint mondja IV. 86, 140; — *ítem má*, Fischer mes.; — ?*temmagad* Telegdi, ev. 116 (de *tenmagad* 102).

105. **nl : ll** — *ajállak, ajállolak* Ny. II. 19; — *ajállotta* 233; — *szégyell*; — *csilleget ,lopogat'* **csen-leget?* MNy. II. 409; — *pállika pán(t)lika* Tud. Gyűjt. XVIII. 95.

ny.

106. **nyl : ll** — *remélleni*.

m.

107. **mt : tt** — *nettom* nem t(ud)om Ny. III. 183, I. V. 538 — *néttalán* V. 273.

108. **mb : bb** — a közép fok képzője eredetileg *-mba*, a magyarban *-bba*; — *eb, hab, seb* (I. Bud. szót.) hihetőleg pótló nyújtás útján jutottak mostani alakjukhoz (v. ö. fönn 99. és 100.): *eb* helyett még fordul elő *ëb (ëb)* a codexekben J. Érd. Dm., I. Ny. IV. 510); sőt a közép fok is így keletkezhetett: v. ö. *egyéb*.

109. **msz : ssz** — *nész szívesen* Ny. II. 369.

110. **mny : nny** — *szenny*, I. Bud. szót.

111. **ml : ll** — *bollik* Ny. II. 374.

4. R és l hangok.

r.

Az *r*-nek más mássalhangzó előtt való elenyésztését főleg a székelyek kedvelik.

112. **rk : kk** — ?*fok* ,kés v. fejsze foka, szélesebb hátsó része': Budenz azt gyanítja, hogy nem egyéb, mint **for-k*, azaz *far-k*, *far* (szót. 526. l.).

113. **rt : tt** — *métten, mét* Ny. II. 323, *métt, métt azért* 324; — «*átani*: magát vmibe bele ártani; székely szó» Tájsz. || **rCs**: ? *göcs* = *görcs*, szl. *grč* Mikl. 207.

114. **rp : pp** — *höppöget* Ny. II. 93.

115. **rj : jj** — *hámájon* hamarjon h. V. 62.

116. **rz** : **zz** bözzöget K. 556; bozzos, bézzók (bérzóka K.), bezzeg Ny. IV. 42, 378, 555; az utóbbi Tatáról, a többi székely.

117. **rs** : **ss** — boss, bossó, kopossó, ossó stb. K. 556, 558; kossó Pap 36, (Hont) Ny. IV. 172; — vessöt verset, versenyt, szék. IV. 81; vesdi *vers-di V. 129; — nyössen Tájsz.: — fössing Ny. III. 512; — vésár l. NyK. XII. 110; — bisóka Ny. IV. 122; — tá(r)sa IV. 176, nyá(r)sa 557, nyásra V. 375. — Tassoly (M., M. A.) nem tarsoly-ból lett, hanem emez amabból; tassoly alig lehet egyéb, mint a német népies taschel. Fassang (Hont vm. Ny. IV. 286) a régibb alak, l. Ny. V. 255 és Kreszn. (a ném. *fasching*); ebből lett fársáng, farsang. Talán pörsöly is csak újabb alak e h. pössöly (M. A., pesely Ny. II. 357) = ném. *büchsel*? A különös *r* közbeszúrásra nézve v. ö. piarcz e h. piacz; lércz Tájsz. e h. lécz; agárcza Ny. I. 374 stb. és körösztü-korsu keresztül-kasul I. 421.

118. **rzs** : **zsz** — pözsz, Özszéböt K. 556; Dözsz 558; mozzsa IV. 236 (szék.).

119. **rm** : **mm** — ? dömmög dörmög.

120. **rl** : **ll** — egyike a legkedveltebb hasonlításoknak; palag; salló Ny. II. 19; salló MNy. IV. 329; — ölleni, pállik, sállik, vellek, kellek, vándolló, ballang, gyalló V. 86; — kollát, üöll (örl) stb. II. 405; gellice, ölleni, pölleni, gyalló K. 327, 556; — ballang Ny. V. 63; — selleg, sállik (v. ö. sárlani) Tájsz.; — pallani porolni Ny. V. 90; betakallak Pap 35; — pölleködnék K. 452; — gelle Ny. III. 144; gölice K. 18; gili, gelice, gilice: szl. *grulica*; — ? «dollik: torlik (a víz)» MNy. VI. 321; — vásál vásár(o)l, Dun. t.; — sellő v. ö. serít, scres, serleni Tájsz. || Néha *ll* az eredeti hang s ebből lesz mintegy dissimilatio útján *rl*; bérleni bélleni, bélelni Ny. II. 116, V. 275; ócsárlom, olesórlom IV. 218 olesóllom; csörlő csöllő, csüvölő IV. 172; csoborló, csobolló (Ny. V. 235) csobolyó: a kún *čomlak* (a Petrarca-féle kún szótárban). || Kétesek: sikál: sikárol = vásál: vásárol? — sarlang Tájsz. sallang. || Ar *rl* csoportból nem csak *ll*, hanem fordított irányú hasonulással *rr* is lesz, s a kettő néha azon egy szóban is váltakozik: parlag, pallag, parrag; sarló tarló, salluó talluó, saruó, taruó a göcseji nyjárásban egymás mellett MNy. II. 405; solló, de torró egy székely közleményben Ny. IV. 328.

I.

121. **lk : kk** — *fé hakke* fél halkkal Ny. V. 126; — *fike* III. 282; — *gyikos* 38; — *Nyikó *Milkó* IV. 285.

122. **lt : tt** — *öttözött, öttöszttette* II. 19; — *mutt* II. 324; — *sütt ember* II. 176; — *meszelt* V. 221; — *készétt készélt* V. 373; — *örüttikbe* II. 234; — *hóttáig* II. 323; *huóttig* MNy. II. 411. || **lcs : ccs** — *köccsön* V. 334.

123. **lgy : ggy** — *vagyok, figyel, jegy, kegy* I. Ny. V. 338; lehet, hogy itt is pótló nyújtás volt a közvető fok (v. ö. 99. 100. 108.).

124. **lh : hh** — *mohó, bohó*, I. Bud. szót.

125. **lj : jj** — nagyon elterjedt hasonulás; *hajja, kejj föl* Ny. II. 19; *tojják* 88; *kedvejjük* 285; *oszojj* IV. 138; *aszajják* 231; *öjjik még* 280; *sokajja* (szék.) 322; *megtanojja* 371; *hujjon* (Orosh.) 326; *öjjük, céjját* K. 408, 419; — ide való az az *lly* helyett föllépő *jj, j* az országnak nagy részében: *ijjen, ojjan; ujan, ijen, amojan* NyK. II. 367.

126. **lv : vv** — *szivra* Pap 41.

127. **lsz : ssz** — *fösszög fölszög* Ny. IV. 80, V. 175.

128. **ls : ss** — *hátussó* IV. 190; ? *közbessó* V. 231; — *fössége* u. o. *vössége* felsége IV. 471.

129. **ln : nn** — *ón* (onnat Dl. 205 Toldynál) I. Bud. szóegy.; *benn, -ben*, I. NyK. II. 312; — *hazunnan* hazul-nan Ny. V. 377; *tánnan* Pap 94; *fölninnen* Kreszn. — Kresznerics *honnan-ból* is régibb *holnan-t* következtet, de I. fönt 35. sz.

130. **lny : nny** — *fonnyad*, I. Bud. szót.

131. **lm : mm** — *hamu, homály, hom(lok), szem csomó, tom, töm, nyom*: I. Bud. szót.; — *félem, siram* stb. e h. *félelm, siralm*: I. Ny. III. 399.

132. **lr : rr** — *egy pirra itt lesz egy pillra* K. 560; — *barra* MNy. V. 353; — *reggerre* (szék.) Ny. V. 268; — *távurról* K. 432; — *hajnarra* Pap 100; — *errántya* Ny. IV. 525.

ly.

133. **lyk : kk** — *Hüökköm Jancsi Hüvelykém?* MNy. II. 411.

134. **lyr : rr** — *herré* K. 412, *herre* 426 helyre; — *ahharra, eherre a'helyre, e' helyre* MNy. V. 353; — *eg helen* — *mas herre* Lev. t. 18.

II. Teljes hasonulás a megelőző mássalhangzóhoz.

Mássalhangzócsoporthoz utóján majdnem kizárólag fűvő hangok (spiransok) vesznek el. A hol látszólag zárhang (explosiva: *k, g*) veszett el, ott föl kell vennünk, hogy előbb fűvő hanggá (*j, v*) változott.

1. Zárhangok.

A) Kemények.

szk : ssz — állott be a gyakorító *-sz* képzőben (ugor *-sk*: *úsz, mász, lész, alusz-* stb.), továbbá a *kosz, köszön, köszörü, küszöb, küszköd, köszvény, szösz, feszít* stb. szavakban (I. Bud. szót.); minthogy az újabb nyelvfejlődésben egy biztos példánk sincs arra, hogy *szk*-ből *ssz* vált volna, átmeneti foknak az *szj* hangcsoporthoz kell fölvennünk, s ezt még a zürjében meg is találjuk: finn *käske* = zürj. *kösji* = m. *köszö-n*.

sk : ss — *ss*, illetőleg *s* sokszor szintén ugor *sk* (sőt *tk*) csoportra megy vissza, pl. *mos, vas, esik, esedez, keserü, hasad* szavakban (I. Bud. szót.), a gyakor. *-s* képzőben (*futos, keres* stb.); *s* a kicsinyítő *-s* képzőben (*lidas, veres, tövis*). A hangfejlődés ez volt: (*tk*) — *sk* — *šk* — *šj*? — *sj* — *šš* — *š*; v. ö. a német *sch* fejlődését er. *sk*-ből.¹⁾ *Esik, keserü, hasad, véres, tövis* mellett van még *esső, kesserü, hassad* Nyelvmlt. II. 35, *vérösen* stb., *tövisses* Ny. V. 268, *thuuifju* Nyelvml. II. 19, 29. *Kes-keny*-ben a *k* már későbbi járulék (I. Bud.), ép így *tövisk*-ben (*tövishes* Ny. V. 268, *tiuifk* Nyelvmlt. III. 6).

B) Lágyak.

g.

zg : zz — a m. *köz* v. *közz*- (*közzé*) ugor alakja *k_gsk_g*- (ehhez még közelebb áll a magyar *küszöb*, I. Bud.); lehet, hogy a régibb magyar alak **köz_gö-* volt, akkor ebből előbb **köz_g*- lett, aztán *közzö-* (mint *hozzá*: *hozzá*)²⁾.

¹⁾ Kevésbé valószínű az a fejlődés, melylyel Budenz magyarázza (szót. 24. l.) a *tk*-ből fejlődött *š*-et: *tk* — *t_z* — *tj* — *ss* (mint *futjon*: *fusson*).

²⁾ De lehet is, hogy *köz* közvetlenül **kösz*-ből lett, mint *küzd* *küszöd*-ből és *vonz* *vonsz*-ből.

rg : rr — minthogy a *varro(k)* igének ugor alakja *vargo-*, Budenz azt tartotta NyK. III. 471, hogy *vargá-*-ban még az eredeti *rg* hangcsoport meg van őrizve s a *varro-*-beli *rr* közvetetlen *rg*-ből állott elő hasonulás útján. Minthogy azonban ugor *g* a magyarban nem szokott megmaradni, hanem rendszeren fűvő (*j, v, h*) lesz belőle, azt hiszem, *varga* voltaképen mégis csak **varrga* a folytatató *-g* igeképzővel, és *varro-* s az eredeti **varggo-* közt közvető **varjo-* (vagy **varro-*, **varho-*) veendő föl.

lg : ll — eredetileg *lg*-vel voltak *toll, tilo-s* (Ny. II. 350), *halad* v. *hallad, hull, kullog, hal-k, csillog* stb. (l. Bud. szót.) Itt is valószínű, hogy az *lg*-ből előbb *lj* lett, aztán *ll*; *csillog* mellett van még *salyog*, s ez is inkább egy közvetetlen megelőző **salyog*-ra mutat vissza. *Tolla-* ereti **tolva-* helyett van; l. 189.

d.

135. **pd : pp** — *pupenevér* Ny. II. 357 e h. *pup-denevér* inkább elrontása a szónak, mintsem organikus hangváltozás (mert különben *pd, pt, bd* magánhangzók közt megmarad: *lapda, lapta, labda, kapd el, dobd el*).

136. **zd : zz** — *buzogány* a török *buzdogan*-ból, l. NyK. X. 79; — így lett *azdig*-ből (l. Ny. VI. 2. sz.) a régi *azzig* (l. Mátyás F. szót.).

137. **nd : nn** — *minn a pislogás* mind e h. mint Ny. II. 88; *minn béüjjük* u. o.; — «Ne báncon *ken*, ángyom asszony» szabócsi népd.; — ? *tökina* *tökinda* II. 86, IV. 63; de talán a. m. „a töknek ina”, v. ö. «a pityóka s fuszujkaféle növények szárát is *innak* nevezik» MNy. VI. 332.

gy.

138. **lgy : ll** — ? *tölles* *tölgyes* Ny. III. 319; *töllfa* II. 19; *tölfa* MNy. II. 416, III. 405; *tölfa, tölyfa*. P. G.

b.

139. **mb : mm** ← ? *czom* *czomb* Ny. IV. 42, MNy. VI.; — *lom* és *lomb* MNy. VI. 339. — Másképp (t. i. a három mássalhangzó közül a középsőnek kiesésével) magyarázandó: *galam(b) kípibe* Ny. II. 178.

lb : ll nincs; *kell* (Bud. szót. 18. sz.) közvetetlen *kélvé*-ből lett (lent 188. szám) és nem *kéllé*-ből.

2. Fűvók.

h.

Főleg a névszóból igéket képző *h*-val van itt dolgunk. Csak ritka esetekben van megőrizve újabb ideig: *helyhéz*, *porhad* stb. (l. NyK. X. 60, 61); a legtöbb esetben hasonul az előtte álló más-salhangzóhoz (*huggyoz*-, *higgad*-) s rendszeren még ennek erősítése is elvész (*lugo*z, *árad*, *pirosod*-).

140. **kh : kk** — *lyukad*, *árnyékoz* stb.

141. **th : tt** — *botoz* stb.

142. **tyh : tty** — *ptyütt* ,rothadt, reves fa' Baróti Sz. D. A magyarság virági, told. = *ptyhüdt*.

143. **ph : pp** — *lappad* (Bud. NyK. X. 62, szót. 121.).

144. **gh : gg** — *higgad* (l. u. o.); — *vigad*; — *végez*.

145. **dh : dd** — *hudd*-, *huddoz*- (l. u. o.) stb.

146. **gyh : ggy** *huggyik*, *huggyozik* (l. u. o.); — *jegyéz* stb.

147. **bh : bb** — *sebéz*, *haboz* stb.

148. **jh : jj** — *fejez*, *fajzik* stb.

149. **fh : ff** — *pofoz*.

150. **vh : vv** — *enyvez*, *nevez*. (*Jövel* nem **jöhel* helyett, l. Az ugor módalakok, NyK. XIII.)

151. **szh : sz** — *büszött* **büszhött*, *büzhödt* MNy. III. 406; *penészedik* stb.; — *tüszej* **tüszhej*, *tüzhely* K. 433: — *vissza*: *vizha* M. 46 stb. || **ch : cc** — *léczez* stb.; — *lánczid* helyett *lánczid*-at is mondanak.

152. **zh : zz** — *igazodik* stb.

153. **sh : ss** *poshad* = *poshad* Ny. III. 359; *sassudik* = *sashodik* Ny. V. 396; — *massuva* *máshova* Lev. t. I. 20; Tudománytár 1841. II. 125; *husajuo* *hushagyó* Ny. IV. 181. || **csh : ccs** — *gyimölcsöz* M.

154. **nh : nn** — *azonnal*, *ezénnel*: eredetileg *azonnalt*, *ezénnelt*, azaz *azon helyt*, *ezén helyt*, l. NyK. II. 312 és MNy. V. 453 (*azonnaid*, azaz *azonnajt* **azonhejt* Lev. t. 316); — *színéz* stb.

155. **nyh : nny** — *szennyez*; *kunnyó* MA., Révai.

156. **mh : mm** — *széméz*.

157. **rh : rr** — *árradat* M. 122, *árradás* Marg. leg., Érs. 777,

Er. 508, *arrat* áradt D. 616; *arrad* árad Telegdi, ev. 109. — *zarra-*
danak száradának Nyelvemlt. II. XII. 1.; — *fórr*, I. Bud. szót.; —
mirrált myrrhatum M. 119.

158. **lh : ll** — *széled* ,dilatatur' Pázm., I. Bud. szót. 288. 1.;
— *leveledzik* stb.; — *felleg*, I. Bud. szót. (v. ö. *felhö*).

159. **lyh : lly** — *helyez* = helyhez (még most is: *hejhöztet*
K. 448).

j.

160. **tj : tt** — *köt, vet, üt*: I. Bud. szót.; ugor alakjukban ez
igék *tk-t* tüntetnek föl, a fejlődés ez lehetett: *tk* — *tj* —
tt — *t*. — Nem valószínű, hogy *csitt* **csit-j* (Szarvas, Ny. I. 264.).

161. **tyj : tty** — *attya* aty-ja; *báttya* báty-ja.

162. **gyj : ggy** — *haggya* hagy-ja Ny. II. 20.

163. **szj : ssz** — *élessze* ilezie (íleszje) HB.; — *asszú, hosszú*
aziu, hoziu (aszjú, hoszjú) M.; — *elcesszen, isszátok* elveszjen, iszjá-
tok M.; — *vésszük, támasszon* vészjök, támaszjon Nyelvemlt. II. 36,
37 stb.; — *falu* *rossza* rossz-ja. || **cj : cc** — *kócca* kóc-ja Ny. II. 324.

164. **zj : zz** — *helyézzé* helhezie HB.; — *hozzatok, származ-*
zék, vigyázzatok hoziatoc, zarmaziee, vigaziatoc M. 51, 52. 60; —
hozzá hozia M. 48; — *hozzanak, hozzak* Nyelvemlt. III. 133, de
hozzya ,hozzá' u. o.; — *háza* ház-ja; — *közzé, közé* **közjé* (I. fönt *zy*).

165. **sj : ss** — *keressük, keresse*; — *írassa* írás-ja. || **csj : ccs**
— *tanácsa* tanács-ja; *öccse* öcs-je.

166. **nyj : nny** — *annya* any-ja; — *lénnyék* Ny. II. 324.

167. **rj : rr** — *varrni?* I. *rg*; — *vére* vér-je.

168. **lj : ll** — *füll, jel* I. Ny. V. 338; *halad* v. *hallad, ha-llk,*
csillog (*salyog*) stb.: I. fönt *lg*; — *Illés* Illyés; *Cicelle* Cecelye,
Nyelvemlt. II. xiv. 1.; *zseller* szl. *željar* Mikl. 941. sz.; — *sülled,*
ollan, MNy. V. 82; illen, ollan, millen Ny. V. 374, II. 324; — *gon-*
dolla, alla, szöll *igazat, megéstérázsálluk, burullon, modikálló, fog-*
lalla II. 19, 48, 323, III. 318, 319, IV. 141, V. 369. — A dunán-
túli nyelvjárásnak déli részében ez a hasonulás rendszeren beáll.

169. **lyj : lly** — *hüvellye* hüvely-je stb.

v.

Rendes itt a *-vel* és *vé* nevrágok hasonulása; némely (dunán-
túli) vidéken hozzá járul még a *-va(l)* végű igenév. A *-vel* rag *v-je*
nem hasonul Csikban (K. 557) és a csángóknál (Ny. III. 52).

170. **kv : kk** — *sokkal*; *örökké*; de *kölyökvel* IV. 557; — *fekké* v. *fekkel* fekve; — *warmegyekvel* még 1608-ban, Tudománytár 1841. II. 125.

171. **tv : tt** — *bottal*; de *botval* IV. 285; — *futtal* stb. futva Ny. V. 63; — *pítar* II. 334; — az igéből névszót képző *t* is eredetileg *-tv* volt: *intetvinec*, *ildetvitel*, *kinzotviatwl* HB., *kezdetvitul* Königsb. tör. (azért találunk későbbi emlékekben is még soká ilyen *u-s* alakokat: *csodálatu-s*, *kívánatu-s*).

172. **tyv : tty** — *pereputtyal*.

173. **pv : pp** — *képpel*; de *papval* Ny. IV. 557; — *csappá* csapva Ny. III. 140.

174. **gv : gg** — *haraggal*; — *zöröggé*; — *regvel* K. 557, Ny. IV. 286; *kössegevel* Tudmtár, id. h.

175. **dv : dd** — *haddal*; — *megnyugoddal* Ny. III. 371; *adda*, *tudda* stb., *addal* stb. I. MNy. V. 87.

176. **gyv : ggy** — *üggyel*; — *peggyet* pegyvet, I. Ny. V. 209.

177. **bv : bb** — *lábbal*; — *dobbá* dobva.

178. **hv : vv** — *dühkel*; *lellakhal* RMNyelveml. III. 322; — *ehel* éhkel Lev. t. 316.

179. **fv : fj** — *fejvel*; — *bujjá* bujva.

180. **fv : ff** — *röffel*; — *döffe* döfve.

181. **szv : ssz** — *ésszel*; de *huszval* Ny. III. 52; — *össze* öszve (*öszvel* MNy. II. 414); — *usszá* uszva. || **cv : cc** — *kóccal*.

182. **zv : zz** — *azzal* (v. ö. *avval*), *vízzé*; de *kézvel* K. 557, *vízvel*, *pénzvel* Ny. III. 52; — *huzzá* huzva.

183. **sv : ss** — *vassal*, *erössé*; de *készvel* K. 557, *husval*, *sírásva* Ny. IV. 288; — *ássá* ásva. || **csv : ccs** *áccsal*.

184. **zsv : zzs** — *rozssal*.

185. **nv : nn** — *haszonnal*; — *kenné* kenve.

186. **nyv : nny** — *könny* könyv; — *arannyal*, *arannyá*.

187. **mv : mm** — *tudtommal*; de *mézemvel* *tejemvel* MNy. IV. 323, *magamval* Ny. IV. 287; — *hammas* hamvas V. 361, *hammasan*, *léhammatt*, *hámhátt*, *hámház* Ny. II. 225, 175, IV. 336, V. 377; — *semmed* **semved*, *senyved*, I. II. 20.

188. **rv : rr** — *emberrel*, *sárrá*; de *kenyérvel* K. 577, *kaporval* Ny. III. 52, *vérvel* IV. 432; — *írrá* írva III. 518; — *orr*, *or*: lásd Bud. szóegy.

189. **lv : ll** — *hallal*, *hallá*; de *kebélvel* Ny. III. 52, *nyulval*

IV. 557; — ? *szélled* M. A., *széled*: I. Bud. szót. 288. l.: *kall, kell*: u. o. 3. és 15. l.; — *toll* és *tolu* Budenz véleménye szerint (szót. 226. l.) «aligha **tolva*- helyett *való*; . . . nincs meg *tolvas* (*tolus*), *tolvak* (*toluk*), úgy mint *falv*-től *falvak*, hanem csak *tollás, tollak van*, a székelyeknél is.» Azonban előfordúl K. 431 «a seregéjfiak *megtolvasodtak*». Tehát a *tolla* és *tolu* tők mégis közvetlen *tolva*-ból lettek (*tollu* erősített *l*-lel, mint *allú, föllü* stb. e h. *alul, fölül*), és *hallad, hull, kullog, szállad* is valószínűleg **halvad, *szalvad*-ból stb. lettek.

190. *lyv* : *lly* — *helyyel*.

3. Orrhangok.

m.

191. **szm** : **ssz** — *aszonta asz'* monta, azt mondta, *asszonygúk* Ny. II. 40.

192. **sm** : **ss** — *esség* Ny. II. 41, *éség* MNy. 410 = *és még*; *mégéssék* még és még Ny. II. 233.

n.

193. **rn** : **rr** — *Borrobás* Nyelvemlt. II. XIII. l. *Barabás, Borbás* Barnabas (v. ö. finn *purrut* e h. *purhut*).

194. **ln** : **ll** — a *-nál* rag Budenz szerint (NyK. II. 313) **-náll, *nál(o)n*-ból; *hol *hol(o)n*?

4. R és l hangok.

l.

195. **rl** : **rr** — *parrag, sarró, tarró* (s ebből pótló nyujtással *párag, sáruó, táruó*) MNy. V. 82; *parag, parrag* Tájsz.; *parragok*, Ny. II. 233; — *párom* párlom II. 325. — V. ö. *pallag, salló, talló* fönt 120. sz. a.

r.

rl : **ll** hangváltozást vesz föl Király P. Ny. IV. a *küllő*, 'kivülről' szóban; ilyen hasonulásra egyéb példánk nem volna (*lr*-ből inkább *rr* lesz, l. 132); *küllő* nem *külről*-ből lett, hanem *külsől*-ből (ellent. *belől*) az *l* erősítésével, mint *bellü, allú, föllü, tollu*.

Mint látjuk, túlnyomólag itt is (azaz a teljes hasonulásnál is) a második hang az uralkodó, úgy mint a keményülésnél és lágyulásnál, s az orrhangok alkalmazkodásánál. 197 eset¹⁾ közt 136 előre ható és csak 61 hátra ható hasonulást találtunk. Az utóbbiak azon fölül majdnem kizárólag a *h j v* hangokra, tehát nagyon gyöngé ellentállású hangokra szorítkoznak; csak elvétve engedik magukat megelőző mássalhangzótól legyőzni és elnyomni *d gy b* és *m n l*.

Ellenben az előre ható hasonulások közt a legtarkább mássalhangzócsoportokat találjuk. Legszenbetünőbb a második hang erősebb volta, ha összevetjük egymással olyan csoportok hasonulását, melyek egymásnak megfordítottjai. Pl. a *kt* csoportból *tt* lesz (1), ellenben a *tk* csoportból *kk* (5). Így lesz:

<i>kg : gg,</i>	ellenben	<i>gk : kk ;</i>
<i>td : dd,</i>	»	<i>dt : tt ;</i>
<i>tl : ll,</i>	»	<i>lt : tt ;</i>
<i>pb : bb,</i>	»	<i>bp : pp ;</i>
<i>bm : mm,</i>	»	<i>mb : bb ;</i>
<i>sz-s : ss,</i>	»	<i>s-sz : ssz ;</i>
<i>nd : dd,</i>	»	<i>dn : nn ;</i>
<i>nl : ll,</i>	»	<i>ln : nn ;</i>
<i>rl : ll,</i>	»	<i>lr : rr.</i>

Az eddigi felsorolás a hasonuló vagy inkább elenyésző mássalhangzó szerint van rendezve. Összeállítjuk most mind az eseteket táblázatosan, még pedig úgy, hogy fölül állanak az elenyésző hangok, elül pedig a győztesek, a hol pedig a kettőtől kiindulva két ujjunk összeér, ott az illető hasonuló csoport van bejegyezve. E két tábla tehát gyorsan tájékoztat bennünket arról is, micsoda hangok micsoda más hangokat szoktak e létért való küzdelemben legyőzni és elnyomni.

¹⁾ A 195-höz ugyanis hozzá adandó az utólag közbe szúrt 1b és 65b.

I. Hasonulás a megelőző mássalhangzóhoz.

II. Hasonulás a követő mássalhangzóhoz.

	Kemény zárhangok				Lágy zárhangok				Orrhangok k			Kemény fűvő hangok					Lágy fűvők				R-hangok			Lágy zárhangok			Fűvők			Orrhangok		L		
	k	t	ty	p	g	d	gy	b	n	ny	m	χ	h	f	sz	s	j	v	z	zs	r	l	ly	d	gy	b	h	j	v	n	m	l		
k	tk			gk	dk	gyk					k					vk	zk	jk	rk	lk	lyk	k			kh		kv							
t	kt			gt	dt	gyt		nt		mt	t	χt				vt	zt		rt	lt		t			th	tj	tv							
ty	kty										ty							zty					ty			tyh	tyj	tyv						
p				gp		gyp	bp				p							zp		rp			p	pd		ph		pv						
g	kg					gyg		ng			g							zg					g			gh		gv						
d	td			gd		gyd		nd			d					vd	zd						d			dh		dv						
gy				ggy							gy							zgy			lgy		gy			gyh	gyj	gyv						
b	kb		pb	gb	db	gyb				mb	b						zb					b			bh		bv							
h	th			gh		gyh		nh			h						zh			lh		h					hv							
f				gf		gyf					f							zf				f				fh		fv						
sz				gsz		gysz		nsz		msz	sz	χsz			s-sz			z-sz			lsz		sz			szh	szj	szv			szm			
s	ks	ts		gs	ds	gys					s			fs	sz-s			z-s		rs	ls	s				sh	sj	sv			sm			
j				gj		gyj		nj			j					vj	zj		rj	lj		j				jh		jv						
v				gv		gyv					v	χv						zv			lv		v				vh							
z				gz	dz	gyz					z									rz		z	zd				zh	zj	zv					
zs				gzs		gyzs					zs							z-zs		rzs		zs						zsv						
n				gn	dn	gyn					n	χn				jn	vn	zn			ln		n	nd			nh		nv					
ny				gny	dny	gyny				mny	ny	χny					vny	zny			lny		ny			nyh	nyj	nyv						
m				gm		gym	bm	nm			m							zm		rm	lm		m		mb	mh		mv						
r				gr		gyr					r							zr			lr	lyr	r			rh	rj	rv	rn		rl			
l	tl			gl	dl	gyl	bl	nl	nyl	ml	l		hl					zl		rl		l	lgy			lh	lj	lv	ln					
ly											ly							zly					ly			lyh	lyj	lyv						

Érdekes megjegyezni hogy 18 csoport mind a két táblázatban előfordúl, azaz kétféle hasonulásnak van alávetve (úgy hogy pl *nd*-ből *dd* is, *nn* is válik); ezek a következők:

nd, zd ; | *lgy* ; | *mb* ;
th, gh, gyh, zh, nh, lh ;
gyj, zj, rj, lj ;
gv, gyv, zv ; *lv* . —

Még utólagosan csak azt jegyezzük meg, hogy a megmaradt hangon az elenyészett hang pótlására végrehajtott erősítés utólag sokszor elmaradt. Így következtek a nyelvtörténetben egymás után:

9. *rothad* — **rohhad* — *rohad* ;
 38—56. *égy kis kényér* — *ékkis k.* — *é kis k.* ;
 61. **pozva* — **pozfa* — **poffa* — *pofo* ;
 67. **hafs* — **hass* — *has* ;
 68. **szavkad* — **szakkad* — *szakad* ;
 69. **sörtét* — **söttét* — *sötét* ;
 71. **vixjén* — **vijjén* — **vijén* — *vigyén* ;
 76—96. *az ki* — *akki* — *a ki* stb. ;
 131. **szélm* — **szémm* — *szém* ;
 140—159. **lyukhad* — **lyukhad* — *lyukad* stb. ;
 164. **közjé* — *közzé* — *közé* ;
 168. **jelje-k* — **jelle-k* — *jele-k* ;
 165. **keskerü* — **kesjerü* — **kesjerü* — *kesserü* — *keserü* ;
 189. **halvad*, **szalvad* — *hallad*, **szallad* — *halad*, *szalad*.
 191. *asz monta* — *asszonta* — *aszonta* ;
 192. *és még* — *ésség* — *éség* ;
 193. *Barnabás* — *Borrobás* — *Barabás*, *Borbás*.

DR. SIMONYI ZSIGMOND.

AESCHYLUS ÉS SOPHOCLES TROPUSAINAK

RENDSZERES TÁRGYALÁSA,

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ARÁNYTROPUSOKRA.

(Főolvasatott a philologiai társaság 1877. évi december 5-én tartott gyűlésén.)

Aeschylus és Sophocles tropusait nem rhetoricus, hanem költészeti és műveltségtörténeti szempontból akarom tárgyalni, az az, nem azt nézem, hogy *mi módon* vannak az egyes tropusok használva, vajjon élő élő helyett, élettelen élettelen helyett, élő élettelen helyett, élettelen élő helyett áll-e, vagy hogy az festő, ez meg rhetoricus allegoria vagy hasonlat-e, vagy pedig hogy ez nyugvó *ez* meg mozgó kép-e (ruhiges, bewegtes Bild. Gustav Gerbert «Die Sprache als Kunst», második kötet, első rész, 89. lap), hanem tekintettel vagyok a tropusok *anyagára*, vagyis arra, a mi a tropust képezi, pl. ezen személyesítésnél: «jószívű bokor» (Arany, Dalias idők) e szóra: «jószívű», vagy e hasonlatnál: «olyan volt mellette az ékes királylyány, mint felhő mellett a tündöklő szivárvány» (Petőfi, János vitéz. XIII.) e szókra «felhő» és «tündöklő szivárvány». Ha a tropusokat rhetoricai szempontból tárgyaljuk, azt hiszem, hogy a tárgy lényegébe be nem ható, fölületes munkát végeznünk s meg kell ez esetben azzal elégednünk, ha tudjuk, hogy itt és itt élő élettelen helyett, és itt meg itt élettelen élő helyett áll, és így tovább, de a költő szellemének és phantasiájának fölismérésére, hogy minő szellemi körökben mozgott az, minő viszonyban állott ő a maga korához, soha sem juthatunk; pedig szerény véleményem szerint ez a tropicának egyedül helyes feladata.

A synechdoche és metonymia lényegét már a régiek is helyesen fölismerték, midőn az állították, hogy az egyikben a rész az

egész helyett vagy az egész a rész helyett, a másikkban meg az ok az okozat helyett vagy az okozat az ok helyett áll. A metaphora és az azzal rokon tropusok, t. i. az allegoria és a hasonlat lényegének megismerését Gerbertnek köszönhetjük. Főntebb említett kitünő művében kimutatja nekünk, hogy a metaphora nem pusztán összehasonlításon, hanem arányon alapszik. Mert ha pl. én azt mondom: a nap nyila, e helyett: a nap sugara, akkor e metaphora ezen arányon alapszik: a sugár: a nap = a nyíl: az íj. És természetes, hogy megfordítva is lehet mondani: az íj sugara, e helyett: az íj nyila (2, 1, 79). Szerinte a pusztán összehasonlítás homonymiát, catachresist ad (2, 1, 81), de nem metaphorát. A homonymiában egy tényleges hasonlóságot ismerünk el, de a metaphorával teremtünk hasonlóságot. «Az a prózai szemlélődés, ez a művészi alakítás eredménye», mondja ő (2, 1, 82).

Ha tehát az egyes tropusok lényegét mintegy szemlélhetővé akarjuk tenni, azt hiszem, a következő eredményre juthatunk:

1. A synechdoche = a pro $a + b$, vagy $a + b$ pro a . Ha pl. a hajzat = a , akkor a fej = $a + b$, és akkor lehet mondani: *κόμης* (e helyett *κρατὸς*) *δὲ λευκὸν μινελὸν ἐκραίνει*. Soph. Trach. 781. Az az: a pro $a + b$. Vagy ha pl. a hajfürt = a , akkor a hajzat = $a + b$, és akkor lehet mondani: *τῆσδε δεσπόζειν φόβης* (e helyett *τοῦδε δεσπόζειν βόστρογυς*). Aesch. Ch. 188. Az az: $a + b$ pro a .

2. A metonymia = a pro b , vagy b pro a . Ha pl. a gyilkosság = a , akkor a gyilkosság által kiontott vér = b , és akkor lehet mondani: *διδραχτὸν ἐν σφαγαῖσι* (e helyett *αἵματι*) *βύψασα ξίφος*. Aesch. Pr. 863. Az az: a pro b . Vagy ha pl. a láb = a , akkor a lépés = b , és akkor lehet mondani: *ἀντέρειθε νῦν βάσιν σῆν* (e helyett *πόδα σόν*). Soph. Phil. 1403. Az az: b pro a .

3. A metaphora, allegoria és hasonlat, mint azt Gerbert kimutatta, mind arányon alapulnak, a mennyiben az egyik vagy másik alakítására, az arány egyik vagy másik része, vagy pedig maga az egész arány használtatik föl. Azt hiszem tehát, helyesen cselekszünk, ha mindnyájuknak e közös nevet adjuk: «aránytropusok». A lényeg szemléltetésére, melyből ezek mintegy kialakulnak, a következő formula szolgálhat: $a : b = A : B$. Mindezzel csak azt akarjuk mondani, hogy a költő szellemének e tekintetben való öntudatlan működése hasonló, analogon e mennyiség-tani gondolkodásmóddal.

a) A metaphorában áll $a + B$ pro $a : b$, vagy $A + b$ pro $A : B$. Ha pl. ezen arányt állítjuk fel: a hitvány dolog (a): az utánjárás (b) = a vad (A): a vadászás (B), akkor mondhatjuk: *θηρῶσθαι κενά* (e helyett *ἐπιχειῶσθαι κενοῖς*). Soph. El. 1054. Tehát: $a + B$ pro $a : b$. De megfordítva is lehet mondani: a vad után járni (e helyett: vadászni a vadat), a hol ismét $A + b$ pro $A : B$ áll. Ez azon mathematicai igazságon alapszik, hogy a kültagok összege egyenlő a beltagok összegével, vagyis hogy $a + B = A + b$.

b) Az allegoriában áll $a : b$ pro $A : B$, vagy $A : B$ pro $a : b$. Ha pl. ezen arányt állítjuk fel: az erős (a): a méltóság (b) = a havas tél (A): a termékeny nyár (B), akkor mondhatjuk: *νιφοστιβεῖς χειμῶνες ἐχχοροῦσιν εὐκάρπῳ θέρει* (e helyett: az erős meghajlik a méltóság előtt). Soph. Ai. 670—671. Tehát: $A : B$ pro $a : b$. Vagy megfordítva is lehet mondani: az erős meghajlik a méltóság előtt (e helyett: a havas tél enged a termékeny nyárnak). Tehát $a : b$ pro $A : B$.

c) A hasonlatban végre ki van fejezve az egész arány: $a : b = A : B$. Ha pl. föllálítjuk ezen arányt: a tengerpart (a): a viharos szelek (b) = az ember (A): a kínzó szerencsétlenség (B), akkor mondhatjuk: *πάντοθεν βόρειος ὡς τις ἀπὸ κυματοπλήξ χειμερίου κλονεῖται, ὡς καὶ τόνδε κατάχρας δεῖναι κυματοαρεῖς ἄται κλονέουσιν αἰεὶ ξυνοῦσαι*. Soph. O. C. 1240—1244. Az az: $a : b = A : B$.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Aeschylus és Sophocles hasonlataiban nincs mindig az egész arány kifejezve, és pedig leginkább akkor, ha az arányban két egyenlő tag van, mely esetben a két egyenlő tag közül csak az egyik van fölemlítve, s így egészben véve csak három tag fordul elő. Ha pl. Sophocles azt mondja: *ἀλλ' ὡς λέοντες συννόμῳ φυλάσσειτον οὗτος σὲ καὶ σὸ τόνδ'*. Phil. 1436—1437, akkor ez a következő arányon alapszik: Philoctetes és Neoptolemos a két barát (a): egymás oltalmazása (b) = az együtt élő oroszlánok (A): egymás oltalmazása (b), de a két egyenlő tag: b csak egyszer fordul elő. Sőt találunk még ennél is rövidebb hasonlatokat két tag és a hasonlító kötőszó kihagyásával, mint pl. Aesch. Sept. 835—836: *ἔτευξα τύμβῳ μέλος θυιάς*, mely ezen arányon alapszik: a kar (a): a halotti ének (b) = a Thyias (A): az orgia (B), de belőle csak két tag (b és A) fordul elő. Hanem mindennek megvan a maga oka és jogosultsága, a mennyiben a dramaticusnak mindig sebesebben és rövidebben kell magát kifejezni, semmint

az epicusnak, ki hősköteményi nyugalommal és dagálylyal terjeszkedhetik ki akár hét, nyolczsoros hasonlatokkal is.

Ha tehát ily módon a synecdoche, metonymia és az aránytropusok lényegét fölismertük, be fogjuk azt is látni, hogy a synecdoche a szemlélődés, a metonymia a reflexio, és az aránytropusok a phantasia alkotásai (Die Sprache als Kunst: 2, 1, 25). Ha Aeschylus Pers. 563 sorában azt mondja, hogy az «Ionok kezei» tették tönkre a perzsákat, akkor benne a szemlélő tehetség működik; ha Arany János «Daliás idők» című költeményében azt mondja, hogy: «tetszett a magyar szív (e helyett: barátság, vendégszeretet) a fejedelemnek», akkor ez bizonyára ama gondolatból, reflexióból származik, hogy barátság, vendégszeretet csak ott lehetséges, hol szíves emberek vannak; vagy ha ugyanezen költeményben az van mondva: «fölvirult a béke, mint a zöld olajfa», akkor a költő phantasiája arányba hozza a béke áldásait az olajfa fölvirulásával s hasonlatosságot teremt a kettő között. Míg az aránytropusoknál arra kell ügyelni, hogy honnan vannak azok véve, addig a synecdochénél és metonymiánál arra kell tekintettel lenni, hogy hol vannak alkalmazva; mert a synecdoche és metonymia anyaga alig nyújt valami fontosat, hanem akkor már inkább azoknak alkalmazása, a mennyiben látható, minő alkalommal élt a költő egy kevésbé költői fogással ugyan, de a mely mégis csak költői. Mert a synecdoche és metonymia által a költő mindig kötve marad a tárgynál, midőn annak egyik vagy másik oldalát fogja föl; ellenben az aránytropusok alkalmat adnak neki egészen más tárgyakra átröppenhetni phantasiájával, oly tárgyakra, melyek vagy saját egyéniségének, vagy a korszellemnek felelnek meg, melyre neki, különösen mint dramaticus költőnek, tekintettel kell lenni. És így azt hiszem minden tétovázás nélkül bizton állíthatjuk, hogy az aránytropusok költészeti és műveltség-történeti szempontból a sokkal de sokkal fontosabbak.

Az anyag megválasztását illetőleg igyekeztem minden költői értékkel bíró tropust fölemlíteni, de csakis ilyet, mert valamint minden nyelvben, úgy a görögben is sok tropicus kifejezés van, a nélkül, hogy az azért tropus volna; és ép ezen körülmény tette kissé nehézzé ezt a munkálatot, a mennyiben igen sok esetben jól meg kellett fontolni, vajjon csak a költészetben és netalán csak Aeschylus vagy Sophoclesnél fordul-e elő ez vagy az a tropus,

vagy már a prózában is található, tehát igen valószínűleg már a közbeszédben is előfordult, s így költői értékét elveszítette! Ha pl. Sophocles a «beszéd» helyett «nyelvet» mond, mint Fr. 322: ὀρθῆ μὲν ἢ γλῶσσ' ἐστίν, vagy Ant. 961: κερτομίσις γλώσσῃσι, és így tovább, vagy pedig a «gyümölcs» helyett «ösz» említ, mint Fr. 239: δείλη δὲ πᾶσα τέμνεται βλαστομένη ὀπώρα, akkor ezek metonymicusan vannak ugyan mondva, de már többé nem metonymiák, mert a prózában is használatosak. Vagy ha Sophocles a szenvedélyt betegségnak nevezi, mint Trach. 445—446: εἴ τι τῶμῳ τ' ἀνδρὶ τῆδε νόσφ' ληφθέντι μεμπτός εἶμι, χάρτα μαινόμεναι, mi meg azt mondjuk: «a kályha válla», akkor ezek metaphoricusan vannak ugyan mondva, hanem már többé nem metaphorák, minthogy a prózában is használatosak. Az ily módon összegyűjtött aránytropusokat a római számokkal jelölt főcikkekben csoportjaik szerint sorolom elő, mert igen érdekeseznek tartom a csoportokat költészeti szempontból. Valóságos bokkrétái ezek a költészetnek, miket a költő művészi keze kötött egybe a phantasia virágaiból, s ha az illetén felsorolás következtében egy s ugyan azon tropus több helyt van fölemlítve (mint pl. a tenger, a hullám stb.), az csak épen úgy van, a mint szokott lenni egyik és másik bokkrétában is egy-egy rózsa vagy ibolya. Az egyes csoportokban lévő tropusok közül azokat, melyek nem tartoznak tulajdonképen azon főcikkekhez, melyben citálva vannak, zárjeibe tettem, és utalok rájuk azon főcikkekben, a hová tulajdonképen tartoznak.

Dolgozatomnak alapjául Dindorf criticus szövegkiadását vettem: «Poetarum sceniorum Graecorum Aeschyli Sopoclis Euripidis et Aristophanis fabulae superstites, et perditarum fragmenta». Editio quarta correctior. 1869.

AESCHYLUS.

A) A SYNECDOCHE.

I. Az ember,

1. A fej az ember helyett: a) φίλον χέρα. Ag. 905. b) τὸ σὸν χέρα. Ag. 1615. c) τοῦρον χέρα. Fr. 178. 2. A hajzat a hajfűrt helyett: τῆσδε δεσπόζειν φόβησ. Ch. 188. 3. A szem az ember

helyett: a) *βάλλεται γὰρ ὄσσοις Διόδεν κερραυτός.* Ag. 468—469. b) *ὃ τερπνὸν ὄμμα.* Ch. 238. 4. A szem a szolgál helyett: *δικαίων τ' ὀμμάτων παρουσία.* Ch. 671. 5. A szemhéj az ember helyett: *βλέφαρα μὴ κοιμῶν ὑπῶ.* Sept. 3. 6. A kéz az ember helyett: a) *χεῖρ δ' ὀρεῖ τὸ δράσιμον.* Sept. 554. b) *τὸν πρὸς ἄλλης δεσποτούμενον χερός.* Ch. 104. c) *πανούργῳ χερί.* Ch. 384—385. d) *ἔκατι δ' ἀμῶν χειρῶν.* Ch. 437. 7. A kéz az ionok helyett: *Ἰαόνων χέρεις.* Pers. 563. 8. A szív az ember helyett: *ἐντός δὲ καρδία στένει.* Sept. 967. 9. A testalkat Hippomedon helyett: *Ἰππομέδοντος σχῆμα καὶ μέγας τύπος.* Sept. 488. 10. A ruha fösteke a ruha helyett: *χρόκου βαφὰς δ' ἐς πέδον χέουσα.* Ag. 239.

II. A ház.

1. A keresztgerenda a ház helyett: *ἀνίσρον θρόσος μελαίνας μελάθροισιν Ἰστας.* Ag. 769—770. 2. A tűzhely a ház helyett: *ἰὸ πᾶνοιζυς ἐστία.* Ch. 49.

III. A mythologia.

1. A szem az istenek helyett: *μηδὲ κρείσσωνων θεῶν ἄφυκτον ὄμμα προσδράκοι με.* Pr. 902—903. 2. A szem Zeus helyett: *ὡς ἂν τὸ Δίον ὄμμα λωφήση πόθου.* Pr. 654. 3. A szem Pitho helyett: *στέργῳ δ' ὄμματα Πειθοῦς.* Eum. 970. 4. A szája Zeus helyett: *φευδηγορεῖν γὰρ οὐκ ἐπίσταται στόμα τὸ Δίον.* Pr. 1032—1033. 5. A kéz az istenek helyett: *ἀθανάτων δ' ἀπέχευ χέρεις.* Eum. 350. 6. A kéz Athene helyett: *περὶ βρέττει πλεχθεῖς θεῖας ἀμβροτοῦ ὑπόδικος θέλει γενέσθαι χειρῶν.* Eum. 258—260. 7. A szárnya az Oceanidák helyett: *φιλία γὰρ ἦδε τάξις πτερόγων.* Pr. 128.

IV. Az állami élet.

A kéz a szavazó nép helyett: *δήμου κρατοῦσα χεῖρ.* Suppl. 604.

V. A hajózás.

1. A gerenda a hajó helyett: a) *δρόμος ἄλα στέγων δορός.* Suppl. 135. b) *γομφοδέτῳ τε ὄρει.* Suppl. 846. c) *χι' ἐς δόρυ.* Suppl. 852. d) *πολλὸς δὲ πόντος οὔνεχ' ἠρόθη δορί.* Suppl. 1007. e) *ἐπὶ ζυγῶ δορός.* Ag. 1618. 2. Az evező lapát a hajó helyett: *κατ' ἴγνος πλατῶν.* Ag. 695.

VI. A természet.

1. A sugár a nap helyett: *φέγγος ἡλίου κατέφθιτο*. Pers. 377.
 2. A kör a nap helyett: a) *κύκλον ἡλίου καλῶ*. Pr. 91. b) *λαμπρὸς ἡλίου κύκλος*. Pers. 504.

B) A METONYMIA.

I. Az ember.

1. A kéz a tett helyett: *οὐ καθέβδουσαν χερί*. Ag. 1357.
 2. A kéz a költség helyett: *δεδωμάτωμαι δ' οὐδ' ἐγὼ σμικρῇ χερί*. Suppl. 958. 3. A tenyér az ütés helyett: *ὀλόμηναι παλάμαις*. Suppl. 865. 4. A húzás a kéz helyett: *ὀλκῆ γὰρ οὗτοι πλόκαμον οὐδ' ἀγ' ἄζειται*. Suppl. 884. 5. A lépés a láb helyett: *μήτε μ' ἀκταίνεν βάσιν*. Eum. 36. 6. A futás a futár helyett: *τοῦδε γὰρ δρόμημα φωτὸς Περσικὸν πρέπει μαθεῖν*. Pers. 247. 7. A kiabálás a segítség helyett: *εἰ βραδύνομεν βοῆ*. Suppl. 730. 8. A nyelv a perzsák helyett: *Περσίδος γλώσσης ῥόθος ὑπηντίαζε*. Pers. 406—407. 9. A szív az ész helyett: *μαινομένα καρδίᾳ δίδυμα κάκ' ἐτέλεσεν*. Sept. 781—782. 10. Az erő a férfi helyett: *ὑποχείριος κράτεσιν ἀρσένων*. Suppl. 392—393. 11. Az erő Polyphontes helyett: *Πολυφόντου βία*. Sept. 448. 12. Az erő Amphiareos helyett: *ἔκτον λέγοιμ' . . . Ἀμφιάρεω βίαν*. Sept. 568—569. 13. Az erő Tydeus helyett: *κακοῖσι βάζει πολλὰ Τυδείως βίαν*. Sept. 571. 14. Az erő Polynices helyett: b) *ἐξυπτιάζων ὄμμα Πολυνείκους βίαν*. Sept. 577. b) *Πολυνείκους βία*. Sept. 641. 15. Az erő Lasthenes helyett: *Λασθέου βίαν . . . ἀντιτάξομαι*. Sept. 620—621. 16. Az erő Aegisthus helyett: a) *Αἰγίσθου βίαν*. Ch. 656. b) *Αἰγίσθου βία*. Ch. 893. 17. Az élet a vér helyett: *ἐν δὲ γαίᾳ ζῶα φονορότῳ μέμκται*. Sept. 937—940. 18. A lélekzet az élet helyett: *ἄς θνητὸς οὐδείς ἐισδὼν ἔξει πνοάς*. Pr. 800. 19. A lehelet az élet helyett: *σωθεὶς δὲ πνεῦμ' ἀπώλεσεν*. Sept. 981. 20. A lélek az ember helyett: *σιδ' ἠρόφρων γὰρ θυμὸς ἀνδρεία φλέγων ἔπνει*. Sept. 52—53. 21. A szülési fájdalmak a gyermek helyett: *παῖδα, φιλιτάτην ἐμοὶ ὠδῶν*. Ag. 1417—1418. 22. A gondolkodásmód Helena helyett: *πάραιτα δ' ἔλθειν ἐς Ἥλιου πόλιν λέγοιμ' ἂν φρόνημα*. Ag. 737—740. 23. A szemérem a könnyek helyett: *δακρῶν δ' ἀποστάζει πένθυμον αἰδῶ*. Suppl. 578—579. 24. A tisztelet az anya helyett: *ὦ μητρὸς ἐμῆς σέβας*. Pr. 1091. 25. A dölyf az ember helyett: *ὁ κόμπος δ' οὐ*

κατ' ἄνθρωπον φρονεῖ. Sept. 425. 26. A harag a haragos lélekzet helyett: πνέουσ' ἐν ἐχθροῖς κότον. Ch. 951. 27. A félelem a fenyegetés helyett: φοβοῦμαι κάποτρέπομαι δεῖμα πολιτῶν. Sepl. 1060—1061. 28. Az esdeklés az esdeklő csapat helyett: γυναικῶν ἦτις ἦδε προστροπή. Ch. 21. 29. A mell verdesése a szerencsétlenség helyett: ὦ Ζεῦ, κόπων οἴκτειρε μάπολωλότας. Suppl. 209. 30. A fájdalom a panaszos hang helyett: οἰμαί σφ' ἐρατῶν ἐκ βαθυκόλπων στηθῶν ἦσειν ἄλγος ἐπάξιον. Sept. 864—865. 31. A boszulás Orestes helyett: ἦξειεν τιν' ὑπέρτασμα κειμένου πατρός. Ag. 1285. 32. A gyilkosság a vér helyett: a) δίδηχτον ἐν σφαγαῖσι βάψασα ξίφος. Pr. 863. b) γῆν θανόντες τήνδε φυράσειν φόνῳ. Sept. 48. c) φόνον δάμοι πνέουσιν αἵματοσταγῆ. Ag. 1309. d) κάκφυσιῶν δέξιαν αἵματος σφαγῆν. Ag. 1389. e) φονολιβεῖ τύχη. Ag. 1427. f) φόνος πέπηγεν. Ch. 67. 33. A gyilkosság a holttest helyett: ἐμοῦσα θρόμβους οὐδ' ἀφείλκυσας φόνου. Eum. 184. 34. A gyilkosság a borzasztó tekintet helyett: φόνον βλέπων. Sept. 498. 35. A vér a gyilkosság helyett: a) ὑπέστῃς αἵματος δέκτωρ νέου. Eum. 204. b) τόδ' αἷμα χρίνον. Eum. 613. 36. Az átok az átkozó atya helyett: πατρός τάλαν' ἀρά ξηροῖς ἀκλαιτοῖς ὄμμασι προσίζανει. Sept. 695—696. 37. A vész az ember helyett: ἰὼ πῆμα πατρὶ πάρευνον. Sept. 1004. 38. A kenyér a szolgaság helyett: δουλίας μάξις τυχεῖν. Ag. 1041. 39. A szél a tartomány polgárai helyett: δέξιαιθ' . . . αἰδοίῳ πνεύματι χώρας. Suppl. 28—30. 40. A nyaktekeres a forró vágy helyett (az ókori varázsló nők azt hitték, hogy ha e madarat egy fémkerekeskére kötik és körülforgatják, ez által a hűtelen szeretőben új vágyat ébresztenek elhagyott kedvese iránt): ὕργγά μοι δῆτ' ἀγαθῶν ἐτάρων ὑπομνηήσεις. Pers. 987—988. 41. A byblus gyümölcse az egyiptusiak helyett és a kalász az argosiak helyett: βύβλου δὲ καρπὸς οὐ κρατεῖ στάχυν. Suppl. 671. 42. A halál istennője a veszedelem helyett: κῆρ' ἀφελόντα χώρας. Sept. 777. 43. Hades a halál helyett: a) ᾗδην πόντιον πεφευγότες. Ag. 667—668. b) ἦ δίκτυόν τι "Αἰδου; Ag. 1115. 44. Hades a halál helyett és Ares a dühös lélekzet helyett: θύουσαν "Αἰδου μητέρ' ἄσπονδον τ' "Αρη φίλοις πνέουσαν. Ag. 1235—1236. 45. Ares a boszuló helyett: βέλη' πιπάλλων "Αρης. Ch. 161. 46. Ares a bátorság helyett: οὐκ ἔσσει "Αρης. Suppl. 749.

II. A ház.

A ház a lakók helyett: ἐνθουσιᾷ δὴ δῶμα, βαχχεύει στέγη, Fr. 64.

III. A vallás.

1. A páleza a templomór helyett: ἢ τηρόν ἱροῦ ῥάβδον; Suppl. 248. 2. A száj az imádság helyett: πότρε δὴ στομάτων δεξιόμεν ἰσχύν ἐπ' ὀρέστη; Ch. 720—721. 3. A Musa a vallásos ének helyett: εὐφαιμον δ' ἐπὶ βωμοῖς μοῦσαν θειάτ' ἀοδοί. Suppl. 694—695. 4. A fáklya a hálaáldozati fény helyett: οὐρανομήκης λαμπὰς ἀνίσχει. Ag. 92—93. 5. A megölés a fölálldozott bika vére helyett: διγγάροντες χερσὶ ταυρείου φόνου. Sept. 44. 6. A tisztelet az italálldozat helyett: γαπότους δ' ἐγὼ τιμὰς προπέμφω. Pers. 621—622. 7. Az áldozati kalács az engesztelő áldozat helyett: τόσος γὰρ ἔσται πελανός αἵματοσφαγής. Pers. 816. 8. Az áldozati kalács a hálaáldozat helyett: πελάνω μυχόθεν βασιλείω. Ag. 96. 9. Az áldozati kalács az italálldozat helyett: χέουσα τόνδε πέλανον. Ch. 92.

IV. A mythologia.

1. Cypris Zeus szerelme helyett: συναίρεσθαι Κύπριν θέλει. Pr. 650—651. 2. A kéz Zeus erőszakossága helyett: οὐδὲ λήξει, πρὶν ἂν ἢ χορέσῃ κέαρ ἢ παλάμη τιγὶ τὰν θυσάλωτον ἔλῃ τις ἀρχάν. Pr. 165. 3. A lándzsa éle Zeus zsarnoksága helyett: θεοῖς τοῖς πάρος ἐνδοείκνωσαν αἰχμῶν. Pr. 405. 4. A gyilkosság Typhon dühös lélekzete helyett: σμερόναῖσι γαμφηλαῖσι συρ' ἕζω φόνον. Pr. 355. 5. A fölirat a Dike helyett: τάχ' εἰσόμεθα . . . εἶνεν κατὰξαι χροσότευχα γράμματα. Sept. 659—660. 6. A hatalom Posidon helyett: Ποσειδῶνος χροάτος. Eum. 27. 7. A trón az Erinysek helyett: θρόνοι τ' Ἐρινύων. Eum 511.

V. A háború.

1. Ares a háború helyett: πρὶν καταιγίσαι πνοὰς Ἄρεως. Sept. 62—64. 2. Ares a harczi bátorság helyett: Ἄρης δ' οὐκ ἐν χόρῳ. Ag. 78. 3. Ares a harczi düh helyett: μέγαν ἐκ θυμοῦ κλάζοντες Ἄρη. Ag. 48. 4. Ares a harcvágyból keletkező heves lélekzet helyett: πέφαντα: δ' ἐχρόνους ἀτολήτων Ἄρη πνεόντων. Ag. 373—376. 5. A lándzsa az ellenség helyett: a) πύργον στέγειν εὐχρεσθε πολέμιον δόρυ. Sept. 216. b) εἶργειν τεκούσῃ μητρὶ πολέμιον δόρυ. Sept. 416. 6. A lándzsa a háború helyett: a) Ἄϊδα προῦάφαι, δορός ἄγρων. Sept. 322, b) λαὸς πᾶς κατέφθαρται δοροί; Pers. 729. c) πλοῦτον ἐκτήσω ξὺν αἰχμῇ. Pers. 755. d) μένει δοροί τένειν ὁμοίαν θέμεν. Suppl. 435—436. e) ἐν μάχῃ δορός. Ag. 438. f) στρατὸν δέχεσθαι

τὸν λελειμμένον δορός. Ag. 517. 7. A lándzsa a hadsereg helyett: ἐποίησεν εὖ κεκασμένον δόρον. Eum. 766. 8. A lándzsa a segítség helyett: συμμάχῳ δοροί. Eum. 773. 9. A lándzsa a két ellenséges testvér helyett: ἡ δύσσορρις ἄδε ξυναυλία δορός. Sept. 837. 10. A lándzsa a dórok helyett: Δωροίδος λόγγης ὕπο. Pers. 817. 11. A lándzsa hegye a háború helyett: a) Τόλιμαν τ' αἰχιυᾶς ἀκόρεστον. Pers. 999. b) Ἴάνων λαδς οὐ φουγαίχμας. Pers. 1025. 12. Az út a hadsereg helyett: χρόνω μὲν ἀγροῖ Πριάμον πόλιν ἄδε κέλευθος. Ag. 126. 13. A hatalom a két Atrida helyett: Ἀχαιῶν δίδρονον κράτος. Ag. 108. 14. A nyelv az ellenség helyett: οὐκ ἐάσει γλῶσσαν ἐργμάτων ἄτερ ρέουσαν ἀλδαίνειν κακά. Sept. 556—557. 15. A dölyfös beszéd az ellenség helyett: πέπτωκεν ἀνδρῶν ὀβροίμων κομπάσματα. Sept. 794. 16. A félelem az ellenség helyett: φόβος γὰρ ἤδη πρὸς πύλαις κομάζεται. Sept. 500. 17. A félelem a paizs esengetyüinek ijesztő hangja helyett: ὅπ' ἀσπίδος δὲ τῷ γυλκήλατο: κλύζουσι κώδωνες φόβον. Sept. 385. 18. A gyilkosság a harczi ménék zabolájának ijesztő hangja helyett: μνύρονται φόνον γυλινοί. Sept. 123. 19. A horkolás a harczi ménék tajtékja helyett: φιμοὶ . . . μωκτροσόμοις πνεύμασιν πληρούμενοι. Sept. 463—464.

VI. Az állami élet.

1. A lándzsa hegye az uralom helyett: a) γυναικὸς αἰχιυᾶς πρέπει. Ag. 483. b) γυναικείαν ἄτολμον αἰχιυᾶν. Ch. 630. 2. A hatalom a fejedelem helyett: ἤξει σὺν ὕμῃν, τῆσδε γῆς φίλον κράτος. Ag. 619. 3. A hatalom Clytaemnestra helyett: ἤχω σεβίζων σόν, Κλυταιμνήστρα, κράτος. Ag. 258. 4. A zsarnokság a zsarnok helyett: ἴδεσθε χάρος τὴν διπλὴν τυραννίδα. Ch. 973. 5. A tanács-terem a tanácsos helyett: κακῶν τ' Ἀδράστῳ τῶνδε βουλευτήριον. Sept. 575. 6. A kiabálás a lázadó polgár helyett: βοᾶν τ' ἔνδημον ἐξοπλίζων. Suppl. 682.

VII. A földművelés.

A szántás a szántóföld helyett: μάχλον Ἄρη, τὸν ἀρότοις δερίζοντα βροτοὺς ἐν ἄλλοις. Suppl. 635—636.

VIII. A hajózás.

1. A hajó útja a hajó helyett: ληνορροφοῦς τε δρόμος ἄλα

στέγων δορός. Suppl. 135. 2. Az átok a hajó helyett: *λίμνα δ' ἔμβαλε ποροφυροειδεῖ τὰν μελανόζυγ' ἄταν*. Suppl. 529—530.

IX. A természet.

1. A fény a tűz helyett: *παντέχνον πυρός σέλας, θνητοῖσι κλέφας ὤπασεν*. Pr. 7—8. 2. Hephaestus a tűz helyett: *Ἥφαιστος ἰδὸς λαμπρὸν ἐκπέμπων σέλας*. Ag. 281. 3. A fáradságos ápolás a kis madarak helyett: *δαιμιότηρη πόνον ὀρταλίων ὀλέσαντες*. Ag. 53—54. 4. Ares az oroszlánok böszültsége helyett: *θυμὸς ἀνδρεία φλέγων ἔπνει, λεόντων ὡς Ἄρη δεδορκότων*. Sept. 52—53.

C) AZ ARÁNYTROPUSOK.

I. Az ember.

1. Az arcz: *κτανώπιδες* (a kinézés) *θραὶ νᾶες*. Pers. 559—560. 2. A haj: *τριῖς κατασκίους λόφους σείει, κράνους χαίτωμ'* (a forgó). Sept. 384—385. 3. A hajfürt: *ρίπτέσθω μὲν πυρός ἀμφήκης βόστρυχος* (a ezikázó villám). Pr. 1043—1044. 4. A homlok: *διπλοῦν μέταπον* (a kinézés) *ἦν δυοῖν στρατευμάτοι*. Pers. 720. 5. A szem: a) *πρέσβιστον ἄστρον, νυκτὸς ὀφθαλμὸς* (a fény), *πρέπει*. Sept. 390. b) *ἀμφὶ δ' ὀφθαλμοῖς* (a kedves gyermek) *φόβος*. Pers. 168. c) *νυκτὸς ὄμμα* (a sötétség) *ἀφείλετο*. Pers. 428. d) *τὸν σὸν πιστὸν πάντ' ὀφθαλμὸν*. Pers. 980. e) *ὠμμάτωσα* (a világos beszéd) *γὰρ σαφέστερον*. Suppl. 467. f) *οὔτο: φρέν' ἄν κλέφειεν ὠμιατωμένην*. Ch. 854. g) *ὀφθαλμὸν* (a szeretett férfit) *οἴκων*. Ch. 934. h) *ὄμμα* (a legdrágább kincs) *γὰρ πάσης χθονός*. Eum. 1025. 6. A szem, a látás és a hallás: *καὶ πρόφρα πρόσθεν ὄμμασι βλέπουσ' ὁδὸν, οἴακος ἰδυντῆρος ὑστάτου νεῶς ἄγαν καλῶς κλύουσα, τῶς ἄν οὐ φίλη*. Suppl. 716—718. 7. A látás: a) *τὸν παντόπτην* (mindent megvilágító) *κύκλον ἡλίου καλῶ*. Pr. 91. b) *ὦ δῖος αἰθῆρ καὶ ταχύπτεροι πνοαί, . . . ἴδυσθέ μ' οἶα πρὸς θεῶν πάσχω θεός, δέρχθηθ'*. Pr. 88—93. c) *ἄς οὐθ' ἦλιος προσδέρκεται* (a megvilágítás) *ἀκτίσιν*. Pr. 796—797. d) *πῶς ταῦτ' ἀληθῆ καὶ βλέποντα* (hiteles) *δοξάσω*; Ch. 844. 8. A száj: *ἐμβόλαις χαλκοστόμοις* (a csúcs) *παίοντ'*. Pers. 415—416. 9. A szakáll: *φλογὸς μέγαν πώγωνα* (a nagy láng). Ag. 306. 10. A kar: *πόντιαί τ' ἀγκάλαι* (az öböl). Ch. 586. 11. A kar és a vivés: *πετραία δ' ἀγκάλη σε βαστάσει*. Pr. 1019. 12. A láb: a) *ποδῶχες* (vizsga) *ὄμμα*. Sept. 623. b) *μὴ μέγας πλοῦτος κονίσας οὐδας ἀντρέψῃ ποδὶ ὄλβον*. Pers.

163—164. *c)* νεκρὸν θήσω, ποδώκει περιβαλὼν χαλκείματι. Ch. 575—576. *d)* οὐ χρὴ ποδώκη (hirtelen) τὸν τρόπον λίαν φορεῖν. Fr. 258. *e)* τό τοι κακὸν ποδώκες (sebes) ἔρχεται βροτοῖς. Fr. 282. 13. A térd és az összeroskadás: Ἀσία δὲ χθῶν . . . αἰνῶς ἐπὶ γόνυ κέχλιται. Pers. 930. 14. A lépés: νεῖκος ἔβα (a keletkezés) Sept. 905. 15. A köldök: *a)* ἐν μεσομφάλτοις (a középén levő) Πυθικοῖς. Sept. 746—747. *b)* ἐστίας μεσομφάλου (a középén levő) ἔστηχεν ἦδη μῆλα. Ag. 1056—1057. *c)* προσίξομαι μεσόμφαλον (a föld közepén levő) δ' Ἰδρυμα. Ch. 1035—1036. *d)* ὄρω δ' ἐπ' ὀμφαλῶν (a közép) μὲν ἄνδρα. Eum. 40. *e)* πάρεστι γὰρ ὀμφαλὸν (a közép) προσδραχεῖν. Eum. 166. 16. A bujaság: *a)* μάχλον (kegyetlen) Ἰοργ. Suppl. 635. *b)* οὕτω δὲ καὶ Αἰσχύλον μάχλον, φασὶν, ἄμπελον εἰπόντος τὴν ἴεομιένην. Eustachius p. 827, 31. Fr. 390. 17. A szűz: παρθένου (tisztta) πηγῆς μέτα. Pers. 613. 18. Az anya: *a)* πῶς ἐτόλμησας . . . τὴν σιδηρομήτορα (a hol vas van) ἐλθεῖν ἐς αἴαν; Pr. 299—302. *b)* μητρὸς (a szőlőtőke) ἀγρίας ἄπο ποτόν. Pers. 614—615. 19. Az anya és a nemzedék: πεδαιρχία γὰρ ἐστὶ τῆς εὐπραξίας μήτηρ, γουῆς σωτήροσ. Sept. 224—225. 20. A szülő anya: προστέλλεται εἴργειν τεκοῦση μητρὶ (a szülőföld) πολέμον δόρου. Sept. 415—416. 21. A mostoha anya: πόντου Σαλυμδησσία γνάθος . . . μητρονία (a veszedelem) νεῶν. Pr. 726—727. 22. Az anya (és a forrás): μητρὸς τε πηγῆν τίς κατασβέσειε δίκη (ki támadhatja meg jogosan szülőföldjét); Sept. 584. Allegoria. 23. A születés: *a)* μὴ καὶ τεκνωθῆ (a keletkezés) δυσφορώτερος γόος. Sept. 658. *b)* l. xxiv, 30. 24. A születés, a gyermek, a meghalás, a nemzetség (és a sarjazás): μέγαν τελεσθέντα φωτὸς ὄλβον τεκνοῦσθαι μηδ' ἄπαιδα θνήσκειν, ἐκ δ' ἀγαθῶς τύχας γένει βλαστάνειν (a keletkezés) ἀκόρεστον οἰζόν. Ag. 751—756. 25. Az élet: *a)* l. xxviii, f, 6. *b)* τὴν ἀεζῶν (mindig levő) ἄφθιτον πόαν φαγών. Fr. 31. *c)* γεῖομαι πωρ τῆς ἀεζῶου (mindig levő) πόας. Fr. 31. 26. A csecsemő: *a)* l. xxviii, b, 46. Hasonlat. 27. Az elaltatás: *a)* κοιῶντες (az eloltás) εὐώδη φλόγα. Ag. 597. *b)* κοιμήσον (az elhallgatás) στόμα. Ag. 1247. *c)* μετακοιμισθὲν (a megszűnés) μένος ἄτης. Ch. 1076. 28. Az elaltatás (és a hullám): κοίμα (a csillapítás) κελαινοῦ κύματος (a harag) πικρὸν μένος. Eum. 832. 29. A gyermek: *a)* κναπτόμενοι . . . πρὸς ἀνάβδων παιδῶν (a tengeri állatok) τὰς ἀμύαντου. Pers. 576—578. *b)* παμφόρου γαίας τέκνα (a növény). Pers. 618. *c)* ποταμοὺς δ' οὐ διὰ χώρας θελεμόν πῶμα χέουσι πολύτεκνοι (sok forrású). Suppl. 1026—1027.

- d) *λειχὴν ἄφυλλος, ἄτεχνος* (gyümölcs nélküli). Eum. 785.
- e) Ugyanez: Eum. 815. 30. A gyermek (és a repülő madár): *διώκει παῖς ποτανὸν ὄρνιν* (a gondatlan ember igyekszik kielégíteni szenvédélyét). Ag. 394. Allegoria. 31. A (száraz levél, a) gyermek és az álmom: *τό θ' ὑπέργηρων φυλλόδος* (az ember) *ἤδη κατακαρφομένης* (az öregedés) *τρίποδας μὲν ὁδοὺς στείχει, παιδὸς δ' οὐδὲν ἀρείων ὄναρ ἡμερόφαντον ἀλαίνει*. Ag. 79—82. Hasonlat. 32. A serdülés: a) *ἀεὶ γὰρ ἡβᾶ* (a kivánckozás) *τοῖς γέρουσιν εὖ μαθεῖν*. Ag. 584. b) *φειεῖ δὲ τίχτειν ὕβρις μὲν παλαιὰ νείζουσαν* (a megújulás) *ἐν χακοῖς βροτῶν ὕβριν*. Ag. 763—765. 33. A nevetés, a heves vágy és a nyögés: *πᾶσα χθὼν Ἀσιῶτις θρέψασα πόθῳ στένεται μαλερῶν*. Pers. 61—62. 34. Az ifjú kor: *καὶ μάλ' ἡβῶντος* (a sietség) *δὲ δεῖ*. Ch. 879. 35. A kortárs: *καταίθουσα παιδὸς δαφρονὸν δαλὸν ἤλιχ'*. Ch. 607—608. 36. Az öregedés: *χρόνος . . . παρήβηκεν* (az elmúlás). Ag. 983—985. 37. Az öreg és a születés: *γέρον* (rég) *φόνος μηκέτ' ἐν δόμοις τέχοι* (a vészhozás). Ch. 805. 38. A nagyatyja: *φάος τόδ' οὐκ ἄπαππον* (nem hasonló) *ἰδαίου πυρός*. Ag. 311. 39. A testvér: a) *λειγὸν μέλαιναν, αἰόλην πυρὸς κάσιν*. Sept. 494. b) *μαρτυρεῖ δέ μοι κάσις πηλοῦ ξύνουρος διψία κόνης τῶδε*. Ag. 494—495. 40. A vérrokon: *ἀρπαγαὶ δὲ διαδρομῶν ὁμαίμονες* (vele együtt járó). Sept. 351. 41. A nemzetség: *τίς ἂν γονὰν* (az ok) *ἀραῖον ἐκβάλοι δόμων;* Ag. 1565. 42. A fátyol: l. xxviii, f, 20. 43. A fátyol, a menyasszony, a nézés, a lélekezés, a felugrás (a napfény és a csapódó hullám): *καὶ μὴν ὁ χορημὸς οὐκέτ' ἐκ καλυμμάτων ἔσται δεδορκῶς νεογάμου νόμφης δίκην λαμπρὸς* (érthető) *δ' εἰσικεν ἡλίου πρὸς ἀντολὰς πνέων ἐσάξεν, ὥστε κύματος δίκην κλύζειν πρὸς ἀγᾶς* (a nyílvanosság) *τοῦδε πῆματος πολὺ μεῖζον*. Ag. 1177—1183. Hasonlat. 44. A köpeny: *χθονὸς τρίμοιρον χλαῖναν* (a sír) *ἐξηγήσει λαβῶν*. Ag. 872. 45. A tarka ruha: *ἡ ποιχιλείμων* (csillagos) *νόξ*. Pr. 24. 46. A fekete ruha és a gyászból való tépelődés: *ταῦτα μοι μελαγχίτων* (gyászoló) *φορὴν ἀνύσσειται* (az aggódás) *φόβῳ*. Pers. 114—115. 47. A gyászoló: *βάροη, πόλεως γέννας πενθητήρος*. Pers. 945—946. 48. Az étkezés: *οἶδ' ἐγὼ φεύγοντας ἄνδρας ἐπιτίδας σιτουμένους* (a vigasztalódás). Ag. 1668. 49. Az ivás: a) *ἐπειδὴν . . . κόνης πῆ μελαμπαγῆς αἶμα*. Sept. 736—737. b) *πέπωκεν αἶμα γαί'* Sept. 821. c) *πιούσα κόνης μέλαν αἶμα*. Eum. 980. d) l. x, 1, 50. A nevetés: a) *ποντίων τε κυμάτων ἀνήροιδμον γέλασμα* (a csillogás). Pr. 89—90. b) *ὀσμὴ βροτείων αἱμάτων με προσγελά* (a szag érzése). Eum. 253. 51. A fu-

tás: τοιοῖδε τοί μοι λαμπραδηφόρων νόμοι, . . . νικᾷ δ' ὁ πρῶτος καὶ τελευταῖος δραμῶν. Ag. 312—314. 52. Az ugrás: a) I. xxviii, f, 8. b) τρίτος πάλος ἐξ ὑπτίων ἤδησεν (a kiesés) εὐχάλκου χρόνους. Sept. 457—458. c) xxviii, f, 36. 53. Az ütés: θείνει (a szidal-mazás) δ' ὀνειδέει μάντιν Οἰκλειδὴν σοφόν. Sept. 382. 54. A szunnyadás: βρίζει (az elenyésztés) γὰρ αἶψα. Eum. 280. 55. Az alvás: a) μέλει, φόβῳ δ' οὐχ' ὑπνώσσει (a nyugvás) κέαρ. Sept. 287. b) οὐ καθεύδουσιν (a késedelmezés) χερί. Ag. 1357. 56. Az (ágy és az) alvás: πόντος ἐν μεσημβριναῖς κοίταις ἀκύμων νηνέμοις εὐδοί πεσών. Ag. 565—566. 57. Az álom: a) ὄναρ ὄναρ (a borzasztó ember) μέλαν. Suppl. 888. b) ὀνειράτων δίκην τερπνὸν ὄδ' ἐλθὸν φῶς ἐφῆλωσεν φρένας. Ag. 491—492. Hasonlat. 58. Az álmatlanság: ἀκομήτω (soha meg nem szünő) ῥέσματα. Pr. 139. 59. Az álmatlanság és a lihegés: ἀλλ' ἦλθεν αὐτῷ Ζηγὸς ἄργυρον βέλος, καταιβιάτης κεραυνὸς ἐκπνέων φλόγα. Pr. 358—359. 60. A lihegés: a) I. xvii, 13. b) I. xvii, 12. c) φόνον δόμοι πνέουσιν. Ag. 1309. 61. A lihegés, a harag és a halánték: ἔνθα ποταμὸς ἐκφυσᾷ (a kiömlesztés) μένος (a zuhatag) χροτάφων (a hegytető) ἀπ' αὐτῶν. Pr. 720—721. 62. A megijedés: ἔφριξεν (a hangzás) αἰθῆρ. Suppl. 608. 63. A hebe-gés: τῶν δ' εἴ τί σοι ψελλόν (homályos) τε καὶ δυσέροστον, ἐπανδίπλαξ. Pr. 816—817. 64. A nyögés: a) ἀλιστόνοις (a zúgás) πόδας χρομπουσα βαχίασιν ἐκπερᾶν γηθόνα. Pr. 712—713. b) στένει πόλισμα γῆθεν. Sept. 247. c) στένει γὰρ Ἀσιᾶς. Pers. 548—549. d) τίνα πόλις ποιοῦσ' ὄτλον στένει. Pers. 682—683. e) Σούσων μὲν ἄστρῳ πᾶν κενανδρῖαν στένει. Pers. 730. 65. A nyögés és az emberszeretet: στένουσι πύργοι, στένει πέδον φίλανδρον. Sept. 901. 66. A kíváncokzás és a nyögés: ὡς στένειν πόλιν Περσῶν, ποθοῦσαν φιλάτην ἦβην γηθονός. Pers. 511—512. 67. A kiabálás és a nyögés: βοᾷ (a zúgás) δὲ πόντιος κλύδων συμπίπνων, στένει (a moraj) βυθός, . . . παγαί δ' ἀγρορότων ποταμῶν στένουσιν (a zúgás). Pr. 431—435. 68. A kiabálás: a) βοᾷ δ' ἐκκενουμένα πόλις. Sept. 330. b) I. xvii, 23. c) βοᾷ (a zúgás) δ' ἐν ὧσι κέλαδος, Pers. 605. d) βοᾷ μοι μελέων ἔντοσθεν ἦτορ. Pers. 991. e) πᾶσα βοᾷ γηθόν. Suppl. 583. f) κᾶνωπος ἐξηγειρόμην ῥιπαῖσι θωύσσοντος. Ag. 892—893. g) κληθῶν οὕτεϊ (az elterjedés). Ag. 927. h) πᾶσα γὰρ πόλις βοᾷ. Ag. 1106. 69. A jajgatás: γὰρ δ' αἰάζει. Pers. 922. 70. Az őrzöngés: δοριτίνακτος αἰθῆρ δ' ἐπιμαίνεσται (a zúgás). Sept. 155. 71. A kegyetlenség: I. xviii, 9. 72. A jó indulat: Σπερχεῖος ἄρδει πεδίον εὐμενεῖ (frissítő) ποτῶ. Pers. 487.

73. A fejesség: *οἰόφρων* (egyedül álló) *χρεμὰς γυπιάς πέτρα*. Suppl. 795—796. 74. A békítő: *διαλλακτῆροι* (a fegyver) *δ' οὐκ ἀμειψία φίλοις*. Sept. 909—910. 75. Az eszélyesség és az ütés: *Ἑλληνικάι τε νῆες οὐκ ἀφρασμώνως κύκλω πέριξ ἔθενον*. Pers. 417—418. 76. Az elfeledés, az öregség, a nyögés és a hívás: *μεταμανθάνουσα δ' ὕμνον Πριάμου πόλις γερατὰ πολύδρηγον μέγα που στένει κελήσκουσα Πάρον τὸν αἰνόλεκτρον*. Ag. 710—711. 77. A (késedelem a) meggondolatlanság és az álom: *σέλας . . . οὔτι μέλλων οὐδ' ἀφρασμώνως ὕπνῳ νικῶμενος παρῆκεν ἀγγέλου μέρος*. Ag. 289—291. 78. A meghalás és a lélekzet: *συνθνήσκουσα* (az elenyészás) *δὲ σποδὸς προπέμπει πίνους πλούτου πνοάς* (a füst). Ag. 819—820. 79. A meghalás és az ugrás: *λόγοι πεδάρσιοι: θρώσκουσι* (a keletkezés), *θνήσκοντες* (az elenyészás) *μάτην*; Ch. 845—846.

II. A ház.

1. A kerítés: *a) τὸ παλαιὸν Κίσσιον ἔρκος* (az erősség). Pers. 17. *b) I. xxvii. 37. c) ἀνδρῶν γὰρ ὄντων ἔρκος* (a védelem) *ιστὶν ἀσφαλές*. Pers. 349. *d) γαίας μονόφρουρον ἔρκος* (a királynő). Ag. 257. *e) δίκης ἐν ἔρκεσιν* (a hatalom). Ag. 1611. 2. A zár: *ἔστι κἀμοὶ κλῆς* (a hallgatás) *ἐπὶ γλώσση φύλαξ*. Fr. 307. 3. A zug: *πόντιος μυγὸς* (az öböl) . . . *κεκλήσεται*. Pr. 839—840. 4. Az ágy: I. I, 56. 5. A mérleg: *ὁ χρυσάμοιβδὸς δ' ἄρχης σωμάτων καὶ ταλαντοῦχος* (a döntő). Ag. 437—438. 6. A mérlegrúd: *σὸν δ' ἐπίπαν ζυγὸν τάλαντου* (az igazság). Suppl. 822—823. 7. A mérleg és annak egyenlőtlen súlylyal való megnehezítése: *τάλαντα* (az ember) *βρίσας* (lesujtani) *οὐκ ἰσορρόπῳ* (igazságtalan) *τύχη*. Pers. 346. 8. Az egyensúly a mérlegen és a mérleg csészéjének leereszkedése: *τοῖσδε καὶ δὲς ἀντισιγῶσαι* (a fölülmulás) *ροπή* (a nagyság). Pers. 437. 9. A mérleg csészéjének leereszkedése: *a) συμφορὰν στρατῶ ἐλθεῖν κακῶν ῥέπουσαν* (a hanyatlás) *ἔς τὰ μᾶσσονα*. Pers. 439—440. *b) Ζεὸς ἑτερορρεπῆς* (ítélő). Suppl. 403. *c) τῶνδ' ἐξ ἴσου ῥεπουμένων* (egyenlő). Suppl. 406. 10. A tűz élesztése: *ζωπυρομένης* (izgatva lenni) *φρονός*. Ag. 1034. 11. A melegítés: *πολλὰ θερμαῖνοι* (az örvendés) *φρονί*. Ch. 1004. 12. A fűvés: *ἔξεσεν* (a dühöngés) *γὰρ Οἰδῖπου κατεύγματα*. Sept. 709. 13. Az eczet és a zsír: *ὄξος τ' ἄλειφά τ' ἐγγέας ταύτῳ κύτει διχοστατοῦντ' ἄν, οὐ φίλω, προσενέποις, καὶ τῶν ἀλότων καὶ κρατησάντων δέχα φθογγὰς ἀκούειν ἔστι συμφορὰς διπλῆς*. Ag. 322—325. Hasonlat. 14. A csemege: *ἐμοὶ δ'*

ἐπίγαγεν εὐνῆς παροφώνημα (a kedves dolog) τῆς ἐμῆς χλιδῆς. Ag. 1446—1447. 15. A szomszéd és a tűz élesztése: γείτονες δὲ χόρζας μέριμναι ζωπυροῦσι (az okozás) τάρβος. Sept. 288—289. 16. A szomszéd, kinek háza a másikéra támaszkodik: νόσος γὰρ γείτων ὁμότοιχος ἐρείδει. Ag. 1002—1003. Hasonlat.

III. Az emberi tettek és cselekedetek általában véne.

1. A késedelem: l. I, 77. 2. A küldés: a) *χραιπινοφόροι δε μὲ ἐπεμφαν αἴραι.* Pr. 132. b) *ἄλλους δ' ὁ μέγας καὶ πυλυθρέμμων Νεῖλος ἐπεμφεν.* Pers. 33—34. c) *Βαβυλῶν δ' ἡ πολύχουσος πάμμικτον ὄχλον πέμπει σύρδην.* Pers. 52—54. 3. A befogadás: *γῆς Ἀχαιοὺς πέδον καὶ Θεσσαλῶν πόλισμ' ὑπεσπανισμένους βορᾶς ἐδέξαντ'.* Pers. 488—490. 4. A bizonyítás: *πέτρα, βαδὸν πτόμα μαρτυροῦσα μοι.* Suppl. 796. 5. A lopás: *ῥτοί τις ἐκλεψεν* (a titkon való megmentés) *ἢ ἔχητῆσατο θεός τις.* Ag. 662—663. 6. A gazdagítás: a) *σὺν δὲ πλουτίζειν* (az örvendeztetés) *ἐμέ.* Ag. 586. b) *ἄλλην τιν' ἄτην ἀντ' ἐμοῦ πλουτίζετε* (sujtani). Ag. 1268. 7. Az írás: a) *ταῦτα μὲν γράφεισθε* (az észben való megtartás) *πρὸς γεγραμμένοις* (észben tartott) *πολλοῖσιν.* Suppl. 991—992. b) *κέρτ' ἀπομοῦσως ἦσθα γεγραμμένος* (a megjegyzés). Ag. 801. c) *ἐν φρεσὶν γράφον* (a megjegyzés). Ch. 450. d) *παροῦσαν ἐγγράφει* (a megjegyzés). Ch. 699. e) *δελτογράφω* (emlékező) *δὲ πάντ' ἐπωπῆ φρενί.* Eum. 275. 8. Az írás és az író-tábla: *ἐγγράφον* (a megjegyzés) *σὺ μνήμοισιν δέλτοις* (az emlékező tehetség) *φρενῶν.* Pr. 789. 9. Az író-táblára való jegyzés: *φυλάξαι τὰ μὲν ἐπὶ δελτομένης* (az észben való megtartás). Suppl. 179. 10. Az író-tábla viaszának megolvadása: *ἀλλά μοι τόδ' ἐμμένοι καὶ μῆποτ' ἐκτακείη* (az elmulasztás). Pr. 535. 11. Az összeillesztés: *ἀρτίκολλον* (új hírt hozó) *ἀγγέλου λόγον μαθεῖν.* Sept. 373. 12. A varás: l. xxviii. b, 27. 13. A varó: *τοῦ φόνου ῥαφεύς* (a cselszövő). Ag. 1604. 14. A kockakajáték: *τάδε πεσσονομῶν* (az elintézés). Suppl. 13. 15. A kocka: *ἔργον δ' ἐν χύβοις* (a harez) *Ἄρης χροεῖ.* Sept. 414. 16. A szerencsés kockadobás: *ῥν γὰρ εὐβόλως* (szerencsés) *ἔχων.* Ch. 696. 17. Három kockával háromszor hatot dobni egyszerre: *τὰ δεσποτῶν γὰρ εὐ πεσόντα θήσομαι τρεῖς ἕξ βαλούσης τῆσδέ μοι φρουκτωρίας.* Ag. 32—33. 18. A víz csatornán való vezetése: *ὡς πρὸς οἶκον ὠχετεύετο* (eljutott) *φάτις.* Ag. 867—868. 19. A határ és az út: *πόθεν ὕρους* (az ihlettség) *ἔχεις θεσπεσίας ὁδοῦ* (az ének) *χαχορήμονας;* Ag. 1155.

IV. A vallás.

1. Az istenfélő, a gonosz és istenről megfélelkező: l. xxvii, 2. 2. A szentély: *εὐτ' ἂν φλέγων ἀκτίσιν ἥλιος χθόνα λήξει, κνέφας δὲ τέμενος* (a hely) *αἰθέρος λάβη*. Pers. 365. 3. A szent berek: a) *ἔσορῶν πόντιον ἄλσος* (a sík tenger). Pers. 111. b) *δυσπαλάμωσ ὄλοιο δι' ἀλίρροτον ἄλσος* (a tenger). Suppl. 867—868. 4. Az áldozó pap: l. xxviii, b, 46. Hasonlat. 5. Az áldozati ökör és az oltár: *πῶς θειγλάτου βοῶσ δίκην πρὸς βωμὸν εὐτόλμωσ πατεῖς*; Ag. 1297—1298. Hasonlat. 6. A föláldozott bömbőlő bika: *ἔτονθόρουζε ταῦρος ὡς νεοσφαγῆς*. Fr. 433. Hasonlat. 7. Az áldozati barom szétदारabolása: *ᾤτρυνε θεσμὸν μὴ ραχίξεισθαι* (a félbeszakadás) *πυρός*. Ag. 304. 8. A szent hajó: l. xxvii, 33. 9. Az állam nevében küldött jósdakérdő: a) *πόνων ἐμῶν θεωρός* (a szemtanu). Prom. 118. b) *Ζεῦ, Ζεῦ, θεωρός* (a szemtanu) *τῶνδε πραγμάτων γένου*. Ch. 246. c) *βοῆς τοιοῦδε πράγματος θέωρος* (a szemtanu) *ᾧ*. Fr. 391. 10. A jósda válasza: *ἧδ' οὐκέτ' εὐξύμβλητος ἡ χορησμοφθία* (a titokteljes szavak). Pr. 775. 11. A jós: a) *καὶ νύκτα ταύτην ἦν λέγεις . . . τάχ' ἂν γένοιτο μάντις οἶα πεῖσεται*. Sept. 400—402. b) *τούτων πρόμαντις* (a kitaláló) *οὔσα*. Ch. 758. c) *ἡ χάριτα μάντις οὐξ ὀνειρώτων φόβος*. Ch. 929. 12. A jósmadár (és az együttes fuvolázás): *ἡ δύσορις* (a végzetesség) *ἄδε ξυναυλία* (az összeitközés) *δορός*. Sept. 837. 13. A varázsló ének: *ἐπωδὸν* (a csillapító szer) *θηγκίων ἀημάτων*. Ag. 1418. ¶

V. A mythologia.

1. Az istenek: *ὡς δὲ δαίμονες ἀφύλακτον εὐδήσουσι πῦσαν εὐφρόνην*. Ag. 336—337. Hasonlat. 2. Az istenek szeméből sugárzó fény: *ἀλλ' ἧδε θεῶν ἴσον ὀφθαλμοῖς φάος ὀρραῖται μήτηρ βασιλείωσ*. Pers. 150—151. Hasonlat. 3. Ares: *ὅταν Ἄρης* (a gyilkos) *τιδασὸς ὦν φίλον ἔλῃ*. Eum. 355. 4. Ares (és az oroszlán): *ἔμολε δ' ἐς δόμον τὸν Ἀγαμέμνονος διπλοῦς λέων* (a borzasztó férfú), *διπλοῦς Ἄρης* (a boszuló). Ch. 937—939. 5. A Thyias: a) *ἐνθεος δ' Ἄρει βαρχῆ πρὸς ἀλλήν θυιάσ ὡς φόνον βλέπων*. Sept. 497—498. Hasonlat. b) *ἔτευξε τύμβω μέλος θυιάσ*. Sept. 835—836. Hasonlat. c) *μανομένα πόνοισ ἀτίμοισ ὀδύνοισ τε κεντροδαλῆττισι θυιάσ Ἥρας*. Suppl. 562—564. Hasonlat. 6. A Hades kapuja: *Ἄιδου πύλασ* (a halál háza) *δὲ τάσδ' ἐγὼ προσενέπω*. Ag. 1291. 7. A styxi köd (és a

röpülés): *Στογία* (nagy) *γάρ τις ἐπ' ἀγλῶς* (a szerencsétlenség) *πεπότηται* (a körülvenés). Pers. 667.

VI. A testgyakorlás.

A testgyakorlás: *a) ἄθην με πολὺπλανοὶ πλάναι γεγυμνάκασιν* (a kínzás). Pr. 585—586. *b) πρὸς βίαν γυμνάζεται* (a kínzás). Pr. 592. *c) θεοὺς ἀτίζων, κάπογυμνάζων* (a dölyfös beszéd) *στόμα*. Sept. 441. *d) ἔρωσ πατρῷας τῆσδε γῆς σ' ἐγύμνασεν* (a kínzás). Ag. 540.

VII. A versenyjátékok.

1. A versenyjáték: *θοαῖς ἀμίλλαις* (a röpülés) *προσέβα τόνδε πάγον*. Pr. 128—130. 2. A versenytér: *a) πυθέσθαι δ' οὐδὲν ἐστ' ἕξω δρόμου* (a mi a dologhoz tartozik). Ch. 514. *b) l. xxi, 2. 3. A versenytér (és a szél): ἕξω δὲ δρόμου* (az út) *φέρομαι λύσσης πνεύματι* (a hevedség) *μάργω*. Pr. 883—884. 4. A versenytér és a futás: *τὰ δ' ἄλλ' ἀκούσας ἐκ δρόμου πεσὼν τρέχω* (magamon kívül vagyok). Ag. 1245. 5. A kettős futópálya és annak második része: *κίμψαι διαβλου θάτερον κῶλον πάλιν* (visszatérni). Ag. 344. 6. A harezbíró: *Ἀρτεμβάροϋ δὲ μυρίας ἔππου βραβεύς* (a vezér). Pers. 302. 7. A birkózó: *ἀλλ' ἦν παλαιστῆς* (a kérő) *χόρτ' ἐμοί*. Ag. 1206. 8. A háromszoros összecsapás a birkózás alkalmával: *ἐν μὲν τὸδ' ἦδη τῶν τριῶν παλαισμάτων* (ez első esetben én győztem). Eum. 589. 9. A földreterítés: *οὐ μειμένω* (a legyőzött) *πω τόνδε κομπάζεις λόγον*. Eum. 590. 10. A legyőzött helyébe lépő versenyző: *τοιόνδε πάλην* (a gylkosság) *μόνος ὢν ἔφεδρος* (a boszuló) *δισσοῖς μέλλει θεῖος ὀρέσσης ἄψεν*. Ch. 866—868.

VIII. A táncz.

1. A tánczolás: *ὀχοῖται* (a dobogás) *δὲ καρδίᾳ φόβω*. Ch. 165. 2. A tánczolás ének mellett: l. ix, 2. 3. Az üteny (tactus) *πάρεστιν οἰκεῖν καὶ μονορρόθμους* (magányos) *δόμους*. Suppl. 961.

IX. Az ének.

1. Az éneklés: *τὸ Κισσίων πόλισμ' ἀντίδουπον ἄσεται* (a visszhangzás). Pers. 120—121. 2. Az éneklés (és a tánczolás ének mellett): *πρὸς δὲ καρδίᾳ φόβος ἄψεν* (a kínzás) *ἔτοιμος ἦδ' ὑπορχεῖσθαι* (a dobogás) *κότρω*. Ch. 1024—1025.

X. A zene.

1. A kis és a nagy fuvola (meg az ivás): τὸν δ' ἡμίπονον καὶ τὸν ἐλάσσονα ταχέως ὁ μέγας καταπίνει (a túlhangzás). (Az erős könnyen legyőzi a gyöngét.) Fr. 89. Allegoria. 2. Az együttes fuvolázás: l. iv. 12.

XI. A költészet.

A vers mérése: ἀλλὰ νηλεῶς ὄδ' ἐρρόθυμισμαί (az elbánás valakivel). Pr. 240—241.

XII. Az építészet.

1. Az építész: a) γένους παλαιόφρον μέγας τέκτων (az űs). Suppl. 593—594. b) νεικέων τέκτονα (az okozó) σύμφυτον αἰνῶν. Ag. 152. c) τῆσδε δεξιῶς χειρὸς ἔργον, δικαίας τέκτονος (a végrehajtó). Ag. 1405—1406. 2. Az alap: κοῦδέπω κακῶν κρηπίς (a vég) ὕπεστιν. Pers. 814—815. 3. A ház fölépítése egész az ormóig: ἄτας τὰσδε θρογκώσων (a végrehajtás). Ag. 1283.

XIII. A szobrászat.

1. A szobor, az átalakítás és a szobrász: Κύπριος χαρακτήρ τ' ἐν γυναικειῶσι τύποις (az alak) εἰκὼς πέπληγται (a nemzés) τεκτόνων (a nemző) πρὸς ἀρσένων. Suppl. 282—283. 2. A rozsz, használat közt feketedő ércz: οὐκ ἐκρύφθη, πρέπει δὲ, φῶς αἰνοπαλῆς, σίνος, κακοῦ δὲ χαλκοῦ τρόπον τρίβω τε καὶ προσβολαῖς μελαμπάρῃς πέλει δικαιοθεῖς. Ag. 387—393. Hasonlat.

XIV. A festészet.

A befecskendezés, a nedvesítés, a szivacs és a kép: βολαῖς ὑγρώσων σπόγγος ὄλεσεν γραφήν (egy csekélység segíthet a dolgon). Ag. 1329. Allegoria.

XV. Az orvostudomány.

1. A betegség: a) θαλασσίαν τε γῆς τινάκτειραν νόσον (a rettetettség) τράιαναν . . . σκεδᾶ. Pr. 924—925. b) τερπνῆς ἄρ' ἦτε τῆσδ' ἐπήβολοι νόσου. Ag. 542. 2. Az orvos: ἀλλ' οὔτε παιῶν (a megmentő) τῶδ' ἐπιστατεῖ λόγῳ. Ag. 1248. 3. A beteg orvos, a gyógyszer és a gyógyítás: κακὸς δ' ἰατρὸς ὡς τις ἐς νόσον πεσῶν ἀθυμεῖς καὶ σεαυ-

τὸν οὐκ ἔχεις εὐρεῖν ὁποῖοις φαρμάκοις ἰάσιμος. Pr. 473—475. Hasonlat. 4. Az orvosság: *a) διεγόντι δ' οὔτι νομφικῶν ἐδωκίων ἄκος* (az engesztelés). Ch. 71—72. *b) πολλῶν γὰρ τὸδ' ἐν βροτοῖς ἄκος* (az előny). Eum. 987. 5. Az orvosság elkészítése: *ὑπνοῦ τὸδ' ἀντιμολπον ἐντέμων* (a fölhasználás) *ἄκος* (az államúzó dolog). Ag. 17. 6. Az orvosság elkészítése és a gyógyital: *ὡς δὲ φάρμακον τεύχουσα καμῶ μισθὸν ἐνθήσει ποτῶν*. Ag. 1260—1261. Hasonlat. 7. Az apró földarabolás által készített orvosság: *a) τούτων ἄκη τομοῖα* (a biztos kipusztítás) *καὶ λυτήρια πράξας*. Suppl. 268—269. *b) τίν' ἄν πόρον τέμνοιν* (a fölталálás) *γάμου λυτήρια*; Suppl. 806—807. *c) ἄκος τομαῖον* (a megszabadítás) *ἐλπίσσα πημάτων*. Ch. 539. 8. Az orvosság, az égetés, a vágás és a betegség: *ὔτω δὲ καὶ δεῖ φαρμάκων παιωνίων, ἤτοι κέαντες ἢ τεμώντες εὐφρόνως περιασόμεθ' πῆμ' ἀποστρέψαι νόσου* (a bajokon majd segíteni fogunk erélyes rendszabályok által). Ag. 848—850. 9. A tépésre tett sebkenőcs: *δώμασιν ἐμμοτον* (mentő) *τῶνδ' ἄκος* (a segítség). Ch. 471—472. 10. A méreg: *ἰὸς* (a szenvedély) *καρδίαν προσήμενος*. Ag. 834. 11. A kemény kelés és annak kinyomása: *ἐάν τις ἐν καρῶν γε μαλθάσση κέαρ καὶ μὴ σφυδῶντα* (heves) *θυμὸν ἰσχυαίνη* (a fékezés) *βία*. Pr. 379—380. 12. A fehér hályog a szemén: *a) ἐπαργέμοισι* (érthetetlen) *θισσάτοις ἀμυχανῶ*. Ag. 1113. *b) οὐκ ἐπαργέμους* (érthetetlen) *λόγους τιδήσαν*. Ch. 665—666. 13. A hályog levevése a szemről és a fehér hályog a szemén: *καὶ φλογωπὰ σήματα ἐξωμμάτωσα* (a megmagyarázás), *πρόσθεν ὄντ' ἐπάργεμα* (érthetetlen). Pr. 498—499. 14. A hideg fene: *a) ὑπό μ' αὐτὸ σφάκελος* (a nagy lelki fájdalom) *καὶ φρονοπληγεῖς μανίαι θάλλουσ'*. Pr. 877—878. *b) ἐρθεῖξέσθω βροντῇ σφακέλω* (a vihar) *τ' ἀγρίων ἀνέμων*. Pr. 1045—1046.

XVI. A kovácsmesterség.

Az üllő: *Μάρδων, Θάμυρις, λόγγις ἄκμωνες* (a kezelő). Pers. 51.

XVII. A háború.

1. A vezér: *πᾶς δ' ὄπλων ἐπιστάτης* (a fegyveres). Pers. 379. 2. A hadsereg vezetése: *Βάχχαις ἐστρατήγησεν* (a vezetés) *θεός*. Eum. 25. 3. Az (összeesküvés és az) ellenség: *ξυνόμοσαν γὰρ, ὄντες ἔχθιστοι τὸ πρὶν, πῦρ καὶ θάλασσα*. Ag. 650—651. 4. Az élesítés és a fenékkő: *δίτην δ' ἐπ' ἄλλο πρᾶγμα διγγάνει* (az előkészítés) *βλάβης πρὸς ἄλλαις διγγάναισι* (az alkalom) *Μοῖρα*. Ag. 1535—1536. 5. A fe-

νό κό: μή βάλῃς μή⁹ αἷματηρὰς θηγάνας (a szenvvedély). Eum. 858—859. 6. A tompitás: θέσφατ' οὐκ ἀμβλύνεται (a megsemmisülés). Sept. 844. 7. Az él és a tompitás: τεθηγμένον (a heves indulat) — τοί μ' οὐκ ἀπαμβλυνεῖς (a esillapítás) λόγῳ. Sept. 715. 8. A sisak: πότερον τόξου ῥύμα τὸ νικῶν, ἢ δορυκράνου (valaminek a hegye) λόγχης ἰσχύς κεκράτηγεν. Pers 147—149. 9. A paizs: Ἀγρισθος... ἀσπίς (a védő) οὐ σμικρὰ θράσους. Ag. 1436—1437. 10. A löveg: a) ὃ παρχρατῆς Ζεῦ, τρέψον εἰς ἐχθροὺς βέλος (a villám). Sept. 255. b) κεραυνοῦ δέ νιν βέλος (a sugár) ἐπισχέθοι. Sept. 453. c) διὰ χερὸς βέλος (a villám) φλέγων. Sept. 513. d) ἰκνεῖται δ' εἰσικνουμένον βέλει (az ösztöke) βουκόλου. Suppl. 556—557. e) l. xxviii. h, 16. f) ἐπαίσθην δ' ὡς διανταίῳ βέλει. Ch. 184. Hasonlat. g) τὸ γλῶ σκοτεινὸν τῶν ἐνεοτέρων βέλος (a boszú). Ch. 286. h) οὓς ἴκεθ' ἄπειρο τι βέλος. Ch. 381. Hasonlat. i) σκορπίου βέλος (a fullánk) λέγω. Fr. 165. 11. A löveg (és a melegség): Ζεὺς γὰρ ἱμέρου βέλει (a hevesség) πρὸς σοῦ τέθαλπται. Pr. 649—650. 12. A löveg (és a lihegés): τινάσσω τ' ἐν χεροῖν πύρπνον βέλος. Pr. 917. 13. A löveg (a lihegés és a háborgó tenger): τοιόνδε Τυφῶς ἐξαναστῆσει χόλον θερμοῖς ἀπλάτου βέλει (a láva) πυρπνούου (tűzokádó) ζήλης (a kitörés). Pr. 370—371. 14. A löveg és a nyíllal való lövés: ἡμῖν μὲν ἤδη πᾶν τετόξευται βέλος (mindent elmondottunk). Eum. 676. 15. A nyíllal való lövés: a) καὶ γλῶσσα τοξέουσα (az éles beszéd) μή τὰ καίρια. Suppl. 446. b) μίασμ' ἔλεξας οὐχ ὑπεροτξέουσιμον (roppant nagy). Suppl. 473. 16. A nyíl: a) ὄμματος θελεκτήριον τόξευμ' (a sóvárgó pillantás) ἐπεμφεν. Suppl. 1004—1005. b) τόξῳ (a gondolat) γὰρ οὐτις πημάτων προσίξεται. Ch. 1033. 17. Az íj és annak feszítése: Δία τοι ξένιον μέγαν αἰδοῦμαι τὸν τάδε πρύξαντ' ἐπ' Ἀλεξάνδρῳ τένοντα πάλαι τόξον (nyomorra sujtani). Ag. 362—364. 18. Az ügyes íjász és a czél: ἐκυρσας ὥστε τοξότης ἄκρος σκοποῦ. Ag. 628. Hasonlat. 19. A lándzsával való dobás: λέγουσι... τὸν δ' ἀνανδρίας ὕπο ἔνδον αἰχμύζειν (a czivódás). Pers. 754—755. 20. A lándzsa: a) ἐπ' ἄλλην δ' ἄλλος ἠῦθονεν δόρου (a hajó előrsze). Pers. 411. b) διπλῆ μίστιγι, τὴν Ἄρης φιλεῖ, διλογχον (kétélű) ἄτην. Ag. 643. 21. A lándzsa hegye: a) τρίαιναν, αἰχμῆν (a jogar) τὴν Ποσειδῶνος, σχεδᾶ. Pr. 925. b) βρωτήρας αἰχμᾶς (a mérge) σπερμμάτων ἀνημέρους. Eum. 803. 22. A fegyver forгатάσα: δίνυμα τριπάλων (roppant nagy) πημάτων. Sept. 985. 23. A (tüsszögő ló, a kantár, a) trombita (és a kiabálás): βοᾷ παρ' ὄχθαις ποταμίαις, μάχης ἐρῶν,

ἵππος χαλινῶν ὡς καταισθμαίνων μένει; ὅστις βοῶν (a harsogás) σάλπιγγος ὀρμαίνει κλώων. Sept. 392—394. Hasonlat. 24. A parittyával való dobás: l. xxvii. 49. 25. A két csatarend közt lévő szabad tér: a) ἀνῆρ γυνή τε χῶ τι τῶν μετ' αἰχμῶν (a közbeeső dolog). Sept. 197. b) l. xxviii, f, 21. c) πλάθουσι καὶ πεδαίχμῳ (az ég és föld közt levő) λαμπάδες πεδάροισι. Ch. 588—590. 26. A lovassággal való legyőzés: a) νέος δὲ γραίας δαίμονας καθιπάσσω (a megalázás). Eum. 150. b) καθιπάσσει (a meggyalázás) με προσβῦτιν νέος. Eum. 731. c) παλαιούς νόμους καθιπάσασθε (a meggyalázás). Eum. 778—779. Ugyanez Eum. 808—809. 27. Az erőd: a) νομίσματα πύργῳ (szigorú) πάντ' ἐπρόθυμον. Pers. 858—860. b) ἰάπτει δ' ἐλπίδων ἀφ' ὕψιπύργων (mérész) πανώλεις βροτούς. Suppl. 95—96. 28. A védőfal: οὐ γὰρ ἔστιν ἔπαλξις (védelem) πλοῦτου. Ag. 381—382. 29. A rombolás: a) αὐτοὶ ὕφ' αὐτῶν ἐνδοθεν πορθοῦμεθα (a tönkretetés). Sept. 194. b) καὶ μοι γενεῖου πέριθε (a széttépés) λευκήρη τρήμα Pers. 1056.

XVIII. Az állami élet.

1. Az uralkodás: διδαγθῆεις τοῦδε δεσπόσω (a megértés) λόγον. Ag. 543. 2. Az uralkodó: a) πᾶς ἀνῆρ κώπης ἄναξ (az evezős). Pers. 378. b) ναῶν ἀνακτες (a parancsnok). Pers. 383. 3. Az összeesküvés: l. xvii. 3. 4. A lázadás: σαφηνῆς τοῦτο κοῦν ἐν στάσις (véleménykülönbség). Pers. 738. 5. (Az ugránozás és) a lázadás: σκιρτᾷ (a dühöngés) δ' ἀνέμων πνεύματα πάντων εἰς ἄλληλα στάσιν (a roham) ἀντίπῳ ἀποδεικνύμενα. Pr. 1085—1087. 6. A szövetség és a védelem: ἀλλ' ἢ δίχῃ γε ξυμμάχων (a kegyelt) ὑπερστατεῖ (a pártolás). Suppl. 342. 7. A békiteni elősiető idegen: πικρὸς λυτήρ νεικέων ὁ πόντιος ξεινὸς ἐκ πυρὸς συθεῖς θηκτὸς σίδαρος. Sept. 941—943. 8. Az idegent megvető polgárok: l. xxvii, 2. 9. Az idegen, a sorsjegy, a gyarmatos, (a kegyetlenség) és a sorsvetés: ξένος δὲ κλήρους ἐπινομή Χάλυβος Σκυθῶν ἄποικος, κτεάνων χρηματοδαίτας πικρὸς, ὀμόφρων σίδαρος, χθόνα ναίειν διαπύλας. Sept. 727—731. 10. A sorshuzás: ὡς ἕκαστος ἔσπασεν τύχης πάλον (a szerenese kijut). Ag. 333. 11. A sorsjegy: a) κατὰ πάλον (a birtok)! τ' ἔχυρσα. Pers. 779. b) κρατύνεις βωμῶν, ἐστίν χθονὸς, μονοψήφοισι (egyedül hatalmas) νεύμασιν. Suppl. 372—373. 12. A sorsos: Θέμις Διὸς κλαρίου (a végzet ura). Sept. 360. 13. A bevándorlott: l. xxviii, b, 23. 14. A letelepült: σκληροῦς μέτοιχος (odaveszett) γῆς. Pers. 319.

15. A rabszolga és a kötelek: ὅστις Ἑλλήσποντον ἱρὸν δοῦλον ὦς δεσμώμασιν ἤλπισε σχήσειν. Pers. 745—746. Hasonlat. 16. A polgárok egyesülete, mely egy hajó költségét közösen fedezte: a) ᾧ ξυντέλεια (ti istenek mindnyájan), μὴ προδῶς προγνώματα. Sept. 251. b) Πάρις γὰρ οὐτε συντελῆς (az övé) πόλις. Ag. 532. 17. Az adósság behajtása: ἀτίμωσιν ὑστέρω χρόνω καὶ ξυνεστίου Διὸς πρᾶσσομένα (a bűnhödés). Ag. 701—705. 18. A védő ügyvéd: συνήγορόν (a helyeslő) μ' ἔχεις. Ag. 831.

XIX. A vadászat.

1. A vadászás: a) l. xxviii, e, 2. b) ἐμὲ . . . κυναγετεῖ (az üldözés). Pr. 572—573. c) μηδὲ πρὸς ἄτης θηροαθεῖσαι (valamibe belejutni) μέμψησθε τύχην. Pr. 1072—1073 d) θηροῦσαι (az elfoglalás) πόλιω. Pers. 233. e) Διὸς ἕμερος οὐκ εὐδθήρατος (kikutatható) ἐτόχθη. Suppl. 86. f) δίκας μέτειμι τόνδε φῶτα κάκωνηγετῶ (az üldözés). Eum. 231. 2. A vadászás és az ijász: ἦμαρτον, ἧ θηρῶ τι τοξότης τις ὤς; Ag. 1194. 3. A vadász és a nyom: πολλῶνδρόι τε φερούσπιδες κυναγοὶ (az üldöző) κατ' ἔχνος πλατῶν ἄφαντον κέλσαντες. Ag. 695. 4. A nyomozás: ἀπόρσσι τοῦτό γ' ἐζηγευῖσαι (a tapasztalás). Ag. 368. 5. A nyom: a) λόγων ἔχνος (a folytatás). Pr. 845. b) ἔχνος (a gondolkodásmód) τὸ πρόσθεν οὐ διαστρέψω φρενός. Suppl. 1017. 6. A nyomozás, a nyom és a szaglás: καὶ μαρτυρεῖτε συνδρόμωσ (belátóan) ἔχνος (a titok) κακῶν ὀνηλατύση (a kutató) τῶν πάλοι πεπραγμένων. Ag. 1184—1185. 7. A vadászhaló és annak kivetése: a) ἧτ' ἐπὶ Τροίας πύργοις ἔβαλες στεγανὸν δίκτυον (szolgaságba dönteni). Ag. 357—358. b) πημονῆς ἀρκύστατ' ἂν φάρξειεν (a veszélybe való döntés). Ag. 1375. 8. A vadászhaló: a) εἰς ἀπέραντον δίκτυον (a szerencsétlenség) ἄτης ἐμπλεχθήσεσθ'. Pr. 1078—1079. b) l. xxvii, 2, c) παρασαίνει βροτὸν εἰς ἄρκυας (a veszedelem) Ἄτα. Pers. 96—97. d) ἐπέιπερ καὶ πάγας (a csel) ὑπερχόπους ἐφαρξάμεθα. Ag. 822—823. e) τέτρωται δίκτυον πλέον λέγειν. Ag. 868. Hasonlat. f) ἐντὸς δ' ἂν οὔσα μορσίμων ἀρρευμάτων (a szolgaság) πείθοι' ἄν. Ag. 1048—1049. g) ἧ δίκτυόν (a csel) τι Ἄιδου; ἀλλ' ἄρκυς (a csel) ἧ ξένεunos. Ag. 1115—1116. h) ποικίλοις ἀρρεύμασ' (a cselszövény) κρύψασ'. Eum. 460—461. 9. A vad: ἐξ ἀρκύων πέπτωκεν οἴχεται θ' ὁ θῆρ (megmenekült előlünk Orestes). Eum. 147. Allegoria. 10. A vad és az ugató kutya: ὄναρ διώχεις θῆρου, κλαγγάνεις δ' ἄπερ χῶν μερίμναν οὔποτ' ἐκλιπὼν πόνου. Eum. 131

- 132. Hasonlat. 11. A jó orru kutya és a vad üldözése: *ἔοικεν εὖρις ἢ ξένη κυνὸς δίκην εἶναι, ματεύει δ' ὦν ἀνευρόσει φόνον.* Ag. 1093—1094. Hasonlat. 12. Az alig megfogott vad: *τρόπος δὲ θηρὸς ὡς νεαιρέτου.* Ag. 1063. Hasonlat. 13. A kutya és a megsebbzett szarvasborjú: *τετραυματισμένον γὰρ ὡς κύων νεβρόν πρὸς αἷμα καὶ σταλαγμὸν ἐκματεύομεν.* Eum. 246—247. Hasonlat. 14. A szarvasborjú és a háló: *ὁ δ' ἐξάλυξας οἴχεται νεβροῦ δίκην, καὶ ταῦτα κούφος ἐκ μέσων ἀρχουσμάτων ὄρουσεν.* Eum. 111—113. Hasonlat. 15. A nyúl: *τόνδ' ἀφαιρούμενος πῶχα* (a menekülő). Eum. 325. 16. A zsákmány: *ἄγραν* (Orestes) *ᾤλεσα.* Eum. 146.

XX. A halászat.

1. A halászháló: *a) στείχωμεν ὡς κώλοισιν. ἀμφίβληστρο'* (a kötelék) *ἔχει.* Pr. 81. *b) γάγγαμον* (a nyomor) *ἄτης παναλώτου.* Ag. 361. *c) ἄπειρον ἀμφίβληστρον, ὅσπερ ἰχθύων.* Ag. 1382. Hasonlat. *d) μένισσο δ' ἀμφίβληστρον* (a csel) *ᾗ σ' ἐκαίνουσαν.* Ch. 492. 2. A parafa, a halászháló és a tenger mélysége: *παῖδες γὰρ ἀνδρὶ κληθόνες σωτήριοι θανόντι φελλοὶ δ' ὡς ἄγουσι δίκτυον, τὸν ἐκ βοθοῦ κλωστήρα σώζοντες λίνου.* Ch. 505—507. Hasonlat. 3. A tinnhal és a háló egy kivetésével összefogott halak: *τοὶ δ' ὥστε θύνουσι ἢ τιν' ἰχθύων βόλον ἀγαῖσι κοπῶν θραύμασιν τ ἐρειπίων ἔπαιον.* Pers. 424—426. Hasonlat. 4. A tinnhal. *a) θύννος ὡς ἠνέσχετο ἄναυδος.* Fr. 297. Hasonlat. *b) τὸ σκαιὸν ὄμμα παραβαλὼν θύννου δίκην.* Fr. 297. Hasonlat.

XXI. A lótenyésztés és a lóverseny.

1. A ló: *a) νεχειρωμένος ἄγεσθαι, ἐῆ, νέας τε καὶ παλαιὰς ἱππηδὸν πλοκάμων* Sept. 326—328. Hasonlat. *b) μή τι τλῆς τὰν ἰκέτιν εἰσιδέειν. . . ἀγομένην ἱππηδὸν ἀμπύκων πολυμίτων.* Suppl. 427—432. Hasonlat. 2. A ló, a hajtás (és a versenyter): *ὥσπερ ξὺν ἵπποις ἡμισσοφῶ δρόμον ἐξωτέρω.* Ch. 1022—1023. Hasonlat. 3. A tüszögő ló és a zabola: I. xvii, 23. 4. A zabola: *a) τίνα φῶν λείσσειν τόνδε χαλινοῖς* (a kötelék) *ἐν πετρίνοισιν χειμαζόμενον;* Pr. 561—563. *b) ἀλλ' ἐπὶ γνάχαιζέ νιν Διὸς χαλινοῦς* (a paranes) *πρὸς βίαν πρᾶσσειν τάδε.* Pr. 671—672. *c) I. xxviii, f, 22. d) βία χαλινῶν* (a kötelék) *τ' ἀναύδω μένει.* Ag. 238. *e) χαλινὸν* (a szolgaság) *δ' οὐκ ἐπίσταται φέρειν.* Ag. 1066. 5. Az állazó: *μέγα τ' ἀφηροέδην φύλιον* (az átok) *οἰκετῶν.* Ch. 962. 6. A szájkosár: *καὶ τοῦσδε κημοῦς* (a kö-

telék) *στόματος*. Fr. 124. 7. A vállsziój a jármon: *ἀλλ' ἀμφὶ πλευραῖς μασχαλιστήρας* (a kötelék) *βάλε*. Pr. 71. 8. A rugás: *χαρδία δὲ φόβῳ φρένα λακτίζει* (a kinzás). Pr. 881. 9. Az igazás és a kettős fogat: *ὑπου γὰρ ἰσχυρὸς συζυγοῦσι* (az egyesülés) *καὶ δίκη, ποία ξυνωρὸς* (egy pár lény) *τῆσδε καρτερωτέρα*; Fr. 311. 10. A kettős fogat: *a) διπλῆ μάστιγι, τὴν Ἄρες φιλεῖ, . . . φοινίαν ξυνωρίδα* (a pár). Ag. 642—643. *b) πέδας τε χερσῶν καὶ ποδοῶν ξυνωρίδα* (a kötelék). Ch. 982. 11. Az egyes fogat: *ἐξάστα . . . λείπεται μονόζυξ* (elhagyott). Pers. 136—139. 12. Az igazás és a lógós: *μόνος δ' Ὀδδυσσεύς, ὅσπερ οὐχ ἐκὼν ἔπλει, ζευθθεῖς* (magára vállalva a fáradságot) *ἔτοιμος ἦν ἐμοὶ σειραφόρος* (a segítő). Ag. 841—842. 13. Az igazás, a lógós és az árpát evő csikó: *τὸν δὲ μὴ πειθάνορα ζέβξω* (a büntetés) *βαρείαις οὔτε μοι σειραφόρον* (a segítő) *κροιδῶντα* (az ellenszegülő) *πῶλον* (az ember). Ag. 1639—1641. 14. A csikó, az igazás és a kocsi: *ἴσθι δ' ἀνδρὸς φίλου πῶλον* (Orestes) *εὖνεν ξυγένη' ἐν ἄροματι* (a nyomorúság) *πημάτων*. Ch. 795. 15. A kerék agya: *σπονδῆ διώκων πομπίμους χυῖας* (a tag) *ποδοῶν*. Sept. 371. 16. Az ujonnan befogott, zabolaharapó, gyeplőnek nem engedelmeskedő csikó: *δακῶν δὲ στόμιον ὡς νεοζυγῆς πῶλος βιάζει καὶ πρὸς ἡνίας μάχει*. Pr. 1009—1010. Hasonlat. 17. Az ugránozás: I. XVIII. 5. 18. A csikó: *πωλίκων* (szüznek való) *δ' ἐδωλίων ὑπερκόπη δορὶ ποτ' ἐξαλαπάσαι*. Sept. 454—455. 19. A kocsi: *ἔχουσα μαστιχτήρα* (megdöhbentő) *καρδίαις λόγον*. Suppl. 466. 20. A kocsi és az ösztöke: *ἔτυψεν δίκων διαφορηλάτου μεσολαβεῖ κέντρῳ ὑπὸ φρένας*. Eum. 156—158. Hasonlat. 21. Az ostor: *a) οἰστροπλήξ δ' ἐγὼ μάστιγι* (az üldözés) *θειῆ γῆν πρὸ γῆς ἐλαύνομαι*. Pr. 681—682. *b) I. XXVII. 2. c) διπλῆς γὰρ τῆσδε μαράγνης* (a szerencsétlenség) *δοῦπος ἰκνεῖται*. Ch. 375—376. 22. Az ostor (és a fagy): *πάρεστι μαστιχτορος* (a feddő) *δαμίου βαρὺ τὸ περιβαρο κρύος* (a borzadály) *ἔχειν*. Eum. 160—161.

XXII. A baromtenyésztés.

1. A barom legeltetése: *a) ἀβουκόλητον* (nem az én gondom) *τοῦτ' ἐμῷ φρονήματι*. Suppl. 929. *b) ἐβουκολοῦμεν* (valamire gondolni) *φροτίσιν νέον πάθος*. Ag. 669. *c) μὴ πρόχαμνε τόνδε βουκολούμενος* (a türés) *πόνον*. Eum. 78. *d) τόνδε ποιμαίνων* (az oltalmazás) *ἐμόν ἰκέτην*. Eum. 91—92. 2. A legelés: *a) τούτῳ γὰρ Ἄρης βόσκεται* (a gyönyörködés). Sept. 244. *b) πολύβοτος* (sokakat tápláló) *τ' αἰὼν βροτῶν*. Sept. 774. *c) λειμῶνα χιονόβοσκον* (az áztatás)

Suppl. 560. *d*) *ὕγμοισι βόσκειται* (a kesergés) *χἄρ.* Ch. 26. *e*) *παῖς πεποίμανται* (a bebarangolás) *τόπος.* Eum. 249. 3. Az együtt legelő marha: *a*) *κενὸς κενὸν καλεῖ, ξύννομον* (a társ) *θέλων ἔχειν.* Sept. 353—354. *b*) *γεραῖα ξύννομ'* (a feleség) *εὐγενὲς γύναι.* Pers. 704. *c*) *ἔρωτας ἄταισι συννόμους* (valamivel együtt járó) *βοροτῶν;* Ch. 598. 4. A csorda: *a*) *ἐπὶ πᾶσαν χθόνα ποιμανόριον* (a hadsereg) *θεῖον ἐλαύνει.* Pers. 75. *b*) *αἰδοῦνται δ' ἰκέτας Διὸς, ποιμῶν* (a csapat) *τάνδ' ἀμέγαρτον.* Suppl. 641. *c*) *ποιμῶν* (a csapat) *τοιαύτης δ' οὔτις εὐφιλῆς θεῶν.* Eum. 197. 5. A barom, a juh, a csorda (és a bugyogás): *οὐ προτιμῶν, ὥσπερ εἰ βοτοῦ μόνον, μήλων φλεόντων* (gyapjas) *εὐπόκοις νομεύμασιν, ἔθυσεν αὐτοῦ παῖδα.* Ag. 1415—1417. Hasonlat. 6. A bögés: *a*) *βροντῆς μύχημ'* (a roppant hang) *ἀτέρμωνον.* Pr. 1062. *b*) l. xxvii. 47. 7. A döfölgödés: *a*) *νικῶμενοι χύρυσσον* (a vetődés) *ἰσχυρὰν χθόνα.* Pers. 310. *b*) *αἱ δὲ κερουπούμενοι!* (az összezúzás) *βίβλ.* Ag. 655. 8. A pásztor: *a*) *ὡς ὁ μάντις φησὶν, οἰωνῶν βοτήρ* (a megfigyelő). Sept. 24. *b*) *τίς δὲ ποιμάνωρ* (a vezér) *ἔπεισι;* Pers. 241. *c*) *θαρσοῦσι ναῶν ποιμένεες* (a kormányos). Suppl. 767. *d*) *ποιμένος* (a vihar) *κακοῦ στρόβφ.* Ag. 657. *e*) *οὔτις δ' ἀγαθὸς προβατογνώμων, οὐκ ἔστι λαθεῖν ὄμματα φωτὸς, τὰ δοκοῦντ' εὐφρονος ἐκ διανοίας ὑδαρεῖ σάινειν φιλότῃ* (az okos ember nem hagyja magát hazugok által elámittatni). Ag. 795—798. Allegoria *f*) l. xxiv. 4. 9. A bikától meg nem hágott tehén: *ἀγνᾶ δ' ἀταύρωτος* (a szűz) *αὐδᾶ.* Ag. 244. 10. A bika visszatartása a tehéntől és a szarv: *ἄπεχε τᾶς βοῆς τὸν ταῦρον* (tartsd vissza Clytaemnestrát Agamemnontól): *ἐν πέπλοισι μελαγχέρφ* (fekete szélű) *λαβοῦσα μηχανήματα τύπτει.* Ag. 1125—1128. Allegoria. 11. A farkas, a borjú a magas sziklákön, a bögés és a pásztor: *ἴδε με τὰν ἰκέτην φυγάδα περιδρομον, λυκοδίωκτον ὡς δάμαλιν ἄμ πέτραις ἡλιβάτοις, ἔν ἀλκᾶ πίσιονος μέμυκε φράζουσα βοτήρι: μόχθους.* Suppl. 349—352. Hasonlat. 12. A béres: *Μαινάδων ξευκθήριε* (a fekező). Fr. 350. 13. Az igázás: *a*) *ἀνάγκαις ταῖσδ' ἐνέξευγμα* (valamibe belejutni) *τάλας.* Pr. 108. *b*) *ταῖσδ' ἐνέξευξας* (juttatni) . . . *ἐν πημοσύναις.* Pr. 578—579. *c*) *δεῦρ' ὑπέξυγην* (az irányítás) *πόδα.* Ch. 676. *d*) *μηδ' ἐπιξευχῆς* (a mérséklés) *στόμα.* Ch. 1044. 14. Az iga: *a*) *πόλιν ζυγοῖσι* (a megaláztatás) *δουλοῖσι μήποτε σχεθεῖν.* Sept. 75. *b*) *δούλιον ζυγόν* (a meggyaláztatás). Sept. 471. *c*) *δούλιον ζυγόν* (a gyalázat). Sept. 793. *d*) *ζυγόν* (a meghódítás) *ἐμβαλεῖν δούλιον Ἑλλάδι.* Pers. 50. *e*) *ποθέουσαι ἰδεῖν ἀρτιζυγίαν* (a nemrég megkötött házasság). Pers.

542. *f*) ζυγόν (a kényszer) ἀλκῶς. Pers. 594. *g*) ἀνάγκας ἔδον λέπαθνον (a kényszer). Ag. 218. *h*) Τροία περιβαλὼν ζευκτήριον (a rabszolgaság). Ag. 529. *i*) δουλίῳ χροῖται ζυγῶ (a kényszer) Ag. 953. *j*) εἴκουσι ἀνάγκη τῇδε καίμισσον ζυγόν (a szolgaság). Ag. 1071. *k*) δούλιον ζυγόν (a kényszer). Ag. 1226. *l*) συζύγους (egyesült) δ' ὀμαυλίτας. Ch. 599. 15. Az iga és a nyak: πολύγομφον ὄδισμα ζυγόν ἀμφιβαλῶν (az áthidalás) ἀρχένι: (a tengerszoros) πόντον. Pers. 71. 16. A barom igába szorított nyaka: οὐκέτ' ἐξ ἐλευθέρου δέροης (a szabadság) ἀποιμῶζουσι φιλιτάτων μόρον. Ag. 328—329. 17. Egy pár igás marha: ὄχυρόν ξεῦρος (két fejedelem) Ἀτρείδων. Ag. 44. 18. Az ösztökélés és az ösztöke: *a*) χρίουσα (a kinzás) κέντροις (a fájdalom) φοιταλέις. Pr. 597. *b*) οἷστρου δ' ἄροϊς (a fájdalom) χροῖε: (a kinzás) μ' ἄπυρος. Pr. 880. 19. Az ösztöke: *a*) κέντρον (a kinzás) φήξειν ψυχάν. Pr. 692. *b*) διάνοιαν μαινόλιν κέντρον (az inger) ἔχων ἄφυκτον. Suppl. 107—108. *c*) οἰδύνας τε κεντροδαλῆτισι (roppantul kinzó). Suppl. 563—564. *d*) ἀντίκεντρα (a sértés) γίγνεται. Eum. 136. *e*) ποῦ γὰρ τοσοῦτο κέντρον (az ok) ὡς μηροκτονεῖν; Eum. 427. *f*) ἄλγη προσφωνῶν ἀντίκεντρα (heves) καρδίᾳ. Eum. 466. *g*) κέντημα (a kinzás) γλώσση. Fr. 165. 20. A bégetés (és a hullám zúgása): βλαχαὶ (a siránkozás) δ' αἱματόεσσαί τῶν ἐπιμαστιδίων ἄρι βρεφῶν βρέμονται (a hangzás). Sept. 348—350. 21. A pásztor és a kecskék őrzése: χωρεῖτ' ἄνευ βοτῆρος (a vezető) αἰπολούμενοι (a vezető). Eum. 196. 22. A hizlalás: *a*) I. xxvi. 3. *b*) Ζηγὸς ζότον . . . μήποσ' εἰσόπιν χρόνον πόλιν παχῦναι: (a fölingerlés). Suppl. 616—618. *c*) τὸν τριπάχυντον (igen hatalmas) δαίμονα. Ag. 1476. *d*) πρᾶσσε, πιαίνου (pazarul élni). Ag. 1669. 23. A hizlalás (és a szárny): ἀλλ' ἢ σ' ἐπιάνέν (az ámitás) τις ἄπτερος (üres, haszontalan) φάτις; Ag. 276. 24. A takarmány: *a*) ἀμυγῶν βόσκημα (az ok) πημονῆς πέλεν. Suppl. 620. *b*) ἀπὸ δὲ σοῦ φεροίμαν βοσκᾶν (a táplálék) πώματος; δυσπότου. Eum. 265—266. *c*) ἀνάιματον βόσκημα (a martalék). Eum. 302.

XXIII. A méhtenyésztés.

A méhraj: *a*) πᾶς γὰρ ἰππηλάτας καὶ πεδοστιβῆς λεῶς σμῆνος ὧ; ἐκλέλοιπεν μελισσᾶν σὺν ὀρχάμῳ στρατοῦ. Pers. 126—127. Hasonlat. *b*) ἀρσενοπληθῆ δ' ἔσμον (a csoport) ὕβριστήν. Suppl. 30—31. *c*) I. xxviii. *b*, 19. *d*) νόσων δ' ἔσμος (a sokasság) ἀπ' ἀστών ἔξει κρατὸς ἀτερπῆς. Suppl. 684—685.

XXIV. A kertészet és a földmivélés.

1. A kertész: *πατήρ φυτουργός* (a nemző). Suppl. 592. 2. Az ültetés: *φαιύει* (a nemzés) *γόνον*. Suppl. 312. 3. A kapa: *Διὸς μακελλή* (a villám). Ag. 526. 4. A növény (és a pásztor): *στέργω γάρ, ἀνδρὸς φυτυποίμενος* (a kertész) *δίκτην, τὸ τῶν δικαίων τῶνδ' ἀπένδηγον γένος*. Eum. 911—912. Hasonlat. 5. A gyökér: *σπαρτῶν δ' ἀπ' ἀνδρῶν, ὧν Ἄρης ἐφείσατο, ρίζωμ'* (az utód) *ἀνεῖται*. Sept. 412—413. 6. A gyökér, a lomb, az árnyék (és a Sirius csillag): *ρίζης γὰρ οὐσῆς φυλλὰς ἔχετ' ἐς δόμους, σκιὰν ὑπερτείνασα σειρήτου κυνός* (ha férfiu van a háznál, akkor az védve van a bajok ellen). Ag. 966—967. Allegoria. 7. A fa töve: *γένος ὀλέσατε πρέμνοθεν* (végképen) *οὕτως*. Sept. 1056. 8. A fa töve és annak gyökerestől való kiirtása: *μή μοι πόλιν γε πρέμνοθεν* (végképen) *πανώλεθρον ἐχθαμνίσητε* (a megsemmisítés). Sept. 71—72. 9. A törzsök: *α) Δίκας δ' ἐρείδεται πυθμῆν* (a hatalom). Ch. 626. *β) γενειάδος πυθμῆν*. Fr. 30. 10. A mag és a törzsök: *σμηχροῦ γένοιτ' ἂν σπέρματος μέγας πυθμῆν* (kis dologból is nagy szerencse származhatik). Ch. 204. Allegoria. 11. A kiszáradó törzsök: *οὐτ' ἀρχικός σοι πᾶς ὁδ' ἀνανθεῖς πυθμῆν* (a kiháló nemzetség) *βομοῖς ἀρήξει*. Ch. 260—261. 12. A törzsök és a virágzás: *πυθμῆν* (Aegyptus) *δι' ἀμὸν γάμον τεθαλώς* (a vágódás). Suppl. 104—105. 13. A virágzás: *α) I. xxviii. f, 2. β) αἶμα βροτοῖσι θάλλει* (a táplálás). Suppl. 857. *γ) ἀνθοῦν* (telve van) *πέλαγος*. Ag. 659. *δ) I. xxviii. β) 16. ε) ἀμφιθαλῆς* (kettőt boldogító) *Ζεὺς*. Ch. 394. *ς) πάθος ἀνθεῖ* (meg nem szünik). Ch. 1009. *ς) νεοθίλου* (fiatal) *βοτοῦ*. Eum. 450. 14. A virágzás, a gyümölcsözés, a kalász, a vetés (die Saat) és az erítés: *ἄβρις γὰρ ἐξανθοῦσ'* (a keletkezés) *ἐκάρπωσε* (az okozás) *στάχυν* (a vész) *ἄτης, ὅθεν πάγκλαυτον ἐξαμῆ* (a bekövetkezés) *θέρους* (a szomorúság). Pers. 821—822. 15. A virág: *α) τὸ σὸν γὰρ ἄθος* (a dísz), *παντέχνου πυρὸς σέλας*. Pr. 7. *β) χροιάς ἀμείψεις ἄθος* (a szépség). Pr. 23. *ς) ἄρειον ἄθος* (a hős). Pr. 410. *δ) ἄθος* (az ifjúság) *Περσίδος αἰῶς*. Pers. 59. *ε) τὸ Περσῶν δ' ἄθος* (az ifjúság). Pers. 252. *ς) χώρας ἄθος* (az ifjúság). Pers. 925. *ς) μήδ' ... Ἄρης χέρσσειεν ἄστον* (az ifjúság). Suppl. 665. *ς) ἄθος* (az ifjúság) *Ἄργείων*. Ag. 197. *ι) I. xxviii. β, 46. κ) ἐξαίρετον ἄθος* (a legszebb ajándék). Ag. 955. 16. A virág és a virág leszakasztása: *ἄβρις δ' ἄθος* (a szépség) *ἄδρεπτον* (sértetlen). Suppl. 663. 17. A virág leszakasztása: *α) κλαυτὸν δ' ἀρτιθρόποις* (az imént meggyalázott)

ἀμοδρόπων (szüzet élvező) *νομίμων προπάροιθεν διαμεΐψαι*. Sept. 333—334. *b) ἀλλ' αὐτάδελφον αἶμα δρέψασθαι* (a kiontás) *θέλεις*; Sept. 718. *c) γοεδνά δ' ἀνθεμιζομαι* (a túrés) *δεῖμα*. Suppl. 72—73. *d) τούτων τὰ λῶστα καὶ τὰ θυμηδέστατα πάρεστι, λωτίσασθε* (a választás). Suppl. 962—963. *e) ματαίαν γλῶσσαν ᾧδ' ἀπανθίσαι* (a gögösködés). Ag. 1662. 18. A virágokkal való földiszítés: *a) ἰὼ πολλοῖς ἐπανθίσαντες* (sujtani) *πόνοισι γενεάν*. Sept. 951—952. *b) ἡ πολύμναστον ἐπληθίσω* (a fertőztesítés) *αἶμ' ἀνιπτον*. Ag. 1459. *c) ὕμῃς δὲ κωκυτοῖς ἐπανθίζεῖν* (a siránkozás) *νόμος*. Ch. 150. 19. A gyümölcs: *a) καρπὸς* (a következmény) *ἢς ἀσύμφορος*. Sept. 600. *b) εἰ καρπὸς* (a beteljesedés) *ἔσται θεσφότοισι Λοξίου*. Sept. 618. *c) πικρόκαρπον* (az eredmény) *ἀνδροκτασίαν τελεῖν*. Sept. 693. *d) τέρεν' ὀπώρα* (az ifju kor) *δ' εὐφύλακτος οὐδαμῶς*. Suppl. 998. *e) ἐμῆς δ' ὀπώρας* (az ifju kor) *οὔνεκ' εὖ θύρσει*. Suppl. 1015. 20. A gyümölcs (és a csöpögés): *καρπώματα* (az ifju kor) *στάζοντα* (az élvezés) *κηρύσσει Κύπρις*. Suppl. 1001—1002. 21. A gyümölcs leszedése: *a) μεγίστης ὄνομα γῆς καρπουμένη* (az elnyerés). Suppl. 316. *b) αὐτὸς φρενῶν καρποῖτο* (a lakolás) *τὴν ἀμαρτίαν*. Ag. 502. *c) οὐκ ἐσθ' ὅπως λέξαιμι τὰ φευδῆ καλὰ ἐς τὸν πολὺν φίλοισι καρποῦσθαι* (az öröm) *χρόνον*. Ag. 620—621. *d) χορησμός. . . ἀκαρπώτους* (hasztalan) *κτίσαι*. Eum. 714. 22. A hajtás: *a) μητροκτόνον φέτυμα* (a gyermek) Ag. 1231. *b) ἐμὸν ἐκ τοῦδ' ἔρνος* (a gyermek) *ἀερίθεν*. Ag. 1525. *c) ἡ δ' ἄπερ ξένῳ ξένη ἔσωσεν ἔρνος* (a csecsemő). Eum. 660—661. *d) οἶον ἔρνος* (a csecsemő) *οὔτις ἂν τέκοι θεός*. Eum. 666. 23. A szántóföld és az aratás: *μάχλον Ἄρη, τὸν ἀρότοις* (a haretér) *θερίζοντα* (az ölés) *βροτούς ἐν ἄλλοις*. Suppl. 635—636. 24. A szántás: *πολύς δὲ πόντος οὔνεκ' ἠρόθη* (a behajózás) *δοροί*. Suppl. 1007. 25. A barázda: *ὄνοχος ἄλοκι* (a seb) *νεοτόμῳ*. Ch. 25. 26. A barázda, a termés betakarítása és a sarjazás: *βαθεῖαν ἄλοκα* (az ész) *διὰ φρενὸς καρποῦμενος* (a fölhasználás), *ἐξ ἧς τὰ κεδνά βλαστάνει* (a megszülemlés) *βουλεῦματα*. Sept. 593—594. 27. A vetés (das Säen): *a) θηλόσπορος* (a nemzetség). Pr. 855. *b) ὀμοσπόρον* (a testvér). Sept. 576. *c) ὀμοσπόρον* (a testvér). Sept. 820. *d) χερσὶν ὀμοσπόροισιν* (a rokonság). Sept. 933. *e) ὀμοσπόροι* (a rokonság). Sept. 934. *f) τριτοσπόρω* (a harmadik iz) *γονῆ*. Pers. 818. *g. ὀμοσπόροις* (a rokon). Ag. 1510. *h) ὀμοσπόρου* (a testvér). Ch. 242. *i) τροφὸς δὲ κύματος νεοσπόρου* (nemzett). Eum. 659. *j) τοὺς ἐπισπόρους* (az utódok). Eum. 673. *k) οἱ θεῶν ἀγχίσποροι* (a rokon). Fr. 155.

28. A vetés (die Saat): *σπορᾶς* (a nemzetség) *γε μὴν ἐκ τῆσδε φύσει-
ται θρασύς*. Pr. 871. 29. A vetés, a szántó föld és a gyökér: *ὄσπε
ματρὸς ἀγνῶν σπείρας* (a közösülés) *ἄρουραν* (a nő), *ἔν' ἐτράφη, ῥί-
ξαν* (a nemzetség) *αἵματόεσσαν*, *ἔτλα*. Sept. 752—756. 30. A vetés,
a hüvely, a sarj (és a születés): *χαίρουσαν οὐδὲν ἤσσαν ἢ διοισδότω
γάνει σπορητὸς κάλυκος ἐν λοχέμασιν* (a sarjazás). Ag. 1391—1392.
Hasonlat. 31. A vetés (die Saat) és az aratás: *ἀλλὰ καὶ τὰδ' ἐξα-
μῆσαι* (kiállani) *πολλὰ δὴστηνον θέροος*. (a kin). Ag. 1655. 32. A mag:
a) *Ἰνάξειον σπέρμα* (a gyermek). Pr. 705. b) *Κρέοντος σπέρμα* (a
gyermek). Sept. 474. c) *σπέρμα* (a szülött) *σεμνᾶς μέγα ματρὸς*.
Suppl. 141. Ugyanez Suppl. 151. e) *σπέρματ'* (a gyermek) *εὐτέκνον
βοός*. Suppl. 275. f) *σπέρμα* (az eredet) *τ' Ἀργεῖον τὸ σόν*. Suppl.
290. g) *σπέρμα* (a gyermek) . . . *χθονός*. Ag. 528. h) *ἐλπὶς σπέρ-
ματος* (a rokon) *σωτηρίου*. Ch. 236. i) *σπέρμα* (a nemzetség) *Πελο-
πιδῶν*. Ch. 503. j) *σφαγαὶ τε σπέρματος* (a csecsemő). Eum. 187.
k) *βροτείων σπερμάτων* (a csecsemő). Eum. 909. l) *βρότειον σπέρμα*
(az ember). Fr. 295. m) *τοῦ πηλοπλάστου σπέρματος* (az eredet)
θνητὴ γυνή. Fr. 373. 33. A sarjazás: a) *ἀγαθοῖσι βρούοις* (légy meg-
áldva). Suppl. 966. b) *θάροσει βρούων* (a dolyfösködés). Ag. 169.
c) l. I, 24. d) *νόσον βρούειν* (az elteltség). Ch. 70. e) *στόμα . . . μαντικῆ
βρούον* (a kitűnés) *τέγγη*. Fr. 281. 34. A sarj: a) *βλαστημόν* (az erő)
ἀλδαίνοντα. Sept. 12. b) l. xxvii, 8. c) *τῆσδε βλαστημόν* (a szülött).
Suppl. 317. 35. Az aratás: a) *αὐτόχθονον πατρῶν ἔθρισεν* (a tönkre
tevés) *δόμον*. Ag. 536. b) *οἱ δ' οὐποτ' ἐλπίσαντες ἤμησαν* (a vagyon-
szerzés) *καλῶς*. Ag. 1044.

XXV. A szőlőművelés.

1. A boröntés: *τὸ γὰρ ἐμὸν θροεῖς πάθος ἐπεγχείας* (más valami
dolognak is oka lenni). Ag. 1137. 2. A borkeverés: *νεοκράτα* (az
imént megérkezett) *φίλον κομίσειεν*. Ch. 344. 3. A tiszta bor:
a) *ἄκρατος* (nagymérgű) *ὄργην Ἄργος*. Pr. 678. b) l. xxviii, f, 25.
4. A részegség: l. xxxii, 28.

XXVI. A kereskedelem.

1. Az eladás: *πεπραμένοι* (az elüzés) *γὰρ νῦν γέ πως ἀλώμεθα*.
Ch. 132. 2. A kicsinyben való eladás: a) *ἐλθῶν δ' ἔοικεν οὐ κατη-
λέσειεν* (az odahagyás) *μάχην*. Sept. 545. b) *κάπηλα* (cselszövényes)
προσφέρων τεχνήματα. Fr. 338. 3. Az árucikk ledobása a hajó

hátsó részéről (és a hizlalás): *πρόπρυμνα δ' ἐκβολὰν φέρει* (oda-
vész) *ἀνδρῶν ἀλεφροτῶν ὄλβος ἄγαν παχυνθεῖς* (a szaporodás). Sept.
769—770. 4. A vevés: *τίς δ' ἂν φίλους ὠνοῖτο* (a tevés) *τοὺς κεκτη-*
μένους (a rokon); Suppl. 336. 5. A kereskedő társa: *a) σὺ τ' αὐτὸς*
χοὶ ξυνέμποροι (a társ). Suppl. 939. *b) ἐκείνου καὶ συνειπόρου* (a társ)
τινός. Ch. 208. *c) τοῦσδε καὶ ξυνειπόρους* (a társ). Ch. 713. *d) λύπη*
δ' ἄμισθός ἐστί σοι ξυνέμπορος (a kisérő). Ch. 733.

XXVII. A hajózás.

1. A hajó: *ἤλθον διώκουσ', οὐδὲν ὑστέρα νεός*. Eum. 251.
2. A hajó, (az istenfélő férfiú), a (gonosz) hajós, (a melegség, az
idegent megvető, istenről megfélelmező polgárok, az ostor és a
vadászhaló): *ὡς γὰρ ξυνεσιβὰς πλοῖον εὐσεβῆς ἀνὴρ ναύταισι θερμοῖς*
(durva) καὶ πανουργίας πλέως ὄλωλεν ἀνδρῶν σὺν θεοπτύστῳ γένει,
ἢ ξὺν πολίταις ἀνδράσιν δίκαιος ὢν ἐχθροξένοις τε καὶ θεῶν ἀμνήμοισι
πληγῆς θεοῦ μάλιστα (a büntetés) *παγκοίνῳ δάμῃ, ταῦτοδ' κυρήσας*
ἐχθροῖς ἀγρεύματος (a büntetés) *οὕτως ὀμάντις, υἷὸν Οἰκλέους λέγω,*
σώφρων δίκαιος ἀγαθὸς εὐσεβῆς ἀνὴρ, μέγας προφῆτης, ἀνοσίσοισι
συμμεγῆς θρασυστόμοισιν ἀνδράσιν βία φρενῶν Λιδὸς θέλοντος ξυ-
καθελευσθήσεται. Sept. 601—614. Hasonlat. 3. A jól összeszögezett
esőnak és a henger: *καὶ γέρομφωται σκάφος στρέβλαισι ναυτικαῖσιν*
ὡς προσηγγμένον. Suppl. 440—441. Allegorie. 4. A vitorla, a vitor-
larud és az örvény: *ξὺν χρόνῳ καθήσειν λαῖφος* (az engedés), *ὅταν*
λάβῃ πόνος θραυομένας κεραίας (a szerencse). *καλεῖ δ' ἀκούοντας*
οὐδὲν ἐν μέσῃ οὐσπαλεῖ τε δῖνα (a szerencsétlenség). Eum. 556—
559. 5. A hajó előrésze: *στόματός τε καλλιπρόρου* (szép) *φυλακᾶν*
κατασχέειν φθόγγον ἀραῖον οἴκοις. Ag. 236—237. 6. A hajó előrésze
és a szél: *πάροισθεν δὲ πρῶρας* (a lélek) *δρομὸς ἄγται* (az izgatott-
ság) *καροῖας θυμός*. Ch. 390—392. 7. A hajó előrésze és a hullám
zúgása: *δαίος στρατός, ὄξυπρόροισι* (az él) *βρέμων* (a dühöngés)
ἐν αἰχμαῖς. Pr. 424. 8. A hajó előrésze (és a sarj): *βλάστημα* (a szü-
lött) *καλλιπρόρου* (szép arczu). Sept. 533. 9. A hajó hátsó része:
a) αἰδοῦ σὺ πρόμναν (az oltár) *πόλεος*. Suppl. 344. *b) τοιῶνδε τυγ-*
χάνοντες εὐπρυμνῆ (szép) *φρενὸς χάριν σέβεισθαι*. Suppl. 989—990.
10. A hajó hátsó része, a kormányrud és a kormányzás: *χορὴ λέγειν*
τὰ καίρια ὅστις φυλάσσει πρᾶγος ἐν πρόμνῃ (élén) *πόλεως οἶακα* (a
kormánybot) *νομῶν* (a tartás). Sept. 2—3. 11. A hajó fődélzete:

- a) πληροῦτε θωρακεία, καὶ πλὴ σέλιμασι (a tető) πύργων σταθήτε. Sept. 32—33. b) δαυμόνων δέ που χάρις βιαίως σέλιμα (a királyi szék) σερνόν ἡμένων. Ag. 182—183. 12. Az alteher: λαβοῦσα δ' ἔροια (az anyaméh gyümölcse) εἶον ἀψευδοεῖ λόγῳ. Suppl. 580. 13. A teher a hajón: a) ἄτην γε μεῖζω καὶ μέγ' ἐπιπλήσας γόμου (a baj). Suppl. 444. b) ἐποίχτιστον γέμος (az átok). Ag. 1221. 14. Az evező, az evezőpad és a hajó: σὺ ταῦτα φωνεῖς νεπτέρα προσήμενος κόπη (a hely), κρατούντων τῶν ἐπὶ ζυγῶ (a trón) δορός (az állam); Ag. 1617—1618. 15. Az evező és az evezés: l. xxviii, b, 23. 16. Az evezés: a) ἔρροσ' ἔρροσ' (a mell verdesése) καὶ στένας ἐμὴν χάρον. Pers. 1046. b) Ἰὼ οἴστρω ἐρροσομένα (az üldözés). Suppl. 540—541. 17. Az evezős: a) ἀντηρέτας (az ellenfél) ἐχθροῖσι . . . τάξω. Sept. 283—284. b) εἰκὸς δὲ πράξειν ἄνδρας ὡδ' ἀντηρέτας (az ellenfél). Sept. 518. c) ἀντηρέτας (az ellenfél) πέμπειν ἐπανῶ. Sept. 595—596. d) δορός γε τῶδ' ἀντηρέτας (az ellenfél). Sept. 993. 18. A kormánylapát: a) ἐπιπικῶν τ' ἄπυον πηδαλιῶν (a lószerszám) δία στόμια. Sept. 206—207. b) οὐδ' εἰδ' παραπίδων οἶακα (a belátás) νέμων. Ag. 802. 19. A hajó kormányzása: a) σὺ δ' αὐτὸς γνάθι ναυκληρεῖν (a kormányzás) πόλιν. Sept. 652. b) ἐπεὶ στρατὸν εἰδ' ποδοῦχει (a vezérlés). Pers. 656. c) φρένες γὰρ αὐτοῦ θυμὸν ὠακοστροφούν (a vezetés). Pers. 767. 20. A kormányos: a) νέοι γὰρ οἰακονόμοι (a fejedelem) κρατοῦσ' Ὀλύμπου. Pr. 148. b) τίς οὖν ἀνάγκης ἐστὶν οἰακοστροφός (az isten); Pr. 515. c) χάρας τῆσδε προμηθήτης (az uralkodó) ἄναξ. Eum. 16. d) προμηθήτην (a király) χθονὸς ἐλθόντ'. Eum. 765—766. 21. A kormányos és a cél: σὺ δ' ὥστε ναὸς κερνὸς οἰακοστροφός φάρξαι πόλισμα, πρὶν καταγίσει πνοάς Ἄρεως. Sept. 62—64. Hasonlat. 22. A hajó fenekén összegyűlt víz kimerítése: a) τί σοι οἶοι τε θνητοὶ τῶνδ' ἀπαντλήσαι (a kiszabadítás) πόνων; Pr. 83—84. b) ἐγὼ δὲ τὴν παροῦσαν ἀντλήσω (a tűrés) τύχην. Pr. 375. c) τὰ μὲν γὰρ ἄλλα τλημόνως ἦντλον (a tűrés) κακά. Ch. 748. 23. A tenger, a hullám, a trikumiá, a hajó hátsó része és a víz loesogása: κακῶν δ' ὥσπερ θάλασσα κῆμ' ἄγει τὸ μὲν πίτνον, ἄλλο δ' ἀεῖρει τριγάλον, ὃ καὶ περιπρόμναν (a lét) πόλεως καχλάζει. Sept. 758—761. Hasonlat. 24. A nagy tenger: κακῶν δὲ πέλαιος (az átok) ἔρρωγεν μέγα. Pers. 433. 25. A csöndes tenger: l. xxviii, b, 46. Hasonlat. 26. A feneketlen, nehezen behajózható tenger és a kikötő: ἄτης δ' ἄβροσσον (roppant nagy) πέλαιος (a szerencsétlenség) οὐ μάλ' εὔπορον (tűrhető) τόδ' ἐσβέβηχα, κούδαμοῦ λιμὴν (a vég) κακῶν. Suppl. 470—

471. 27. A tenger feneketlen mélysége: *a) πλοῦτος ἄβυσσος* (végtelen) ἔσται. Sept. 950. *b) τί δὲ μέλλω φρένα Δίαν καθορᾶν, ὄφιν ἄβυσσον* (kikutathatlan); Suppl. 1058—1059. 28. A búvár, a tenger mélysége (és a részegség): *δεῖ τοι βαθείας φροντίδος σωτηρίου, δίχην κολυμπητήριος, ἐς βυθὸν μολεῖν δεδορκὸς ὄμμα, μῆδ' ἄγαν φωμένον* (elfogult). Suppl. 407—409. Hasonlat. 29. A tengerpart: *ὃ πότνια χθῶν καὶ πότνι' ἀκτὴ* (az emelkedés) *χώρατος*. Ch. 722—723. 30. A szirt: *ἔρματι* (a szigorúság) *προσβαλὼν δίχας ὄλεσ'*. Eum. 565. 31. A tengerszoroson való áthajózás: *ἐφετμᾶς τάσδε πόρθμευσον* (a hirülvivés) *πάλλιν*. Ch. 685. 32. A kedvező szél: *a) ἴτω κατ' οὖρον* (a rohamosság). Sept. 690. *b) δεῖ δαίμων' οὐρεῖν* (a kedvezés) *τύχης*. Pers. 602. *c) τὸ πᾶν μῆγχορ οὐριος* (kegyes) *Ζεὺς*. Suppl. 594. *d) τύχομι' ἂν καθ' ἐν οὐρίσας* (a terv végrehajtása). Ch. 317. *e) πράξιν οὐρίαν* (kedvező) *θέλων*. Ch. 814. *f) θῆλιν οὐριοσάτων* (szerencsés) . . . *νόμον*. Ch. 811—823. *g) πατρὸς γὰρ αἴσα τὸνδ' ἐπουρίζει* (az okozás) *μόρον*. Ch. 927. *h) σὺ δ' αἰματηρὸν πνεῦμ' ἐπουρίσασα* (az utána való lehelés) *τῷ ἔπον*. Eum. 137—138. 33. A kedvező szél, az evezés, a víz locsogása a lapát csapása alatt (és a szent hajó): *ἀλλὰ γόων, ὃ φίλαι, κατ' οὖρον* (a heveség) *ἐρέσσειτ'* (a hangoztatás) *ἀμφι κρατὶ πόμπιμον χερσὶν πίτυλον* (a síránkozás), *ὃς αἰὲν δι' Ἀχέρουτ' ἀμείβεται τὰν ναύστολον μελάγχροχον θεωρίδα* (a csónak). Sept. 842—857. 34. A víz locsogása a lapát csapása alatt: *πάντες ἐνὶ πτύλῳ* (a harczy zaj), *ἐγ', ἐγ', κλύωνες ἀσπαίρουσι χέρσῳ*. Pers. 975—975. 35. A csöndes idő, a hullám és a víz a hajóban: *πόλις δ' ἐν ἐνότη* (a biztonság) *τε καὶ κλυδωνίου* (a veszedelem) *πολλαῖσι πληγαῖς ἄντλον* (az ellenség) *οὐκ ἐδέξατο*. Sept. 795—796. 36. Az áramlat: *ὅταν δ' ὁ δαίμων ἐβροῆ* (a kedvezés). Pers. 601. 37. Az áramlat, (a kerítés), a hullám és a tenger: *δόκιμος δ' οὐτίς ὑποστάς μεγάλη βύματι* (a tömeg) *φωτῶν ἐχυροῖς ἔρρεσιν* (a védeszköz) *εἶργειν ἄμαχον κῦμα* (a tömeg) *θάλασσης* (a hadsereg). Pers. 86—90. 38. A hullám: *a) θολεροὶ δὲ λόγαί*. *παίονσ' εἰχὴ στρυγῆς πρὸς κύμασιν* (a veszedelem) *ἄτης*. Pr. 885—886. *b) ὀχλεῖς μάτηρ με κῦμ' ὅπως παρηγορῶν*. Pr. 1001. Hasonlat: *c) βοᾷ γὰρ κῦμα* (a tömeg) *χερσαῖον στρατοῦ*. Sept. 64. *d) εἰς οὐρανὸν πέμπει γεγωνά Ζητὶ κυμαίνοντ'* (heves) *ἔπη*. Sept. 442—443. *e) ὅταν κλύδων* (a csapás) *καχῶν ἐπέλθῃ*. Pers. 599—600. *f) ποῖ τὸδε κῦμ'* (a végzet) *ἀπάξει*. Suppl. 126. *g) χέαρ, μελανόχορον* *ὃ ἐπάλλεται κλυδωνίῳ* (az ijedtség). Suppl. 784—785. *h) κάμο προσε-*

στη καρδίας κλυδώνιον (a kiömlés) *χολῆς*. Ch. 183—184. *i*) I. I. 28. 39. A csapódó hullám: *a*) *μηδ' ἄλλοδαπῶν κύματι* (a támadás) *φωτῶν κατακλυσθῆν* (az elenyészés). Sept. 1076—1077. *b*) I. I. 43. Hasonlat. 40. A hullám zúgása: *a*) I. XXII, 20. *b*) *Τυδεὺς μὲν ἤδη πρὸς πύλαισι Προϊτίσιν βρέμει* (a dühöngés). Sept. 377—378. *c*) XXVIII. f, 23. *d*) *μήποτ' ἐν πόλει στάσιν τῶδ' ἐπέβρομαι βρέμειν* (a dühöngés). Eum. 977—978. 41. A hullám zúgása és az ellenállhatlan víz: *βρέμει δ' ἀμαχέτου δίξαν ὕδατος ὀροτύπου*. Sept. 84—85. Hasonlat. 42. A szelek által fölvert hullám zajgása: *κύμα* (a tömeg) *περὶ πτόλιν ἰδοχμολοφῶν ἀνδρῶν καχλάζει* (a lárμάzás) *πνοαῖς* (a harcziás szellem) *Ἄρεος ὀρούμενον* (az ingerlés). Sept. 112—115. 43. A háborgó tenger: *a*) I. XVII, 13. *b*) *δυσχείμερον* (nagy) *γε πέλαγος* (a kin) *ἀτηρῆς δύης*. Pr. 746. 44. A vihar és a tenger áramlata: *ἐξ ὀμμάτων δε δίψοι πίπτουσι μοι σταγόνες ἄφαρκτον δυσχίμου* (szomorú) *πλημμυρίδος* (a jajgatás). Ch. 185—186. 45. A vihar és a *τρικυμία* (a harmadik hullám, mint pl. a rómaiaknál a *fluctus decumanus*): *οἷός σε χειμῶν* (a szenvedés) *καὶ κακῶν τρικυμία* (a kin) *ἔπεισ' ἄφυκτος*. Pr. 1015—1016. 46. A vihar, a hajós és a bolyongás a tengeren: *ἐν χειμῶσι ναυτίλων δίτην στροβοῦμεθ'*. Ch. 202—203. Hasonlat. 47. A hajó ingása, a tenger feneke (és a bögés): *χθῶν σεσάλευται* (a megrendülés) *βροχία* (tomba) *δ' ἠχῶ παραυκάται* (a borzasztó hang). Pr. 1081—1082. 48. A hajó hátsó részéről annak előrészére siető hajós és a szélkorbácsolta hullámtól verdesett hajó: *ὁ ναύτης ἄρα μὴ' ἰσ πρῶν φωνῶν πρὸν νηθεν τῆρε μηχανὴν σωτηρίας, νεῶς χαμούσης ποντίφω πρὸς κύματι* (megmenti-e a fejedelem a várost ostrom idején, ha a helyett hogy erélyes eszközökhöz nyulna, az isteneket hívja segítségül); Sept. 208—210. Allegoria. 49. A hajó szerencsés utja, a szírthez való csapódás, a teher a hajón, annak kidobása, (a paritytával való dobás) és a hajó elmerülése: *πότμος εὐθυπορῶν* (szerencsés) *ἀνδρὸς ἔπαισεν* (a változás) *ἄφαντον ἔριμα* (a szerencsétlenség) *καὶ τὸ μὲν πρὸ χρημάτων κτησίων ὄκνος βαλὼν σφενδόνας ἀπ' εὐμέτρου* (a fölládozás), *οὐκ ἔδω* (a szerencsétlenségbe való jutás) *πρόπας ὁμοος πημονῆς γέμων ἄραν*. Ag. 1005—1012. 50. A hajó tengerbe való fordulása: *οὐδ' ἐπόντισε σάφος* (nem megy tönkre a ház). Ag. 1013. Allegoria. 51. A hajótörés: *περὶ δ' ἐμῶ κόρα πληγεῖσ' ἐναυάγησεν* (darabokra tört). Fr. 179. 52. A kikötés: *a*) *πᾶ ποτε τῶνδε πόνων χρῆ σε τέριμα κέλσαντ'* (végtére) *ἐσιδεῖν* Pr. 183—184. *b*) *ἐς τᾶσδε σαυτὸν πημονῆς καθώρισμας* (valamibe bele-

jutni). Pr. 965. c) δεῦρο δ' ἐξοκέλλεται (a végződés). Suppl. 438. d) ἐν σπαργάνοισι παιδὸς ὀρμίσαι (a begöngyölítés) δίκην. Ch. 529. 53. A vasmaeska: ὥρα δ' ἐμπόρους καθιέναι ἄγκυραν (a nyugodalom) ἐν δόμοισι. Ch. 661—662. 54. A kikötő: πολὺς πλούτου λιμὴν (a tárház). Pers. 250.

XXVIII. A természet.

a) Általános természeti sajátságok.

1. A kör: κύτος προσγηόφισται κοιλογύστοςφος κύκλου (a paizs). Sept. 495—496. 2. Az árnyék: εὐτυχοῦντα μὲν σκιά (a bal-eset) τις ἂν τρέψειεν. Ag. 1328—1329. 3. A mező: πόντου πεδίου (a tenger tükre). Fr. 150. 4. A mélység: a) ἀνώμωξεν κακῶν ὀρῶν βάθος (a nagyság). Pers. 465. b) κακῶν ἰδέειν βάθος (a nagyság). Pers. 712.

b) Az állatok.

1. A kutya: a) κοιμώμενος στέγαις Ἀτρείδων ἄγκαθεν, κυνὸς δίκην, ἄστρων κάτωδα νυκτέρων ὑμήγυριν. Ag. 2—4. Hasonlat. b) γυναικα πιστήν δ' ἐν δόμοις εὔροι μολῶν οἰανπερ οὖν ἔλειπε, δωμάτων κύνα (az őrző). Ag. 606—607. c) γλωσσα μισητῆς κυνός (a szemtelen nő). Ag. 1228. d) φύλαξαι μητρὸς ἐγκότους κύνας (az Erinys). Ch. 924. e) μητρὸς ἔγκοτοι κύνες (az Erinys). Ch. 1054. 2. A mérges kutya: μυχοῦ δ' ἄφερκτος πολυσίνου κυνὸς δίκην. Ch. 446. Hasonlat. 3. Az ugatás: a) νέον δ' ἄνδρα βαύζει (a nagy kivánság). Pers. 13. b) λύμας εἰς σὺ πρὸ γᾶς ὑλάσκων (a kiabálás) Suppl. 877. c) τάδε σιγά τις βαύζει (a duzzogás). Ag. 447—448. d) σὺ δ' ἐξορίνας νηπίοις ὑλάγμασιν (a kiabálás) ἄξει. Ag. 1631—1632. e) μὴ προτυμίσσης ματαίων τῶνδ' ὑλαγμάτων. Ag. 1672. 4. A harapás: a) λόφοι δὲ κώιδων τ' οὐ δάκνουσ' (a sebzés) ἄνευ δορός. Sept. 399. b) ὠμοδακῆς (heves) σ' ἄγαν ἱμερος ἐξοτρύνει. Sept. 692—693. c) ἦδε συμφορὰ δάνει (a szomoritás). Pers. 846. d) δῆγμα (a szomoritás) δὲ λύπησ. Ag. 791. e) πέπληγμα δ' ὑπὸ δήγματι (a fájdalom) φοινίφ δυσαλγεῖ τύχα. Ag. 1164—1166. 5. A kakas: a) μήτ' ἐξελοῦσ' ὡς καρδίαν ἀλεχτόρων ἐν τοῖς ἐμοῖς ἀστοῖσιν. Eum. 861—862. Hasonlat. b) ἐνοικίου δ' ὀριθός (a kiesinyes harez) οὐ λέγω μάχην. Eum. 866. 6. A kakas és a tyuk: κόμπασον θαρσῶν, ἀλέκτωρ ὥστε θηλείας

πέλας. Ag. 1671. Hasonlat. 7. A madár: *a) καὶ Ζηγὸς ὄρνιν* (a nap) *τόνδε νῦν κικλήσκειτε*. Suppl. 211. *b) xxviii, c, 3.* 8. A repülő madár: *l. i, 30.* 9. A madár és a falatozás: *ὄρνιθος ὄρνις πῶς ἂν ἀγνεύοι φαγῶν* (hogyan lehetne a rokon ment a büntől, ha rokonon követ el erőszakot); Suppl. 226. Allegoria. 10. A szárny: *a) ὦ οἷος αἰθῆρ καὶ ταχύπτεροι* (viharos) *πνοαί*. Pr. 88. *b) οὗτις ἄλλος ἂντ' ἐμοῦ λενόπτερο'* (vászonvitorlájú) *ἡῶρε ναυτίλων ὀχήματα*. Pr. 467—468. *c) λευκοπτέρω* (a pehely) *δὲ νιφάδι καὶ βροντήμασι χρονοίσις κυκᾶτω πάντα*. Pr. 993—994. *d) νᾶες δ' ἀπώλεσαν, τοτοῖ, ὁμοπτεροῖσι* (a vitorla) *ἐμβολαῖς*. Pers. 561—562. *e) πόνου δ' ἰδοῖς ἂν οὐδαμοῦ ταυτὸν πτερόν* (a hevedség). Suppl. 328. *f) βέλει βουκόλου πτερόεντος* (gyors). Suppl. 556—557. *g) φοβοῦμαι, νῆες ὡς ὠκύτεροι* (a vitorla) *ἔχουσι*. Suppl. 734—735. *h) l. xxiii, 23.* *i) βέβακεν ὄφεις οὐ μεθύστερον πτεροῖς* (folynást álmodni valamiről) *ὀπαδοῦσ' ὕπνου κελεύθοις*. Ag. 425—426. *j) καὶ μὴν ὄδ' ἐστὶ χάρι' ἰδεῖν ὀρόπτερος* (hasonló). Ch. 174. *k) ἀνεπτέρωθης* (az örvendezés) *καθόκεις ὄραῖν ἐμέ*. Ch. 228. *l) οὐχ ὑπόπτερος* (könnyelmű) *φροντίσιν δαεῖς*. Ch. 602—603. *m) Παλλάδος δ' ὑπὸ πτεροῖς* (az ol-talom). Eum. 1000. 11. A röpülés: *a) τίς ὁδμὰ προσέπττα* (az illatozás) *μὲ ἀφεγγής*; Pr. 115. *b) τὸ διαμφίδιον δέ μοι μέλος προσέπττα* (eszébe jut). Pr. 555. *c) l. xxviii, f, 7.* *d) διὰ πέδον βοᾶ ποτᾶται* (a hangzás). Sept. 84. *e) l. v, 7.* *f) ἐξ στομάτων ποτάσθω* (a hangzás) *φιλότιμος εὐχά*. Suppl. 656. *g) ὑπὲρ θαλάσσης καὶ χθονὸς ποτωμένοις* (a hazasietés). Ag. 576. *h) δεῖμα . . . ποτᾶται* (eszemben van). Ag. 976—977. *i) τί γὰρ κεύθω φρενὸς θεῖον ἔμπασι ποτᾶται* (az izgatottság). Ch. 389—390. *j) l. xxviii, f, 19.* 12. A csiripolás: *μυύρονται* (a zörgés) *φόνον χαλινοί*. Sept. 123. 13. A madár kicsinyei: *a) πατρὸς νεοσσὸς* (a gyermek) *τοῦσδ'* Ch. 256. *b) πάτερ, ἰδὼν νεοσσὸς* (a gyermek) *τοῦσδ'*. Ch. 500—501. 14. A madár kicsinyei, a sárkány (és a vihar): *εἶρξει νεοσσῶν ὄς δράκοντα δύσχημον* (kegyetlen). Sept. 503. Hasonlat. 15. A feeske: *εἵπερ ἐστὶ μὴ χελιδόνος δίχην ἀγνώτα φωνῆν βάρβαρον κεκτημένη*. Ag. 1050—1051. Hasonlat. 16. A panaszólo csalogány (és a virágzás): *ἀμφὶ δ' αὐτᾶς θροεῖς νόμον ἀνομιον, οἷά τις ξουθὰ ἀκόρητος βοᾶς, φεῦ ταλαίναις φρεσίν' Ἴτυν' Ἴτυν στένουσ' ἄμφιθαλῆ* (lesujtott) *ζαχοῖς ἀηδῶν βίον*. Ag. 1141—1145. Hasonlat. 17. A halálakor éneklő hattyu: *ἡ δέ τοι κόχου δίχην τὸν ὕστατον μέλψασα θανάσιμον γόνον κεῖται φιλήτωρ τοῦδ'*. Ag. 1444—1446. Hasonlat.

18. A holló: *a) κόρακες ὄσπε, βωμῶν ἀλέγοντες οὐδέν.* Suppl. 751. Hasonlat. *b) ἐπὶ δὲ σώματος δίχων κόρακος ἐχθροῦ σταθεῖσ' ἐκνόμους ὕμνον ὑνεῖν ἐπέχεται.* Ag. 1472—1474. Hasonlat 19. A (méhraj, *a) vadgalamb, a körölyv és a szárny: ἐν ἀγνῷ δ' ἐσιμὸς (a csoport) ὡς πελειῶδων ἕζεσθε κίρκων τῶν ὀμοπτέρων (rokon) φόβῳ, ἐχθρῶν ὀμαίμων καὶ μιανόντων γένος.* Suppl. 223—225. Hasonlat. 20. Az üldözö kánya és a vadgalamb: *οἱ δ' ἐπτοημένοι φρένας, κίρκοι πελειῶν οὐ μακρῶν λελειμμένοι, ἤξουσι θηρεύοντες οὐ θηρασίμους γάμους.* Pr. 856—859. Hasonlat 21. A sas: *ἀετοῦ (Agamemnon) γένεθ' ἀποφθείρας.* Ch. 258. 22. A sas, a tekerődöz kigyó és a ragadozás: *ἰδοῦ δὲ γένναν εὖναι ἀετοῦ πατρὸς, θανόντος ἐν πλεκταῖσι καὶ σπειράμασι δεινῆς ἐχίδνης, τοὺς δ' ἀπωφανισμένους νῆστις πιέζει λιμὸς· οὐ γὰρ ἐντελής θήραν πατρῶν προσφέρειν σκηγήμασιν. οὕτω δὲ καμὲ τήνδε τ', Ἠλέκτραν λέγω, ἰδεῖν πάρεστί σοι, πατροστερεῇ γόνον, ἄμφω φυγῆν ἔχοντε τὴν αὐτὴν δόμων.* Ch. 247—254. Hasonlat. 23. A kiesinyeitől megfosztott, fészekből légbe emelkedő, ijedten körben röpdülő keselyű (az evező, az evezés és a bevándorlott): *Μενέλαος ἀναξ ἰδ' Ἀγαμέμνων, . . . στόλον Ἀργείων χλιοναύτην τῆσδ' ἀπὸ χώρας ἦραν, στρατιῶτιν ἄρωγῆν, μέγαν ἐκ θυμοῦ κάζοντες Ἄρη τρόπον αἰγυπτιῶν, οἷτ' ἐκπατίοις ἄλγεσι παίδων ὕπατοι λεχέων στροφοδινοῦνται πτερόρων ἐρετμοῖσιν (a toll) ἐρεσσόμενοι (a röpdülés), δειμιστόγηρον ὀρταλίων ἐλέσαντες ὕπατος δ' αἰών ἢ τις Ἀπόλλων ἢ Πᾶν ἢ Ζεὺς οἰωνόδροον γόνον ὀξυβόαν τῶνδε μετοίκων (a fészekből kiüzött madár) ὕστερόποινον πέμπει παραβῆσιν Ἐρινύν οὕτω δ' Ἀτρέως παῖδας ὁ πρέσσω ἐπ' Ἀλεξάνδρω πέμπει ξένιος Ζεὺς πολυάνορος ἀμφὶ γυναικὸς πολλὰ παλαιάματα καὶ γυιοβαρῆ γόνατος κονίαισιν ἐρειδομένου διακναιομένης τ' ἐν προτελείοις κύμακος θήσων Λαυασίαι Τρωσὶ δ' ὀμοίως.* Ag. 42—67. Hasonlat. 24. A pók: *ἄραγνος ὡς βιάδην.* Suppl. 886. Hasonlat. 25. A pók és a hálója: *κεῖσαι δ' ἀράχνης (a gonosz nő) ἐν ὑφάσματι (a esel).* Ag. 1492. Ugyanez az 1516 sorban. 26. A nyüzsgő hangyák: *κατώρυγες δ' ἕναιον ὥστ' ἀήσυροι μύρμηκες ἄντρων ἐν μοχοῖς ἀνηλίοις.* Pr. 452—453. Hasonlat. 27. A nyul (és a varás): *λαγῶ δίχην Πενθεῖ καταρρόφας (az okozás) μόρον.* Eum. 26. Hasonlat. 28. A vadállat és kicsinyei: *πόλιν διημάθουνεν Ἀργεῖον θάκος (a hadsereg), ἔππου νεοσσός (a lovasság).* Ag. 824—825. 29. Az állkapca: *a) Σαλμῶδησσία γνάθος (a szoros).* Pr. 726. *b) σαρκῶν ἐπαμβατήρας ἀγρίαις γνάθοις λεγχῆνας.* Ch. 280—281. *c) πυρὸς μαλερὰ γνάθος.* Ch. 325. 30. A kegyetlenség és az

állkapca: σφηνός ἀνθάδη γνάθον (az ék borzasztó éle) στέρονω διαμπὰξ πασσάλειν. Pr. 64—65. 31. A marczangalás: a) συνοία δὲ δάπτομαι (a kinzás) κέαρ. Pr. 437. b) ταρβῶ γὰρ ἀστεργάνορα παρθενίαν εἰσορῶσ' Ἰοῦς μέγα δαπτομέναν (a kinzás). Pr. 897—898. c) πυροῦ ἄπτω (lobogó) λαμπάδι. Eum. 1041. 32. A marczangolás és az állkapca: ἔνθεν ἐχραγγύονται ποτε ποταμοὶ πυρὸς δάπτοντες (a pusztítás) ἀγρίαις γνάθοις (a tűz) τῆς καλλιάρπου Σικελίας λευρὸς γόας. Pr. 367—369. 33. A vérengző farkas: λύκος γὰρ ὡστ' ὠμόφρων ἄσαντος ἐκ ματρὸς ἐστι θυμὸς. Ch. 421—422. Hasonlat. 34. A farkas és a szarvasborjú: εἶλκον δ' ἄνω λυκηδόν, ὥστε διπλοὶ λύκοι νεβρόν φέρουσιν ἀμφὶ μασχάλαις. Fr. 33. Hasonlat. 35. A kigyó: οἱ γὰρ ἔτεκοῦσα τόνδ' ὄφιν (a kegyetlen ember) ἐθρεψάμην. Ch. 928. 36. A kigyó és a szárny: λαβοῦσα πτηνὸν (tollas) ἀρογῆστον ὄφιν (a nyíl). Eum. 181. 37. A kigyó és a vipera: μαίμῃ πέλας δίπους ὄφεις (a borzasztó ember), ἐχίωνα δ' ὡς μέ τις πόδ' ἐνδοαοῦσ' ἔχει. Suppl. 895—897. Hasonlat. 38. A sárkány: a) δυοῖν ὀρακόντων (a két szörnyű ember) εὐπετῶς τεμῶν χάρα. Ch. 1047. b) δεινῆς ὀρακαίνης (a furia) ἐξεκρήρανεν μένος. Eum. 128. 39. A kékszemű, vérszomjas sárkány: χυανοῦν δ' ὄμμασι λεύσσων φονίου δέσγημα δράκοντος, πολύχειρ καὶ πολυαύτας, Σύριον θ' ἄρμα διώκων, ἐπάγει δουρικλύτοις ἀνδράσι τοξόδομον Ἄρη. Pers. 81—85. Hasonlat. 40. A (dél és a) sziszegő sárkány: Τυδεὺς δὲ μαργῶν καὶ μάχης λελιμμένος μεσημβριναῖς κλαγγαῖσιν ὡς δράκων βοᾷ. Sept. 380—381. Hasonlat. 41. A sárkány és a félnék vadgalamb: γεῖτονες δὲ κάρζας μέριμναι ζωπυροῦσι τάρβος τὸν ἀμφιτειχῆ λεόν, δράκοντος ὡς τις τέκνων ὑπερῶδοικεν λεγαίων δυσσυνάτορας πάντρομος πελειάς. Sept. 288—292. Hasonlat. 42. Az oroszlán: a) ποινὰς φημι βουλεύειν τινὰ λέοντ' (az ember) ἄνακτιν. Ag. 1223—1224. b) l. v. 4. 43. A bösz oroszlán: θυμὸς ἀνδρεία φλέγων ἔπνει, λεόντων ὡς Ἄρη δεοδροκῶτων. Sept. 52—53. 44. A vérszomjas oroszlán: ὑπερθορῶν δὲ πύργον ὠρηστῆς λέων ἄδην ἔλειξεν αἵματος τυρανικοῦ. Ag. 827—828. Hasonlat. 45. A nőstény oroszlán, a farkas és a him oroszlán: αὕτη δίπους λέαινα συγκοιμημένη λύκῳ λέοντος εὐγενεοῦς ἀπουσία, κτενεῖ με τὴν τάλαιναν. Ag. 1258—1260. Hasonlat. 46. Az anyjától elrabbolt, bárányokat szétmarczangoló, növekedő, vérengző természetű oroszlánkölyök (a csecsemő, az áldozó pap, a csöndes tenger, a löveg, és a virág): ἔθρεψεν δὲ λέοντα σίνιν δόμοις ἀγάλακτον οὕτως ἀνήρ φιλόμαστον, ἐν βιότου προτελείοις ἄμερον, εὐφιλόπαιδα

καὶ γεραροῖς ἐπιγάρτων. πολέα δ' ἔσχ' ἐν ἀγκάλαις νεοτρόφου τέκνου δίκαν, φαιδρωπὸς ποτὶ χεῖρα σαίνων τε γαστροῦς ἀνάγκαις. χρονισθεῖς δ' ἀπέδειξεν ἔθος τὸ πρόσθε τοκῶν. χάριν τροφᾶς γὰρ ἀμείβων μηλοφόνοισιν ἐν ἅταις δαίτ' ἀκέλευστος ἔτευξεν αἵματι δ' οἶκος ἐφύρθη, ἄμαγον ἄλγος οἰκείταις μέγα σίνος πολύκτονον. ἐκ θεοῦ δ' ἱερεύς τις ἄτας δόμοις προσεθρέφθη. πάραυτα δ' ἐλθεῖν ἐς Πλίου πόλιν λέγοιμ' ἂν φρόνημα (Helena) μὲν νηνέμου γαλάνας, ἀασκαῖον τ' ἄγαλμα πλούτου, μάλθακὸν ὀμμάτων βέλος (a pillantás), δηξίδυμον ἔρωτος ἄνθος (a szépség). παρακλίνας' ἐπέκραναν δὲ γάμου πικρὰς τελευτὰς, δόσεδρος καὶ δυσόμιλος συμένα Πριαμίδαισιν, πομπῇ Διὸς ξενίου, νυμφόκλαυτος Ἐρινύς. Ag. 717—749. Hasonlat.

c) A növények.

1. A növény : καὶ Νεῖλος ἂν θρέψειε τοιοῦτον φυτόν (a szülött). Suppl. 281. 2. A frisszöld növény : εἰ δ' οὖν τις ἀκτὺς ἡλίου νιν ἰστορεῖ γλωρὸν (ép erőben levő) τε καὶ βλέποντα. Ag. 676—677. 3. A cserje (és a madár) : οὔτοι δυσοίζω θάμνον ὡς ὄρνις φόβω. Ag. 1316. Hasonlat. 4. A száraz levél : 1. I, 31. 5. A benőtt sötétes ösvény : δαυλοὶ (kifürkészhetlen) γὰρ πραπίδων δάσχοι (titkos) τε τείνουσιν πόροι (a gondolat) κατιθεῖν ἄφραστοι. Suppl. 92—94.

d) A tűz.

1. A tűz. a) πυρωθέντα (föltüzelt) καρδίαν ἔπειτ' ἀλλαγᾶ λόγου καμῖν. Ag. 480—481. b) οἶον τὸ πῦρ (a hevedesség) ἐπέργετα : δέ μοι. Ag. 1256. c) νηδόος πυρί (a harag). Eum. 139. 2. A világító fény : a) μήτ' ἀχρημάτοισι λάμπειν φῶς (nem övezi őt dicsőség). Pers. 167. b) Δίκα δὲ λάμπει (honor, tartózkodik). Ag. 774 3. A szikrázás : αἰθῶν (merész) τέτακται λῆμα. Sept. 448. 4. A lángolás : a) θυμὸς ἀνδρεία φλέγων (a hevedesség) ἔπνει. Sept. 52—53. b) πρὶν λόγους ἰκέσθαι καὶ φλέγειν (az ijesztés) χρείας ὕπο. Sept. 286. c) σάλπιγγ' δ' αὐτῇ πάντ' ἐκεῖν' ἐπέφλεγεν (a föllelkesítés). Pers. 395. d) φλέγων (fénylő) ὀφθαλμός. Fr. 238. 5. A melegség : a) ἡ Διὸς θάλλπει κέαρ ἔρωτι. Pr. 590. b) I. XVII, 11. c) μηδέ μ' οἰκτίσας σύνθαλπε (a hittelgés) μύθοις ψευδέσιν. Pr. 684—685. d) I. XXVII, 2.

e) A víz.

1. A forrás: a) *παρειὰν νοτίοις ἔτεγξα παραῖς* (a könny). Pr. 400—401. b) I. I, 22. c) *ἀργύρου πηγῆ* (a lelhely) *τις αὐτοῖς ἐστί.* Pers. 238. d) *κακῶν ἔοικε πηγῆ* (a roham) *πᾶσιν γύροσθαι φίλοις.* Pers. 743. e) *κλαυμάτων ἐπίσσυτοι πηγαὶ* (a könny) *κατεσβήχασιν.* Ag. 887—888. 2. A (vadászás és a) forrás: *θρηῶμαι* (a lopás) *πυρὸς πηγῆν* (a tűz) *κλοπαίαν.* Pr. 109—110. 3. A csöpögés: a) I. xxiv-20. b) *στάζει* (eszünkben forog) *δ' ἐν θ' ὕπνω πρὸ καρδίας μνησιπήμων πόνος.* Ag. 179—180. 4. A bugyogás: a) *μὴ μάτην φλόσαι* (a feleségés) *θέλων.* Pr. 504. b) *γρόμματα ἐπ' ἀσπίδος φλόοντα* (dölyfös). Sept. 660—661. c) *κοῦδέπω κακῶν κοηπὶς ὑπεστω, ἀλλ' ἔτ' ἐκπιόδεσται* (tovább tart). Pers. 814—815. d) *φλεόντων* (a bővelkedés) *δωμάτων ὑπέρφου.* Ag. 377. e) I. xxii, 5. 5. A folyam: *κακῶν δὲ πλήθος ποταμὸς ὡς ἐπέρχεται.* Suppl. 469. Hasonlat. 6. A folyás: a) *ρεῖ* (a közeledés) *πολλὸς ὁδε λεῶς.* Sept. 80. b) *αὐτῶν πολιτῶν μὴ πικραίνοντων νόμους κακαῖς ἐπιρροαῖσι* (a változtatás). Eum. 696—697. c) *ὀπίρροεν* (következő) *γὰρ τιμώτερος χρόνος.* Eum. 853. d) *καρπὸν τε γαίης καὶ βοτῶν ἐπίρροτον* (bővelkedő). Eum. 907. 7. A folyás és a gát: *οὐκ ἐάσει γλώσσαν ἐργμάτων* (az akadály) *ἄτερ εἰσω πυλῶν βέουσαν* (a berohanás) *ἀλθαίνειν κακά.* Sept. 556—557. 8. A zúgás: a) *ὑμοῖδ' ὑπ' ἀστῶν φοριμίους πολυρρόδοις* (a szidalmazás). Sept. 7. b) *διερροδήσατ'* (az okozás) *ἄφυγον κάκην.* Sept. 192. c) *πρὶν . . . ταχυρρόδοις* (nagyhangu) *λόγους ἰκέσθαι.* Sept. 285—286. d) *γῆς ὁσὶς οὐτιδανοῖς ἐν ροθίοις* (a zürzavar) *φορεῖται.* Sept. 361—362. e) *ἐλπὶς ἐστί νύκτερον τέλος μολεῖν, παγκλαύτων ἀλγέων ἐπίρροθον* (szabadító). Sept. 367—368. f) *Περσίδος γλώσσης ῥόθος* (a csatazaj) *ὑπηγίαζε.* Pers. 406—407. g) *ἐφορμηθέντες ἐξ ἐνὸς ῥόθου* (a roham) *παίουσι.* Pers. 462—463. h) *κτύπη δ' ἐπίρροθεῖ* (a hangzás) *χροστητὸν ἄμυν καὶ πανάθλιον χάρα.* Ch. 426—427. i) *στάσις δὲ πάγκονος ἂν ἱπποροθεῖ* (a helyeslés). Ch. 458. 9. Az áramlat: a) *βέεσμα* (a tömeg) *Περσικοῦ σαρτοῦ ἀνεῖχεν.* Pers. 412—413. b) *μαίνων παρθεννοσφάγοισι βεῖθροις* (a kiömlő vér) *πατρώους χέρας.* Ag. 209—210. 10. A forgó: a) *ῥίψεις δέμας τοῦμὸν ἀνάγκης στεροαῖς δύναις* (a veszedelem). Pr. 1051—1052. b) *δύναις* (a viszontagság) *κυκλοῦμενον χέαρ.* Ag. 997. 11. Az iszap, a víz és az ital: *βορβόρω δ' ὕδωρ λαμπρὸν μαίνων ὄποδ' εὐρήσει ποτόν* (a ki a jó intézményeket megsemmisíti, az veszélybe dönti az államot). Eum. 697—698. Allegoria.

f) Meteorologiai tünemények.

1. A szél: a) l. VII, 3. b) ἐμπαίοις τύχαισι συμπνέων (az engedés): Ag. 186. c) φρενὸς πνέων (a gondolkodás) δυσσεβῆ τροπαίαν ἄναρνον. Ag. 219—220. 2. A szél és a virágzás: ἴσως ἂν ἔλθοι θαλερωτέρῳ (szelid) πνεύματι (az indulat). Sept. 707—708. 3. A szél és a vihar. χαλεποῦ γὰρ ἐκ πνεύματος (az ok) εἶσι χειμῶν (a szerencsétlenség). Suppl. 165. Ugyanez a 175. sorban. 4. A vihar: a) λάβρως (a mohóság) διαρταμῆσει σώματος μέγα ῥάκος. Pr. 1022—1023. b, l. XXVIII, b, 14. c) δυσχειμέρους (vészteljes) ἄτας. Ch. 271. d) μή σ' ἀναρπάσῃ δυσχειμέρῳ (borzasztó) πέμφιγ. Fr. 195. 5. A vihar és a fuvás: ὄδε τοι μελάθροισ τῶς βασιλείοισ τρίτος αἰ χειμῶν (a csapás) πνεύσας (a keletkezés) γονίας ἐτελέσθη. Ch. 1065—1067. 6. A vihar (és az élet): ἄτης θύελλαι (a szerencsétlenség) ζῶσι (még folyvást tart). Ag. 819. 7. A vihar (és a röpülés): αἰσχύνομαι θεόσσυτον χειμῶνα (az átok) καὶ διαφθορὰν μορφῆς, ὅθεν μοι σχετλίη προσέπτατο (a honnan származott). Pr. 642—644: 8. A köd (és az ugrás): φοβερὰ δ' ἐμοῖσιν ὄσσοισ ὀμίγλα (a köny) προσῆξε (a kicsordulás). Pr. 143—144. 9. A csüngő felhő: καὶ χαλεπᾶς δύας ὕπερθ' ὀμμάτων κορηναμενᾶν νεφελᾶν (az aggasztó gond) ὀρθοῖ. Sept. 228—229. 10. A villám: a) ἐξ ὀμμάτων δ' ἤστραπτε (a csillogás) γοργωπὸν σέλας. Pr. 366. b) λαμπραῖσιν ἀστραπαῖσι (a láng) λαμπρόων. Fr. 383. 11. A záporosó: δέδοικα δ' ὄμβρον (a végzet) κτύπον δομοσφαλῆ τὸν αἰματηρόν. Ag. 1533—1534. 12. A hózivatar: a) νεφέδος (a veszedelem) ὅτ' ὀλοῶς νεφομένας (a fenyegetés) βρόμος ἐν πύλαις. Sept. 212—213. b) νεφέλην δ' ὕπερσχὼν νεφέδι (igen sok) πέτρων. Fr. 196. 13. A fagy: a) κακὸν με καρδῶν τι περιπίτνει κρύος (a rémület). Sept. 834. b) l. XXI, 22. 14. A dér: a) δρόσοισιν (a kis állat) μαλερῶν τε λεόντων. Ag. 141. b) ὅποι δὲ καὶ προβαίνων πάγχυ (a megaludt vér) κουροβόρω παρῆξει. Ag. 1511—1512. 15. A harmat: βάλ्लει μὲ ἐριμνῆ ψακάδε φονίας δρόσου (a vér). Ag. 1390. 16. A hűvösség: τότε ἤδη ψῆχος (a kellemesség) ἐν δόμοισ πέλει. Ag. 971. 17. A melegség és a tél: θάλπος (az öröm) μὲν ἐν χειμῶνι (a szerencsétlenség) σημαίνεις μολόν. Ag. 969. 18. A sötétség: a) φυρόντα μητρόθεν σκότον (az anya méhe). Sept. 664. b) πένθει δνοφερῷ (nagy) κατέχρυσας. Pers. 536. 19. A sötétség, (a röpülés) és a köd: τοῖον ἐπὶ κνέρας (a végzet) ἀνδρὶ μύσος πεπτόταται (a környezés), καὶ δνοφερὰν τιν' ἀχλὺν (a szerencsétlenség) κατὰ δώματος

αἰδᾶται πολύστονος φάτις. Eum. 378—380. 20. A sötétség (és a fátyol): ἰδέειν φιλοῖσι δῆμασι ὄνοφεραῖς (szomorú) καλύπτρας (a végzet). Ch. 810—811. 21. A (két csatarend közt levő szabad tér és a) sötétség: τὰ δ' ἐν μεταχίμῳ σκότου (a szerencsétlenség közepette). Ch. 63. 22. A sötétség (és a zabola): οἶον μὴ τις ἄγα θεόθεν κνεφάση (a tönkretevés) προτυπὲν στόμιον (a legyőző) μέγα Τροίας στρατωθέν. Ag. 131—134. 23. A sötétség (és a hullám zúgása): καρδία... σκότῳ (a titok) βρέμει: (forr). Ag. 1028—1030. 24. Az éj: a) εἰ γὰρ θανόντι νύξ (a halál) ἐπ' ὀφθαλμοῖς πέσοι. Sept. 403. b) νυχίαν (végzetes) πλάκα κερσάμενος. Pers. 952. c) μέ μινά νυκτρηφές (titkos). Ag. 460. 25. Az éj (és a tiszta bor): τοὺς δ' ἄκρατος (örökös) ἔχει νύξ (a szerencsétlenség). Ch. 65. 26. Az éj, a sötétség, a nappal és a világosság: ἄσκοπον δ' ἔπος λέγων νύκτα (a halál) πρὸ τ' ὀμμάτων σκότον (a halál) φέρει: καθ' ἡμέραν δ' οὐδὲν ἐμφανεστερος (ha őket megöled, nagy szerencse háramlik abból ránk). Ch. 816—818. Allegoria. 27. A napfény: a) ὃ χαῖρε λαμπτήρ νυκτός, ἡμερήσιον φάος (nagy szerencse). Ag. 22—23. b) ὅτε τὸ κύριον μόλη φάος (a dicsőség) τόκου. Ag. 766. c) l. i, 43. d) ῥοπή δ' ἐπισκοπεῖ δίκας ταχέια τοὺς μὲν φάει (a szerencse). Ch. 61—62. e) ἐν φάει (az erkölcsös-ség) καρδίαν ἀνατρέφων. Eum. 521—522. 28. A napfény, a derült nap és a sötét éj: ἐμοῖς μὲν εἶπας δώμασιν φάος (a szerencse) καὶ λευκὸν ἦμαρ (nagy üdv) νυκτός ἐκ μελαγχίμου (nagy szerencsétlenség). Pers. 300—301. 29. A napfény és a sötétség: a) πάντα τοι φλεγέθει (el van határozva) κὰν σκότῳ μελαίνα (a nagy titok) ξὺν τύχῃ μερόπεσσι λαοῖς. Suppl. 87—89. b) σκότῳ (a meggyalázás) φάος (az engesztelés) ἀντίμοιρον. Ch. 319. 30. A napfény és az éjszaka: ἔχει γὰρ ὑμῖν φῶς (a dicsőség) ἐν εὐφρόνῃ (a gyalázat) φέρων. Ag. 522. 31. A dél: l. xviii, b, 40. 32. A nap: πύκη τὸ χροσοφεργές, ὡς τις ἥλιος, σέλας παραγγείλασα Μακίστου σκοπαῖς. Ag. 288—289. Hasonlat. 33. A nap és a sötétség: ἀνήλιοι (sujtó) βροτο-στρυγεῖς ὄνοφοι (az átok) καλύπτουσι δόμους. Ch. 51—52. 34. A nap-sugár: ξυνανύττει βίου δόντος ἀγχαῖς (az élet) Ag. 1123. 35. A nap udvara: ἄλω δὲ πολλήν, ἀσπίδος κύκλον λέγω. Sept. 489. 36. A hold (és az ugrás): λαμπάς . . . ὑπερθορούσα (a keresztülvilágítás) πεδίον Ἀσωποῦ, δίκην φαίδραῖς σελήνης. Ag. 296—298. Hasonlat. 37. A Sirius csillag: l. xxiv, 6.

SOPHOCLES.

A) A SYNECDOCHE.

I. Az ember.

1. A fej az ember helyett: a) ὦ κοινὸν ἀντάδελφον Ἰσμήνης χάρα. Ant. 1. b) σὸ τ' οὐδαμὰ τοῦ μὲν προσόψει κρατ'. Ant. 764. c) ὦ κασίγνητον χάρα. Ant. 915. d) ἐν δ' ἐμῷ χάρα θεός. . . επασιεν. Ant. 1272—1274. e) ἐπὶ κρατὶ μοι πότμος δυσκόμιστος εἰσήλατο. Ant. 1345—1346. f) ὦ κράτιστον πᾶσιν Οἰδίπου χάρα. O. R. 40. g) ὡν δ' ἐς τὸ κείνου κρατ' ἐνήλαδ' ἡ τύχη. O. R. 263. h) ὦ φίλτατον γυναικὸς Ἰοκάστης χάρα. O. R. 950. i) ἰὼ κλεινὸν Οἰδίπου χάρα. O. R. 1207. j) τέθνηκε θεῖον Ἰοκάστης χάρα. O. R. 1235. k) μηδὲ μου χάρα τὸ δυσπρόσωπτον εἰσορῶν ἀτιμάσῃς. O. C. 285—286. l) μόνῃς τὸδ' ἔστ' ἀδελφὸν Ἰσμήνης χάρα. O. C. 321. m) ὦ φίλον χάρα. O. C. 1631. n) ὦ θησέως χάρα. O. C. 1657. o) ὦ κασίγνητον χάρα. El. 1164. 2. A fej az arcz helyett: μὴ δείσῃς ποδ' ὡς γέλωτι τοῦ μὸν φαειρὸν ὄφεται χάρα. El. 1309—1310. 3. A hajzat a fej helyett: κόμης δὲ λευκὸν μυελὸν ἐχραίνει. Trach. 781. 4. Az arcz az ember helyett: εἰπὼν ἄπειμ' ὦν οὔνεκ' ἦλθον, οὐ τὸ σὸν δείσας πρόσωπον. O. R. 447—448. 5. A szem az ember helyett: a) ὦ φίλτατ' Αἴας, ὦ ζύναμιον ὄμι' ἐμοί. Ai. 977. b) τὸ σὸν γὰρ ὄμμα δεινὸν ἀνδρὶ δημότῃ. Ant. 690. c) ἀλλ' ὅμως τὰ τῶν τέκνων ὄμμαδ' ἥδιστον βλέπειν. O. R. 998—999. d) κατεχοίμῃσε τοῦ μὸν ὄμμα. O. R. 1222. e) ὦν ἀφορπάξιν φιλεῖ ὀφθαλμὸς ἄνθος. Trach. 548—549. f) μέλον πάλαι μέλημά μοι λέγεις, ἄναξ, φρουρεῖν ὄμι' ἐπὶ σῶ μάλιστα καιροῦ. Phil. 150—151. g) μηδὲ σύντροφον ὄμι' ἔχων. Phil. 171. 6. A szempilla az ember helyett: νικᾷ δ' ἐναργῆς βλεφάρων ἕμερος εὐλέκτρον νύμφας. Ant. 795—796. 7. A szempilla a szem helyett: πονθάνομαι τὰν ἀμφινεικῆ Διήνειραν . . . οὔ ποτ' ἐνθάξειν ἀδακρύτων βλεφάρων πόθον. Trach. 103—106. 8. A fej és a szempilla az ember helyett: μὴ σκεδάσαι τῶδ' ἀπὸ κρατὸς βλεφάρων δ' ὕπνον. Trach. 989—991. 9. A száj az ember helyett: a) τὸ σὸν δ' ἀφίχται δεῦρ' ὑπόβλητον στόμα. O. C. 794. b) μηδ' ἐπατιῶ τοῦ μὸν στόμα. El. 632—633. 10. A kéz az ember helyett: a) καὶ πῶς ἐπέσχε χεῖρα μαιῶσαν φόνου; Ai. 50. b) σὲ τὸν τὰς αἰχμαλωτίδας χέρας δεσμοῖς ἀπευθύνοντα προσμολεῖν καλῶ. Ai. 71—72. c) θεοῖς ὦδ' ἔδοξε που καὶ σῆ μάλιστα χεῖρι. Ai. 489—490.

d) αἰδε γὰρ χέρους θησέως ἔσωσαν. O. C. 1102—1103. e) ἄτερ ἐρῶν χειρῶν. El. 866. f) δώρημι ἐκείνω τὰνδρὶ τῆς ἐμῆς χειρός. Trach. 603. 11. A láb az ember helyett: a) λέξαθ', ὡς εἰδῶ τὸ πᾶν οὐ χάρων δεῦρ' ἤξαι θᾶσσον ἢ καθ' ἥρονιγν ποδός. O. C. 889—890. b) ὃ ἤδιστον . . . ποδῶν ὑπηρετήρια. El. 1357—1358. 12. A láb csuklója az ember helyett: ἔτλασαν ποδὸς ἄρθρον ἀπῶσαι. Phil. 1201.

II. A vallás.

Az alap az oltár helyett: ὃ Κηγαία χρητὶς βρωῶν. Trach. 993.

III. A mythologia.

1. A fej Zeus helyett: ὄμνυ Διὸς νῦν τοῦ με φύσαντος κάρα Trach. 1185. 2. Az arcz Pitho helyett: δεινὸν! τὸ τᾶς Πειθοῦς πρόσωπον. Fr. 743. 3. A kéz az istenek helyett: ὃ παλάμαι θεῶν. Phil. 176. 4. A szárny Aphrodite helyett: νομῆ δ' ἐν οἰωνοῖσι τοῦκενῆς. πτερόν. Fr. 678. 5. A szárny az Eumenides helyett: ἔγνωκα μὲν νῦν ὡς με . . . πιστὸν ἐξ ὕμῶν πτερόν ἐξήγγαγ' ἐς τόδ' ἄλσος. O. C. 96—98. 6. A szem köre a Phinidák szeme helyett: εἶδεν ἀρατὸν ἔλκος ἀραχθὲν . . . ὀμμάτων κύκλοις. Ant. 972—974.

IV. A versenyjátékok.

A kocsikarfa a koci helyett: ἔθραυσε δ' ἄξιονος μέσας χνόας, καὶ ἀντύγων ὄλισθε. El. 745—746.

V. A földmívelés.

A barázda a föld helyett: πῶς ποτε πῶς ποθ' αἰ πατρῶια ἄλοχευ φέρειν, τάλας, σῖγ' ἐδυνάθησαν ἐς τοσόνδε; O. R. 1210—1212.

VI. A hajózás.

A gerenda a hajó helyett: ὅς νιν ποντοπόρω δούρατι . . . πατρίαν ἄγει πρὸς αὐλάν. Phil. 721—722.

VII. A természet.

1. A szem a vadgalamb helyett: πεφόβημαι πτηνῆς ὡς ὄμμα πελειᾶς. Ai. 139—140. 2. A por a föld helyett: ἐδέξατο ῥαγεῖσα Θηβαία χόνις. Fr. 781. 3. A nap köre a nap helyett: a) κατέστη

λαμπρὸς ἡλίου κύκλος. Ant. 416. b) πᾶς προσκυνεῖ δὲ τὸν σρέφοντα κύκλον ἡλίου. Fr. 771. 4. A sötét ég köre a sötét ég helyett: νυκτὸς αἰανῆς κύκλος. Ai. 672.

B) METONYMIA.

I. Az ember.

1. A szem a pillantás helyett: *καὶ γὰρ λαθραῖον ὄμι' ἐπεσκι-
αμένη φρούρου.* Frach. 914—915.
2. A szem a belátás helyett: *καὶ μὴν μέγας ὀφθαλμὸς (a bizonyíték) οἱ πατρὸς τάφοι.* O. R. 987.
3. A szem az öröm helyett: *ὡς ἄελπτον ὄμι' ἐμοὶ φήμης ἀνασχὸν
τῆσδε νῦν καρπούμεθα.* Trach. 203—204.
4. A látás a szem helyett: *διπλᾶς ὄψεις ἀρόξας ἀντὶς' ἀτυοργῶ χειρί.* Ant. 51—52.
5. A látás a fölismerés helyett: *ὄσ' ἂν λέγωμεν, πάνθ' ὀρώοντα (az igazság)
λέξομεν.* O. C. 74.
6. A könnyezés a jajgatás helyett: *μῆδ' ἐπισκή-
νους γόους δάκρυε.* Ai. 579—580.
7. A száj a hang helyett: a) *πα-
ραμειβόμεσθ' ἀδέρκτως, ἀφώνως, ἀλόγως τὸ τῆς εὐφάμου στόμα
φροντίδος ἰέντες.* O. C. 130—133. b) *τὸ θεῖον αὐτοῦς ἐξαναγκάσει
στόμα.* O. C. 603.
8. A száj a beszéd helyett: a) *ἐδηλύνθη στόμα.*
Ai. 651. b) *τόνδ' . . . ἐς ταφὰς θήσω δικαίως, οὐ τὸ σὸν δείσας
στόμα.* Ai. 1108—1110. c) *ὄγλος δὲ μούσῃ σκαιὸν ἐκλύσω στόμα.*
Ai. 1225. d) *ὡς ἐγὼ τὸ σὸν φρίσσω στόμα.* Ant. 997. e) *τοῦμόν στόμα
προπηλάκιζε.* O. R. 426—427. f) *τὸ γὰρ σὸν . . . ἐποικτεῖρω στόμα
ἐλεινόν.* O. R. 671—672. g) *πᾶν ἐλευθεροῖ στόμα.* O. R. 706. h) *οὐ
γὰρ οὖν σιγήσομαι, σοῦ γ' ἐς τόδ' ἐξεληθόντος ἀνόσιον στόμα.* O. C.
980—981. i) *οἰεῖ σ' . . . μὴ' ἵπμεῖναι τοῦμόν ὀξῆναι στόμα.* Trach.
1175—1176.
9. A kéz a hatalom helyett: a) *σθένεις δ' ἔλασσον
τῶν ἐναντίων χειρί.* El. 998. b) *ζώης μοι καθ' ὑπερθεν χειρί.* El. 1090
—1091.
10. A kéz a tett helyett: *τίνα δὴ ῥέξις μαλάμην ποτέ;* Phil.
1206.
11. A kéz a szolgálat helyett: *πρὸς ἐμὴν αἰεὶ χεῖρα προχωρῶν.*
Phil. 148.
12. A kéz a segítség helyett: a) *τίνος ποτ' ἄρ' ἔρξε χειρὶ
δύσμορος;* Ai. 905. b) *ὦ φίλταται μὲν χεῖρες.* El. 1357.
13. A kéz a
gondolkodásmód helyett: *παραπλήκτω χειρὶ συγκατακτὰς κελαινοῖς
ξίφεισι βοτά.* Ai. 230—231.
14. A lépés a láb helyett: a) *πρὸς τοὺς
μὲν οὖν σε τήγδ' ἔμπυον βᾶσιν παύσοντας ἄλλοις χάποσώζοντας
νόσου.* Phil. 1378—1379. b) *ἀντέρειθε νῦν βᾶσιν σῆν.* Phil. 1403.
15. A házasság a rokonság helyett: *ἐνδοτούμενος τὸν Θινέως γάμον.*

- Trach. 791—792. 16. Az ágy a kedves helyett: *εὐχ' ἔπειθε τὸν φου-
τοσπόρον τὴν παῖδα δοῦναι, κρύφιον ὡς ἔχοι λέχος.* Trach. 359—360.
17. Az ágy a menyasszony helyett: *κατείδομεν . . . εὐνῆς ἀπομιώ-
ζοντα τῆς κάτω φθορᾶν.* Ant. 1221—1224. 18. Az ágy a házasság helyett: *ἔχει μόνον Ἀντιγόνης, ἀπάτας λεκέων ἱπεραλγῶν;* Ant. 628—630. 19. Az ágy a házasság helyett: a) *ἄγαν γε λυπεῖς καὶ σὺ καὶ τὸ σὸν λέχος.* Ant. 573. b) *ὡὸ πατρῶναι λέκτρων ἄται.* Ant. 862. c) *κατείδομεν . . . ἀπομιώζοντα . . . τὸ δούστηρον λέχος.* Ant. 1221—1225. d) *κυρῶ γ' ἐγὼ ἔχων μὲν ἀρχὰς . . . ἔχων δὲ λέκτρα.* O. R. 258—260. e) *καὶ πῶς τὸ μητρὸς οὐκ ὀκνεῖν λέχος με δεῖ;* O. R. 976. f) *κακᾶ μ' εὐνᾶ πόλις οὐδὲν ἴδριν γάμων ἐνέδησεν ἄτα.* O. C. 525—526. g) *δούστηρος ἀεὶ κατθανεῖν ἐπηρηγόμην, πρὶν τῆσδε κοίτης ἐμπε-
λασθῆναι ποτε.* Trach. 16—17. h) *εἶπε μὲν λέγουσ' ἔτι χρεῖμ' ἐλέ-
σθαι κτῆσιν.* Trach. 161—162. i) *τὸ δυσπάρεινον λέκτρον ἐνδατούμε-
νος.* Trach. 791. 20. Az ágy a feleség helyett: a) *λέγ', ἐπεὶ σε λέχος δουριάλωτον στέρξας ἀνέχει θούριος Αἴας.* Ai. 211—212. b) *πρὸς σ' ὅ τι σοι φίλον ἐκ σέθεν ἄντομαι, ἢ τέκνον, ἢ λέχος, ἢ χρέος, ἢ θεός.* O. C. 250—251. c) *λέχος γὰρ Ἡρακλεῖ κριτὸν ξυστᾶσ' ἀεὶ τιν' ἐκ φόβου φόβον τρέρω.* Trach. 27—28. d) *ἴσαν ἐς μέσον ἰέμενοι λεχέων.* Trach. 514. e) *ὦ παῖ, τοῦτο κήδευσον λέχος.* Trach. 1227. 21. Az ágy a születés helyett: *χωρῶσα μὲν τοῦ πρὶν θανόντος Μεγαρέως κλεινὸν λέχος.* Ant. 1302—1303. 22. A menyasszonyi hálószoba a menyasszony helyett: *ἀλλὰ τενεῖς νυμφεῖα τοῦ σαυτοῦ τέκνου;* Ant. 568. 23. A félelem a fenyegetés helyett: *ξὺν τῶ δικαίῳ τὸν σὸν οὐ ταραβῶ φόβον.* Phil. 1251. 24. A félelem a dühös lélekzet helyett: *τὸν δὲ ἀνταῖον περιδιένοντα οὐχ ὀρᾶτε καὶ δεῖμα προσπνέοντα.* Fr. 310. 25. A vér a tör helyett: *παράγεται γὰρ ἐνέρων δολιόπους ἀρωγὸς εἰσω στέγας . . . νεακόνητον αἶμα χερσὶν ἔχων.* El. 1391—1394. 26. A vér a düh helyett: *ἴδεθ' ὅποι προνέμεται τὸ δυσέριστον αἶμα φουσῶν Ἄρης.* El. 1384—1385. 27. A vér a gyilkosság helyett: *τόδ' αἶμα χεμιάζον πόλιν.* O. R. 101. 28. A megholt a boszuló helyett: *πακέρουτον γὰρ αἶμ' ὑπεξαιροῦσιν τῶν κτανόντων οἱ πάλοι θανόντες.* El. 1420—1421. 29. A szag a holttetem helyett: *φέρων ἀνόσιον ὀσμὴν ἐστισοῦγον ἐς πόλιν.* Ant. 1082—1083. 30. Az Erinys az örült-ség helyett: *κατ' αὐτὴν φοινία θεῶν τῶν νερτέρων ἀμῆ κοπίς, λόγον τ' ἄνοια καὶ φρενῶν Ἐρινύς.* Ant. 601—603. 31. Ares a boszú helyett: *ἴδεθ' ὅποι προνέμεται τὸ δυσέριστον αἶμα φουσῶν Ἄρης.* El. 1384—1385. 32. Ares a düh helyett: a) *πεφόβηται λιθόλευτον Ἄρη*

ξυναλγεῖν. Ai. 252—255. b) ὄρα γε μὲν δὴ καὶ γυναιξὶν ὡς Ἰφίτης ἔνεστιν. El. 1243—1244. 33. A halál istennője a baj helyett: πῶς γὰρ ἂν νοσῶν ἀνὴρ κῶλον παλαιῶ χηρὸ προσβαίη μαζράν; Phil. 41—42. 34. A halál istennője a kín helyett: εὖ γινώθ' ἔτι σὸν κῆρα τάνδ' ἀποφεύγειν. Phil. 1165—1166. 35. A halál istennője a halál helyett: ἐλευθέρω φευδεῖ καλεῖσθαι χηρὸ πρόσσεστιν οἱ καλή. Trach. 453—454. 36. Hades a halál helyett: a) φεύγουσί γάρ τοι χοῖ δρασεῖς, ὅταν πέλας ἦδῃ τὸν Ἄϊδην εἰσορώσι τοῦ βίου. Ant. 580—581. b) καὶ τίς ἂν σ' ὀρμώμενον ἐς προὔπτων Ἄϊδην οὐ καταστένοι, κάσι; O. C. 1439—1440.

II. A ház.

1. A hamu a tűzhely helyett: ὄρας μὲν ἡμᾶς ἡλίκοι προσήμεθα βωμοῖς τοῖς σοῖς . . . ἐπ' Ἰσμηνοῦ τε μαντεῖα σποδοῦ. O. R. 15—21. 2. A fény a fáklya helyett: ἐνταῦθά νυν χορὴ . . . σῶμα τοῦμόν ἐμθαλεῖν, καὶ πευκίης λαβόντα λαμπάδος σέλας πρῆσαι. Trach. 1193—1199.

III. A vallás.

A madár az előjel helyett: ὄροντι γὰρ καὶ τὴν τότ' αἰσίω τύχην παρόσχες ἡμῖν. O. R. 52—53.

IV. A mythologia.

1. Zeus hatalma Zeus helyett: ἄγρον Ζηνὸς ὑψίστου σέβας. Phil. 1289. 2. A folyamisten hatalma a folyamisten helyett: ἦν ποταμοῦ σθένος. Trach. 507.

V. A háború.

1. Ares a harez helyett: a) ἐξεμέμφω πρὶν δὴ ποτε θουρίω κρατοῦντ' ἐν Ἄρει. Ai. 612—613. b) στυγερώων ἔδειξε ὄπλων Ἰλλασσι κοινὸν Ἄρη. Ai. 1195—1196. c) δεινὸς ὁ προσχώρων Ἄρης. O. C. 1065. 2. A lándzsa a harez helyett: a) θανόντ' ἂν οἰμώξειαν ἐν χρεία ὀροός. Ai. 963. b) ἐν τροπῇ ὀροός ἐρούσατ' ἐλθὼν μῶνος. Ai. 1275—1276. c) πρῶτοι καλοῦνται καὶ τετίμηνται ὀροεῖ. O. C. 1304. d) τὰ πρῶτα μὲν ὀροεῖ κρατώνων. O. C. 1313—1314. e) μήτε γῆς ἐμφυλίου ὀροεῖ κρατῆσαι μήτε νοστῆσαι ποτε τὸ κοῖλον Ἄργος. O. C. 1385—1387. 3. A lándzsa a háború helyett: a) σὺ γὰρ μοι πατρίδ'

ἡστωσας δόρει. Ai. 515. b) τὰ νῦν ξύμφωνα δεξιόματα δόρει διασκε-
δῶσιν. O. C. 619—620. c) ἦρει τῶνδ' ἀνάστατον δόρει γῶραν. Trach.
240—241. 4. A lándzsa a segítség helyett: ἡ χαλκοθώραξ ἦντιν
'Ενυάλιος μομφὰν ἔχων ξυνοῦ δοροῦς, ἐννευχίους μαχαναῖς ἐτίστατο λῶζαν;
Ai. 179—181. 5. A lándzsa a zsákmány helyett: ποῖον οὐκ ἐρεῖ κα-
κόν, τὸν ἐκ δοροῦς γεγῶτα πολεμίου νόθον. Ai. 1012—1013. 6. A lán-
dzsaél a vezér helyett: a) τὸν ἐπτάλογχον ἐς Θῆβας στόλον ζῆν τοῖσδ'
ἀγείρας. O. C. 1305—1306. b) σὺν ἐπτά τάξεσιν σὺν ἐπτά τε λόγχοις
τὸ Θήβης πεδίον ἀμφεστῶσι πᾶν. O. C. 1311—1312. 7. A szaladás
a csatasor helyett: ἦδε σὺν μάχῃ δοροῦς τροπὰς καταρρήνυσι. Ant.
674—675.

VI. Az állami élet.

1. Az uralom az uralkodó helyett: κακὸν δὲ ποῖον ἐμποδῶν
τυραννίδος οὕτω πεσοῦσθς εἶργε τοῦτ' ἐξειδέναι; O. R. 128—129.
2. A trón lépesője a törvény helyett: ὑψηλὸν ἐς Δίκας βᾶθρον προσ-
έπσεσς. Ant. 854—855.

VII. A vadászat.

A táplálék a nyíl helyett: χειρὶ πάλλων τὰν ἐμὰν μελέου τρο-
φᾶν. Phil. 1125—1126.

VIII. A méhtenyésztés.

A méh a méz helyett: a) Οἱ τοῖ τόνδε πλήσας θῶ; δίδασκε καὶ
τόδε. X0. ὕδατος, μελίσσης. O. C. 480—481. b) γλώσσης μελίσσης
τῷ κατερρυγῶτι. Fr. 167.

IX. A földmivelés.

A szántás a vetés (die Saat) helyett: εἴχομαι θεοῦς μήτ' ἄροτον
ἀλτοῖς γῆς ἀνιέναι τινὰ μήτ' οἷν γυναικῶν παῖδας. O. R. 269—271.

X. A szőlőmivelés.

A részegség a bor helyett: ὑπερπλησθεῖς μέθη. O. R. 779.

XI. A hajózás.

1. Az evezés a hajó helyett: ὦρα . . . θεὸν εἰρεσίας ζυγὸν
ἐξόμενον ποντοπόρῳ ναῖ μεθεῖναι. Ai. 245—250. 2. Az evezőlapát

szárnya a szél helyett: *καὶ γὰρ πικρὸν Σίγειον οὐρίῳ πλάτῃ κατηγόμην.* Phil. 355—356.

XII. A természet.

1. A szántás a tavasz helyett: *α) τὸν μὲν παρελθόντ' ἄροτον ἐν μήξει χρόνον Λυδῆ γυναικί φασι νῦν λάτρην πονεῖν.* Trach. 69—70. *b) δωδέκατος ἄροτος.* Trach. 825. 2. Hephaestus a tűz helyett: *a) ἔβα, πρὶν . . . στεφάνωμα πύργων πευκένεθ' Ἥφαιστον ἐλεῖν.* Ant. 120—122. *b) ἐκ δὲ θυμάτων Ἥφαιστος οἶκ' ἔλαμπεν.* Ant. 1006—1007. 3. A forrás a víz helyett: *Οἶ. ἢ τοῖσδε χρωσσοῖς οἷς λέγεις χέω τάδε; ΧΘ. τρισσῶς γε πηγῶς.* O. C. 478—479.

C) AZ ARÁNYTROPUSOK.

I. Az ember.

1. A fej: I. XXIII, 27. 2. A fej (és a szárny): *ὄσπερ γὰρ ἐν φύλλοισιν αἰγείρου μακροῦς, καὶν ἄλλο μηδὲν, ἀλλὰ τοῦκείνης χάρα (a fa koronája) κινήσῃς αὔραις ἀνακουφίζει πτερόν (a lomb).* Fr. 24. 3. A haj: *ἦεν κομήτην (tollas) ἰόν.* Trach. 567. 4. A homlokkötő: *ὄπωπα δ' οὐ μᾶλα . . . Ἰξίων ἀν' ἄμπυκα (a kerék) δὲ ὀρομῶδ' ὡς ἔβαλ' ὁ παγκρατῆς Κρόνου παῖς.* Phil. 676—678. 5. A szem: *a) φιλὸν ὄμμι (leányom) ἀποσπάσας πρὸς ὄμμασιν ταῖς πρόσθεν ἐξοίχει βία.* O. C. 866—867. *b) ὃ κρατιστεύων κατ' ὄμμα (a világosság).* Trach. 102. *c) I. II, 11.* 6. A szempilla: *ἀκτὶς ἀελίου . . . ἐφάνθησ' ποτ', ὃ χροσέας ἀμέρας βλέφαρον (a világosság).* Ant. 100—104. 7. A látás: *a) ὃ Σκαμάνδροι γείτονας ῥοαὶ . . . οὐκέτ' ἀνδρα μὴ τόνδ' ἴδῃτ', . . . οἶον οὗτινα Τροία δέρχεθ'.* Ai. 417—425. *b) σὲ δ' ὑπὲρ διλόφοιο πέτρας στέροφ' ὄπωπε λιγνύς.* Ant. 1126—1127. *c) δεινῶς ἀθυμῶ μὴ βλέπων (az igazmondás) ὁ μάντις ἦ.* O. R. 747. *d) μὴδ' ὄφεται νῦν μήτε φέγγος ἡλίου μὴδ' ἕρκος ἰρόν' μὴτ' ἐφέστιον σέλας.* Trach. 606—607. *e) ἦ κακὴ σὶ διὰ μυχῶν βλέπουσ' (a kigondolás) ἀεὶ φυγῆ.* Phil. 1013—1014. 8. A hallás: I. II, 9. 9. Az észrevevés: *ὃ φάος ἀγνὸν καὶ γῆς ἰσόμοιρόν' ἀήρ, . . . πολλὰς δ' ἠγτήρεις ἥσθου στέρωνων πληγῶς.* El. 86—90. 10. A szembehunyás: *ἀνατέτροφας ὅτι καὶ μύση (a lecsöndesedés).* Trach. 1008. 11. A férfiaság: *a) πολλὸν δ' ἄρσεν' (erős) ἐχτεμόνθ' ὁμοῦ ἄγριον ἔλαιον.* Trach. 1196—1197. *b) κτίπος ἄρσην (hatalmas) πόντου προβολῆς.* Phil. 1455. 12. A köldök:

οὐκέτι τὸν ἄδικτον εἶμι γὰς ἐπ' ὀμφαλόν (a közép). O. R. 897. 13. Az anya: a) Σχῶρος ἀνδρῶν ἀλκίμων μήτηρ (a szülöhely) ἔφν. Phil. 326. b) οἷς γὰρ ἡ γνώμη κακῶν μήτηρ (az ok) γένηται, τᾶλλα παιδεύει κακοῦς. Phil. 1360—1361. 14. A dajka és a gyermek: εἶρπε γὰρ ἄλλοτ' ἄλλα τότ' ἂν εἰλούμενος, παῖς ἄτερ ὡς φίλας τιθήνας. Phil. 701—702. Hasonlat. 15. A dajkálás: πότνια σεμνά τιθηνοῦται (az igazgatás) τέλη θνατοῖσιν. O. C. 1050—1051. 16. Az elaltatás: Μυρτίλος ἐσοιμάθη (a meghalás). El. 509. 17. Az aggkor: θυμοῖ γὰρ οὐδὲν γῆρας (a csillapító szer) ἐστὶν ἄλλο πλὴν θανεῖν. O. C. 954—955. 18. Az álom: l. xxiv, f, 12. 19. Az álmatlanság és a barangolás: οὐδ' αἵπνοι (soha ki nem száradó) χρῆναι μινύθουσιν Κηφισοῦ νομάδες (megosztott) ῥεέθρων. O. C. 685—687. 20. A szaglás: Λάκωνος ὀσμᾶσθαι (a hallás) λόγου. Fr. 186. 21. A vérzés: πολλὰς δ' ἀντήρεις ἥσθου στέρων πληγὰς αἵμασσομένων (fájdalmat érző). El. 89—90. 22. A nyögés: a) l. xxiv, f, 12. b) καὶ νῦν . . . μολεῖν καθαροσίφω ποδὶ Παρνασίαν ὑπὲρ κλιτὸν, ἢ στονονέντα (zúgó) πορθμόν. Ant. 1140—1145. 23. A jajgatás és a férfiasság: λίμνης ἤλθον ἡχοίσης γόους (a zúgás) Ἀχέροντος ὀξυπλήγρος ἄρσενας (hatalmas) χοῦς. Fr. 469. 24. Az emlékezés: ὦ τρεῖς κέλευθοι . . . ἄρα μου μέμνησθ' ; O. R. 1398—1401. 25. Valamit más valakivel együtt tudni: τὰ δὲ παννυχίδων ἥδη στουγεραὶ ξυνίσασ' εἶναι μογερῶν οἴκων. El. 92—93. 26. A könyörülés: ὦ . . . Ἀθῆναι τιμωτάτη πόλις, οἰκτεῖρατ' ἀνδρὸς Θιδίπου τὸδ' ἄθλιον εἶδωλον. O. C. 107—110. 27. A futás: λήγει δ' ἔρις δραμοῦσα (a fejlődés). Ai. 731. 28. Az ugrás: θρώσκει δ' αἶθρώσκει (a dühöngés) δειλαία . . . νόσος. Trach. 1026—1030. 29. A kiabálás: ὁ καλλιβόας (a hangzás) τάχ' ὑμῖν αἰλὸς οὐκ ἀναρσίαν ἀχῶν καναχὸν ἐπάνεισιν. Trach. 640—642. 30. A taszítás: a) εἰτ' ὀνειδέσιν ἤρασσον (az elhalmozás). Ai. 724—725. b) καὶ γὰρ χολωθεῖς εὐδὲς ἤρασσον (a gyalázás) κακοῖς τοῖς πᾶσιν. Phil. 374—375.

II. A ház.

1. A kerítés: ἐγὼ δὲ φοιτῶντ' ἄνδρ' ἑμανίαν νόσοις ὄτρυνον, εἰσέβαλον εἰς ἔρηκ (a esel) κακά. Ai. 59—60. 2. A küszöb: ὃν ἐπιστείβεις τόπον, χθονὸς καλεῖται τῆσδε χαλκόπους ὁδός (a bejárat). O. C. 56—57. 3. A zár: a) χουσέα κλής (a hallgatás) ἐπὶ γλώσσα βέβακε προσπόλων Εὐμολιπιδᾶν. O. C. 1051—1052. b) μή μοι κρυφαῖον μηδὲν ἐξείτης ἔπος κλήθρον (a biztosság) γὰρ οὐδέν. Fr. 673.

c) θάρσει. μέγας σοι τοῦδ' ἐγὼ φόβου μοχλός (az oltalom). Fr. 699. 4. A kapu és a kinyitás: φυγῆς ἀνοίξει τὴν κεκλιμένην πύλην (a titok elárulása). Fr. 467. 5. A kinyitás: μὴ πρὸς ξενίας ἀνοίξεις (a kérdezősködés) τῆς σῆς, πέπον, ἔργ' ἀναιδῆ. O. C. 515—516. 6. A bezárás: a) γλώσσαν ἐγκλήσας (a hallgatás) ἔχει. Ant. 180. b) τοῦτοιοι τοῦτο πᾶσι ἀνδάνειν λέγοιτ' ἂν, εἰ μὴ γλῶσσαν ἐγκλήοι (a visszatar-tás) φόβος. Ant. 504—505. 7. A szoba: ἐς μέγαν θάλαμον (a ten-ger) Ἀμφιτρίτας. O. R. 194. 8. A tűzhely: a) ἈΝ. ἡμερος ἔχει με. ΙΣ. τίς; ἈΝ. τὰν χθόνιον ἐστίαν (a nyughely) ἰδεῖν. O. C. 1725—1726. 9. A tűzhely (és a hallás): ὃ πρῶρα, λοιβῆς Ἔστια (a hely), κλύεις τάδε; Fr. 650. 10. Az ágy: κρύψον νιν, ἔνθα μὴ ποτ' εἰς ἐνὴν (a sír) πατρὸς τούτων πρόσσεισι μηδέν. El. 436—437. 11. A fáklya (és a szem): οὐκέτι μοι τόδε λαμπάδος (a nap) ἰδὸν ὄμμα (a kör) θέμις ὄραῖν. Ant. 877—880. 12. A mérés: εἰ χροῖ τι καμὲ μὴ ξυναλ-λάξαντά πω, πρέσβεις, σταθμᾶσθαι (a gyanítás), τὸν βοτῆρ' ὄραῖν ὁκοῶ. O. R. 1110—1111. 13. A mérleg nyelve: ὅταν δὲ δαίμων ἀν-δρὸς εὐτυχοῖς τὸ πρὶν πλάστιγγ' (a szerencse) ἐρείσῃ τοῦ βίου παλίν-τροπον, τὰ πολλὰ φροῦδα καὶ καλῶς εἰρημμένα. Fr. 964. 14. A sütés: ἐνθάλπεται μὲν αὐτὸς, ἐξοπτᾶ (az elbájolás) δ' ἐμέ. Fr. 421.

III. Az emberi tettek és cselekedetek általában véne.

1. A visszatarthatás: ἰὼ πόροι ἀλίρροδοι . . . πολὺν πολὺν με θα-ρόν τε δὴ κατείχετ'. Ai. 412—415. 2. A fogadás a) ὄλβιος, ὃν ἄ κλεινὰ γᾶ ποτε Μυκηναίων δέξεται. εἰπατροῖδαν. El. 160—162. b) Τυρση-νικὸς κόλπος Αἰγυπτική τε γῆ σε δέξεται. Fr. 527. 3. A fogadás és az ölés: ἰὼ Κιθαιρών, τί μ' ἐδέχου, τί μ' οἱ λαβῶν ἔχτεινας εὐθύς; O. R. 1391—1392. 4. A küldés: a) ὃ κλεινὰ Σαλαμῖς, . . . ὃν ἐπέμφω . . . νῦν . . . φίλοις μέγα πένθος ἤρρηται. Ai. 596—615. b) σὲ Νυ-σαιῶν ὀρέων κισσῆρεις ὄχθαι χλωρά τ' ἀκτὰ πολυστάφαλος πέμπει. Ant. 1131—1133. 5. A lopás: ὦρα τιν' ἤδη χάρα καλύμμασιν κρυ-φάμενον ποδοῖν κλοπᾶν (a futás) ἀρέσθαι. Ai. 245. 6. A nekirohanás: οἰκτρὰ μὲν νόστοις αἰδᾶ, . . . ὅτε οἱ παγγάλκων ἀνταῖα γενύων ὀρμάθη πλαγά. El. 194—197. 7. A megrablás: ὢν ἀφαροπάζειν (titokban megtekinteni) φιλεῖ ὀφθαλμὸς ἄνθος. Trach. 548—549. 8. Az ölés: γένος, ἃ νιν κατέπεφνον. El. 485—486. 9. A lakmározás: δαίνονται (a dühöngés) γὰρ αἷ πάλιν. Trach. 1088. 10. A favágó, a fa, a fejsze és a favágás: μήτηρ δ' ἡμῆ χά κοινολεχῆς Ἀἴγισθος ὅπως δρῶν ὄλο-τόμοι σχίζουσι κῆρα φοινίφ πελέξει. El. 97—99. Hasonlat. 11. Az

írás: ταῦτ' ἐπίστω, καὶ γράφω (a megjegyzés) φρενῶν ἔσω. Phil. 1325. 12. Az író tábla: θὲς δ' ἐν φρενὸς δέλοισι (az emlékező tehetőség) τοὺς ἐμοὺς λόγους. Fr. 535. 13. A koczká; ἀεὶ γὰρ εὖ πίπτουσιν οἱ Διὸς χύβοι (szerencsével birni). Fr. 762. 14. A kockajátékos és a bukó kocka: | στέργειν δὲ τὰ χπεσόντα καὶ θέσθαι πρέπει σοφὸν κυβευτήν (a ki valamit merészél, legyen azután megelégedve az eredménnyel s igyekezzék azt erejéből jóvá tenni). Fr. 686.

IV. A mythologia.

Az Erebus: l. XXIII, 25.

V. A testgyakorlás.

A testgyakorlás: οὐδ' ἀγύμναστον (kinzás nélkül) μὲν ἔαν ἔοικεν ἢ τάλαινα διάβορος νόσος. Trach. 1083—1084.

VI. A versenyjátékok.

1. Az öklöző: * Ἐρωτι μὲν νῦν ὅστις ἀντανίσταται πίκτης ὅπως ἐς χειρᾶς, οὐ καλῶς φρονεῖ. Trach. 441—442. Hasonlat. 2. A koszorú: ἔβα, πρὶν . . . στεφάνωμα (az ormó) πύργων πευκίανθ' Ἥφαιστον ἐλεῖν. Ant. 120—122.

VII. A zene.

A fuvola, a φῶσα, a bőrkötelék és a fuvolajátszás: φουσᾷ γὰρ οἱ συμχροῖσιν ἀλλήλοισι ἔτι, ἀλλ' ἀγρίαις φύσαισι φορβεῖα ἄτερ (nem csak hogy nem szerény, hanem még gögös is). Fr. 753. Allegoria.

VIII. A költészet.

A vers mérése: τί δε ῥυθμίσεις (a találgatás) τὴν ἐμὴν λύπην ἔπου; Ant. 318. |

IX. Az építészet.

1. Az építés: εὖ γὰρ καὶ διχοστατῶν λόγος σύγκολλα τὰ μφοῖν εἰς μέσον τεκταίνεται (az egyesítés). Fr.] 745. 2. Az építész, a csapósínor és az egyenes irány: ἴσον μετρῶν ὀφθαλμὸν, ὥστε τέκτονος παρὰ στάθμην ἰόντος ἰρθοῦται κανών. Fr. 421. Hasonlat.

X. A szobrászat.

A viaszmintához való lyukas agyagforma: *ἀσπίς μὲν ἡμῶν λέγδός ὡς πυκνομματοεῖ*. Fr. 33. Hasonlat.

XI. Az orvostudomány.

1. A gyógyítás: *ἄναξ, Ποσειδᾶν, ἱπποισιν τὸν ἀκεστῆρα* (a fékezés) *χαλινὸν πρώταισι ταῖσδε κτίσας ἀγρυαῖς*. O. C. 713—715. 2. Az okos orvos és a seb, melyet föl kell vágni: *οὐ πρὸς ἰατροῦ σοφοῖ θρηγεῖν ἐπωδᾶς πρὸς τομῶντι πῆματι* (az okos rokon nem szokta sírással lebeszélni meghalni akaró barátját). Ai. 581.—582. Allegoria. 3. Az orvos, a betegség és a gyógyszer: *ὅστις . . . μεῖζον προσάπτει τῆς νόσου τὸ φάρμακον, ἰατρός ἐστιν οὐκ ἐπιστήμων κακῶν* (ki a bajon túlszigoru eszközökkel akar segíteni, esztelen ember). Fr. 514. Allegoria.

XII. A kovácmesterség.

1. A könnyen törő, merev aczél: *τὸν ἐγκρατέστατον σίδηρον ὀπτὸν ἐκ πυρὸς περισκελῆ θραυσθέντα καὶ ῥαγέντα πλεῖστ' ἂν εἰσίδοις* (ha nem tágitasz, el kell esned). Ant. 474—476. Allegoria. 2. A lágyított vas: *καρῶ γὰρ, ὅς τὰ δεῖν ἐκαρτέρουν τότε, βαφῆ σίδηρος ὡς ἐθελίνθην στόμα*. Ai. 650—651. Hasonlat.

XIII. A háború.

1. A háború: *τίχτουσ' ἀεὶ ψυχᾷ πολέμους* (az ellenséges gondot). El. 218—219. 2. A hadsereg: *στρατὸς* (a tömeg) *δ' ὅπως ὄρᾳ νιν ἐκπεπτωχότα δέφρων, ἀνωλόλυξε τὸν νεανίαν*. El. 749—750. 3. A fölfegyverzés: *σὺ γὰρ πάγκλυτον αἰῶνα κοινὸν εἶλον, τὸ μὴ καλὸν καθοπλίσασα* (a kihívás). El. 1085—1086. 4. A harsona: *ὦ φθέγμ' Ἀθήνας . . . ὡς ἐνμαθές σου . . . φώνημ' ἀκούω . . . χαλκοστόμου κάδωνος ὡς Τυρσηνικῆς*. Ai. 14—17. Hasonlat. 5. A lándzsa: *νοσεῖ δέ μοι πρόπας στόλος, οὐδ' ἔνι φροντίδος ἔγχος* (a védelem). O. R. 168—170. 6. A lándzsa hegye: *a) νόμφαν ἄγαγες ἀπ' αἰπεινᾶς τάνδ' Οἰχάλιας αἰχμᾶ* (a vár). Trach. 857—859. *b) ὀμμάτων ἄπο λόγγας* (a sóvárgó pillantás) *ἀφίησιν*. [Fr. 169. 7. A lándzsa dobása: *ἦ καὶ πρὸς Ἀτρεΐδαισιν ἤχμασας* (a fölemelés) *χέρα*; Ai. 97. 8. A nyíl: *ἐδίδαξεν . . . δύσομβρα φεύγεν βέλη* (a záporosó). Ant. 355—359. 9. A nyíllal való lövés: *καθ' ὑπερβολὴν τοξεύσας*

(kitalálni a titkot) *ἐκράτησε τοῦ πάντ' εὐδαίμονος ὄλβου*. O. R. 1196—1197. 10. Az íjász és a nyíl: *τοιαιῶτά σου, λυπεῖς γὰρ, ὥστε τοξότης ἀφῆκα θυμῷ καρδίας τοξεύματα βέβαια*. Ant. 1084—1086. Hasonlat. 11. Az íjász, a cél és a nyíllal való lövés: *πάντες ὥστε τοξόται σκοποῦ τοξεύετ' ἀνδρὸς τοῦδου*: Ant. 1033—1034. Hasonlat. 12. A megölt ellenségnek fegyvereitől való megfosztása: *ὄν αἰόλα νόξ ἐναριζομένα* (az elenyésztés) *τίκτει κατευνάζει τε, φλογιζόμενον Ἄλιον αἰτώ*. Trach. 94—95. 13. Az erőd: *θανάτων δ' ἐμᾶ χώρα πύργος* (az oltalmazó) *ἀνέστα*. O. R. 1200—1201. 14. Az erőd (és a hajó): *οὐδέν ἐστιν οὔτε πύργος* (az állam) *οὔτε ναῦς* (az állam) *ἔρημος ἀνδρῶν μὴ ἱξνοικούντων ἔσω*. O. R. 56—57. Allegoria. 15. A szétrombolás: *a) ὄλωλα, διαπεπόρθημι* (tönkrejutni) *φίλοι*. Ai. 896. *b) τυφλῆς ὑπ' ἄτης ἐκπεπόρθημι* (tönkrejutni) *τάλας*. Trach. 1104.

XIV. Az állami élet.

1. Az őrizet: *ὀρῶ, φίλοι γυναῖκες, οὐδέ μ' ὄμματος φρουρὰν* (a figyelem) *παρηλθε*. Trach. 225—226. 2. A ki sorsolás alapján bir valamit: *αἰθεσαι δὲ μητέρα πολλῶν ἐτῶν κληροῦχον* (a ki valamit bir). Ai. 507—508. 3. A megszökött rab: *a) ἦλθ' ἐναντίος, οἱ δραπέτην* (hamis) *τὸν κληῖρον ἐς μέσον καθείς*. Ai. 1284—1285. *b) δοῦλον γὰρ ἐν δεσμοῖσι δραπέτης ἀνήρ κῶλον ποδισθεῖς πᾶν πρὸς ἡδογὴν λέγει* (te Perseus, ki előbb megszöktél, most tetszésem szerint beszélsz, mert kezeim közt vagy). Fr. 60. Allegoria. 4. A megszökött rabnő: *ἐνναῖος εἶη, δραπέτιν* (bizonytalan) *στέρην ἔχων*. Fr. 184.

XV. A vadászat.

1. A vadászás: *a) δέδορξά σε πειρὰν τιν' ἐχθρῶν ἀρπάσαι* *θηρώμενον* (a leskelődés). Ai. 1—2. *b) ἐπὶ σκηναῖς σε ναυτικαῖς ὀρῶ Αἴαντος . . . κνηγετοῦντα* (a figyelés). Ai. 3—5. *c) πρόθυμος εἰς ὄδον κναγία* (a leszállás). Ai. 37. *d) θήραν* (az üldözés) *ἔχων*. Ai. 564. *e) θηρῶν* (az utánajárás) *οὐ πρόκειται τὰμήχανα*. Ant. 92. *f) σὺν δέ νιν θηρώμεθ'* (az elfogás). Ant. 432—433. *g) τυραννίδα θηρῶν* (a törekvés); O. R. 541—542. *h) σε εἶλε θηρώνδ'* (az üldözés) *ἢ τύχη*. O. C. 1026. *i) θηρῶσθαι* (az utánajárás) *κενά*. El. 1054. *j) θηρατέ* (a kézre kerítés) *οὐν γίγνεται ἄν*. Phil. 116. *k) οὐς ἐθήρων* (az üldözés) *πρόσθε θηράσουσιν* (az üldözés). Phil.

958. *l)* ὦ χεῖρες . . . συνθηρόμεναι (a legyőzés). Phil. 1004—1005. *m)* μ' ἐθροάσω (az elfogás). Phil. 1007. *n)* λύγχα θηρατηρίαν (az elbájolás). Fr. 421. *o)* φιλεῖ γὰρ ἄνδρας πόλεμος ἀγρεύειν (a megölés) νεούς. Fr. 498. 2. A zsákmány: *a)* τήνδ' ἐγχειρούμεν ἄγγραν (a mi el van fogva). O. C. 950. *b)* τὸν εὖαγρον (az eredménydús) τελειῶσαι λόγον. O. C. 1089. *c)* ἔδειξ' Ἀχαιοῖς ἐς μέσον θήραν (a zsákmány) καλήν. Phil. 609. *d)* θήραν (a zsákmány) τήνδ' ἄλλως ἔχομεν τόξων. Phil. 839—840. 3. A nyomozás: *a)* κεῖνον γὰρ, οὐδέν' ἄλλον, ἰγνεύω (az utánajárás) πάλαι. Ai. 20. *b)* διώκων καξιγροσκοπούμενος (a keresés). Ai. 997. *c)* οἱ γὰρ ἂν μακρὰν ἰγνευον (a kutatás) αὐτό. O. R. 220—221. *d)* ἄνδρα πάντ' ἰγνεύειν (a keresés). O. R. 475. *e)* ἵππους νομάδας ἐξιγροσκοπῶν (a fölkeresés). Trach. 271. 4. A nyom: ἴγνος (a nyom) παλαιῦς δυστέκμαρτον αἰτίας. O. R. 109. 5. A vadászkutya: *a)* εὔθ' δὲ σ' ἐκφέρει κυνὸς Λακωνίης ὡς τις εὖρνος βάσις. Ai. 7—8. Hasonlat. *b)* βεβῆσιν ἄρτι δωμάτων ὑπόστροι μετάδρομοι κακῶν πανουργημάτων ἄφυκτοι κύνες (a boszuló). El. 1386—1388. 6. A vadászhaló: ἐν τοῖσιν αἰτοῖς δικτύοις (a körülmény) ἀλίσχεται. Fr. 671.

XVI. A halászat.

A halászháló: καθήψεν ὄμοις τοῖς ἐμοῖς Ἐρινύων ὕφαντὸν ἀμφίβληστρον (a ruha). Trach. 1051—1052.

XVII. A lótenyésztés és a lóverseny.

1. A nemesvérü, fület hegyező ló: ὄσπερ γὰρ ἵππος εὐγενῆς, κἄν ἦ γέρον, ἐν τοῖσι δευνοῖς θυμὸν οὐκ ἀπώλεσεν, ἀλλ' ὀρθὸν οὐς ἴστησεν, ὡσαύτως δὲ σὺ ἡμῶς τ' ὑπρίνεις καὶ τὸς ἐν πρώτοις ἔπει. El. 25—28. Hasonlat. 2. A tüzes ló, a gyeplő és a fékezés: σμικοῦν χαλινῶ δ' οἶδα τοὺς θυμουμένους ἵππους καταρτυθέντας (a kik nem engednek, könnyen legyőzetnek). Ant. 477—478. Allegoria. 3. A gyeplő: ὀξυτέρω κινήσασα χαλινῶ (a kényszer). Ant. 109. 4. A zabola: *a)* ὀρῶν νεκρὸν στόμα (a parancs) δέχγεται τὰμά. El. 1461—1462. *b)* ὦ φυγὴ σκληρὰ χάλυβος λιθοκόλλητον στόμιον (az önuralom) παρέχουσ', ἀνάπαιε βοήν. Trach. 1260—1262. 5. A csikó, a lovasz, az istálló (a vetés és az aratás): κόρης δὲ πένθος λαγχάνω πώλου δίκην, ἦτις συναρπασθεῖσα βουκόλων ὑπο μάνδραις ἐν ἱππέλαισιν ἀγρία χειρὶ θέρος θερυσθῆ ξυνοθὸν (levágták sárga sörényét) ἀχένων ἄπο. Fr. 587. Hasonlat. 6. A jól tartott csikó: σὺ δὲ σφαδάξεις, πῶλος ὡς εὐφορβία. Fr.

727. Hasonlat. 7. A sörény: *τυφῶς ἀείρας σκηπτόν, . . . πῆμπλησι πεδίον, πᾶσαν αἰκίζων φόβην* (a lomb). Ant. 418—419. 8. A lóidomítás: *ὠμοῖς αὐτόν ἐν νόμοις πατρὸς δεῖ πωλοδαμνεῖν* (a nevelés). Ai. 548—549. 9. A kettős fogat: *οἴχεται τέκνων ἀποσπάσας μου τὴν μόνην ξυνωρίδα* (a társnö). O. C. 894—895. 10. A jobb oldali lógós: *ἄλλα δ' ἐπ' ἄλλοις ἐπενόμα στυφελίζων μέγας Ἄρης δεξιόσειρος* (erőteljes). Ant. 139—140. 11. A versenytér sorompója: *παλτῶ ῥιπτεῖ πυρὶ βαλβίδων* (az ormó) *ἐπ' ἄκρων ἕδη νίκην ὀρμῶντ' ἀλαλάξαι*. Ant. 131—133.

XVIII. A baromtenyésztés.

1. A legelés: *a) κούφοις πνέυμασι βόσκον* (a szórakozódás). Ai. 558. *b) γγροβόσκος* (az ápoló) *εἰσαεῖ*. Ai. 570. *c) ἐλπῖσιν δὲ βόσκομαι* (reményt táplálni). Ant. 1246. *d) τὴν γοῦν πάντα βόσκουσαν* (a táplálás) *φλόγα*. O. R. 1425. *e) τὸ γὰρ νεάζον ἐν τοιοῦταδε βόσκεται* (az élés) *χώροισιν αὐτοῦ*. Trach. 144—145. *f) ἐν λιμῶν τε καὶ κακοῖσι βέσκων* (a táplálás) *τὴν ἀδηφάγον νόσον*. Phill. 312—313. *g) οἰκτρὰ γὰρ βόσκειν* (a dühöngés). Phil. 1167. *h) μὰ τὴν ἐκεῖνον οὐελίαν, ἧ βόσκεται* (bele van merülve). Fr. 144. *i) βόσκει* (a birtoklás) *δὲ τοὺς μὲν μοῖρα δυσαμερίας, τοὺς δ' ὄλβος ἡμῶν*. Fr. 518. *j) ἐλπῖς γὰρ ἡ βόσκουσα* (a táplálás) *τοὺς πολλοὺς βροτῶν*. Fr. 687. 2. Az együtt legelő marha: *a) αἱ δὲ σύννομοι* (a feleség) *τάξω βίου. τροφεία πορσύνουσ' αἰεῖ*. O. C. 340—341. *b) ζῶ βίον μοχθηρόν, ἔχ τε σοῦ κακοῖς πολλοῖς αἰεῖ ζυνοῦσα τοῦ τε συννόμου* (a férj). El. 599—600. *c) ἧ πον ἐλεινὸν ὄρῳς, φρένας εἶ τινας ἔχεις, τὸν Ἡράκλειον ξύνομον* (a barát). Phil. 1130—1132. 3. Az egyedül legelő marha: *νῦν δ' αὖ φρενὸς οἰοβώτας* (makacs) *φίλοις μέγα πένθος ἡρῶται*. Ai. 614—615. 4. Az elhagyott borju: *κάπδ μητρὸς ἄφαρ βέβαζεν ὥστε πόρτις ἐρήμα*. Trach. 529—530. Hasonlat. 5. A dolgozó ökör: *ὄδ' ἀνὴρ οὐ πρὶν ἂν φάγη καλῶς ὁμοια καὶ βοῦς ἐργάτης, ἐργάζεται*. Fr. 149. Hasonlat. 6. A bika: *φοιτᾷ γὰρ ὑπ' ἀγρίαν ὕλαν ἀνά τ' ἄντρα καὶ πέτρας ἄτε ταῦρος*. O. R. 476—478. Hasonlat. 7. A bömbölő bika: *ὑπεστέναξε ταῦρος ὡς βρυχώμενος*. Ai. 322. Hasonlat. 8. A pásztor: *ἐφῆῃρε δ' ἄστρων μέτρα καὶ περιστροφὰς, νεῶν τε ποιμαντῆρσιν* (a kormányos) *ἐνθαλασσίων*. Fr. 379, 9—10. 9. Az igazás: *a) τῶδ' ὑπεζύγην* (a kényszerítés) *πόνω*. Ai. 24. *b) ἄτη συγκατέξευχται* (a bebonyolódás) *καχῆ*. Ai. 123. *c) νέοισιν ἐγκαταξέβησας* (a hozzáadás) *τρόποις*. Ai. 736. *d) χρυπτομένα δ' ἐν τυμβήρει θαλάμω*

κατεξεύχθη (a bezárás). Ant. 946. e) ζεύχθη (a bezárás) δ' ὀξύβολος παῖς ὁ Δρύαντος. Ant. 955. f) γάμοις με δεῖ μητρὸς ζυγῆναι (a bebonnyolódás). O. R. 825—826. g) κόρη γὰρ, οἶμαι δ' οὐκέτ' ἀλλ' ἐξευγμένην (a feleség). Trach. 538. h) σὺ μὲν κλοπῇ τε κἀνάγκῃ ζυγεῖς (a kényszerítés) ἔπλεις. Phil. 1025—1026. 10. Az iga: οὐδ' ὑπὸ ζυγῶ λόφον δικαίως εἶχον (nem engedelmeskedtek a hatalomnak). Ant. 291—292. 11. A négyes fogat: ἦν ποταμοῦ σθένος, ἐφίκερω τετραόρου (négylábu) φάσμα ταύρου. Trach. 507—508. 12. A marha és az ostor: μέγας δὲ πλευρὰ βοῦς ὑπὸ σμικρῶς ὅμως μάλιστα ὀρθὸς εἰς ὄδον πορεύεται (az erős embert engedelmességre kényszerítheti előljárója). Ai. 1253—1254. Allegoria. 13. Az ösztökölés: a) αἰὲν ἡμῶς . . . σὺν ὀλοφ κεντήσεσθ' (a szomorítás). Ai. 1244—1245. b) μήδ' ὀλωλότα κέντει (a sértegetés). Ant. 1029—1030. 14. Az ösztöke: a) οἶον εἰσέδον μ' ἄμα κέντρων (a kín) τε τῶνδ' οἴστρημα καὶ μνήμη κακῶν. O. R. 1317—1318. b) αἰκίξει θυγρὸς ὀλόεντα κέντρ' (a méreg). Trach. 838—840. c) κωτίλος δ' ἰάνηρ λαβῶν πανούργα χερσὶ κέντρα (a kormánybot) κηδέει πόλιν. Fr. 606.

XIX. A méhtenyésztés.

A dongó méhraj: βομβεῖ (a lármázás) δὲ νεκρῶν συμῆνος (a tömeg). Fr. 693.

XX. A kertészet és a földmivelés.

1. Az ültetés: a) φυτεύει (az okozás) πῆμ'. Ai. 953. b) ἀνωφέλγητα φυτεύει (a nemzés) τέκνα. Ant. 645. c) ξυμφυτεύεισσι (más valakivel együtt kigondolni) τοῦργον. O. R. 347. d) ὕβρις φυτεύει (csinál) τύραννον. O. R. 873. e) γὰρ, ὦ φυτεύσαμεν (a nemzés), ὀλώλαμεν. O. R. 1504—1505. f) τοῦ κακοῦ πότμου φυτευθεῖς (a nemzés). O. C. 1323—1324. g) δεινὰν δεινῶς προφυτεύσαντες (a mutató) μορφάν. El. 199—200. 2. Az ültetés és a mag: ὦ γάμοι, γάμοι, ἐφύσαθ' ἡμῶς, καὶ φυτεῖσαντες (a nemzés) πάλιν ἀνεῖτε ταῦτ' ὄσπερ. O. R. 1403—1405. 3. Az ültető: a) ὁ φυτεύσας (a nemző) πατήρ. Ai. 1296. b) φονεὺς δ' ἐσοίμην τοῦ φυτεύσαντος (a nemző) πατρός. O. R. 793. c) ἀλλ' οὐποτ' εἶμι τοῖς φυτεύσασι (a szülők) γ' ὁμοῦ. O. R. 1007. d) ἦ μὴ μῆσσιμα τῶν φυτευσάντων (a szülők) λάβης; O. R. 1012. e) τοῦ φυτουργοῦ (a nemző) πατρὸς . . . προυξένησαν ὄμματα. O. R. 1482—1483. f) βίου δὲ λόφονος ἡμῶς κυρῆσαι τοῦ φυτεύσαντος (a nemző) πατρὸς. O. R. 1513—1514. g) τοὺς φυτεῦ-

σαντας (a szülők) σέβειν. O. C. 1377. h) οὐ γὰρ δικαιοῦς τοῦ φυτεύσαντος (az atya) κλέειν. Trach. 1244. i) ἀλλ' οὐδὲν ἔξω τοῦ φυτεύσαντος (az atya) σύ γε ὀρθῶς οὐδὲ φωνεῖς. Phil. 904—905. j) πρὸς τοὺς τεκόντας καὶ φυτεύσαντας (az atya). Fr. 61. 4. A kapa: χουσιῆ μακέλλη (a villám) Ζηγὸς ἐξαναστραφῆ. Fr. 767. 5. A szántófeld: a) ἀρώσιμοι γὰρ εἰσι χιτέρων γύαι (más lányt is lehet még nőül venni). Ant. 569. Allegoria. b) φοιτᾷ γὰρ ἡμᾶς ἔργος ἐξαιτῶν πορεῖν, γυναῖκα τ' οὐ γυναῖκα, μητρόφαν δ' ὅπου κίχοι διπλῆν ἄρουραν (az anya) οὕτε καὶ τέκνων. O. R. 1255—1257. 6. A szántás: οὐδ' ὀρών οὐδ' ἱστορῶν πατῆρ ἐφάνθη ἐνθεν ἀπὸς ἡρόθην (a nemzés). O. R. 1484—1485. 7. A barázdálás: ὄγλον ἔυιοιγ' ὡς φορβῆς χρεῖα στίβον ὀρμεύει (magát vonszolni) τόνδε πέλας που. Phil. 162—163. 8. Az ugarolás: δις ταυτὰ βούλει καὶ τρις ἀναπολεῖν (az ismétlés) μὲ ἔπη; Phil. 1238. 9. A vetés (das Säen): a) σ' ἔσπειρε (a nemzés). Ai. 1293. b) γυναῖχ' ὀμόσπορον (közös). O. R. 260. c) τοῦ πατρὸς ὀμόσπορος (a közös nemző) τε καὶ φονεύς. O. R. 459—460. d) χουτῶς ἀδῶν ἐνοικῆσεις πόλιν σπαρτῶν (a bennszülött) ἀπ' ἀνδρῶν. O. C. 1533—1534. e) ὄτ' ἔσπειρ' (a nemzés). El. 533. f) βοᾷτε τὸν ὀμόσπορον (a rokon) Ἄρτεμιν. Trach. 212. 10. A vetés (die Saat): a) ὀνειδίξεις σποράν (a nemzetség). Ai. 1298. b) τέκνων σπορᾷ (a nemzetség). Ant. 1164. c) Εὐρύτου σπορά (a nemzetség) τίς ἦν; Trach. 316. d) Εὐρύτου σποράν (a gyermek) ἄγειν; Trach. 420. e) I. xvii. 5. 11. A szántás és a vetés (das Säen): τὴν τεκοῦσαν ἤροσεν (az egyesülés), ὅθεν περ ἀπὸς ἐσπάρη (a származás). O. R. 1497—1498. 12. A vetés: οὐκ ἔπειθε τὸν φυτοσπόρον (az atya) τὴν παῖδα δοῦναι. Trach. 359—360. 13. A mag: a) σπέρμα (a gyermek) Λαερτίου πατρός. Ai. 1393. b) ἃ δὲ σπέρμα (a gyermek) μὲν ἀρχαιογόνων ἄντασ' Ἐρεχθεϊδῶν. Ant. 981—982. c) τοῦμόν δ' ἐγὼ, κεῖ σμικρὸς ἐστι, σπέρμ' (a nemzetség) ἰδεῖν βουλῆσομαι. O. R. 1076—1077. d) φυτεύσαντες πάλιν ἀνεῖτε ταυτὸν σπέρμα (a nemzetség). O. R. 1404—1405. e) τίνας εἰ σπέρματος (a nemzetség), ὃ ξένε; O. C. 215. f) ὃ σπέρμ' (a gyermek) ὀμαιμιον. O. C. 331. g) γῆς ἐμῆς ἀπηλάθη πρὸς τῶν ἐμαντοῦ σπερμάτων (a gyermek). O. C. 599—600. h) ὃ σπέρμ' (a gyermek) ἀνδρὸς τοῦδ'. O. C. 1275. i) ὃ σπέρμ' (a gyermek) Ἄρτεως. El. 1508. j) πρὸς τοῦμόν οὕτω σπέρμα (a rokonság). Trach. 304. k) σπέρμα (a gyermek) σῶν ὀμαιμόνων. Trach. 1147. l) ὃ σπέρμ' (a gyermek) Ἄχιλλέως. Phil. 582. m) ὃ σπέρμ' (a gyermek) Ἄχιλλέως. Phil. 1066. 14. A sarjazás: a) ἀνθρώπου

φύσιν βλαστᾶν (a születés). Ai. 760—761. *b) ἀρ' ᾧδ' ἄριστος ἐξ ἀριστέων δυοῖν βλαστῶν* (a származás). Ai. 1304—1305. *c) κακὸν νόμισμ' ἔβλαστε* (a lét). Ant. 296. *d) οὐδ' ὅς ἂν βλάστη* (vele születve lenni) *μένει νοῦς*. Ant. 563—564. *e) ὅστις ἂν βλάσται* (a születés). Ant. 912. *f) ἀλλ' ἢ τέκνων δῆτ' ὄφεις ἦν ἐφίμερος, βλαστοῦσ'* (a fölnevekedés) *ὅπως ἔβλαστε* (a fölnevekedés), *προσλεύσσειν ἐμοί*. O. R. 1375—1376. *g) ματρὸς κοινᾶς ἀπέβλαστον* (a születés) *ᾧδινος*. O. C. 534. *h) βλαστᾶνει* (a keletkezés) *δ' ἀπιστία*. O. C. 611. *i) ἐν τίνι τοῦτ' ἔβλαστ'* (meglenni) *ἀνθρώπων*. El. 238. *j) τλημονεστάτη γυνή πασῶν ἔβλαστε* (a születés). El. 439. *k) τοὺς δὲ πρόσθεν εὐσεβεῖς κάξ εὐσεβῶν βλαστόντας* (a származás) *ἐχθαλοῦσ' ἔχεις*. El. 589—590. *l) γένος βλαστειν* (tovább élni) *εἶσαι*. El. 965—966. *m) ἀφ' ᾧν τε βλάστωιν* (a származás). El. 1060—1061. *n) τίς ἂν εὐπατρις ᾧδε βλάσται* (a születés); El. 1081. *o) ἄ δὲ μέγιστ' ἔβλαστε* (a keletkezés) *νόμιμα*. El. 1095. *p) ᾧν δ' ἔβλασταν* (a származás) *οὐκ ἔχω λέγειν*. Trach. 401. *q) ἐξ ἧς ἔβλαστες* (a származás). Phil. 1311. *r) κακῶν τ' ἄπο βλαστόντας* (a származás). Fr. 94. *s) ἐπεὶ δὲ βλάσται* (a fölnövekedés). Fr. 124. *t) οὐ γὰρ ἐκ μιᾶς κοίτης ἔβλαστον* (a születés), *ἀλλ' ὁ μὲν Νηρηίδος τέκνον ἄρτι βλαστᾶνεσκεν* (a születés). Fr. 491. *u) οὐδείς ἐξοχος ἄλλος ἔβλασταν* (a származás) *ἄλλου*. Fr. 518. 15. A sarj: *a) πετραία βλάστα* (az átváltozás) *δάμασεν*. Ant. 827. *b) παιδὸς δὲ βλάστας* (a születés) *οὐ διεσχον ἡμέραι τρεῖς*. O. R. 717—718. *c) βλάστας* (az élet csiréja) *πω πενεθλίους*. O. C. 972. *d) τῆς ἐκεῖνος οὐδαμὰ βλάστας* (a származás) *ἐφώνει*. Trach. 381—382. 16. A sarjazás és a sarj: *ἧ βλαστός* (a gyermek) *οὐκ ἔβλασταν* (a fölnövekedés) *οὐπιχώριος*; Fr. 314. 17. A hajtás: *ᾧ φίλατ' ἔρνη* (a gyermek). O. C. 1108. 18. A virágzás: *a) τί γὰρ πατρὸς θάλλοντος* (boldognak lenni) *εὐκλείας τέκνοις ἄγαλμα μεῖζον*. Ant. 703—704. *b) οὕτω τᾶς μανίας δεινὸν ἀποστάζει ἀνθρόν* (dühöngő) *τε μένος*. Ant. 958—960. *c) ἠῦθονε θάλλον* (boldognak lenni) Ant. 1164. *d) κατ' ἧμαρ καὶ κατ' εὐφρονήν ἀεὶ θάλλοντα* (megújulni). El. 259—260. *e) βίῳ θάλλοντ'* (szerencsés). El. 951—952. *f) ἔρωγέ σφ' ἔλειπον . . . θάλλοντα* (erőteljes) Frach. 212. *g) ἦνθηκεν* (nagyobbodni). Trach. 1089. *h) ἧ δ' ἐμῆ νόσος ἀεὶ τέθηλε* (a dühöngés). Phil. 258—259. *i) ἀλλὰ καὶ μέγα θάλλοντές* (szerencsés) *εἰσι*. Phil. 419—420. *j) Ἰβρις . . . ἐν νεοῖς ἀνθεῖ* (az uralkodás). Fr. 705. 19. A virág: *a) ᾧν ἀφαρπάξεν φιλεῖ ὀφθαλμὸς ἀνθος* (a szépség). Trach. 548—549. *b) τόδ' ἀχίλητον μα-*

νίας ἄνθος (a nagyság). Trach. 999—1000. *c)* πόθεν ποτ' ἄλλοπον ὥδε εἶρον ἄνθος (az enyhítés) ἀνίας. Fr. 182. 20. A gyümölcs: οὐκ ἐξάγουσι καρπὸν (a köszönet) οἱ ψευδεῖς λόγοι. Fr. 717. 21. Az aratás: *a)* γλῶσσαν ἄκραν ῥίπτει θερίας (a levágás). Ai. 238—239. *b)* κακῶς ἄθαρτος ἐκπέσοι χθονός, γένους ἄπαντος ῥίζαν ἐξημημένους (tönkre tenni). Ai. 1177—1178. *c)* κατ' αὖ νιν φοινία θεῶν τῶν νερτέρων ἀμῆ (a levágás) κοπίς. Ant. 601—602. *d)* ἀπάμῃσον (a levágás) ὡς τάχιστα. Phil. 749. *e)* τὸ δ' ἀλώσιμον ἀμῆ (könnyen fölfogható, megérthető) φροντίδι, παῖ, πόνος ὁ μὴ φοβῶν χράτιστος. Phil. 863—864. *f)* I. xvii, 5. 22. A földmives, a szántóföld, a vetés és az aratás: κάφύσαμεν δὴ παῖδας, οὐδ' κεινός ποτε, γῆτης ὅπως ἄρουραν ἔκτοπον λαβῶν, σπεῖρων μόνον προσεῖδε κάξαρμῶν ἄπαξ. τοιοῦτος αἰὼν ἐς δόμους τε καὶ δόμων ἀεὶ τὸν ἄνδρ' ἔπεμπε λατρεύοντά τω. Trach. 31—35. Hasonlat.

XXI. A szőlőmívelés.

A szőlőtőke és a bor: ἀναξέουσι θρομβώδεις ἀφροὶ, γλαυκῆς ὀπώρας ὥστε πίνος ποτοῦ χυθέντος ἐς γῆν Βακχίας ἀπ' ἀμπέλου. Trach. 702—704. Hasonlat.

XXII. A kereskedelem.

1. Az eladás: *a)* τί με κατὰ σκότον ποτὲ διεμπολῆ (az elárulás) λόγοισι πρὸς σ' ὁ ναυβάτης; Phil. 578—579. *b)* οἶμοι πέρομαι (megcsalva lenni) καπόλωλ. Phil. 978. 2. Az eladás és a fölrakás az eladás végett: τῶν δ' ὑπαὶ γένους ἐξεμπολῆμαι κάμπεφόρισμαι (az elárulás és magától való eltaszítás) πάλαι. Ant. 1035—1036. 3. A megvevés: *a)* ἄρ' ἠμπολόηκας (a czélt elérni), ὥσπερ ἡ φάτις κρατεῖ; Ai. 978. *b)* ὡς μὴ ἠμπολόησων (az ámitás) ἴσθι τῆν ἐμὴν φρένα. Ant. 1063. *c)* καὶ γὰρ ὑστέρω τό γ' εἴδ' πρόσσειν, ἐπεὶ πύθοιτο, κέρδος ἐμπολῆ (hasznott hajtani). Trach. 92—93. 4. A kereskedő és az áruczikk: παρεσδέδεγμαί, φόρτον ὥστε ναυτίλος, λωβῆτὸν ἐμπολόημα τῆς ἐμῆς φρενός. Trach. 537—538. Hasonlat. 5. A kereskedő társa: *a)* οὐδ' ὄνομα πρὸς τοῦ τῶν ξυνεμπορών (az utitárs) ἔχεις; Trach. 318. *b)* Ἀχιλλέως παῖ, τόνδε τὸν ξυνεμπορον (a barát) . . . ἐκέλευσ' ἐροῖ σε ποῦ κρυῶν εἴης φράσαι. Phil. 542—543.

XXIII. A hajózás.

1. A hajó: I. XIII, 14. 2. A hajó előrésze: ἴδ', ὃ φίλα γυναικῶν, τὰδ' ἀντίπρωρα (a mi szemünk előtt van) δὴ σοι βλέπειν πάρεσθ' ἐναργῆ. Trach. 222—224. 3. A vitorla alsó végei és a fölfordított hajó: ναὺς ὅστις ἐγκρατῆ πόδα τείνας ὑπείκει μηδὲν, ὑπτίους κάτω στρέφας τὸ λοιπὸν σέλμασιν ναυτίλλεται (a ki nem enged a kényszerűségnek, annak el kell esni). Ant. 715—717. Allegoria. 4. A horgony: ἀλλ' εἰσὶ μητρὶ παῖδες ἄγκυραι (az oltalom) βίου. Fr. 612. 5. A hajó feneékén összegyűlt víznek kimerítése: μήτε μήτηρο ὡς κακῆ δόσασκέ με μήδ' ὡς πατρῶαν κτῆσιν Αἰγισθοῦ δόμων ἀντλεῖ (az elpazarolás). El. 1289—1290. 6. A főparancsnokság a hajón: τοιγὰρ δι' ὀρθῆς ἐναυκλήρεις (a kormányzás) πόλιν. Ant. 994. 7. A kormányos: οὐ γάρ τις ἂν δύναιτο προωρατῆς (a vezér) στρατοῦ τοῖς πᾶσι δεῖξαι καὶ καταρχέσαι χάριν. Fr. 470. 8. A kormányozás: πάντα γὰρ τὰ τ' οὖν πάρος τὰ τ' εἰσέπειτα σῆ κυβερνώμαι (a vezetés) χειρὶ. Ai. 34—35. 9. Az evezés: a) τοίας ἐρέσσουσιν (a támadás) ἀπειλὰς δικρατεῖς Ἀρσεῖδαι καθ' ἡμῶν. Ai. 251—252. b) μῆτιν ἐρέσσων (a gondolás). Ant. 159. c) ἐν μεταλλαγῇ πολυμηχάνου ἀνδρὸς ἐρέσσει (a kezelés). Phil. 1134—1135. 10. Az evezés más valakivel együtt: ἔξεστι οὖν εἰπόντι τὰλχθῆ φίλω σοι μηδὲν ἦσσαν ἢ πάρος συνηρημεῖν (barátnak lemmi). Ai. 1328—1329. 11. A hajóparancsnok a hajós és a szélvész: ἦδη ποτ' εἶδον ἀνδρ' ἐγὼ γλώσση θρασὺν ναύταις ἐφορηῆσαντα χειμᾶνος τὸ πλεῖν, ᾧ φθέρμ' ἂν οὐκ ἐνεῦρες, ἦνίκα ἐν κακῷ χειμῶνος εἶχετ', ἀλλ' ὑφ' εἴματος κρυφεῖς πατεῖν παρεῖχε τῷ θέλοντι ναυτίλων (te arra akarsz engem kényszeríteni a mostani komoly körülmények között, hogy olyas valamit tegyek, a mit nem akarok; de majd hallgatni fogsz, ha ennek következtében azután meggyül velem a bajod). Ai. 1142—1146. Allegoria. 12. Az utitárs a hajón: ἀλλ' ἐν κακοῖς τοῖσιν οὐκ αἰσχύνομαι ξύμπλον (az utitársnő) ἐμναυτῆν τοῦ πάθους ποιουμένη. Ant. 540—541. 13. A hajózás: a) ἦδ' ἐστὶν ἡ σώζουσα καὶ ταύτης ἐπι πλέοντες (a rábizás) ὀρθῆς τοὺς φίλους ποιούμεθα. Ant. 189—190. b) ἵπποισιν, ἢ κήρυλαισιν ναυστολεῖς (a bejárás) χθόνα; Fr. 129. 14. A hajózás behúzott vitorlákkal: νῦν δ' ἐν κακοῖς μοι πλεῖν ὑφευμένη (az elővigyázat) δοξεῖ. El. 335. 15. A tengerpart: ματέρες ἀκτὰν (a lépeső) παρὰ βώμιον . . . ἐπιστενάχουσιν. O. R. 182—185. 16. A nagy tenger: μέγ' ἄρα πέλαγος (a veszedelem) ἐλαχέτην. O. C. 1746. 17. A nagy be nem hajózható

tenger: *κείνοις δ' ἴσως . . . οἷδ' ἐγὼ, φανήσεται μακρὸν τὸ δεῦρο πέλαγος οἷδ' ἐγὼ πλώσιμον* (a hosszú és veszedelmes út). O. C. 661—663. 18. A déli és éjszaki szél, a hullámok s a tenger: *πολλὰ γὰρ ὡστ' ἀκάρματος ἢ νότου ἢ βόρεια τις κύματ' ἐν εἰρέῃ πόντῳ βάντ' ἐπόντα τ' ἴδη, οὕτω δὲ τὸν Καδμογενῆ τρέφει, τὸ δ' ἀΐξει βιότου πολύπονον*. Trach. 112—119. Hasonlat. 19. A csöndes tenger: *ἐν γαλήνῃ* (a csönd) *πάντ' ἐδερχόμεν τόπον*. El. 899. 20. A kedvező szél: a) *σχέτλια γὰρ ἐμέ γε τὸν μακρῶν ἀλάταν πόνων οὐρίῳ* (a szerencse) *μὴ πελάσαι ὁρόμῳ*. Ai. 887—889. b) *ῶναξ . . . ὅς τ' ἐμὴν γὰρ φίλαν ἐν πόνοις ἀλύουσαν κατ' ὀρθὸν οὐρίας* (a szerencsés uralkodás), *τὰ νῦν τ' εὐπομπος εἰ γένοιο*. O. R. 689—696. c) *οὐρος* (a szerencse) *ὀφθαλμῶν ἐμῶν αὐτῇ γένοιτ' ἄπωθεν ἐρπούσῃ καλός*. Trach. 815—816. d) *καὶ τὰδ' ὀρθῶς ἐμπέδα κατουρίζει* (a szerencsés bekövetkezés). Trach. 827—828. 21. A kedvező szél és a feneketlen mélység: *ταύτην νόμιξες τὴν πόλιν χρόνῳ ποτὲ ἐξ οὐρίων* (a szerencse) *δραμοῦσαν ἐς βυθὸν* (a romlás) *πεσεῖν*. Ai. 1082—1083. 22. A hullámoktól ostorozott éjszaki tengerpart: *πάντοθεν βόρειος ὡς τις ἀκτὰ κυματοπλήξ χειμερία κλονεῖται, ὡς καὶ τόνδε κατακρας δεῖναι κυματοαγεῖς ἄται κλονέουσιν ἀεὶ ξυνοῦσαι*. O. C. 1240—1244. Hasonlat. 23. A hullám: a) *λεύσσειτ', εἰς ὅσον κλύδωνα* (a zavar) *δεινῆς συμφορᾶς ἐλήλυθεν*. O. R. 1524—1526. b) *Ἀθηνῶν δεινὸς ἡνωστρόφος ἔξω παρασπᾶ κἀνοχωγεύει παρείς κλύδων'* (a zavar) *ἔφιππον*. El. 731—733. 24. A hullám és a tenger háborgása: *ἰδεσθὲ μ' οἷον ἄρτι κῶμα φοινίας ὑπὸ ζάλῃς ἀμφίδρομον κυκλεῖται* (nézzétek mint ragad engem magával a vért szomjazó lélek dühössége). Ai. 351—352. Allegoria. 25. A tenger áramlata, a dühöngő Thraciai szelek, (az erebus), a feketés homok és a hullámoktól korbácsolt tengerpart: *οἷς γὰρ ἂν σεισθῆ θεόθεν δόμος, ἄτας οὐδὲν ἐλλεῖπει γενεᾶς ἐπὶ πλήθος ἔρπον. ὅμοιον ὡστε ποντίαις οἶδμα δυσπνόοις ὅταν θρήσσαισιν ἔρξιος* (a mélység) *ὑφαλον ἐπιδράμῃ πνοαῖς, κυλίνδει βυσσόθεν κελαινὰ θίνα δυσάνεμον, στόνῳ βρέμουσαι δ' ἀντικλῆρες ἀκταί*. Ant. 583—592. Hasonlat. 26. A hajó ingása: a) *ἄνδρες, τὰ μὲν δὴ πόλειως ἀσφαλῶς θεοὶ πολλῶν σάλῳ σεΐσαντες* (megpróbáltatásoknak kitenni) *ᾤρθωσαν πάλιν*. Ant. 162—163. b) *πρόδοτος δὲ μόνῃ σαλεύει* (a sors által szorongatva lenni) *Ἡλέκτρα*. El. 1074—1075. 27. A hajó ingása, (a fej) és a tenger mélysége: *πόλις γὰρ, ὡσπερ κατὰς εἰσορᾶς, ἄραν ἤδη σαλεύει* (veszélyben lenni) *κἀνακονφίσαι χίρα βυθῶν* (a veszedelem) *ἔτ' οἴχ'*

οἶα τε φοινίου σάλου (a romlás). O. R. 22—24. 28. A szerencsés és szerencsétlen kikötés: *βοῆς δὲ τῆς σῆς ποῖος οὐκ ἔσται λιμὴν, ποῖος Κιθαιρῶν οὐχὶ σύμφωνος τάχα, ὅταν καταίσθῃ τὸν ὑμέναιον, ὃν δόμοις ἄνορμον εἰσέπλευσας* (a célt saját szerencsétlenségünkre érni el), *εὐπλοίας* (a szerencse) *τυγῶν*; O. R. 420—423. 29. A kikötő: *a) τοῖς πολλοῖς γὰρ βροτῶν ἄπιστός ἐσθ' ἑταιρείας λιμὴν* (az oltalom). Ai. 682—683. *b) ἴζων, ἔν ᾗ μοι παντὸς οἰωνοῦ λιμὴν* (a gyülhely). Ant. 1000. *c) ἰὼ ἰὼ δυσκάθαρος Ἄιδου λιμὴν* (a hely). Ant. 1284. *d) ἰὼ κλεινὸν Θιδίπου χάρα, ᾗ μέγας λιμὴν* (a nőszágy) *αὐτὸς ἔρκεσεν παιδὶ καὶ πατρὶ θαλαμηπόλῳ πεσεῖν*. O. R. 1207—1209. 30. A hajóromok: *a) πᾶν δ' ἐπίπλωτο ναυαγίων* (a töredékek) *Κρισαῖον ἱππικῶν πέδον*. El. 729—530. *b) τίς οἶδεν ἑμῶν ποῦ ποδ' οἱ Φωκῆς ξένοι, οὓς φασ' Ὀρέστην ἡμῶν ἀγγεῖλαι βίου λελοιπόθ' ἱππικοῖσιν ναυαγίοις* (a töredékek). El. 1441—1444.

XXIV. A természet.

a) Általános természeti sajátságok.

1. A kör: *a) ἔπαισεν ἄρθρα τῶν αὐτοῦ κύκλων* (a szem). O. R. 1270. *β) ὁ γὰρ αἰὲν ὀρῶν κύκλος* (a szem) *λεύσσει νιν Μορίου Διός*. O. C. 703—705. *γ) τί τὸν ἄνω λεύσσεις κύκλον* (a nap). Phil. 815. *δ) ᾧ τὸ πάντ' ἰδόντες ἀμφ' ἑμοὶ κύκλοι* (a szem). Phil. 1354. *ε) ἐρρηξάτην ἐς κύκλα* (a zúrzarvar) *γαλκέων ὄπλων*. Fr. 731. 2. A völgy: *(πόδι μοι πόδι παῖς ναίει ποτ' . . . ἢ ποντίας ἀλάνας* (a tengeröböl). Trach. 96—100. 3. A földszoros: *Αἰθα . . . μελέων ἀέχουσα βίου βραχὺν ἰσθμόν* (a tartósság). Fr. 146.

b) Az állatok.

1. Az ugatás: *a) τοιαῦθ' ὑλακτεῖ* (a kiabálás) El. 229. *β) ἢ μάτην ὑλακτῶ* (a kiabálás); Fr. 58. 2. A harapás: *a) ἢ δ' αὖ μισρὰ βρούκει* (a kinzás). Trach. 987. *β) βρίχομαι* (a kinzás) *τέκνον*. Phil. 745. 3. A fark behúzása: *ὀροῶσι χροῦτοι σοὶ δ' ὑπίλλουσι* (befogni a száját) *στόμα*. Ant. 509. 4. A lármázó madarak: *παταγοῦσιν ἄπερ πτηρῶν ἀγέλαι*. Ai. 168. Hasonlat. 5. A sebesen repülő madár (és az ellenállhatlan tűz): *ἄλλον δ' ἂν ἄλλῳ προσίδοις ἄπερ εὔπτερον ὄρον κρεῖσσον ἀμαιομακτεῦ πυρὸς ὄρμενον ἀκτὰν πρὸς ἐσπέραν θεοῦ*. O. R. 175—177. Hasonlat. 6. A szárny: *a) μήτ', . . . ξυγναλοῖμι εὔ-*

κηλος γονέων ἐκτίμους ἰσχουσα πτέρυγας (a vágyódás) ὄξυτόνων γόων. El. 240—242. β) ἰ. ι. 2. 7. A röpülés: α) τίς γάρ ποτ' ἀρχῇ τοῦ κακοῦ προσέπτατο (az előrohanás); Ai. 282. β) ἔφοριζ' ἔρωτι, περιχαρῆς δ' ἀνεπτόμαν (magán kívül lenni). Ai. 693. γ) ἀνέπταν (a borzadály) φόβῳ. Ant. 1307. δ) προσήμεθα βωμοῖσι τοῖς σοῖς· οἱ μὲν οὐδέπω μακρὰν πτέσθαι σθένοντες (önállónak lenni), οἱ δὲ σὺν γήρα βαρεῖς ἰερωῆς. O. R. 15—18. ε) φοιτᾷ . . . ἀπονοσφίζων μαντεῖα· τὰ δ' ἀεὶ περιποτᾶται (körülvesz). O. R. 476—482. ζ) πέτομαι δ' ἐλπῖσιν (tanács nélkül lenni). O. R. 486. η) πᾶ μοι φθογγὰ διαπέταται (az elhangzás) φοράδην. O. R. 1309—1310. θ) εἴνασον εἴνασον ὠκυπέτα (hirtelen) μύρω. Trach. 1042. 8. A röpülés és az ugrás: α) δ' ἐνῆρετμος ἔκαργ' ἄλῖα χερσὶ παραπτομένα (a forgatás) πλάτα θρώσκει. O. C. 716—717. 9. A szomorú madár: ποθοιμένα γάρ φρενὶ πυνθάνομαι τὰν ἀμφινεικῆ Διῶνειραν ἀεὶ, οἷά τιν' ἄθλιον ὄρνιν, οὐ ποτ' ἐνθάξειν ἀδακρύτων βλεφάρων πόθον. Trach. 103—106. Hasonlat. 10. A szomorú hangú madár és a kicsinyektől kifosztott fészek: ἡ παῖς ὀραῖται κἀναχωκεύει πικρῶς ὄρνιθος ὄξιν φθόγγον, ὡς ὅταν κενῆς ἐνῆης νεοσσῶν ὄρφανὸν βλέψη λέχος· οὕτω δὲ χαῦτη, ψιλὸν ὡς ὀρᾷ νέκυν, γόοισιν ἐξάμωξεν, ἐκ ὃ' ἀρός κακὰς ἡρᾶτο τοῖσι τοῦργον ἐξεργασμένοις. Ant. 423—428. Hasonlat. 11. A panaszó fülemile: α) οὐδ' οἰκτρὰς γόον ὄρνιθος ἀηδοῦς (a szomorú anya) ἤσει δῦμορος, ἀλλ' ὄξυτόνους μὲν ὠδὰς θρηγῆσει. Ai. 629—631. β) πρόδοτος δὲ μόνῃ σαλεύει Ἡλέκτρα, τὸν ἐὸν πότμον δεῖλαια στενάχουσα ὅπως ἂ πάνθυρτος ἀηδῶν. El. 1072—1077. Hasonlat. γ) ἀρχοῦ δ' ἄρα κοῦ μακρὰν προύκλαον, ὄξυφωνος ὡς ἀηδῶν. Trach. 962—963. Hasonlat. 12. A kicsinyeitől megfosztott fülemile: οὐ μὲν δὴ λήξω θρήνων . . . μὴ οὐ τεκνολέτειρ' ὡς τις ἀδῶν ἐπὶ κωκυτῶ τῶνδε πατρῶων πρὸ θυρῶν ἰχῶ πᾶσι προφωνεῖν. El. 103—109. Hasonlat. 13. A megfogott pinty: κάτω χρέμανται σπίζ' ὅπως ἐν ἔρκεσι. Fr. 382. Hasonlat. 14. A vad galamb: μέγαν ὄκνον ἔχω καὶ πεφόβημαι πτηγῆς ὡς ὄμμα πελειᾶς. Ai. 139—140. Hasonlat. 15. A keselyű: μέγαν αἰγρυπιδῶν (a hareziás férfit) δ' ἐποδείσαντες τάχ' ἄν, ἐξαιφνης εἰ σὺ φανείης, σιγῇ πτήξειαν ἄφωνοι. Ai. 169—171. 16. Az élesen sivitó sas, (a hó) és a szárnny: ἀκτίς ἀελίου . . . ἐφάνθης ποτ' . . . τὸν λεύκασπιν Ἀργόθεν ἐκ φῶτα βάντα . . . ὄξυτέρω κινήσασα χαλινῶν ὄς ἐφ' ἡμετέρα γῆ . . . ὄξεα κλάζων αἰετὸς ἐς γῶν ὑπερέπτη, λευκῆς χιόνος πτέρυγι στεγανός (védve a fehér paizs oltalmával). Ant. 100—114. 17. A becsúszott vérszomjas kígyó: σὺ δ', ἦ κατ'

οἴκους ὡς ἔχιδν' ὑφειμένην λήθουσά μ' ἐξέπινες. Ant. 531—532. Hasonlat. 18. A vér kiszívása: ἤδε γὰρ μείζων βλάβη ξύνοικος ἦν μοι, τοῦμὸν ἐκπίνουσ' ἀεὶ ψυχῆς ἄκρατον αἷμα (szomorítani a szerencsés életet). El. 784—786. 19. A sziklához tapadó Polyp: νοῦν δεῖ πρὸς ἀνδρῖ, σῶμα πουλύπους ὅπως πέτρα, τραπέσθα γνησίου φρονήματος. Fr. 289. Hasonlat. 20. A sárkány: ἀντιάλου δυσχείρωμα δράκοντος (a vérszomjas ember). Ant. 123. 21. Az együtt élő oroszlánok: ἀλλ' ὡς λέοντε συννόμω φυλάσσετον οὔτος σε καὶ σὺ τόνδ'. Phil. 1436—1437. Hasonlat. 22. A kicsinyeitől megfosztott nőstény oroszlán: οὐχ' ἔσον τάχος δῆτ' αὐτὸν ἄξεις δεῦρο, μή τις ὡς κενῆς σχύμνον λεαίνης δυσμενῶν ἀναπράση. Ai. 985—987. Hasonlat. 23. A szétmarczangolás: δάπτει (a szomorítás) δὲ καὶ τὸ μὴ ὀδίκον. O. R. 681.

c) A növények.

A fa (és a zuhatag): ὄρᾳς παρὰ ρείθροισι χειμάρροισι ὅσα δένδρων ὑπέκει, κλώνας ὡς ἐκσώζεται (a ki enged a kényszerűségnek, az nem bukik el). Ant. 712—713. Allegoria.

d) A tűz.

1. A tűz és a hőség: ἐς τί μοι βλέψασα θάλλπει (a reszketés) τῶδ' ἀνηξέστω πυρί (az izgatottság); El. 887—888. 2. Az ellenállhatatlan tűz: I. xxiv, b, 5. 3. A szikrázás: α) αἶθωνι (fénylő) σιδήροφ. Ai. 147. β) οἶαν ἐδήλωσας ἀνδρὸς αἶθωνος (örült) ἀγγελίαν. Ai. 221. γ) πρόσθεν οὔτος ἦν αἶθων (büszke) ὑβριστῆς, νῦν δ' ἐγὼ μέγ' αἶθρονῶ. 4. A lángolás: α) ἄταν οὐρανίαν φλέγων (a dühöngés). Ai. 196. β) ἡνύσατ' ἐκτοπίαν φλόγα (a nagyság) πῆματος. O. R. 166. 5. A világosság: α) παιῶν δὲ λάμπει (élesen hangzani) O. R. 186. β) ἔλαμψε (a hangzás) γὰρ τοῦ νιφόντος ἀρτίως φανεῖσα φάμα Παροασοῦ. O. R. 473—474. γ) δίχας δ' ἔλαμψεν (az uralgás) ὅσιον φάος (a tiszteletesség). Fr. 11. δ) σὶ δ', ὃ τὸ λαμπρὸν φῶς (a nemes származás) ἀποσβευνὸς γένους, ξαίνεις. Fr. 497. 6. A melegség: α) οὐκ ἂν πρῆαιμην οὐδενὸς λόγου βροτὸν ὅστις κεναιῖσιν ἐλπίσιν θερμαίνεται (magát vigasztalni). Ai. 478—479. β) τῶν σὺ θάλλπος (a fájdalom) οὐχ' ὑπεκδραμεῖ. Ant. 1086. 7. Az égetés: φλέγει (a kinzás) με περιβόατον. O. R. 191. 8. Az olvadás: α) τί ἀεὶ τάξεις (a könnyezés) ὧδ' ἀκόρεστον οἰμωγάν. El. 122—123. β) ἄνευ

τοκέων κατατάκομαι (az elenyészés). El. 187. γ) οὐδ' ἂν εἰ χάρις ἔντακείη (oda lenni) τῷ φιλεῖν. Trach. 462—463.

e) A víz.

1. A folyás: α) τί δῆτα δόξης, ἢ τί κληρόνος καλῆς μάτην βε-
ούσης (az elterjedés) ὠφέλημα γίγνεται. O. C. 258—259. β) σοὶ δὲ
πλουσία τράπεζα κείσθω καὶ περιουρεῖτω (elmulni) βίος. El. 361—
362. γ) δαίμων δὲ τοῖς μὲν εὐτυχῆς καθ' ἡμέραν, ἡμῖν δ' ἀπορρεῖ
(eltünni). El. 999—1000. 2. A lecsöpögés: τῆς μανίας δεινὸν ἀπο-
στάζει (az engedés) ἀνθηρόν τε μένος. Ant. 958—960. 3. A forrás:
α) ἴσχειν δ' οὐκέτι πηγὰς (a folyás) δύναμαι δακρῶον. Ant. 802—
803. β) ἀλλ' εἰ τῆς ἀκουούσης ἐτ' ἦν πηγῆς (a hang) δὲ ὧτων φρα-
γμὸς, οὐκ ἂν ἐσχόμην τὸ μάποκλῆσαι τοῦ μὸν ἄθλιον δέμας. O. R.
1386—1388. γ) ὄρῳ κολώνης ἐξ ἄκρας νεορρότους πηγὰς (az ital-
áldozat) γάλακτος. El. 894—895. δ) ἔρρωγεν παρὰ (a tömeg) δα-
κρῶον. Trach. 852. 4. A zuhatag: I. xxiv, c. Az ár: α) πολλῶ βρέ-
ματι (a tömeg) προσηνισσομένους χροσοῦ καναχῆ ᾧ ὑπερόπτας, παλτῶ
ρίπτει πυρί. Ant. 129—131. β) δακρῶον ῥήξασα θερμὰ νάματα (a
csőpp) ἔλεξεν. Trach. 919—200. 6. A zúgás: α) λόγοι δ' ἐν ἀλλή-
λοισιν ἐρρόθουν (a feddés) χαροί. Ant. 259. β) ἀλλὰ ταῦτα καὶ πάλαι
πόλεως ἄνδρες μόλις φέροντες ἐρρόθουν (a zugolódás) ἐμοί. [Ant.
289—290. γ) κινῶν ἄνδρ' ἀνῆρ ἐπιρρόθοις (a feddés) χαροῖσιν. Ant.
413—414. δ) πολλὰ μὲν λόγοις ἐπερρόθησε (a szomorítás). Trach.
263—264.

f) Meteorologiai tünemények.

1. A szél: α) τέως δὲ κούφοις πνεύμασι (a gondolat) βόσκον.
Ai. 558. β) καὶ φθέγμα καὶ ἀνεμόεν (magasztos) φρόνημα καὶ ἀστυ-
νόμους ὄργας ἐδιδάξατο. Ant. 354—355. γ) ὕπεστί μοι θράσος,
ἀδυπῶον (édes) κλύουσαν ἀρτίως ὀνειράτων. El. 479—481. δ) Ἵπν'
ὀδύνας ἀδαῆς, Ἵπνε δ' ἀλγέων εὐαῆς (szende) ἡμῖν ἔλθοις. Phil. 827
—828. ε) θάρσει γόναι τὰ πολλὰ τῶν δεινῶν, ὄναρ πνεύσαντα (a ke-
letkezés) νυκτὸς, ἡμέρας μαλάσσειται. Fr. 63. 2. A vihar: α) Αἴας
δολερῶ κεῖται χειμῶν (az őrültség) νοσήσας. Ai. 206—207. β) ἐπέ-
πνει (az előrohanás) ῥίπαις ἐχθίστων ἀνέμων (a düh). Ant. 136—
137. γ) σχολῆ ποθ' ἤξειν δεῦρ' ἂν ἐξηγῶον ἐγὼ ταῖς σαῖς ἀπειλαῖς,
αἷς ἐχειμιάσθην (a megrohanás) τότε. Ant. 390—391. δ) δορός τ'
ἂν ἐν χειμῶνι (a roham). Ant. 670. ε) ἔτι τῶν αὐτῶν ἀνέμων ῥίπαι

A M. TUD. AKADÉMIA NYELVÉSZETI KIADÁSAI.

Kaphatók a M. T. Akadémia könyvkiadó hivatalában Budapesten (Akadémia-épület) s minden hazai könyvtárban:

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. Kiadja a M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. Szerkeszti Hunfalvy Pál. I—X. kötet 30 füzetben. 1862—1873. (8-adrét 300 iv.) Ára egy 10 kötetből álló teljes példánynak 15 forint. Egy-egy kötetnek ára különvéve 1 frt. 50 kr. Az I-ső és X-dik kötet külön nem adatik.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK stb. XI-ik kötete. **AZ OSZTJÁK NYELV.** Nyelvtan, Szöveg és Szótár. Irta Hunfalvy Pál. 1875. 30 iv. Ára 3 frt.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK stb. XII. és XIII. kötet. Szerkeszti Hunfalvy Pál. Ára egy-egy kötetnek 3 frt.

A KONDAI VOGUL NYELV. Irta Hunfalvy Pál. (Nyelvtudom. Közl. IX. köt.) Ára 1 frt. 50 kr.

CHRESTOMATHIA FENNICA. Hunfalvy Páltól. Pest. 1861. (8-adrét, XIV. és 580 lap.) Ára 1 frt.

REGULY ANTAL HAGYOMÁNYAI. A Vogul föld és népei. Kidolgozta Hunfalvy Pál. (4-adrét, VII. és 364 lap.) Ára 2 frt.

MAGYAR-UGOR ÖSSZEHASONLÍTÓ SZÓTÁR. Irta Budenz József. I. füzet. (1—16 iv) 1873. 8-adrét. Ára 1 frt.

ERDEI ES HEGYI CSEREMISZ-SZÓTÁR. Budenz József. (A Nyelvtudom. Közlemények IV. kötetéből.) Ára 50 kr.

NYELVEMLÉKTÁR. Régi Magyar Codexek és nyomtatványok. Kiadja a M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. Szerkesztik Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Áron. I—V. köt. 1876. 8-adrét
Ára 8 frt.
Egyenkint
Ára 2 frt.

RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA. I. kötet. Középkori költői maradványok. Közzéteszi és jegyzetekkel ellátja Szilády Áron. 1878. Ára 2 frt.

ÉRTEKEZÉSEK A NYELV- ES SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL. I—IV. köt. 869—1875. Ára 7 frt 80 kr.

RÉGI MAGYAR NYELVÉSZEK Erdősitől Tsétsüig. Kiadta Toldy Ferencz. Ára 2 frt.

A MAGYAR IGEIDŐK. Irta Szarvas Gábor. Ára 1 frt.

A MAGYAR NYELVUJÍTÁS óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata. Irta Imre Sándor. Ára 1 frt.

A HELYES MAGYARSÁG ELVEI. Irta P. Thewrewk Emil. Ára 50 kr.

FINN NYELVTAN. Fábián Istvántól. Pest, 1859. Ára 50 kr.

KALEVALA. A finnek nemzeti eposza. Fordította Barna Ferd. Ára 1 frt.

ABUSKA. Csagatájtörök szógyűjtemény. Vámbéry Á.-tól Pest, 1862. Ára 40 kr.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

SZERKESZTI

HUNFALVY PÁL.

TIZENNEGYEDIK KÖTET.

MÁSODIK FÜZET.

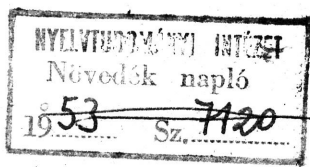
BUDAPEST, 1878.

A M. TUDOM. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA BÉRHÁZÁBAN.)

TARTALOM.

	Lap
Aeschylus és Sophocles tropusai. Pecz Vilmos	161
Egy régi magyar szó a philosophiában. Dr. Bánóczy József	166
Codex Festi breviati Corvinianus. Ponori Thewrewk Emil	209
A rumun nyelv. Hunfalvy Pál	265
A nyelvtudomány története az araboknál. Dr. Goldziher Ignác	309

(a szenvedély) *τήνδε γ' ἔχουσιν*. Ant. 929 – 930. ζ) *αἶμα χειμάζον* (szerencsétlenségbe dönteni) *πόλιν*. O. R. 101. η) *πάντα γὰρ συναρπάσας θύελλ' ὅπως βέβηκας*. El. 1150 – 1151. Hasonlat. θ) *οὔτοι νεμεσητόν, ἀλύοντα χειμερίῳ* (heves) *λόπη καὶ παρὰ νοῦν θροεῖν*. Phil. 1193 – 1195. ι) *Ἐρμιαῖον ὄρος παρεπεμφεν ἐμοὶ στόνον ἀντίτυπον χειμαζομένῳ* (kinzott). Phil. 1459 – 1460. 3. A vihar és a felhő: *καὶ σε καὶ τὸ σὸν λάβρον στόμα σμικροῦ νέφους τάχ' ἂν τις ἐκπνεύσας μέγας χειμῶν* (ha elmulik béketűrésem és kitör haragom) *κατασβέσειε τὴν πολλὴν βοήν*. Ai. 1147 – 1149. Allegoria. 4. A felhő: α) *νεφέλη* (a könnny) *δ' ὀφρύων ὑπερ αἵματόεν μέθος αἰσχύνει*. Ant. 528 – 529. β) *ἀνέφελον* (nyílt) *ἐπέβαλες οὐ ποτε καταλύσιμον*. El. 1246. γ) *Κενταύρου φοινία νεφέλη* (a ruha) *χρῖει δολοποιὸς ἀνάγκα πλευρά*. Trach. 831 – 833. 5. A felhő és a sötétség: *ἰὼ σκότου νέφος ἐμὸν* (vakságom sötétsége) *ἀπότροπον*. O. R. 1313 – 1314. 6. A villám: *τοιάνδ' ἐν ὄψει λόγγας θηρατηρίαν ἔρωτος, ἀστραπήν* (a fény) *τεν ὀμμάτων ἔχει*. Fr. 421. 7. A cikázó villám és a délnyugoti szél: *λαμπρᾶς γὰρ ἄτερ στεροπῆς ἄξιας ὄξυς νότος ὡς λήγει, καὶ νῦν φρόνιμος νέον ἄλλος ἔχει*. Ai. 257 – 259. Hasonlat. 8. A hőség, a záporosó és a szél: *καὶ νῦν οὐ θάλπος* (a fájdalom) *θεοῦ, οὐδ' ὄμβρος* (a szerencsétlenség) *οὐδὲ πνευμάτων* (a kellemetlenség) *οὐδὲν κλονεῖ*. Trach. 145 – 146. 9. A záporosó és a jég: *γένει' . . . μέλας ὄμβρος* (a könnny) *χάλαζά* (a vér) *δ' αἵματοῦσά' ἐτέγγετο*. O. R. 1278 – 1279. 10. A harmat: *ἣ που ἀδινῶν χλωρὰν τέγγει δακρύων ἄγναν* (a csöpp). Trach. 847 – 848. 11. A hó: l. xxiv, b, 16. 12. A havas tél és a termékeny nyár, a zordon éj és a fénylő nappal, a viharos szelek és a (nyögő) tenger (és a mindent legyőző álom): *τοῦτο μὲν νιφοστιβείεις χειμῶνες ἐχωροῦσιν ἐνθάροπα θέρει, ἐξίσταται δὲ νυκτὸς αἰανῆς κύκλος τῇ λευκοπόλῳ φέγγος ἡμέρα φλέγειν* *θειῶν τ' ἄγμα πνευμάτων ἐλοίμισε στένοντα* (háborgó) *πόντον' ἐν δ' ὀπαρχατῆς ὕπνος λύει πεδῆσας* (az erős meghajlik a méltóság elött), *οὐδ' αἰεὶ λαβῶν ἔχει*. Ai. 670 – 676. Allegoria. 13. A nap-sugár: *ὦ Διὸς ἀκτίς* (a villám). Trach. 1086. 14. A fénylő csillag: *κῆρ' ἐπανηῶ τῆσδε τῆς φήμης ἄπο θεορκότ' ἐχθροῖς ἄστρον ὡς λάμψειν ἔτι*. El. 65 – 66. Hasonlat. 15. A folyton változó hold: *ἀλλ' οὐμὸς αἰεὶ πότμος ἐν πυκνῷ θεοῦ τρόχῳ κυκλεῖται καὶ μεταλλάσσει φύσιν*. ὡσπερ *σελήνης δ' ὄφει εὐφρόνα δύο στήναι δύναιτ' ἂν οὐποτ' ἐν μορφῇ μιᾷ, ἀλλ' ἐξ ἀόηλου πρώτον ἔρχεται νέα πρόσωπα καλλύνουσα καὶ πληρομένη, χῶτάνπερ αὐτῆς εὐγενεστάτη φανῆ, πάλιν διαρροεῖ καὶ μὴδὲν ἔρχεται*. Fr. 713. Hasonlat.

Vessünk most egy pár pillantást Aeschylus és Sophocles tropusaira, s hasonlítsuk azokat össze egymással:

Mindkét költő az attikai történet egy egy korszakát képviseli: Aeschylus a perzsa háborúk, Sophocles Perieles korszakának embere. Kivüláglík ez nemcsak drámáik tárgyának megválasztásából és tendenciájából, hanem egész határozottsággal magukból az aránytropusokból is.

Míg Aeschylus különös nyomatékkal emeli ki az individuumot, addig Sophocles embertől vett aránytropusai alig teszik Aeschylus hasonezímű aránytropusainak egy harmadát, és ez természetes is, mert egy oly harczerfiu phantasiájában, ki a persa háborúk korában élt, abban a korban, mikor még mindent a személyes vitéség döntött el a harc terén, mondom, egy oly férfiu phantasiájában mindenesetre jobban kimagasodik az individuum, mint egy olyannál, ki Perieles korszakában sokáig élvezte a béke áldásait.

Míg Sophoclesnél csak egyetlen egy árva tropust találunk a vallás és mythologia köréből, addig Aeschylus huszonhetet nyújt nekünk, daczára annak, hogy hátra maradt művei nem képezik egészen Sophocles hátra maradt műveinek két harmadát (ide számítva mindkét költőnek fragmentumait is). De ez is csak korszakuknak s egyéniségüknek kifolyása: Aeschylus, kinek atyja Euphotion az eleusisi mysteriumok papja volt, bizonyára több vallásos érzellemmel bírt, mint a rhetorika és philosophia emlőin Perieles fölvilágosodott és szabadelvű korában fölnövekedő Sophocles. Tökéletesen iszszük, hogy a miatti keservében távozott Siciliába Aeschylus, hogy annyira félre tudták őt érteni mikor a mysteriumi titkok elárulásával vádolták, és nem azért, mert az ifju Sophocles őt legyőzte!

Korszakához és jelleméhez képest Aeschylusnál a versenyjátékok, a háború és az állami élet is jóval nagyobb szerepet játszanak mint Sophoclesnél, s nagyon helyesen mondja Ernst Curtius a görögök történetében (2, 266, harmadik kiadás): «Sophocles war so wenig wie Aischylos dem öffentlichen Leben fremd, aber er war ganz Dichter und hatte keine Neigung, sich durch Staatsgeschäfte und Parteitreiben die heitere Ruhe seines Geistes zu trüben».

Érdekesek Aeschylus orvostudományból vett meglehetősen számmal előforduló aránytropusai. Oly föltűnően hatásosak és éle-

sek azok, hogy önkénytelenül arra a gondolatra jutunk, hogy a marathoni, artemisiumi, salamisi és plataeaei heves harcok egy költői fogékony kedélyre való rendkívül mély benyomásainak kifolyásai. Bizonyosan látta a költő a derék görög harcosokat egymása dőlni iszonyu fájdalmak között, s tán szemtanuja is volt ama megható marathoni episodnak, mikor testvére Cynaegirus, ki egy menekülő perzsa hajót lelkesültségében kezével vélt visszatarthatni a parton, az ellenség fegyvereitől összevagdálva bukott a tengerbe!

Az ember, vallás, mythologia, versenyjátékok, háború és állami életből vett aránytropusok föltűnő nagy száma határozottan tanuskodik tehát a perzsa háborúk korának és egy abban élő genialis költőnek korával mindenben congenialis szelleméről, míg ama körülmény, hogy a vadászat, lótenyésztés és lóverseny, baromtenyésztés és kertészet köréből vett képek aránylag sokkal inkább előtérbe lépnek Sophoclesnél, ismét csak Pericles fénykorára vall, melyben a béke eme művei nagy lendületet nyertek, s arra a költőre, kinek a béke mindezen művei nagyon is kedvére voltak.

A két költőnek a hajózásból és a természetből vett képeik oly számosak, oly szépek, oly nagyszabásuak és hatalmasak, hogy lehetetlen egy részről észre nem vennünk, mint ragyog felénk műveikből Athenae nagy tengeri hatalma, s be nem látnunk, mint ragyogtatja azt két örömtől ittas, hazájára büszke költő felénk, más részről meg nem tapasztalnunk, mint szerette e két költő a természetet, minél szebbet és nagyobbbat a földön, tán hazájukat és nemzetüket kivéve, alig ismertek.

Főntebb említettük, hogy Aeschylus ránk maradt művei nem képezik egészen Sophocles hátra maradt műveinek két harmadát, s ennek dacára Aeschylus aránylag több mint még egyszer annyi aránytropussal, míg viszont Sophocles, ismét csak aránylag számítva, jóval több synecdochével és metonymiával bírt. E tény határozottan azt bizonyítja, hogy Aeschylus phantasiája sokkal dúsabb, míg Sophoclesnél a reflexió túlnyomó. Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy Aeschylus nagyobb költő Sophoclesnél, ellenkezőleg! Épen azért, mivel Sophoclesnél a reflexió túlnyomó, tartjuk őt nagyobb tragicusnak is. A reflexió az, melynek segítségével a dramaticus a cselékvényt szövi, a jellemek összeütközését s a catastrophát, tragicumot előidéz, de nem a phantasia. Az inkább a lyra s különösen az epos körébe tartozik,

mig a drámában háttérbe szorúl a reflexió előtt, minek leghatásosabb költői kinyomata a synecdoche és a metonymia. Innen van az, hogy e két tropust nagyrészt a dialogusban találjuk, ott, hol cselekvény és conflictus van, szóval: e kettő a dialogus fegyvere. De be kell vallanunk, hogy e fegyverek semmivel se élesebbek a görögök legnagyobb tragicusánál, Sophoclesnél, mint Aeschylusnál, tán a világ legplasticusabb tragicusánál. Ha Sophocles így beszél: «sebesebben jöttem semmint lábam akarta» (e. h. én akartam), «magoktól taszították a láb csuklóját» (e. h. engemet), «félek mint a vadgalamb szeme» (e. h. vadgalamb), «atyád sírja nagy szem» (e. h. bizonyíték), «vért (e. h. tört) tartva kezében», «kedvező lapáttal (e. h. széllel) kikötöttem» stb., akkor Aeschylusnál is lehet ilyeneket olvasni: «gyilkosságba (e. h. vérbe) mártva kardját, «nem kis kézzel (e. h. nem minden költség nélkül) építettem», «aludt vért szívta ki a gyilkosságból» (e. h. a meggyilkoltak testéből), «fegyverre szólítja a kiabálást» (e. h. a lázadó polgárt), sőt ha ilyeneket is hallunk tőle: «a byblus gyümölcse nem győzi le a kalászt» (e. h. az aegyptusi nem győzi le az argosít), «barátaim nyaktekeresére (e. h. barátaim után való vágyamra) emlékeztetél», akkor nyilvánvaló, hogy túl is tesz Sophoclesen.

Aeschylus reflexiójának élesebb fegyvere tehát jóval kisebb a Sophoclesénél, de phantasiája sokkal hatalmasabb. Nem ok nélkül nevezi ő drámáit Homerus lakomája morzsáinak: meglátszik ez aránytropusaiban is. Phantasiája egészen rokon az epos plasticus phantasiájával, s oly erősen él benne, hogy hatalmas képei az epicus szellem collossalis romjai gyanánt tűnnek föl. Egy oly költő, ki a képző művészetek minden ágát: a tánczot, éneket, zenét, költészetet, építészetet szobrászatot és festészetet föltünteteti képeiben; egy oly költő, kinek pl. a versenyjátékokból vett aránytropusaiból egy egész plasticus képet alkothatunk: a midőn látjuk a versenytér, annak kettős futópályáját, a harezbirákat s a futni induló versenyzőket, más részt meg látjuk a birkózót, a mint háromszor összeesap versenytársával, a mint azt földre teríti s a mint a legyőzött helyébe egy másik lép a versenytérre, hogy a győztesselem megmérkőzhessék; egy oly költő, ki a fátyolt, menyasszonyt, nézést, lélekzést, fölugrást, napfényt és a csapódó hullámot, ki a hajót, istenfélő férfit, gonosz hajóst, melegséget, idegent megvető, istenről megfélelmező polgárokat, ostort és a vadászhalót, ki a kicsinyeitől megfosztott, fészké-

ből légbe emelkedő, ijedten körben röpülő keselyüt, evezőt, evezést és a bevándorlottat, ki az anyjától elrabolt, bárányokat szétmarczangoló, növekedő, vérengző természetű oroszlánkölyköt, csecsemőt, áldozó papot, csöndes tengert, löveget és a virágot, szóval ki a költészet polychromiájaként oly különböző elemeket alkot egy képpé, mondom: egy oly költő valóban hatalmas plasticus szellemmel bírhatott. Már csak e tekintetben is nagy veszteség az, hogy nem bírjuk Aeschylus összes műveit. Ki tudja, vajjon nem találtunk volna-e nála a versenyjátékokból vett aránytropusok módjára több oly plasticus egységű képet! Mert annyit meglevő műveinek alapján is merünk állítani, hogy Aeschylus phantasiája nagyszabású képekben varázsolta maga elé az emberi élet és a természet jelenségeit, s hogy ő költői ösztönszerűséggel igyekezett e nagyszabású képek minden vonását műveiben megörökíteni. Mily különséget találunk e tekintetben közte és Sophocles között! Képei sokkal kisebb szabásuak: a tenger áramlata, dühöngő Thraciai szelek, Erebus, fekete homok és a hullámtól korbácsolt tengerpart; a hajó ingása, fej, és a tenger mélysége; a szomorú hangú madár és a kicsinyektől kifosztott fészek; a havas tél, termékeny nyár, zordon éj, fénylő nappal viharos szelek, nyögő tenger és a mindent legyőző álom; ezek, igaz hogy szintén igen szép, de jóval kisebbszerű képei, melyek alig vannak itt-ott egy egy különböző elemmel vegyítve: a költészet polychromiája nála majdnem egészen kivész, s általában véve mondhatjuk, hogy a mily mértékben fejlődött a görögöknél a plasticus szellem az építészetben és szobrászatban, oly mértékben enyészett az a költészetben.

Nem mulaszthatjuk el végül azt, hogy ki ne fejezzük érdekeltségünket Euripides iránt, s ki ne jelentsük, hogy szándékunk belépni e mogorva attikai múzsza hába tizenkilenc bilincsesel elzárt templomába, de csak akkor, ha kezünkben lesz a hozzá való kulcs, értjük Dindorf készülöben lévő szótárát Euripideshez, kinek aeschylusi szótára igen kitünő segédeszköznek bizonyult több nehéz és romlott hely megmagyarázásánál.

EGY RÉGI MAGYAR SZÓ A PHILOSOPHIABAN.

A nyelv a gondolatok kifejezése, a philosophia a gondolatok tudománya. Nyelvészet és bölcsélet azért sok helyütt egymástól tanulhatnak, sok pontban egymásnak segédkezet nyújthatnak. Ez utóbbi tényből akarnék a következő lapokban hasznót húzni, midőn egy oly kérdést készülok szellőztetni és, ha lehet, dülőre vinni, mely a nyelvészet és philosophia mesgyéjén mozog.

A kérdés ez: összes psychikai életünk kifejezésére a magyar irodalomban jelenleg két szó dívik: *szellem* és *lélek*; de van még egy harmadik, melyet íróink egyáltalában ritkán, helyesen pedig még ritkábban használnak — ez az *elme*. Mi az *elme* szónak értelme, philosophiai bece önállóan és a másik kettővel egybe hasonlítva? Ez, világos, philosophiai kérdés; de mert csak inductive, azaz a nyelvhasználat tényeinek alapján dönthető el, azért tárgyalása szükségképen nyelvészetileg indul és foly. Egy tisztán philologiai értekezéssel, vagy jobban: monographiával kínálom meg tehát olvasóimat, melyből philosophiai tanulságot akarok levonni.

I.

Lássuk mindenek előtt az *elme* történetét.

Az *elme* legrégibb s ezzel legeredetibb szavaink egyike. A codexek s középkori, valamint vallási irodalmunk igen sűrűn él vele; a legkülönbözőbb kifejezésbeli árnyéklatokkal fordul itt elő, mi jobban bizonyítja bármi egyébnél, hogy élő szóval van dolgunk. Az irodalom sülyedésével feledésbe ment s a nyelvújítás megfeledkezett róla. Hogy e korban sem halt ki végkép, talán csak annak tulajdoníthatni, hogy kész trochaeus s gyakran igen tisztességes rimpár kerül ki segítségével.

Az *elme* újabb szereplése philosophiai jelentőségének kieme-

lésével jár együtt. Az Akadémia 1834-ben egy *Philosophiai Műszótárt* bocsátott közre, mely a bölcséleti használatra alkalmas magyar szókat gyűjti egybe — olyképen azonban, hogy a német s ritkábban latin szóhoz azokat a megfelelő magyar kitételeket teszi, melyeket a különböző írók műveiből összeböngészett vagy maguk az illető írók ajánlottak. Így került e szótárba az *elme* is, s pedig a következő változatokban: *Pictetus* a *mens*-t fordítja elmének, *Szilasy* meg az *intelligentia*-t; *Imrénél*, a magyar philosophiai nyelv Barczafalvijánál, meg a *genie* vagy *ingenium*: lélek, észláng, lelény vagy *elme*; *mentalis* azonban az utóbbinál *észletes* vagy *észleti*; *Láugh* *vernunftgesetz* és *vernunfterkennntniss*-t *elmeörvénynek* és *elmeismeretnek* fordít; *Imrénél* továbbá az *argumentatio*: *elmeéskedés*; *Szilasy*nak meg a *ratio theoretica*: *elmeélkedő okosság*. Mi már most az *elme* értelme? Hogyan használja a philosophiai nyelv? — nem tudhatni. Sok baba között elveszett a gyermek.

Erről azonban az Akadémia által kiadott Műszótár nem tehet; ez szándékosan őrizkedett a megállapításoktól. És helyesen. A szót csak a közhasználat állapítja meg — magyar philosophiáról meg addig, nem még kevésbé, hanem *ép* oly kevéssé lehetett szó, mint mai napság. Az Akadémia nyilván csak útmutatást akart adni a bölcséleti íróknak. Ha ilyenek lettek volna s ha, a kik voltak, komolyan nemcsak írnak, hanem dolgoznak vala, akkor bizonyos magállapítások létre jöttek volna önkényt is. Jellemző tény, hogy a magyar philosophia műnyelve készletének javarészét nem a philosophusoknak, hanem az íróknak és költőknek köszöni. Így veszett kárba az Akadémiának költsége s így a Műszótár íróinak faradsága is — mert ezek későbbi műveikben megint halmazával gyártották az új szókat, csakhogy most már nem az Akadémia, hanem a közönség, helyesebben: könyveik számára. Az *elme* pedig, nem lévén új szó, mint terminus egyhangún mellőztetett ezentúl is. Ekkor aztán ismét az Akadémia vette kezébe a dolgot s 1848-iki február 14 ikén tartott osztálygyűlésén abban állapodott meg, hogy az *elme* az ember lelki tehetségeinek, úgy a felsőbbeknek, mint az alsóbbaknak egész összeségét jelenti; az *ész* (*vernunft*) és *értelem* (*verstand*) pedig az *elme*hez alárendelt viszonyban állanak.

Mint hogy az elmének e szerint igen előkelő szerep jutott, észrevette már most a nyelvphilosophia is. Hogy e szó értelmének

ilyetén való megállapítása nagyon is tág s nagyon határozatlan volt, az nem hogy ártott volna az ilyen bölcsekedésnek, hanem inkább használt neki. 1852-ben *Kállay* származtatni és fejtegetni kezdi. Megemlíti, hogy a *Debreczeni Grammatika emel*, elevat, igéből magyarázza; *Kassai* öm gyökeret képzel: ömöl, ömlik, emlik, emle, elme; *Dankoszkzy* végül azt állítja, hogy a román *mente* szóból van kurtítva. Mindez *Kállayt* nem elégíti ki. A nyelvphilosophia messze távolban szeret kalandozni, Debreczen és Románia pedig nagyon közel esnek hozzánk. Így kerül *Kállay* Arábiába. «A magyar *elme* szóhoz mind alaki, mind tartalmi tekintetben legközelebb áll az arab *elm* vagy *ilm* törzsszó, mely mint főnév és igező bölcsekedést s eredményét, a tudást, tudományt s az ezekkel foglalkozókat vagy bölcseket fejezi ki.» Ha pedig nem a tér, hanem az idő kategóriájának szempontjából vesszük a dolgot, akkor *Kállay* eljárása szintén következetes, a mennyiben a több ezer esztendőös zsidó nyelvhez fordul. E nyelvben megvan a *jehora* vagy *elohim* szó; ez utóbbinak első szótagja *el* pedig föltűnően hasonlít az *elme* szó első szótagjához. Így tehát «az *elme* a legszébb s a legmeglepőbb viszonylatban áll az isteni fölényhez». (Új Magyar Muzeum, 1851—2, II. k. 211 l.)

Hunfalvy Pál (u. o. III. 9—10. l.) erre azt mondja, hogy a magyar *elmé* szó mindig lelki tehetséget vagy magát a lelket jelenti, sohasem azonban a tudást; egyébiránt alaki tekintetben a magyar *elmén*, *abit*, és *elmén*, in *mente*, még hasonlóbban hangzik egymáshoz mint *elohim* és *elme*. De *Kállay* azzal vág vissza, hogy «száraz nyelvészetben nincs élet, azt a nyelvészeti bölcselet hozza meg, mire az ősvilági tanok búvárlása a nélkülözhetetlen eszköz, melynek gyógyító ereje elégítheti ki egyedül a tudni-vágyást». Ennélfogva most is azon meggyőződéssel zárja be cikkét, «hogy az *elme* isteni szikra bennünk s igaza van a költőnek: Est deus in nobis, agitante calescimus illo» (u. o. III. 292. l.).

Így bölcselte le *Kállay Hunfalvyt*.

A nyelvphilosophiának egy másik képviselője, *Czuczor*, nem külföldön, hanem itthon kalandozott. Ezért sokkal szerényebb is. *Kállay* azt akarta bizonyítani, hogy az *elme* «ősvilági bölcseleti szó»; ő csak magyar eredetűnek akarja bemutatni. Az *elme* «az ősmagyar fölfogás szerint oly valami lény, melynek fő tulajdonsága a mozgás»; az *elme*, körülményesebben és pontosabban «va-

lami mozgékony, ide-oda járó-kelő, majd rendes, majd csavargó utakon haladó s néha egészen eltévelyedő lény (u. o. iv. 38. l.). A mi pedig alakját illeti, az olyan mint: eszme, isme, fityma, tutyma, nuszma, kuszma, hajma — s a nyelv más ily fajta plántája. Marad tehát törzsül: *el*, megnyujtva: *él*: mozog; rokon vele: *il*, illan, villan, illeg, billeg. Egyébiránt az *emle* sem egyéb, «mint az átvett *elme*». Ez utóbbinak tehát a származékai: emleget, emlékezik, mint a latinban *mens* és *memoria*.

E vita rajzának kiegészítése céljából meg akarjuk még említeni, hogy ugyanesak az Uj Magyar Muzeumban mind *Czuczor* (1854. i. 351—64. l.) mind *Kállay* (1855. i. 477) ismételve hozzá szólnak a dologhoz. De ezt már bátran mellőzhetjük. Ki kell azonban emelnünk *Czuczor* következetességét. A Nagy Szótárban ugyanis így származtatja az elmét: el-mi, elő-mi, elő-valami — a miből következik, hogy az elme legtágabb értelmében azon tehetőséget jelenti, mely minden ismeret *elejét*, kútfejét alkotja. De mint-hogy van *éles elme* is, meg *elvnés* és *elvéncz*, azért «elemeztethetik így is»: él-mi, élő-mi, élő-valami — a mi az emberben az élő, az életerőt, a szellemet alkotja.

Mindennek a philosophiai írók nem igen vehették hasznát. Annyit tanulhattak volna ugyan ebből, hogy az elmének rájuk nézve nem nyelvi eredete, hanem bölcséleti tartalma a fontosabb s hogy értelmének megállapításához nem juthatni *à priori* bölcséleti úton — mint *Czuczor* és *Kállay* — hanem csak úgy, ha e szónak eddigi irodalmi használatát kutatjuk s ez eredményt aztán a lelki működés fogalmaival egybevetjük. Bölcséleti íróink azonban nem jártak ezen az úton. *Erdélyi* egy pár igen általános megjegyzést tesz e szóra, melyek közt hogy helyes is akad, az író nagy tehetsége s ép nyelvérzéke mellett s miatt nincs mért csodálnunk. Különbösen érdekesnek tartja ő kimutatni, hogy az *eszme* és *beszéd* szók az ész gyökerére hajlanak vissza, a mely az utóbbiban a *b* előtétele által csak el van fődve (Budap. Szemle új folyam III. 324. l.). — *Purgstaller*, ki a philosophia minden ágát tárgyalta magyar nyelven, azt találja, hogy «az ember szellemi tehetségei az elme, kedély és akarat». Az elme «a fogalmaknak és eszméknek tehetsége»; az elme «ismerő tehetség». Eltekintve e megállapítás önkényes és különben is helytelen voltától, nem is használja ezen túl többé az *elmét* műszói értelemben. És mégis ez az elme egyet-

len succès d'estime-je. *Brassainál, Horváthnál*, az elme semmiféle meghatározására nem akadunk. És így csodálhatjuk-e, ha legújabbban *Pauer* megírta a philosophiai történetét Bacontól napjainkig, a nélkül, hogy az elme szó csak elő is fordulna benne?

A philosophia magyar nyelvének pedig e mulasztást jóvá kell tennie, annál inkább, mert ezzel kötelességet is teljesít. Vissza kell ültetni e szót régi jogaiba. Annyi kores szónak megemésztésén fáradságos bölcseleti nyelvünk, hogy egyszer, már csak az újdonság kedvéért is, egy régi jó szónak is talán hajlandó lesz megadni a honosítást.

II.

Melyek azonban e szónak jogai? Azt egyedül, ismételjük, az eddigi irodalmi s népi használatból lehet kimutatni. S itt mindekenélőtt a *codexek* nyelvhasználatát kell figyelembe vennünk. Csak azt bocsátom még előre, hogy a magyar philosophiai szók ily irányú alapos vizsgálata nem fogja beérhetni a készülő Történeti Szótár odavágó anyagával; ennek oka igen egyszerű. A *codexek* földolgozói csak a szóanyagot kutatták, az árnyéklatokra pedig csak nagy ritkán, s ekkor is inkább nyelvi szempontból, vannak tekintettel. A philosophiai érték megállapításánál pedig éppen ezek az értelmi árnyéklatok döntő fontosságúak. Ekként én az itt következő adataimban a Történeti Szótár idevágó kész anyagának csak kis részben vehettem hasznát.

Minden kétes értelmű szónak jelentésére világot vet azon szócsoporthoz, melyhez tartozik, melylyel rokonértelműen használják. Hogy egészen elfogulatlanul kezdhesünk föladatunkhoz, tekintsük az *elme* *codex*-irodalmi használatát mindekenélőtt is ezen szempontból. A következőket találjuk:

I. Az *elme* synonym a gondolkodással. *Elme és ész*: «Ne vedel ezíneket elménket.» *Thewr. cod.* Nyelvemléktár II. 292. l. (e kiadást ezentúl Ny. rövidítéssel fogjuk jelezni). *Elme és értelem*: «Elmeye embernek meg elefeytetyk: Ertelme el zelefeytetyk» *Weszpr. c. Ny. II. 42. l.* — Ide tartoznak ezen kitételek is: «ees welekedyk wala ezen ő elmeyebe», *Peer c. Ny. II. 102. l.*; szintén *Thewr. c. 314*: «meg vilagoful . . az elme»; úgyszintén 369: *elmedet foglalyad az ifteny elmelkedelbe*; továbbá: *ilyeneket ő elmeyeben nagy keferőfeggel forgatia wala* *Peer c. 66. l.*

II. Az elme a következőkben közel áll az érzelemhez. *Elme és szív*: «wylagofohd meg my zywewnketh elmeencketh», Érdy c. Ny. iv. 479. *Elme, szív és lélek*: «embernek elmeye es zywe lelke» Érdy c. 506; vagy a Thewr. c.-ben 323: «zabad elwewel edes zywel lelekkel . . . zolgalhaffak»; ugyanitt 328: «wezekletes zywel lelekkel Es egygyw elmewel»; vagy a Weszpr. c. 38: «Taneytya mynd az telyes zywet: telyes lelket: telyes elmet chak Iefus criftufban thereyteni». *Elme, szív és kívánság*: «awag elmeyewel: awag zywewel: awag kywanfagawal» Weszpr. c. 41.

III. Rokonértelműen használtatik az elme a lélekkel általában. *Elme és lélek*: lelkeet eeltetween ayoytatus ymachagokkal, elmeeyeet mennyey gondolatokkal» Érdy c. 495; vagy Kinizsi Pálné imádságos könyvében, Magy. Nyelveml. Döbrentei kiad. II. 20. l.: «mykoron en lelköm ees elmeem hatalmak gyarlofagos zomorwlagaban leyend»; vagy ugyanitt 17. l.: elmey wigafag, és 63. l.: lelky wygafag; vagy a Thewr. cod.-ben ugyanazon a lapon, 269, áll egyszer: lelkemnek wygafaga, és ismét: elmeknek wygafaga.

IV. Használtatik végre rokonértelműen mind a lélekkel, mind az első két rendbeli csoportozattal. *Elme, lélek, szív s értelem*: «zeretteffec menden züwel es menden lelecker es menden elmeuel es menden ertelmel» Müncheni c. Ny. I. 272. — Érdekesek még ezek a kitételek: «azt kywanwan latny, kyt *elmeyenek sceme* előtt tARTH wala» Peer c. 65. l. Továbbá: «el hynteth keweleteket ő *zywének elmeyeből*» u. o. 75. l.; ugyanez a Kinizsi P. i. k.-ben, 59. l.: «Thön hatalmath ő karyaban el veztee keweelöketh ő *zywének elmeyewel*». Végül a Weszpr. c. 22. l.: «O azért aittatos *lelők emeld föl a te elmedet*».

Mindebből ha egyéb nem is, annyi világos, hogy az *elme* már itt, legrégebb nyelvi maradványainkban, a pszichikai élet nyilvánulásaira alkalmaztatik, hogy már tisztán elvont fogalom és sok az árnyéklata. E szó funkcióját az akkori nyelvben világosabban föl fogják tüntetni a következő példák, melyeket oly módon állítunk egybe, hogy a helyette ma divatos kifejezést vetjük vele párhuzamba. Ez sem lesz érdekesebb pont az előbbinél, de mindenestre tanulságosabb, a mennyiben közelebb érjük értelménye velejét. — *Elme ma ész v. értelem*: «Ne eelegögyetek ez nemes yrafnak chak olwafaffawal es hallafawal De vefectök reea elmee-

teket es tanolyatok megh hogy» ... Érdy c. 492; vagy: «vilagofodott elmejő ember» homo illuminatus, Teleki c. 77; és a Bécsi c. Ny. I. 71. «a te elmednek gondolatid tudnad», cogitationes mentis tuae scires. — Elme ma *emlékezet*: «Forgattale... gonofz gondolatokat... elmedben», Thewr. c. 314; és az említett hely a Weszpr. c. 42: «Elmeye embernek meg elefeytetyk». — Elme ma *szív* v. *lélek*: «Szent fzeretednek langiaual Tölelh be elmem fok iauauual», Thewr. c. 308; ugyanitt 336: «kewanwnk teghed dycherny... aytatot elmewel es zowal»; Bécsi c. 47. «zomoro es nağ felelemmel megzoreitatot elmemet» tristem animum et nimio timore contractum; továbbá a Nagyszomb. c. Ny. III. 300: «menewel inkab töb malazt adatie ayo embörneec elmeiebe Annewal inkab a keuel embörnek elmeiebe irigfegnek ferge neuekődic»; végül Thewr. c. 344: «tawoztas el mytewlewnk bynnek ondokfagath es agy elmenek tyztafagath». — Elme ma *gondolkodásmód* v. *szellem*: «Mert a hewfagos zywnek megh meg ielőnthöie ees mynemő embör elmeiebe, elyeetennek mutattya zaianak chachogafa» Winkler c. Ny. II. 130; ugyanitt 211: «Mykeppen az zereteth az elmeth fel emely azon kepen az gonoffag el mereythi»; és Bécsi c. 49: «elmeieuel es nemzeteuel Macedoniay»; et animo et gente Macedo; és: «Embernek elmeye Menere egh kys hangjanak nyoma eez fewldnek zeleffegeben» Winkler c. 115; végül Bécsi c. 52 «es nemberi gondolat alat ferfiv elmet vifelven»; et foeminae cogitationi masculinum animum inferens. — Elme ma közel jár a *jellem* értelméhez: «Igaz elmejő lég», aequo animo esto, Bécsi c. 33. — Elme megközelíti a mai *bátorságot*: «Ég elmeiöc legetek atamfiay» aequo animo estote fratres, Bécsi c. 15. — Elme ma *eszmélet* (besinnung); «Elefteb meg yede Deh elmeyehez terwen. wr yftenhez fohazkódek magaban batorfagot wön», Peer c. 66. — Elme helyett ma *kedélyt* mondanánk: «Elmenek niogodalmaual» Thewr. c. 300; ugyanitt 328 a már említett hely: «weztekletes zywel lelekkel Es egygyw elmewel»; vagy Bod c. Ny. II. 367. «eyel fem rugolmas ő elmeiben». — Elme közel jár ma az *erény* v. *jámborság* értelméhez: «Mond a nep tegedet erős elmeiö nembernek lenned», scit mulierem te esse virtutis, Bécsi c. 4; Károli szerint: hogy jámbor asszonyember vagy.

Az *elmének* ily használatára a latin nyelv igen nagy, de talán elhatározó befolyással volt. A latinban is rokonértelmű a *mens*

ezekkel: *animus, ratio, prudentia, consilium, solertia, ingenium, natura*; mondják továbbá: *bona v. mala mente facere aliquid*; sőt az említett «szívnek elméje» kifejezés mássára is akadunk Lucretius e sorában, melyet Forcellini nagy szótára idéz: «*Cum sommus membra profugit, mens animi vigilat*». De épen ez az alkalmazékonyosság bizonyítja, hogy az *elmében* elejétől fogva erő és életrevalóság volt. Kitűnik ez abból is, hogy sem a bécsi v. müncheni codex nevezete alatt ismert legrégebb bibliai fordítás, sem pedig a többi codexek eredeti tartalma nem használja az *elmét* csak *mens* értelmében, hanem ennek legtöbb synonymját is *mens*-nek fordítja, valahányszor — legalább ezt kell föltennünk — az írók nyelvérzéke szerint a két szó egymást fõdi. Ez tehát tárgyunkra nézve körülbelül az, mi a próba a számvetésnél. De láttuk ezen fölül hogy az *elme* az *anima* és *spiritus*, az *eszmelet* és *erény* értelmében is használatos, mit a *mens*-ről, hiremmele legalább, nem állíthatni. Minthogy továbbá az *elme* nem használtatik minden egyes codexben más-más, hanem — mint idézeteink bizonyítják — egyező árnyéklattal, az sem tehető föl, hogy önkényes használattal volna dolgunk. Az ilyen terjedhetett a nyelvújítás korában s terjedhet ma, midõn az író munkái által, ha nem is mindig a közönséggel, de legalább írotársaival folytonos összeköttetésben, érintkezésben áll. A codex-irodalom korában azonban ilyesmire nem is gondolhatni. Abból meg, hogy az *elme* az ország legkülönbözõbb részeiben írt s akár fordítást, akár eredetileg tartalmazó codexekben egyaránt igen sűrûn fordul elõ, azt következtethetni, hogy nem csak tudós, hanem a nép ajkán is élõ szóval van dolgunk. Mindebbõl pedig az foly, hogy az *elme* elejétõl fogva életre való, azért alkalmazékony s azért utóbb bõ árnyéklattú szó volt. Nem a latin használat utánzása fejtette ki az *elme* benne rejlõ erejét, hanem ez úgy fejlõdött; amannak kétségtelen befolyása alatt ugyan, de saját természete szerint; tanult tõle, de a mit tanult, önállóan érvényesítette.

S már most vonjuk le a közlõttém tényekbõl a tanulságot: Az *elme* a codexek használata szerint a bensõ élet kifejezése volt. Nem használtatott itt soha a lélek egyes jelenségeinek, hanem inkább más-más irányban való nyilatkozatainak, állapotainak, vagy népiesen: tehetségeinek kifejezésére, még pedig — s ez fontos — úgy psychologikus mint ethikus irányzattal.

III.

Az így kifejlődött szónak lépett a könyv-irodalom örökjébe. Hogyan gazdálkodott vele, azt a következőkben akarjuk föltüntetni. Csak annyit bocsátunk előre, hogy az írók közül csupán azokra leszünk figyelemmel, kiknél az *elme* föltünő vagy akár egy akár más irányban jellemző használatú. Nem az irodalom, hanem az *elme* történetét vagy fejlődését akarjuk megírni. De nemcsak az írók, hanem az anyag összeségének az olvasó előtt való földolgozása is merőben fölösleges, de czéltalan is volna. Feladatunkon nem az anyag összesége, hanem csak teljessége lendíthet. Ez utóbbira nézve pedig elegendő, hogy semmi szükségést ne mellőzzünk.

A XVI. századbeli népszerű irodalommal kezdjük, mert érdekesnek tartjuk azon tény kiemelését, hogy az *elme* a nagy közönségnek szánt munkákban helyet foglalt. Ebből úgy hiszem, közkeletű voltára bátran következtethetni. A tények közlését azonban az irodalombeli használat egy általános jellemvonására való rámutatással kell megelőznünk. Talán föltűnt olvasóimnak is, hogy a codexek az elmét túlnyomón egymagára, *jelzőtlenül* használják s azért itt többnyire az egész mondatból, az összefüggésből tűnik csak ki értelme. Az irodalmi használat a szó jelentményeinek változtatását, módosítását az *elme* elé függesztett más-más *jelző* által azonnal föltűnteti. De nemcsak ez az ékítés gazdagodás egyszersmind, hanem mindazon állapot, cselekvés és szenvedés is, melyet az *elmének* a könyv-irodalom tulajdonít. Lesz alkalmunk mindezt átnéztesen föltüntetni. De itt sem volt tán fölösleges kiemelni, mily *külső* eszközök által történik ezentúl az *elme* értelmének *belső* gyarapodása.

Az *Argirus*ban olvassuk:

A tündér leánynak sem buzog már szive,
Helyén vagyon immár bujdosó elméje.

A *Chronica Apollonius* nevű *király-firól* végszakában állnak e sorok:

Igen bizik Istenben Apollonius
Király, tengeren bujdosván e'elméjében.

A *Salamon* és *Markalfból* érdekesek e helyek: «Elméjében iszik, a ki az evő embernek köszön». És: «A hallás ott elvesz, a

hol az elme nem vigyáz». Végül: «Az éhség elváltoztatá elmémet». Mindegyik mondatban más-más az árnyéklat.

Mielőtt az írókra térnénk, legyen szabad egyetlen példával legalább az *elmének*, hogy úgy mondjuk magánéletbeli használatát illusztrálnunk. 1602-ben írja Rimay János Thurzó Györgynek «... En, kegyelmes uram, az világi külső tekintetes állapotokra való vágyódásomban az időnek folyásához képest, úgy megbirtam az értelem által elmémet, hogy szintén ugyannyira nem kívánhatok sem hadnagyságot, sem kapitányságot...» (Országos levéltár, Nagy Gyula közlése).

Fölötte tanulságosok azon adatok, melyeket *Pázmányból*, korának legnagyobb prózairójából meríthetni. Ime egy-kettő a *Kalauzból*: «Nem olyan jóság, nem olyan hatalom és bölcsesség vagyok az testemben, a mineműt mi gondolunk, és elméinkben foglalunk» (I. k. III. r.). «Nagy elméjű embernek mondjuk» (I. VII.). «A magok *elméjében*, névetségesen, de veszedelmesen magok rettegésére, gondolattyokkal csinált vásztól *félvén*...» (III. e. i.). De hajlandó vagyok a *Pázmány* fordításabeli adatokat még jellemzőbbeknek tartani, egyrészt azért, mert a latin nyelvvel van itt is dolgunk s így a codexbeli használattal szemben legvilágosabban tűnik ki a haladás; s más oldalról meg azért, mert itt az eredetiben a kész fogalom adva van s így *Pázmány* finom nyelvezékénél s törzsökös magyarságánál fogva a fordításból az elme értelme, hogy úgy mondjam, még biztosabban tetszik ki, mint máshonnét vett adatokból, melyeket halmozni kellene a végből, hogy a határozott jelentményt levonhassuk. *Pázmánynál* annyi az adat, hogy nehéz a válogatás; így oeconomiára vagyunk kényszerítve. Csak két helyet idézek a *Kempis Tamásból*; de ezek olyneműek, hogy az elme értelmének meghatározásában döntő fontosságúak. «Valamiket *gondolhat* és *kívánhat* az áitatos elme, mindazokat... neked nyujtom és bemutatom» (IV. 17); quaecunque potest pia mens concipere et desiderare, haec omnia tibi... praebeo et offero. A második: «Minden vigaság és örvendezés felett, melyet elmém *megfoghat* és *érezhet*» (III. 21.); super omne gaudium et julationem, quam potest mens capere et sentire. Ime a codexbeli használat rövid, határozott és mintegy öntudatos kivonata! Azt fogjuk találni, hogy későbbi legnevesebb íróinknál az *elme* használata szintén e két pont köré csoportul; bármily elágazása az árnyékla-

toknak visszavihető e két képzetre: az elme gondol és kíván; bármily látszatos bővülése a használatnak redukálható e két fogalomra: az elme meg (fel) fog és érez.

Zrínyi nyelve pongyolaság hírében áll. Bármint álljon azonban a dolog, tényleg nála az *elme* élő s elég gyakori használatú szó. A Pázmánybeli adatoknak mintegy alaki kiegészítése czeljából egy-két oly helyet akarunk csak idézni, melyekben az *elme* gondolkodásmódot, szellemet, érzéket, szóval: az egész belső embert jelenti. Ilyen mindjárt a hősköltemény kezdete:

Én a ki azelőtt ifju elmével
Játezottam szerelemnek édes versével...

Továbbá II. é. 2. vers:

Az ü elméje is vala nyughatatlan.

A III. é. 1. vszka:

Embernek elméje mint fordúl.

S végül IX. 23.:

Soha én te rólad nagy gondú elmémben
Ily vitéztelenséget nem eresztettem.

Áttérünk a kor philosophusára, *Apáczaira*. Nem fontosabb egyén, de érdekesebb alak az előbbi kettőnél, a mennyiben még mindig nem tudjuk, hányadán vagyunk vele. Igazán nagy alak-e, vagy csak a talapzat-e oly magas, a melyre egy-két bámulója és ezeknek számtalan utánbámulója emelte? Mert a talapzatot és alakot nem tudjuk egymástól elválasztani. A távolság és ismeretlenség kettős ködét még mindig nem törte át az érdemleges, minden oldalról való méltatás osztó és világító fénye. Szinte fájlalom, hogy nem szólhatok itt e lángbuzgó férfit elméjéről, a helyett hogy, mint föladatomból követeli, csak a nála előforduló elme szóról értekezem.

És itt mindjárt az elején helyre kell igazítanom egy balvéleményt, melyet Apáczainak az elme szóhoz való viszonyát illetőleg *Erdélyi* óta táplálunk; a magyar philosophálás történetirója elhitette ugyanis velünk, hogy Apáczai fedezte föl s vitte be e szót a magyar philosophiai nyelvbe. A dolog azonban nem így áll. *Apáczainak az elme szó nem köszön semmit*. Mert nézzük csak, hogy áll a dolog voltaképp?

Írónk, tudvalevő, először tett kísérletet a magyar nyelven való philosophálásban. Már most a böleület ép oly kevéssé lehet el műszók nélkül, mint bármely más tudomány. Apáczai tehát bátor lélekkel fogott hozzá a műszók megalkotásához. Szerencsével-e s igazán-e oly vakmerőséggel, mint sokan hiszik, azt vizsgálni nem tartozik tárgyunkhoz. De szükséges fölemlíteni, hogy philosophusunk igen praktikusán járt el, a mennyiben minden műszónak megmondja latin nevét is — az *elmét* nem. Miért nem? Mert tán ezt úgyis széltiben tudták? De hát tudták-e pontosan, mit jelent a philosophiai használatban a *mens*? Ha nem tudták, oda kellett volna a magyar mellé a latint is vetni. Ha tudták, akkor meg nem használhatta a magyart a latinnal egyértelműen — mert akkor tudták azt is, hogy azok *nem* egyértelműek. Mert valóban nem azok. A *philosophia* latin nyelvében ugyanis a legrégebb időtől mind mai napig a *mens* nem egyéb mint a *gondolkodás, ítélés és következtetés* tehetsége; kivételt csak *Kant*nak «*De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis*» cz. munkájában találtam, melyben a *mens* a későbbi *Kritik der reinen Vernunft* egyik új fogalmának kifejezésére használtatik, — mily értelemben, arról még lesz szó. A fentebbi értelmet illetőleg pedig tudjuk, hogy az *elme* nem tesz ennyit; nem tesz csak ennyit. Ha tehát Apáczai minden nyelvtény vagy — mint az akkori viszonyok tekintetbe vételével helyesebb mondanunk: — a köztudat ellenére az *elmét* csakis és csupán *értelmi* jelentményében akarta használni, akkor eo ipso oda kellett volna az *elme* mellé a *mens*-t is tennie, a mint oda teszi a «valami alá vettett dolog» mellé a *subjectumot* és az *objectumot* kétszer is az «előtte lévő dolog» és az «előtte való dolog» mellé. De nem teszi oda. A főnebbi kétélű okoskodás élet pedig ha ki nem kerüli — de erről nem is lehet szó. Nem szabad egy íróra oly érdemetlen dicséretet róni, mely, ha igazságát vizsgáljuk, váddá lesz ugyanezen íróra nézve. Már pedig a mit Erdélyi Apáczairól dicsérettel említ, az jól megfontolva Apáczai ellen fordul — ellene és Erdélyi ellen.

A kiút pedig szerintünk egyszerű. Apáczai a magyar szó mellé nem teszi a latint, mert *nem használja azt műszói értelemben*. Nem éri tehát dicséret: nem érheti tehát vád. De még tovább megyünk. Abból sem lehet Apáczai ellen vádat formálni, hogy hát

mért *nem* használja az elmét műszói értelemben? Azért *nem*, mert ily értelemben *nincs is rá szüksége*.

S itt, hogy ezt világossá tegyem, philosophiáját illetőleg kell egy megjegyzést tennem. Apáczai Descartest követte. Ez a philo-
phus pedig *nem* vizsgálja az elmét, hanem keresi a megismerés egy biztos indulópontját, kutatja a lélek viszonyát a testhez s mindkettőnek viszonyát istenhez. Csak föladatunkat tartva szem előtt, azt mondhatjuk: Descartes *nem* vizsgálja az *animus*-t (mens), hanem az *anima*-t. És Apáczai föltétlenül követi mesterét annyiban, hogy a mit ez *nem* vizsgált, azt ő *sem* bolygatja. Erről meggyőződhetik bárki, ha a *Bölcsészeti Dolgozatait* (szerkesztette Horváth Cyrill, Pest 1869) *nem* mondom olvassa, hanem pusztán forgatja. A «Tanácsban» ezeket találjuk: félnék elméjű ember (54. l.); csak nemes elméjek és bátor szüvök legyen (57.); Minden gyönyörüségedet az írásban helyheztesd, melyre gondolkozásidot . . . vigyázásidot, elmédet, egészségedet (60. l.). — Már most kérdjük: van-e ebben valami, de csak a legkisebb árnyéklát is, melyel már *nem* találkoztunk volna? Van-e ebben a philosophiai értelmű *mens*-nek, szorosabban: a műszói használatnak csak nyoma is? Igen ám, de a Tanács *nem* böleseleti mű. Apáczainak philosophiája a *Magyar Encyclopaediában* van lerakva.

Lássuk tehát ezt: 65. l.: Az elme, mely magát ismeri és egyebekről mindenekről kételkedik . . . 68. l.: Akárminek érzése is oly dolgoktól ered bennünk, mely a mi elménktől különböz. 69. l.: A mik az embernek az Isten, maga elméje és a testi dolgok körül tudni szükségesek, azok vagy dolgok vagy szók. U. o.: Az elmét a dolog ismeretire viszik. — És a melyet szándékosan utoljára hagyunk, e hely: «Könnyebb az elmét hogy legyen és mi legyen megtudni, mint akármí egyebet». Ez a 65-ik lapon áll. Mi az idézeteket a 69-ikig terjesztettük ki — a meddig Apáczai az *elme* használatát; legalább *nem* emlékszem, hogy ezentúl csak elő is fordulna. Erdélyi azonban már megáll ez utolsó helyen közlöttem idézetnél és fölkiált: «Köszönet Apáczainak az elme szóért. Az föl van fedezve s jogaiba iktatva» (Bp. Szemle, i. h. 301. l.). Nagy barátja vagyok magam is az elismerésnek, de szeretem a pontosságot is. Ezt pedig Erdélyiben, főkép e helyen, keresve *sem* találhatom. Már miért fődözte volna föl Apáczai az *elmét*? A codexbeli használatról, ha *nem* Apáczainak, de Erdélyi-

nek tudnia kellett volna, a mennyiben e sorok elején idézett vitában Kállay részéről a bécsi codex egy érdekes, általunk is fölhasznált helyére (i. 52) hivatkozás történik; e vita pedig tíz évvel zajlott le Erdélyi czikkének megírása előtt. De ha ez s az Akadémia által kiadott Magyar Nyelvelmékek kikerülték is figyelmét — nem élt-e Apáczai korában *Pázmány* és *Zrínyi*? Már most azon művek chronologiai rende, melyekből a közöltem fontosb adatokat e három íróból merítettem, a következő: A *Kempis Tamás* megjelent 1604-ben; a *Szigeti Veszedelem* 1651-ben, a *Magyar Encyclopaedia* pedig 1655-ben! Ha pedig a kérdésben forgó szó használatának becsét tekintjük, akkor Apáczai szintén utolsó sorban áll. A mint a «Tanácsban» él vele, abban nincsen semmi műszói; de legalább jó és helyes a használat. Az Encyclopaediában azonban mesterét csak szolgálilag utánozza, lefordítja a *mens-t* *elmének* anélkül, hogy műszót akart volna ebből csinálni, s így teszi, mit amott nem tett, tisztán az értelem képviselőjévé. De nem hiszem, hogy Apáczai ez utóbbit meg is fontolta; — miért is tette volna? Mert néhányszor használja? Ő ugyanis az *elmét* csakúgy használja, mint a *micske*, a *gezemize*, *maradvád* s egyéb szavait: mert eszébe jutottak s bizonyos értelmet kapcsol hozzájuk. De műszói dignitást Apáczai az *elmének* nem kölcsönzött; ily minőségben azt egyáltalán nem szerepeltette. Ha valami szó először fordul is elő egy philosophiai munkában, az még nem annak jogba iktatása; s ha egy előszót használunk, az még nem fölfedezése e szónak.

IV.

Csak egyszer lehet az *elmét* illetőleg joggal fölfedezésről szólani — midőn a szorosan vett nyelvújítók műveiben találkozunk vele. Hiába, tán helyre sem üthető baj az, hogy Pázmánynyal a műpróza fejlődése hosszú időre megszakadt. Mert a míg az újra megindult, addig az írók sokat, de sokat felejtettek — nemcsak szólásmódokat és fordulatokat, de kifejezéseket, szókat is. A köznyelv ellapult. Az irodalmi folytonosság megszakadtával számos szó akadt meg végkép fejlődésében — s többnyire philosophiai becsüek. Ilyen a jószág, lélek, állat, de elme is. S midőn a nyelvújítók a nyelv újjáteremtéséhez s átalakításához fogtak, vagy nem ismerték több rendbeli szónak eddigi fejlődését, vagy ha tán ismer-

ték is, aesthetikai mértékkel mérték azokat s prózaiaknak, parasz-
tosaknak itélték. Pázmány s Faludi beérték a nyelvkészlettel s
földolgozásuk módja tünteti ki: milyen nagy mesterek voltak.
A nyelvújítók épen a nyelvanyagot keveselték s a gazdagítására
szánt lelkiismeretes fáradságuk tünteti csak föl világosan: mily nagy
mesteremberek voltak. Így lépett a jószág helyébe: erény; a lélek
helyébe: kedély; az állat helyébe: állag; az elme helyébe:
szellem.

Nem akarjuk az irodalomnak, úgy látszik, megállapított föl-
osztását bolygatni s azért még Kazinczy előtt emlékszünk meg
Csokonairól és Kisfaludy Sándorról. Mindkettőnek adatait főleg
az teszi becsessé, hogy e költők jobbadán a régi nyelvből meritet-
tek és rajtuk, főképp az elsőn, a nyelvújítás túlzása, fesze nem ész-
lelhető. Álljanak itt *Csokonay*tól ezek:

Érzem a leányi elme
Nyári árnyékként kereng,
Hogyha más nyalánk szerelme
Mint Zephir körülte leng.

Itt a rím gyanússá teszi ugyan a szó határozott értelmét;
de másutt, hol befolyásáról nem lehet szó, az *elme* szintén szellem,
szív, szóval: az egész benső ember értelmében használtatik; így
e helyen:

Elmém régi virgouczsága
Ködbe borongván, elmúlt.

Vagy egy gyönyörű strophában:

Zokoghat még egy betücskét
Belőlem a fájdalom?
Ejthetek még egy könyücskét
Utánad szép Angyalom?

Bár elmém rajtad tünődik
— Csak kíván, ohajt, gyötrődik —
Édes fojtó képzetek! —
Mindez a mit tehetek.

És Cs. rendszeren így használja az elmét, tisztán gondolko-
dásra vagy ész értelmében pedig csak mintegy mellékesen. Még
csak két helyet prózájából s pedig biztosság és oeconomia kedvéért
ismét fordítást. A *Kleist* Tavaszában: Kínos nyavalyák, a test és

elme erejének megfogyatkozása, a becsületnek, jóhírnek stb. elveszése . . . következesei a kicsapongásoknak.» Az eredetiben az első szók így hangzanak: *abnahme der kräfte des leibes und des gemüths*». Továbbá: «Mink nemcsak a goromba érzésekre, hanem a gondolkodásra és munkára is vagyunk alkotva; és egyedül a szorgalmatosság és értelmes cselekedetek adják meg nekünk a valódi és állandó *Elmetsendességet*» — a németben: *gelangen wir zu einer wahren und dauerhaften gemüthsruhe*». Ime az *elme* a mai *kedély* értelmében! S itt fontosnak találok kiemelni, hogy Cs. öntudatosan járt el így. A német *gemüthet* következetesen léleknek vagy elmének fordítja, a mint amaz úgy a codexekben mint a vallásirodalomban a *gemüthnek* megfelelően szintén használtatott.

Kisfaludy Sándornál az *elme* majd minden eddig érintett árnyéklatban fordul elő. Jellemzőknek tartjuk e helyeket:

Az *elme* szüleményi
Az ész előtt becsesek (Kesergő Sz. III. é.).

és Kemend IV. é.

De szive szép érzelmébe
Két gondolat mérget vet,
Mellyet szül a kétés *elme*
S hiu gyarló képzelet.

Érdekes amannak 113. dalában:

Elmém távol képzeli
Most is az ő tekintetét.

Az *elme* a szív ellentéte a 87-dik dalban s a léleké a 102-ikben. A 69-ikben annyi mint a német *sinn*:

Ércz szive megvehetetlen,
Szünjetek meg, könnyeim!
Vas elméje győzhetetlen,
Hunyjatok el, tüzeim!

A 40-ik dalban meg *sinn* és gondolkodás:

Elmédet hát mért bocsátod
Tilosomba szünetlen,
Boldogtalan, ha már látod,
Hogy nem esik büntetlen. . .

Kazinczy fölötté ritkán használja a szót, s a hol használja, ott sem igazít útba. Mintha szándékosan kerülte volna, mintha csak akarata ellenére jött volna tolla hegyére – a mint teszem egy ifjúkori emlékezet is föl-fölverődik bennünk öntudatlanul. Fölötté érdekes azonban nála az *elmétlen* használata. «És mely *elmétlen gondolat*, írja K. Paramythek II. könyv, azt hinni, hogy az igazi isten-tisztelet szeretet nélkül lehessen?» És ismét, Bácsmegyei gyötrelmei: «Siketülj meg a sokaság *elmétlen magasztalása* eránt.» Berzsényihez intézett leveleinek egyikében (170. l.) «*elmétlen cselekedet*»-et említ; máskor (109. l.) meg «*elmétlen ítéletet*». Továbbá imez érdekes hely (u. o. 20. l.): «Szeretem olykor a szabdalkozásokat is, de csak ha nemesek és *elmések*: a mit Batsányi a Faludi Programmjában mondogat, nagyobbbrészt vagy haszontalan, vagy *elmétlen*, vagy paraszt». Mindezekben *elmétlen* a német *geistlos* fordítása. A következőkben a német *thorheit* vagy *unsinn* képére mint főnév lép föl: «Az atlaczpapucs . . . emlékeztetni fog arra, a mi most történt s elrettenteni újabb *elmétlenségek* követésétől.» (Eredeti poetai munkái, 290. l.) ; ismét «Tulajdonítsa a bajt cselédem *elmétlenségének*, ne nekem» (u. o. 278. l.). — Előfordul ugyan az *elmétlen* már a *codex*-irodalomban (Teleki c. 57) s idézi *Molnár Albert* is, ki ezeket veti melléje: demens, hebes, insipiens, verwegen, taub, ungeschickt, unweis. Kérdésbe tehető azonban, tudta-e ezt *Kazinczy* s nem-e abban a hiedelemben vitte be az irodalomba, hogy ismét egy új szóval gazdagította? A *Mondolat* is hasonló nézetben lehetett, midőn más új szavai mellett ezt is gúny tárgyává teszi (10. l.): «Más Vallásbéli Hirdész is, ezen talpszerben bábázkodó kezeivel a jeget megtörte ugyan — ez előtt darab évvel ilyen fajbeli közlésül, és hasonmoztonyból irt . . . mintegy másfél ivnyi Furtsa — vagy inkább *elmétlenül elméskedő* — Levelében, de a mit szemügyelni soha sem szerentséltettem.»

Kisfaludy Károly használata az elmének rendesen más-más értelmi jelentését emeli ki. Például a következőkben az elme annyi mint gondolkodásmód:

Míg más érdemít a köz lélek alázni törekszik,
Fényre deríteni azt a nemes elme buzog.

Ebben meg közeljár a képzelethez:

A föld határin túl szállong az elme.

Aztán az elme : ész,

Mindenható elménk istenkedése
Ég- s földbe hat
S buvárnnyilai e lét titkába vágnak,
Vezér szövétnekül az ész- s világnak.

Vagy az Irénben 5-ik föl v.

Igy minden érzet gyöngeség,
Idétlen elme képzete.

Végül szellem értelmében, u. o. 1-ső f.

Érzem e
Nagy igazságot, de a szokatlan elme,
Mely ekkor csak házi dolgokat
Fontolt, szédelg ezen síkos tetőn.

Vagy e sorban költeményeiből :

Főnn csügg a koszorú : nagyra nagy elme mehet.

Valamint tehát Csokonaiban az elme érzelmi jelentménye,
úgy itt meg a szó értelmi tartalma lép határozottan előtérbe.

Vörösmartyban azonban egyenlően nyilatkozik mindkettő.
Igy a Zalán fut. II. é.

Mely bús utra jövék ? komoly elme ne menj tova,
és VIII. é.

Hajdan Etel mellett könnyű elméje tanácsán
. . . élt . . gyönyörű Nemibonta sokáig.

Van aztán a IX. é.-ben :

Bodrogköz csendes szigetébe kívánkozik elmém.

És A két szomszédvárban III. é.

Hogy most, a miket elmém tud, kibeszélni ne kellene.

Monographiánk teljessége kedvéért érdemes végül azt is föl-
hozni, hogy Vörösmarty az elmét nő-névként is használja : A VIII.
é.-ben olvassuk, hogy a gyönyörű Nemibonta sokáig egyedül élt
Széplakon, itt egy égbeli tündér, a diadalmas Erő, megszereti, és

Ettől szülte szelid Elmét, piros ajku leánykát

— — — —

Elme szülé Álmost.

Az Erő mint az Elme atyja, határozottan ügyes lelemény volna, ha anyja nem lesz a Nemibonta képében a hexameter szerencsétlen áldozatává. Álmos Elmének fia — szép gondolat. De Álmos Érőnek és Nemibontának unokája — ime egy új adat Vörösmarty önkényes mythológiájának következetlenségéhez. Hogy az *elme* tehet róla, kétségtelen. —

Mielőtt idézeteinknek hosszúra nyúlt sorát berekesztendők s két legnagyobb költőnkre rátérnénk, emlékezzünk még meg *Szemere* Bertalanról, legjobb újabb prózaíróink egyikéről. Nemcsak azért, mert prózában és szépen írt, hanem azért is, mert az *elmét* ő is túlnyomóan érzelmi értelmében használja. «Foglalkozni a jövővel kevesebbé kedves, mert az bizonytalan . . . de a múltban már minden megtörtént s reá békés elmével pillantunk vissza» (Atyám emlékezete). És Terezia eml. «A kik aztán ártatlan elméjükkel azt hitték, hogy . . .» Az *elmének* másik rendbeli használatát illetőleg, kár volna az idézeteket fölös módon szaporítani. A fontos az, hogy az *elmének* érzelmi jelentése nem veszett ki újabbban sem, hogy mint Pázmány, úgy Szemere is öntudatosan használják a szót ebben az értelemben is.

Petőfi «összes» és «újabb» költeményeiben mindössze csak vagy 20-szor használja e szót. Ez nem sok, igaz, de hozzá kell tennünk, hogy nála a *lélek* szó a régiekre emlékeztető gazdag és változatos árnyéklatokkal fordul elő, s hogy — főkép Kisfaludy Sándort tartva szem előtt, egyenesen azt mondhatjuk — az számtalanszor helyettesíti is az *elme* szót. E helyettesítést azonban nem végzi a *lélek* egymagában, hanem a nyelvújítás alkotta *szellem*-mel együtt. Igenis, a *szellemmel*, de nem a *kedély*lyel. *Petőfi* összes költeményeiben, ha ugyan minden figyelmem mellett is nem tévedtem, a *kedély* szó mindössze kétszer fordul elő (Újabb költ. 89. és 241. l.), a *kedélyest* pedig csak egyszer vettem észre (u. o. 195. l.). Már pedig azt csak elhiszik újabb íróink, hogy *Petőfi*ben nemcsak érzés és szenvedély, hanem «kedély» is nyilatkozik? És ő mégis el tudott jóformán lenni e szó nélkül! Ki gyártotta e szót először, nem tudom határozottan. A *Philosophiai Műszótár* szerint (72—73. l.) Szilasy és Csapó érezték volna először a *gemüth* hiányát a magyarban. Amaz a *szivállást* ajánlja; az utóbbi kéziratban maradt műszavainak gyűjteményéből pedig e helyen idézve vannak a *ked* és *kedély*, a *kedv* és *indulat*. Hogy az

író közönség figyelmét épen a két első kötötte le, azt helytelen voltuk eléggé magyarázza. Ezek között meg a *ked* rövidebb ugyan, de rím dolgában meddő szó. A *kedély* azonban mily külső és belső összhangzásban áll például ezekkel: *feszelty, szeszély, hevély!* Így győzött a *kedély*. Petőfi, ki rím dolgában nem volt épen legrigorosusabb, majdnem mellőzte. Mostani íróink azonban valódi rímes és rímtelen cultussal környezik. ¹⁾ A java, igaz, nem szép alakja, hanem fogalmi tartalma miatt. Ezek azt mondják: a magyar nyelv nem lehet el e szó nélkül, mert szükséges fogalmat fejez ki. Ez azonban határozott tévedés. A *kedély* nem pszichologiai fogalom, hanem csupán csak a német nyelvnek egy sajátos s ezért fordíthatatlan kifejezése, mint akár a francia *esprit*, az angol *comfort* vagy a magyar *csömör*. A német *gemüth*-je miatt nem csinált a francia rossz francia szót, s az angol sem rontotta el miatta szóanyagát. Mi azonban, fájdalom, nemesak a német fogalmakat, hanem a német szókat is le akarjuk minden áron magyarra fordítani. Ha ez utóbbiban mérsékeltebbek volnánk, azt hinnők: nyelvünk szegényebb a németénél. Íróinknak és költőinknek nem lehet szükségük e kores szóra, nem *szabad* szükségét érezniök. A magyarban a kifejezések egész raja kínálkozik helyette — mért mellőznők ezeket? Ott van a *bátorság*, a *kebel*, az *indulat*, a *kedv*, a *sziv*, a *lélek*; ezekkel, főkép ha jelzősen használjuk, a legkülönbözőbb értelmi árnyéklatokot ki lehet fejezni; kínálkoznak továbbá összetételek is: *szive-lelke*, *szive-indulatja*. És, a melyet szándékosan hagytam utoljára: ott van e ezélra az *elme* is. Mert hogy az *elmé*-ben benne van a *gemüth* is, világosan bizonyítják, hogy csak egyet említsek, a törzsökös magyar nyelvű *Csokonai* adatai. Bizonyos megelégedéssel constatáljuk néha, hogy az *elme* szót még a német sem tudja megfelelően kifejezni. De azért platói viszonyt folytattunk kincsünkkel: a sátoros napokon tüntetünk vele: de hétköznap, mikor dolgozunk vagy csak írunk, ügyet sem vetünk rá — szájunk és tollunk egyaránt rájár a *kedélyre*.

De minek feszegetnők ezt tovább? — úgy sem lesz hatása. Térjünk Petőfire. Az érdekes helyek ezek: .

Olyan háborodott az elmém
Sokszor sírnék, ha nem szégyelném.

¹⁾ *Jókai* már *közkedélyről* is szól!

Továbbá:

Csak azon tünődik elmém:
Véletlen vagy számítás?

Á Szécsi Máriában:

Ezen föltétellel elmém meg nem békül.

Aztán alakja miatt is:

Csavarogtak szanaszét elméik.

Ily értelemben: az járt a fejemben — e hely:

Ezen gondolatok elmém környékezték.

Végezetül álljanak itt e jellemző sorok:

S utána küldém elmémet (a mester után)
Röpült gyorsabban mint az üstökös,
Röpült a merre más elméje járt,
S a merre nem járt, megfutá nagy utját
S esztendők mulva búsan tért haza,
Búsan, fáradtan. Hasztalan bolyongott.

Egy egész versszak az elméről! —

Két férfiúnak köszön legtöbbet a magyar nyelv nemzeti fejlődése: egy prózairónak s egy költőnek: *Pázmánynak* és *Arany-*nak. Az elsőről itt szólnunk nem volna helyén. De az utóbbiról ki kell emelnünk, hogy költészete hatott és hat folyton prózáinkra. Nem hiszem pedig, hogy Aranynek ez irányban való érdemét eléggé méltányolnók, ha azon általános, mert minden irodalomban bebizonyult igazságból vennők a mértéket, a mely szerint a poesis mindig hat a próza fejlődésére. Mert itt nem a költészetről, hanem *ezen* költészetről van szó. Arany megtisztította jóformán a nyelvet a nyelvújítás túlzásaitól, anélkül azonban, hogy ennek csak egyetlen valódi diadalát föl is adta volna. A mit tehát *Vörösmarty* csak a költészet nyelvéért tett, azt megtette *Arany*, ugyancsak költészetével, a próza számára. De egyszerűségre, természetességre is tanította és — a mi még mind ennél is több — megőrizte tiszta nemzeti kifejezése módját, formáját. *Vörösmarty* nyelvét keleti fény és pompa, *Aranyét* keleti nyugalom és méltóság jellemzik. Amannak költészete már inkább a múlté — nem egészen még, valamint állami és tár-

sadalmi életünk sem szabadult még föl egészen ezen múlt alól. Arany azonban a jelené — a jelené és jövőé.

És nem kell mindebből egy szót is levonnunk, ha nagy költőnknek a bölcelet magyar nyelvéhez való viszonyát tekintjük. Ez igen specialis téren is tanulhatunk tőle. Több benne a philosophiai fordulat, az elvont kifejezés és több az első tekintetre igen természetesen látszó, de valójában új összetétel egyegy metaphysikai fogalomra, mint bármely bölceleti írónkban. A mi adatot tehát ő nála találunk az *elmére*, az nemcsak érdekes és tanulságos, hanem fontos és döntő egyszersmind.

A sok közül e helyen azokra kell szorítkoznunk, melyek a kénytelenül mellőzöttekre nézve mintegy typusokül szolgálhatnak. De a közlendőkből is ki fog tűnni, hogy Arany visszaállította e szó régi fényét. Legrégibb prózájából íme hely: «A jelenet sokkal mélyebb benyomást tett elmémre, hogysem ágyamba térhettem volna» (Életképek. 1846. I. 393. l.). Ebben túlnyomó a *gemüth*. Sokkal közelebb áll az *elme* értelmi jelentményéhez ebben:

Olykor ha lassu merengésiben
Elméje mint fáradt madár pihen.

Azután:

Vitatkozás az elmét növeli.

Tisztán ész jelent a következő sorokban:

Megáll az elme mint egy bomlott gépely
S bámulja a lelket csodás ösztönével.

A *Toldiban* mindössze egyszer, a *Toldi estéjében* meg kétszer fordul elő. Amott (v. é.) szivet és ész jelent:

Miklós az elméjét mindenképen hányta stb.

Emitt (vi. é.): törte elméjét = törte a fejét; v. ö. a Petőfőtől idézett hasonnemű kifejezést. Az v. énekben az egész benső embert jelenti. Főadatunkat használjuk ürügyül, hogy e gyönyörű sorokat értekezésünkbe kebelezhessük:

A tudás fájáról szép gyümölcsöt hoztak,
Jót is elég bőven s ráadásul rosszat;
Mert ha gyalu nélkül bunkósbót az elme,
Gyakran kétélű tör lesz az kiművelve.

Buda halálában csak az v-dik és vi-dik énekben nem fordul elő; másokban azonban többször is. Mi nem látunk ebben véletlent. Soha nagyobb költő nem járt el nagyobb öntudatossággal, mint ezt Aranynál lépten-nyomon tapasztalhatni. Kiterjed az a szerkezettől az utolsó hasonlatig, a jellemfestéstől a legkisebb szóig. Az *elme* használata egy alárendelt mozzanat csak, de megtaláljátok a mondottakat *in nuce* itt is, a mint a legkisebb vízesépp visszatükörözi az eget és fényes csillagait. Buda halála «a Krónikák egyszerű nyelvén» van elmondva; abban a korban pedig még nem terjedt a szellem és még nem érvényesült a kedély — az elme rovasára. A szó viszonyos sűrű használata együtt jár e költeményben annak ó-zamatú nyelvével — a *kedély* vagy *szellem* szót tehát hiába keresitek benne.

A következőkben az *elme* a lélek összes gondolkodó erejét, tehetségeit jelenti:

Benn küzd vala köddel az elme világa (II. é.).

és:

Elmémben, mialatt az elébb hallgattam,
Hosszú sor esztendők folyamát forgattam (IV. é.).

Szintén így Murányban, IV. sz.

Szeme, szive, vére, elméje elakad.

Tisztán észet jelent ezekben:

Megbódul az elme és megbomol a rend (XI. é.).

s ugyanott:

Százféle tanácson száz elme hasonlik.

• Az egész benső, vagy Pázmánynyal szólva: lelki embert jelenti ezekben:

Tegnapi gondjával vívódik az elme (X. é.)

vagy a IV. énekben:

Elméje Budának hányta ezen habját.

Annyi mint érzület, gesinnung, e két helyen:

Nem változik elméd Buda elváltoztán (III. é.)

és a VII-dikben:

Mintha nekem jární okom volna görbén,
Ha kaján elmével hitemet megtörném!

Imebben meg a mai *kedély* :

Benn pedig elméjét friss gond veri, hajtja (II. é.);

itt meg, mire a német a *gemüther* szót szokta használni :

Hanem oztán másra

Fordultak az elmék vidám áldomásra (I. é.).

Ime a lelki élet egész skálája! —

Nem tarthatnók ez idézeteket teljeseeknek, ha a *népnyelvi* adatokat mellőznők. Azt hiszem, a philosophiai nyelvnek szabad tán legkevésbé a szókat a divó értelemtől elütően használni, vagy értelmöket egyoldalúan megállapítani. Azért nemcsak azt az irodalmat kell vizsgálunk, melyet mi alkotunk vagy szerzünk a nép számára, hanem azt is, melyet ő szerez közetlenül a maga és közvetve a magunk számára. — Csak egynehány adatot hozok föl. — *Elme*, annyi mint *ész, fej*: «A mint ott legjavában forgatá az elméjében, hogy de soká jön a kedvese . . .» (*Merényi*, Dunamelléki Népmesék, I. k. 53. l.). *Elme* annyi mint *emlékező tehetség*: «Pedig dehogy a szépszólásu kút forgott az ő elméjében.» (*Gyulai és Arany*, Népköltészeti Gyűjtemény II. k. 210. l.). *Elme* annyi mint *gemüth*: «Nyugodt elmével lehet felöle» (*Szarvas* Gábor közlése). *Elme* annyi mint *szellem*: «Ez a bor elmemozdító, országpusztító . . .» (Népk. Gyűjt. u. o.); vagy: «Ezen hűséges fáradozását tiszteletes uramnak, melyeket mi homályos elménk megvilágosodása körül véghez vitt» (Nyelvőr v. k. 475. l.).

Nem találunk ez adatokban újat, de azt világosan mutatják, hogy a népnyelvi használat az irodaloméval megegyezik.

V.

Mielőtt ezen tényekből a philosophiai tanulságot levonnók, nem lesz fölösleges az egész szócsoportot egybe állítani. Az *elme* szó tartalmának más-más mozzanatait s ezeknek ismét más-más árnyéklatait így, hiszem legalább, legkönnyebben áttekinthetni. Az összeállítás egyébiránt *Molnár*, *Kresznerics*, a *Nagy Szótár*, Ballagi *Teljes Szótára*, a *Philosophiai Műszótár* s a Versegly által kiadott

Lexicon terminorum technicorum alapján történt. Egy pár szónak hiányát tapasztaltam és pótoltam: ezeket a forrás külön fölemlítése könnyen fölismerteti.

- *Elme.*
 - elmebeteg,*
 - elmebódult,*
 - elmebomlott,*
- 5. *elmebotlás,*
 - elmecsábitó, (Orczy, Költeményes Holmi, 55 l.)*
 - elmécske, memoriola, ingeniolum, Molnár; Kresznerics nem ismeri,*
 - elmecsavargás,*
 - elmecsendesség,*
- 10. *elmecsend,*
 - elmeél,*
 - elmeélesítés,*
 - elmeélesítő, (Orczy, u. o. i. h.)*
 - elmeerő,*
- 15. *elmefaggatás,*
 - elmefáradság, (Pázmány, Kempis Tamás, LXX. r.)*
 - elmefárasztás,*
 - elmefogás,*
 - elmefoghatóság, (Rajnis Mentő irás, 39 l.)*
- 20. *elmefogyott, (Versegghy, költeményei, kiadja Toldy. 114 l.)*
 - elmefutás,*
 - elmefuttatás,*
 - elmefuttató: speculativus, Kresznerics.*
 - elmegyakorlás,*
- 25. *elmegyilkoló, (Versegghy, u. o. 21 l.)*
 - elmegyöngeség,*
 - elmeháborodás,*
 - elmeháborodott,*
 - elmehiány,*
- 30. *elmehiba,*
 - elmehomály, (Versegghy, u. o. 86 l.)*
 - elmeismeret, (Lángghy, Philos. Műszótár)*
 - elmejáték,*
 - elmeképző, (Toldy, Összegyűjtött Munkái, III. k. 302 l.)*

35. *elmekézség*, (*Szilasy*, Philos. Műszótár)
elmekór,
elmébéli,
elmébéli háború,
elmébéli viadal,
40. *elmei* : memorialis *Molnár* és *Kresznerics* ¹⁾
elmél : mente versat, *Kresznerics*.
kielmélni, (*Népies*, *Molnár Aladár* közlése).
elmélés, *Kresznerics* még nem ismeri.
elmélet,
45. *elmélkedik*,
elmélkedés,
elmélkedő : meditatundus, *Kresznerics*.
elmélődik, *Kresznerics* nem ismeri,
elmélődés, *Kresznerics* ezt sem ismeri.
50. *elmeelemény*,
elmelomhaság,
elmemű, (*Berzsenyi*, *Kazinczy* levelezése *Berzsenyivel*.
 76 l.)
elmenmutatás : ostentatio ingenii, *Kresznerics*.
elmenmutogató,
55. *elmemozdító*, (*Népies*, Népkölt. Gyűjt. II. k. 210 l.)
elmenegédség, (*Versegly*, u. o. 98 l.)
elmenyavalya,
elmenyugalom,
elmenyugtalanság,
60. *elmeremek*, *Szilasy*, (Philos. Műszótár)
elmesétéség, (*Versegly* u. o. 93 l.)
elmés,
elmésség,
elmésdi,
65. *elméskedik*,
elméskedés, (*Imre*, Philos. Műszótár.)
elmétlen,
etmétlenség,

¹⁾ A Weszprémi codex, 143. l. «O Vram Iesus ky wagy . . . elmey wigasag» nem tud ily értékenyről. B. J.

- elmetörvény*, (Lánghy, Philos. Műszótár)
 70 *elmesalak*, (Arany, Buda Halála VIII. ének)
elmesurlódás,
elmeszabadság (Verseghy, u. o. 88 l.)
elmeszesz, (Kisfaludy Sándor Esseghvár II. ének)
elmeszakra,
 75. *elmeszorultság*, (Kisfaludi Károly, költeményei)
elmeszülemény,
elmetehetetlen,
elmetehetetlenség,
elmethetség,
 80. *elmetétovázás*,
elmetörés: ingenii fatigatio, Kresznerics.
elmetörő munka, Kresznerics.
elmetompaság,
elmetüz, (Révai, Elegyes versei, Alagyák, II. könyv VIII.)
 85. *elmezavar*,
elmezavarodás,
elmezsenge, (Tompá költeményei VI. k. 251. l.)

Megemlítendők még a következők összetételek:

könnyelmű, ezt tudtommal Kazinczy használja először «Könynyelmű Amor» (Munkáji I. k. 371 l.); előfordul már nála a *könnyelműleg*, ugyanott 301 lap, valamint a

90. *Könnyelműség* is. E minden tekintetben igen szerencsésen alkotott új szó világosan a német *leichtsinnig* utánzata, miben az az érdekes, hogy alkotója az *elmét* helyes érzéssel a *sinn* értelmében vette. Népszerű alkalmasint csak Jósika «Könnyelműek» című regénye óta lett. — Fölötte érdekes, hogyan fejezi ki e fogalmat a legrégebbi codex, a Bécsi (49. l.) «mű elmenkneec aprofagabol», a vulgatában: *ex animi levitate*;

szabadelmű, melyet Kisfaludi Károly használ költeményeiben; ez a *freisinnig* utánzata. Ma a kétes *elvel* való összetétel dívik csak: *szabadelvtű*;

mélyelmű, Toldy Ferencz használja; a «tiefer denker» fordítása akar lenni;

mélyelműség, Tompánál «Mert a mélyelműség elszórt s könynyen feled». Népszerű azonban ép oly kevésbé lett mint a

lángelmű, szintén Toldynál. Sűrűbb használatú a

95. *lángelme*, melyet a Philos. Műszótárban *Szilasy* a genie vagy ingenium kitételére ajánl; ugyanő ajánlotta a ma közhasználatra emelkedett *lángészt* is; *Imre* ellenben az *éslángot*, melyet, minthogy senkinek sem kellett — *Brassai* tett ismét magáévá a Budapesti Szemle legújabb folyamának első füzetében; bizonyítja hogy csakis ez a helyes — és használja a *lángészt* is.

E 95 szóból álló csoportból kizártam a következő koresokat:

elmehábor,
elméncz,
elménczség,
elménczkeedik,

5. *elménczkeedés,*
elménczkeedő.

elméncz: bökvers: epigramm, *Ballagi*.

Ezekben talán az a legérdekesebb, hogy az újdivatú *onc* képző fokonkénti rövidülését tüntetik föl: *ncz—cz*; a legsajnálatosabb meg az, hogy az *elménczkeedés* többször jut eszünkbe az *elméskeedés*nél.

Kizártam továbbá a következőket, melyek részint rosszak, részint fölösek; az illető szótárak magyarázatát mellőlök vetem: hadd értsük meg legalább, a míg olvassuk:

elmealkotmány: theoria,

elmebéliség: »

10. *elmetudalma*: »

elmeügyelés: »

elmeleg: theoretisch,

elmeügyelő: theoreticus,

elméskeedés ügyelő: theoreticus,

15. *elmemény*: theorema,

elmeményes: theoreticus,

elmeérzék: «a tárgyak különbözőségeit fölfogni képes tehetség»,

elmélék: «elme által megfejtendő tárgy, theorema»,

elmélész: «személy a ki számít, kigondol egyetmást, anélkül, hogy azt a gyakorlati téren fogamatba venni megkísérlené»,

20. *elmész*: «valamely elmélet fölállításán gondolkodik.»

elmély: annyi mint «elmélet»; innen

elmélyi,

elmész : «bölcselettel foglalkozó személy»,

elmészet : bölcsészet; innen

25. *elmészeti.*

Ime, kiindúltunk az elméből s elértünk az elmészethez. Egyikök sem igen népszerű s ebben van némi vigasztaló is. Nem kell legalább sem ezt kiirtani, sem amannak helytelen fölfogását helyreigazítani. A pálya nyílt és tiszta — elindúlhatunk rajta minden főakadás nélkül.

De vessünk előbb egy futó pillantást jobbra is, balra is. A latin *mens* használatáról már volt szó. Kiemeltük, miben áll philosophiai becse s ez fölment bennünket a latin szócsoport bővebb taglalása alól. Különbösen is a codex-irodalmi adatok fölemlítésénél a legszükségesebbet már fölhoztuk. Csak egyet kell még hozzá tennünk : a *mens*-ben benne van az *akarat* is. Az *elmében* ily árnyéklatot nem találtunk : megvan az azonban egy származékában : az *elmés-ségben*. A Bécsi codexben olvassuk (I. 36.) «Ha veletéc akarand aratni, ne akariatoc ötet megtiltanotoc es keueitecből elueffetec *elmesseggel* es meghagggatok maradni»; a vulgataban áll : de industria; Károliban : akarototok szerint. Ez kétségkívül a *mens* befolyását mutatja. Vetekedik azonban e tény érdekességével az a körülmény, hogy az egész codex-irodalomban egymagára áll. *Lehr* Albert szerint a XVI-ik század könyv-irodalmában is előfordúlna egyszer. De ha e lappangó adat nyomára jönnénk is, sem igen állíthatnánk többet mint hogy az *elmében*, pontosabban : egy származékában az *akarat* árnyéklatja is ki *volt* tüntetve, valamint a latinban. A használatból kiveszett teljesen — tudjuk, nemesak ez, hanem az *eszmélet* és *erény* önállón kifejlődött árnyéklatok is, melyeknek pedig codex-irodalmi megvoltát kimutattuk. Következtetni ezekből az *elme* mai helyes használatát illetőleg bizonyára nem szabad, de azért a megállapítás munkájában ezeket is számba venni nemesak szabad, hanem kell is.

A görögöt teljesen mellőzhetjük, s a mi kevés mondani valónk a német nyelvről van, azt helyesebben későbbre hagyjuk. A *francziá*-nak nincs a *mens*-hez vagy az *elméhez* hasonlítható bő értelmű szava. Van ott *ame*, *raison*, *esprit*, *sens*, aztán *mentale* s *intellectuelle* : a *philosophia* ezekkel és ezekből alkotja illető műszavait.

Fölötte érdekes azonban az *angol*. A *mind* megfelel az *elmé-nek* és *mens-nek* egyaránt. Az utóbbinak még jobban, a mennyiben az *akarát* is benne van a szó mai értelményében. A szócsoport azonban megközelebb hozza a magyarhoz. Alig lesz fölösleges ezt egy pár példában föltüntetni. Van tehát: fatiguing and refreshing the mind; emotion of the m.; impuls, tranquillity and strenght of the m.; agreeable and disagreeable to the m.; turn of m.; disorder and perturbations of m. — Továbbá *mind* mint ige, de nemesak a közlöt-tük *elmélni* szótári értelmében, p. ó. mind your work, hanem így is: never mind it, mit helyesen csak így fordíthatunk: ne vedd v. vegyétek zokon. — Vannak azután az igei alak alapján: minded; high v. noble v. well v. ill-minded, mi latin: bona v. mala mente kifejezéssel rokon, de a magyarban megfelelő értelemben nem használtatik. Továbbá: mindful, mindless, figyelmes, figyelmetlen. Álljon itt végül: so many men, so many minds: quot capita, tot sensus.¹⁾

Az angol philosophiai nyelv azonban határozott műszói értelmében a *mindot* nem használja. A latinban megállapodott egy egyoldalú használat, az angolban semilyen. Itt egy régi, évszázados philosophiai étellel és fejlődéssel állnak szemközt, s ez mellőzte. Bennünket, fájdalom, ily tekintetek egyáltalában nem akadályoznak semmi irányban. Hasznát vehetjük szabadságunknak.

VI.

A közlöttem irodalmi adatok s a szócsoport alapján most már joggal mondhatjuk, hogy az *elmében* benne van az érzelem és értelem egyaránt. Helyes tehát e sorok elejére tett állítás, mely szerint összes pszichikai életünk kifejezésére a *szellem* és *lélek* szókon kívül az *elme* is alkalmas. Határozzuk már most meg e háromnak egymáshoz való viszonyát.

A *szellem*, tudva lévő, ez alakjában új szó. *Puky* még 1810-ben

¹⁾ A francia és angol nyelvnek a magyarhoz való viszonyát e pontban fölvilágosíthatják a következő példák. *Taine* munkájának «De l'intelligence» magyarul a czime így hangzik: Az elméről. Szintígy *Locke*: «An essay concerning human understanding» híres mű czimében a két utolsó szó *elmének* fordítandó. Ugyanez áll *Hume* munkájáról: «Enquiry concerning human understanding». Szintígy *Leves* új munkájának czimében «Problems of mind» az utolsó szó magyarul *elme*.

jutalmat tüzött ki a *spiritus és universitas* kitételére. Az elsőre azonban *Kazinczy* már 1810-ben (Levelek Kishez I. 339. l.) használja a *szellem* szót: «Európának dolgait philosophusi *szellem* (Geist) igazgatja». A szó képzését (Munkáji VII. k. 14. l. Pest 1815) a következőkép okolja meg: «A *szelelek*, spiro szóból mint a *kelek*-ből a *kellem*. Így a *lélek*: anima, seele; a geist, spiritus: *szellem*» (V. ö. Nyelvőr IV. 220). Az irodalom azonban csak újabban tette e szót közkeletűvé. Érdekes a mit a *Nagy Szótár* mond: A legújabb időkig, olvasuk itt, mind a *spiritus* mind az *anima* kifejezésére a fogalmak nem kis összezavarással, a lélek szó divatozott; az amannak megfelelő *szellem* a természeti széltől kölcsönöztetett, a l kettőztetése nagyobb nyomatékosság végett jött használatba, s az egész sajátlag annyi mint szel-el-em, szelelő vmi. — A régi nyelv a *szellet* szót használta ugyanebben az értelemben, mely *Révai* szerint (Antiquitates, §. 57. 131. l.) «ex antiquo verbo *szellem*, *szellel*, *szellik*, spiro» lett. A codexekben igen sűrűn akadunk a szelletre, s aligha nem tévedett az első biblia fordítások kora fölötti vitában annyiszor idézett *ferenci* krónikás, midőn a fordítókat *huszitáknak* mondja, azért mert «istam dictionem spiritus sanctus exposuerunt sic: *zent zelleth*» (Nyelveml. I. XIV. l.). Számos hely mellőzésével csak. I. 284. lapra hivatkozom, hol (Lukács I. 41 v.) a spir. sanct. «scent lelecel» van fordítva és (u. o. 67 v.) «scent zellellet» is. Továbbá áll: «Vr-nak zelleti es igazaknak lelki» 77. l.; spiritus et animae; — aztán 59. l. «getrelmekbeli lelec es a bus zellet»; — 159 l.: «megvaltoztatic ő zellete» lat. spiritus. Károlinál: sziv; — u. o. 160 l. és 170. lap: zellet latinul spiritus, Károlinál meg lélek — mindezekben nemcsak a sp. *sanctus*, hanem a spiritus általában szellellettel van fordítva. Más oldalról meg I. 210 l. és 213. l. a vulgatában áll: spiritus, a codexekben pedig: lélek, s a pauperes in spiritu (I. 199. l.) is *lelki* zegenec-nek van fordítva. A használat változatosságára vet továbbá világot a «törődelmes zelletben»: in spiritu humilia I. 16. lap; a «fertezetes zellető ember»: homo in spirito immundo (I. 249), Károli: ember, kiben tisztátalan lélek vala; és: «gonoz zelletec» (I. 299). — Előfordúl továbbá a száz évvel utóbb írt *Kriza* codexben is (Ny. II. 371.): «es a pokolbeli szelletöktől oltalmaz meg engömet;» a Nagy Sz.-ban találok a *Nádor* c.-ből (599. l.) is egy idevágó idézetet: «legottan . . . gonoz szellettől megszabadulnak vala.»

Ha mindebből nem is merném következtetni, hogy a fordítók és írók ez esetben «a nép nyelvén sem ismeretlen» szóval éltek, mint ezt a Nagy Sz. teszi, mindenesetre áll, hogy azt többen, különböző helyen és időben és változatban használták s pedig, mint láttuk, nemcsak a *spiritus* kifejezésére. Egyébiránt a jó szónak éppen nem döntő kriteriuma: használja-e a nép vagy sem? S azért csakis teljesség kedvéért hozom föl, hogy a *szellet* a Nagy Sz. tanúsága szerint túl a Dunán «ma is» divatozik: «nagy szellet van benne»: sokat tart maga felől. A középkori irodalom jóformán el volt nála nélkül, a szó mai alakjához pedig nyelvi tekintetből kétség fér. De a *szellem* él, el van terjedve, az irodalomban közkeletű — és szükség is van rá. Ha Berzsenyi «a kor *lelkét*» emlegeti, ez még hagyján; ma idegenszerű már, mert a *lélek*nek nincs többé oly tág jelentmény-köre, mint Pázmány korában. De ha ma olvassuk, hogy Kovács Pál 1843-ban az *Esprit des Loist*-t «A törvények lelkéről» czimmel fordította, hajlandók vagyunk elismerni, hogy a *szellem* e helyen sokkal többet mond, mert általánosabb s ezzel az eredetinek megfelelőbb. A régi *szellet*nek bár új alakban való életre ébresztése valóban szükségletnek felelt meg s innen magyarázható, hogy annyira közkeletű, általános használatú szó lett. Az annyira népies nyelvű *Petőfi* új összetételekben is használja (szellem kezek; sz. zene, sz. szárny, sz. hang, sz. rész), szintúgy *Madách*, kinél sürűbben talán egyetlen írónknál sem fordul elő. Csakhogy éppen nála tűnik föl legjobban a *szellem* használatával való visszaélés. Sem *Madách*, sem mások nem vizsgálták: joggal teszik-e e szót a pszichikai élet összeségének egyed-uralkodó, kizárólagos kifejezésévé? A *szellem* az *elme* rovására terjedt, ezt háttérbe szorította s mint *Madách*nál is, jóformán egészen kiküszöbölte. Pedig helytelenül. Mindegyiknek más-más a functiója.

A *szellem* szó használatát illetőleg idézzük a *Nagy Szótár* beosztását, de elhagyjuk itt a nem igen szerencsésen formulázott összefoglaló bevezető-szókat az egyes pontoknál, — ezekre különben sincs e helyen szükségünk — valamint a felsorolt használat két oly pontozatát, melyet jobb lesz czáfolatával együtt megemlíteni. A példák a következők:

I. Jó v. gonosz szellemek; a boldogultak szellemei; a képzelt tűzi, vízi, erdei, légi, földalatti stb. szellemek.

II. Törvények szelleme; vlmely tannak, beszédnek szellemét

fölfogni, behatni a nyelv szellemébe; ő egészen más szellemben nyilatkozik.

III. Korszellem, testületi, keresztény, egyházi, polgári, katonai lovagias sz.; nemzeti, hazafiui sz.

IV. Béke, barátság, szeretet szelleme; ellenmondási sz.; gyűlölködés szelleme.

A *lélek* szót illetőleg a codex- s a régibb könyvirodalmi használat külön tanulmányt érdemel. Minthogy azonban ez tárgyunkra úgy sem tartozik szorosan, csak a mai használatot akarjuk egy pár jellemző példában bemutatni. Az *elmét*¹ hiszen úgyis a *mai értelmű szellem* és *lélek* szókhöz kell mérnünk, hogy külön tartalmát föltüntethessük. — Az ember lelke, erős lélek; — lélekben járó, lelkiismeret, lélekfurdalás; — lelki atya, — lelkesül; — lélekharang; — lélek-csap, l.-lyuk, l.-vesztő; — lélekszakadva: lélekzet nélkül, egészen lelketlenül jött: eláll a lélekzete, úgy szaladt.

Az *elme* használatát a következő egybeállítás tünteti föl, a mely részben a közlött irodalmi tények kiegészítése is kíván lenni. Az író művének, vagy épen a lapszámnak megemlítését fölösnek tartottam, s csupán a könyvirodalomra szorítkozom, itt is rendezem az újabb kornak adván elsőséget. Hogy mindazáltal a régibb irodalomból annyi itt a példa, abból magyarázandó, hogy azelőtt az *elmét* többször és többfélekép is használták, mint ma.¹)

Tehát az *elme*:

érez (Pz.), *elámúl* (R.), *vigyáz* (SM.), *vlmít képzel* (KS.), *magának képez* (=képzel, R.), *keres* (T.), *leleményeskedik* (Gy.), *munkálkodik* (R.), *szó* (T.), *fontol* (KK.), *forogat* (F.), *egybevet* (Erd.), *kapcsol* (F.), *gondol* (Pz.), *meggondol* (F.), *gondolkodik* (Pet.), *kiéle-*

¹) A rövidítések magyarázata: SM: Salamon és Markalf; Ar.: Argirus; J. i. Ts.: Jóra intő Tsengetyü; Pz.: Pázmány; Ps.: Pósházi; S.: Sámbar; M.: Matkó; G.: Geleji; Zr.: Zrinyi; Ap.: Apáczai; Gy.: Gyöngyösi; F.: Faludi; Mk.: Mikes; Bs.: Bessenyei; Or.: Orezy; R.: Révai; Vsg.: Verseghy; K.: Kazinczy; Cs.: Csokonai; B.: Berzsenyi; KS.: Kisfaludy Sándor; Kl.: Kölesey; KK.: Kisfaludy Károly; Sz.: Szemere Bertalan; Vrs.: Vörösmarty; Pet.: Petöfi; A.: Arany; T.: Tompa; Erd.: Erdélyi; Gyl.: Gyulai; SzK.: Szász Károly; Ty.: Toldy; Br.: Brassai; Cz.: Czuczor (az idézetek a szövegben említett cikkekéből valók); Szt.: Nagy Szótár és Ballagi Teljes Szótára; Kr.: Kresznerics; Bl.: Ballagi Teljes Szótára; D.: Dugonics Magyar Példabeszédek; Km.: Közmondás; Np.: Népies.

sül (F.), megfog (KK.), ismer (Ap.), tud (Vrs.), szül (R.), kételkedik (Ap.), emlékezik (Erd.), vmből kikopik (F.), felejt (Erd.); —

egy nyomban marad (Gy.), meging (SzK.), ingadozik (Gy.), tétováz (Cz.), haboz (R.), bolyong (Pet.), bujdosik (F.), csavarog szanaszét (Pet.), meg nem áll (K.), fárad v. fáradoz (F.), botlik (Cz.), szédelg (KK.), elakad (A.), nyugodik (R.), megáll (A.), fordúl (Zr.) v. megfordúl (F.), változik (Pet.); —

játszik (F.), vlnin forog (T.), irányt ad (A.), vlnit tesz (Gy.), vlnit fölkap (F.), elcibe hág vlninek (B.), győz vlnit (Or.), véghez visz (Gy.), gondolatot futtat (Gy.), tova megy (Vrs.), jár (Pet.), leng (Cs.), szállong (KK.), szárnyal (B.), repül (KS.), merül (KS.), elfárad (Cz.), bágyad (A.), haza tér (Pet.), pihen (A.);

hánykodik (A.), háborodik (KS.), viródik (A.), gyötrődik (Cs.), vlnin hasonlik (A.), homályosodik (F.), elgyengül (K.), megbódul (A.), megsökken (F.), összebomlik (T.), lecsendesedik (F.), kiépül vlniből (Ty.);

vlnhez szokott (K.), kíván (Pz.) v. megkíván (F.), kívánczik (Vrs.), ohajt (Cs.), búsul (Gy.), vlnin függ (T.), elkészül vlnre (Pet.), kérkedik (A.), buzog (KK.), meg nem békiül vlnvel (Pet.), földindul (Cz.), földháborodik (Cz.), megvet (Pet.).

Sajátságaira vagy tulajdonságaira nézve az *elme* :

meghányt (F.) és zavart (Pet.), felkevert (F.); érett (Km.), megért (Bs.) és éretlen (Br.); teljes (F.), arany (Pet.), jó (Bs.), józan (Ty.) és homályos (Np.), ködös (Or.), hibás (T.); szoros (KK.) és állhatatlan (Zr.), hánykódó (T.), habozó (Gy.); gazdag (Ty.), széles (Szt.) és szűk (Szt.); kiélesült (F.), erős (Szt.) és heverő (Bs.), gyöngye (F.), meggyöngyült (T.), ellankadt (F.); éles (Np.) és tompa (Szt.); mély (Szt.) és alacson (Gy.); vlnben foglalatoskodó (Gy.), szabad (R.), el nem foglalt (R.), okos (Zr.), szép (Ús.), tanácsos (Gy.), nagyra született (Bs.), ékes (Or.), jelentékeny (Ty.), bölcs (Zr.), jcles (Ty.), magasságos (F.), magas (Or.), nagyságos (R.), kitünő (Ty.), istenes (Or.), mindenható (KK.) és kétes (KS.), hebehurgya (M.), aprólékon kapkodó (KS.), tudákos (A.), furfánt (G.), furfangos (A.), kócsagos (Ps.), titkos (Gy.), buta, (R.), idétlen (KK.); bizonyos (Gy.) és kételkedő (Gyl.), kétséges (Gy.); — továbbá :

sok (K.), több (Or.), nagy (KS.) és kis (Zr.), kised (T.); sebes (R.), gyors (Or.) és késedelmes (Cz.), lassú (Gy.), fáradt (Pet.); fogékony (Ty.) és művelt (K.), tanult (F.); leleményes, (KS.), termé-

keny (F.) és *szokatlan* (KK.), *furcsa* (R.), *vékony* (F.), *széllüdt* (Bl.); *nagy.gondú* (Zr.) és *gondatlan* (KK.), *könnyű* (KS.); *komoly* (Vrs.) és *hiúságos* (A.); — továbbá, s itt sem állítunk össze ellentéteket, hanem inkább párokat:

vidám (Km.), *víg* (Gy.) és *bús* (Cs.), *elszomorodott* (K.), *búsult* (Gy.), *gyötrődött* (F.); *nyugodt* (Cz.) és *nyugtalan* (K.), *lobbanó* (F.), *lúzas* (F.), *tűz* (KS.), *felháborult* (F.), *bujdosó* (Ar.), *kivágó* (F.), *ngughatatlan* (Zr.); *esendes* (F.) és *csendetlen* (Gy.), *zajdult* (Gy.); *ájtatos* (Erd.) és *vezeklő* (Erd.); *nemes* (R.) és *nemtelen* (F.), *kaján* (A.), *alacson* (F.), *romlott* (Kl.); *ép* (Or.) és *beteg* (KS.), *bomlott* (Gy.), *háborodott* (Pet.), *bódult* (Or.), *megszédült* (R.); *gyönyörű* (Cs.) és *gondos* (Gy.); *bátor* (K.) és *félénk* (Ap.); *ártatlan* (Sz.) és *érezkeny* (Gy.); *békés* (Sz.), *szelid* (T.) és *vad* (KS.).

Lehet aztán az *elmét*:

jártatni (Or.), *futtatni* (Szt.), *vlmre szegezni* (F.), *művelni* (Szt.), *gyakorolni* (Szt.), *meghányni* (F.), *élesíteni* (Szt.), *megtompítani* (F.), *terhelni* (Gy.), *ronni* (T.), *növelni* (A.), *emelni* (T.), *csavarni* (Pet.), *hányni-vetni* (T.), *forgatni* (Gy.) s *vlmin forgatni* (T.), *vlminnek utána küldeni* (Pet.), *egy tárgyról másra fordítani* (Szt.), *fárasztani* (Szt.), *haboztatni* (F.), *vele egy táj felé hágtatni* (Gy.) v. *vele elszállani* (Gy.); —

félteni (Pet.), *dicsérni* (Pet.), *magasztalni* (K.), *csodálni* (Ty.); — továbbá:

vlmvel táplálni (Or.), *vlmvel gerjeszteni* (Gy.), *vlmin serkenteni* (J. i. Ts.), *vele játszani* (Gy.), *vlmbe keverni* (Or.), *fölvidítani* (K.), *zavarba hozni* (KK.), *megnyugotni* (nyugtatni, Gy.), *vigasztalni* (F.), *vlmből kiemelni* (Gy.), *javítani* (T.). Van aztán az *elmének*:

szava (B.), *elevensége* (F.), *sebessége* (Or.), *víg járása* (F.), *habja* (A.), *tusakodása* (Pz.); —

világa (A.), *foglalata* (KS.), *jóvolta* (T.), *vágya* (T.), *gondja* (A.), *habzása* (habozása, K.), *fellobbanása* (B.), *hivatása* (Ty.), *dög-halála* (K.); — végül:

műhelye (Pz.), *képzete* (KK.), *gondolkodása* (Pet.), *gondolatja* (Pet.), *tudása* (Gy.), *remekje* (B.). *Valakinek van elméje vlmhez* (S.); — *vlmi az elmével vele születik* (Bs.); — *vlkinek az elméje tetszik mindenkinek* (Gy.); lehet *vlmit elmével fölni* (F.). — Az *elme továbbá vlmbe foglalja magát* (MK.; már a Thewrewk codexben is 369. l.); lehet *hiány benne* (Pet.); *vlmi rajta változást tesz* (Gy.),

vlmi *belöle kikopik* (F.), benne *vlpi megfordúl* (F.) vagy *forog* (Gy); *reá vlmi tolul* (T.), lehet *vlmre függesztve* (Gy.). — Lehet végtül *vlmit az elméjébe vésni* (T.) vagy *fogni* (Szt.), v. *venni* (Zr.) v. *kapcsolni* (Pz.); benne *vlmit hányni* (megh. Gy.), *megjegyezni* (T.), benne *vlmit megtartani* (Szt.) v. *felróni* (T.); benne *vlmi előkerül* (F.); lehet abból *vlmit kieresztani* (Gy.) v. *elszalasztani* (Sz.); végre *vlmit elméből mondani* (Kr.).

Van *gyermek elme* (Szt.), *leány elme* (KS.; Cs.: leányi elme), (a bécsi codexben az idézett *férfiu elme*. I. 52. l.) és *ember elme* (A.; R.: emberi elme).

Népies: nehéz elméje van; hibás az elméje; fére elmével van; az elméjében meg van zavarodva; nyugodt elmével van.

Közmondások:

1. Elméjében iszik, a ki az evő embernek köszön (F.)¹⁾
2. Vén elme, fiatal erő veri meg a hadakat (F.)²⁾
3. Alatt jár az elméje (Kr.).
4. Arany elmének gyöngy a gondolatja (D.).
5. A vidám elme gyakran elmegy sétálni, de az okos ész többnyire otthon marad (D.)³⁾
6. Heverő testben bujdosik az elme (Bl.).
7. Értebb elme később hisz (Bl.).
8. Mit az elme ébren forgat, azzal játszik áloidétt is (Bl.).

VII.

A *szellem, lélek* és *elme* ezen használatából, szerintem, a következő tanulság foly. *Szellem* és *lélek* mindketten *viszonyos* fogalmak. A szellem ellentéte az anyagnak, a lélek a testnek, úgy mint a jó a rossznak, a szép a rúttnak, az élet a halálnak stb. Az elsőre idézett példák közül egy sem mond ennek ellen. Ha a törvény vagy

¹⁾ V. ö. 174. lap. Ha ugyan *Salamon és Markalf* szerzője e mondatát nem a néptől kölcsönzé már eredetileg, akkor élénk világot vet a mű népszerűségére azon körülmény, hogy e mondása közmondás lett. *Faludi* Dunántúlról jegyzi föl. Használatos-e még ma is azon a vidéken, vagy egyebütt az országban, nem tudom.

²⁾ *Kresznerics* is idézi; *Faludiból* vette-e, vagy a nép ajkáról leste el?

³⁾ *Ballagi* Teljes Szótárában így idézi: A vidám elme gyakran elmegy sétálni, de az okos többnyire otthon marad.

a nyelv szelleméről szólunk, akkor oda értendő a számtalan §§. vagy szó, mely a törvények és nyelvek anyaga. A beszédnek és tannak is van mindenek előtt anyaga: a rendezett szóhalmaz. Hogy valaki más szellemben nyilatkozhassék, mint előde, szüksége van először is az anyagra: magára a nyilatkozatra, neki ép úgy, mint elődének. Ugyanezen észjárás szerint magyarázandó a kor, testület, kereszténység stb. szelleme. Mindezek megtestesülésnek térben és időben, nemzetekben és népekben — mint anyagukban, melyet egymagára, külön is lehet tekintet alá venni, sőt vettek is soká, a nélkül, hogy szellemükre ügyet vetettek volna. A nemzeti és hazafiúi szellem, a béke, barátság és gyűlölség szelleme is mindenek előtt bizonyos eljárásban és cselekvényekben nyilatkozik, a melyeknek aztán lehet is, van is szellemök. A «boldogultak szellemei» vezetnek át bennünket ama fölfogáshoz, mely szerint a szellemet külön, minden anyaghüvely nélkül is képzelhetni vagy inkább gondolhatni; így lehetnek jó és rossz szellemek *tulajdonságaik* szerint; vízi és földi szellemek *lakóhelyük* szerint. Így mondjuk *Istent is szellemnek*, az egész világ, az összes anyag megteremtőjének vagy föntartójának. Nem áll tehát a mit a Nagy Szótár mond, hogy Isten *léleknek* mondandó és nem szellemnek. — A mi bizonyító idézeteket fölhoz, többnyire oly korból valók, midőn a *szellet* már nem, s a *szellem* még nem volt divatban. De ha ez idézeteknek bizonyító erejét el is fogadják föltétlenül — mit bizonyíthatnak? Csak azt, hogy akkor léleknek mondák az Istent. Igen ám, de magát a *lélek* szót bővebb s a mainál többféle értelemben használták ugyanabban az időben. Ma már nem mondjuk már például lelki áhítatosság, mint a Thewrewk codex, vagy lelki ember, mint Pázmány mondá. A *lélek* szó mai értelme annyira szűk lett, hogy az Isten fogalma már nem vonható belé. A nyelvhasználat időtelve bővíti is, szűkíti is az egyes szók értelmét — hogy philosophiai nyelvünknek eddig e processusban oly kevés része volt, az bizonyára nem hatalmazza föl arra, hogy róla utólagosan se szerezzen tudomást. *Isten nem léleknek*, hanem szellemnek, s csakis *szellemnek* mondandó. — Említi még a Nagy Szótár a szellem következő használatát: Az emberi léleknek felsőbb nemű tehetsége, vagyis gondolkozó és szabad akarati ereje; a példák ezek: szép, nagy, kicsi, fellengő, világos, tiszta szellem. Nézetem szerint e pont sem állhat meg. E példákhoz nem a *szel-*

lem, hanem csak az *ész* vagy *elme* szó illik. Kik éltükben nagy elmék voltak, azokról mondhatni haláluk után, hogy nagy szellemek. Ez értelemben helyes az az irodalmi nyelvhasználat, mely egy Révait, Vörösmartyt nagy szellemeknek nevez. Meghalt nagyságoknak szellemök van; az élőknek meg eszök vagy elméjük lehet nagy. De hát a *szellemdús*? Ez csak azt bizonyítja, hogy a német kaptafára készült szók nem mindig helyesek. A «Nyelvőr» magyarosabb formáját ajánlotta: *szellemes*. Így sem lett azonban a papucsból bakancs. A helyes magyar szó ugyane fogalomra: *elmés*. De minthogy nekem nem föladatom hibás szókat javítani, megmaradok itt a szellemes mellett, s pedig annál inkább, mert a közönség nem érzi, hogy e szónak — mint a fentebbiekből világos — van egy kis halott-szaga. De a *szellem* és *elme* olynemű összezavarása, minőre a Nagy Szótár példái látszanak jogosítani, már alig volna menthető. Az ily használat közel jár az *elvezteni* szó újabb kényszerült szerepéhez: szándék és akarat nélkül halatjuk meg legjobbainkat.

A *lélek* a szellemnek alárendeltje; logice szólva: a nemi fogalomnak fajbéli jegye. Az ember szellemi élete: lelkében gyökerzik; élete általában: lelkében és testében. A bizonyos módon rendezett anyag: test. A testben nyilatkozó szellem: lélek. Hogy Isten léte is rendezett, meghatárolt anyaghoz volna kötve, tagadja a philosophia minden rendszere; már maga a fogalom olynemű, hogy ily föltételt eleve kizár. Igaz ugyan, hogy a szellem nem élteti az anyagot, de a lélek — népszerűen szólva — igen is élteti a testet: Isten tehát mint a világ éltető eleme, mégis *lélek* volna? A kik erre hivatkoznának, kétkem, hogy e föltevés logikai következetességét is elfogadnák. Mert e szerint Istennek a világhoz való viszonya tisztán pantheistikus: a lélek egy a testtel, az Isten egy a világgal. A Nagy Szótár alig akar ilyent állítani. De eltekintve e tárgyunkra csak mellékesen tartozó körülménytől, maga az analogia sem áll. A léleknek nem az anyag, hanem a test lévén ellentéte vagy ha tetszik: párja; Isten csak úgy volna léleknek mondható, ha a világot testnek nevezhetnők. Már pedig az egész világ organisált, rendezett anyag ugyan, de azért nem *egy* test. A világot nem lehet szoros értelemben, hanem csak képesen testnek mondani. Épen azért nem mondható Isten, ha ugyan pontosan akarunk szólani, léleknek. Istennek nem teste a világ, ő ment

minden anyagtól, ő tiszta szellem. Az emberben azonban csak any nyiban van szellem, mert van lelke. És e tekintetben osztozkodik az állattal; ennek is van lelke. A kit *Fechner* «Nanna» cz. könyve meggyőzött, azt fogja állíthatni, hogy a növénynek is van lelke. *A lélek közös neve minden organisált anyagban nyilatkozó szellemnek.* Nyilatkozik-e valóban vagy nem? ez a philosophia specialis kérdése, mely nem tartozik a nevezetek philosophiai értékét meghatározó értekezésünkre.

S hogy állunk az *elmével*? E kérdést eddig csak az egy Erdélyi bolygatta, de nem igen mozgatta. A Budapesti Szemlében (i. h. 324—5. l.) azt mondja: «Az elme . . . egész rendszerre fejlik a belső munkásság fokozatain, melynek minden árnyalatát méltóztatik fölvenni, az érdeklés, az értelem, a gondolkodás minden foglalatosságait végezni, a legellentétesb változatokban . . . Mégis különbségül marad a lélek és szellem rokon fogalmától, mely két utóbbi átvihető korra, istenre, péld. a kor szelleme v. lelke, isten lélek v. szellem, de sohasem mondjuk, a kor elméje, az isten elme stb.; hanem csupán az emberre viszonyítva élünk vele, a honnan kitünő érdemében mondhatjuk: az elme az ember. A német nyelv . . . ily szót nem ismer.» Erdélyi, látjuk, oly tisztelettel szólt az *elméről* s arról a mit ez fölvenni «méltóztatik», hogy csak kellő távolságból, à distance, vizsgálja. A *szellemet* és *lelket* épen nem különbözteti meg s a mit az *elméről* mond, hogy csak az emberre viszonyítva élünk vele, az helyes elvonás a tényekből, de nem igazít útba philosophiai értékét illetőleg. Csak annyit tudunk meg, hogy elme *nem* alkalmazható mindenütt, a hol a *szellem* vagy *lélek*. De alkalmazhatók-e ezek ő helyette? S ha igen, mikor? S meny nyiben van külön létjoguk mindhármuknak egymás mellett? Mindezt nem érinti. Pedig ezen fordul meg a dolog voltaképp.

Erdélyi eredménye: «az elme az ember», tudjuk a közlött tényekből, tényleg helyes. De egyebektől eltéktintve ez alakban oly határozatlan a tartalma, hogy nem igazít útba. Hogy hasznát vehessük Erdélyi e megjegyzésének, mely nagyjában saját eredményünkkel is egyezik, másképen kell azt formuláznunk. Azt mondjuk: az elme *egyedi fogalom* s itt utalunk a *szellem* és *lélek* előbb adott ilyenemű meghatározására, melyhez ez folytatólagosan fűződik. De ez eredményt ismét a tényekkel kell összemérnünk. Találunk ugyanis ily kifejezéseket: «Ki wala *ysteny* elmedben erukke meghzerezwen»

Gyöngyösi c. II. 244. hol Jezusról van szó. Úgyszintén a következő helyen: «Emléközzel kegyes Iesus minden gondolatydrol es belső zomorufagydroly kyket te . . . emberi természetben es zyben yelöfföl zenuedel es vallal a te *isteni* elmedben» Kriza c. 360. A Bod codexben II. 376 meg áll: «*emberi* elme mindenkoron kezzebb a gonozra högnem az iora.» A két előbbi nyilván csak a vallásosság bensőbb vagy a próza képes kifejezése; szó van itt Jezus «*isteni*» elméjéről, mint akár «*scent*» testéről, «*dychev*» kínjáról stb.; az utóbbi meg, ha nem is tartanók annak, ami: megengedett pleonasmusnak, csak alaki különbség a kifejezésben, e helyett: az ember elméje. — *Pázmányban* is olvassuk: «az kit sem *Angyal* sem *emberi* elme csak meg sem tudott volna gondolni, azt mivelé, hogy Isten ember lenne. Kalauz I. k. VII. r.¹⁾ Azt hisszük, az ékesszólás s a irodalom nyelve általában élhet szabadabban is egy-egy bölseleti kifejezéssel, mint maga a bölselet: azon fölül a szépirodalomban ez irányban való szigorú következetességet nem is szabad keresnünk. E szerint szintén csak teljesség, de nem tanulság kedvéért említem *Gyöngyösit*:

Mely égi lelkeknek volt sugallásokból,
Emberi elmének nem köz tudásából (Murányi Venus III. r.),

hol az «*emberi*» már magában is megengedett ellentéte az «*égi*nek»; az ily használat tehát a költői nyelvben előfordulhat ugyan, mint akár újabban Aranyánál — (Hunyadi csillaga) :

Nem vagy-é te ama bolygó, minden bolygók fejedelme,
 Kinek útját szabja, méri, a tudákos *emberelme*? —

de a phisosophia nyelvének nem szabad felednie, hogy a pleonasmus nem a pontosság, hanem egyedül a rhetorika figurája. Az *angolban* különben ma is divatos a *th'eternal Mind* valamint *general mind* is. A magyarban inkább *ész* vagy *értelem* használatnék Istenről ily érteményben, az utóbbira *közszellem*. Ezt határozottan nyelvünk javára tudjuk be. Mert így minden oldalról világossá nem téve, hogy az elme csakugyan szorosán *egyedi* s ezzel egyszersmind *absolut* fogalom is: nem jelent semmi olyant, a mi ellenkezőjére szo-

¹⁾ *Fuludiban* is «Kövessük a dologban a felséges *isteni* elmét». (Munkái, 1853, 363. l.); stb.

rúlna értelmének kiegészítése céljából, mint akár a szellem, akár a lélek.

Hogy a *lélek* és *elme* fölcserélése nem történhetik mindig külön értelmük megmásítása nélkül, világos a következőkből. A vallás fölfogása szerint lehet a lelket pokolban kínozni; az elmét sohasem képzeljük e helyre s ily célból. Van lelki, de nincs elmei harez; ez utóbbit csak más értelemben használhatnók. Nagy lelkű, jámbor lelkű, más mint nagy v. jámbor elméjű. Megjöhet valakinek az esze; de elméje nem. A közönséges fölfogás szerint az se nem mehet, se nem jöhet. Mondják: elveszti az eszét, de nem: elveszti az elméjét. E két utóbbi pont körülírását egyelőre függőben hagyván, még csak azt emeljük ki, hogy a *lélek* szoros psychologia értelemben a szellemi működés alanyául nem használható. A *lélekről* idéztem példák ugyanis bizonyítják, hogy *ma már vallási és erkölcsi mellék-értelménye is van*. Az *elméről* ilyesmit nem állíthatni s ez egy okkal több annak műszói használatára.

Mi az *elme* philosophiai értelemben? Az, a mi bennünk érez és fölfog, gondol és kíván. *Kant* használta a latin *mens*-t s azután a *gemüth* szót hasonló értelemben. Szerinte a fölfogó és érzéklő tehetség közös törzse a *gemüth*. Ez a szó azóta a német irodalomból ily értelemben kiveszett. Különben is inkább illusztrálja csak a magyart, de nem közelíti meg, sem tartalomra, sem szabatosságra. A *gemüth* *Kant*nál inkább *metaphysikai* műszó volt; az *elme* a magyarban *psychologiai* műszó. Az *elme* belső *activ* világunk összesége. Vagy pontosabban kifejezve: az *elme* az *emberi lélek öntudatos működésének alanya*.

Szólunk külvilágról és belvilágról. Ha ez utóbbit nemesak mint fölfogó tükröt képzeljük, hanem a tudomány mai állásának megfelelően olyannak, mely a külvilág benyomásaira reagál, azokat bizonyos módon földolgozza és összefűzi — akkor a belvilág röviden: *elme*. S ha továbbá a testet oly működő szerves egésznek képzeljük, mely érzékiségünk körébe eső eszközökkel hat az érzékiség világában, akkor ezzel szemben szólhatunk az *elméről*, mely lelki, tehát szellemi módon munkál az érzékiség és a gondolatok világában egyaránt. Az *anthropologia* és *psychologia* szólhat tehát emberi testről és emberi lélekről: *elméről*. Az *elmének* a testtel való ily egybeállítása nem új dolog. Olvassuk már a *Kriza* codex-

ben II. 370: «Nyeryed . . . ennekóm . . . teftnek es en elmemnek örök tisztaffagat». Vagy újabban *Csokonainál*:

Te pedig gyönyörű Elme
Gyönyörű test lakosa.

Vagy *Aranyánál* Buda halálában:

Gyorsabban a testnél hánykódik az elme.

Vagy *Arany* e fölötté tanulságos sorai (Reg és est):

Ah, az est!
Bágyad akkor elme, test;
Hazaszáll a megtört lélek —

az elme bágyad, nem csoportosítja többé a gondolatokat, fölhagy a képzetek és érzelmek és benyomások földolgozásával, szóval nem rendezi többé a lélek nyújtotta anyagot. *Az elme mintegy visszavonúl s helyet ad a léleknek.* Ez szóheti aztán függetlenül az ábrándok és álmok tarka és szeszélyes szálaít. Mert a lelki élet bennünk majdnem folytonos: de az elme, az a lélek öntudatos eljárása, mely a viszonyok és körülmények szerint többször meg-meg akad. Világos ebből, mily szerencsésen alkotott szó az *elmebeteg* — fogalmilag, ámbár alakilag *betegelméjü* volna a helyesebb. Az ily betegnek ugyanis működik az elméje, de mert egyben-másban a valóságos vagy általánosan elfogadott kategoriáktól elütően: azért mondjuk az ily elmét betegnek. Öntudatosan működik legtöbbször az elme itt is, de oly módon, hogy az az illetőnek előbbi vagy rendes működésétől vagy más szóval: ismert *énjétől*, elüt. Ebből kitetszik az is, hogy — a mit fejtegetni fölösleges is — az én más mint az elme. Az *én* a lélek öntudatának kifejezése; az *elme* a lélek öntudatos működésének összefoglalása. Amaz betegség következtében megrendülhet annyira, hogy megszűnik a lelki élet állandó központjának lenni; majd ilyen, majd amolyan *én* léphet helyébe, a beteg királynak vagy hősnek képzelheti magát stb. De mind ez esetekben azért öntudatos, elmei működéssel van dolgunk. Azonban ez meg is szűnhetik, mint a hülyéknél tapasztaljuk. Az ilyennek tehát nem csak az esze megy el, hanem az elméje is, nem eszét veszti egyedül, hanem valóban az elméjét. A hülye elmetelhetetlen, van neki is lelke, mert szerves anyag — de nincs többé elméje, ámbár ember. Ime Erdélyi mondatának határozatlansága tartalmilag is föltüntetve.

Mondjuk az emberről, hogy esztelen, értelmetlen, oktalan, lelketlen, szivtelen — de nem mondjuk, hogy *elmétlen*. Az emberről általában ezt nem is állíthatni. A mai irodalmi nyelv e szót végkép el is ejtette. Ha tekintetbe vesszük, hogy csak irodalmi nagyjaink használják az *elmét* öntudatosan vagy, mint Madách, kerülük is öntudatosan, akkor nem csodálhatni, hogy az írók általában az *elmével* nem tudtak boldogúlni. A magam részéről azért igen helyes érzéket látok abban, hogy az *elmétlen* szót végkép elejtették. Emberre csakugyan nem illik. A hülyére, mint kimutattuk, alkalmazható volna ugyan, de tulajdonképen már elejétől fogva s absolute elmétlen csak az *állat* lehet.

Azonban ezzel nem mondunk az állat szellemi életéről tartalmi ítéletet. Nem mondjuk azzal, hogy oktalan vagy ostoba — hanem csak azt, hogy az ő szelleme vagy lelki élete *nem elmében*, hanem *más valamiben* nyilvánlik. Az állat lehet akármily okos, de *mert* állat, ennél fogva már eo ipso elmétlen: azaz nincs elméje. Az állatnak *párája* van. A *pára* előfordul már legrégebbi irodalmi maradványainkban, idézi ily értelemben Kresznerics, használja így a nép s elvétve a mai irodalom is. Mért ne vennők tehát föl philosophiai nyelvünkbe? Az, hogy más nemzetek ily értelmű szóval nem bírnak, vagy azt nem használják, alig mondható számbavehető ellenvetésnek. Másutt *elme* sincs a szó magyar értelmében. Mi pedig bevihetnők a psychológiába nemcsak az *elmét*, hanem párját is: a *pára* szót.

Összevonva már most értekezésünk velejét, azt mondhatjuk: a szellemi élet a lélekben gyökerezik, a lelki életben nyilvánlik. Szelleme csak Istennek van — az ember szellem *lesz* — lelke azonban van az embernek és állatnak egyaránt. De az ember lelke: *elme*; az állat lelke: *pára*.

D^r. BÁNÓCZI JÓZSEF.

CODEX FESTI BREVIATI CORVINIANUS.

II. Abdul Hamid khan Ő Felsége fejedelmi ajándékaul egyebek közt egy Festus epitomatus-féle kéziratot is kaptunk, melynek pontos collatióját és kritikai méltatását ma van szerencsém a tek. Akademiának bemutatni.

Mielőtt azonban magát a codexet néznők, jó lesz ama történetét illető levéllel megismerkednünk, melyet a milanói herceg 1488. nov. 10. Corvin Jánoshoz intézett s mely most a milanói állami levéltárban őriztetik. (Mátyáskori Diplom. Emlékek III. 445. lap. Magyar Könyv. Szemle II. 149. lap.)

A levél így szól:

Mediolani x. Novembris 1488.

Duci Joanni Corvino.

Crebris quondam exterarum gentium im Italiam incursionibus effectum est, ut nonsolum Romana, idest, latina lingua amissasit, sed omnes fere preclarissimorum auctorum libri sint ex Italia asportati. Ex quibus quicquid reliquiarum superfuit, videmus beneficio Dei optimi maximi, qui ingenia horum temporum aperuit, in lucem productum esse, sed desunt adhuc multa, inter que maxima portio est doctissimi vocabulorum interpretis Festi Pompei, quem integrum in Biblioteca Vestra et quam Serenissima parentis Vestri Majestas summa sua laude, et opera vera Regia comparat, aut inter libros eruditissimi Viri Domini Thadei Parmensis preceptoris Vestri esse certo accepimus, qui nuntius ingenti profecto nos letitia affecit, cum putarem us alioquin pulcherimum opus penitus esse deperditum, hujus igitur habendi non parvo desiderio incensi sumus nos et Illustrissimus patruus noster, qui his studiis admodum delectatus et libentissime legit, que non sint vulgo comunicata. Quare hortamur et quam possumus, studiosis-

sime rogamus Illustrissimam Dominationem Vestram, ut hujus eruditissimi voluminis participes nos faciat, ex his duobus alterum impertiendo, ut aut librum ipsum ad nos mittat tantisper, dum hic transcribi curemus, aut istic ipsa ejus exemplum confici jubeat quam emendatissimum ac quam celerius fieri possit, deinde ad nos mittatur. Hoc tanti a nobis estimabitur, ut inter jucundissima Dominationis Vestre erga nos obsequia collocaturi simus.

E levélnél mindenek előtt két dolgot kell észrevennünk: hogy aláírás nélkül való, s hogy nem itt az országban, hanem a milanói állami levéltárban találták. Ez t. i. csak *minuta*, azaz conceptus, melyről a valódi levelet másolták; hogy a hercegi hivatal szükség esetében az elküldött levél szövegét bírhatta, a fogalmazványt eltették, s így került az a milanói állami levéltárba, hol jelenleg egyéb hivatalos levelek minutáival könyvbe van kötve, amint azt báró Nyáry Albert tudós tagtársunk szives közléséből tudom.

A mi magát a szöveget illeti, tudnunk kell, hogy a levél írásakor a Paulusféle Festus már nem tartozott azok közé, *que non sint vulgo communicata*, mert az editio princepsé már rég megjelent volt és pedig ugyancsak Milanóban, 1471. ezen cím alatt: Sextus Pompeius Festus de verborum significatione. Továbbá a valódi Festus is föl volt már fedezve s több éve Olaszországban; mert Manilius Rhallus (kiről csak annyit tudunk, hogy Olaszországban görög szülőktől született, hogy X. Leo cretai püspökké tette s hogy az Academia Pontaniana tagja volt) a most Nápolyban az állami könyvtárban IV. A. 3-nak jelezett Festus-codexet 1480 körül vitte volt Illyricumból Rómába. Rávonatkozólag ezt írja 1489-ben Politianus:

Ostendit mihi Romae abhinc quadriennium Manilius Rallus Graecus homo, sed Latinis literis adprime excultus fragmentum quoddam Sex. Pompei Festi e. q. s. (Müller Praef. II. l. 2. j. Th. Mommsem Abhandl. der Berl. Akad. 1864. 58. lap.)

A dolgot úgy kell tehát képzelnünk, hogy annak, ki a milanói herceget e levél megírására bírta, volt tudomása e Festus-codex léteztéről, de egyúttal csonka voltáról is, azért gondolta, jó lesz Mátyás király udvaránál tudakozódni, a hol nagyban gyűjtik az efféléket, hátha ott teljes Festus van: hiteles másolatát nem volna nehéz megkapni, s így egy megbecsülhetetlen kincsnek jutnának birtokába.

A levélből ezt csak sejtve lehet kiolvasni. Úgy látszik, írójának sem a Paulus-féle Festusról, sem a valódi Festusról nincs kellő tudomása. Csak hallja, hogy van egy teljes példány belőle vagy Mátyás királynak, vagy Thadeus Parmensisnek, azaz Ugolettinak a könyvtárában, *qui nuntius ingenti profecto nos letitia affecit cum putaremus alioquin pulcherimum opus penitus esse deperditum.*

Az a hír, melynek annyira örültek, fájdalom nem volt igaz. Se Mátyás királynak se Ugolettinak nem volt Festusa. A Rhallustól fölfedezett csonka kéziraton kívül más Festus-codexet akkor sem ismertek, most sem ismerünk.

Ha küldtek is codexet feleletül ama kérésre, habár az is még kérdés, az a codex csak a Paulus-féle epitomét foglalhatta magában.

Készakarva nem neveztem meg eddig a levél íróját. Ha nincs is aláírása, az 1488. nov. 10. való kelte s a benne említett Illustrissimus patruus elég bizonyosság arra, hogy Galeazzo János írta, ki 1476—1494. uralkodott, kinek nagy bátyja, *qui his studiis admodum delectatur*, Moro Lajos volt, s kinek hugát Blanca Máriaát Corvin Jánosnak szánták volt feleségül. (V. ö. C. Cantù Cronologia. Turino. 1839. 302. lap.) Egy más, igen fontos tudnivaló az, a mit Dethier codexünk előbbi kötéséről mond. Dethier lajstroma szerint ez és még három codex t. i. a *Scriptores Historiae Augustae*, a Candidussal egybe kötött Vitruvius s a Concorezio «*Ils se distinguent par la relieure en veau (un en parchemin) sur laquelle il y a des bordures d'abeilles et le timbre en buste du Duc avec la légende Franciscus Sforza Mediolanensium Dux POMPPP.*

Tehát Franciscus Sforza s nem Galeazzo János, s nem Moro Lajos. Franciscus Sforza 1447—1466. uralkodott. Eszerint codexünk ebből az időből való és semmi köze ama kézírathoz, melyet Galeazzo János 1488-ban Corvin Jánostól kért¹⁾. Sőt most már az is bizonyos, hogy mit akartak azzal a levéllel. Nem Paulus Diaconus excerptumat kérték, ami maguknak is megvolt, hanem egy teljes Festus-példányt ohajtottak, ami nekik nem volt meg, de Mátyás udvaránál is hiába kereste¹⁾.

¹⁾ Chronologiai okoskodásunk mellett bizonyít a Vitruvius-Candidus-féle Sforza-codex is, melynek végére a leíró ezt jegyezte: *finivi die ultimo Novembris M.cccc.Lxiii.*

Hogy került az és a másik három Sforza-codex a Corvin-codexek közé, arról semmit sem tudunk. Lehet hogy ajándék, lehet hogy más valaminek fejében; de annyi kétségtelen, hogy nem a Corvina számára készült codexek. (Csontos helyesen cselekedett, midőn a «kétségtelen» és a «valószínű corvinák»-tól elkülönítette.)

Tudós elnökünk Pulszky Ferencz f. é. június 4. olvasott akad. értékezésében (Magy. Könyvszemle II. 150. lap) azt gyanítja, «hogy Corvin János csakugyan megküldte a kért kéziratot a milanói herczegnek, s hogy ez azt újra bekötvé, három más kézirattal együtt küldte vissza, feltéve, hogy a herczeg ki nem cserélte a kölcsönvett példányt, mert a kezünkben lévő kézirat nem is Festus Pompejus egész munkája, hanem csak Paulus Diaconus kivonata». Az eddigi értekezésemben kitért adatok tudós elnökünk eme gyanítását, a mint világosan látszik, nem igazolják.

De akár hogy került is codexünk a Corvina codexei közé; az a tény, hogy közéjük került, hogy velük együtt őrizte meg számunkra a sors, úgy hiszem, elégséges ok arra, hogy róla szövegünkben a corvinianusokkal közös sorsának emlékezetére, ezt is egyszerűen Codex Corvinianusnak nevezzük.

A Corvinianus archetypusa.

A Corvinianus archetypusa valami régi codex volt, mely tudtunkkal már nem létezik, ha csak azok közt nincs, melyeket Nápolyban és Párisban őriznek, de senki eddig meg nem vizsgált. Hogy a Barth említette angolországi codexek közül egyik sem az, kétséget sem szenved. A Corvinianus ugyanis Festus Pompeiusnak, azok pedig Barth bizonyossága szerint Pomponius Festusnak nevezik a munka szerzőjét. (Müller Praef. XII. lap.)

Hanem azért, ha codexünk archetypusa elveszett is, célunkhoz képest elég jól ábrázolhatjuk.

1. Alakja nyolczadrét volt, levelei egyhasábosak, egy-egy lapján körülbelül annyi sor, mint a Corvinianusban.

2. Minusculákkal és kurtítójelekkel volt írva.

3. Szövegében javítások, egyik-másik oldalán rövid marginalék találkoztak.

4. Egészben véve régi jószág volt: leveleinek a rendje már bomlófélben; írása több helyütt olvashatatlan.

Mindezeket a tulajdonait következőleg bizonyítjuk:

Mennyi volt az archetypus egy-egy levelének szövegterjedelme, mutatja a Corvinianus. Codexünk írója az anyacodex leveleit két helyütt is fölcserélte. Az első csere helyén a Monodos czikk *dentium loco* szavaival kezdődő s *Mediocriculus . . . ducival* végződő levél a Mutini Titini-vel kezdődő s *Me pro mihi dicebant antiqui*-vel végződő levél után került. E csere által hátra jutott levél eleje, mely még a Monodos czikkhez tartozott, érthetlenné vált, azért másoló el is hagyta, s mindjárt a Minotauri czikkkel folytatta írását.

A másik csere a P betűben történt. Itt a Pilat—Piatrix tartalmú rész ugyanis a *Piamentum — Putus . . . impedimentis*-ig való rész után következik. A hátrakerült levél kezdődött Pilat-tal s végződött Piatrix czikk *solita* szavával; az előre került levél nyilván a Piatrix czikknek hátralevő szavaival, *quam alii sagam vocant*-tal s a rájuk következő *Piamentum* czikkkel kezdődött s a *Putus* czikk manerent szavával végződött. Minthogy a csere következtében a kezdő mondat a maga czikkétől elesett, s ennél fogva érthetlenné vált, a másoló egyszerűen elhagyta. A *Putus* czikk hiányzó része e csere következtében a Piatrix czikk alá került. Esetleg *p*-vel kezdődvén a másoló új czikknek nézte, s habár értelmetlen, mégis meghagyta s vörös initialéval írta:

Pure aurum quoque putatum dici solent e. q. s.; pedig a *Putus* czikknek *quod decisis impedimentis remanerent* szavaihoz tartozólag így volna *purae*. *Aurum quoque putatum dici solet e. q. s.*

Ha most a helyüket váltott részek terjedelmét a Corvinianus egy levele terjedelmével összemérjük, azt látjuk, hogy a kettő körülbelül egyenlő, a miből az következik, hogy az anyacodex a miénkhez hasonló alakú, hasonló nagyságú volt.

Hogy minusculákkal volt írva, kitűnik abból, hogy a Corvinianus írója azokat a betűket, melyek a minuscula írásban egy-máshoz többé-kevesebbé hasonlítanak, sokszor összetéveszti.

Hadd tanuskodjanak róla a következő példák:

cl d-nek írva: *Andare, Anclare* helyett.

c i-nek: *Punctariolas* helyett *Punitariolas*.

r i-nek : Castrensi helyett Castiensi.

Enubro helyett Enubio.

r n-nek : Irpini alatt agros helyett agnos.

n r-nek : Fontinalia helyett Fortinalia.

ff-nek : Solla sedilia helyett Sola fedilia.

ti n-nek : Tituli alatt Titi helyett tin.

li b-nek : Aquilius helyett aquibus.

Hogy az anyacodex kurtítójelekkel, úgynevezett compendiumokkal volt írva, bizonyítják a Corvinianus következő hibái:

Daedalam alatt a másoló a veritate rerum helyett a veritate Rex-et írt. Az anyacodexben *rex* állott s azt *rex*-nek nézte. Nagy betűvel is kezdi; mert a királyt mindig nagy betűvel tiszteli meg.

Solitaria alatt hostiarum helyett hostia ex-et írt, mi csak *hostia*-ból magyarázható.

Anus alatt annorum helyett annox áll, mi azt tanúsítja, hogy az anyacodexben *anno* volt.

Dextrarum tibiaram helyett Dextrarum ex tibiaram áll, mi szintén ama compendiumból származott.

Captus helyett Capter-t olvassunk; mert az anyacodexben *Capt'* állott, s a másoló azt *Capt*-nek nézte.

Amussim alatt regulariter helyett regularitur-t látunk; mert az eredetiben *regularit* vagy *regularit* volt írva, a mit regulariter helyett regularitur-nak is lehetett olvasni.

Nequitum alatt meg nequiter áll nequitur helyett.

Adsipere az archetypusban így volt írva: *Adsipē*. Másolónk *Adsipē*-nek nézte s *Adsipem*-nek írta.

Sexus alatt *natura*-t *nam*-nak olvasta; mert *nā* formálag volt rövidítve, mit *nā*-nak nézett. Vel alatt *natura*-t maga is azzal a compendiummal írja. Repastinari alatt ugyanazt a compediumot a Corv. B. Gu. 1. 2. pr-sel együtt *natum*-nak, az L. pedig ugyancsak *nam*-nak olvasta.

Columnae alatt *culmina*-t *culiam*-nak mondja a Corvinianus. Világos bizonyága annak, hogy az eredetiben *culia* állott, s hogy a másoló azt *culiā*-nak vette.

A pro, prae, par és per-félét sokszor föleseréli. Grallatores alatt *perticis* helyett *particis*-t mond, mert *pticis*-nek volt írva, mit így is, úgy is lehetett föloldani. Praepetes helyett *Perpetes*-t, Praefericulum helyett *Perfericulum*-ot olvasott. A compediumnak

megfelelő betűt néha roszt helyre iktatja; péld. Spintrinix, Ambrubiales (Spintirnix, Amburbiales helyett).

Még csak ezt a három példát említem:

Euboicum alatt nostro helyett nŭo, mi numero-t jelent. A másoló azért olvasta így, mert az eredetiben nro állott.

Caeditiae alatt a domini helyett admodum áll, mi adni compendiumra mutat.

Locupletes alatt domini helyett diu áll, mi szintén dni compendium mellett bizonyít.

Kétségtelen tehát, a mit bizonyítás nélkül is könnyű elhinni, hogy az archetypus kurtító jelekkel volt írva.

Következik amaz állításunk bizonyítása, mely a szöveg kritikájára nézve igen fontos, hogy t. i. az anyacodexben javítások és marginálék is voltak.

A javításokra nézve a következő tanuságos példákat mutatom be:

epit. 96, 14. Gramiae oculorum sunt vitia, quas alii glamas vocant. Lindemann szerint B-ben galmas-t az edit. pr.-ben gramas-t olvasunk. B. oldaljegyzete grammæ-t mond.

A Corvinianus, a mint látni fogjuk, az edit. pr. kódexének közeli rokona lévén, archetypusában nyilván gramas állott; de a javító kéztől ilyenképen glamas-ra igazítva: ^lgramas. A Corvinianus írója ezt így értette gramas; meghagyta tehát az r-t, s az l-t a g és r közé iktatta, s lett belőle glamas, miben mind a két szóalak egybe van forrasztva.

epit. 104, 14. Ilia dicta ab ina, quae pars chartae est tenuissima.

A Berolinensisnek ab ina-ra vonatkozó oldaljegyzete így szól: *vel a lina*. Ebből kiderül, hogy codexünk írója nyilván ilyest másolt: ^labina; mit abban a hiszemben, hogy az l még belevaló a szóba, albina-nak írt.

epit. 155, 2. Medioericulus alatt Ridibundum helyett a Corvinianusban ezt olvassuk: rubidbondum. Az eredetiben tehát ^drubibundum állott.

epit. 31. 15. Brutum antiqui gravem dicebant.

Brutum csak M. és Gu. 2-ben van. B. Gu. 1. pr. Bu-

trum-nak mondja. L.-ben az egész czikk így hangzik: Butrum antiqui brutrum dixerunt. Codexünk archetypusában a Gu. 1. és pr.-szel való rokonságánál fogva eredetileg Butrum állott; de a javító kéz Brutumra akarta kiigazítani, ilyenképen Butrum. Másolónk a pontra nem ügyelt s a szót hibástól javításostól Brutrum-nak írta.

epit. 93; 6. Flaminia[†] alatt vivos helyett vivofif áll, miből azt lehet következtetni, hogy az archetypusban eleinte hibásan volt írva; de utóbb vivos-ra változtatva: vivis^{os}.

Hogy oldaljegyzetek is voltak az archetypusban, vagyis hogy azok a marginalék, melyek a Corvinianusban találkoznak, már az anyacodexben megvoltak, azt magából a Corvinianusból lehet kideríteni.

A Chaos czikk eleje a 28. levél első oldalán greci & nos hiare dicimus unde Janus detracta aspiratione nominatur stb. szavai a 28. levél másik oldalán állanak, de a kéz, mely a cod. görög szavait írta, a Janus-ra vonatkozó oldaljegyzetet, még az előbbi oldalra iktatta: *ἰανὸς dixit ἵρ.*, mi azt bizonyítja, hogy a marginale nem olyan javítótól származik, a ki olvasás közben maga tesz megjegyzéseket, hanem hogy a jegyzet az anyacodex margójáról került ide.

A Clavim czikkhez, mely a 30. levél másik oldalán áll, oda van jegyezve: *κλέειν κλεῖν* (a mi *κλεῖειν, κλεῖν* akar lenni); pedig ez az előbbi oldalon álló Claudere-féle czikkre szól, melynek *descendit* szava után «vulgo additur *κλεῖω καὶ κλεῖς*, quae om. L. M. Gu. 1. 2. S. *ex Gr. descendit κλεῖω καὶ κλεῖς* (sic) B. *caeo caecleis pr.*»

A 43. levél másik oldalán *ἐξαγωγὴν* Examussim czikk elé van írva, pedig az a következő Exagogen czikkhez tartozik.

Epit. 296, 7. Sors et patrimonium significat stb. A Corvinianusban ez áll: Sors est patri *κληρὸς* significat. Az első kéz patri és significat közt hézagot hagyott; mert az író a patrimonium szót nem birta volt elolvasni. Az archetypusban a Sors elé oda volt jegyezve *κληρὸς*. A görög kéz abba volt, hogy a hézag annak a számára van, s abba iktatta; a mi által az úgy is érthetlenné vált mondatot még jobban elferdítette.

A felsorolt példákbló világosan kiderül, hogy az oldaljegyzetekre vonatkozó állításom ellen kifogást tenni nem lehet.

Az anyacodex leveleinek a rendjére vonatkozó állításmat nem szükséges külön bizonyítanom. Ama bizonyíték, mely az archetypus egy-egy levelének szövegterjedelmét mutatta, egyúttal e levelek bomlófélben való rendjét is kiderítette.

Hátra van még annak bizonyítása, hogy az archetypus írása többhelyütt már olvashatatlan volt.

Egyik jelenségét az imént említettem, t. i. a Sors-féle cikk-nél, melynek *patrimonium* szavát a másoló csak félig bírta volt elolvasni.

De ilyen félbehagyott szóval s a hiány kiegészítésére való hézaggal elégszer találkozunk:

Epit. 15, 5. *Arbitrarium* alatt *apud* helye üres.

63, 3. *Coelibari* » *ominetur* » »

66, 9. *Cella* » *occulta* » »

67, 12. *Dracones* » *Aesculapio* » »

68, 8. *Damium* » *damiatrix* » »

79, 2. *Exterraneus* helyett *Extēri* neaf.

83, 9. *Formiae* alatt *Hormiae* helye üres.

84, 1. *Foedus* alatt *porca* helyett *po* és hézag.

101, 11. *Hippius* alatt *ex eo et Pagaside*-ben *et*-nek a helye üres.

116, 12. *Lingula* alatt *exsertae* helyett *ex* és hézag.

183, 10. *Ordinarius* alatt *adeuntium* helyett *ad* és hézag.

223, 16. *Praeficae* » *ipsum* » *ip* » »

252, 3. *Proculiunt* helyett *Procul* és hézag.

243, 1. *Portunus* » *Portu f*

241, 1. *Punici* alatt *Phoenice* helyett *p* és hézag.

258, 7. *Quando cum* helyett *Quand* (héz.) *cum*.

283, 9. *Retricibus* alatt *cum* helyett *e* és hézag.

358, 5. *Taenpoton* helyett *Taempo* és hézag.

152, 5. *Multifacere* alatt *quantitas* helye üres.

160, 8. *Mater Matuta* alatt *Verrius* » »

156, 12. *Mensae* alatt *ararum* a második kéztől való; az első hézagot hagyott volt.

Ama hézagokat, melyek más codexekben is előfordúlnak, természetesen nem szabad itt említenünk, mert azokat a Corvinianus anyacodexe maga is örökölte; csak azokat mutattam meg, melyek az archetypus olvashatatlanságából eredtek.

Ezennel be van bizonyítva minden, a mit az archetypusról állítottam. Eljárásomból az a tanuság is szól, hogy nem fölös munka volt részemről a Corvinianus hibáival is foglalkodnom; mert nemcsak a codexnek jellemzésére válnak, hanem hiba létükre hasznót is hajtanak, a mennyiben belőlük következtethetjük az archetypus egyik-másik sajátságát.

A Corvinianus bibliographiai ismertetése.

Kéziratunk papircodex a xv. századból. Évszám nincs rajta, de előbbi kötésének a fölrata arról tanuskodik, hogy az 1447. és 1466. közti időből való.

Alakja 8-adrét; magassága 22, szélessége 15 centimeter.

Az egész tizenöt nyolcz leveles quaternióból áll, mi 120 levelet tesz, melyek közül az utolsó hét üres.

A papiros erős és fehér; az írás kerekded minuscula; a levelek egyhasábosak; a vonalozás rajtuk tompa; egy-egy oldalra rendszeren 28 sor esik. Csak egy-két helyen van 29 (péld. a 42. levél 1. s 80. lev. 1. oldalán, hol az író a czikk végső szavát nem akarta a tulsó oldalra átvinni.)

A közönségesen könyveknek nevezett szakaszok színes tollrajzú initialéval kezdődnek.

Az egyes czikkek kezdőbetűje, egyes könyvszakaszok föl- és aláírása, a codex végén való colophon, valamint a görög írás vörös, csakhogy a görög írás halványságával a többtől feltűnően különbözik.

Az írásban kétféle kézre ismerünk, t. i. latin kézre, melytől a latin szöveg, s görög kézre, melytől a görög írás és egy pár javítás való.

Csak egy-két helyen történt, hogy a latin kéz maga írta az odavaló görög szót, úgymint:

a 41. levél 1. old. Elucum alatt *ἐὼλον* (olv. *ἔωλον*) mindjárt a többi szöveggel egy huzamban ugyanazon fekete téntával.

A következő helyeken a görög szó szintén az első kéztől való, de vörösen van írva:

56. lev. 2. old. Jubar alatt *φωσφόρον*.

99. » 2. » Semis » *ἦπτα* és *ὄλη*.

103. lev. 2. old. Sternere alatt *τροφιόν*.

104. » 2. » Seclusa sacra *μιστένια* (olv. *μιστήρια*), a mi eltörülődött, miért is a másik kéz újra oda írta a margóra.

105. lev. 1. old. Scaeva alatt *σέσος* (olv. *σκατός*).

Hogy a vörös initialét más, a görög szót megint más írta, bizonyítja világosan egyebek közt az 53. levél 2. oldala, hol a Grege szó kezdőbetűjét az első kéz elfelejtette volt s a 2. kéz a *γέρ-γερα* szóéval azonos miniummal pótolta.

Még egy-két javítás is a 2. kéztől való.

Az 52. levél 1. old. Genialis alatt a *sci-us*-szóból csak a kezdő *s* az első kéztől való. A másoló a többit nem bírta volt elolvasni. A hiányt a görög kéz pótolta.

A 63. levél 1. old. ez az egész czikk, melyet a latin kéz kihagyott;

Magis a' græco *μαλλον* venit

a görög kéztől való. Az initialis *s* a görög szó vörös, a többi fekete.

Az írás elüt az első kéz írásától s a vörös szín is a többi initialék színétől; de megegyez a mindjárt reá következő *μαδον* (olv. *μαδῶν*) s a többi görög szók színével.

A 23. levél 2. old. Chilo cikk végéről elmaradt volt labrorum, a mihez a görög kéznek *τὸ χεῖλος*-t kellett volna jegyeznie. A görög kéz a szó előtt a hiányzó latin szót is pótolta.

Az írásra vonatkozólag tudnivaló még a következő.

Mondottuk már, hogy az írás kerekded minuscula, tisztán olvasható; mert szépen is van írva, meg egyetlen molyette lyukacsán kívül semmiféle kárt nem szenvedett. Csak a görög írás az, mely itt-ott nagyon is elhalványodott.

Nagybetű rendszeren csak a cikkek elején van. Még a tulajdonnév elején is gyakran kis betű áll. Ellenben nagy betűvel kezdődik a mondat közepén Ideo Romam cikk alatt, Re~~p~~ Maximus pontifex cikk alatt, Vario genere Pancarpiae alatt két helyütt a szó közepén is nagy betű áll: hiPerbolei (olv. hyperborei) és apPellati.

Az enim-nek megfelelő compendium mindig nagy betűvel van írva, így: .N., & .N.

Egyébiránt a kurtító jelek mind közönségesek, csak az érdemel említést, hogy az író egyik-másik compendiumak kétféle alakját is használja.

A Corvinianus helyesírása.

A helyesírásra nézve Müller a maga kiadása praef. XLI. lap. ezt mondja: Sed in his similibusve a Festo Pauloque constantiam nemo facile expectabit.

Ezen ítélet, ha igaz is, nem támaszkodik részletes nyomozásra: azért korántsem fölösleges dolog, ha ezennel codexünk helyesírását szóba hozzuk. Adataink eléggé érdekesek, úgy hogy a Paulus-szöveg újabb kiadásánál mindenestre számba veendők.

Említésre méltóknak tartjuk a következőket:

Kettős *i* helyett egy *i*-vel van írva:

idem (103, 14. Junium alatt). A többi codexb. *iidem*.

Nixi di (175, 11.). Festusnál is így. A többi codexb. *Nixi dii*.

Ludi (99, 12. Helvacea alatt.). A többi cod. s a kiadásokban *Lydii*.

Lesbis (115, 13. Lesbium alatt). M. Gu. 2. 1. és Müllernél is így.

Pompei az aláírásban.

Mais idibus (148, 3.). A többi codexb. s a kiadásokban. *Maiis idibus*.

Mortem obisse és *isse* (147, 11.). M. Gu. 2. és Müllernél is így.

desisset (307, 4. Substillum alatt) Csak M.-ben van így: a mi codexünkben *dedisset*; de hibás létére is egy *i* mellett bizonyít.

iacio összetételei:

adiciuntur (37, 5. Cornua alatt) csak a mi codexünkben.

adiciebatur (1417. Auctarium alatt) Gu. 2. és Müller is így.

deiciatur (11, 1. Apluda alatt). Gu. 2. s Müll. is így. Gu. 1-ben *deicitur*.

disicit (311, 6. Supat alatt) M. Gu. 2. L. s Müll. is így.

eiciat (115, 5. Lapidem alatt) csak a mi codexünkben. [V. ö. *Exterraneus* alatt (79, 3.) *eiecit* helyett *eiceat*.]

eiciuntur (377, 5. Vallescit alatt) Mon. és Müll. is így.

inicit (311. 6. Supat alatt) M. Gu. 2. L. és Müll. is így.

obicit u. o. M. Gu. 2. 1. L. B. pr. és Müll. is így.

obicere (187, 9. Obprobrare alatt). Gu. 2. B. L. s Müller is így.

obiciebatur (44, 13 Catillatio alatt) csak a mi codexünkben.

obici (147, 16 Mapalia alatt) M. Gu. 2. L. s Müll. is így.

obicientes (47, 8. Carinantes alatt, hol M. Gu. 2. Lind. s Müllernél obiectantes áll).

proicitur (225, 15. Prosecatum alatt) csak a mi codexünkben.

subici (184, 6. Oppido alatt) Gu. 2. s Müll. is így.

A többi helyen, hol a jó hagyomány egy *i* mellett bizonyít, codexünk kettős *i*-t vagyis *ij*-t mutat.

Lustra és Magisterare alatt *ii*-t hij-nek írja (Lind. és Müller a többi cod. nyomán hi-nek).

Szó végén való egyszerű *i* néha *j*-nek van írva: *divinj* stb.

Kettős *u* helyett egy *u*-val van írva:

Antiquum (26, 7. és Cascum alatt 47, 11.)

coqus (da a cikk elején Coquum 58, 14. hol M. Gu. 2. 1. pr. Lind. és Müllernél Cocum áll).

equs (32, 13. Bucephalus és Cantherius alatt Gu. 1.-ben Hippius alatt eculeus L-ben culeus áll, codexünkben heruleus.

equm (81, 15. Equitare alatt).

loquatio (118, 15. Latine alatt).

eloquta (80, 10. Effata alatt, egyebütt locuta) *locuntur* (337, 8 Simultas alatt).

obliquus (116, 1. Limis alatt); de *obliquum* (192, 2.) Obstium alatt, hol Gu. 2. oblicum, mit Müller el is fogadott. Festusnál *obliquum*:

sequiti (106, 1. Irpini alatt).

sequuntur és *sequitus* (116, 10. Lixae alatt) M.-ben *secuntur* és *secutus*, s ezt követi Müller.

persequuntur (337, 5. Sectores alatt). M. Gu. 1. pr. s Müll.: *persecuntur*.

destingunt (90, 12. Forago alatt) *distinguunt* helyett.

A *cum* coniunctiót Müller közönségesen *quum*-nak írja, csak elvéve *cum*-nak, pedig előszavában XLI. lap 1. jegyz. maga mondja: *quum* im Paulum Lindemamus invexisse videtur.

Codexünkben a *Piacularia* czikk kivételével, hol *quom*-mal

találkozunk, mindenütt *cum* áll. Festusnál is ez a rendes alakja quom rarissime legitur in Festo Qu. x. 16, 27. Hozzá tehetjük még X. 9, 5. X. 21, 6. XVI. 5, 28. XVI. 24, 16.

Hogy a Corvinianus anyacodexében is *cum* volt, péld. Corona *cum* alatt, hol a kiadások quom-ot írnak, bizonyítja codexünk hibája Coronatum, mely csak Coronacumból, de nem Corona quumból származhatott.

Hogy az anyacodexben a quom is megvolt, bizonyítja Corv. Piacularia alatti quom-ja: továbbá Oculatum alatti hibája quonon dixit, mely nyilván quom dixit helytelen olvasásából vált; úgy szintén a Nassa alatti *quo quem*, quo cum helyett, miből azt gyaníthatni, hogy az eredetiben quom állott. Megjegyzendő azonban, hogy a többi cod. Piacularia Ocularum Nassa alatt nem mutat quom-ot. Egyáltalában nem ismeri a quom-ot a Mon. a Gu. 2. és a L. föltéve, hogy Lindemann jegyzeteiben bizni lehet s hogy figyelmemet semmi ki nem kerülte.

Legtöbbször találkozunk vele a Berolinensisben.

Magisterare, Manalem, Moles, Mutae, Matronae, Minotauri, Matronis, Munificior, Mediocriculus, Nauscit, Ovalis corona, Pangere, Picena, Pendere, Promulgari, Promulco, Procineta, Procitum, Propages, Propudium, Prodinunt, Patrocinia, Polimenta, Pro scapulis, Portenta, Pestifera, Pateram, Quatere, Rudus, Redivia és Resecrare alatt.

A Gu. 1.-ban csak egy-két helyen vettem észre, t. i. Ob és Pertusum alatt.

Az ed. pr.-ben megint gyakoribb.

Censionem, Herbam, Juges, Minuebatur, Mortuae, Offringi, és Pertusum alatt találkozik.

Ezzel együtt említem, hogy a *quoius* és *quoi* relativum alakokat csak az edit. princepsben találtam:

quoius-t Maximus Curio alatt.

quoi-t Cum imperio, Egens, Heluo, Hippius és Mucia alatt.

Ide tartozik még *parcolis* Manias alatt, mely alak csak a Monacensisben van meg, a többi cod. *parvulis*-t ír.

Helvacea alatt, hol úgy látszik, minden cod. boum-ot ír, a miénkben bouum áll.

Végre még meg kell említenem, hogy Redivivum codexünkben Rediviumnak van írva (egy a többi codexből hiányzó, czikk-

ben, mely Festustól való s codexünkben Redhostire s Reus közt áll.) genitivus (Furum alatt) genitius-nak, ingenuus (Flaminius alatt) ingenus-nak. V. ö. Brambach, Die Neugestaltung der lat. Orthogr. 89, sk. 94. 97. 320. lap. U. o. Hülfsb. 4. lap.

ae és oe.

ae (vagy *e*) helyett többnyire *e*, péld. Enee, emilianus Mesius, Nevius, Leva, scevola, Lena, mestum, questus, pres, prenamen, prepositione, greco (ritk. graeco vagy græco) pregnans, es (ritk. *es*) sepe, celatum, adherentia, stb.

Ellenben Letum Laetum-nak, Hebes Haebes-nek, Ennius egyszere *ennius*-nak van írva.

oe helyett is gyakran egyszere *e* áll, péld. Comedice, tragedum (Mutae alatt) amenas (Memora alatt) foedus mellett fedus, edus (hoedus helyett Foedum alatt, mit a cod. szintén Fedum-nak ír).

Itt-ott egyszere *e* helyett *oe*-val találkozunk.

Fenus czikk szavához ezt jegyzi Müller: Fenus sic tota familia verborum a verbo feo derivata, in omnibus codicibus nostris per *e* scribitur, nunquam per *oe*, ut est in vulgatis exemplaribus, a quibus recte recessit Scal.

Codexünkben mind *oe*-val van írva: Foenus, foetus (de fetus is) foetarum foenebres, Foenus foeneratores, Foenebris (*e*-ből *oe*-ra változtatva?) Foenero et foeneror.

Szintúgy foemen foenimis (Femur alatt).

Epit. 44. Müller szerint litterarum ordo postulat, hogy ne Coelibem-et hanem Caelibem-et írjunk. De kétségtelen, hogy a ki azt az etymológiát, quod dignam coelo vitam agat, kigondolta, nem coelo-t írt, mint Müller, hanem caelo-t.

o helyett au.

E hangcserére nézve feltűnő példák:

Nausciciosus (L. is így) Nusciciosus helyett.

Nauculas Nuculas helyett (Festusnál is Nuculas).

Graumus Grumus helyett.

praeoccuparem helyett praeaucuparem áll (pāucuparē) Angor alatt.

O és u

Codexünkben *u*-val van írva:

adulescens Adolescit alatt, M. Gu. 2. B. L. pr. Lind. s Müll. is így; de *Pubes* alatt minden codexxel s kiadással egyetértőleg *adolescens*.

adulescentulos Lenones alatt. M. Gu. 2. Lind. s Müller is így.

bubus (144, 4. Maximam multam alatt). Gu. 2. Lind. is így. Müll.: *bobus*.

o-val van írva:

Fondis fundis helyett (*Ferentarii* alatt).

iocunda iucunda helyett (*Fastis* alatt).

Rotondam Rotundam helyett.

rudibondum Rudibundum helyett (*Mediocriculus* alatt).

nefrondines nefrondines » (*Rienes* alatt).

u, y, i,

Codexünkben *y* helyett *u*-val van írva:

Ludi (99, 12. *Helvacea* alatt) = *Lydii*.

Ludorum (354, 5. *Turrani* alatt) = *Lydorum*.

Mirmilonica scuta (144, 12.) = *Myrmillonica scuta*. *Retiario* alatt M. Gu. 2. *Festussal* egyezőleg *murmillonem* *murmilionium* és *murmillones*-t írnak.

Murtea corona (144, 13.). Gu. 2. és Müll. is így; de nem itt, hanem *Ovalis* alatt, ugyanott a *vulgata lectio nuptea*, mely szintén *murtea* mellett bizonyít. Többet erről a *Helvacea* czikkhez.

y-nal csak kevés szóban találkozunk.

Lycii (119, 16) *y*-ja javítás. Úgy látszik, azelőtt *Lucij* volt (vagy *Licij*? mint u. o. *Licia*) *Vlyssis* (*Ausoniam* alatt).

y helyett rendszeren *i* van írva:

mirtae, *cimbi*, *sillaba*, *phrigie Libia*, *Pelamis*, *Triga*, *nimpha*, *Citherea* stb.

i helyett *u*-val van írva:

Glutis L. Gu. 1. s Barth codexében is így *Glittis* helyett.

Maxumam multam. L.-ben is így.

Végre megemlítjük azt is, hogy *u* helyett *b*-vel van írva *grabem* (mint vulg.) *Brutum* alatt.

e és i.

A Festus-codexről ezt mondja Müller praef. iv. lap. *Litera autem e non raro aut formam habet literae i simillimam, aut cum ea commutata est velut Qu. XI. 4, 28. receiptu is que, sirvi scriptum est.*

Ugyanez áll a mi codexünkről is. Ime a példák :

conciperit *conceperit* helyett *Gravida* alatt.

didicata *Maiis idibus* alatt.

difendere *defendere* helyett *Surum* alatt.

diminutos *deminutos* helyett *Detudes* alatt.

dirivare *derivare* » *Deliberare* »

distillaret *destillaret* » *October equus* alatt *Gu. 2.-en*

kívül minden codexben így.

discritione *discretionem* helyett *Crines* alatt.

girant *gerant* helyett *Graculi* alatt.

Hercius *Herceus* helyett *M. B. L. Gu. 1. pr.* is így.

levis *leves* helyett *Punctariolas* alatt. A többi codexekben *leves* ; de Festusnál *levis*.

moriretur *moreretur* helyett *Carnificis* alatt.

mari (*accus.*) *mare* » *Hippius* »

Municipis *Municeps* »

olium *oleum* » *Culliola* »

pellicularum *pellicularum* helyett *Creppos* alatt.

Sospis *Sospes* helyett.

pedecusus és *pedecosi*, *pedicosus* és *pedicosi* helyett *Pedes* alatt.

destingunt, *distinguunt* helyett *Forago* alatt.

derecti *directi* helyett *Prorsi* alatt.

Prodedisse *Prodidisse* helyett.

pectenis, *pectinis* helyett *Pectenatum* alatt.

septematus, *septimatrus* helyett *Quinquatrus* alatt.

decematus *decimatrus* » » »

E helyütt emlitem azt, hogy a Monacensisben Lindemannak Ergohoz való jegyzete szerint mindig intellego van írva, sohasem intelligo (intellego et neglego quae formae non tantum apud Plautum sed apud omnes Latinos scriptores solae fidem habent. Fleck-eisen Plaut. I. p. VIII.

p.

m és *s* meg *m* és *t* közé tolakodott *p*-t mutat :

*Amptermi*ni.

dampnum és *dampnatus* (Noxia, Rupitia, Manliae és Macellum alatt). De van *dannum* is (Pauperies alatt).

contemptum (Gerraer alatt).

d és f.

sed olykor *f*₃-nek, azaz *set*-nek van írva (Atticissat, Ocius alatt).

aput (Titivillitium alatt) Festusnál is (Ocrem alatt), ki (u. o.) *haut*-ot is ír.

velud (Monstrum és Fartores alatt).

l és r.

E két mássalhangzó a következőkben föl van cserélve :

Garearia, Galearia helyett.

Flecebunt, Fracebunt »

Roralios, Rorarios »

salmenta, sarmenta » (Palmites alatt).

s, x, sc és ss.

E mássalhangzókra nézve említésre méltó példák :

Auxoniam, *Ausoniam* helyett.

anxerum, *anserum* helyett (Gingrire alatt).

extimatione *aestimatione* helyett (Existimare alatt).

extimatur, *aestimatur* helyett (Exemplar alatt).

Ossime, *Oxime* helyett.

mista (Malta alatt).

Gnarivisce, *Gnarivisse* helyett.

sestari (Hemina alatt).

destrorsus (Longitrorsus alatt).

insiluisse, insiluisse helyett (Allus alatt).

Obesset, Obescet helyett.

tusse, Tusce helyett (Laena alatt).

obsipare, obsipare helyett (Insipare alatt, de mindjárt u. o. obsipa).

vascorum, vasorum helyett (Ignia alatt).

scilicet rendesen silicet-nek van írva (péld. Exesto, Effafilatum alatt).

A hol az ex praepositio s-szel kezdődő szóval van összetéve, codexünk az s-t rendesen elhagyja.

expectare (Degere alatt) expoliassent (Catillatio alatt) extant (Exta alatt). extinctus (Albula, s Mortuae alatt; Festus is így) extripandas, azaz extirpandas Iripices alatt; extruere Falarica és Lantumias alatt. expectare opperiri alatt (v. ö. exerto Expapillatio alatt, hol codexünk. ex orto áll. Müll. és Lind. itt s nélkül; de Lingula alatt s-szel írják).

t és c.

E két betű sokszor van fölcserélve, olykor úgy van írva, hogy megsem különböztethető, olykor az író maga is rosszul olvasta.

t-vel van írva: *Audatias*.

enuntietur. A többi cod.-ben enuncietur: (Modo alatt).

Lutius, Lucius helyett (Bubinare alatt).

Metia, Maecia »

Minutia, Minucia »

Martius, Marcius helyett (Ningulus alatt).

Martus, Marcus » (Manliae gentis alatt).

convitium, convicium helyett (Occentare alatt).

Pationem, Pacionem »

santiatur, sanciatu » (Rogatio alatt).

Plante, Plancae helyett.

crustulis, crusculis helyett (Crocotillum alatt).

Tieinnius, Titinnius helyett (Camensem alatt).

c-vel van írva:

inicio, initio helyett (Ploti alatt).

Lucrecilis, Lucretilis helyett.

Obsciturum, Obstitum helyett.

Reciario, Retiario »

Repocia, Repotia »

sufficiationibus, suffitionibus helyett (Laureati alatt).

tercius, tertius helyett (Nudius alatt).

ct-vel van írva *tt* vagy egyszerű *t* helyett:

Acticissat, actice, emictendo, emittendo helyett (Bocas alatt).

Blacterare.

Mactici.

actingam (Attinge alatt).

fructices, frutices helyett (Codeta alatt) fructex, frutex h.,
(Caespes alatt).

tt-vel *ct* helyett:

Nittit.

consettare, consecratae helyett (Cyprio alatt).

cottitare (Coquitare alatt).

fittiliae (Frivola alatt).

pitture (Maeandrum alatt).

Kettős mássalhangzók.

Kettős méssalhangzó helyett tömérdek sok esetben csak egyszerűvel találkozunk. Nevezetesen:

Acerani (Municeps alatt).

ampule (Rubidus alatt).

Anibal (Rediculi és Brutiani alatt).

Atelani (Municeps alatt).

Aglomerati (Axe alatt) Bachanalia, bachi.

Beses Bessem helyett.

canensem (Graeca sacra alatt).

centusibus (Maximam multam) és

decusibus » »

Comugento.

comunicarius (Pandicularis alatt).

Concinare.

culei (Lura alatt).

disipare (Insipere alatt)

fulones (Naccae alatt)
 glisere (azaz gliscere helyett).
 Glutire
 Grachi, Graco, Gracuris
 Guturnium
 Jupiter
 Irnela
 Matelio.
 Murmilonica.
 ocupavere (Irpini alatt).
 ovili (Maximam hostiam alatt).
 paulo (Mox alatt).
 pulis (Insipere alatt).
 quinquenale (Lustra alatt).
 suma (Gulliocae alatt).
 silaba (Modo alatt).

Ellenkezőleg kettős betűvel van írva egyes helyett:

Appica, Appulia (Daunia alatt.) Coccetum (Cocetum helyett).
 gallea (Albogolerus alatt).
 Heccate
 Neptunno (Hippius alatt).
 Regge (Italia alatt).
 littora (u. o.).
 Pissatilem.
 ruffo (Burratica alatt), Cicindella.
 Irnella.
 Obsequella.
 Reddibitur.
 reddire (Remeare alatt).
 babillonica (Sola, azaz Solla alatt).
 illicete (Tifata alatt).
 pilla (Pollit alatt).
 Pennem.
 Purtime.
 vello (vexillum alatt).
 Succerda.
 sparri (Rumex alatt).

Valamint M. B. L. Gu. 1. úgy a mi codexünk is Turbellas-t ír. Lindemann és Müller a Festus-codexben is meglevő Turbelas-t fogadták el.

Pseud. I. 1, 110., mire Festus hivatkozik; Bacchid. 1057 (= IV. 9, 134.) az összes codexek egyetértőleg két *l*-t mutatnak. App. de deo Socr. p. 48, 20. Mat. iv. p. 151, 39 szintén kettős *l*-l. Csak a legutolsó helyen írják mások turbelas-nak.

Továbbá említtem, hogy littera mindenkor helyesen kettős *t*-vel van írva. Müller rendszeren egy *t*-vel írja.

Végre említésre méltó még, hogy két helyütt, úgymint Expapillatio és Effafilatum alatt nem brachium (mi szintén megvan Librilla alatt), hanem brachium áll.

h.

h nélkül van írva :

Anibal (Pediculi alatt).

aurire (Anclare alatt), Auricalcum, oricalcum (Cadmea alatt is), Canterius, Cantherius helyett.

cartaginenses (Hastae alatt).

carta (Exiles és Ilia alatt).

Catecresin.

coelee (Limoces alatt, M. Gu. 2. B. L. is coeleae «ex antiquiori scribendi consuetudine» Müll. is így).

conca (Cythera alatt).

corda (Fides, Nenia és Rasores alatt); deiscat (Dies alatt).

Diabatra.

elicone (Heliconides alatt).

edus (Foedum és Ruminialis alatt).

Etruria (Atrium alatt).

exilaratus (Gestit alatt).

Gracuris, Graco. Gracchuris, Graccho helyett.

ordeum (Clumae és Glumae alatt, de Hordiarium alatt hordeo v. ö. Brambach Hülfsb. 43. lap).

orti (Retricibus alatt).

Oratius (Sororium alatt).

pulcris (de Pulchralibus).

Regium helynév. Különben helyes írás (l. Brambach Hülfsb. 58. lap); de a Verrius-adta szabályal ellenkezik (l. Fest. Qu. XIII. 7, 34).

Redostire.

sepulcro (Resparsum és Rapi solet alatt Berolienisb. Monumentum alatt van). Helyesen Festusnál is így. Müller sepulchro-nak írja. V. ö. Brambach Hülfsb. 60. lap.

Struteum.

Tracali.

h-val van írva :

adhoriantur (Latrones alatt).

adhuncum (Ancus alatt), adhustas (Fomites alatt).

Anchus (Quiritum alatt), Archadia (Cyllenius alatt), *abhercet*.

cohercere (Coinquere, Eretum, Lingula és Obpuiat alatt. A többi cod. mind *h* nélkül. V. ö. Brambach Hülfsb. 31. lap).

coheundo (Cascus alatt).

hacthenus (Quatenus alatt).

harene (Hammo alatt v. ö. Brambach Hülfsb. 41. lap).

hedificia (Calicata alatt), hee, eae helyett (mint Gu. 1. Curia alatt).

Hemilius (Macellum alatt), hibere, *Iberae h.* (Gracchuris alatt), holera (Coquus alatt).

hornatus, horno (Caestus és Comptus alatt).

hostium, ostium helyett (Antes, Manalem fontem, Oculissimum, Posticum, Pro alatt).

hostiola (Forum alatt).

Orcha.

orchus (Quietalis alatt).

proh (Pro ponitur és Truo alatt).

Rhemi (Celeres alatt).

schalis (és pedig így : sc^halis, Coenacula alatt).

Thiberis.

i helyett *h*-val :

vehentibus Veientibus helyett (Romulia alatt).

f helyett *ph*-val :

nephas (Mortua Pudicitia és Terminus alatt; de Procitare és Praetextatis alatt nefas).

phanorum (Prophetas alatt), (de Rediculi alatt fanum).

Prophanum, prophani (Puri alatt).

phoetu (Fordicidos alatt).

ph helyett f.

foenicibus (Europam alatt).

frinonem (de phrinonem is, Retiario alatt).

Assimilatio nélkül van írva :

Adlicet, Adfabrum, Adlubescit Allivescit helyett.

Adsidele, Assidelae helyett.

ad seculae, asseculae helyett (Aquarioli alatt).

ad tractant (így attrectunt helyett, Manticulari alatt).

adsueverunt (Murrata alatt).

adsurgere (Hetta alatt).

Adtestata, adtestantia.

Adtibernales.

conplectionis (Igitur alatt).

inmolabantur (Catularia alatt), immutata (Convicium alatt),

Conlatia, Conlativum, inplorato, inplorare (Endoplorato alatt).

inmutate (Convicium alatt).

îreligiosû (Praeciamitatores alatt).

Inrogabat (Censionem alatt).

Subcenturiare, subcenturia.

Subfiscus.

submittitur (Calasis alatt. M. B. Gu. 1. pr. is így. Lind. és Müll. summittitur), subputare (Sublucare alatt).

substantant (Pila alatt).

substineant (Tibicines alatt).

substulit (Surempsit alatt).

perlucidum (Epicrocum alatt).

ellenben :

quenq; (Deincipem és mendicum alatt), quodcunq; (Edera alatt), nanq; (Endoplorato alatt), utrunq; (Emancipati alatt).

adscivit helyett ascivit Receptus alatt.

adscribebantur (Conscripti alatt). Itt említem, hogy Ennius neve igen sokszor Emniusnak van írva, s Civicam coronam alatt perennem, perennem-nek.

n.

n nélkül van írva :

demostrare (Ibi és Magisterare alatt).

costat (Deus alatt).

adistar (Lautumias alatt; de instar Architis alatt).

trasfugat (Perfuga alatt).

n-nel van írva :

quotienscunq̄ue (Nonarum alatt. B. és pr. is így).

coniunx (Opis alatt. Csak a Monacensisb. coniunx. V. ö. Brambach Hülfsb. 31. lap).

Metathesis.

Bellicerpam, Bellicrepam helyett, Culcitula, Culticula helyett, Corcotillum, Crocotillum helyett (u. o. corcotillis is).

ilucris, ilureis helyett (Grachuris alatt).

decreptam, helyett decerptam (Herbam alatt).

Gusturgium, Gurgustium helyett.

Ircipes, Irpices helyett (L. Gu. 1. pr. is Ircipes).

Froctes, Forctes helyett.

tronitua, tonitrua helyett.

fructetum, fructectum helyett.

Néhány régi vagy szokatlan alak.

vortant (Crumina alatt).

dividundis (= Gu. 1. Postica alatt, Corv. és pr. Curatores alatt).

faciundis (= Gu. 1. Patellae alatt, foedus faciundum (Corv. Gu. 1. pr. Sacrani alatt).

erciscunde (Eretum alatt), mely alak csak Senecánál található. Kühner Ausf. Gramm. 246. lap.

genubus (Compernes alatt, a többi cod. Lindem. hallgatásából következtetve, varians nélkül genibus).

Maxumam multam (mint L.-ben).

vocatione = vacatione (Scholae alatt. V. ö. Brambach lat. Orthogr. 71—2. lap).

Közbetoldott magánhangzó.

Codexünk következő helyein két mássalhangzó közé magánhangzó van iktatva :

Naucus alatt iugulandis (Festusnál is iugulandam) iuglandis helyett.

Adolescit alatt accresco, accresco helyett.

Antipagmenta alatt adipinguntur, appinguntur helyett.

Consiptum, Consiptum helyett.

Municipium alatt manucipia, mancipia helyett (a többi cod. municipia).

Nefrendes alatt neburundines, nebrundines helyett.

Suopote, meopote, tuopote, vopote (de Mihipte).

A Paulus-codexek családfája.

A Festus-codex s ama Festus-példány, melyből Paulus Diaconus a maga kivonatát készítette, közel rokonok voltak, annyira rokonok, mondja Müller praef. VIII. lap, ut Farnesianum ex illo (t. i. a Pauluséból) descriptum fuisse, nihil sit quod nos credere prohibent. Müller ezt meglepő tényekkel igazolja. Például idézem, hogy a Multifacere-féle czikkben qualitas helyett Paulusnál és Festusnál is hibásan quantitas áll. Occentare alatt mind a kettőnél quia illam-ot olvasunk, holott az értelem a querellam szót kívánja. A persibus szó itt is ott is persicus-ra van torzítva stb.

A mi a Paulus-codexeket illeti, arról győződünk meg, hogy a hányat csak ismerünk közülök, az mind a Paulus-féle eredeti példány egy és ugyanazon másolatának ivadéka.

A következő hibák :

Abercet prohibet, minden cod.-ben *prohibetur* áll.

Anacreon Antehac helyett.

Ali rei Aliae rei helyett.

Cingulo alatt Hercules helyett *Herculanus*.

Experrectus alatt a corrigendo a porrigendo helyett.

Fulgere Fulcere helyett.

Axit alatt dii viri helyett.

Axamenta alatt homines deos v. numina helyett.

Parrici vagy *Parici*, *Parricidi* helyett stb.

valamennyi ismeretes Paulus-codexben megvannak, mely közös örökségük közös eredetükre mutat.

E codexek egész családja két ágra szakad: «duo esse Pauli librorum codicum genera», mondja Müller pr. IX. lap, alterum, quod ipsam Pauli manum reddat, passim propriis librariorum erroribus etiam magis inquinatam, sed nusquam correctam, scriptum a monachis Paulum ipsum stupore superantibus: alterum, quod Paulum vel emendatum vel interpolatum exhibeat, confectum a librariis philologis, Paulo vel doctioribus vel qui certe se doctiores putarent.

Müller tehát ezt az osztályozást az interpolálatlan (a toldatlan) és interpolált (toldott), a javítatlan és javított kéziratok közti különbség alapján tette.

De ugyanazon eredményhez jutunk, ha a kéziratok származását vesszük az osztály alapjául.

A Monacensis s a Guelferbytanus 2. teszi a családnak azt az ágát, mely a szövegkritika alapjául szolgál. A többi cod. beleértve az ed. princepsét is, nemcsak gyarlóbb voltánál, hanem közös származásánál fogva is külön ágat tesz.

A codex-családnak ezt a szétágazását bőséges példákkal igazolhatjuk.

Hadd álljon itt a következő lajstrom, melyből az is kiderül, hogy a Corvinianus a rosszabb ághoz tartozik.

Ez

	M. Gu. 2.	L. B. Gu. 1. pr. = Corv.
Adoriam		Adoream
Adolescit	id est crescendi	om.
Aurichalcum	ex aere	ab aere
Abavus	avus avi	coaevus
Amita	a patre meo	patre (om. meo)
Addubanum	dubium	Danubium
Agere	age	age Tityre
Bombizatio		Bombitatio

	M. Gu. 2.	L. B. Gu. 1. pr. = Corv.
Bubleum est		Bubeumen
Bidental :	sacrificaretur	sacrificetur
Bigenera'	leopardalis	leopardus
Blitum	stultus	stupidus
Cimmerii	circumducta	circumdata
Cappas	a flexu	a flexione
Carinantes	obiectantes	obicientes (vel obiiicientes)
Cuturnium		Coturnium
Celeres	deni	<i>om.</i>
Clavata	intertexta	intexta
Caviares	caviae	cavae
Calones	quae	<i>om.</i>
Cuprali [a]		Cuprilia [<i>nisi quod</i> Caprilia] <i>[Corv.]</i>
Dubat		Dubiat
Derunciunt		Dirunciunt
Dium	sub diu	sub divo
Defomitatum * :	lignum	<i>om.</i>
Endo procinctu :	togis	toti
	incincti	succincti
Eccere :	iurisiurandi	iusiurandum
Exbures		Exberes
	exburae	exbuae
Ferias :	ut nundinae aliae	
	cum festo	<i>om.</i>
Ferire	feriantur	feruntur
Flemina	circa talos	circa talum
Falsius	sunt	<i>om.</i>
Fulgurium		Fulminium
Grallatores :	in saltatione	<i>om.</i> in
Ingarius :	dictus	dicitur
Ignis :	terebare	verberare
Inquilinus :	vel eiusdem	velut eiusdem
Litatum :	solutum	solitum
Larentalia	coniugis	a coniugis
Lucumones	infesta	festa
Madulsa	satis vino	satis a vino
Manare :	suas	<i>om.</i>

M. Gu. 2.

L. B. Gu. 1. pr. = Corv.

Manduci		Manduces
Masucium		Mansucium
Momine* :	possint	possunt [Corv.]
Metalli †	caculaeque	caulaeque (nisi quod caule
Muli Mariani	a Mario	a C. Mario (nisi quod Martio
Maximae digna-		[Corv.]
tionis	fructui	fructu
Masculino	etiam	om.
Nassa :	intravit	intraverit
	ego	om. [Corv.]
Napurae	funiculi	feniculi (nisi quod fenuculi
Noctilugam :	quum dixit	inverso ordine
Ornatus	quoque	qui
Obtestatio	deus testis	om.
Obliteratum		Obliteratur
Obpuviat :	quod	om. [Corv.]
Palatium :	quod ibi	vel quod ibi (nisi quod ibi om.
Parrici † :	indemnatum. Ita	inde autem
Proculos	aetate nati	attenuati (nisi quod & prae-
		mittit Corv.)
Prodit	porro	om.
Parilibus	iuniores	minores
Pilae et effigies		om. et
	hunc diem festum	om.
Poenas pendere	in eo	om.
Pertusum	quum dicitur	inverso ordine
Puer	dicebatur	vocabatur
Patres	si	om.
Patellae	vasula	vasa
Pube praesente	συνεχδοχικῶς	om.
Querqueram	Item	om.
Rodusculana		Rodasculana
	quia	om.
Substillum	uvidum	om.
Sublimem :	supra nos	super nos.
Subactus	sub arbore	sub arborem
Strigae :	continuatae	coniunctae

	M. Gu. 2.	L. B. Gu. 1. pr. = Corv.
Terentum :	terra	in terra
Torrens	nomen est	nomen (<i>om. est</i>)
Tandem	ut ait Terentius	<i>om. ait</i>
Tempestatem	antiqui	<i>om.</i>
Tegillum	cuculiunculum	cuculli vinculum (<i>nisi quod cuculi Corv.</i>)
Tippula :	super aquam	super aqua
Taciturnus	aliquando	<i>om.</i>
Veteratores	putat (<i>M. vult</i>)	voluit
Vel :	contra	contrariae
	Vel tu	vel (<i>om. tu</i>)
Viatores	erat	<i>om.</i>
Urvat		<i>omnem glossam omiserunt</i>
Volturnalia :	suo deo	deo sua.

A rosszabb ág szintén kétfelé oszlik. Teljes Paulus csak egy van köztük, t. i. a Berolinensis. A többi, nevezetesen : a Lipsiensis, Guelferbytanus 1. az editio princeps codex s a Corvinianus egy csonka archetypustól erednek.

E csonkaságra nézve ide iktatom Müller praef. X. lap. olvasható szavait, melyekkel a Guelferbytanus 1.-t, s arval együtt az edit pr. s a Lipsiensis archetypusát is jellemzi.

Idem (t. i. Lindemannus) alterum adhibuit Guelferbytanum, chartaceum, saeculi quinti decimi, qui nulla fere habet propria sibi bona, sed multa peculiaria vitia. Eidem huic stirpi attribuentum esse, ex qua prima typis expressa Pauli exemplaria fluxerunt, inde colligitur, quod eam partem literae I plane omittit, quae exemplaribus illis in calce addita est, inde a voc. *Incomitiare* usque ad libri finem. Quae autem ex litera M. in vetustissimum exemplarium calce addita reperiuntur inde ab initio usque ad voc. *Me castor* : haec a Guelferbytano non absunt quidem plane, sed multis glossis singulisque verbis omissis truncata sunt.

Easdem glossas paene omnes omittit Lipsiensis codex. Coniunctio in codice huius familiae progenitore in litera I defuisse quattuor folia, in lit. M. autem duo ita fuisse lacera vel maculata, ut ab aliis aegre describerentur, ab aliis plane omitterentur. Nam quae in lit. M. desunt, dimidium eorum efficiunt, quae in lit. I.

desiderantur. Et quod in editionibus antiquissimis pars articuli *In insula Aesculapi* adhaesit articulo *Imparentem* (id certe in edit. Io de Colonia factum est): id inde puto factum esse, quod haec vocabula in binis foliis sibi opposita essent.

E csonkaszövegü codexek sorába tartozik a mi codexünk is.

Hiányzik belőle: az Incomitiare-tól I végeig való rész s az M elejétől Mecastor czikk végeig való rész.

A rokonság tehát szembeötlő. Még a Strues és Strenam-féle két cikket akarom bemutatni, mely a Monacensis és Guelferbytanus 2-sal szemben álló kéziratoknak különös anyajegyűl mutatkozik.

E két czikk a rosszabb családág archetypusában annyira meg volt rongálva, hogy a másoló vagy egészen elhagyta, vagy hézagosan és taláalomra másolta.

Strues a jó hagyomány szerint így szól:

Strues genera liborum erant, digitorum coniunctorum non dissimilia, qui continebantur in transversum superiecta panicula.

A Gu. 1. az ed. pr. s a Corvinianus mind a három az előbbi czikk folytatásául tünteti föl és pedig a *Gu. 1.* így:

es genera liberorum erant (hézag) similia quia continentur in transversum [stb. ?]

az edit. pr. így:

es genera librorum erant di (héz.) coniunctorum similia qui continentur in transversum (héz.) ecta panicula;

a *Corv.* így: es genera librorum erant coniunctorum similia qui continentur in transvectum ecta peñcula.

A *Berolinensis* és a *Lipsiensis* az érthetlenné torzult cikket egészen elhagyták.

A Strenam-féle czikk így szól:

Strenam appellabant, quae dabatur die religioso ominis boni gratia, a numero, quo significatur alterum tertiumque venturum similis commodi, veluti trenam, praeposita s litera, ut antiquis frequens usus erat.

A *Berolinensis* ily állapotban adja:

renam appelabatur dabatur (héz.) dicere strena (héz.) osce ominis boni (héz.) a numero (héz.) significatur velut trenam praeposita s litera antiquis frequens usus erat.

A *Guelferbytanus 1.* így:

Strenam appellabant (héz.) dabatur dicere (héz.) oso (héz.) hominis boni a numero significatur alterum stb.

Az edit. princeps így :

renam appellabant (héz.) dabatur (héz.) dicere (héz.) oso hominis boni (héz.) a (héz.) numero (héz.) significatur stb.

A Corvinianus így :

renam appellant (héz.) dabatur dicere (héz.?) osos homines boni (héz.) a numero significatur autem alterum stb.

A Lipsiensis az egész glossát elhagyta.

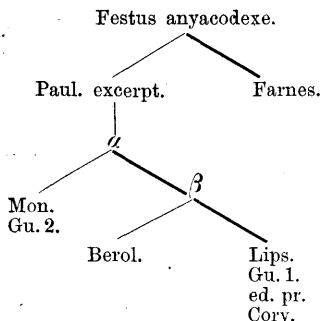
E két czikk világosan megkülönbézteti a codex-család két ágát: M. Eu. 2. jól adják a szöveget, a többi egymással hasonló romlottságban, vagy mint a Lips. tesz, egészen elveti.

Korukra nézve a Gu. 2. a x. századból való, vagy annál is régibb. A Monacensist xi. századbelinek, a Berolinensist xiii. századbelinek mondják. A Lipsiensis recentissimae aetatis, s ugyanaz áll a Gu. 1 s a Corvinianusról t. i. xv. századbelinek.

A többi codexeket, melyeket addig még egybe nem hasonlítottak s csak annyiban ismerünk, a mennyiben Müller praef. xi. sk. ll. róluk szól, ezennel nem sorolom elő. De annyit, úgy látszik, bátran mondhatunk, hogy valamennyi a rosszabb családdághoz tartozik.

A Catalogue général des mss (Paris 1856.) II. Nr. 2291. azt a nevezetes dolgot jelenti nekünk, hogy Troyes-ban egy ix. századbeli Paulus-codex van. Csodálatos, hogy ezt a codexet még mainap sem vizsgálták meg; pedig egy újabb Paulus-kiadásra már nagy szükségünk volna; de az addig lehetetlen, míg azt a kéziratot is a kritika nem értékesítheti. Minthogy a német tudósok a szükséges collatiójáról 27 év lefolyta alatt sem gondoskodtak, ezennel magam ragadom meg ezt az alkalmat, s azon kéréssel fordulok a tek. Akadémiához, hogy ama fontos munka céljából az említett codexet legalább egy hónapi használatra a francia kormánytól elkérni kegyeskedjék. Ha a tek. Akadémia kérésemet meghallgatja, s oly szerencsés leszek a troyesi codexet átvizsgálhatni, reményilem sok kérdésre pontosabb feleletet fogunk adhatni, mint most, mikor egyes-egyedül a Lindemann-féle apparatusra s a Müller-féle jegyzetekre vagyunk utalva.

Közbevetett kérésem után ezennel bemutatom a Paulus-codexek családfáját a következő módon :

A rokonságot csak nagyjában tüntetem föl. Hogy részlete-
sebb rokonításba nem bocsátkozom, azért van, mert a többi
codexek ismerete nélkül bajos minden kisebb elágazást pontosan
meghatározni. Egyébiránt nem is feladatom a Paulus szöveg
történetét nyomozni. A Corvinianus pontos ismertetésére vállalkoz-
tam csak, s ennek a vállalatnak törekszem tökéletesen megfelelni.

A Corvinianus rokonságának további fürkészésére szükséges,
hogy a codex-család csonkaszövegű ágának minden egyes tagjára
külön összehasonlitsuk.

Ezen összehasonlítás eredménye a következő :

**Íme azok a helyek, melyeken a Corvinianus az edit. pr.-sel egyez, a többi
codexxel pedig ellenkezik:**

Armita alatt nec, ne helyett.

Adolescit » exoletus est, exoletus helyett.

Attestata » in theatro, iterato »

Amicinum » pendiculum, pediculum »

Arbosenem, robosenem v. ö. pr. Arbosenum robosenum :

Arbosem, robosem helyett.

Assaratum alatt *masir* (princ. : massir), assir helyett.

Amquirere : Anquirere helyett.

Abgregare alatt deducere, ducere helyett.

Aristophorum alatt *offertur*, fertur helyett.

Athanuvium helyett Athanium, pr. Athavium.

Bulimam alatt *mare scanficum*, mariscam ficum helyett.

Binominus, Binominis helyett.

Clunadum, Clunaclum »

- Crevi alatt census, censu helyett.
 Clavus » appellatur, appelabatur helyett.
 Casus » fortuito, fortuita helyett.
 Conitum, Coniptum helyett.
 Conruspari alatt Plautus *posuit*, Plautus helyett.
 Cupedinis helyett Cuppedines, *pr.* Cupedines.
 Delicata alatt *dicebatur*, dicebant helyett.
 u. o. *dicatus id est consecratus*, dicatus helyett.
 Escariae alatt anclatur, anclatur »
 Everriator » *everriationem*, everriatorem helyett.
 Glutire, Gluttire helyett.
 Lapidem alatt *falleret*, fallo tum helyett.
 Liberalia alatt *loquemur* csak Corv. és ed. *pr.* (a jó codd. és Lind. rosszúl *loquimur*; L. és Gu. 1. *loquuntur*).
 Laureati alatt *sorde*, caede helyett.
 Lancea alatt dicta hiányzik.
Lipuit, Lapit helyett.
 Larvati alatt *exciti*, exterriti helyett.
 Magnificissima alatt unde e. q. s. hiányzik.
 Peculatus alatt nil, nihil helyett.
 Patulum » diversa sunt, diversa helyett.
 Paginae » finguntur, figuntur »
 Praepetes » *auspicantes, auspicantem* »
 Pantices » frux, frus helyett.
 Rituales » condant, condantur helyett.
 Secordiam, Socordiam helyett.
 Sodales alatt *sua darent*, suaderent helyett.
 Solipugna alatt fit hiányzik.
 Suremit alatt *manu*, manus helyett.
 Sacratae » *adversum, adversus* helyett.
Scranteum, Scrautum helyett.
 Teres alatt et in, in helyett.
 Tippula alatt *decidat*, desidat helyett.
 Vespices alatt *fructeta*, fructecta helyett.

Ama helyek, melyeken a Corvianus csakis a Gu. 1.-sal egyez.

- Aliuta alatt Jovis, Jovi helyett.
Amplustria, Aplustria helyett.

- Apluda alatt aplodatur, adplodatur helyett.
 Apiculnm » apicem velatum, velatum apicem helyett.
 Arca » porcellam, porcillum helyett.
 Bubinare » *pueri*, puerili helyett.
 Bulimam alatt bois, bovis »
 u. o. busicon, *βούσικον* helyett.
 Collativum alatt collatione (a többi cod. conlatione).
 Capuam alatt *a Capye* hiányzik.
 Catilatio, Catillatio helyett.
 Calcendix így Gu. 1. Corv. Ald. A. Aug. in marg.
 Cadmea alatt oricalcum, orichalcum helyett.
 Capperatum, Caperatum helyett.
 Cunctiones (B. Cuctiones, a többi Coctiones).
 Comperce alatt calchidica, Chalcidica helyett.
 Contagionem alatt et non, non helyett.
 Cingulo alatt in domus, in glomos helyett (v. ö. B. L. domum).
 Everriator alatt dictum, ductum helyett.
 Excipium, Excipuum helyett.
 A Feralia czikk hiányzik.
 Galli alatt *incipiuntur*, incipient helyett.
 Herma » putant, putabant »
 Horda » praegnas, praegnans »
 Lapidem » *despicit*, Diespiter »
 Leneae » compita, in compita »
 Manceps » *emitur conductive*, emit conductive helyett.
 Mortuae » extimabantur, aestimabantur »
 Naenia » flentum, flentium helyett.
 Az Occasus czikk hiányzik.
 Obpuviat alatt *a puniendo*, puviendo helyett.
 Peremere » posuere, posuerunt »
 Pauperies » *quadrupes*, quadrupes »
 Parrici † » det, duit »
 Passer » *vocant vulgo*, vocat vulgus »
 Praeneste alatt *quasi*, quia is helyett.
 Plutei » appellantur, appellabantur helyett.
 Postica » dividundis, dividendis helyett.
 Praefericulum alatt quod, quo »

Patellae	alatt faciundis, faciendis helyett.
Quisquiliae	» <i>surculorum</i> hiányzik.
Repagula	» oppagantur, oppangantur helyett.
Res comperendinata	alatt diem tertium, tertium diem helyett.
Ridiculus	alatt <i>irridetur</i> , ridetur helyett.
Rapi solet	» alterutrius, alterius utrius helyett.
Suasum	» <i>pullam</i> , pallulam »
Sarte	» <i>dicuntur</i> , vocantur »
Sabinam, sabinisque, Sybinam, sybinisque	»
Stipem	alatt stipendium, in stipendium »
Spurcum	» mustumque, mustumve »
Tuditantes	alatt <i>dicuntur</i> , significat »
Themis	» <i>dictam</i> , deam »
Vespae	» vespiliones, vespulae »
Vitiligo	» non, num »
Vastum	» vastam ferro, ferro vastam »
Viminalis	» appellabatur, appellantur »
Volturnalia	» <i>cuius . . . vocant</i> hiányzik.

A miben a Corvinianus csakis a Lipsiensissel egyez :

Alliesis	alatt a gallis fusus, fusus a Gallis helyett.
Acus	» de frumento quaedam, quaedum de frumento helyett.
Ad	» prope, proprie helyett.
Aerumnulas	alatt significat, significant helyett.
Arcubii	» excubant, excubabant »
Bombizatio	» <i>sono</i> , sonitu »
Capitale facinus, Capital facinus	helyett.
Citimus	alatt <i>cis</i> hiányzik.
Camara	» <i>záμαρα</i> fornix Corv. Camera fornix est Lips.

Toldalék.

Cascum	helyett Cassum.
Cumerum	alatt <i>porte</i> , spartaeae helyett.
Cumalter	» <i>ita</i> hiányzik.
Calasis	alatt <i>καλασσον</i> (calasnon L.) <i>καλάσσων</i> helyett.
Caesones	» exepi azaz exempti, exsecti helyett.
Cyparissiae	» cipressorum, cypressorum »

- Citherea, Cytherea helyett.
 Cinthius, Cynthius »
 Coragum, Choragium »
 Craterare, Creterrae »
 Comparece, Comperce »
 Corius alatt *haec frons, hic frons* helyett.
 Directum » *antiphrasim, antiphrasin* »
 Eudicem, Eudiaeon helyett.
 Exsurgentes, Exurguentes helyett.
 Foedus alatt *mactaretur, necaretur* helyett.
 Februalis » *februalim, Februlim* »
 Flammeo » *fulminare, fulminis* »
 Grassari » *est tractum, tractum est* »
 Hostia » *dicta, dicta est* »
 Hortus » *possent, possint* »
 Lucomedi alatt *appellati, appellati sunt* helyett.
 Maxumam multam, Maximam multam »
 Masculino alatt *est postea, postea est* »
 Manare solem alatt *quod est, quod* »
 Murrata alatt *assueverunt, assuerunt* »
 Naccae » *qui nauci, quod nauci* »
 Navus » *et, ac* »
 Nuptam » *ductam, dictam* »
 Occare » *occidendo, occaedendo* »
 Omen » *avibus, non avibus* »
 Offentina, Oufentina helyett.
 Punici alatt *sunt, sint* helyett.
 Portenta alatt *corpora* hiányzik.
 Reus stipulando alatt *quod, quid* helyett.
 Ratissima alatt *et, etiam* helyett.
 Sobrinus alatt *consobrinus, mind consobrini mind consobri-*
nae helyett.
 Sagaces alatt *et canes, etiam canes* helyett.
 Sybinám » *appellabant, appellant* »
 Segnitia » *secordiae, socordiae* »
 Tongere » *Alii hiányzik.*
 Talia » *foliculus azaz folliculus, folliculum* helyett.
 Tam » *positivam, propositivam* helyett.

Veteratores alatt *veterator* hiányzik.
Vibrisiare így L.-ben és Corv.-ban.

Nemcsak a csonkaszövegű codexekkel, hanem a teljes szövegű Berolinensissel is közel rokonságot mutat.

A miben a Corvinianus csakis a Beroliensissel egyez :

- Aqua alatt *vivanns*, *iuvanur* helyett.
Agea » *solent*, *solet* helyett.
Aedilis » *sed*, *sed et* »
Aquilus » *dominaverunt*, *dominarunt* helyett.
Apuceta helyett *Avecta Corv.*, *Avecta et auceta Berol.*
Butubatta alatt *dignitatis*, *dignationis* helyett.
Colofon, Colophon helyett.
Convitium, Convicium helyett.
Caerimoniarum alatt *indicant*, *iudicant* helyett.
Cana » *canista*, *canistra* »
Cavum » *cavo*, *chao* »
Caliptra » *operiebantur*, *operiebant* helyett.
Culliola » *viridum*, *viridium* helyett.
Cinasonas, *Cnasonas* helyett.
Dasi alatt *dare*, *dari* »
Dorum » *est* hiányzik.
Fluonem alatt *dicebant*, *putabant* helyett.
Gnaeus (a többiben Gneus).
Grando alatt *gutta*, *guttae* helyett.
Hemina » *sestarii*, *sextarii* helyett.
Histriones alatt *venerunt*, *venerint* helyett.
Halapanta » *habeat*, *halet* »
Gubar » *φωσφόρον* *appelant*, *app. φωσφ.* helyett.
Italia » *dicta est*, *dicta* helyett.
Lacuna » *lamam* helyett *lamar. B. mar. u. o. lustrum*
helyett C. és B. *lustrum*.
Laena alatt *appellatum*, *appellatam* helyett.
Moenia, *Maeniana* helyett.
Muscercos alatt *murum*, *murium* helyett.

- Minuebatur alatt *proprie*, *propiore* helyett.
 Mentecaptus » *hominibus*, *hominis* »
 Masculino » *et*, *etiam* »
 Navus » *celeritate*, *velocitate* »
 Nauscit » *sit*, *fit* »
 Pegasides » *hippocrene*, *ἵπποκρήνηαι* helyett.
 Peculatus alatt *antiqui Romanorum*, *antiqui Romani* helyett.
 Parrici † » *paricida*, *parricida* helyett.
 Phascola » *vocant*, *vocat* »
 Procitant » *provocant*, *provocitant* helyett.
 Profanum » *id quod*, *quod* helyett.
 Poenas pendere alatt *quod*, *quia* »
 Penates alatt *habeant*, *habeat* »
 Quinquatrus alatt *dictus est*, *dictus* »
 Quartarios » *capiant*, *capiebant* helyett.
Reciperatia, *Reciperatio* helyett.
 Suppum alatt *dicebant antiqui*, *antiqui dic.* helyett.
 U. o. *suppinum*, *supinum* helyett.
 Simpulum alatt *libatur*, *libabatur* »
 Septimoutium alatt *fiebant* (B. *fiebat*) *faciebant* helyett.
Thomicos, *Thomices* helyett.

E kimutatásból látnivaló, hogy codexünk a rosszabb család-
 ágnak nemesak, minden egyes csonka codexével, hanem teljes
 codexével is szembeötlő rokonságot mutat.

De a mi codexünknel különösen meglepő az, hogy sok helyütt
 a **Monacensissel és a Gu. 2-vel is egyez**, holott származásánál fogva
 csak is a rosszabb szöveget örökölhette.

Ilyen helyek a következők :

Arillator mint M. és Gu. 2.-ben (Gu. 1. pr. *Arillatur*, L. B.
Arilatur).

Axamenta alatt: *facti*. Igy M. és Corv.-ban.

Adgretus «boni codd.» és Corv.

Ambrones alatt *Teutonisque* helyett M. Gu. 2. és C. *Teoto-*
nosque.

Aemiliam alatt Aemylon M. és Corv., csakhogy itt emilon-nak írva.

Asserere alatt inseruntur helyett Gu. 2. és Corv. inserunt s így Lindemann.

Afvolut alatt avolant Gu. 2. et M. ut videtur, s így Corvianus is.

Ausis és Audacias Gu. 2. és Corv.-ban megfordított rendben.

Ausculari és Arabice Gu. 2. és Corv.-ban megfordított rendben.

Conventus alatt a magistratibus helyett M. és C.-ban magistratibus.

Casinam csak M. C.-ben így.

u. o. Casina helyett M. Gu. 2. és C.-ban Casia.

Cyllenius alatt Cyllenia helyett M. és Corv. Cillenia.

Cumeram alatt κάσιλον. Így M. Gu. 2. és Corv.

Dracones alatt ἀπό τοῦ δέρκεσθαι így Corv. apo tu derkeste M. és Gu. 2.

Dalivum így M. és Corv. (ed. vet. et vulg.) Dalivium Lind. e cett. codd. ut videtur.

Delaniare alatt discindit helyett Gu. 2. és Corv. discidit.

Elumbum alatt evulso M. Gu. 2. és Corv. (avulso vulg.)

Epilimma így M. Gu. 2. és Corv. (Gu. 1. és pr.-ről nincsen tudomásunk).

Edeatroe alatt ἀπό τῶν ἐδεσμάτων csak Corv.-ban hibátlan. Gu. 2. apoton adesmaton. M.-ről hallgat Lind.

Examen alatt apium M. Gu. 2. és Corv.

Favissae helyett Gu. 2. és Corv. Favisee.

Fiber alatt quadripes M. Gu. 2. és C. (a többi quadrupes).

Gemursa alatt qui id helyett M. Gu. 2. és C. quid.

Jubar alatt vel ἔσπερον csak M. és Corv. van meg.

Hippius alatt iaciebant helyett M. és Corv. iacebant.

Horreum alatt dicebant farreum helyett Gu. 2. és Corvb. farreum dicebant.

Italia alatt Atte Lydo * helyett M. Gu. 2. és C. Attelido.

Loebesum alatt ἔλοιβιν καὶ λοιβιν v. ö. M. és Gu. 2.

Lenones alatt: adolescentulos M. Gu. 2. és C. (adolescentulos vulg.).

Magnam socrum alatt appellat M. Gu. és Corv.-ban hiányzik.

Modo alatt correptum helyett *correptam* mint Gu. 2. és Lind. Mustricula alatt *mustriculam* M. Gu. 2. és Corv. (a többib. *mustricolam*).

Mortem obisse alatt *isse* M. Gu. 2 és Corv. (iisse a többi).

Manare solem alatt *dictum mane putant* csak Gu. 2. és Corvinianus.

Negibundum helyett *Negabundum* Gu. 2. és Corv. és így Lind.

Obherbescere a Gu. 2.-ban *Obebescere*, a C.-ban *Obebescere*.
Opportune helyett Gu. 2. és Corv. *Oportune*.

Percontatio alatt *aquae altitudinem* helyett Gu. 2. és Corv. *altitudinem aquae*.

Parrici † alatt *paricidas* Mon. Gu. 2. és Corv.

Prosumia alatt *speculatorium* helyett Mon. és Corv. *speculatorum*.

Pugio alatt *est* a Mon. és Corv.-ban hiányzik.

Piacularia alatt *cecidisset* Gu. 2. és Corv.-b. (a többib. *decidisset*).

Quisquiliae alatt *quicquidcadiae* csak Gu. 2. és Corv.-ban.

Rica » *sucida* csak a Mon. és Corv.-ban.

Seclusa » *appellabant* M. Gu. 2. és Corv. (a többi *appellant*).

Sucrotilla alatt *Feminina* helyett *Feminea* a Mon. és Corv.-ban.

Suppreum így a Mon. és Corv. (a többib. *Supremum*).

Subrumari alatt *lacte* M. Gu. 2. és Corv.-ban (*Festusnál is így*).

Tuor alatt *tuor* helyett a Mon. és Corv.-ban *tuor*.

Veterinam alatt *venterinam* helyett Gu. 2. és Cor. *vaterinam*.

Vallescit alatt *eiciuntur* így Mon. és Corv.

E találkozás esakis úgy magyarázható, hogy codexünk *arche-*typusát jó családágbeli codex szerint javították. Úgy de még azt is kell tudatnunk, hogy a Corvinianus olykor az összes Paulus-codexek ellenére csak a **Festus-codexsel** egyez.

Murtiae Festusnál s a Corv.-ban *Murciae*.

Mutini Titini így csak Festusnál s a Corvinianusban azzal a különbséggel, hogy egy szóba van írva.

Ugyanabban a cikkben minden codex praetextatis-t mond; de rectius Paulus praetextis scripsisset mondja Müller. Codexünk csakugyan így mondja s Festusnál is így olvassuk.

Mundum alatt conserebatur helyett conserebant s így Festusnál is.

Mater Matuta alatt minden cod. manes-t mond. A Corv. és Fest. *manis*-t.

Nebulo cikk végén a Corv.-ban *neq₃ nugator*. Festusnál is a Nebulo cikk után *nequ., nugator*.

Orca alatt uniformi helyett a Corv.-ban eredetileg *informi de uniformira* változtatva. Festusnál *informi*, amit Müller Paulus szövegében helyesebbnek vél.

Ostinet helyett a Corv.-ban és Festusnál *Obstinet*, a mit Scaliger Paulus szövegében is helyreállítani akar.

Oscentare alatt quod turpe *habebatur* helyett a Corv.-ban és Festusnál quod turpe *habetur* (Corv. posset. Fest. possit: potuisset Paul.)

Percontatio alatt Alii volunt *percuntationem* dici. Így csak a Corv. Festusnál is *percuntatio*). A többi codex mind *percontationem*-et mond.

Perfacul alatt *per se facul* három szóban csak a Corvb. mint Festusnál is.

Possessio alatt *agri quidam* helyett a Corv. *quidam agri* s így Festusnál is.

Pupinia alatt *Popinio* helyett a Corv. Festussal egyezőleg *Pupinio*-t mond s Scaliger is így akarja.

Puelli alatt *deminutionem* helyett a Corvb. s Festusnál *diminutionem*.

Redhostire után a Corvinianusban Festusnak eme czikke áll: *Redivium (így Corv.) est ex vetusto renovatum*. A többi Paulus-codexben semmi nyoma.

Solea alatt (301. lap) *exstruitur* helyett Corv. és Festus *extruitur*.

Succenturiare helyett (306. lap) a Corv.-ban *Subcenturiare* és alább *subcenturia* ez utóbbi Festusnál is így.

Sapere alatt (323. l.) *ponebant* helyett Corv. és Fest. *dicebant*.

Stalagmium alatt (316. lap.) genus ornamenti aurium helyett *genus inaurium* Fest. és Corv.

Spira alatt (331. l.) *in orbem convolutus* csak Corv. és Festus. Subverbustam alatt verubus helyett Corv. és Fest. veribus. Sollemnia helyett Corv. és Fest. Solemnia.

Silatum alatt ientaculum helyett Festus *iantaculum* s ugyanaz akar lenni a Corvbeli iantacum is.

Tullios alatt a Corv. tulij. Festusnál is egy l-lel.

(Vegrande alatt et uecors helyett ut vecors Corv. Fest és Gu. 1).

(Vacerram soleant helyett Corv. Fest. és L. solent.)

A Corvinianus tökéletes méltatásához még a következőt is kell tudomásul vennünk.

Cnephosum-ot a L. és Gu. 1. Cnephosumnak **Vrsinus** codexe Cnephosumnak a Corvinianus Cnephosum-nak mondja. Schmitz Beiträge zur latein. Sprach- und Literaturkunde Lipse. 1877. 35. lap. a Cnephosum alakot tartja a szövegbe fölveendőnek.

Noctilugam helyett Ursinus *Noctilucam*-ot ír: a Corvinianusban ugyanaz áll.

Stipem alatt Paulusnál *et de eo quod*, Festusnál *et de eo quae* áll, mi nem illik a mondatba, Ursinus *et id quodra* javította s a mi codexünk is így mondja.

Tama alatt Paulusnál is, Festusnál is Lucilius nevét olvasuk. Ursinus oldaljegyzetében azt mondja, hogy: al. Lucretius (Müller szerint: *Lucretius* mg. A. Aug.). A Corvinianusban Lucretius áll.

A következő helyeken codexünk egyedül csak Antonius Augustinussal egyez:

Az egészen homályos Expreta helyett **Antonius Augustinus** oldaljegyzete experta-t mond. Nálunk is experta áll.

Gingriator A. Aug. in mg. A codexek közül csak a miénkben van meg.

A hibás Raviliae-ről azt mondja Müller, hogy «Ravillae corr. A. Aug. in mg. Cognomen fuisse L. Cognomen fuisse L. Cassii Longini censoris, monet Scal. A mi codexünk Ravile-t mond; de

tudnivaló, hogy *ae* helyett többnyire *e-t*, két *l* helyett többnyire egyet ír. E szerint a Corvinianus is a Ravillae mellett bizonyít.

Samnites alatt *σαΐνα* csakis a mi codexünkben van helyesen, A. Augustinus in mg. szintén így (M. *σαΐνα*, Gu. 2. saypia, B. *σαύρινα*).

Supat helyett sipat coni. A. Aug. in mg. mondja Müller. A mi codexünkben ugyancsak *sipat* áll.

V. ö. *Consiptum*: *invenitur*, Mortem obisse.

A **Barth-féle Paulus-codexekkel is** találkozok a Corvinianus és pedig a következőkben:

Clunes alatt *infractos* helyett az edit. pr. (edd. vett.) et cod. Barthii *Advers* XLI. 8. *inflatos* áll s ugyanaz áll a Corv.-ban is.

Delicatum alatt *litum* helyett a Corvinianusban és a Basileensisben (*teste Barth. Adv. XL. 16.*) *politum* áll.

Atrabilis (Lind. és Müller *Atra bilist* ír) csak Corv. és Basil. (*Barth. Adv. XL. 14.*).

Curia alatt Calabria helyett M. Gu. 2. pr. és a Barth-féle codexek (*Advers. XL. 20.*) valamint a Corvinianus is Culabra-t mondanak.

Cyprio bovi merendam alatt az Ennius Sat. 42. vben code-xünk a helyes *pascit*-ot nyújtja. Ugyanaz áll Lindemann szerint M. B. Gu. 1. és pr.-ben Müller és Vahlen szerint a Mon. edd. vet. és libri Barthii (*Adv. XLI. 8.*)-ban.

V. ö. még Dusmo, Glittis, Ruma.

A mi különös figyelmet érdemel, az, hogy több olyas, a mit Scaliger conjecturából ír, már a mi codexünkben találkozok.

Nevezetesen:

Avus alatt *quoniam* helyett Codexünkben és Scaligernél *cum*.

Aegeum mare alatt az *Amazonum regina* neve a Paulus-codexek szerint *Aege*; Scaliger *Aegaea-ra* igazítja. A mi codexünk az egyedüli, mely szintén *egea-nak* mondja.

Dubenus-t Scaliger *Dubienus*-nak írja. A Corvinianus is így.

Magisteria alatt Scaligernél és a Corvinianusban *qui magis caeteris possunt* helyett *quae magis caeteris possunt* áll.

Meritavere Cato ait pro meruere. Scaligernél így van:

Meritavere (idem) Cato ait stb. A Corvinianus is így mondja.

Maior consul alatt *Praetor autem maior urbanus* helyett Scaligernél (Lind. szerint). *Praetor autem maior urbano* s így a *Corvinianus*ban is. (Az 1576. évi kiadásb. *urbanus* áll.)

Obtutu alatt tuor helyett Scaliger tueor-t ír, s a *Corvinianus* is tueor-t mond.

Omen alatt *augurium, quod non avibus aliove modo fit*-ből Scaliger Lips. és a mi codexünk a *non*-t elhagyja.

Ostinet pro ostendit Scaliger szerint *Obstinet*. Festusnál s a *Corvinianus*ban is így hangzik e szó.

Perfacul alatt *persefacul*-t Scaliger három szóba írja s így van az a *Corvinianus*ban is.

Pupinia alatt *Popinio* helyett Scaliger *Pupinio*-t következtett s a *Corvinianus* csakugyan így mondja.

Rutilium alatt *rutiliae* helyett Scaliger *rutilae*-t ír. Codexünk is így csak azzal a különbséggel hogy *ae* helyett mint egyebütt úgy itt is egyszerűn *e*-t tesz.

Romulus et Remus alatt *robore* helyett Scaliger a *robore*-t ír. Codexünkben hibásan *arbore* áll; de így is arra mutat, hogy az anyacodexben a *robore* volt.

Redibitur alatt *quod et qui dedit* elején a *quod*-ot Scaliger is codexünk is elhagyta.

Regalia alatt *appellabant*-ot Scaliger *appellantur*-ra változtatja, s ugyanúgy mondja a *Corv.* is.

Succidonea hostia alatt *scilicet*-et Scaliger is codexünk is elhagyta.

Sarpere enim antiqui pro pugnare ponebant. Így a *Paulus*-codexek. Festusnál dicebant s a *Corvinianus* és Scaliger ugyancsak dicebant-ot teszük *ponebant* helyébe.

Stalagmium genus ornamenti aurium, Így *M. Gu. 2. 1. B. L. pr.* Lind. és Müller. Scaliger (s a régi vulgata) Festussal egyezőleg ornamentum aurium helyett csak azt írja, hogy *inaurium*. Ugyan azt akarja codexünk is: *Stalagimeum* genus inlaurium.

Taurii alatt ez áll: ob hoc diis inferis instituto *Taurii* vocati sunt. Scaliger institutihoz hozzáteszi ludi, a mi codexünkben csakugyan megvan.

Taurus alatt *existimatur* helyett Scaliger *existimabant*-ot ír. Codexünk is így mondja.

V.ö. még: *Coniptum, Callim, Calaris, Corius lupus**, *Cullus*,

Dubat, Deprensa, Delibare, Posticum (ad meridiem *utique*) Procolare, Prodigiatores haruspices, Prodit cupide, Plauti, Prox, Quoniam, Socordiam, Stipem, Suremit, Sacrosanctum, Spondere (342. lap).

E megegyezés igazán meglepő, pedig Scaliger, mint Müller mondja, neque codicem neque ulla alia subsidia adhibuit, sed ex solo A. Augustini exemplari felicissima ingenii acie dispecto Festum magis auxit, quam alius quisquam criticus ex opulentissimo apparatu hic magni viri admirationem non possum fortioribus verbis prodere, quam Lipsii, qui: *Nihil posse divinins proclamavit.*

Augustinus kiadását nem láthattam; nem tudom tehát, hogy nem-e jobbadán Augustinus oldaljegyzeteinek kell a Scaliger s codexünk közti megegyezést tulajdonítanunk. Müller helylyelközzel idézi ugyan Augustinus lectióit; de Müller jegyzetei a dolog kiderítésére nem elégségek.

A görög idézetek.

A mint már föntebb mondtuk, külön kéz írta a latin szöveget, külön a görögöt.

Itt-ott azonban a latin szöveg írója maga írta a görög szót s pedig (egy-két esetet kivéve) latinúl, a mi arra mutat, hogy az anyacodexben is latinúl volt írva.

Péld. a mit Lindemann így ír:

Basilicae ἀπὸ τοῦ βασιλέως minden cod.-ben latin betűkkel Basilica a basileo-nak írva.

Balaena alatt valamint M. Gu. 2. 1. L. pr.-ben úgy nálunk is phalenam áll φάλαναν helyett.

Bulimam alatt βου Bu-nak s a rákövetkező a praepositióval egybe van írva, βούπαιδας bupedas-nak csak úgy mint M. Gu. 2. 1. pr.-ben. βούσυκον pedig busicon-nak (Gu. 2. 1. is így. M. busicyon, B. bussicon).

Cybiium alatt κῆβοι helyett codexünkben cibe azaz cyboe áll. Megegyez vele M. Gu. 2. pr.; B.-ben cybae.

Mit Müller Δέρρης-nek, Lindemann Δέρρης-nek ír, Gu. 2. 1. B. s a mi codexünkben Derrhis-nek, M.-ben Derhis-nek, pr.-ben Deris-nek van írva.

Δῆμοι: minden codexben Demoe (Corv. Deme).

Eudiaeon alatt *χλοσμός* helyett minden codexben latin írás áll. M. Gu. 2. 1. B.-ben : *climos*, L.-ben *chimos*, Corv.-ban *elimos* (vg. *chymos*).

Exagogen mindenütt így van írva. De a minő okból Derrhis helyébe *Δέρρεις*-t, Demoe helyébe *Δῆμοι*-t tesznek, itt is görög írást követelhetnénk, annál is inkább, mert codexünknek Exagogen-ra czélzó oldaljegyzeze *ἐξαγωγῆν*.

Herma-t is latinul írják; mert a mint Müller mondja : in codicibus nullum Graecarum literarum vestigium. Megvan a vestigium a mi codexünkben. Itt a *Helvacea*-féle s a rá következő czikk hibásan össze van kapcsolva, így : *heluis ἡ ἔλμα* a *greis ponitur* stb. a helyett, hogy *helvus* után új czikkül *Ἔρμα* a *Graecis ponitur* stb.

Lautumias alatt *λατομίας* codexünkben *latomias*-nak van írva. (B.-ben *lautumias*, pr.-ben *laotomias* áll.)

Lues alatt *λύτρα* ez első helyen, hol codexünkben *dittographia* van, *terra*-nak és *littera*-nak, a másikk helyen megint *littera*-nak van írva. Világos jele annak, hogy a másoló latin betűket olvasott.

Lymphae alatt *νυμφολήπτους* minden codexben latinul van írva.

M. és pr.-ben *nympholeptus*.

Gu. 2.-ben *nympholectus*.

B.-ben *nympholeptos* (oldaljegyze. *νυμφωλόπτους*).

L.-ben *lympholentos*.

Corv.-ban *nympholatos*. (Gu. 1. elhagyta egészen.)

Pilare alatt *fures φιλήτας* helyett (szerintem t. i. így kell írni) valamint a többi cod. úgy a miénk is csak latin írást mutat.

M. *fures piletas*.

Gu. 2. *fures piletas*.

Gu. 1. *plures piletas*.

B. *plines piletas, pileatas plures*.

pr. *plures plecys*.

Corv. *plures pillatas*.

Pagi alatt *παγαί* helyett codexünkben *page* azaz *pagae* áll. Csak az oldaljegyzeze mondja, hogy *πηγή* (B. is *pagae*, de margóján *παγαί*).

Pegasides alatt *ἰπποχρόνη* helyett hippocrene áll (B.-ben is; de oldaljegy. *ἰπποχρόνη*. M.-ben yppocrena, Gu. 2.-ben yppocrene).

Rienes alatt *νεφρούς*, codexünkben nefrus-nak van írva. (A többi codexről nincs értesülésünk. Festusnál görögül van.)

Aegrum alatt *αἷ* codexünkben *ai*-nak van írva, a mi animi-t jelent. E hiba is bizonyítja, hogy a másoló latin betűket látott maga előtt.

V. ö. *ai* M. Gu. 2. 1. *aiai* B. — A pr. elhagyta.

Labes alatt codexünkben metaphoricos áll, *μεταφορικῶς* helyett. (A többi codexről nem vagyunk értesülve.)

Praedonulos alatt hippocaristicos azaz hypocoristicos. Festusnál is latinúl; de kétségtelen, hogy itt is ott is görögül kell írni, hacsak a másoló tettét megörökíteni nem akarjuk.

Codexünk két helyén a görög szó latinúl is görögül is van írva, t. i. Barathrum alatt *bathis βαθῖς* (a latin az 1. a görög a 2. kéztől való). A többi codexben Lindemann szerint *bathis* M. Gu. 2. 1. pr. B. in marg. *βαθίως βάρως*.

Maeandrum alatt meandrus *μαιανδρος*.

Mindezen adatokból kiderül, hogy a Corvinianus anyacodexében a görög szók eredetileg latinúl voltak írva vagy mind, vagy legalább egy részük. A görög írás később jutott a szövegbe.

Innét magyarázható az, hogy miért találni codexünkben oly görög szókat, melyek más Paulus-codexben elő nem fordulnak.

Péld. Apricum alatt: *φρίκη* * helyett *φρίττω*.

		<i>ἀφρικῆς</i>	»	<i>αφρίττον</i> .
Adolescit	»	<i>ἀλδήσχω</i> *	»	<i>ἀττάλω</i> (<i>ἀτάλλω</i> akar lenni).

Agnus	»	<i>ἀμνός</i>	»	<i>ἀγνός</i> .
Effari	»	<i>ᾠς φάτο</i>	»	<i>ἔφατο</i> .
Ervum	»	<i>ἄροβος</i>	»	<i>ἔρβος</i> .
Frater	»	<i>φρήτηρ</i>	»	<i>φρατήρ</i> .

Oldaljegyzetek és közbetoldások.

Codexünkben egy pár oldaljegyzet is találkozik. A görög kéztől valók. Csak azokat közlöm itt, melyek nem tartoznak Paulus szövegéhez, hanem valami új megjegyzést toldanak hozzá:

Aurichalcum czikk ab aere szavaihoz *ὁ χάλκος*.

Capse alatt quos illi dicunt mellé *κάμπτω* flec (olv. flecto).

A szó végét a könyv bekötésekor levágták.

Curis czikkhez Quirinus magyarázatául:

[*χοί*]ρανός ἱπатор. Eleje a könyv szélével együtt veszett el.

Chaos czikkhez Janus-ra vonatkozólag: *ἰανός dixit gr.*

A többi az első bekötéskor veszett el; mert a török könyvkötő, hogy a marginale-t le ne vágja, a lapnak azt a kis részét behajtottá, s így meglátszik, milyen széle volt azelőtt a könyvnek.

Deus czikkhez ex Graeco esse dictum-ra vonatkozólag: *θεός*.

Clavim czikkhez, de tulajdonképen Claudere-ra szól: *κλύειν κλεῖν* (*κλεῖειν*, *κλεῖν* helyett) mert Claudere czikk descendit szava után «Vulgo additur *κλείω καὶ κλείς*, quae om. L. M. Gu. 1. 2. S. ex Gr. descendit *κλείω καὶ κλείς* (sic) B. caeo caecelis pr.» Lind.

Dictynna czikkhez: *δεικνύω* ostendo.

(B. cod. ostendat után így folytatja: vel a retibus, quae *δοκτωα* Graeci vocant, est enim dea venandi).

Exagogen-ra céloz az Examussim elé írt *ἐξαγωγῆν*.

Erebum czikk Erebo natam noctem szavaira szól:

νύξ ἐρεβένη.

Pagi czikk szövegében: page (azaz pagae). Oldalt *πηγή*.

Romulus et Remus a virtute hoc est után: *ρωμή*.

A marginálék után felsorolom mind azt a mit interpolatio-félének tekinthetünk.

Agere alatt age után *Titire* (a rosszabb családág minden codexében?).

Aemidum tumidum után *dicitur*.

Aristophorum czikk után *τὸ ἄριστον*.

Allicit czikknek frustrantem szava helyett frustrando rem áll; mi ebből keletkezett frustran tē. B. így olvasta: frustrando te (a pr. csak frustrando-t ír), a mi codexünkben a tē már rem-mé változott.

Boare alatt a Graeco descendit után *βοῶ* áll. Lindemann is így: Sic scripsi e B., in quo est *ἀπὸ τοῦ βοῶ*. boon L., boao pr., ut vulg. *βοῶω* habet.

(Barathrum: bathis *βαθός* már szóba volt.)

Concilium: id est vocando után *καλέῖν*.

Chilo — labrorum után *τὸ χεῖλος*.

Camara et camuri-boves a curvatione ex Graeco κάμπη dicuntur. Codexünkben: ex greco dicuntur κάμαρα fornix. V. ö. Lips., mely a cikket így toldja meg: Camera fornix est.

Cappas cikk végén ez áll: appellant ἀπὸ τοῦ κάμπτω.

Calones calcei ex ligno facti. Így minden codex. Csak a Corvinianus az, mely megtoldja: τὸ καλὸν lignum. Valamint a Camara cikkben a fornix, úgy itt a lignum szó az első kéztől való, s ez hagyta a görög szó számára a hézagot. Jele hogy e toldalék már az anyacodexben megvolt.

Cerritus furiosus után ez a toldalék következik: Plautus iube hanc procerritam circumferri.

V. ö. Berol. Iube hanc procerritam circumferri. Coacae a coluendo dictae és Lips. Plautus in Amphitrione Iube hunc procerritum circumferri. (Plaut. Amph. 775 = II. 2. 144. Fleckeisen: Quaero, quin tu istane iubes Pro cerrita circumferri?)

Cervaria alatt ovis után dicitur («quod om. B. M. Gu. 2.»). Aemidum tumidum után dicitur.

Cyprio bovi alatt esse paludem piscibus demonstrat. A piscibus szó az előbbi piscibusmiatt hibából esúszott be ide.

Comptus alatt apud quos κομμεῖν dicitur comere, et κόσμιος, qui apud nos helyett ez áll:

apud nos κομέω harno (és hézag).

Claudiana alatt post scenam után factis («vulgo additur») collectis, collectus helyett.

Danistae cikk után δανειστῆς. δανίζω.

Donaticae coronae dictae után: sunt.

Delicata alatt dicatus után: id est consecratur («add. pr.»).

Examen alatt investigatio] examinatio add L. B. Gu. 1.

Corv. ezt így adja: ex aio.

Exodium exitum cikk után: ἐξόδιον.

Facem alatt praeferebant helyett prae se ferebant.

Flumentana alatt appellata quod helyett appellata est quia.

Frigere alatt venit φρουγεῖν helyett φρίττω .i. horreo venit.

Hernici dicti után sunt.

Mundus alatt purus után: quod et grece κοσμὸς significat (A latin még az 1. kéztől való).

Mapalia alatt cohortes rotundae helyett colores rotundae cohortes cortes (így Gu. 1. és pr. V. ö. L. M. Gu. 2.).

Meritavere alatt Cato előtt idem.

Murrata alatt diis suis libare előtt murram (B.-ben suis után).

Nebulo czikk után nequam nugator, mi Festusnál is megvan.

Nepa alatt Dabo me ad parietem helyett ez áll: ad recessum cedam ad parietem.

Nothum . . . dicitur után νοθος.

Oreus . . . appellatur után ἀπὸ τῶν ὀρέων.

Oestrum furor Graeco vocabulo helyett ez áll: Oestrum furor a' greco vocabulo οἴστρος.

Pietatem alatt Romani előtt antiqui.

Protelare alatt τῆλε helyett τῆλε l' (az az vel) τῆλοθεν.

Rodusculana alatt appellata quo helyett qd' appellata est qd'.

Sors czikk így szól: Sors est patri κληρὸς significat. E helyett: Sors et patrimonium significat. A másoló patri végét nem birta elolvasni s hézagot hagyott. A görög kéz a Sors görög fordítását iktatta beléje.

Supercilia alatt unde et Lucina dicta est helyett ez áll: unde supercilia et Lucina dicta est.

Spira alatt funis nauticus után in orbem convolutus áll, mi Festusnál is megvan.

Simultas alatt simul előtt odientes se.

Servorum dies alatt filius ancillae után: natus est vel quod eo die aedem Dianae dedicavit. A Corvinianus anyacodexében az örökölt szöveg ancillae után csak ennyiből állott: natus est (így L. Gu. 1. pr. is) de jó codex után javították s ezt írták szélére: vel quod eo die aedem Dianae dedicavit. Így került a két olvasás együvé.

Scholae alatt ex Graeco, a vacatione helyett ex Graeco σχολή (mint B.-ben) vocatione.

Titivillitium alatt titivilicio előtt tuo áll.

Trachali alatt muricum helyett muri cū (hézag) eu (nyilván dittographia volt az anyacodben).

Arimineses maritimi homines helyett arimines hominis maritimi homines.

Struices alatt dicebant előtt antiqui.

Legvégére hagytuk ama glossákat, melyek a Müller-féle kiadásból vagy egészen hiányzanak, vagy a függelékébe kerültek :

Abitioném (Ambitionem-nek írva) antiqui dicebant mortem. Müller 380. lap ezt jegyzi hozzá : ex Ald. vg.

Adversus aut contrarium sit (olv. *significat*) aut idem quod erga.

Müller : ex ed. vet. Ald. vg. Haec glossa non dubito, quin vel typhothetarum vel scribae negligentia apud Lind. omissa ac Paulo p. 13. post voc. Adpromissor restituenda sit.

Astutus arte tutus.

Müll. : etiam haec glossa . . . Paulo p. 6. post voc. Astu red-denda erit.

Comoedias czikkre következik :

Cicumavis noctua.

Müll. : e vg. Isidori Glossae : Cecuma noctua.

Nebulo czikk végén : nequam nugator.

Redhostire után :

Redivium (= Redivivum) est ex vetusto renovatum. Megvan Festusnál p. 273. M.

Hogy nemcsak Festus és más Paulus-codex után javították és pótolgatták a Corvinianus anya-codexét, hanem egyéb kútfőt is használtak, mutatja például a Népa-féle czikk. Plautus verse Paulusnál így szól : Dabo me ad parietem e. q. s.

Festusnál : Recessim dabo me ad parietem e. q. s.

Corvinianusban : ad recessum cedam ad parietem.

Magában Plautus darabjában Casina II. 8, 7. valamint Noniusnál is (p. 145, 14.) szinte cedam áll dabo me helyett. A *cedam* tehát ilyenféle kútfőből került a Corvinianus anyacodexébe.

Hogy az anyacodex emendatora itt-ott saját esze szerint járt el, bizonyítják a következő példák :

epit. 71, 2. *Deinceps*, qui deinde coepit, ut *princeps*, qui primum coepit. A Corv. azt mondja hogy *Deinceps* qui deinde cepit, ut *princeps*, qui *populum* cepit.

epit. 75, 3. *Deincipem* antiqui dicebant proxime quemque captum, ut *principem* primum captum. A Corvinianus proxime

quemque *capitum* és *primum capitum*-ot mond. De v. ö. epit. 19, 13. *Anceps* significare videtur id, quod ex utraque parte caput habeat, et secures bipennes; sed magis a capiendo, quod ex utraque parte aequae captatur appellatum est.

epit. 184, 12. *Obturare* ex Graeco trahitur ab eo, quod illi ostia dicunt *θύρας*. A Corvinianusban így: *Obturare* ex greco trahitur ab eo, qd' illi hostias *θύρας* dicunt. E ferdtés úgy keletkezett, hogy ostia, mi igen sokszor történt, h-val volt írva. Mutatja a Berolinen-sis, hol *θύρας* hostia dicunt áll. Eme hostia félreértést okozott. Egyesszámú nominativusnak látszott, mely nem illett dicunthoz, azért hostias-ra változtatták. Így van az az edit. princeps-ben is. Mert hostias-hoz *θύρας* nem illett, ennél fogva *θύρας* helyett azt írták, hogy *θύρας*.

epit. 279, 6. *Reapse est reipsa*. Így a hagyomány. A Corv. eltérőleg így:

Re ab se est re ipsa.

Egyik másik példát nem annyira az archetypus emendatorának mint a Corvinianus írójának szeretném betudni, ha arról nem győződtem volna meg, hogy ő az anya-codexet minden okoskodás nélkül, együgyű hűséggel másolta. Maga semmit nem toldott, szándékosan semmit nem változtatott. A mit rontott, tudatlanságból, elhamarkodásból vagy azért rontotta, mert elolvasni nem bírta. Keze alatt tömérdek czikk érthetlenné vagy nevetségessé válik.

A trójai fa-lóból, equum Dureum-ból diurum-ot csinál, rerum-ból rex-et, poculi-ból populi-t, fulgus-ból fagus-t, legione-ból religione-t corpore-ból, tempore-t, panguntur-ból pungantur-t, fibula-ból fabula-t, fabam-ból is Fabula-t, barba-ból herba-t, mimicum-ból inimicum-ot, vovendi mos-ból vivendi modus-t, sudante-ból suadente-t, unciarumból nuptiarum-ot, pecora-ból pectora-t, Papillae capitula mammarum-ból capitula marmorum-ot, versus pangi vel figi in cera dicuntur-ból versus pangi vel figi in terra dicuntur stb. stb.

Még az is meglátszik codexünkön, hogy írója olasz ember volt. Sok szó az olasz kiejtés szerint van írva;

fugierat (Regifugium alatt),

Magior (de a g-t megint kihúzta),

girant (gerant helyett Graculi alatt),

Liparese (Lipareses helyett),

Petronesi (Petrones helyett),
 fittilia (Frivola alatt),
 consettare (Cyprio alatt),
 cottitare (Coquitare alatt),
 pitture (Maeandrum alatt),
 Rotondam stb.

Én a codex collatiójába mindent fölvettem, ami valamiképen tanuságos lehet. Valamint az orvos előtt a betegségek, úgy a coniecturalis critica előtt a szövegbeli hibák is érdekesek. Sok mindent tanulunk a hibákból.

1. Megismertetik velünk a codex íróját; hogy okos és lelkiismeretes librarius volt-e vagy pedig nem.

2. Megismertetik velünk az anyacodex állapotát: hogy melyik része volt gyarlóbb, akár az időtől megviselve, akár pedig rosszabbul írva, s hogy milyen compendiumokat, milyen orthographiát használt stb.

3. A codexek egymás közti rokonságát ugyancsak a hibák segédelmével deríthetjük ki. A csak is codexünkben található ferdeségek idővel talán egy eddig meg nem vizsgált codexxel való rokonság kiderítésére szolgálhatnak.

4. Némelyik hiba annyiban fontos, a mennyiben alakjánál fogva bizonyos lectióra vagy az anyacodex javított voltára vall. Pl. Stalagmium alatt minden codexben genus ornamentum aurium áll, csak a miénkben genus inaurium. E hibás szó azt mutatja, hogy nem ornamentum aurium, hanem inaurium volt az anyacodexben.

Ilia alatt ab ima helyett albina áll, mi arra mutat, hogy az anyacodex javítva volt t. i. az *ab ina* és *a lina* kettős lectio egy szóba van forrasztva.

5. Az is megtörténhetik, hogy a hiba alatt valami jó dolog rejlik; sőt az is, hogy éppen az a helyes, a mit első pillanatra kétségtelen hibának tartunk. Péld. Paulus excerptumának utolsó czikke Vernisera-ról szól: Vernisera messalia auguria. Minden cod. így mondja azt a szót. Eszerint a mi codexünk, mely így adja: Verni scamessalia hibás; pedig ha nem csalódom, éppen ebben rejlik a való. Eredetileg Verni scra volt írva; a compendium elhanyagolással lett belőle Verni scra s a *c-t e*-nek olvasva Vernisera. A mi

codexünkben nem egy szónak van írva, s nem *v* hanem *c*. A kérdéses szó tehát nem Vernisera hanem Verni sacra.

Cura alatt minden más cod. quasi cor edat mond; a Corvinianusban quasi coreda áll, a mit szintén helyesnek gyantók.

A Corv. az egyedüli Paulus-codex, mely Sublimem-et Sublimen-nek mondja. Ezt a közönségesen hibának tartott alakot Ritschl, Ribbeck és Schmitz fényesen igazolták.

Végre 6. a hiba annyiban is tanuságos lehet, a mennyiben a coniecturalis critica emberét egyéb szövegek javításánál sokszor a helyes emendatióra vezeti. Mert azt is kell tudnunk, miből milyen hiba válhatik, hogy adandó alkalommal e tudomásunk segedelmével a valót eltalálhassuk.

Vizsgálódásunk eredménye.

Végül hadd foglaljuk egybe mind azt, a mit vizsgálódásunk kiderített. Az eredményt röviden a következő pontok sorolják elő:

1. Kéziratunk tulajdonképen nem Corvin-codex, hanem Sforza-codex. Az 1447—1466. közti időből való. Olasz ember írta, ki épenséggel nem értett a mű tartalmához, s azért a kézirat örökölt hibáit még számtalan új hibával tetézte.

2. A Corvinianus anyacodexe, a mennyire a Paulus-codexeket ismerjük, többé nem létezik, vagy ha létezik is, nem az előtünk ismeretes codexek közül való.

3. Az anyacodex a esonkaszövegű családághoz tartozott; jó régi példány lehetett, a mint azt tömérdek helyen való olvashatatlanságából s levelei ziláltságából következtethetjük.

4. Az anyacodex javítva volt és pedig:

- a) jó családbeli Paulus-codex után,
- b) Festus után,
- c) itt-ott más kútfők után, és
- d) coniecturából.

E javítás oltotta szövegünkbe ama kevés ugyan, de feltűnő jó lectiókat, melyeket benne találunk, s melyeket más alkalommal külön tárgyalunk.

5. Vizsgálódásunknak az a haszna is van, hogy a Paulus-

codexeknek a Müller-féle más alapon történt osztályozását a codekek családfájával is igazoltuk.

6. Codexünk collatiója kiderítette, hogy a Lindemann-féle apparatus criticus-ban nem lehet mindig bizni, s hogy egyet-mást mellőzött, mit a codekek rokonításánál okvetetlenül tudnunk kell. Egyik-másik glossa, melyet Müller a corollariumba utasított, egy újabb kiadásnál a szöveg sorába iktatandó. Ha Lindemann hallgatással mellőzi is, az nem bizonyítja meg, hogy a codexekben nincsenek meg; mert a miénkben megvannak.

Végre vizsgálódásunkból az is kiderült, hogy egy xv. századbeli codex is, mely első tekintetre semmitsem ígér (Mommsen egyenesen ezt mondja: *Es wäre überhaupt ein Wunder, wenn ein Corvinianus, der nach der ganzen Beschaffenheit der Bibliothek doch wahrscheinlich saec. xv. ist, nun für den Paulus, den wir aus Handschriften des X. Jahrh. haben, irgend einen Nutzen gewährte*) hogy ilyen fiatal cod. is különös oknál fogva valami jót is fentartott; s azért codexünk a fáradságos betűszerinti átkutatást mégis megérdemelte. Az excerptumoknak egy újabb kiadásánál kell, hogy a Corvinianust is némi figyelembe részesítsék.

Toldalék. Azóta, hogy azt az értekezést a t. Akademiának bemutattam, már a Trecensist is megkaptam s tökéletesen átvizsgáltam. Ezennel csak annyit akarok a szakemberek örömére megjegyezni, hogy a troyesi kézirat a Mon. és Gu. 2. méltó rokona. Most még jobban látom, hogy az eddigi apparatus criticus mennyire hiányos, és hogy az, a mi a Corv.-ban meglepett, teszem a Festussal való találkozását, stb. nem correcturának, hanem eredeti hagyománynak kell tekintenünk.

PONORI THEWREWK EMIL.

A RUMUN NYELV.

A rumun nyelv oly szép, mint valamennyi fia a latin nyelvnek, tehát mint a franczia, portugál, spanyol, olasz, a mely utóbbihoz minden tekintetben legközelebb áll a latin elemeire nézve. Mert vannak ám más elemei is a rumun nyelvnek, minthogy a történetei nagyon különbözök a többi román nyelvek történeteitől. A valóságos történetek és a felfogás nem mindenütt és mindenkor megfelelők. A történetek azok maradnak mindig természet szerint: a felfogás változik, hol a történetek teljesebb vagy kevesebb teljes ismerete szerint, hol és leginkább azon képesség szerint, a melylyel a történelmi tények iránt bírunk. Néha előítélet, néha hiúság, az előítélet ama kedves magzata, nem engedik meg a történelmi valóság felfogását. Példát rá nem egyet szolgáltatunk magunk is; nincs tehát okunk csudálkozni azon, ha látjuk, hogy másokat is előítélet és hiúság vakítanak.

Minden nyelv, tehát a rumun is, a történetek nyomait viseli magán, a melyeket a nyelvet beszéllő nemzet tapasztalt. A nyelvkérdés nem áll magában, nem nélkülözheti a történetek közbeszólását: viszontag ezek sok tekintetben az illető nyelv által lesznek érthetőkké. Elég szövevényes tehát a feladat, mely valamely nyelvnek történeti képét világosan le akarja rajzolni. Ha kitelik tőlem, a rumun nyelvnek ilyen világos képét szándékozáván előmutatni, a rumun nyelvtudomány némely pontjait bocsátom előre, a melyek a rumun felfogást mutatják nekünk; azután megérintem a rumunok egyházi viszonyait, vagyis a rumun keresztyénséget; végre felszólítom a magyar nyelv tanúságát is arra a kérdésre, a melyet a nyelvtudományi és egyháztörténeti rumun felfogás vet fel. Ez által, úgy hiszem, jobban leszünk tájékozva a rumun nyelvre

nézve, a melyet azután le fogok írni. Utószóul a magyar nyelv hatását is felmutatom a rumunra, a mi a rumun nép történeteire olyan világosságot derít, melyet talán nem igen láttak még, vagy legalább nem eléggé méltattak.

I.

Tájékoztató.

I. *A rumun nyelvtudomány némely pontjai.* A rumun irodalomnak legelső zsongéji Erdélyországban mutatkoznak; Cipariu Timotheus a tavál megjelent («Despre Limb'a Romana. Suplementu la Sintactica» című) munkácskában,¹⁾ ötöt számlál elő, melyek a XVI. század folytatában 1546—1581-ig Brassón jelentek meg, egynek kivételével, a mely Szász-városon (Broos, rumunul Orestia) nyomtatott. Ugyanazon írónak tanúsága szerint Moldovában az első rumun könyv 1643-ban, Oláhországban csak 1642-ben, tehát egy századdal utóbb jelent meg, mint az első brassai nyomtatvány. Nemcsak a rumun irodalom, hanem általában a rumun tudomány, tehát a rumun nyelvtudomány is, Erdélyben bimbózik ki, még pedig az *egyesült*, vagy görög-katholikus rumunok közt. Mind ennek történelmi jelentősége van, mit annak helyén jobban megértünk majd. Az unio és a fogarasi püspökség megalapítása után 1754-ben támad az első rumun iskola Balázsfalván. Ebből a püspök többi közt Szádi Klein Sámuel, Sinkai Sinkai Györgyöt és Dicső-Szent-Mártoni Major Pétert Rómába küldé tanulni a Propaganda collegiumba; ebből a három ifjúból lettek az első és legnagyobb rumun tudósok. Négy-öt évi tanulás után Bécsben is a Sz.-Borbála kolostorban tartózkodván, Szádi Klein Sámuel egy rumun grammatikát írt, melyet társa Sinkai György javítva és bővítve ad ki Bécsben 1780-ban. Ez az «Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae» a legelső rumun grammatika. «Lector memineris, így szól Sinkai az előszóban,

¹⁾ Lásd: Gramatec'a Limbei Romane. Partea I. Analitica de Tim. Cipariu, Canonicu Metropolitanu etc. Bucuresci 1869. Partea II. Sintetica. Bucuresci 1877. Despre Limb'a Romana. Suplementu la Sintactica. Blasiu 1877.

hanc grammaticam primam esse, quae in Daco-Romana lingua lucem adspexerit.» Nevezetes azért is, hogy először alkalmazza a latin írást; azelőtt valamennyi rumun könyvet Erdélyben vagy Erdélyen kívül bolgár-szerb, vagyis czírillus betűkkel nyomtattak. De még azért is érdekes, mert az nevezte meg először *dak-román*-nak az oláhot; tehát Sinkai keresztelé meg a nemzetet. A másik kiadásban, melyet ő Budán 1805-ben eszközölt, maga beszéli el: «Gentem placuit non mihi soli sed aliis etiam communi nomine *Daco-Romanam* appellare, quod eadem diversas regiones ac provincias incolens diversam quoque nomenclaturam, ab iis aut earum partibus, sortita est». Klein a budai egyetemi könyvnyomtatóban egy ideig a rumun könyvek vizsgálója lévén, egy oláh szótárt is írt. Beléhalván, Kolosi Vaszil magyar és német szó-magyarázattal bővíté; ennek halála után pedig Vulkán, nagyváradi g. katolikus püspök, parancsára és költségén Kornel Iván folytatá e munkát. S miután ez Budáról Nagyváradra költözött, Dicső-Szent-Mártoni Major Péter igazgatója, hozzáírván: «Orthographia Romana, sive Latino-Valachica, una cum clavi, qua penetrabilia originationis vocum reserantur.» Major is beléhalván a munkába, végre Theodorovics Iván pesti popa és Theodori Sándor orvos-doctor fejezék be, s a nyomtató intézet 1825-ben adá ki az úgynevezet *Budai oláh szótárt.*²⁾

A szótár előtt ott van a *Praefatio*, az *Orthographia Romana* s egy nagy-bátya és kis-öccs között folyó *beszélgetés* a rumun nyelv eredetéről (pentru inceputul limbei Romane), mind Major Pétertől való. Több mint harminczkilencz éve (t. i. a Sinkai 1780. évben kiadott grammatika óta), hogy az oláh grammatikusok, úgy mond Major, a latin-oláh helyesírásról vitatkoznak, ki akarván vetni a czírillus írást, mely annyira ékteleníti és homályosítja a nyelvet. Ő az olasz helyesírást javasolja és alkalmazza a szótárban, mert az olasz és oláh nyelvek legközelebb rokonai egymásnak, ugyanazon egy bölesöböl, t. i. *egy népies latin nyelvből* kelvén ki; s mert az a helyesírás az oláh nyelvnek két nagy ágát is, a régi Dákia (Dunán innen) és az Aurelianuszi Dákia (Dunán túl)

²⁾ Lexicon Valachico-Latino-Hungarico-Germanicum, quod a pluribus auctoribus decursu triginta et amplius annorum elaboratum est. Budae typis et sumtibus Typhographiae Regiae Universitatis Hungariae. 1825.

nyelvét egyesíti. Major a «*figuras dictionis, quibus variationes inter Valachos et Latinos, aliasque dialectos originis Romanae usuveniunt*» előszámlálván, megmutatja, «*qui differentia non paucarum vocum per mutationem literarum aut syllabarum Latinam inter et Valachicam linguam producta sit; eo ipso clavim suppediŕto, qua penetralia originationis vocum reserantur, pluresque proprietates antiquae Latinae linguae, quae hodie in docta sive grammaticali lingua Latina vix aut ne vix quidem visuntur, apud Valachos hodiedum vigere detego, ita ut vix dubitari possit, linguam Valachicam longe antiquiorem esse Marci Tullii Ciceronis aetate, qua docta sive grammaticalis lingua Latina ad supremum culmen perfectionis eluctata fuit. Ex quo prono alveo fluit, Valachicam linguam Latinis sive Romanis dialectis, utpote Hispanicae, Gallicae et Italicae modernae antecellere vetustate*». Ezt a gondolatot másutt is világosabban kifejezi, mit hasonlóképen eredetiben közlök, mert a fordítás kevesbbé hiteles találna lenni. «*Tandem omnino animadverti volo, dum ajo, quampiam dictionem Valachicam ab aliqua voce Latina aut Italica proficisci, neutiquam id intendere, quod ea dictio a Latina aut Italica lingua trahat orginem, cum Valachica lingua, utpote vetus lingua Latina popularis, longe antiquior sit, quam docta lingua Latina et hodierna Italica, sed solum communionem sive affinitatem indigitare; ideoque, ne illis praesentis opusculi lectoribus, qui re nondum satis ruminata adhuc credunt, linguam Valachicam ex Latina esse corruptam, non vero doctam Latinam ex Valachica lingua fuisse excultam, prouti omnis lingua docta ex vulgari excoli solet, idemtidem meam opinionem, de qua alias uberius non semel disserui, repetam, et molestus esse videar etc.*» Szóval, Major értelme szerint, az oláh nyelv régibb a Cicero tudós nyelvénél, a mely az oláh nyelvből fejlődött vagyis mivelődött ki. Ezen állítás némi támogatására többi közt ezeket hozza elő: A régiek viaszos táblákra írtak, emez ősrégi szokásból maradt fenn az oláh mondás: *di tabla* (dic tabulam), azaz, mondd el a leczkét. (Úgy tudom, a felföldi nem-oláh gyermekeket is *tábláról* tanítják sillabizálni és olvasni.) Az oláhok a mássalhangzókat nem kettőztetik: a régi latinoknál sem divatozott volt a kettőztetés, azt Ennius vitte be a nyelvbe. Ime, úgymond Major, egyike azon sajátságoknak, melyek az oláh nyelvnek ős régiségét bizonyítják. Lássunk egy-két példát azokból is, a me-

lyeket Major a maga szónyitó kulcsával, azaz «per figuras dictionis» fejt meg:

«Aphaeresis»: *bola* betegség, az olasz *debole*, latin *debilis*; *precina* vagy *pricina* ok, latin *facinus*, «*detrita syllaba fa, et praefixa praepositione prae*». Mi tudjuk, hogy *bola* és *pricina*, *precina* szláv szók. — *Lioqua*, vagy Baritiunak kis magyar-oláh szótára szerint, *leuca* lőcs «*brachium currus, fulcrum laterale*, úgymond Major, sic dictum a figura *obliqua*.»

«Syncope»: *alduescu* apprecor, benedico, a latino *allaudo*. Ez a magyar *áld* szó, az oláhban *aldui* áldani, *alduescu* áldok, *aldašu* áldás, *aldamašu* áldomás stb. — *doru* desiderium, «*subtrahitis duabus primis syllabis*» marad deri=*doru*. Még az 1862-ben megjelent Pontbriant bukuresti szótára is megtartja ezt a szófejtést, pedig valósággal a latin *dolor*-ból lett az oláh szó. Így *dori* dolere, az oláhban kívánni. — *dragu* «*dilectus, a diligo, converso l in r more solito* (mi áll, azért *dolor* az oláhban *doru*), et *i* in *a*; — *taina* «*mysterium, ab italico taciturnità*». Mind *dragu* mind *taina* szláv szók. — *lucrau* laboro, «*a latino lucubrare*». A *lucru* labor, *lucrau* laboro s származékai a latin *lucrum*-ból valók. — *ciutu* «*haud cornutus, cornibus destitutus, a lat. destitutus, per syncopen et mutato primo t in c more solito*». A *suta* szónak oláhos alakjáról van szó. stb. stb.

«Metathesis.» *slavescu* «*laudibus celebro, a latino salve, vel a lat. ex, quod apud Valachos mutari solet in s, et graeco εὐλαβεια religio, reverentia*». A *slava* szláv szó gloria-t jelent, ebből való az oláh *slavescu*. — *slugitor* «*factum ex dictione servitor, pro sruvitor, nisi velis deducere ab ex lugeo, cum servi semper lugeant. Inde per apocopen est formata dictio sluga servus*». Elég már; ex ungue leonem. Magyarország nyelv- és történettudományában az 1825-ki év nagyon nevezetes, mert abban jelentek meg Dankovszky «*Hungariae gentis avitum cognomen, origo genuina, sedesque*», és Horvát István «*Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történeteiből*» című munkái s az említett Budai oláh szótár, a melyből való ez a kis mutatvány. Igazán a magyarországi tudományra nézve az 1825-ki év nagyon nevezetes, talán a Mercurius planeta uralkodott azon. Jelen 1878-ki évben Dankovszky és Horvát István már a tisztos régiségekbe vannak eltéve; Dicső-Szent-Mártoni Major Péter vajjon nem dicső-e még ma is az oláhoknál?

Ő 1812-ben «*Pentru începutul Romanilor in Dacia*» (a rumunok kezdetéről, eredetéről Dákiában) által megmutatta volt, hogy mind név, mind termet, mind valamennyi tulajdonság azt bizonyítják, hogy a rumunok a világbíró régi rómaiak nemzetségből valók. Azon beszéllgetés már, mely egy kis-öccs és nagy-bátya (intra nepotu si unchin) közt foly, ama történelmi bizonytságot elfogadván, azt vitatja, hogy nem az oláh nyelv, hanem a Róma nyelve változott el idő folytával, a mit a mutatványul felhozott szófejtések is el akarnak velünk hitetni. Mert az irodalmi nyelv mellett egy köznapi népies nyelv divatozik vala; a hadvezérek ezen a nyelven szólának a katonákhoz; Salustius, Livius, Tacitus stb. a vezérek szónoklatjait nem a népies, hanem az irodalmi, vagy tudós nyelven jegyezték föl. Ezt minden rómainak iskolában és könyvből kellett tanulnia: ama népies nyelvet mindenki az anyatejjel szította magába. A Traianus gyarmatosai természetesen azt a népies nyelvet hozták magukkal Dákiába. Ez a népies nyelv Olasz-, Spanyol-, Franciaországokban a németek (gótok, frankok, longobardok) hatása által elváltozott, s így támadának az olasz, spanyol, francia új nyelvek. Ámde Dákiában a gótok, gepidek és más német nemzetek, valamint a hunok, avarok és más skythák, mint uralkodók, soha sem vegyülének össze az ottani románokkal, házasság ezek és amazok közt nem történék soha; a román pedig vagy rumun soha nem is törte fejét azon, hogy változtasson a nyelvén: tehát Dákiában a régi római népies nyelv változatlanul maradt meg mai napig. Azt a tüneményt, hogy mégis az olaszban, spanyolban, francziában kerülnek elő latin szók, melyek nincsenek a rumunban, így fejt meg Major: «Azon nyugati népek, a midőn keresztényekké lettek, a latin irodalmi nyelvet megtarták az egyházban és iskolákban, a könyveket is azon írák: nem csuda tehát, hogy abból az irodalmi nyelvből némely szó jutott belé az új román nyelvekbe. Ámde azon szók nem is tartoztak volt a népies nyelvbe. A rumunok ellemben századokon keresztül semmi viszonyban sem valának a nyugati románokkal, nem is tanulák az irodalmi latin nyelvet egész a mi napjainkig, a midőn az austriai tartományokban kezdék tanítani, (tudniillik az Unio után). Azért nincsenek más latin szók a rumunban, mint azok, a melyekkel őseink Rómából Dakiába jöttek, tehát a melyek megvoltak a régi római népnél, úgymond Major. (Pentru

aquéa in limba lor nu se afla alte cuvente Țatine, fora aquele, cu quare veniro stramoșii lor dela Roma in Dacia, adeche quele que era ale limbei poporului Romanu mai de multu.) — —

Bukurestben 1867. aug. 1-sőjén ünnepiesen a rumun Akadémiát nyiták meg, a melynek fő feladata a helyesírás megalapítása s egy grammatika és szótár kidolgozása, hogy *egy* irodalmi nyelv alakuljon, a merre a rumun szó hallik. «Az 1867-ki augusztus elseje egy új epocha lesz a rumun nemzeti műveltség lefolyásában, felejtethetlen emlékezetű epocha az egész rumunságra nézve», szöla ez alkalommal a balázsfalvi kanonok, Cipariu Timotheus. «A Tudós Társaság feladata nem politikai, céljai nem politikaiak, így folytatja. Lehet azomban, hogy alapítói, tagjai, hogy minden pártolója gyanusak lesznek a rumun nemzet ellenségei előtt, mintha felforgató irányunk lenne a más nemzetek ellen, a melyek közt és mellett lakunk. De hát melyik, bár legbecsületeseb dolognak nem voltak ellenségei? s a rumun lehetett-e csak egyszer is megóva rosszakaratú gyanúsítástól? Azért a nemérdemelt gyanú miatt ne hátráljunk se mi se utódjaink az igyekezetben, mely annyira üdvös nemzetünknek. A nemzeti érzés föl van ébredve az egész rumunságban; mától fogva a rumun nemzet egy testté lesz a műveltségre nézve. A rumun haza (patria romana), a rumun nyelv és nemzetiség el valának taposva a hunok, szlávok, törökök és mások által. Meg kezdtük ugyan már a haza, a nyelv szabaddítását; megkezdtük de még nem fejeztük be; kell hogy folytassuk és béfejezzük. A rumun hazának tökéletes felszabadítása a Románia államférfiainak a gondja. Meg vagyok győződve, hogy szentül végrehajtják ezt a magas missiót, s a rumun haza elvégre szabad lesz!» Igy szónokola 1867. aug. 1-sőjén a balázsfalvi kanonok. S miben áll a «patria romana»? A Milkó folyón inneni és túli Romániából, azaz Oláh- és Moldvaországból, Máramarosból, Erdélyből, a Bánátból, Bukovinából, Bessarabiából és Makedonia oláhos részeiből, mert ezekből nevezé ki a rumun kormány 1866. április 1-sőjén a rumun Tudós Társaság tegjait.³⁾ S kik azok a hunok, a

³⁾ Lásd «Annalile Societatei Academice Romane. Tomu I. Coprinde Sessiunile anniloru 1867, 1868 si 1869. Bucuresei, 1869. Ebből veszem, a

kik a pátriát és a rumun nyelvet eltapossák? A magyarok; ezektől tehát fogják felszabadítani a patria romanát a rumun államférfiak, a mint a kanonok úr meg van győződve. — Mi pedig mind ebből azt a levegőt érezzük, a melyet a bukaresti Akadémia tagjai ki- és belehelnek, a kiknek feladata nem politikai, czéljai nem politikaiak.

Aug. 18-án ugyan az a Cipariu egy rövid vázlatát adá a rumun nyelvtörténeteinek, mely nagyon idevaló. Nemzet lehet ipar, művészet, szóval, műveltség hijával is, úgymond, de nem lehet nyelv hijával. Minél régibb valamely nemzet, annál többfelék a nyelvének szomorú vagy örvendetes történetei is. Ha igazán rómaiak vagyunk s nem idegen eredetű csoportok vegyülete; ha azok vagyunk, a kiknek mindnyájan magunkat érezzük: akkor a rumun nyelv története két ezer éves. Ha a rumun nem dák, nem szláv, vajjon hát valamikor más nyelve lehetett e a rumunon kívül? Ámde a rumun nemzetiség ellenei legszentebb sajtáságainkat el akarták taposni, úgymint: először a római eredetet, azután magát a nyelvet is. Nem bírják összeegyeztetni a jelent a múlttal. Elenyésztek a dákok, hunok, avarok és sok más barbár nép, a melyek csak romokat és egy átkos nevet hagytak magok után: mint maradhatott volna meg a római elem? kérdezik. Az lehetetlen; s hogy megátalkodva tagadhassák a megmaradást, behunyják szemeiket, hogy ne lássanak, bedugják füleiket, hogy ne halljanak. Maradjanak hát a kész-akart tudatlanságok mellett, s menjünk által a rumun nyelv történetjére.

Dákiába a román gyarmatok nemcsak Rómából és Itáliából, hanem legelső sorban a határos tartományokból, úgymint: Moesiából, Pannoniából, Thrakiából, Makedoniából, Norikumból, Rhetiából eredtek, a melyekben római gyarmatok és római katonai állomások valának. «Ezek azon első bölcsek, véleményem szerint, a melyekből a Dákia gyarmatjai kikeltek. Azért van egyezés a Dunán-inneni és Dunán-túli, vagyis a dák-román és makedo-

mit Cipariutól közlök. Az Akadémia kinevezett tagjainak száma, a részek szerint, következő: 4 a Milkón inneni, 3 a Milkón túli Romániából, 2 Máramarosból (Hodosiu József és Román Sándor), 3 Erdélyből (Cipariu Tim., Munteanu G., Baritiu G.) 2 a Bánátból (Mocioni A., Babesiu V.), 2 Bukovinából, 3 Bessariából, 2 Makedoniából.

román nyelv között.» Szerintem, így folytatja Cipariu, a Dunán-túli testvérek részint a thrakiai és makedoniai gyarmatok, részint az Aurelianus által kivitt dakiai gyarmatok utódjai. Azért áll nyelvök közelebb a dák-románhoz mintsem a makedo-románhoz. Miféle nyelven beszélték azon gyarmatok úgy Trajanus ideje előtt, mint utána? Kétségen kívül latin nyelven, a birodalom és irodalom nyelvén. Azonban ezen kívül Dákiában egy román népnyelv is vala, mely a mai rumun nyelvnek első eleme. Annak a román népnyelvnek eddigelé történelmi bizonyága nem volt, csak gyaníthattuk más tartományok hasonlósága után. De hála az Isten gondviselésének s egy jeles férfúnak, egy becses emlék, egy unicum, jutott kezemhez, egy viaszos tábla, melyen görög betűkkel ez áll írva: *Alexandrei Antipatri secundo auctor segnai*, azaz, *secundus auctor signavi*. Ime *secundo* *secundus* helyett, mint az olaszban; ime *segnai*-ban *se si* helyett, mint nálunk *semnu* és az olaszban *segno*; ime *ai* is *avi* helyett, mint a rumunban *semnai* *signavi* helyett. Ez a viaszos tábla Kr. u. 160, okt. 4-kén készült, tehát ezelőtt 1707 évvel (Cipariu t. i. 1867-ben olvasá ezt) s 55 évvel a római hadjárat és gyarmatosítás után. Kétségtelenné válik tehát, hogy a dakiai gyarmatok a latin irodalmi nyelven kívül egy népies román nyelvvel is élnek vala, mely, ha mi rómaiak vagyunk, a mai rumun nyelvnek az anyja.

A római legiók kivonulván Dákiából különösen Erdélyből, itt a római műveltség és irodalom kialudt, mert a Claudius utáni időből, a melyben kezdődik a kivonulás, nincsenek római emlékek Erdélyben. Azért ne gondoljuk ám, hogy a román nyelv is megszűnt, vagy hogy valamennyi római kiköltözött a Dunán-túli Moesiába.

Ha tovább megyünk, a román nyelvnek nyomai a VI. században is, Maurikios Császár idejében, előtűnnek; ismeretes a «Torna fratre» szólás a Haemus hegyei között⁴⁾. Az eléggé bizonyítja, hogy

⁴⁾ Talán nem mindenkinek van róla tudomása, részletesebben közöljük tehát. 579-ben az avarok Thrakiában pusztítának; egy byzantinus sereg hátukba kerül a Haemusban, lóháton czipelék a battyúkat egy hegy-szoroson menvén el, a vezető előre s utána a teherhordó ló. Egyik lóról leesvén a battyu, az utána menő vezető reá kiált amannak vezetőjére: *torna, torna, fratre*, azaz, fordulj meg, nézz hátra, pajtás! Ez a kiáltás azonban futamodásra indítá a menőket, azért jegyzé fel a historia (Theo-

az első gyarmatosítás óta megvolt a román nyelv mind Dunán innen, Dákiában, mind a Dunántúli részeken. S ezekben az irodalmi latin nyelv is uralkodék, mint az első egyházi zsinatok irataiból kitetszik. Baj éré a román nyelvet a birodalomnak kétfelől oszlása által; mert az elszakasztta bennünket a nyugattól, a melyben mind a latin mind a köznépi román nyelv uralkodik vala. Ez a baj még fokozódék, midőn Phokas császár a latin nyelvnek diplomatiái használatát megszüntette, a görögöt tevén helyébe. A rumun nyelvnek tehát semmi rokon támasza nem maradt meg. S midőn a IX. század elején a bolgárok keresztyénekké lettek s azután hamar elszlávosodtak: a szláv nyelv még a rumun egyházba is bejuta. Irtózás és borzadalom nélkül nem lehet azt a barbárságot leírni, a melyet a rumun nyelv a szlávtságtól szenvedé. Végre szét vannak tépve a szolgaság bilincsei, s a holttnak vélt feléledt.» —

Még a már idézett «Despre Limb'a Romana»-ból, melyet Cipariu 1877-ben adott ki, s a mely a bukaresti akademia által megjutalmazott grammatikának toldalékát teszi, közlöm a főbb gondolatokat és tényeket, habár ismétlések is lesznek köztök. — A rumun nyelv kezdete ismeretlen, sőt azt sem tudjuk, itt támadt-e a Dákia földjén, vagy legalább lényegesebb elemeiben már megalakulva jutott-e ide, szól Cipariu. Bármily nyomós ez a kérdés, alkalmasint megfejthetetlen marad mindaddig, míg világossá nem lesz, hogy a közönséges latin népnyelv és a Róma nyelve között milyen volt a viszony. Az bizonyos, hogy a Róma környékein az úgynevezett parasztnyelv (*lingua rustica*) élt: de bizonytalan, vajjon csak a szók kiejtésére nézve vagy azok változásaira, ragozására nézve is különbözött-e a városi nyelvtől. Egyébiránt, a mi más római tartományokban, az okvetlenül Dákiában is megtörténék. Az Italiából és egyébutnén érkező gyarmatok mindegyike az irodalmi nyelven kívül saját tartománybeli nyelvjárást is elhozta magával. Érkezének pedig nemcsak Italiából, Siriából, Kis-Ázsiából, Thrakiából, Moesiából, Pannoniából, sőt Galliából és Hispániából is. Az irodalmi nyelven kívül tehát sok apró nyelv-

phylact. Simocatt. 2, 15. A 99. lapon; utána Theophanes is 1. 397.). Igazán rumun nyelvbeli szók azok; a görög császár seregében tehát rumunok is szolgálnak vala 579-ben.

járás élhet vala Dákiában. Ezek majdan és az állandó legiók nyelve is lassankint a mindennapi forgalom által egy különös dák-román nyelvvé olvadának össze, meg-megmaradván némi különös saját-ságaik, a mint a mai rumun nyelvben is észrevehetők. A meddig ezen gyarmatok közlekedése Rómával és Italiával fennállott, addig nem képződheték a különös dák-román nyelv; legalább a Dákiában eddig feltalált nyomai a köznép nyelvének a római uralkodás idejéből valók, s ugyanazon latin nyelvnek változatjait mutatják. De a római uralkodás megszűntével a közlekedés a római tartományokkal tökéletesen elszakadt, s a Dákia vidékei magokra hagyattak. Ekkor a dák-román nyelv is független lön az itáliai dialectusoktól; s a mely hatásnak ezentúl ki vala téve, idegenektől, úgymint szlávoktól és görögöktől származott, mert ezekkel jutának a rumunok kereskedelmi, politikai és egyházi viszonyba. Emez idegen hatásnak kezdetét a VII. század elejére tehetni, a midőn Phokas császár (602-ben) a latin nyelvnek diplomatiái helyébe a görögöt állítá. — Cipariu azt a feltevést, hogy a dákok elrománosodtak s ezek lettek volna a mai rumunok elődjai, meg azt, hogy a rómaiak egyszer a régi Dákiából mindenestül kiköltöztek volna a dunántúli új Dákiába «ipotési absurde»-nek tartja.

A nyugati római birodalom elenyészésével s a keleti rómainak görögössé váltával kezdődik a középkor, mely a római műveltséget elnyomta. De ez a középkor nyugaton nem vala se oly pusztító, se oly tartós, mint keleten, különösen a románok által lakta részeken. Mert nyugaton a birodalom elenyészte után is a latin nyelv állami, egyházi és iskolai nyelvnek marada az új nemzeteknél is: de a keleti románoknál a vagyonság elpusztulása mellett a műveltség is oda lön, s a nemzeti (rumun) nyelv fölibe, mint valami sötét ég, a szláv és annak állami, egyházi és iskolai nyomorúlt irodalma borula, mely állapot egész a XVI. század közepéig tartott, a mikor a régi Dákiában (azaz Erdélyben) a rumun nyelv az ezer éves álomból fel kezdte ébredni. Azért nem maradt semmi nyoma a rumun nyelvnek azon egész középkorból, kivéve itt-ott egyes szók az oláh fejedelmek szláv s a magyar királyok latin okleveleiben, s azon szók is csak helynevek, hegyek és völgyek nevei.

Egész azon középkorig Dákiában, Moesiában, Thrákiában, Makedoniában, Thessaliában és Epirusban (Orbonásságban) a

románság egy test vala, különös saját név nélkül, az állam politikai nevéen (hogy román) kívül; irodalma is latin vala, mert a meg nem állapodott köz dialectusokon nem írtak még. Hiába keresünk tehát irodalmi emlékeket a VII. század előtti korból, akár az általános köznyelven, akár különösen a Dákia nyelvén írottakat. — Erdélyben a XVI. század közepe táján nyomtatták a legelső oláh könyvet; de a mai Romániában, azaz oláh és moldvai fejedelemségben, 1640-ig egyetlen egy oláh könyvet sem nyomtatának; az illető fejedelmek oklevelei a XVII. század elejéig mind szláv nyelven vannak írva. Mert a bolgárok és szlávok elkeresztényesedése után a czirillus irodalom annyira belészivárgott a még pólyában lévő rumun nyelvbe, hogy a latin írás tudománya is hamar kiveszett a rumunok közül, úgy hogy a ki írásra tollat fogott, az csak görög vagy szláv-görög, azaz czirillus betűket írt még akkor is, ha rumun nyelven kellett írnia. A legelső nyomtatott rumun könyv (czirillus betűkkel), az «*Invetiatura crestinesca*» (keresztyén oktatás) Szebenben 1546-ban; Romániában a «*Pravila mica*» (kis törvény) Govora monostorban, 1640-ben; Moldovában az «*Omiliariulu de Jasi*» (Jászvásári Homiliák) a Három-Szent monostorban 1643-ban.

II. *A rumunok egyházi viszonyai.* A középkorban minden európai népnek történelme az egyházi kötelékben van tartva; egész szellemi élete, még írása is, az egyház által határozottatik meg. A rumunok életére az egyház annál erősebben hat, mennél távolabb tartják a történetek a nyugati románságtól. Lássuk tehát előbb, mint fogják fel magok a rumun írók a rumunok keresztyén-ségét és egyházát; azután pedig, mit találunk a valóságos történelemben. Egyébiránt, mint az előbbi szakaszban, úgy ebben is, nem akarom, nem is bírom az egész rumun irodalmat elővenni és átkutatni: de a mit abból kiszedek, az alkalmasint híven tudatja velünk a rumun felfogást.

A rumun história-írásban Sinkai György áll legelől.⁵⁾ Ő (Chronica Romaniloru I, 13.) Tertullianus és Origines kimondásaira támaszkodva, a kik általában a keresztyénség terjedéséről

⁵⁾ Chronica Romanilor ši a mai multor neamuri, inkatu au fostu ele așa de amestekate ku Romanii, katu stb. de Georgie Sinkai de Sinka. Jassi, 1853. Három kötet 4°.

szólnak, így ír: «Nem ok nélkül gondolom, hogy azon őseink közt, a kiket Traianus Dákiába hozott, sok keresztyén is volt.» — «A traianusi Dákia a Nikäai zsinat idejében Gothia vala, s ennek metropolitája, Theophilus, részt vón az első zsinaton. Ó ugyan magát Gothia püspökjének nevezi: de kérdés, hol székelt? Nekem úgy látszik, hogy az erdélyi Belgrád (Gyula-Fehérvár) vala szék-helye, minthogy a belgrádi metropoliának kezdetét sehol sem találom megírva. Csak azt tudjuk, hogy 1721-ben vége lön, midőn Innocentius pápa a fogarasi püspökséget állította a belgrádi metropolia helyébe.» (I, 43.) — Már az 1780-ban kiadott «Elementa linguae Daco-Romanae seu Valachicae» előszavában azt mondta volt Sinkai, hogy a rumunok a II.—XV. századokon «materna sua lingua peregisse Divina», de hogy 1439 után a czirill betűket fogadák el, hivatkozván Miron Constans kéziratára és Kantemir Demetrius Descriptio Moldaviae-jére. Sinkai azután a Chronikájában⁵⁾ (I, 398.) «Ignatius de Luca-t (Geographia Bucovinae, tom. V. pag. 325.) idézi, a ki ezt írja: Egész 1439-ig, a midőn a moldovai metropolita Damian a florenzi zsinat határozatait aláírta, a rumunok a latin nyelvvel éltek volt. De Damian utódja, nagy ellensége lévén az egyházi uniónak, a szláv betűket hozá be. «Hol veszi ezt Luca, nem mondja meg; de én, folytatja Sinkai, már azelőtt megmutattam, hogy a rumunok sokkal előbb keresztyénekké lettek, mintsem a bolgárok, s hogy a rumun püspökök is az első zsinatokon latinul írták alá magokat.» — A mese így van előadva Kantemirben, (német fordítás: Histor. geogr. und politische Beschreib. der Moldau. Frankf. u. Leipz. 1771; a 321. lapján.), hogy a florenzi zsinatról hazatérvén a moldovai és oláhországi metropoliták, a kik az uniót aláírták volt, oly nagy ellenzésre találának honn, hogy az új metropolita Moldáviában a latin könyveket és okleveleket máglyára hordatván elégette, s hogy többé senki az unióra ne is gondolhasson, a latin írást is eltiltotta, helyébe a czirill írást fogadván be.

«A misét se latin, se rumun nyelven nem olvasták többé, hanem szláv nyelven; ezen írták a könyveket is, pedig se pap, se közember nem értette. Az oláhországiak mindenben utánozák a moldovaiakat. Azért támada nagy tudatlanság és babonahit a nép között; azért oly kevés a latin nyelvű kútforrás az 1439 előtti oláh történetekre nézve.» Ekképen ismétli Kogalnitchan

a mesét 1837-ben ⁶⁾), Dícső-szent-mártoni Major Péterre hivatkozván, a ki a maga «Istorie pentru inceputul Romanilor»-jában Budán, 1812-ben, hasonlóképen elmesélte volt a dolgot.

Illyésfalvai Pap Szilágyi József a «Skurta Istorie a credincei Romanilor»-jában ⁷⁾ imígyen tudja a rumun keresztyénség elejét és folytatását: «Hinni lehet, hogy azon rómaiak közt, a kiket Traianus Dákiába hozott, keresztyének is valának; a IV. században már mind keresztyén lett. Nagy Konstantin 316 jun. 7-kén levelet íra Protogenesnek, Dákia püspökjének; Dákia akkor magában foglalván Oláhországot, Moldovát, Erdélyt, Pannoniának egy részét, s a Neszter folyótól a Tiszáig terjedvén. Protogenes jelen vala az első zsinaton is Nikäában stb. — A VII. században a bolgárok foglalják el a földet egész a Haemusig, Thrákiáig és Makedoniáig; ezeket a rumunok téríték meg a keresztyénségre. A bolgárok és rumunok egyesülvén, hatalmas királyságot alkotának; a rumunok közül választának királyokat is, mint Simeont, Pétert, Sámuelet, a kiket a római patriárkák kenének föl.» (30—31. lapon.) — Az író szereti az egyházi uniót, azért írja, hogy a rumunok mindig hivei valának a római széknek. «A XV. században még inkább megerősíték az uniót, mert a florenczi zsinaton 1439-ben jelen valának a rumun fejedelmek követjei, s a metropolita Damian erősen hata Józsefre, a konstantinápolyi patriárkára, hogy egyesüljön a római egyházzal. A rumun fejedelmek Rómába zarándoklának sz. Péter ereklyéinek tiszteletére; Nagy István, moldovai fejedelem, a törököktől elvett zsákmányból Rómába is küldte a pápának. De III. Bogdán a törökök alattvalója lévén 1503-ban, ezentúl a rumunok nem közlekedhettek a római székkal, a melytől soha sem váltak volt el. A török uralkodás pedig a görögöket vivé be Moldovába és Oláhországba, a kik a görög nyelvet uralkodóvá tették mind az iskolában, mind az egyházban.»

Halljuk még Sagunát ⁸⁾ is. «Midőn a rumun nemzet keresz-

⁶⁾ Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques Transdanubiens I. Berlin, 1837.

⁷⁾ Skurta istorie a Credincei Romanilor din sfintele karti ši adeverate documente deduca, prin Josif Pap Seladsan de Illyésfalva. Blaž 1845.

⁸⁾ Istoria Bisericeii ortodokse resaritene universale de Andrea baron

tyénségéről kezdek szólani, legelsőben röviden fejezem ki, hogy mi, kik rumunok vagyunk, azt hisszük és bizonyítjuk, hogy a mai rumun nemzet a római colonusoktól származik, a kik részint Traianus seregével, részint azután jöttek ide, mívelni a földeket és városokat, miután a rómaiak elfoglalták volt Dákiát a Tiszától fogva a Feketetengerig. A római seregben és a colonusok közt bizonyosan keresztyének is voltak; ime Nikitas Gothiában, azaz a mai Moldova- és Oláhországban születvén, Athanarik gót fejedelem által halálra kínoztaték. Ezt a Nikitast Theophilus, gót püspök, a ki a nikáai zsinaton részt vőn, keresztelte volt, s azután Nikitas neki püspöki utódja lőn. A 451-beli zsinaton, Theodoretus szerint, (kit Saguna ismételve Theodorikusnak ír), mind a két Dákiának püspökjei jelen valának. Mindebből világos, hogy az apostoli kortól fogva a rumunok közt keresztyének találkoznak, a kiknek száma természetesen felszaporodék időjárával. A IV. egyetemes zsinatnak 28. kánonja azt rendeli, hogy a Pontus, Ázsia, Thrákia metropolitái s azok, kik a barbár részeken vannak, a konstantinápolyi patriárkától vegyék a felavatást. A barbár részek a Feketetengerig nyúlván el, a régi Dákia oda tartozik vala. Ezen kánon szerint tehát az erdélyi rumunok akkor a konstantinápolyi szék alá voltak rendelve.

Justinianus császár, a születése városát, Első Justinianát, érsekségre emelvén, az alá a «Dacia Mediterranensis és Ripensis» püspökjeit is rendelé, elszakasztván őket a konstantinápolyi széktől. Meddig tartta ez az elszakasztás, nem tudni; de minthogy Gylas erdélyi fejedelem, a megkeresztelkedése után, Theophylaktus konstantinápolyi patriárkától kapta meg Hierotheust hitbéli tanítóul: Erdély vagy már azelőtt, vagy ekkor került vissza a konstantinápolyi szék alá.» (Tom. II. kap. II. 42—48. §.) — «A mi erdélyi metropoliankban, úgymond azután Saguna (51. §.), föl lehet tenni, hogy a XII.—XIII. századig görög nemzetbeli metropoliták valának, de azontúl az újabb időkig legnagyobb részint szláv, néha görög, vagy épen rumun is üle a metropolitai széken.» — A florenczi zsinatról beszéllvén (Tom. II. 1. §.) Saguna,

de Saguna. Cibiiu. 1860. Tom. I. II. — Saguna több könyv írásával és kiadásával, de még inkább alapításaival nagy nevet szerzett magának az erdélyi rumunok közt.

egy szóval sem említi még a moldovai és oláhországi metropoliták részvétét azon, sem azt a latin könyv-égetést, a melyről mások mesélnek. Egyébiránt Saguna nem helyesli az uniót.

Cipariu egy helyütt (Despre Limb'a Romana, 25. lap) így szól: «Hogy a rumunok a XV. századig latin betűkkel éltek, s hogy a florenczi zsinat után Jó Sándor, moldovai fejedelem, eltiltotta volna a latin írást s elégette volna a latin könyveket, a hányat előtalált, az mese (este numai una fictiune neistorica.)»

Végre Heliade, a bukaresti akadémia elnöke, az 1869. évi augusztus 23-kai ülésben a megállapítandó helyesírásról szólván, ezt mondá: «A nyelv oktasson bennünket arra, mely helyesírási mód alkalmas neki. Azelőtt a Cyrillusról úgynevezett czirillus betűkkel írtunk, a melyek görög-latin betűk. A szlávok a rumunoktól fogadák el, midőn ezek által a keresztyénségre térítették.» Heliade állítása Sinkainak azon véleményével egyez meg, mely szerint Methodius és Constantinus, a ki mint szerzetes a Cyrillus nevet felvette, rumunok valának. «Nincs mit azon csudálkoznod, írja Sinkai a 861-ki év alatt (Chronica, I, 159.), hogy sz. Cyrillus és Methodius nem vetették magokat Photius alá: mert ez görög, ők pedig a traianusi colonusokbeli rumunok valának, mely colonusok egyesülvén a bolgárokkal, nem szenvedhetik vala a görög uralkodást.»

Foglaljuk össze az eddig hallott állításokat.

a) Minden idézett rumun író azt bizonyítja, hogy a dunán-inneni rumunok, s ennél fogva az erdélyiek s a többiek is, a Traianus colonusaitól és katonáitól valók, tehát szakadatlan következésű utódjaik a régi rómaiaknak; hogy mind tiszta római vérűek, mert nem vegyültek más népekkel, mint az olaszországi, franciaországi stb. románok. Azért Dicső-szent-mártoni Major Péter állítása szerint, a rumun nyelv rómaiabb az olasznál, francziánál stb. Cipariu, a ki bizonyosan Major Péter nyelvészkedését nem helyesli, annyit nem állít, hanem csak azt, hogy a régi köznap vagy paraszt latin nyelvből való a mai rumun; de bizonytalan, hol mikép támadt. A mint láttuk, Cipariu 1869-ben még hálálkodva egy viaszos táblát hozza elő Kr. u. 160-ból, a mely azt

bizonyítaná, hogy Erdélyben már 55 évvel a római megszállás után a «*secondo auctor segnai*» szókban a rumun nyelvnek első bimbóji fakadoztak volt ki. «Ime, úgymond, *secondo secundus* helyett, mint az olaszban; ime *segnai*-ban *se si* helyett, mint nálunk *semnu* és az olaszban *segno*; ime *ai* is *avi* helyett, mint a rumunban *semai* signavi helyett.» Ámde a kanonok úr is jól tudja, hogy ezen szók egészen olaszosak s épen nem oláhosak. Ugyanis az olasz *secondo* a dáki oláhban «*alu doile*», a makedo-oláhban «*a doilea*»; az olasz *segnai* is az oláhban *semai*. E két szó «*alu doile*» («*a doilea*») és *semai* oláhos természetű és képű: de azokat nem találhatjuk meg a feliratos emlékeken. Úgy látszik, Cipariu maga is más véleményre tért azután. Mert az 1877-ben kiadott «*Despre Limb'a Romana*»-ban megvallja, hogy «a rumun nyelv kezdete ismeretlen, sőt azt sem tudjuk, itt támadt-e a Dákia földjén, vagy már, legalább lényegesebb elemeiben, megalakulva jutott-e ide.» A VII. századig sehol nincsenek emlékei, addiglan mind az egyházi, mind a politikai igazgatásban a latin uralkodván, a mely mellett a köznapi nyelvnek irodalmi alkalmazása nem volt. Phokas császár 602 tájban behozván a görög nyelvet a latin helyébe, s szláv és bolgár népek áradván el a dunántúli részekben, a keletre nézve a középkor kezdődék, a melyben a görög és szláv nyelvek uralkodának egész a XVI. századig. De Cipariunak ezen felfogásában nem egyeznek meg a többiek, jelesen Sinkai úgy tudja, hogy a rumunoknál a II.—XV. századokon a római nyelv uralkodott volna.

b) Az idézett írók abban egyezők, hogy a Traianus gyarmatosai és katonái között bizonyosan kereszténynek is valának, a kiknek száma mind nagyobbá lön. A IV. században már az egész rumunság keresztényen. Metropolitájok, tehát püspökjeik is vannak, az apostoli időktől fogva. A nikäai zsinaton részt veszen metropolitájok, a kit Pap Szilágyi Protogenesnek, Sinkai és Saguna Theophilusnak neveznek. Ez a Theophilus Nikitast keresztelte volt, a ki neki püspöki utódja, s azután első mártír lön, Athanarik gót fejedelem ötet halálra kínozván. Theophilus és Nikitas erdélyi Belgrádon székeltek, azt hiszi Sinkai, s nem tagadja Saguna.

Itt már nagy ellenmondás mutatkozik a tények és a felfogás között. Az idézett írók szerint az erdélyi rumunok a Traianus romanusainak tiszta, vegyületlen utódjai; Cipariu azt is «absurda

hypothesis»-nek tartja, hogy a dákok elrománosodtak volna. Cipariu szerint a latin irodalom uralkodott Dunán innen és túl a VII. századig, tehát Erdélyben is; Sinkai úgy tudja, hogy a latin irodalom és nyelv a rumunoknál egész a XV. századig uralkodott. Az erdélyi metropoliták tehát okvetetlenül latinul írtak, ha valamit írtak; ők latinul vagy legalább latin köznapi nyelven szóltak is. Mi csuda történt hát, hogy azok a római utódok, a kik csak latinul tudnak vala, *Belgrád*-nak nevezék el azt a római várost, a mely a latinul író és beszéllő metropolitának a székhelye? Még nagyobbnak tetszik a csuda, ha látjuk, hogy azon mívelt római lakosok birtokában valamennyi római város és helység, nem tudni, hirtelen-e vagy egymás után? szláv nevet kap.

Másra nézve meg az írók között is nagy az ellenkezés. Az Erdélyben született és fölnevelt rumun írók Sinkaitól és Majortól kezdve Cipariuig a rumun nemzetnek, ha nem egyedüli, de fő-féskét Erdélyben találják. A Bessarábiában született Hasdeu, ki alkalmasint író társai között legtudósabb, nem Erdélyben, hanem Olteniában, azaz Oláhország nyugati részén, az Olttól kezdve a Bánátiig, a hajdani Szörénységben, fedezte föl a rumun nemzetnek ős féskét; Erdélyt, a nyugat-déli résznek kivételével, szarmaták és szlávok foglalván el a rómaiak kivonulása után, s a gótok keleten csak a Buzau (Boza) folyóig, a gepidek nyugaton legfelebb Tordáig érvén. De Hasdeu szerint is a rumunok ősei vegyületlenül magokban élének az első századokban, távol a gótoktól és távol a gepidektől. Ő szerinte Muntenia, vagyis a mai Oláhország, így növekedék lassankint: «A szörényi bánóság, magában foglalván Olteniát, Hátszeget és Temesiana (Temes-vidéke) keleti részét, mind a három együttvéve a római gyarmatoknak legelső fészke Dákiában; az egész rumunságnak ott fejlék csemétéje a középkorban. 1160—1170 közt Fogaras járul a Szörénységhez, s azután mindketteje a Duna balpartjával növekszik Kiliáig. 1370-ben Omlás hercezség ragad hozzá.»⁹⁾ Hasdeu felfogása szerint tehát lehetetlen, hogy erdélyi Belgrádon, vagyis Gyula-Fejérvárott. székelt volna az első rumun metropolita, minthogy ott a IV. században nem is voltak még rumunok, annál kevésbbé

⁹⁾ Hasdeu. *Istoria Critica a Romaniloru.* Bucuresci, 1875. Vol. I. Studiulu I.

rumun keresztyének. Továbbá, ugyancsak Hasdeu tudománya szerint — mely sokkal kritikaiabb a Sinkaiénál és sokkal több a Sagunaénál — Athanarik nem Nikitást, hanem Sabast kínoztatá halálra; «traxerunt Sabam ad fluvium, qui vocatur Musaeus, ut ibi eum suffocarent.»¹⁰⁾ — — Az erdélyi rumunok léte és keresztyénsége az első öt-hat században igen mesésnek tűnik fel; s a mit Saguna a rumun egyház külső viszonyáról mond, hogy az az apostoli kortól fogva Justinianus császárig a konstantinápolyi patriarkától, azután Első Justiniana érsekjétől függött, mire, nem tudni mikor, újra a konstantinápolyi szék alá rendelődött volna, — szinte nem történelem.

c) Valamennyi rumun író, a kiket idéztem, Hasdeut is hozzájuk tudván, szent hitnek tartja azt a meggyőződést, hogy a dunáninneri rumunok Traianus romanusainak egyenes utódjaik. Minden ünnepies alkalommal a közönség nem győzi elmondani: «Suntemu romani», rómaiak vagyunk! Eme hittel azonban szemetszűrő ellentétben áll azon történet, hogy a rumun egyház Erdélyben a XVII. század közepéig, Oláh- és Moldovaországban még tovább is, *szláv nyelven* tartotta isteni tiszteletét, s hogy a rumun irodalom legelső kezdetétől fogva újabb időig *szláv betűket* használt. A szlávtság ebbeli uralkodását lehetetlen tagadni, hiszen az élők is tapasztalták még, s a rumun vajdák valamennyi oklevelei is a XVIII. századig szláv nyelven vannak írva. Legkülönösebb mindenesetre a szláv betűk használata! A rumun írók hite szerint, a rumunok a rómaiak szakadatlan következő utódjai lévén, s az első öt században püspökjeik is latinul írván: megfoghatatlanná lesz, hogyan kerültek elő a szláv betűk. Sinkai tökéletesen meg van győződve, hogy a szlávok a rumunoktól fogadták el a keresztyénséget, s Heliade a megfoghatatlant egy még nagyobb megfoghatatlansággal fejté meg, azt állítván, mint láttuk, *hogy a szlávok a rumunoktól fogadták el a czirillus írást; a mi világosan fölteszi, hogy a rumunok, a rómaiak örökösai és utódjai, elhagyták volt a latin írást, s azután találták ki a czirillust, melyet az újabb rumun írók nem győznek elátkozni. Érezzük,*

¹⁰⁾ Hasdeu, Zina-Filma. — Gotii și Gepizii in Dacia. Bucuresci, 1877. 8. lap. Hasdeu ezt idézi: «Acta S. Sabae Gotthi, cap. s. in *Ruynart. Acta primorum martyrum. Parisiis, 1869.*»

hogy a rumun hit s a történelem közt olyan ellenmondás van, melyet semmi sem bír összeegyeztetni. Hiába nyilatkoztatják ki ellenségnek mindazt, a ki a történelmet tudván, nem hiszi, a mit a rumunok hisznek: azzal nem enyészik el az ellenmondás. Hagyjuk el tehát a véleményeket, s lássuk röviden, mit tanít a történelem a rumunok egyházi viszonyairól.

A történelem a IV. század elejétől fogva a XII. század közepéig nem tud egy árva szót sem a dunáninneri rumunokról. Azon egész idő folytában emlegeti a gótokat, gepideket és más germán népeket, emlegeti a hunokat, avarokat, bulgárokat, emlegeti a szarmatákat és sokféle szláv népeket: de romanusokról, vagy rumunokról legkisebb említést nem teszen soha. Pedig akár úgy képzeljük őket, mint Sinkai, Major, Saguna, akár úgy, mint Cipariu, Hasdeu: egyszer-másszor csak észre kellett volna őket venni. Constantinus Porphyrogenetus 950 tájban arra oktatja fiát, miképen lehet a dunáninneri barbárokat egymásra haragítani, s közülök szövetségeseket szerezni a byzantinus politikának; ő ismeri Oroszországot egész a mordvinekig és Novgorodig, s tudja a különbséget a rósz és szláv nyelvek közt; ismeri a mai Oláhországban tanyázó besenyőket, ismeri nyugati szomszédjaikat, a turkokat vagyis magyarokat, előszámlálván folyóikat; ismeri ezek nyugatján a morvaiakat, — de nem ismer se a besenyőket, se a turkok földjén románokat, a kik neki legtermészetesebb szövetségesei voltak volna mind eredetöknél, mind keresztyén hitöknél fogva!

A rumun írók rendszeren a dunántúli eseményeket úgy adják elő, mintha innen a Dunán ugyanaz történt volna; a mit tehát onnanról hallanak, azt az innenre is értik, mi nagy tévedés. Dunán innen a keresztyénségnek nincsen nyoma se a szlávok, se az avarok közt, egész az orosz és magyar fejedelmek megkereszteléséig; itt tehát, azaz Dunán innen, a létező rumunok sehogy sem juthattak volna szláv betűkhöz. Heliadenak véleménye, mely szerint a rumunok találták volna ki a szláv-czirillus írást, igazán absurd; így akár azt is lehetne vélni, hogy a rumunok a szláv nyelvet magát is kitalálták. Dunán innen a IV. század elejétől fogva a XII. század közepéig az *ismeretes történelem* nem tud semmit a rumunokról. — Másképen áll a dolog a dunántúli tartományokban. Ott a VII. századig a latin nyelv politikai nyelv; a mai

Bolgárországban és azon túl, a meddig a görögség nem ért, a latin az egyháznak is a nyelve; itt tehát köznapi vagy paraszt latin nyelvnek is vala helye. «Ha megvizsgáljuk azon várak neveit, a melyeket Justinianus a thrák és dardániai környékeken megújított, a thrák-illir nevezések mellett annyi latinokat találunk, hogy alig van köztök egy-egy görög. Tuguria, Valvae, Cunae, Calventinae, Ferraria, Aeraria, Vico-novo, Marci-petra, Lucu-fontana, Septe-casas, Tredece-tilias stb. román lakosságról tanúskodnak; a Dardapara közelében levő *Καπόριαιβα*-ban épen rumun szót is találunk, *malu* partot jelentvén, mint az illir malj. A Maurikios császár idejéből (587) való a «torna, torna fatre! a Kimpu-longu (= Hosszúmező) oláh falu az első, melyet a történelem 1014-ben említ a Strymon folyó mellékén.»¹¹⁾ Lássuk az idetartozó egyházi viszonyokat is, a melyeket a történelem ismer.

1. Basilius császár meghódítja egész Bolgárországot s renanzi annak egyházát is. A hatalmas Simeon, a kivel a magyarok hadakoztanak, függetlenné tette volt a bolgár egyházat, patriárkát nevezvén ki. Basilius meghagyja ezt a függetlenséget, de 1020-ban a patriárka helyébe érseket állít, a ki Ohridá-ban székeljen. Ezen ohridai szék alá tartozék a bödöni (Bdyn görögül *Βυδώνη*) püspök is. (A sz. Gellert legendája szerint Ahtum Bödönből hozta a szerzeteseket, a kiket a marosi kolostorba telepíte; Ahtum sem tud semmit erdélyi kereszttyén oláhokról, pedig a Maroson uralkodott.) — A *vlach* nevet legelőször 976-ban halljuk Kastoria és Prespa között. — Basilius az egész Bolgárországon szerte lakó vlakokat is az ohridai érsek alá helyezé.¹²⁾ Itt hát 1020-ban nagyon láthatók az oláhok. S mind sűrűbben emlegetik a byzantinus írók a XI. és XII. század folytában, míg Péter és Aszan, két haemusi vlak, a lázadás elejére állanak 1186-ban, s Bolgárország ismét elszakad a görög császárságtól, de a dunáninneri kúnok segítségével, a kik egy darab

¹¹⁾ K. Tomaschek, a «Zeitschrift für die österr. Gymnasien». 1877. 450, 451.

¹²⁾ Jiriček, Geschichte der Bulgaren, 201. 202. 217. Golubinskiből idézi az aranybullának szavait: *καὶ λαμβάνειν τὸ κανονικὸν αὐτῶν πάντων, καὶ τῶν ἀπὸ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων καὶ τῶν περὶ τὸν Βαρδάρειον Τουρκῶν, ὅσοι ἐντὸς Βουλγαρικῶν ὄρων εἰσὶ.*

ideig (1295—1323) az uralkodást is magokhoz ragadják. A byzantinus császárok idejében kezdődék már a rumunság terjedése a dunáninneni tartományokban; s nevezetes, hogy a történelem Galiciában vagy Halicsban nevezi meg legelőször 1164-ben, következő alkalommal: Manuel császár a kis öccsét, Andronikus Komnenust, Niš és Branicsevo (*Ναῖσοῦ τε καὶ Βρανιτζόβης*) kormányzójává tette volt. Ez, a császár élete ellen törekedvén, fogásba esék, a melyből kiszökött és Halics felé igyekvék menekülni. De «midőn Andronikus félni megszűnt, mintha immár ment volna az üldözöktől, elérvén Halicsnak határait: akkor esék még igazán a vadászok töreibe. Mert megfogák a *vlakok*, a kik szökésének híret előbb vették volt, s visszavivék a császárhoz.»¹³⁾ Ez időben tehát Halicsban már oláhok valának, kik jól ismerik vala az utat a görög császárhoz, a halicsi fejedelem akkortájban szövetségesé lévén Manuelnek, s az egyházi viszony is Halicsot Konstantinápolyhoz kötven. Az orosz nagyfejedelem, Vladimir, mint tudjuk, kevéssel sz. Istvánunk előtt fogadta be a keresztyéniséget, de Konstantinápolyból. Kiev vala az orosz fejedelemnek, egyszersmind az orosz egyháznak is fő széke; Halics az orosz fejedelemségekhez tartozván, annak püspökei is a kievi metropolitától függtek. Egyszer a halicsi püspök, a konstantinápolyi patriárka beleegyezésével, metropolitáságra emelkedék. A kievi metropolita panaszt tőn az ellen Kantakuzenus János császárnál, a ki új patriárkát választat, s ezzel és a zsinattal egyetértve helyreállítja az előbbi viszonyt az orosz egyházban. Ez történék 1347-ben. A császár és a zsinat levelei kimondják tehát, hogy Nagy- és Kis-Oroszországnak csak egy metropolitája van, s ez a kievi, a ki alá ezek is tartoznak, úgymint: Halics, Volodimir, Cholm, Peremiszl, Lutzik, Turov püspökei (*κατὰ τὸν τόπον τῆς Μικρῆς Ῥωσίας, τὸν ἐπικαλουμενον Βολυνιον (Volhynia) εἰρισχομεναι ἀγιάταται ἐπισκοπαι, ἢ τε Γάλλιτζα, το Βολοδίμηρον, το Χόλμιν, τὸ Περιμίσθλιν, το Λουτζικόν, καὶ τὸ Τουροβον*). Hozzá teszi még a zsinat

¹³⁾ Ἄλλ' ὅτε τοῦ δειμαίνειν ἀπεῖχεν Ἀνδρόνικος ὡς ἤδη τὰς χεῖρας τῶν διωκόντων λαθῶν καὶ τῶν τῆς Γαλιτζῆς ὀρίων λαβόμενος, . . . τότε θηρευτῶν ἐμπίπτει τὰς ἀρκυσι, συλληφθεὶς γὰρ παρὰ Βλάχων, οἷς ἢ φήμη τὴν αὐτοῦ φθάσαισα φυγῆν ὑψηρήσατο, ἐς τοῦπίσω πρὸς βασιλεῖα πάλιν ἀπήγετο. Niketas Choniates, Bonni kiadás, 171-lapján.

levele, hogy az orosz nép, mely már szinte négyszáz évig keresztýén, mindig csak egy metropolitát ismert.¹⁴⁾ Kis-Oroszországnak népe tehát, akár orosz, akár rumun, a keleti egyházhoz tartozik, s a rumunoknál is az isteni tisztelet szláv nyelven foly vala. Utóbb, mint látni fogjuk, Halics mégis metropolitát kapott.

2. A mai Oláhországot legvilágosabban IV. Bélának 1247-ben kiadott adománylevele mutatja meg, a melynek tartalmát bővebben közöljük :

Minthogy az ország a tatárok becsapása által mind vagyonban, mind lakosaiban nagy veszteséget szenvedett, a jéruszálemi ispotály vitézeinek (vagy a johanniták) nagymestere Rembald pedig kész az országért fegyvert fogni: azért a király, a báróival hosszas tanácskozás után, elhatározá, hogy az ispotályos vitézeknek odaadományozza az egész Szörényföldet minden havasaival s egyéb hozzátartozóságával, a Joan és Farkas kenészegeivel együtt is az Olt folyóig, kivévén mégis a Lythen (Lytira, Lyrtioy) vajda kenészségét (kenezatus), a melyet az *oláhok*-nak hagy meg, úgy a mint azt eddig birták. Az eladományozott föld jövedelmének felét magának és utódjainak tartja meg a király; a másik fele a vitézeké legyen. De a már épített vagy még építendő egyházaktól nem követel a király semmit, az érsekek és püspökök joga is sértetlenül maradván. A vitézek által felállított malmok, gazdasági épületek és földmívelések, kaszálók, legelők, halászatok jövedelmei is a vitézeké legyenek, a Cheleg dunai halászatát kivéve. A Lythen földjét lakó oláhoktól való minden jövedelemnek is a fele a királyé legyen, másik fele a vitézeké, a «Hatsot» (Harsot, Hátszeg?) földét kivéve. A nevezett oláhok tartoznak a külső megtámadás ellen a vitézeknek, valamint ezek az oláhoknak segítségül lenni. Megengedi továbbá a király, hogy a vitézek a Bolgár, Görög és Kún országok szükségseire elegendő söt vághassanak, még pedig a királynak és magok közös költségén, akárhol is Erdélyben (de quacunque salis fodina Ultrasilvana), s ettől a sötől, sértetlenül maradván meg a püspöki jog, valamint a pénz beváltásától járó jövedelemnek a fele a királyé, másik fele a vitézeké legyen. Egyébiránt fentartatik minden intézkedés, melyet a király akár nemesekre, akár másokra nézve tett, a kik ezen földet jöttek lakni; de a nagyok ellen (contra majores terrae) hozott fejvesztő ítéletet fel lehet vinni a királyhoz.

Ha valamely hadsereg megtámadná az országot, az adományozott Szörényesség fegyvereseinek ötödrésze tartozik a király seregéhez csatlakozni; ha pedig a király indulna Bolgár-, Görög- vagy Kún-ország ellen, a fegyveresek harmadrésze köteles a királyi sereg előtt járni, a nyerendő ingatlan és ingó jószágok arányos része a vitézeknek jutván ki.

¹⁴⁾ Acta Patriarchatus Constantinopolitani 1315—1402. Ediderunt Fr. Miklosich et Jos. Müller. Vindobonae Tom. I. 263. 267 stb.

Ezenkívül a nagymestérnek és általa az ispotályos háznak adományozza a király egész Kúnországot az Olttól és az erdélyi havasoktól kezdve (a fluvio Olto et alpihus Ultrasilvanis totam Cumaniam), ugyanazon föltételek alatt, a melyekkel a Szörénységet adományozta, kivéve a Szeneszlausz oláh vajda földjét, melyet, úgy mint a Lythen földjét, az oláhoknak hagy meg. Ezen adományozott Kúnországnak egész jövedelmét húsz évig szedjék a vitézek, azomban a Szeneszlausz földjének csak fele jövedelme illeti meg őket. Húsz év múlva Kúnországnak is féljövedelme a királyi kincstárba foly, minden ötöd évben össze kellvén írni az egész jövedelmet. A király még külön kiadandó oklevél mellett 400 (500) ekealja földet is adományoz Feketigben, vagy másutt egészíti ki Erdélyben (ultra Sylvas), a hol kényelmes a bejárás mind Kúnországba, mind a Szörénységbe. Hogy pedig az ispotályos ház a tengerről is vihesse be a szükségeseket, a király neki a tengermelléki Scardona várost és Pegzat birtokot (praedium) is adományozza, valamint a Vaila vidéket (terram) a Dunánál, nem messze Zimonytól (non longe a Zemlen existentem), a melyet a Krassó vár hatóságából kiveszen. Azokért az adományokért kötelesek a vitézek akármely nemzetbeli pogányok, továbbá a bolgárok és más schismaticusok ellen fegyvert fogni, úgy ha ezek támadnák meg az országot, száz lovassal tartoznak a királyi sereghez csatlakozni; ha pedig keresztény sereg támadná meg azt, ötven lovasat küldenek a végvárakba, úgy mint Pozsonyba, Mosonyba, Sopronyba, Vasvárba, Újvárba; a tatárok ellen hatvan lovasat adnak. Minden új nagymester hűséget fogadván arra is kötelezi magát, hogy nem csak az előszámlált földek, de az országnak benépesítésére is gondja lesz, s hogy semmiféle állapotú és nemzetű parasztot, se szászot vagy németet az országból, különös engedelem nélkül, nem fogad be a maga birtokaira.¹⁵⁾

Éz adomány szerint a mai Oláhország 1247-ben két részre oszlott, az Olton innenire, vagyis a Szörénységre, s az Olton túlira

¹⁵⁾ G. Pray. Dissertationes Historicae. Vindobonae 1771. Pag. 134—137. Katona. Historia Critica regum Hungariae stirpis Arpadianae. Tom. VI. Budae 1782. Pag. 95—103. A magyar történelem-írás most szerfelett elhanyagolja azon országok történeteit, a melyek az előtt szoros kapcsolatban valának Magyarországgal. Még az elnevezéseket sem tudják jól, úgy látszik. Így a latin «Transalpina»-t, azaz Oláhországot, szerte *Havasalföldnek* írják; mert nem tudják, hogy a «Transalpina terra» valóban *Havaselföldje*, a miből a rövidebb *Havaselföld* lett. — Szalay László felfogása is ellenkezik a IV. Béla oklevelének legvilágosabb értelmével; s az sem áll úgy, mint ő mondja (Magy. Tört. II, 158. lapján), hogy «az egykoru byzancezi írók az Olt és Duna között, Erdély havasaitól délre fekvő tartományt, a Szörénységet, magyar Oláhországnak nevezik.» Nem csak a Szörénységet nevezik úgy, hanem az Olton túli részt is, melyet IV. Béla oklevele «Cumania»-nak, a későbbi királyok oklevelei mindég «Transalpiniae partes»-nek neveznek, s a magyarul írók Havaselföldjének írtak.

vagyis Kúnországra. — Mindenik résznek külön állapota már ebből is kitetszik, hogy külön feltételek alatt adományoztattak el, a Szörénységnek fele jövedelmét tartván meg magának a király, Kúnországnak meg egész jövedelmét húsz évre a vitézeknek engedvén által, s csak azután követelvén magának felerészét. A hadi kötelezettség is különböző a Szörénységtől és Kúnországtól, a mit nem akarok ismételni. Visszatekintvén a történetekben, látjuk, hogy a magyarok idejövetele után a besenyők foglalják el Oláh- és Moldovaországot, a kik csak egy napjára földnyire valának távol a bolgároktól s négy napjára földnyire a magyaroaktól, mint 950 tájban értesít Constantinus Porphyrogenetus. A XI. században a kúnok érkeznek el, s a besenyők közéjük olvadnak; 1247-ben már nem említik ezeket. Oláh- és Moldovaországban tehát besenyők és kúnok az uralkodó; szlávok pedig, az avarok idejétől fogva, mindig az engedelmeskedő nép, a melytől a helynevek származnak, p. o. az Olton inneni részen Krajoiva (Kraľova), Ternava (mely név minden szlávok-lakta vidéken előfordul, p. o. Tirnava = Nagy-Szombat, Tirnava = az erdélyi Küküllő, Trno = a bolgár Tirnova stb.), Szlatina, Okna, Jablonicza stb. így az Oltecz folyó név, mintegy az Oltnak kicsinye, mint Donecz van a Don mellett stb. stb. A kenéz, vajda, Szeneszlauz is szláv nevek. Magokat az uralkodó kúnokat a tatárjárás szórta volt el; egy részök Magyarországra jött, más részök Bolgárországra menekült, harmadik részök a Neszteren túl és a Feketetenger éjszak-keleti partjain még a XIV. században élt, a melynek nyelvét az úgynevezett Petrarca-féle kún szótár őrzötte meg. Az Olton innen új lakosokul tűnnek fel a Joan és Farkas kenészségek népei és a Lytira vagy Lythen vajda oláhjai; az Olton túl a Szeneszlauz vajda oláhjai. Hogy ezek mind a magyar királynak jóváhagyásával telepedtek ide s neki adózói valának, világosan kitetszik az adomány szavaiból. S ezen oláhok nem is schismaticusok, mit abból tudunk meg egész bizonyossággal, mert a vitézek a pogányok és schismaticusok ellen kötelesek lévén hadakozni, az oláhok segíteni tartoznak őket, s viszontag a vitézek is az oláhokat segítik. Egyébiránt abban nincs semmi föltéttszö; a dunántúli bolgárok és szerbek fejedelmei is sokszor a pápától kérenek koronát és felavatást. — Oláhországnak se kúnjai, se szlávjai nem mivelék a só-bányászatot; a ki-kibukó só-darabokat

és sós vizeket bizonyosan használák, de só-aknázni nem érték, tehát sókereskedést nem űznek vala. A királyi adománylevél megengedi tehát a vitézeknek, hogy akárhol Erdélyben annyi sót vágassanak közös költségen, a mennyi Bolgár-, Görög- és Kúnországoknak szükséges. Világos ebből, hogy az oláhországi sóbányák még 1247-ben nem valának kinyitva. Még egyet jegyezzünk meg. Minden új nagymester hűséget fogadván a királynak, azt is köteles megígérni *«quod curam et operam dabit ad populandum non solum dictas terras, sed etiam alias terras nostri regni; et quod rusticos de regno nostro cujusunque conditionis et nationis, ac Saxones vel Teutonicos de nostro regno non recipiant ad habitandum terras dictas, nisi de licentia regia speciali.»* Mind a Szörénység, mind Kúnország, azaz az olton túli rész, nagyon gyéren valának még lakva; benépesítésökre tehát gondot kelle fordítani. A király kiköti magának, hogy az ő országából semmiféle parasztot vagy németet ne vigyenek ki az adományozott országba. Ennélfogva ide csak Halicsból, szóval Kis-Oroszországból, vagy a dunántúli tartományokból, Bolgár- és Szerbországo kból leheté jövevény lakosokat szerezni. S ezekből talán önkényt is özönlének különösen oláhok, nemcsak a mai Havas-elv-földre, hanem Magyarországba és Erdélybe is.

A johanniták vagy ispotályos vitézek meddig tartották meg adományukat, s miért hagyták el, nem tudjuk; legalább nékem nincsen arról tudomásom. A magyar királyság viszonyai IV. László után már III. András alatt (1290—1300) nagyon felzavarodának; az utóbbi halála után pedig a pártoskodás minden erejét fölemészté a királyságnak. Míg Róbert Károly megerősíthette magát a királyi székbén, addig Havas-elv-földén a magyar jogot igen el szerették feledni. Károly 1333-ban visszavetvén Bazarád vajdának ajánlásait, a ki pedig, úgymond a krónika, *«censum debitum Regiae Majestati semper fideliter persolvisset»*, azt felelé: *«Sic dicite Bazarad: ipse est pastor ovium mearum, de suis latibus per barbas suas extraham.»* Vakon neki megyen a király, *«confidens de fide perfidi scismatici»*, mint az 1358-ban írt (Marci) krónika mondja, s majd egész serege odavesze. Mindamellett a magyar koronához azután is függő viszonyban marad Havas-elfölde, melyet azért a görög írók *Ungrovlachiának* neveznek, de belső állapotja elváltoztát a krónika ezen szavai *«confidens de fide*

perfidí scismatici» mutatják; a keleti egyház tekintélye győzött a nyugati egyházen. Ezt az a körülmény segítette elő, hogy leginkább Dunántúlról szaporodék a lakosság.

Egy évvel azután, hogy a magyar krónika a «perfidus scismaticus» kifejezést leírta, tehát 1359-ben, a konstantinápolyi zsinat Sándor (*βοεβόδας πάσης Οὐγγροβλαχίας*) egész Ungrovlachia vajdájának kérésére Hyakinthust teszi metropolitává, a ki az egész Ungrovlachiában találkozó népek egyházi feje legyen, anagnostákat rendeljen, hypodiaconusokat, diaconusokat és presbytereket szenteljen föl, s azoktól a neki törvényesen járó jövedelmet szedje (*ἐπιλαβόμενός τε καὶ πάντων τῶν ὀθενδήποτε διαφερόντων ταύτη δικαίω*). Az új metropolitáság közvetlenül a konstantinápolyi patriárka alá helyeztetik. Magát a vajdát pedig inti a zsinat, hogy, a mint illik, engedelmes és hű legyen az apostoli egyházhoz, eltávoztatván magától minden idegen dogmát (*ἀποτρέπεσθαι τὰ ἔξφουλα καὶ ἀλλότρια δόγματα*), azaz távol tartván magát a nyugati egyháztól, s esküvel fogadja, hogy Hyakinthus halála után ismét a konstantinápolyi egyháztól kér új metropolitát.

1370-ben a zsinat Kritopulost Ungrovlachia némely részének avatja fel metropolitájává (*εἰς μητροπολίτην μέρους τῆς μητροπόλεως Οὐγγροβλαχίας*), a ki arra tesz fogadást, hogy alkalmatlanságot nem okoz Hyakinthusnak. Ez maga, betegeskedvén, kéri a patriárkát, hogy öccsét adja melléje, a ki Bödönnek püspöke. S ugyancsak 1370-ben Anthimust ki is nevezik metropolitának, minthogy időjártával Ungrovlachiában a nép nagyon elszaporodott, s egy metropolita nem képes annyi népnek szolgálni (*οὐκ ἔστιν εἰς μόνος ἀρχιερεὺς ἱκανὸς πρὸς το τοσοῦτον ἔθνος ὥστε δύνασαι πνευματικῶς αὐτοὺς ἐπισκέπτεσθαι καὶ διδάσκειν τὰ ψυχωφελῆ καὶ σωτήρια*). 1381 tájon, mint látni fogjuk, Maurovlachiának, azaz Moldovának, is metropolitája lőn, a kit 1394-ben felhatalmaz a patriárka, hogy Tirmovo-ban is (*εἰς το Τρίναβον*) gyakoroljon püspöki jogokat.¹⁶⁾

Az első ungrovlachiai metropolitának kinevezése után monostorok is támadnak. Szent Nikodemus Prilep-ből, mely közel van Ohridához, tehát szinte a Bolgár földről, érkezék Oláhországba 1350 tájban, s kezde monostorokat rendezni. A vodiczai 1360—72

¹⁶⁾ Acta Patriarchatus Constantinopolitani, I. 383. 532. 533. II. 223.

közt, a Kimpu-lungu és Tisména monostorok 1372—80 között, továbbá Kotména és KoZIA monostorok 1386—87-ben támadának. Nikodemus ötven évig igumeneskedék az oláh monostorokban; megfordula Zsigmond királynál is Budán, engedelmet kérvén monostorok alapítására. Zsigmond adományokat is ada Tisména monostornak 1418 és 1420-ban, természetesen szláv nyelven, a melyen írt Nikodemus is.

Jobban nem lehet a rumun egyháznak valóságos történelmi állapotját, mely egészen ellenkezik a képzelt történelemmel, lerajzolni, mint rajzolja Hasdeu azzal, a mit Nikodemusról mond: «A XIV. század elején, túl a Balkánon, Prilep városában, görög atyától és szerb anyától születik Nikodemus. Elhagyja szüleit, szerzetes csuhába öltözik s 1350 tájban Munteniába (Oláhországba) jő, a melyhez akkor Erdély egyéb határos részeivel együtt Hát-szegnek is egy darabja tartozik vala (?). Itt Priszlopon kis monostort szerezvén, leszáll Oltenia (a Szörénység) hegyeibe s sziklák és barlangok közt helyet keres, mely legalkalmasabb a szerzetes kietlen életre. A Zsil, Motru, Vodicza mellett egymásután épít czellákat, remete lakásokat, egyházakat, monostorokat, mígnem Tismenában állapodik meg. El lévén határozva, hogy itt egy minta-monostort állít, elútazik jobbra-balra, a Kárpátokon túlra és a Dunán túlra, kér és nyer bő segítséget a Bassaraboknál, Zsigmondnál Magyarországon, Lázárnál Szerbiában. Minden sikerül neki, s vagy ötven évig igumeneskedik saját alapításain. Meghal száz éves korában, 1410 után, s mint az evangelium apostola nemcsak a rumunok emlékezetében, hanem majdnem az egész orthodox egyházában él. De meg kell azt jegyezni, hogy nem a rumunok, ez a legkevésbbé bigot nép az egész világon, kanonizálták őtet, hanem már kész szentnek fogadták el a bolgároktól és szerbektől, a kik viszontag legszerelmesebbek a paradicsom dolgaiba. Aleppói Pál azt is bezéli, hogy 1650-ben egy palaeographiai kincset láta Tismenában, t. i. egy evangeliumot szláv nyelven, gyönyörű betűkkel írva, ezüsttel ékesítve, melyet sz. Nikodemus maga kezével írt volt Ungrovlachiában, s a melynek végén ez évszám 6912, azaz 1404 áll. Ezen becses autograph

¹⁷⁾ Mind ezeket a tényeket Hasdeu, *Istoria Crit.* I. 130—148-ból veszem.

máig lappang valahol Ausztria- vagy Oroszországban, mert az ellenséges seregekkel kapzsi archaeologok szoktak járni, tudományos zsákmányolás végett.»¹⁸⁾

Oláhországban nincsen egy helység is, mely valamely szent-ről neveztetnék; nincsen szent ereklye, egyet-kettőt kivéve, melyek szlávoktól erednek; nincsen nemzeti szent: de mindazt abból magyarázzák a rumun írók, hogy a rumun a legkevesbbé bigot nép a világon. Pedig valóban nem azért van az, hanem mert az oláh kereszténység nem az apostoli kortól fogva él itt, de sokkal később és szláv népek hierarchiája mellett került ide. Külömben az oláh csak olyan bigot, mint más nép a keleti egyházban, évenként 194 böjti napot s minden legapróbb külső szertartást szigorúan tart meg, ez lévén nála a vallás.

3. Valamint IV. Bélának 1247-ben a johannitáknak adott adománylevelében először találjuk meg az Olton innen Lythen vajdát és oláhjait, s az Olton túl Szeneszlausz vajdát és oláhjait: úgy II. Andrásnak 1222-ben kiadott oklevelében, a mely az 1213-belit megbővítvén, Erdélyben a kúnok felé néző (ultra sylvas versus Cumaniam) puszta és lakatlan (deserta et inhabitata) Borza, Burza földet a német keresztúraknak (fratres Crucigeri Hospitales S. Mariae in Ierusalem de domo Teutonicorum) engedi oda, először találjuk megemlítve az erdélyi oláhokat is, mint itt-ott feltűnedezőket. Az adománylevel többi közt jogot ad a keresztúraknak, hogy bárhol Erdélyben sóaknákat nyithassanak s a kivágott sót hat hajón az Olton, ugyanannyin a Maroson vihessék ki, visszafelé pedig azon tizenkét hajón mindenféle portékát hozhassanak be, s hogy sem ők, sem embereik nem tartoznak vámot fizetni, akár a székelyek, akár az oláhok földjén (per terram Siculorum aut per terram Blacorum) mennek keresztül. András király ez alkalommal Cruceburgot is, melyet a vitézek építettek volt, meghagyá nekik. — Honorius pápa ezt az adományt megerősítvén, a Cruceburg (itt Cuteburg) tartozóságát a *blakokig* (ad terminos Blacorum, a kiket alább valachoknak nevez), terjedőnek mondja.

Ugyancsak II. András, az erdélyi németek (hospites Teutonici Ultrasilvani) kiváltságait 1224-ben megújítván, ezt mondja :

¹⁸⁾ Hasdeu, Istoria Crit. I. 130—148.

«Azonkívül adtuk nekik a *blakok és besenyők erdejét és vizeit*, hogy együttesen használják a blakokkal és besenyőkkel.»

A német kereszturak mind tovább terjeszkedvén, Kúnországban jelesen a Boza vize mentiben, egy új, kún, püspökséget is enged felállítani a pápa. A püspökség *kún* nevét (episcopus Cumanorum) nem szeretik vala a székelyek, azért oktatja őket 1228-ban Theodorik püspök, ne akadjanak fenn a néven. «Ha Krisztus egyházában farkas és bárány élhetnek egymás mellett: miért nem lehetnének együtt székelyek, kúnok, oláhok is?»¹⁹⁾ Ebből is azt vehetjük ki, hogy az oláhok, a hol katolikusok között laktak, a római egyházhoz tartozának. Beljebb, a Kúnországban gyülekezők, a kikre addiglan nem hathatott volt a római egyház, természet szerint, a magok hitében maradának. Ezt olvassuk ki IX. Gergelynek 1234-ben kiadott okleveléből, a melyben a pápa írja: «A mint hallottuk, a kúnok püspökségében vannak lakosok, a kik magokat oláhoknak nevezik, s ámbár névszerint keresztyének, mégis külön szertartásokat követnek, s olyanokat tesznek, mik a keresztyénséggel ellenkeznek. Megvetik a római egyházat, s a szentségeket nem kún püspökünktől fogadják el, a ki ott a megyés püspök, hanem görög szertartásu álpüspökökhöz fordulnak; sőt Magyarországból is magyarok, németek és más igazhitűek, az oláhok közt való tartózkodás kedviért, hozzájok csatlakoznak, s mintha velök egy népet tennének, az ő egyházi szentségeiket fogadják el. Azért meghagyjuk a kún püspöknek, hogy rendeljen nekik oláh nemzetbeli helyettest (vicarius), a kit arra alkalmasnak vél, hogy ürügyök ne legyen schismás püspökökhöz folyamodni. Minthogy pedig, így szól a pápa a királyhoz, Te mint katolikus fejedelem esküvel is kötelezted magadat arra, hogy az engedetleneket a római egyházba hajtod: tehát kényszerítsd az oláhokat azon püspök elfogadására, a kit az egyház rendel nekik.»²⁰⁾ A pápai levél arra nézve tanulságos, mikép kezdének már akkor is eloláhosodni magyarok, németek és más igazhitűek, kik csak szláv nyelvűek vagy székelyek is lehettek. Arra nézve pedig, hogy a XIII. században lehetséges vala-e Gyula-Fejérváratt

¹⁹⁾ Mind az «Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens»-ben Wien, 1857. található.

²⁰⁾ Katona. Historica Crit. V. 706 stb.

egy, úgynevezett schismatikus püspöknek vagy épen metropolitának léte az erdélyi római katolikus püspök mellett, igen erősen tagadó bizonyosság.

De hogy olyan görög püspök 1234 előtt se Magyarországon, se Erdélyben nem volt, mindamellet, hogy görög hitűek valának itt-ott, döntőleg bizonyítja a következő tény. Imre király látván, hogy a görög szerzetesek némely egyházai, a latin püspökök gondatlansága, vagy a szerzetesek feslettsége miatt hanyatlanak, megkéré a pápát, hogy ezek közül egyet püspökké tegyen, a ki közvetlenül a pápa alatt álljon. III. Innocentius hajlandó lévén a király kérésének teljesítésére, felszólítja 1204-ben a nagyváradi püspököt és a bakonbéli apátot, vizsgálják meg szorgalmasan az illető egyházakat, ha vajjon magok a görög szerzetesek által lehetne-e a monostorokat reformálni, vagy a megyés püspökök beleegyezésével azon szerzetesek közül püspököt nevezni ki, a ki közvetlenül a pápa alá tartoznék? s küldjenek neki arról kimerítő tudósítást. Addig is minden gonddal azok javítására törekedjenek.²¹⁾ A király kérése és a pápa hajlandósága nem valósult meg, bármi oknál fogva is; legvalószínűen azért nem, mert azon görög vallásuak nagyon széjjel laknak vala, mit a helynevek is mutatnak, a melyekben az *orosz* szó van, mind Magyarországon, mind Erdélyben. Például említem Erdélyből: Maros-Oroszfalut, Orosz-Idéset, Oroszfáját, Oroszmezőt, Oroszhegyet, Görgény-Oroszt, németül Reussischdorf stb. Nincs is kétség abban, hogy az első árpádi királyok idejében a görögvallásuak szlávok, leginkább oroszok valának, a kik azomban a római megyés püspökök alatt állottak.

Keriatovics Tódor, mint tudjuk, 1360-ban Munkács mellett a Sz. Miklósra nevezett monostort alapítá, melynek neve Munkács-monostora Mátyás király 1458-dik oklevelében, a melyben ki van mondva, hogy «*hujusmodi plebania more praedecessorum nostrorum regum Hungariae ad nostram collationem pertinere dignocitur.*» Tehát Munkácsen sem vala 1458-ban görög püspök.

A «*Notitiae Graecorum episcopatum*»-ban van egy lajstrom, mely méltóság szerinti sorban számlálja elő az összes görög metropolitákat (*περι τάξεως τοῦ θρόνου τῶν μητροπολιτῶν*), s melynek

²¹⁾ Pray. Specimen Hierarchiae Hungariae. 1776. I. 372. 373.

végén ezeket találjuk: «Utóbb Ungrovlachiában is két metropolita lett. Az egyik a nikomediainak helyére jutván (Nikomédiát a törökök 1326-ban föglalták el) exarchusnak neveztetik s egész Ungrovlachiának és a plagenák metropolitája; a másik Ungrovlachia egy részének metropolitája s az amasiainak helyén van. A mi napjainkban Bödönnek is lön metropolitája, és egy másik Maurovlachiában (Moldovában), valamint Halicsban, mely azelőtt Kis-Oroszországnak része volt.»²²⁾ A mint valamely tartomány politikai önállóságra jut, azonnal metropolitát kér; így Sracimir vagy Strancimir János is 1381-ben kére metropolitát Bödönbe, mert akkor a részekre oszló Bulgária Bödönben is fejedelmet kapott volt.²³⁾ A méltóság szerinti lajstroma a görög metropolitáknak tehát 1381 tájon készült; s ekkor erdélyi metropolita nem volt, mert azt a lajstrom nem említi. — Erdélyi metropolitát nem képzelhetünk 1234 tájon, s nem találunk ilyet 1381 tájon sem.

1391-ben Antonius, konstantinápolyi patriárka elbeszéli, hogy Balitza vajda és Dragos (Νοράγος) édes testvérek (αδελφοί) a Sz.-Mihály nevű örökös monostort birják Máramarosban (ἐξουσι μοναστήριον ἀπό γονιζότητος περὶ τὸν τόπον τοῦ Μαρομόρεσο); hogy Dragos Konstantinápolyba jöven, azt a patriárkának ajánlotta fel, miszerint a monostor mától fogva a patriárka felügyeletét és oltalmát élvezze (ἀπολαύη τῆς πατριαρχικῆς ἐπισκέψεως καὶ δεφενδύσεως). A patriárka a felajánlást elfogadván, Pachomiust nevezi ki igumennek és exarchusnak (ἐξαρχος) a monostorhoz tartozó helyeken, melyek következők: Szilágy τὸ Σελατζιον, Erdőd τὸ Αρτοούντιν, Ugocsa τὸ Ὀγγουτζα, Bereg τὸ Ἰουμπερέκιν (= Ungbereg?), Csicsó το Ἰζιτζόβιν, Bálvánecz το Παλβανέτζιν (= Bálványos?), Bisztra ἡ Πίστρα. Az igumen (apát) exarchusnak joga legyen az előszámlált helyeken találkozó népet és papokat inteni, oktatni, az egyházas perekben ítéletet mondani, s az épülő egyházakat a patriárkai kereszttel felszentelni (καθιεροῦν ἐπὶ σταυροπήριω πατριαρχικῶ). Ha az igumen meg talál halni, Balitza vajda és Dragos testvérek, a szerzetesek tanácsával, új igument nevez-

²²⁾ Historiae Byzantinae. XI. kötet. Velence 1729-ben. A 351. lapon

²³⁾ Acta Patriarchatus Const. II. 58. lapján, a hol βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων, χῆρ Ἰωάννης ὁ Σταντζιμηρόδης-nak neveztetik. V. ö. Jireček, Gesch. d. Bulgaren, 324. lapján.

hetnek ki, s az is mint patriárkai igumen fog tisztelkedni.²⁴⁾ — Ime a legelső görög egyházbeli méltóság, melyet eddig találunk, s az is magyarországi és erdélyi ruténeket illet. Egyébiránt ne akadjunk fel a *vajda* szón, hogy miféle vajda lehete 1391 tájon Máramarosban; czigány vajda is volt. Azt is látjuk, hogy akkor a rutének és oláhok, ha és hol találkoztak, nem nagyon különböznek vala egymástól, az isteni tisztelet és a szentségek kiszolgáltatása szláv nyelven folyván ezeknél is, azoknál is. Püspökről, különösen erdélyi oláh püspökről, még nincsen szó.

Csehországból Huss tanítása nemcsak Magyarországba, hanem még Moldovába is elhatott. Eugenius pápa tehát «Jacobum de Marchia», «inquisitorem haereticae pravitatis»²⁵⁾ nevezé ki «in partibus Bosnae, Rasiae et Valachiae.» «Georgius Episcopus Transilvaniensis», az ismeretes Lépes György, a király mellett lévén elfoglalva, 1436-ban azt írta: «Ex fide dignorum accepimus relatu, quidam perniciosi haeretica Hussitarum pravitate de Moldaviae et aliis partibus, tanquam oves morbidae non solum praenotatos districtus sed etiam istas partes Transilvaniae, proh dolor! subingressi quam plures gregis nostri utriusque sexus homines inficiendo corruerunt et eorum doctrinam pestiferam, tanquam venenum mortiferum, latius diffuderunt.» Azért kéri Jacobus de Marchia-t, menne Erdélybe «pro extinctione praedictae

²⁴⁾ Acta Patriarchatus Const. II, 156. — *σταυροπήγιον*-t így magyarázza Dufresre (Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis), hogy «jus quod Patriarchae competebat in quacunq[ue] dioecesi episcopali ecclesiam dedicandi et consecrandi, defixa in ea, quam in hunc finem mittebat, lignea cruce, in concha retro altare, cum inscriptione continente annum et diem aliosque characteres temporis defixae in loco crucis». Ez által ez az egyház nem a püspök, hanem közvetlenül e pátriárka alá tartozóvá lett. Ez az «exemptio ab ordinario *σταυροπήγιον πατριαρχικόν*-nak nevezetik. A «monasteria patriarchica» tehát hasonlóképen ki valának véve az illető püspök hatósága alól, közvetlenül a pátriárkától függvén; s azoknak igumenje *exarchus* nevet viselt. Ilyen pátriárkás monostorrá lón 1391-ben a Máramarosban levő Sz.-Mihály nevű is, annál is inkább, mert akkor még görög püspök Felső-Magyarországon sem vala még, mint látjuk.

²⁵⁾ «Jacobus de Marchia a sede apostolica et sacro concilio Basileensi in Bosnae, Rasiae et Valachiae partibus pro maledictae sectae et haeresis pestiferae eradicatione legatus et nuncius specialis».

sectae pestiferae.» A nagyváradai püspök meg is dicséri Jacobust, hogy «plurimos ipsa haeretica pravitate infectos per interitum supplicii réprobavit condemnatos.» A kalocsai káptalan is bizonyosságot teszen Jacobusnak sikeres működéséről, sőt azt is állítja, hogy ha az inquisitor a kalocsai megyébe nem jött volna, az eretnekek «jam ad arma se promptuabant atque pontifices cum clero miserabiliter neci tradere conabantur», mint Csehországban tették volt. — Ugyanazon 1436-dik évben Eugenius írja az esztergami érseknek, hogy a nagyszzebeni decanatus «in finibus paganorum, schismaticorum et turcorum» van, s vagy hatvan egyházból áll, a melyeknek lelkészei egy dékánt válasszanak magok közül.²⁶⁾ Mindezen levelekből semmi nyoma sem tetszik ki görög egyházbeli püspöknek, se a nagyváradai, se az erdélyi egyházmegyében. Azt kell hát gondolnunk, hogy 1436-ban nem volt még ilyen. S ezt a következő két oklevél bizonyossá is teszi.

1469-ben Pongrácz János, erdélyi vajda a nagyszzebeni tanácsnak és bírónak megírja, hogy a galicziai vagy halicsi püspök Makarius «super presbyteros wolachales certam suam taxam et proventus suos exigere habet.» Meghagyja tehát a városi előjáráságnak, hogy nemcsak ne akadályozza a püspököt ama jövedelmének fölszedésében, hanem még segítségül is legyen neki, «eidem omni vestro auxilio adesse debeatis.» (Ex castro nostro Dyod, tertio die festi nativitatis Virginis gloriosae. A. D. 1469.)²⁷⁾

1479-ben Mátyás király, a nándorfejérvári metropolita Jovanychik kérésére a Máramaros megyében lakó «valachos presbyteros fidei graecam tenentes, . . . praefatoque metropolitano subjectos» fölmenti bizonyos adótól.²⁸⁾ Ezen utóbbi oklevél világosan értesít arról, hogy 1479-ben nem volt oláh püspök Erdélyben, mert ennek léte miatt a máramarosi oláh papok nem tartozhattak volna a nándorfejérvári metropolita alá; az előbbi oklevél pedig a halicsi görög püspök alatt levőknek mutatja a százszok földjén lakó oláhokat.

²⁶⁾ Fejér, Codex Xiplom. X. 7. 794, 808, 809. etc.

²⁷⁾ Eder: Advers. III. 1148. Tab. Nat. Sax. N. 315. — Fabricius Károly szivességéből vettem.

²⁸⁾ Joh. Hintz, Geschichte des Bisthums d. grich. u. u. Glaubensgenossen in Siebenbürgen, Hermanstadt, 1850. et. 63. 64. lap.

II. Ulászlónak következő három oklevele azért nevezetes, hogy munkácsi rutén püspököt és erdélyi érseket említ legelőször, mi a máramarosi Sz.-Mihály nevű görög hitű monostor miatt történik. Ugyanis 1491-ben Ulászló előtt «Joannes episcopus Ruthenorum in claustro beati Michaelis Archangeli in Maromarus ritu Graecorum fundato» elpanaszolja, hogy legtöbb rutén pap és a görög hitű parasztok nem akarják a neki és egyházának régi szokásból kijáró jövedelmet visszaadni. A király megparancsolja tehát, hogy a «praenominati Rutheni presbyteri et coloni graecam fidem, ut praefertur, tenentes» a tartozó jövedelmet szolgáltatassák be a püspöknek. De három év múlva, t. i. 1494-ben, a monostornak perjelje Hilarius, a konstantinápolyi patriárkának 1391-ben kiadott görög oklevelét egy latin fordítással adja be a királynak megerősítés végett, a melylyel bebizonyítja, hogy a monostori jövedelem nem illeti meg János püspököt. — A latin fordításban a monostorhoz tartozó helyek így vannak előadva: Szilágyság, Meggyesalja, Ugocea, Berzava, Csicsó, Bolvános (Boloanus), Almazigy, tehát a közlött eredetitől különbözően; továbbá Dragos Dragmesternek van nevezve. — A király megerősíti az oklevelet pro «fratre Hilario suisque successoribus universis», hozzá tevén: «ita tamen, quod ipse frater Hilarius Prior et sui successores *Episcopo de Munkács sui ordinis reverentia, Archiepiscopo de Transsilvania modernis et futuris, velut superioribus suis, debitam subjectionem et obedientiam praestare debeant et teneantur.*» Úgy láttuk, hogy 1458-ban nem volt még munkácsi püspök: most 1491-ben Jánost találjuk munkácsi püspöknek. A változás tehát az időközben történt. De a munkácsi püspök, János, ezután is követeli a monostor jövedelmeit; a király azért mind ötöt, mind a perjelt maga elé idézi «ut inter ipsos super ipso negotio iudicium faceremus.» A püspök nem jelenvén meg, a király 1498-ban meghagyja Máramarosmegye fő- és alispánjának, meg szolgabiráinak, ne engedjék meg, hogy a püspök a monostor ogaít megszorítsa, míg a király nem határozand az ügyben.²⁹⁾

A közlött kútfők világosan mutatják, hogy 1479-ig oláh püspökről, annál kevesebbé oláh érsekről Erdélyben, sehol nincsen nyom. Egy rutén püspök tűnik először fel, a munkácsi, a ki a

²⁹⁾ Hintz. Geschichte d. Bisthums d. griech. r. Un. pag. 65—60.

Sz.-Mihályi monostort is hatósága alá kívánja vonni : de se rutén, se oláh *erdélyi* püspököt nem találunk sehol. Jegyëzzük meg egyúttal, hogy Máramarosban 1480 tájon az oroszok és oláhok egyházilag is elváltak már egymástól. A Sz.-Mihályi monostorhoz való tartozóság leginkább rutén, s arra jogot igényel az új munkácsi püspök, lehet azért is, hogy akkor a konstantinápolyi patriárkától könnyü volt elvonni az addiglan neki járt jövedelmet, melyet az igumen magának tart vala meg. A máramarosi és szomszéd erdélyi oroszokat tehát a munkácsi püspök vonja magához. Ellenben a máramarosi oláh papoktól a nándorfejérvári, vagy görög (nem erdélyi) belgrádi metropolita szedé a jövedelmet. A munkácsi püspök és nándorfejérvári metropolita tehát némileg érintkeznek; a kettő között pedig erdélyi oláh püspöknek vagy épen metropolitának nincsen helye. Azt vélem annálfogva, hogy az 1494-ki oklevél az «*Archiepiscopo de Transilvania*» szókkal nem egy valósággal Erdélyben, hanem ezen kívül székelő, de Erdélyben is ható vagy jogot gyakorló érseket fejez ki. Külömben inkább gyanúsna mintsem tényeket bizonyítónak látszanék emez elnevezés : «*Archiepiscopo de Transsilvania*». Tudniillik ezen okleveleket az erdélyi káptalan 1721-ben írta által és adta ki «*pater Georgius Reigai Societatis Jesu Valachorum graeci ritus in Transilvania unitorum*»-nak kértére; tévedés akaratlanul is lehetséges vala. De ha fel is tesszük, hogy az átírás híven közli az eredetit, az nem bizonyíthat valamennyi oklevél ellen. Az idézett «*Skurta istorie a kredincei Romanilor*» (a 43. lapon) úgy érti ugyan a «*Notitiae Graecorum Episcopatum*»-ból közlött helyet, mely szerint két metropolita volt Ungrovlachiában, hogy az egyik, t. i. a nikomediai helyén való, az egész Ungrovlachiának és a plagenák metropolitája, a bukaresti vagy az oláhországi; a másik pedig, a ki Ungrovlachia egy részének metropolitája, s az amaseniai helyén való, az erdélyi Belgrádon vagy Gyula-Fejérváron volt metropolita (kare au fost mitropolit in Belgradul Ardealului). De «*Ungrovlachia egy részén*» soha senki sem értette Erdélyt, kivéve rumun írókat (Pap Szilágyi, és legújabbán Hasdeu). Végre számba kell venni a keleti egyházbeliek szokását is. Metropolitát csak abba a tartományba vagy országba rendelt a konstantinápolyi patriárka, a mely politikai önállásra vergődött; ez Erdélyben csak a mohácsi ütközet után történt, s ha a konstantinápolyi

patriárka valaha metropolitát nevezett volna ki Erdély számára, az már a török szultán védsége alatt történt volna; de erről oklevelet nem ismerek. S ha volna is valahol ilyen, az is tehát azt bizonyítaná, hogy Erdélyben 1500-ig nem volt oláh metropolita. De még oláh püspököt sem találunk egész addig: jöllehet görög monostorok lehettek, voltak is, mint Hátszegzen a Priszlopi, a melyek igumenjei a papi felszentelést is gyakorolták, tehát vladikai hivatalt is viseltek, — vladika lévén az oláh püspöknek szláv neve.

III. A magyar nyelv tanúsága. Sinkaitól fogva Hasdeuig minden rumun írónak egyező véleménye az, hogy a rumunok a rómaiak ideje óta mint igenes és vegyületlen utódjaik, szakadatlanul laknak Dákiában: ámde ama véleményt a történelmileg ismeretes egyházi tények és viszonyok nem igazolják, mint láttuk. Mit szól ahhoz a magyar nyelv?

Ha a rumun írók egyező véleménye állana, Magyar- és Erdélyország ethnographiai képe a magyarok bejövetelekor okvetlenül az lett volna: *Tiszán innen a legnyugatiabb határig szláv lakosság, Tiszán túl pedig Erdélynek legkeletibb határáig rumun lakosság.* A szlávokon uralkodik vala Szvatopluk; a rumunokon «terrae Ultrasilvanæ Gelou, quidam Blacus, dominium tenebat» olvashatni Anonymusunknál. De Szvatoplukot ismerik az egykorú nyugati latin írók, ismerik a magyar krónikák, ismeri a mindegyiknél tudósabb Constantinus Porphyrogenitus: Gelout, ellemben nem ismerik sem az egykorú latin írók, se a magyar krónikák (az egy Anonymust kivéve), se Constantinus Porphyrogenitus. Tegyük fel azonban, hogy Sinkaitól fogva Hasdeuig minden rumun írónak egyező véleménye meg a mi Anonymusunk fejezik ki a történelmi valóságot; ellemben a többi magyar krónikák, meg a nyugati latin egykorú írók s a mindnyájoknál többet tudó Constantinus Porphyrogenitus nem fejezik ki azt: országunk ethnographiai képe 900 tájon igazán Tiszántúl a legkeletiebb erdélyi határig *rumun*, Tiszán innen a legnyugatiabb határig *szláv lakosságot* mutatott volna. S ezt az ethnographiai képet visszatükrözné a mostani magyar nyelv, még pedig okvetlenül.

Minden új megszálló nép, mely vallásával nem szigetelődik el, s a vallásában felsőbb műveltséget nem bír, óhatatlanul összekeverődik azon néppel vagy népekkel, a melyekre mintegy reá-

száll, s a melyeken uralkodni kezd. Az összekeverődés vagy teljes nyelvváltozást okoz, vagy legalább a megszálló és vezérkedő nép nyelvén látható nyomokat hágy. A nyelvváltozás sűrűbb lakosságot tesz fel, a mely az új megszállót lassankint magába olvasztja; a kevesebb sűrű lakosság, habár nem miveltebb is az új megszállónál, mégis ennek sok kifejezést kölcsönöz. A magyar, a Kárpátok övezte területen megszállván, kijelentett vallással nem szigetelődik vala el, mint a török a Mohammed vallásával, az előtalált népségektől. A pogány népek, ha hódítók is, mindenütt a meghódított népekbe olvadtak belé, mint a frankok Galliában; a normannok Galliában, Britanniában, Siciliában; a gótok Itáliában és Hispániában, a lombardok is Itáliában; így olvadtak a rosok a Deneper szlávjai s a bolgárok a balkáni félsziget szlávjai közé. A magyar pogány nép nem olvadt belé az előtalált szláv népbe, pedig ez, legalább részben, keresztyén volt. De a magyar nyelven nagyon is megláthatók ám a szláv népek nyomai, t. i. az igen számos szláv kifejezések, a melyeket a magyar nyelv felvett magába. Meddig terjed a szláv kifejezésekkel elárasztott magyar nyelv? vajjon csak a Tiszáig? Dehogy csak a Tiszáig; terjed a szlávos magyar nyelv Erdélyországnak legkeletiebb határáig, sőt még azon is túlra, mert a csángó magyar nyelv is olyan, mint a többi magyaroké. Hogyan lett az? Tehát a magyar összekeverődött ugyan a tiszáninzeni és dunamelléki szláv néppel: de a tiszántúli és erdélyi rumunnal nem keverődött volna össze? Mi tartóztathatta vissza a rumuntól, a ki (a rumun írók egyező tanúsága szerint) római-keresztyén míveltséggel is bírt? Az újabb időben még a reformált vallás, melyet a magyarsággal mintegy összeforrottnak hiszünk, sem óvja meg a magyart Hunyadmegyében az eloláhosodástól. Azt olvasom Marienburgnál³⁰⁾ *Al-Pestesről, hunyadmegyei faluról: «Al-Pestes magyar-oláh falu, a Turacsalád birtoka. Ennek lakossága magyar volt, de annyira eloláhosodott lassankint, hogy nem tudnak többé magyarul. Megtartották ugyan a reformált vallást, csakhogy kálvinista papjok oláhuúl kénytelen nekik prédikálni.»* Hogyan lehetne csak képzelní is, hogy a pogány magyar nem keverődött volna össze a rumunnal, ha elő-

³⁰⁾ Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Von Lucas Jos. Marienburg. Zweyter Band. Hermanstadt 1813. A 37. lapon.

találja! Az épen most megjelent «Hunyadi-Album», a mely a hunyadmegyei «vissza-magyarosodást» akarja előmozdítani, nem tud semmit arról, hogy a magyarság nem volna hajlandó a rumun nyelv befogadására, sőt ellenkezőleg nagyon felti a teljes belevesztéstől.³¹⁾ Hihető-e, hogy a magyar a X., XI., XII. századok folytában, az előtalálkozó szláv népektől legnagyobb készséggel fogadván el szláv szókat, csak a rumuntól, mely állítólag nemesak mívelt, hanem országot is képez vala, nem akart volna hasonlóképen szókat és kifejezéseket elfogadni, minélfogva a tiszántúli és erdélyi magyar nyelv azon arányban oláhossá vált volna, a mi arányban a Tiszán innen és a Duna mellékén szlávós lett? Bizony nem hihető az! Minthogy tehát a tiszántúli és erdélyi magyar nyelvet ugyanazon szláv szókkal bővelkedőnek találjuk, a melyekkel a Tiszán inneni és dunamelléki magyar nyelv bír; mint-hogy, egy szóval, Soprony- és Pozsonytól fogva egész az erdélyi keleti határokig s még azokon túl is a magyar nyelv azonos az idegen (szláv) szókra nézve: azt a nevezetes tüneményt abból kell, mert csakis abból lehet, kimagyarázni, hogy a magyar nép az első három század alatt mind a Duna mellékén és Tiszán innen, mind Tiszán túl és Erdélyben szláv népségre talált, s azért csak ennek nyelvéből vehetett fel szókat. A magyar nyelvnek eme döntő tanúsága meggyőzőleg bizonyítja, hogy Tiszán túl és Erdélyben a X., XI. és XII. századokban olyan rumun lakosság, mely számával felülmúlta volna a szlávot, nem vala, annál kevesebb olyan, mely államot is képezhetett volna.

S a magyar nyelvnek eme döntő bizonyosságával a folyó- és helynevek szlávossága egyez meg Tiszántúl és Erdélyben. Ezen folyó- és helynevek azért is tanúságosak, mert világosan hirdetik,

³¹⁾ Hunyadi-Album. Szerkesztették Szabó Endre és Szathmáry György. Budapest, 1878. — «Az összes tiszta bevétel a dévai állami reáltanoda segélyző egyesület alaptőkéjének gyarapítására fordítatik.» Igen sajnálom részemről, hogy a Hunyadi-Album oly kevésbé ismerteti Hunyadmegyét, még abban a tekintetben is, a mely végett kiadták. *Bár a Réthi Lajos cikke nem tizenkét, hanem legalább szüztizenkét lapot töltene be!* A közlöttem adatot se megczáfolva, se igazolva nem találom benne, csak annyi van mondva a 14. lapon: «410 falu közül csakis egyetlen egyben túlnyomó a magyar beszéd. Ez Lózsád. Haróban, Bácsiban, Hosdátan, *Alpestesen*, Körösbányán, Rákosdon részben magyarul beszélnek.»

hogy a rumun lakosságot a szláv előzte meg. Ugyanis a később érkező rumunok az ottlévő szlávok közé vegyülvén — a kiket azután, mind jobban-jobban elszaporodván, magokba is olvasztának — természetesen a szláv elnevezéseket tartották meg. Így p. o. Gyula-Fejérvár a rumunoknál is *Belgrad*; Várhely, a híres Ulpia Traiana vagy Sarmizegetusa, náluk is *Gredistye*; a Küküllő folyó *Ternava*, *Tirnava*; a Fekete-Úgy náluk is *Cserna-Voda*; stb. Ha a rumunok ős lakosai volnának Erdélynek, lehetetlen lett volna p. o. az Ulpia Traiana-t Gredistyére elbármálniok. A «Hunyadi-Album» is, mely az itt említett ethnographiai történetről nem is álmodik, a 15. lapon «feltűnőnek találja, hogy mily sok kétségtelen magyar községnév van Hunyadmegyében; hogy a tiszta oláh községnevek száma nem nagy, sokkal több a szlávos hangzásu, mint: Burzsuk, Briznik, Baczalár, Dobra, Brád, Zám stb.» Hozzá vethetjük még következő szláv helyneveket: Banicza, Baszarabsza, Bradaczel, Brazova, Branyicska, Bukova, Cserna, Dobrocz, Dumbravicza, (a sokszor említett) Gredistye, Glod, Klopotiva, Krivadia, Magura, Osztro, Pestyere, Prihogyest, Szirb, Szereka, Sztregonya, Sztretye, Ternava, Tirnova, Tirnavicza, Tomnatek, Toplicza stb. A Hunyadmegye községneveiből is tehát azt az ethnographiai történetet vonhatni ki, hogy a magyarok érkezete előtt szláv volt a lakossága, a mely között és mellett a magyarság nagy helyet szorít vala magának; később érkezének a rumunok, a kik előbb a szlávokat emésztették föl, a mult és folyó században pedig a magyarokat is kezdék emészteni. Most a megyének 250 ezer lakosa közt, úgymond a «Hunyadi-Album», *alig van 11—12 ezer magyar, s ennek is csak a fele beszél magyarul*; — a többi mind oláh, a kis németsegen meg a zsidókon kívül.

Hasdeu ³²⁾ a szláv folyó- és helynevek létét a rumunok lakta földeken úgy gondolja megfejtetni, hogy azt mondja: «A szlávok hatása a rumun nyelvre kiváltképen műveltségi. Az a IX. század után a *czirillismussal* (azaz a Dunántúli bolgárok elke-resztyénesedése után felkapott bolgár-szláv egyházi irodalommal, és szláv isteni tisztelettel) kezdődvén, beszivárga a nép és a topographia nyelvébe is, mert a hivatalos használat, a liturgia és

³²⁾ Istoria Crit. I. 305 stb. lapj.

a divat nyolczszáz év folytaig támogatja vala egész 1700-ig.» De annak sehol sem találjuk példáját, hogy a műveltségi nyelv a folyó- és helynevekre hasson, vagyis a megvolt neveket elváltoztatta volna. Erdélyben a Maros, Olt, Szamos stb. folyónevek megvoltak a rómaiak előtt, s azok maradtak a rómaiak alatt és után is; a rómaiak meghagyták a dák helységneveket is. Az új telepítéseket, természetesen, új nevekkal hozák be; a régi telepítéseket is, ha új joggal felruházták, új nevekkal látták el, p. o. Sarmisegetusa lőn «Ulpia Traiana»: de általában új gyarmatosítás nélkül a régi helynevek nem változnak el. Magyar- és Erdélyországon a latin hivatalos és liturgiai nyelv egy helynevet sem teremtett, hanem meghagyta, a mint volt, legfeljebb eldeákizálta a szók végét. Hogyan teremthetett volna a czirillismus új szláv neveket Erdélyben, a hol az soha politikailag és egyházilag nem divatozott? mert az erdélyi rumunok liturgiájának hatását a folyó- és helynevekre egész a reformatióig sehol sem láthatni. Az oláh hely- és helynevek mind újabb keletűek.

Mindamellett hogy a magyar nyelv egész terjedésében ugyanazon szláv szókat találjuk: vannak abban oláh szók is, a melyekből hasonlóképen tanúságot vonhatni ki. Először ezen oláh vagy rumun szók nem mindenütt ismeretesek a magyar nyelv terén, hanem csak az oláhos vidékeken; azután nem ismeretesek általában az irodalmi nyelvben, a régi nyelvemlékekben épen nem találjuk, még a Moldovában 1466-ban készült «Tatrosi Codex»-ben sem, mi világosan azt bizonyítja, hogy újabbkori jövevények; harmadszor ezen jövevény rumun szók nem fejeznek ki állami vagy egyházi fogalmakat, nagy része marhatartó életet tüntet elő. Ezen tanúsága is a jövevény rumun szóknak ellenkezik a rumun írók véleményével. Edelspacher Antal,³⁸⁾ ki nagy szorgalommal gyűjtögette a magyar nyelvbe bejutott rumun szókat, mindössze csak 124-et talált, a melyekhez vagy 15 családnév járul a székely nyelvben, s egynéhány állatnév, mint *dregán, blezój, gribej, bozlán, dojbán*. A családnévek pedig: *Álbu, Borbát, Barducz, Baricz, Csobot, Mircse, Orbók, Bottyán, Boszorát, Csortán* stb. Lássunk némelyeket a rumun szókból is: *berbe,*

³⁸⁾ Edelspacher Antal. A rumun elemek a magyar nyelvben. Nyelvt. Közlemények XII. köt. 87. stb. lapj. (1875.)

berbecs herélt kos, *bolán* moldvai fajbéli butaszarvu ökör, *burdó* nagyobb tömlő, *czap, czáp* kecskebak (szlávban is), *czinczár* vékonyszáru (rum. szúnyog),³⁴⁾ *csercse* apró barmok állán vagy nyakán lefüggő húsdarab, *csobán* juhász, *hodály* juh-akol, *kirlán* éves bárány, *kolna* hajlék, *kozsók* bunda, *kurka* pulyka, *málé* kukoriczalisztból való sütemény, *meringya* útra való, *merendél* beta-risznyáz, *pakular* pásztor, *szemunczia* vetőmag, *urda* fejrő túró stb., *kurucza* vasalatlan koci, *kuszkura* apa- vagy anyatárs (rum. cuscru = consocer), *kópé* pajkos gyermek (rum. copil), *mósuly* apó (rum. moš = ősz, moš-ul az ősz), *murga* pej (Murgu családnév), *nánás* násznagy, házasságszerző, *nepótya* leányunoka (rum. nepota = nepos), *nérávás* ravasz, szláv szó, de magyaros alakkal, *nerod* bolond, ez is szláv, *nutta* menyegző, *nyegra* barna, *nyírásza* menyasszony, *nyirely* vőlegény, *szuráta* drusza stb. *beszpurkál* bepiszkol (rum. spurc), *debondál* reávesz, reábeszél, *debonda* vágyon (rum. dobanda nyereség), *dreptál* perlekedik (rum. drept = directus), *entynál* bólint (rum. inchina, inclina), *feloprílni* feltiltani (rum. opri, tiltani), *szkepál* szabadít (rum. scapa, olasz. scapitare, francz. échaper), *szokotál* számba vesz (rum. socoti, meggondolni) stb.

Van szláv szó, mely egyenesen jutott a magyar nyelvbe, s azután a rumun nyelv útján megint előkerült, de oláhosan, p. o. a *marha* szó, mely hajdan általában jószágot jelentett volt, most meg lábas jószágot tesz. Az a rumun nyelvben *marfa* alakban van meg s jelent portékát; ebben az alakban erdélyi Tatrangon podgyászt, mállhat teszen. — Még két szót hozok fel, a melyeket Edelspacher nem említ meg.

Kaláka Párizpápaiban «auxilium spontaneum». Egy erdélyi halottas prédikáció 1733-ból ezt mondja: «Nem hiszem, hogy egy nemzetben is volna annyi mese és szófia-beszéd a *tündérországról*, mint a magyarok között. Erről beszélnek a leányok a

³⁴⁾ A makedo-oláhokat is *czinczaroknak* nevezik, mi azonban nem ettől a szótól eredő ragadványnév, hanem attól való, hogy azok a *cs* hangot *cz*-nek ejtik, tehát a *csine?* ki? szó nálók *czine*-nek hangzik. Alkalmasint a magyar *tót* szó, mely szlávot jelent, a *to-to* ejtéstől származik, melyet a szláv nyelvet nem értő leggyakrabban hall s a szláv ember leggyakrabban ejt, mikor szlávul nem értővel beszél.

fonóban, a *kalákában*»³⁵⁾. — A N. Sz. magyarázata szerint, így nevezik a székelyek azt a munkát, melyet többen összeállva végeznek; *kalákában szántani, gyűjteni* stb. — Én a rumun *claca* szónak nézem. A Budai oláh szótár a *claca*-t így értelmezi: «töbektől ingyen tett kézimunka», s a latin *collocare*-től származtatja. Pontbriant³⁶⁾ ezt írja róla: *claca* corvée, a *fi de claca* être de corvée, *supusu la claca* corvéable; tehát urbéri munkának, robotának értelmezi. A bukaresti akadémia által kiadott szótárban Laurianu és Massimu így magyarázzák: *calca* «turba, magnus hominum, praesertim laborantium, concursus», hozzá tevén: «*claca nu è decatu calca*» a *claca* nem egyéb csak *calca*; az olaszoknál: *esser di calca, fatto di calca*, midőn annyi ember van együtt, hogy szinte egymást tapossák. — A szószármaztatást se a budai, se a bukaresti szótár szerint nem merem helyeselni: de a rumun *claca* szóban a magyar nép *kalákáját* találom fel. — A másik szó

Simbra, *сѣмбрѣ*, a Budai rumun szótár szerint: «societas, communio, commercium; köz, köztársaság», és *simbrašu* «socius, társ». A magyar *czimbora* Párizspápai és Kresznerics szerint «consortium, pactio»; a N. Sz. szerint is mondjuk: «egy *czimborában lenni*», «más *czimborához tartozni*»; *czimborás* = társ, *czimborálni* = társulni. — Melyik eredeti, az oláh-e, vagy a magyar? Az oláh *simbraš(u)* igen gyanússá teszi annak eredetiségét, inkább a magyarból való kölesönvétnek mutatja. De ha eredeti, olyan román szót tesz fel, milyen a francia «*semble*», az «*ensemble*», mely az olaszban *insieme*, sőt *insempre* és *insembra* is. — Van *simbria* oláh szó is, melyet Pontbriant³⁶⁾ így magyaráz: «salaire, paie, journée, gages», tehát = napszám, s ez származhatnék a görög *συναβολή*-től; írása (*сѣмбріе*) szerint is amattól különbözik, melyet Pontbriant nem ismer. A Bukaresti Akadémiai szótár³⁷⁾ is csak a *simbria*-t hozza fel ugyanazon értelmezéssel. — Ha az oláh szótárakból lehet ítélni, azt gondolhatná az ember, hogy *simbra*, *simbraš* erdélyi oláh provincialismus, a mi még inkább azt a véleményt erősítené meg,

³⁵⁾ Holtakkal való barátság. Néhai T. Tséri Verestói György órációi. I. Darab. Kolosvárott, 1783. A 102. lapon.

³⁶⁾ Pontbriant, Dictionariu Romano-Francesu. Bukuresei 1862.

³⁷⁾ Laureanu și Massimiu, Dictionariu limbei Romane. Bucuresei 1871. I. köt. 316. lapon.

hogy a szó nem az oláh nyelvből került hozzánk. De akár így, akár úgy legyen is a dolog: a szó eredete homályos.

A felhozott oláh szók mind olyanok, melyek nem az egész magyar nyelv területén ismeretesek, hanem csak az oláhos vidékeken, az egy *czimborá*, *czimborás*-t kivéve, de az épen az oláh *simbraš* miatt nem is látszik valóságos oláhnak. Ezen szók, továbbá, nem fejeznek ki állami, egyházi, vagy általában felsőbb műveltségi fogalmakat. Az tehát azt jelenti, hogy az oláh nyelv a magyar állam és egyház alapításánál, s általában a felsőbb műveltség indításánál nem működött közre, mint a szláv nyelv. Végre ezen szóknak a régi magyarban, különösen a Tatrosi másolatban, vagyis a legrégebb magyar bibliafordításban, még nyomuk sem látszik meg. Mindezekből az a dönthetetlen tanúság foly, hogy a rumun nép a X., XI., XII. századok alatt nem volt még Erdélyben és a Tiszán túli részeken, s azért azon időben nem is gyakorolhat vala semmi hatást a magyarra. Ennélfogva a magyar nyelv tanúsága tökéletesen megegyez a történelmileg ismeretes egyházi tényekkel és viszonyokkal, a melyek a rumun írók egyező véleményét megeczáfolják. Erdélyben és a Tiszán túl is a magyarok érkeztek szlávok laknak vala; a rumunok későbbi jövevények, a kik előbb a szlávokat emészték el, s most a magyarokat és németeket emésztik.

(Folytatása következik.)

HUNFALVY PÁL.

A NYELVTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉRŐL AZ ARABOKNÁL.

IRODALOMTÖRTÉNETI KISÉRLET.

(Bemutattatott a Magyar Tud. Akadémia 1877. április 16-án tartott ülésében.)

I.

A grammatikai tudat ébredése és a nyelvtudomány kezdetei az araboknál.

A szanszkrit nyelven kívül nincsen nyelv, melyről — mint a tudományos vizsgálódás tárgyáról — azok, kiknél e nyelv élő használatban volt, annyi munkát írtak volna, mint az arab nyelvről. Az ind nyelvészeti irodalmon kívül mennyiség tekintetében alig vetélkedhetik bármely nép nyelvtudományi irodalma az arabbal. — Meggyőződhetik erről mindenki, ha egy pillantást vet azon nagy terjedelemre, melyet a nyelvészet szakmájába tartozó pusztá könyvczímek a keleti könyvészeti munkákban, például *Ibn Abi-l-Nadim Fihrist*-jében vagy *Háfi Chalfá Kashf al-zunún*-jában elfoglalnak.

Kétséget nem szenvedhet, hogy az ily tágas, mondhatnám óriási, irodalom belső fejlődése a nyelvtudomány történetének egy igen érdekes és fontos fejezetét képezi; annál is inkább, mert még az árja nyelvészet egyik jeles képviselője is az arab nyelvészeti rendszerek megismeréséből hasznavehető szempontokat remél az általános nyelvtudomány számára. ¹⁾ Mindamellett sajnálattal kell constataálnunk, hogy az arabok nyelvtudományának története legfeljebb külső viszonyaira nézve van megírva, mert mindaz, a mi ezen a téren történt, csakis bibliographiai szempontból történt és sem az irodalom, sem pedig a tudománytör-

¹⁾ Benfey *Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland* (München 1869.) 187. lap.

ténet színvonalán nem áll. Oly munka lebeg e szavaimnál szemem előtt, minő pl. *Steinthal* könyve a nyelvtudomány történetéről a görögöknél és rómaiaknál, vagy minők *Figger* és *Lersch* monographiái az egyes görög nyelvtudományi iskolákról és irányokról. Napról-napra szaporodik az ily kutatás számára hozzáférhetővé tett anyag. Egyre gyarapszanak az arab philologusok, grammatikusok ép úgy mint lexikographusok munkáinak editiói. Máris nyomtatva vannak kezeink között az arab eredeti kommentár-, nyelvtan- és szótár-irodalom klasszikusainak legelőkelőbbjei, és alig fog beletelni egypár év és a desideráták sora tökéletesen ki lesz merítve. Párisban az ifjabb *Derenbourg* a *زاد اللغة العربية* «könyv»-nek nevezett *Sibavahi*-féle munkát, mely az arab grammatikai irodalom klasszikus könyve, rendezi sajtó alá; Berlinben *Jahn Gusztáv* szorgalmasan folytatja az eredeti grammatika egy későbbi tekintélyének (*al-Zamachshari-nak*) *al-Mufaššal* című munkájához *Ibn Ja'ish Abu-l-Bakā* által írt azon kommentár kiadását, melynél jobban az arab nemzeti grammatika finomságai sehol sincsenek kifejtve; a kairói nyomdáknak élénken foly a szótár-irodalom azon kincseinek kiadása, melyekből az európai könyvtárak kézirati példányokat nem bírnak (pl. *Tāg al-'arūs*, és az óriási terjedelmű *Lisān al-'arab*); a német orientalista-társaság költségén nemsokára meg fog kezdődni *Ibn al-Sikkit* azon könyvének (*Kitāb al alfāz*) általam eszközlendő kiadása, melyet az arab nyelvtudomány legfőbb régi tekintélyei kútforrásul használtak, és melyből eddig csak egy kézirat létezése van kimutatva, a leydeni egyetemi könyvtár legatum Warnerianum 597. száma alatt, mely a szerző autographonja nyomán készült.

Ámbár, mint említettem, közeljövő időben már alig fog valami hiányozni, a mi az arab nyelvtudományi irodalom belső történetének előadására mint anyag tekintetbe jő, mindamellettt ezen történet megírására csak igen sovány kezdetek mutatkoznak. Magam már több év óta gyűjtöm és állítom egybe az anyagot az ily történeti dolgozat számára és részben alkalmilag egyetmást már közre is bocsátottam az anyagokból.¹⁾

¹⁾ *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern.* 1—3. füzet. Megjelent a bécsi akadémiai böles.-történeti osztályának kiadványai között. (Bécs, 1870—1873.)

A mai előadásnak nem az a célja, hogy a szóban forgó kérdésről kerek és befejezett módon értekezzem, mert ily feladat alig tenné lehetővé oly részletek kikerülését, melyekkel nem kívánám a t. osztályt fárasztani. Csak egyes szempontokat akarok ma különösen kiemelni, melyek az arabok nyelvtudományának szemléletében fontossággal bírnak és a történeti kutatásnak, hogy úgy mondjam, keretét képezik.

Az arabok nyelvtani kutatásainak kezdetére nézve alig ágaznak el a vélemények. Azok, kik kritikai szemmel vizsgálják és ítélik az arab traditio adatait, mely adatok teljesen vannak összeállítva *Flügel* által ¹⁾, nem kételkednek abban, hogy *Abu-l-Asvad al Du'ali* (megh. 688. Kr. u.) volt azon férfiú, kit az arab nyelvtan megalapítójának tekinthetünk. De a traditio nem elégszik meg a grammatika ezen eredetével. Az arab traditio 'Ali-t, a khalifát, említi fel mint azon férfiút, ki a grammatikának mint tudománynak adta volna legelső impulsusát és *Flügel* egész komolysággal nemesak idézi a traditiónak idevágó adatait, hanem tudományos combinatióiban helyet is ad nekik, azon eredményt állítván fel, hogy *Abu-l-Asvad* volt az első, ki grammatikai munkát írt azok alapján, a miket vele *Ali* állítólag közölt. Ezen közlemények között legelőkelőbb helyet foglal el azon 'Ali által felállított felosztás, hogy a beszédnek háromféle része van : *ism* (név), *fi'l* (cselekvés = verbum) és *harf* (szócska). Ezen traditiot *Flügel* «Ziemlich glaubwürdig»-nek nevezi, és *Benfey* nem habozik ezen nézet elsajátításában. ²⁾ Ha azonban lelkünk elé idézzük mindazon traditioikat, melyeket a muhammedán tudománytörténetben 'Ali khalifa személyéhez fűzve találunk; ha tekintetbe veszszük, hogy az 'Ali-ról, mint a tudomány kapujáról (*báb al 'ilm*) szeret megemlékezni : akkor nem fogjuk feltűnőnek találni, hogy azon tudomány, mely későbbben igen nagy jelentőségre vergődött, kezdetiben 'Ali-ra vezetetik vissza, mint alapítóra, de igenis feltűnőnek kell találnunk, hogy ily traditio kritikai korszakunkban is hitelre találhatott. Ez utóbbi körülmény maga azonban igazolja azon kritikai műtetet, melyet ama, persze már alapjában is gyanús, traditio hitelessége megezáfolásának szentelek, magában véve ép

¹⁾ *Die grammatischen Schulen der Araber* 18. lap.

²⁾ *Geschichte der Sprachwissenschaft* etc. 188. lap.

oly felesleges műtét, mint az volna, mely egyéb tudományágaknak ilyféle kezdetekre való visszavezetésének czáfolását venné czélba.

Hogy a három beszédrész megkülönböztetése az arab grammatikában nem Higázban támadt, azt egyelőre csak skeptice akarjuk illítani. Nem lehet bebizonyítani, hogy ott támadt ezen elmélet, mely a görög logika behatásának létezését tételezi fel. A legelső biztos adatot ezen megkülönböztetésre nézve *Sibaveihî* (megh. 793.) nyújtja, ki ezen felosztással kezdi könyvét, melyet a VIII. század vége felé írt, több mint másfél századdal 'Ali után, tehát akkor, midőn az 'abbasid uralom alatt a görög philosophia hatalmasan hatott már a gondolkodó arabokra, és a $\pi\epsilon\pi\omega$: *Ἐπισημειώσεως* már jól volt általuk ismerve.

Nem tudjuk, mily belső összefüggés van a si'izmus és a grammatika művelése között; de irodalomtörténeti tény, hogy a grammatika művelését igen nagy részben *si ita* körökben találjuk. *Abu-l-Asvad* maga ezen felekezet híresei között említettik fel¹⁾, és egy későbbi történetíró, *al-Makkarî*, egy híres arab nyelvész életírása alkalmával azt a megjegyzést teszi: «*Abû Hajjân* felekezetére nézve igen sok grammatikus módját követi, az által, hogy 'Ali b. Abî Tâlib-hoz túlságosan ragaszkodik.»²⁾ Tény tehát az, hogy a grammatika traditiójának megalapítása olyanoknak kezei között volt, kik 'alida tendenciákat tűztek lobogójukra. — Lehet-e ily körülmények között egyszerűbb dolog mint az, hogy a grammatikai tudomány kezdete is 'Ali-ra vezettetik vissza?

Mindamellettt azonban nem túlozunk, ha a grammatikai elemek megalakulását az arabok között, ha nem is az iszlám legelső idejébe, de legalább annak igen ifju idejébe teszszük; körülbelül azon időbe, midőn a korán a tanulmány tárgyává kezdett válni, midőn egyes szavainak különböző variánsai nem mint annak Othmán alatti redactiója alkalmával a többi, az elfogadottól eltérő recensiók megégetését, hanem a sokféle variánsok okadatolását vonta maga után. Mint az ind grammatikát a Védák, a görögöt Homéros, a chinait Confucius könyvei, a hébert a bibliai

¹⁾ Lásd erről jegyzetemet *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*. 1875. XXIX. köt. 320. lap.

²⁾ *Analectes sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne* I. köt. 569. lap.

kánon tanulmánya pendítette meg, úgy az arab grammatikai tanulmány legelső indító oka a muhammedán szent könyv beható tanulmánya volt. Más kérdés az, vajjon az arab grammatikai tanulmány legelső kútforrása magában az arab népben található-e, vagy pedig a grammatika tárgyalására kívülről vették-e az impulst? más szóval: hogy azon gondolat, mely szent könyvük nyelvtörvényeinek kutatására és e törvények összefoglalására indította őket, kívülről jövő behatások által segített-e elő, vagy pedig nem? Azok között, a mik e kérdésre nézve elmondattak, különösen kiemelésre méltó *Renan Ernő* szellemes fejtegetése, mely azon eredményre jut, hogy a nyelvtan egyike az arab szellem azon termékeinek, melyektől az eredetiséget meg nem lehet tagadni. Érvei különösen a következők:

Az arab irodalomtörténet nem emlékezik meg arról, hogy a grammatika megalkotása idegen alapon történt légyen meg; pedig egyébütt, hol kölcsönzések történtek, p. o. a philosophia terén, maguk az arabok is nyíltan bevallják azt. — A korán fenntartása volt a grammatika kezdeteinek legközvetlenebb célja; lehetetlen volna pedig feltenni, hogy ezen feladat felé olyan emberek hajoltak volna, «kik az iszlám szentelt nyelve iránt nem viseltettek azon kegyelettel, mely az első arab grammatikusok munkáit sugalmazta». Az idegen befolyás csakis az 'abbasidák uralkodása alatt mutatkozik és akkor is kizárólag a positiv tudományok tekintetében, melyek sem a vallást, sem a nyelvet, sem pedig a sajátképeni irodalmat nem érintik. Mindazon kölcsönzésekben, melyek tényleg végbe mentek, az idegen zamat nagyon is megérzik; a műszavak betűszerint át vannak véve; a kölcsönzött tudományok szavai görög hangzatuak maradtak, a felosztások és kategóriák görögök. Semmi ilyet a grammatika nem mutat az araboknál. A tudomány neve, műszavai és általános felfogásai nem emlékeztetnek idegen példára. «Végre minden egyéb tudományra nézve az arabok nyíltan bevallják azt, a mit belőlük a régi görögöknek köszönnek, míg ellenben meg vannak győződve, hogy nyelvtanuk oly privilégium, melyet isten számukra tartott fenn, és egyik legbiztosabb jele azon kiválóságnak, melyet más népekkel viszonyítva maguknak tulajdonítanak.» Eddig *Renan*.¹⁾

¹⁾ Histoire générale et système comparé des langues sémitiques. I. köt. 3. kiad. (Paris 1863.) 377—380. lapon.

Megvallom, hogy mindaz, a mit a híres francia akadémikus mond, tagadhatatlan igazság; de mindamellett nem bizonyítja azt, a mit általa bizonyítani kívánna. Nem az a kérdés, valjon az arabok a görög vagy a syr grammatikát szöröstül-böröstül átvették-e vagy pedig nem? Mert azt, hogy a görög vagy syr grammatikát soha az arabok át nem vehették, az világosnál világosabb. Átvehettek philosophiát, természettudományt, mennyiségtant, mely tudományok anyaga nem különbözhetik a népek különfélesége szerint; de hogy a nyelvtant directe átvették volna, azt soha senki nem állíthatná.

Mondom, nem az a kérdés, valjon a grammatikát, bizonyos nyelvtani rendszert vettek-e át, hanem hogy a nyelvszemlélet azon fokára, melyen állva, valamely nép nyelvének alkatára nézve elmélkedik, a mondatok és szók egyes alkatrészeit elemeire bontja és a helyes használatot a tapasztalati anyagból törvények alakjában levonja, valjon, mondom, a nyelvszemlélet ezen fokára minden külső, idegen kulturkörből kiinduló hatás nélkül jutottak-e? vagy hogy rövidebben mondjam: valjon az arabok grammatikai tudata ébredésének vannak-e tényezői, melyek nem az arab nép életében és szellemében gyökereznek?

Ezen kérdésre, Renan érvelésének ellenére, úgy kell felelnünk, hogy *igenis vannak*. Ha azt látjuk, hogy olyan nép, melynek nyelvében az úgynevezett nyelvtani funktiók egy rideg consonans-tömeget, mint ők maguk mondják, *mozgató* vocalismus változásai által mennek végbe, hogy — mondom — egy ilyen nép beszédének vocális részét írásjegyekkel nem fejezi ki: úgy okvetlenül azt mondhatom, hogy ezen népben, míg írása ezen foknál tovább nem haladott, a grammatikai tudat még nem ébredt. Mert minden, a mi tudatossá válik, az külső kifejezés által dokumentálja a tudatban való uralkodását. Valamint a tudatossá vált gondolatnak megfelel a szó, és mindenről, a mire valamely nyelvben szó nincs, azt mondhatjuk, hogy az illető nép tudatában nem létezik, úgy a beszédet alkotó azon részek, melyek az írásban nem találta külső jelre, az illető írást használó nép tudatában nem foglalnak helyet. Az arabok között ennél fogva a vocálisjegyek használata előtt grammatikai fogalmak nem ébredhettek, mert alig van nyelvükben grammatikai funktió, mely a szó magánhangzós anyagát nem érintené. Viszont, ha azt látjuk, hogy ezen nép bizonyos

időben kezdi a vocálisokat jelölni, kezd kifejezésükre jeleket fel-
találni, azt következtethetjük, hogy a grammatikai tudat ébredni
kezdett bennük. Ha már most azt is látjuk, hogy ily jelek hasz-
nátára idegen nemzet példája utalja őket, úgy el nem vonhatjuk
magunkat azon következtetéstől, hogy azon nép, melynek példáját
követték, midőn sajátjuk hiányait pótolni indultak, volt legköz-
vetlenebb tényező a *grammatikai tudat* ébresztésében.

Ha a fönntebbi fejtegetést helyesnek tartjuk, akkor azt va-
gyunk kénytelenek állítani, hogy a nyelvten legegységesebb fogalmait
az arabok nem önönmaguk geniusából fejlesztették, hanem hogy
azok felismerésére a syrek által jutottak és csak úgy alkalmazták
saját nyelvükre. Mert azt, a mi nélkül grammatikai tudatról
ségi népnél szó sem lehet, t. i. a beszéd magánhangzóinak jelö-
lését, az arabok a syrektől vették át. A syr magánhangzójelölésnek
több fejlődési foka és módja van, a mint az legújabb időben *Abbé*
Martin, tudós francia, remek munkáiban bőven ki van fejtvé.
Ezen fokok és módok legrégebbike, mely a syr irodalom legelső
kezdeteitől a VI. századig terjedő időnek felel meg, és melynek
használatát a IV. században Sz. Ephraem bizonyítja, azon egyszerű
eljárásból állott, hogy a szerint, a mint a mássalhangzót *ä ä*,
vagy *e, i* magánhangzó mozgatja, az illető mássalhangzó *fölé* vagy
alá helyeztek egy pontot. Ezen két jelhez az arabok csak egyet
függesztettek hozzá, mely ugyan a syreknél nem így volt alkal-
mazva, de a mely mindenestre a syr jelölési mód fejlesztésének
tekinthető, azt t. i., hogy a felső és alsó ponton kívül még egy
belső pontot is használtak, midőn az *o, u* magánhangzó jelölésére,
a mássalhangzó betüjének melléje tették a pontot, a mi a syrben
a felső és alsó pontnak a *v* betü (*o*) fölött és alatt való elhelyezése
által történik. A felső és alsó pontot, mely a hangzójelölésnek
alapja, az arabok a syrektől átkölcsönözték és egészen úgy alkal-
mazták mint amazok ¹⁾ és ugyanazon nevekkal is nevezték. Ez
volt a grammatikai tudat legeslegeső ébredése az araboknál.
Hogy a hangzójelek legelső alkalmazásával függ csakugyan össze
a grammatikai felfogás ébredése az araboknál, azt szintén ki

¹⁾ *Lenormant, Essai sur la propagation de l'alphabet Phénicien dans l'ancien monde.* (Paris, 1873.) II. köt. 27. lap.

akarom mutatni; különösen két bizonyító momentumot akarok erre nézve kiemelni:

1. Maga az arab tradíció a grammatikai felfogás keletkezését szoros összefüggésbe hozza a magánhangzókat jelölő pontok legelső alkalmazásával. *Abü 'Ubejdä* elbeszélése szerint, *Abu-l-Asvad* a nyelvtan alapszabályait *'Ali* khalifától bírta, de senkivel nem közölte azt, a mit a khalifától tanult, míg *Zijäd*, *'Iräh* helytartója, felkérte, szerkesztene valamit össze, a mi az embereknek vezérfonálul szolgálhatna és a minek segítségével isten könyvét könnyebben meg lehetne érteni. *Abu-l-Asvad* a helytartót arra kérte, kímélné meg őt ezen megbizástól. Nemsokára ezután azonban tanuja volt annak, midőn egy ember a korán IX. fejj. 3-ik versében, mely ekkép hangzik: «*ann-Alläha barijun min al-mushrikina va-rasüluhu*» («Valóban *Alläh*-nak nincsen köze a polytheistákkal, és prófétájának» scil. «sincsen köze velük») az utolsó szavat ekképen ejté: *va-rasülihi*, miáltal az idézett mondatnak az leszen értelme, hogy «*Alläh*nek semmi köze a hitetlenekhez és a prófétához.» Erre *Abu-l-Asvad*: «Nem hittem volna, hogy az emberek dolga már annyira jutott légyen.» Azonnal *Zijád*hoz ment és így szólott hozzá: «*Emir!* ráállok arra, a mit tőlem kívántál. Adj mellém egy értelmes irnokot, ki azt fogja tenni, a mit neki meghagyok.» Hoztak erre neki egy írórt az *'Abd al-Kejs* törzsből, kivel azonban nem volt megelekedve. Erre egy másikat adtak melléje. Ehhez így szólott *Abu-l-Asvad*: «Ha azt látod, hogy egy betű kiejtése alkalmával szájamat kinyitom, tégy egy pontot a betű fölé, ha szájamat bezárom, tégy egy pontot a betű elé, ha félig bezárom, tégy egyet a betű alá.»¹⁾

A névesetek tudatos megkülönböztetésével, alkalmasint a grammatikai tudat legelső jelével az araboknál, függ tehát össze a syr önhangzójelek alkalmazása az arab írásban.

2. A magánhangzóknak fent jelölt arab megkülönböztetésein kívül még három név van alkalmazásban: a *fathät* nevezik még *nasb*-nak, a *kesrá-t*: *chafd*, a *dammat*: *raf*²⁾-nak. Ezen nevek között a két utóbbiról szintén ki lehet mutatni, hogy oly terminusok azok, melyek egyenes fordításai a megfelelő syr műszavaknak, nevezetesen a *rebâsä*- és a *zehâfä*-nak. A felhozott három szó, mint

¹⁾ L. Flügel, *Grammatische Schulen* p. 17.

Nöldeke kimutatja ¹⁾, az illető magánhangzók általános elnevezései, de mint ilyenek kivesztek a használatból, és leginkább csak azon grammatikai kategóriák elnevezésére használatnak, melyeknél az illető magánhangzó előfordúl; p. o. a főnév nominativusa és az ige jelentő módjának imperfectuma neveztetik *raf'*-nak, mert a szó végmagánhangzója ezen esetekben *u*; a főnév genitivusa és az imperfectum status jussivus v. apocopatusa ezen oknál fogva neveztetik *chafid*-nak; a főnév accusativusa és az imperf. status conjunctivusa *naşb*-nak. De ezen műszók, mint a syr analogiából látjuk, eredetileg nem a grammatikai kategóriáknak, hanem az azokban alkalmazott végső magánhangzók nevei. A nominalis esetek és az igei formák grammatikai nevei, alkalmasint az arab grammatika legrégebbi műszavai és a nyelvtani tudat legelső nyilatkozásai, azt bizonyítják, hogy a nyelvtani tudat az araboknál csakis a magánhangzók megkülönböztetésén és jelölésén képződött.

De másrészt bizonyítja azt is, hogy a grammatika legelső elemeit a syrektől tanulták az arabok. Ezen következtetés azokon kívül a miket bizonyít, képes megezáfolni Renan a grammatikai felfogás eredetisége mellett felhozott főargumentumát: azt t. i., hogy a grammatikai terminologia nem mutat fel kölcsönzéseket. Ha ezt bizvást állíthatni a kifejlődött arab grammatika műszavairól, melyek mindenütt éles és eredeti nyelvtani conceptiót mutatnak, nem állíthatni azt a grammatika legelső kezdeteiről, mert azoknak műszavai, mint láttuk, syr eredetűek.

De Renannak másik, hathatósabb, argumentuma is igen könnyen czáfolható meg. Azt mondja ugyanis, hogy az arab nemzeti irodalomtörténet nem szól semmit sem arról, hogy nyelvtan dolgában az arab tudomány külső impulsus után indult volna, holott egyéb tudományokra nézve ezt nyíltan bevallja. Ezen *argumentum ex silentio* megezáfolására csak két mozzanatot akarok megemlíteni, melyek úgy gondolom elég világosan mutatják, hogy az *argumentum ex silentio*-nak az arab művelődéstörténetben nincsen tere. Mindenekelőtt visszanyúlván a magánhangzók jeleinek feltalálására, úgy gondolom, mai nap nem kételkedhetik senki sem abban, hogy az syr kölcsönvétel. Pedig ha a főnt idézett

¹⁾ Nöldeke *Geschichte des Quorans* 309. lap. Gróf Kuín Géza a sémi magánhangzókról (Budapest 1872.

tradíciót nézzük, azt látjuk, hogy ottan mint *Abu-l-Asvad* ingeniumának terméke van feltüntetve, és az idegen eredet tökéletesen el van hallgatva. A három beszédrész megkülönböztetése, mely az aristotelesi *περι Ἐμπειρίας* ismeretét tételezi fel, egyenesen *Alí*-nak van tulajdonítva. — *Kremer Alfréd* igen találóan bizonyította be, hogy az I. muhammedán század theologiai iskoláinak véleménykülönbségei, különösen a murgita és kadarita szekta között fennforgott dogmatikus véleménykülönbségek és az ezen polemiák alkalmával az iskolák által kifejtett dogmatikus tanok szakasztott másai azon dogmatikus vitának és iskolai tanoknak, melyek ugyanakkor a keleti egyházban léptek elé, midőn a khalifátus székvárosában *Johannes Damascenus* volt a keresztyén vallás leghíresebb tanítója.¹⁾ Az arab művelődéstörténet hallgat ezen összefüggésről, és ha csakis azt tartanók reájuk nézve igaznak, a mit maguk mondanak magukról, *Kremer* döntő bizonyítását a *Renan*-féle *argumentatio ex silentio* alapján el kellene utasítani.

Nem bizonyít tehát az arab grammatika támadásának eredetisége mellett a bizonyítékok azon sora, melyet *Renan* mellé felhoz. Sőt azok után, a mit föntebb kifejtettem, bátorkodnám ragaszkodni azon állításomhoz, hogy a grammatika legelső megpendülése az arabok között a syreknek volt köszönhető. A syrek befolyását az arab irodalmi műveltségre az iszlám legelső idejére nézve kell már állítanunk. Hisz már a betűk használatát is, mint azt senki kétségbe nem vonja, az arabok a syrektől vették. A grammatikai iskolák mindjárt a nyelvtani fogalmak legelső kifejtése után oly helyen támadtak — t. i. Mesopotámiában — hol a syr befolyás a geographiai helyzetnél fogva is a leghatalmasabb lehetett és később, különösen a philosophia és természettudomány művelése alkalmával leghatalmasabbnak mutatkozott is. Ezen mozzanatban is csak azon folytonosság jelét láthatjuk, mely a grammatika keletkezése és későbbi fejlesztése között fennáll. Ha a *nahc* (nyelvtan) tudománya csakugyan olyan jellemző nemzeti sajátja volna az araboknak, miként azt *Renan* állítja, akkor esodálni való dolog volna az, hogy miért nem látjuk ezen tősgyökeres nemzeti tudományt *Medinában* keletkezni, miként p. o. a valóban

¹⁾ *Culturgeschichtliche Streifzüge*. 3. lap.

tősgyökeres arab *traditio-tudomány* (*al-hadit*) legelső iskoláját látjuk Medinában támadni; miért fejlődik e tudomány épen az Euphrates partjai mentében, miért tartoznak legnevezetesebb művelői idegen nemzetekhez, különösen a perzsához?

II.

Az arab nyelvészek állása a dialektusokhoz és a népnyelvhez.

Annak felismerésére, hogy mily irányban indult meg a nyelvtudomány az araboknál, igen fontosnak mondható azon állás meghatározása, melyet *a dialektusok és a népnyelv kérdése* az arab nyelvtudományban elfoglal.

1. Dialektusok.

A mi a görög nyelv terén az *attikai dialektus*, az az arab nyelv terén a *kurejhita törzs dialektusa*, azon törzsé, melyből Muhammed származott. Minthogy ezen törzs geographiai helyzeténél fogva minden arab törzs között leginkább volt elzárva idegen nyelvelemek befolyása elől, annak nyelvjárását tartották a legékeesebbnek és legtisztábbnak (*afşah*), utána azon törzsekét, melyeknek lakóhelyei legközelebb estek a kurejshiták lakóhelyeihez; legkevésbé ékesnek és tisztának pedig azon törzsek nyelvjárásait, melyek a kurejshitáktól legtávolabb és idegen népekhez, p. o. a perzsához, aethióphoz legközelebb tanyáztak. Midőn a kurejhita nyelvjárásról írott korán által ezen dialektus még vallási méltóságra is emeltetett, továbbá a kurejhita törzs politikai hegemoniája által — mert ezen törzs szolgáltatta a nagy birodalomnak a khalifákat — túlsúlyt gyakorolt a többi törzsek fölött, el volt határozva azon győzelem, melyet a kurejhita nyelvjárás a többi arab dialektus fölött kivívott.¹⁾ Az, a mit *művelt arab nyelvnek* nevezhetnénk, az irodalmi nyelv nem egyéb, mint a kurejshiták

¹⁾ Renan, *Histoire générale* p. 346—49, hol az irodalmi apparatus is található.

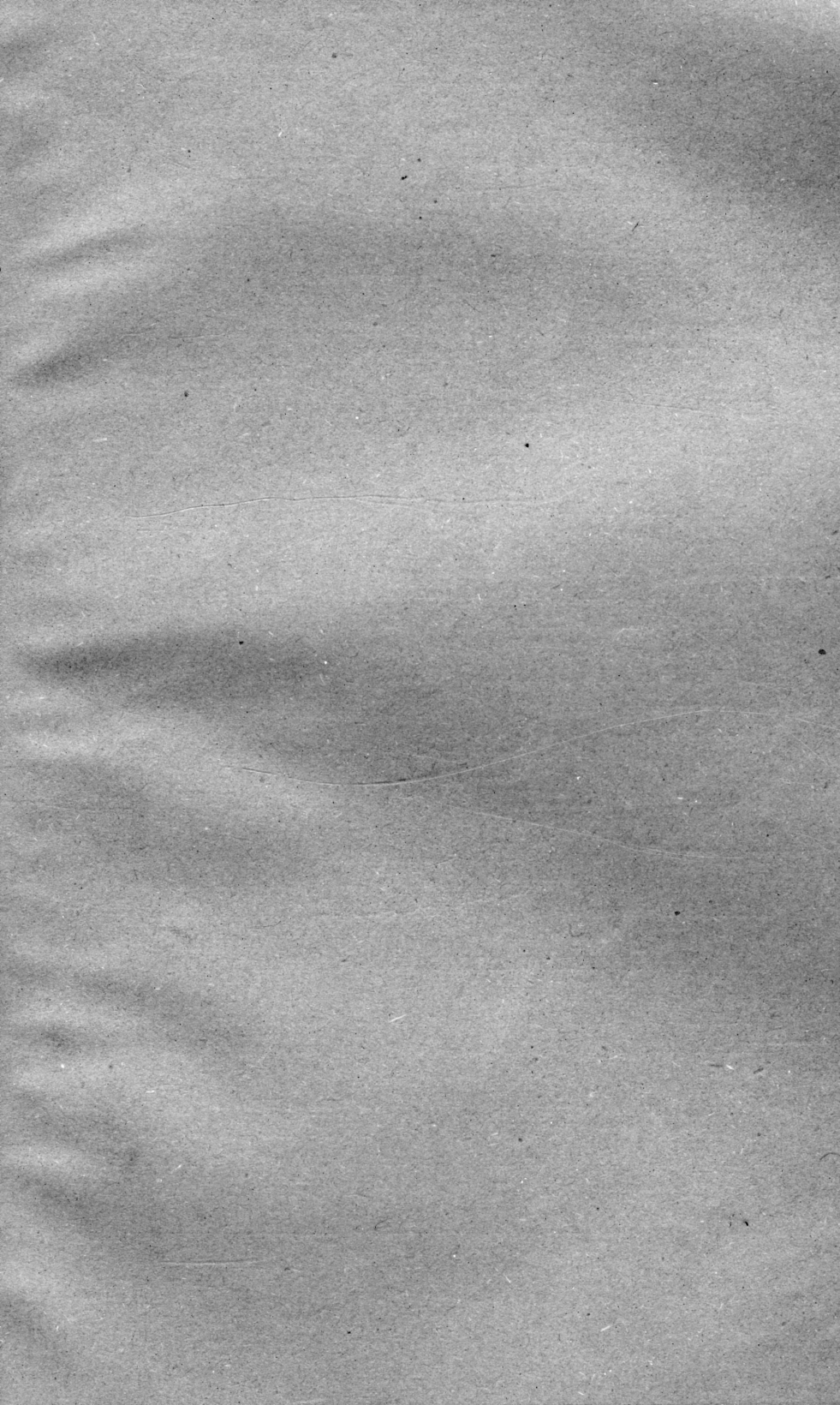
nyelvjárása; az arab nyelvten nem egyéb, mint ezen dialektus használatának codificatiója. Ezen dialektussal ellentétbe helyeztetik egyrészt a *délarab*, vagy másként *jemeni* v. *himjár* nyelvjárás, mely valamennyi arab nyelvjárások között legtávolabb áll tőle, és lényeges megkülönböztető sajátságokat mutat fel (p. o. *mimmátio*), úgy hogy, elősegítve azon különféle történelmi traditio és kulturirány által is, mely a déli arabokat az éjszakiaktól elválasztotta, nyelvjárásuk önálló nyelvvé szilárdult, mely külön írásejegyekkel is bír; másrészt ellentétbe helyeztetnek vele a többi éjszakarab (*Mođar*) törzsek nyelvjárásai egyenként, mint kevésbé tiszták és klasszikusok.

Lássuk már most, mily állást foglal el az arab nyelvtudomány ezen a kureishitától különböző arab dialektusokkal szemben.

E részben constatálhatjuk azon tüneményt, hogy az arab nyelvészeti íróknak igen sokat köszönünk azon ismereteinkre nézve, melyeket a háttérbe szorított nyelvjárásokról bírunk, és e tekintetben az arab nyelvészeti irodalom a középkorban előnyösen különbözik még azon nyelvészeti iránytól is, mely az újkori nyelvészetben egészen a legújabb időkig uralkodott. Egyrészt, mint már kiemeltük, az arab nyelvten egy kiváló törzs nyelvhasználatának volt codificatiója nemcsak, hanem a régi, egyéb törzsekből származó költők műveit, melyeket körülbelül ugyanazon időben kezdtek írásba foglalni, midőn a nyelvten kezdett megindulni, mind kurejshita dialektuson foglalták írásba. A *Hamásá* nevű költészeti gyűjtemény, mely a legkülönbözőbb törzsekhez tartozó költők műveit foglalja magában, hol minden egyes költőről egyszersmind az is meg van mondva, mely törzshöz tartozott, csupa kurejshita nyelvten szerinti alakokat tár elénk. Van egy külön gyűjtemény e cím alatt a «*Hudejl törzsből való költők versei*», mely gyűjtemény Kosegarten által adatott ki.¹⁾ Ezen gyűjteményen meg nem érzik, hogy nem kurejshita. A redaktorok kurejshita kaptafára vertek mindent. De a mit a szerkesztők vétettek, azt kiigazította a traditio, melyet a kommentátorok őriztek, kik néha variánsokban előtűntetik a dialektikus sajátságot. Egyéb téren is, különösen a lexikographák, mindennekfölött pedig a

¹⁾ *Carmina Hudsaillarum quotquot in Codice Lugdunensi insunt* ed. J. G. L. Kosegarten, London 1854.

A M. TUD. AKADÉMIA NYELVÉSZETI KIADÁSAI.

Kaphatók a M. T. Akadémia könyvkiadó hivatalában Budapesten (Akadémia-épület) s minden hazai könyvárusnál:

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. Kiadja a M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. Szerkeszti Hunfalvy Pál. I—X. kötet 30 füzetben. 1862—1873. (8-adrét 300 iv.) Ára egy 10 kötetből álló teljes példánynak 15 forint. Egy-egy kötetnek ára különvéve 1 frt. 50 kr. Az I-ső és X-dik kötet külön nem adatik.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK stb. XI-ik kötete. **AZ OSZTJÁK NYELV.** Nyelvtan, Szöveg és Szótár. Irta Hunfalvy Pál. 1875. 30 iv. Ára 3 frt.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK stb. XII. és XIII. kötet. Szerkeszt Hunfalvy Pál. Ára egy-egy kötetnek 3 frt.

A KONDAI VOGUL NYELV. Irta Hunfalvy Pál. (Nyelvtudom. Közl. IX. köt.) Ára 1 frt. 50 kr.

CHRESTOMATHIA FENNICA. Hunfalvy Páltól. Pest. 1861. (8-adrét, XIV. és 580 lap.) Ára 1 frt.

REGULY ANTAL HAGYOMÁNYAI. A Vogul föld és népei. Kidolgozta Hunfalvy Pál. (4-edrét, VII. és 364 lap.) Ára 2 frt.

MAGYAR-UGOR ÖSSZEHASONLÍTÓ SZÓTAR. Irta Budenz József. I. füzet. (1—16 iv) 1873. 8-adrét. Ára 1 frt.

ERDEI- ES HEGYI CSEREMISZ-SZÓTÁR. Budenz József. (A Nyelvtudom. Közlemények IV. kötetéből.) Ára 50 kr.

NYELVEMLÉKTÁR. Régi Magyar Codexek és nyomtatványok. Kiadja a M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. Szerkesztik Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Áron. I—V. köt. 1876. 8-adrét Ára 8 frt.

Egyenkint Ára 2 frt.

RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA. I. kötet. Középkori költői maradványok. Közzéteszi és jegyzetekkel ellátja Szilády Áron. 1878. Ára 2 frt.

ÉRTEKEZÉSEK A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL. I—IV. köt. 1869—1875. Ára 7 frt 80 kr.

RÉGI MAGYAR NYELVÉSZEK Erdősitől Tsétsiig. Kiadta Toldy Ferencz. Ára 2 frt.

A MAGYAR IGEIDŐK. Irta Szarvas Gábor. Ára 1 frt.

A MAGYAR NYELVUJÍTÁS óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata. Irta Imre Sándor. Ára 1 frt.

A HELYES MAGYARSÁG ELVEI. Irta P. Thewrewk Emil, Ára 50 kr.

FINN NYELVTAN. Fábrián Istvántól. Pest, 1859. Ára 50 kr.

KALEVALA. A finnek nemzeti eposza. Fordította Barna Ferd. Ára 1 frt.

ABUSKA. Csagatájtörök szógyűjtemény. Vámbéry Á.-tól. Pest, 1862. Ára 40 kr.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

SZERKESZTI

HUNFALVY PÁL.

TIZENNEGYEDIK KÖTET.

HARMADIK FÜZET.

BUDAPEST, 1878.

A M. TUDOM. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA BÉRHÁZÁBAN.)

TARTALOM.

	Lap
A nyelvtudomány története az araboknál. Dr. Goldziher Ignác	321
A rumun nyelv. Hunfalvy Pál	376
A görög idegen szavak a szyr nyelvben. Dr. Heinrich Kárdly	465

kommentátorok által érvényesített tradíció, megőrizték számunkra az arab nyelvjárások megőrizhető töredékeit, úgy, hogy a mit ma józan nyelvészek szoktak végezni, azt időszámításunk VII—IX. századában megtették az arab nyelvészek is saját nyelvük dialektusaira nézve. Ily módon egynehány jellemző sajátosságait bírjuk rekonstruálni azon dialektusoknak, melyeket a kureishiták hegemóniája kiszorított.

Ezen nyelvtudományi nyereség elérése elősegítettett egy különös körülmény által is, melyet fel akarok említeni. Valamint az arab nyelvtudomány fejlődésében, mint már érintettem, előkelő része volt a korán-magyarzásnak, úgy a dialektikus adatok fennmaradásában is a vallásos tudomány ezen ágának kell igen nagy érdemet tulajdonítanunk. A koránra nézve azt mondja többek között a muhammedán tradíció, hogy *hét betű szerint* (*'ala sab'ati ahrufin*) nyilvánított. A vélemények nagyon eltérnek ezen tradíció jelentésére nézve. Egész irodalom létezik ezen mondat magyarázatáról; körülbelül negyvenféle vélemény létezik jelentését tekintve. Az egyik magyarázat, melyről Nöldekével az a véleményünk, hogy mindenesetre hamis magyarázat¹⁾, de mely mint sok tekintélyes arab tudós véleménye épen ezen tanulmány-nak keretében igen nagy fontossággal bír, az, hogy a koránban a legnevezetesebb arab dialektusok képviselve vannak. Melyik a hét dialektus, melyet a korán magában foglal, arra nézve megint eltérnek a vélemények. De ezen különbség nem változtat a dolgon. Elég a hozzá, hogy a «*sab'at ahruf*» alatt dialektusokat értenek, és pedig «nem oly értelemben, úgymond *Abù 'Ubejd*, hogy minden szót a hét dialektus szerint lehet olvasni, hanem hogy a hét dialektus a koránban el van szórva, úgy hogy van benne *kurejshita*, van benne *hudejlita*, van *havázin*-féle, van *déli arab* stb.»²⁾ *Abù Shámá* véleménye szerint «A korán eleinte a kurejshita és a szomszédos tiszta dialektusokon nyilvánított; azután meg lett engedve az araboknak, hogy kiki saját szokott nyelvjárásán olvassa.»³⁾ Az első magyarázat, mely az arabok között igen el

¹⁾ *Geschichte des Qorans* p. 40.

²⁾ Némelyek szerint kizárólag éjszaki arabs dialektust találunk a koránban.

³⁾ *Al-Sujúti Al-itkân fi 'ulüm al-ķur'ân* (Kairói kiadás 1279) I. köt. pag. 59.

van terjedve, és jelenleg is taníttatik, minthogy jól esik a jámbor muhammedánnak ezen magyarázat által biztosítani arról, hogy prófétája minden dialektusban jártassággal bírt, mondom ezen magyarázat a tudósokat arra indította, hogy a különféle dialektusokat tényleg kimutassák a koránban. Azért is igen gyakran találkozunk a kommentárokból oly megjegyzéssel, hogy ez vagy amaz szó x vagy y dialektus szerint van használva.

Al-Sujúti a koráni tudományokról írt nevezetes könyve (*al-itkán fi 'ulüm al-kur'án*) egy egész fejezetét, a 37-iket szenteli mindazon adatok egybeállításának, melyek a korán nem-kurejshita szavaira vonatkoznak, és egész nagy lajstromát közli az ily szavaknak.¹⁾ Legnagyobb része ezen adatoknak lexikographiai természetű, t. i. oly esetekre vonatkozik, midőn a koránban előforduló egyes szók nem kurejshita dialektusokból valók. Hogy a nagy halmazból csak egy pár példát vonjak ki, pl. a *sâmidûna* szóról, mely *Sûrâ* 53. v. 61. olvastatik, azt mondják, hogy délarab eredetű, mely nyelvjárásban a *samada* ige = énekelni; vagy p. o. ezen vershez *alam jab'asu-lla'lina âmanû* a *Havâdin* törzs dialektusa hozatik fel, hol a *ba'asa* ige = tudni, úgy hogy a vers azt mondja: valjon nem tudják-e azok, a kik igazhitűek, hogy stb. S. XII. v. 36. *a'sîr chamran* alkalmával az 'Omân dialektusa hozatik fel, melyben a *chamr* szó nem a bort jelöli, hanem a szőlőt, úgy hogy a mondat értelme: *Préseld ki a szőlőt*, míg a kurejshita szerint annyi volna, hogy a *bort*, mi nem adna helyes értelmet. Ezek mellett felhozatnak a syntaxisba való esetek is. P. o. *Vazavagnâhum bihûrin* (S. 44. v. 54. S. 52. v. 20.) «Nöül adtunk melléjük tündérszűzeket» a rendes kurejshita syntaxis szerint nem helyes, mert ott a *zavagi* ige direct tárgyeseti vonzattal bír, míg az idézett vers szófüzése (hol az ige *bi* praepositióval vonzza maga mellé a tárgyat), jemeni szójárás. Felhozatnak hangtani sajátságok is. Ilyen p. o. mindazon eset, midőn a koránban egy *verbum mediae geminatae* alkalmával a tő utolsó megkettőztetett mássalhangzója nem ejtetik kétszer oly esetben, midőn a nyelv törvénye azt kívánja, hogy az ige vocalis nélkül végződjék. Ily esetekben a kurejshita nyelvjárás kétszer külön-külön ejteti az illető mássalhangzót és a két egyenlő mássalhangzó

¹⁾ *Itkân* etc. p. 165., 166., 167.

közé magánhangzót helyez, míg a temimita dialektus összeolvasztva ejti azokat és az írásban a teshdidet használja (a kettőzés jelét); p. o. *radda* igéből a VIII. alak imperf. 3. szem. a status apocopatús v. jussivusban a kurejshita dialektus szerint *jartadid*; a korábban előforduló *jartadd* vagy *jushákk-i* (59.4) e h. *jushákk* (v. ö. 4.115, 8.13) a temimita dialektus sajátja. Megjegyzendő, hogy sok helyen a koránolvasási tradíció az ily idegen dialektusi reminiscentiát az által oszlatta el, hogy azt a kurejshita dialektus szerint emendálta; úgy hogy a nem-kurejshita olvasásmód az u. n. *lectio vulgatá* (*al-mashhûrá*)-ból eltűnt, de felemlítették mint *lectio varians*. Példa erre a *jartadd* esete, hol a *mashhûrá jartadid*-ot olvas. Egy másik igen érdekes példa a korán I. fejezetének 4. versét illeti: *Ijjáka ná'budu va-ijjáka nastá'ínu* «Téged imádkunk és hozzád fordulunk segélyért.» Némelyek, mint *al-Bejdári* említi, *ná'budu* és *nastá'ínu* helyett így olvasnak: *ná'budu, nistá'ínu*, a temimita nyelvjárás szerint. Nevezetes, hogy ezen olvasásmód tökéletesen megegyezik az úgynevezett vulgaris arab kiejtéssel, és azon alakkal, a melylyel ugyanazon szók a héber nyelvben bírnának, hol mint a temimita dialektusban és a vulgaris arabban az imperf. többes 1. személyének praeformatív ragja nem *na* mint a kurejshita és irodalmi arabságban, hanem *ni* (irodalmi arab *naqtulu*, vulg. arab. *niqtal*, héb. *niqtól*), oly jelenség, mely a sémi nyelvek történeti úgy mint összehasonlító nyelvtana tekintetéből igen fontos és érdekes. Egyáltalán a temimita dialektusról bírt adatok sokszor mutatják azt, hogy ezen nyelvjárásban már találattik az, a mit a vulgaris arabság újabb időben mutat fel. Így p. o. e helyett *kalimá* = szó, a vulgaris arab nyelv így ejt: *kilme*, ugyanazon ejtést találtam bizonyítva a temimita dialektusról.¹⁾

Némelykor a dialektikus sajáttság nem a szó alakját, hanem annak használatát illeti. Így p. o. ezen szó *hál* állapot rendszeren mint nőnemű használtatik; vannak azonban nem-kurejshita higázi törzsök, melyek hímnemű főnévként bánnak vele. *Ka'b b. Zuhejr* Muhammed dicséretére szerzett és kezdete szerint *Bánat Su'ád*-nak nevezett *kasídá-jában* a 8. versben azt mondja: *famá tadûmu 'ala hâlin takûnu bihá* «Nem marad meg azon állapotban, a mely-

¹⁾ *Ibn Ja'ish Commentar zu Zamachshari's Mufassal* herausgegeben von Dr. *Jahn*, 1. füzet (Leipzig 1876.) 22. lap, 5. sor.

ben létezik» és a *hâl* szót kurejshita módon nőneműnek használja (*bihâ*). *Ibn Hishâm*, a *ḥašidâ* kommentátora, ez alkalommal figyelmessé tesz arra, hogy vannak dialektusok, melyek hím-neműként használják. ¹⁾

Midőn a szoros értelemben vett törzsi élet az arabok között megszűnt és a muhammedán hódítás folytán városi életre adták magukat, természetyszerűleg a törzs-dialektusok helyébe városi dialektusok léptek, melyek ellentétben állottak, a mint ellentétben állanak a mai napig, a sivatagban lakó beduinok arab nyelvjárásával. Az arab philologusok ezen különbségre is figyelemmel voltak és hébekorba följegyzik, hogy a városiak (*ahl al-amšâr*) ilyen, a pusztaiak (*ahl al-bâdijâ*) pedig emilyen nyelvhasználattal élnek. ²⁾ Úgyszintén találunk följegyzéseket az egyes városokban divó dialektikus sajátságokra nézve. Találtam p. o. említést egy meglehetősen régi írónál, *Abu-l-Farâq al-Isfahânî*-nél, arról, hogy *Selûr*-nek nevezik a syriai emberek azon halat, mely az irodalmi arab nyelvben *girri*-nak neveztetik, és hogy *Durrakin*-nak nevezik a málvát (*al-chauch*) = *Δωρῶσιον* ³⁾. — A híres *Maḥâmâk* szerzője *al-Harîri* a VI. *maḥâmâ*-ban egy datolyanemről ezen elnevezést használja *al-nagrâ* (*va-natarû al-ʿagrata van-nagrata min nauṭihim*); mire nézve a *maḥâmâk* egyik kommentátora, *al-ʿSherischi*, azt jegyzi meg: «Sehol sem találkoztam ezen főnévvel, mint a roszt datolya elnevezésével; egy társam átkutatott minden munkát, a hol a pálma és a datolya nevei felsorolását vélte található, de sehol sem találkozott ezen szóval. Véleményem az, hogy *nagrâ* *bašrâ*-i nyelvjárás, nem pedig klasszikus arab szó. *Al-Harîri*, mint odavaló ember, szülővárosának dialektusával élt ezen alkalommal, annál is inkább, mert minden város között *Bašrâ*-ban találtatik a legtöbb datolyanem, úgy hogy legkönnyebben ők adhattak nekik mindenféle neveket.» ⁴⁾ A *damaskusi* dialektus egynehány szavai

¹⁾ *Cemâleddîni Ibn Hishâmi Commentarius in carmen Kâbi ben Zoheir Bânat Sû'âd appellatum* ed. Ignatius Guidi Romanus (Lipsiae 1871) 73.1.

²⁾ P. o. *al-Mejdânî Magmâ al-amtâl (Bûlâki nyomtatvány)* II. köt. 271. l. ad proverbium «*augalu min Tuḥejlîn*».

³⁾ *Kitâb al-Aġânî* I. köt. 28. l. 7.

⁴⁾ *Les séances de Harîri* ed. S. de Sacy 2. kiadás. I. köt. 62. l.

főlemlítettnek *Dá'ūd al-Anţáki*-nál a szerelemről írt könyvében. ¹⁾ *Bájdád* lakosainak dialektusából főlemlíti *Ibn Challikán*, biographiai szótárának egyik helyén, hogy a *kádá* szót, mely különben a szótárakban nincsen felhozva, oly értelemben használják, mint a többi arabok a *gumlá* szót ²⁾. *Jákút* a geographiai író, a *bajdádi hajósok* nyelvhasználatáról is szól ³⁾. Hogy mily élénken foglalkoztak a művelt arabok az egyes országok és városok nyelvjárásaival, az onnét is kitűnik, hogy egy *Núshirván* nevű *bajdádi* költő egy gúnyverset is írt az *'irákiak* arab nyelvjárásáról, mely gúnyverset ugyanazon *Jákút* jó terjedelmesen idézi. Ezen vers adatgyűjteményül szolgálhat a hasonló *bajdádi* nyelvjárásra nézve. A költőt ezen gúnykodásáért *'Irák* ördögének nevezték boszús kortársai (*Shejtán al-'Irák*). ⁴⁾

Ezen, a sokból kiválasztott példák is arra mutatnak már, hogy mily nagy figyelmet fordított a régibb arab nyelvészet a dialektusokra. Igen fontos, ámbár elég fáradsággal járó, kutatásnak tartom az idevaló adatok összegyűjtését az arab írókból. Az arab nyelvtudomány történetében ezen adatok és azon mód, mely szerint és azon czél, melyre az arab írók a dialektusokról nyújtott adatokat felhasználták, igen előkelő helyet kell hogy elfoglaljanak. De nemcsak szétszórt adatokat találunk az arab nyelvészeknél a dialektusokra nézve. Voltak közöttük olyan szellemes tudósok is, kik az általuk ismert adatokat felhasználták általánosabb természetű értekezésekre is, melyek egynémelyikének töredékeit fenntartotta számunkra *Gelál al-Din al-Sujúti* az arab philologia encyklopaediájában, azon munkájában, melynek fontosságát az arab irodalomtörténetre nézve nem lehet eléggé bámolni (*al-Muzhir fi 'ulüm al-lugá*). Igy többek között *Abu-l-Fath 'Otmán ibn Ginní* (megh. 392. h.), ki mint a *Hudejliták* divánjának, valamint *al-Mutanabbi* költő kommentátora híres, *al-Chaşá'is* című nyelvészeti munkájában bőven értekezik a dialektusokban előforduló használat alkalmazásának jogos vagy nem jogos voltáról a

¹⁾ *Tazjín al-asvák bitafđil ashvák al-'usshák* (kairói lithographia 1279.) 352. lapon.

²⁾ *Vitae illustrium virorum* ed. Wüstenfeld. IX. köt. 94. lap.

³⁾ *Lexicon geographicum* ed. Wüstenfeld. IV. k. 894. lap.

⁴⁾ *Jákút* e. h. I. köt. 187—188. lap.

klasszikus arab írályban. Legtalpraesettebben szól a dialektusokról *Ibn Fâris* nyelvész a «*fiñh al-luğâ*» (Canon linguae) című munkájában, melynek helyéről az arab nyelvtudományban a *Sajjûti* által fennmaradt töredékek alapján egy külön értekezésben szó-lottam ¹⁾, és melynek talán egyetlen fennmaradt teljes példányát szerencsés valék egy damaskusi könyvtárban fölfedezni. ²⁾ *Ibn Fâris* a következőkben foglalja össze a dialektusok különfeleségére vonatkozó tapasztalatait :

«Az arab dialektusok egymástól való eltérése több irány-ban nyilatkozik, 1. találunk eltérést a vocálisok minőségére nézve p. o. *nastá'ínu* és *nistá'ínu* ; *a*-val *al-Ferrâ* szerint ³⁾ a *Ku-rejsh* és *Asad* törzsek dialektusában, *i*-vel a többi dialektus-ban ; — 2. az eltérés némelykor abban nyilatkozik, hogy «az egyik dialektusban egyáltalán nem jár valamely mással-hangzó mellett magánhangzó, hol a másik dialektus a mással-hangzót magánhangzó hozzájárulásával ejti ; p. o. *má'akum* és *ma kum* ; — 3. a betűk feleserelésében, p. o. *ulá'ika* és «*ulálíka* ; *anna* és «*'anna* ; — 4. a *hamzâ* használatában, hol «más dialektus a *hamzâ*-t lágyítja (*taljin al-hamzâ*), p. o. «*mustahzi'ína* és *mustahzúna* ; — 5. betűáttételben, p. o. «*šá'ikatun* és «*šáķi'atun* ; — 6. mássalhangzók elisiójában, p. o. «*istahajtu* és «*istahajtu* ; «*šadadtu* és «*šadadtu* ; — 7. úgynevezett gyenge (*mu'tall*) «hang használatában úgynevezett egészséges (*šahih*) hang helyett «p. o. «*ammâ* és «*ajmâ* ; — 8. az «*imâlâ* és «*tafehîmban* («*imâlâ*-[hajlítás-] «nak nevezik azon különösen a «*mağribi* dialektusokban divó szo-«kást, hogy az «*â* helyett egy «*ê* felé hajló hangot ejtenek ⁴⁾, ennek «ellenkezője «*tafehîm*) p. o. «*kaða*, «*rama* és «*kaðê*, «*ramê* ; — 9. gramma-«tikai genus-különbségben, p. o. némely dialektusban «*baķar* (borjú) «és «*nachlá* (pálmafa) hímnemű, másutt nőnemű ; — 10. a rokon han-

¹⁾ *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern*. 3. füzet (Bécs, 1873).

²⁾ L. Fleischerhez intézett *levelemet Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*. XXVIII. köt. (1874) 162—167. lap.

³⁾ A *higra* 207. évében megh. nyelvtudós és theologus.

⁴⁾ Az «*imâlâ*-nak nevezett hangtani sajátságáról lásd dr. Grünert értekezését : *Die Imâla, der Umlaut im Arabischen* (Bécs, 1876. a csász. akadémia értekezései között. LXXXI. köt. deczem-beri füzet.)

«gok egybeolvasztásában vagy szétválasztásában, p. o. *muhtadīna*, «hol a *t* és *d* nincsenek egymásba olvasztva, és *muhaddīna*, hol «egygyé olvadtak; — 11. ez esetragok használatában (*i'rāb*), p. o. a «tagadó *mā* néhol accusativussal jár, máshol nominativussal (*mā* «*Zejdun ka'imun* és *ka'iman*); az *inna* kötszót, mely a klasszikai «nyelvhasználat szerint accusativussal (*ismu innū*) jár, némely «dialektusok nominativussal construálják: *inna hāḷāni* e helyett: «*inna hāḷejni*; — 12. a többesszám alakjaiban p. o. *asir* fogoly «többesszáma *asra* és *usāra* nyelvjárások szerint; — 13. hangugra- «tásban (*ichtilās*), hol a klasszikai nyelv ezt nem alkalmazza (*taḥkīk*) «p. o. *ja'murukum* és *ja'murkum*¹⁾; '*ufja lahu* és '*ufja lahu*; — «14. a nőnemű végzetre nézve; némely dialektus a klasszikai *t* «helyett csupa *h-t* használ (illetőleg a *t-t* elhagyja és a megelőző «magánhangzót megnyújtja),²⁾ p. o. *amā* és *amat*; — 15) a ma- «gánhangzók mértékére nézve p. o. *unzur* (parancsoló mód) és «*unzūr* rövid v. hosszú *u-val*; — 16. a szók ellentétes jelentésében «p. o. *vataba* ige az éjszakarab nyelvben annyi mint *ugrani*, a *himjar* «nyelvjárásban pedig *leūlni* (héb. *jāshabh.*) Ezen utóbbi dialektusi «különbség egykor nagy szerencsétlenségnek volt oka. *Zejd b.* «*'Abd Allāh b. Dārim* ugyanis egy *hmijarita* király udvarán élt; «egyszer a királyt vadászatra kísérvén, egy magas hegyhez értek. «A király így szólván hozzá: *tib*, azaz a *himjar* dialektus szerint: «tessék helyet foglalni», amaz a maga dialektusán értette, hol «ezen felszólítás értelme: ugorjál le. «Látni fogod ó király», «mondá ekkor *Zejd*, «mennyre vagyok képes neked engedelmes- «kedni.» És csakugyan leugrott a hegyről és szörnyet halt. Midőn «a királyt a félreértés tekintetében felvilágosították, így szólott: «*man dachala Zafāri ḥammara* «Ha *Zafārba* jösz, *himjārizálj*», a «mi közmondássá lett.»³⁾

¹⁾ Erről is az áll a mit fentt a *nista'in-ra* nézve megjegyeztem; a nem klasszikai nyelvjárás ez esetben megegyezik a vulgaris arab és héber használattal.

²⁾ Épen úgy a vulgaris arabban, hol a nőnemű végzet magában állva mindig *ā* a klasszikai *at* helyett, mint a megfelelő héberben אָ, a régi א = csak a status constructusban van meg.

³⁾ Ezen történetke igen gyakran idéztetik, megvan többek közt *al-Gauhari* szótárában is mind a *ctb* mint a *hmr* cikkben (I. 108., 309, lapokon), *Gesenius* is felhozza az *Ersch-* és *Gruber-*

Eddig *Abu-l-Hasan ibn Fâris*.¹⁾

Az arab törzsek különféle szójárásai nyelv szokásaira nézve igen fontos egy adat az, melyet legtúzetesebben *al-Ta'âlibi* «*A nyelv törvénye*» című munkája XV. könyvének 30. fejezetében találunk egybeállítva.²⁾ A *Tamim* törzsnek szójárásai sajátja az, mit *kashkashâ*-nak szoktak nevezni, és abban áll, hogy a nőnemű második személy ragját nem — *ki*-vel, hanem *shi*-sel képezik; így pl. *biki* (veled) helyett így mondanak: *bishi*. E szerint olvassák a koránt is. P. o. *Sûrâ* XIX. v. 24. *had qa'al rabbuki tahtaki sarijjan* (Istened alattad patakot készít) helyett így olvasnak: *rabbushi, tahtashi*. A *Bekr* törzs ugyanezen ragot *si*-nek ejti és *abûki, ummuki* (atyád, anyád, nön.) helyett *abûsi, ummusi*-t ejt; e szójárásai sajátját *kaskasâ*-nak nevezik.³⁾ A *Ḳudâ'a* törzs az *anna* kötőszót (= quod) 'anna-nak ejti 'ajn előhanggal, a mit 'an'anâ-nak neveznek; így pl. azt mondják: *zanantu, 'annaka dâhibun* (= azt gondoltam, hogy távozol) e. h. *annaka*.⁴⁾ Az arab félsziget *Shihr* és 'Omân-nak nevezett részeiben azon nyelvsajáttság járja, melyet *al-lachlachânijjâ*-nak neveznek és abból áll, hogy *mâ shâ'a* — 'Uâhu (a mit Allâh akar) helyett így mondanak: *mashallâh* (mi a mai vulg. nyelvben általános ejtés). A *ḥimjar* arabok nyelvsajátja az úgynevezett *tumtumânijjâ* vagy (néhány, így a cambridgi régi kézirat szerint): *tamtamanijjâ*, mely abból áll, hogy az *al* articulust *am*-nak ejtetik.⁵⁾

féle encyklopaediában az *Arabische Sprache* czikkben. *Al-Mejdâni* példabeszéd-gyűjteményében (ed. *Bûlak*: II. köt. 217. lap) a példabeszéd rendes magyarázata mellett még egy másik értelmezése is felhozatik: «A ki *Zafârîba* jő, öltson magára vörös színű ruhát» (mint ottan szokás), t. i. a *ḥammara* ige nem a *Ḥimjar*-ból, hanem az *ahmar* (vörös)-ből van származtatva.

¹⁾ *Muzhir* I. köt. 124—125. lap.

²⁾ *Fikḥ al-lugâ* ed. *Roshejd Dâhdâh* 60. lapon.

³⁾ Másutt p. o. *al-Muzhir* I. köt. 109. lapon ezen nyelvsajáttság úgy közöltetik, hogy a *Rubî'a* és *Moḍar* törzsek a *k* hangot nem az *sh*-el cserélik fel, hanem mindakettőt együtt ejtik, p. o. *bikish, 'alejkish*, e. h. *biki, 'alejki*. Hasonlóképen a *kaskasâ*-ra nézve.

⁴⁾ Ezen hangcseréről lásd *al-Muzhir* I. köt. 223. lap. *Ḥarîri Maḳâmât* 2. kiad. 368. lap.

⁵⁾ Ezen nyelvsajáttságról bővebb értesítést találhatni a következő helyeken: Botta *Relation d'un voyage dans l'Yemen* (Paris 1841.) 141. lapon; *Journal Asiatique* 1843. II. 381. l. 1849. II.

2. A népnyelv.

A fönntebbiekből azt látjuk, hogy a dialektusok irányában az arabok nyelvtudománya elég méltányosan viseltetik, és hogy józan irányának köszönjük azon adatok fennmaradását, melyek az arab dialektusok sajátosságaira vonatkoznak. Nem ilyen kedvező állást foglal el a népnyelv irányában.

Mint minden nyelv terén, úgy az arabnak terén is a népnek és a köztársalgásnak nyelve lényegesen különbözik a nyelv azon alakjától, melyben írásba van foglalva, az úgynevezett irodalmi nyelvtől. Az irodalmi nyelv az, melyet rendszeren elég roszul ó-, vagy kevésbé roszul *irodalmi* arab nyelvnek (Alt- v. Schriftarabisch), a nép nyelve az, melyet roszul *új-* vagy jobban *vulgaris* arabnak szoktak nevezni. Hogy miben áll a kettő közötti különbség annak fejtegetése ezen értekezésembe nem tartozik. Mielőtt azonban az arab nyelvtudomány állásáról szólnék az arab népnyelv irányában, mégis röviden akarnám jelezni azon állást, melyet az európai nyelvtudomány ezen kérdéssel szemben elfoglal. Erre nézve két irányt kell kiemelnem. Az egyik az, melyet Németországban legállhatatosabban a tudós *Wetzstein*, volt damaszki porosz főconsul, képvisel és melynek legelső képviselőjeként az öreg *Adelungot* lehet említeni.¹⁾ *Wetzstein* véleménye az, hogy az úgynevezett irodalmi arab nyelven soha arab ember nem beszélt és hogy a régi szövegek vocalisátiója nem képviseli az arab nyelv kiejtését a VII. században. Ezen vocalisatió azon körülménynél fogva támadt, hogy a régi költemények és a korán szövegének dallamszerű előadása alkalmával a dallamos rythmus előállítására szükség volt teljesebb vocalismusra, különösen magánhangzós végű szavakra. Később a higra II. századában, midőn a hangzójeleket a korán írott szövegében kiírták, a prózai írott nyelvnek is általános vocalisatiójává vált ezen rendszer, a nélkül azonban, hogy a köznyelvre valaha befolyást gyakorolt volna.

346. l. *Jáküt* II. köt. 237. l. 13. v. *Hariri Durrat aljavväs* ed. Thorbecke 183. lapon. De Sacy *Anthologie grammaticale arabe* (szöveg) 63. lapon.

¹⁾ *Mithridates* I. köt. 384. l. v. ö. Renan *Histoire générale des langues sémitiques* 399. lap.

Csak a grammatikusok vonták le e rendszerből nyelvtörvényeiket, melyeknek adatai nem az élő nyelvből valók.¹⁾ Hasonló nézetet nyilvánít *Sprenger Alajos*.²⁾ Szerinte is az *íráb*, azaz a főnévi esetragok és az igei módkülönböztető ragok, melyeknek létezése leginkább különbözteti meg az irodalmi nyelvet az élő nyelvtől, nem élő és szerves alkatrészei az arab nyelvnek, hanem csak a grammatikusok mesterséges találmányai, és származásukat csakis a széphanzgat következményeinek köszönik. «A társalgásban már a klasszikus korban elhagyták az *íráb*-ot és némelykor rövid magánhangzókat is kilöktek a szók testéből, sőt magában a koránban is előfordúlnak esetek, midőn a rim kedvéért nemesak az *íráb*-ot, hanem a nőnemű *t*-t is az *íráb* előtt elhagyják. Épen úgy, mint a franczia nyelv — úgy mond tovább Sprenger — ünnepélyes beszédben hallatja az *e muet*-et, épen úgy élénkítettett és nyújtatott a szó az arabok költészeti előadásában hangzós végzetekkel. Ezen jelenség az arab nyelv egy másik sajátságával függ össze; gúny vagy méltóság kifejezésére az arabok hosszú szókat szeretnek; Omayya *Alláh* helyett *Şaltit*-ot használt ez okból és napjainkban a konzult *Konsülus*-nak nevezik. Az *íráb*-ra nézve csak ritkán uralkodott egyetértés. Ezer meg ezer variánsa van a korán szövege *íráb*-jának. Hogy az egyöntetűséget helyreállítsák, a grammatikusok körmönfont rendszert találtak fel és mindenki azt az *íráb*-ot tartotta helyesnek, mely a maga rendszerébe beleillett. Ily módon találtak fel finomságokat, melyekről a nép soha sem álmodott és egy *tiszta* arab nyelvet construáltak, mely csak saját fejükben létezett.» Így *Sprenger*.

Nem lehet itten czélom a fentidézett két nagy tudós állításainak kritikájába bocsátkoznom, mert jelen dolgozatom nem annyira az európai tudósok véleményeit akarja ismertetni, mint inkább az arabokéit. Wetzstein állítása ellenében csak annyit akarok megjegyezni, hogy nézete alapján alig lehetne megmagyarázni azon következetes rendszerességet, mely a szerinte csak segédhangzók szerepét viselő eset-ragokra nézve uralkodik. Ha csakugyan segédhangzók volnának, miért van

¹⁾ *Sprachliches aus den Zeltlagern der syrischen Wüste*. Mitgetheilt von Dr. J. G. Wetzstein 130. l. (Különnyomat a Zeitschr. d. D. M. G. XXII. kötetéből, 1868.)

²⁾ Sprenger *Die alte Geographie Arabiens als Grundlage der Entwicklungsgeschichte des Semitismus*. (Bern 1875.) 280—82. lap.

épen a genetivusnál mindig *i*, az accusativusnál mindig *a*, a nominativusnál mindig *u* használva? Nem a prózai szövegek vocalisatiója szülte az esetragozás törvényét, hanem megfordítva: a létező esetragozás tudatossá válása szülte, mint fölnt (316. lapon) láttuk a vocalisatió feltalálását. Az úgynevezett vulgaris nyelvre nézve a helyes álláspont az, hogy ez egy későbbi foka az arab nyelvfejlésnek, melyet az úgynevezett irodalmi arab nyelv, mint élő nyelvtörténeti fok ép úgy előzte meg, mint megelőzte a *latin nyelv* a román nyelveket. Valamint a francia nyelv a latin esetragozást meghaladta és a római syntesist analysissá fejlesztette, csinálván *hominis*-ből *de l'homme*-ot, ép úgy oldotta fel a mostan élő arab nyelvfok a régi *ragulín-t* *metá'-r-ragul-ra*; valamint a latin *scrip-si*-ből francia *j'ai écrit* és az ó-görög *βουλευ-σω*-ból *μελλω βουλευειν* lett, úgy lett a régi arab *aktub-u*-ból *biddi aktub* v. *bi-aktub*. Hogy a sémi nyelvek történeti fejlődése csakugyan azon uton haladott, mely az ó-arab nyelvformától az új-arab nyelvformára vezet, az onnan is kiténik, hogy az Ó. T.-ban képviselt héber nyelv alak tökéletesen a vulg.-arab nyelvvel áll egy nyelvtörténeti fokon, de nem a nélkül, hogy egynehány ősrégi nyelvmaradványban a régi arab nyelvvel analóg nyelvtények elő nem fordulnának.¹⁾ A régibb héber nyelv alak maradványai a legjobb bizonyítékok az úgynevezett ó-arab nyelv alak természetessége mellett.

Még egy másik igen hathatós bizonyíték azon nézet mellett, hogy az irodalmi arab nyelv a maga gazdag vocalismusával csakugyan természetes nyelv volt és nem pedáns nyelvtudósok által faragott valami, azon kimutatható tünemény, hogy ezen nyelven csakugyan beszéltek és beszélnek mai napig is az arab nyelvbirodalom egyes provinciáiban. Első helyen akarom említeni a következő adatot, mely *Al-'Abdari* «magribi útazásában» (*Al-rihlá al-jarbijjá*) található, és az Escorialban levő kézirat szerint *Vincent* francia tudós által ismerttetett.²⁾ *Al-'Abdari* ezen adatban beszéli, hogy a *Barhá* körül lakó arabok az ő idejében teljesen a grammatika nyelvén beszéltek és hogy nem éltek a

¹⁾ V. ö. Ballagi-Goldziher: A héber nyelv elemi tankönyve (Pest, 1872.) 122. és 143. lap.

²⁾ *Journal asiatique* 1845. I. köt. 406. lap.

rendes *majribin* nyelvjárással, hogy az igeragozásban a teljes régi arab formákat használták (p. o. *-ûna* ragot az impf. több. 2. és 3. hímn. személyében e helyett *û*, mint a vulg. arab és héberben), és hogy útzónk beszédét rendszeren kicorrigálták a régi grammatika szerint, hogy ha *õ* vulgaris kifejezésmóddal élt. De még a legújabb idõben is, a tudós világ meglepetésére, *Palgrave* Gifford, híres útzó, fölfedezett Közép-Arábia fennsíkjában nagy tartományokat, melyekben a régi grammatikai arabság élõ használatban van. «*Higázban* és *Jemen*-ben, még inkább pedig *Aegyptusban* és *Syriában*, «de leginkább *Bajdád*-ban és *Moszul* ban» — úgymond *Palgrave* «*Arabiáról* szóló útzási munkájában — ¹⁾ «a nyelv, a mi a végezeteket, a hangsúlyt, a szókincset illeti, persze nagyon hiányos, «helytelen és romlott, nem is dialektusa, hanem teljes elfajulása az «arab nyelvnek mind hangtani, mind mondattani tekintetben, és «még azok is, kik tanulmányaiknál és műveltségüknel fogva azon «állapotban vannak, hogy aljas tájszólásokat és hibás kifejezéseket kikerüljenek, nyilvános beszédükben és társalgásukban «sokat tüntetnek elõ azon szegénységbõl és mesterkéltiségbõl, «mely minden természetellenes productumot jelleme ez, és ennél «fogva kevés élvezetet nyújt az ily beszéd meghallgatása. — «Ellenben *Gebel Shomer*-ben és *Felső- s Középsõ-Negd* egész «területén ennek ellenkezõje fordul elõ. Ezen területeken a legkisebb rongyos gyerek, mely az útczákon futkos, a legtisztább «irodalmi arab nyelven gagyog, melyet valaha de *Sacy* tanulmányozott és *Sibavejhi* (a szerzõ szerint: *Sibavijah* sic!) tanított!» Tovább: «Irodalmi arab nyelven beszélnek ma *Gebel Shomer*-ben, «*Kásim*-ban, *Sedejr*-ben, *Voshêm*-ben és *'Aaref* éjszaki felében. «Tovább délfele a *kahtáni* szójárás emelkedik túlsúlyra szabályos «fokozatok szerint, a klasszikus vagyis ismailitikus szójárás fölött, «mely *'Omân*-ban tökéletesen meghódítja a tért.» Mindezen jelenségekbõl, melyeknek hitelességét kétségbe vonni senkinek joga nem lehet, *Palgrave* azt következteti, hogy az úgynevezett irodalmi nyelv nem a grammatikusok műve, hanem hogy az az arab nyelv legeredetibb élõ formája, mely ott, hol egyébként is az arab népjellem legtisztábban tartotta fenn magát, megmaradt élõke-

¹⁾ *Narrative of a Years Journey through Central and Eastern Arabia* I. köt. 310. lap (német kiadás I. 237.)

lők szájában épen úgy, mint alsóbb ranguakéban, melyet műveltek és műveletlenek egyaránt használnak kizárólag, egymástól távol eső vidékeken és oly tájakon, a hová a nyelvészeti puristáknak még csak nevei sem hatottak soha és hol parasztok és tevehajesárok nem azért beszélnek ezen nyelven, mert a nyelvtan úgy követeli, hanem mivel ősök soha másként nem beszéltek.¹⁾ Palgrave képviseli tehát, mint látjuk, legtüzesebben azon irányt, mely a Wetzstein-Sprenger-féle felfogással homlokegyenest ellentétes állást foglal el. Ő az arab köznyelvet tartja mesterkéltnek és ezen tekintetben — mint kitűnni fog — magoknak az arab nyelvtudósoknak tévedésében osztozik. Ámbár azt, a mit az arab nyelvjárásokról állít²⁾ el nem lehet fogadni, mindamellett az irodalmi arab nyelvről kimondott nézete tökéletesen helyes.

Mindezen adatokból az világlik ki, hogy az arab grammatika nem mesterkéltségre épült rendszer, melynek a nyelv eleven fejlődésében alapja nincsen — mint azt *Wetzstein* és *Sprenger* állítják — hanem a nyelv szerves életéből levont törvényeknek összessége.

De másrészt tagadni nem lehet, hogy az, a mit *Wetzstein* az egyedüli és kizárólagosan természetes arab nyelvformának tartanak, a mit *Palgrave* az arab nyelv elfajulásának mond, és a mit a tudományos nyelvszemlélet az arab nyelv történeti továbbfejlésének kell hogy nézzen, mondom, hogy az úgynevezett vulgaris arab nyelvforma már nagyon régen, körülbelül azon időben, melyben a grammatika alapjai vették meg, állott elő. Hiszen az arab grammatika történelmileg véve nem egyéb, mint egy védbástya az elharapódzott nyelvkopás ellen, melyet a vallástudósok nem szerettek a szent könyv olvasásánál alkalmazásban látni. Hadd hordja a vallás alapkönyve az archaismus bélyegét homlokán! így gondolkodhattak, midőn az ős kurejschita nyelvet codificálták.

Nem lesz minden érdek nélkül, ha — minthogy ez eddig tudtommal nem történt, — egybeállítok néhány adatot arra nézve, hogy a vulgaris nyelv már azon időben, midőn a grammatika rendszere keletkezett, dívóban volt az arab *irodalomban*, sőt hogy egyes sajtáságait már *Muhammed* idejéből lehet kimutatni.

¹⁾ *Palgrave* u. o. 312—313. lap. (Ném. kiad. 239.)

²⁾ Lásd különösen e. h. II. köt. 133. lap (ném. ford. 102. l.)

A vulgaris nyelv a mutató névmást ily alakban használja: *deh*, *dih* (héber: *zeh*), a klasszikus nyelvben megfelel ezeknek: *hádá*, *hádihi*. Muhammed korából való egy mondatban találjuk ezt: *farubbaria achragta dih valam tuchrig dih*.¹⁾ Ebből az következik, hogy a mutató névmás vulgaris alakja már akkor is létezett a nép nyelvén. — Később *Ru'ba b. al-'Aggág* költő, ki a *higrá* 145. évében halt meg és maga is nyelvtudós volt, hasonlólag egy versében a mutató szónak ezt a *deh* alakját használja: *illá deh falá deh*, mely verssor arab példabeszéddé vált és mint ilyen fel van hozva *al-Mejdání* gyűjteményében.²⁾ Hogy mily kevés érzéke volt a későbbi nyelvészeknek és kommentátoroknak a nép nyelve iránt, az onnet is kitűnik, hogy ezen példabeszéd magyarázásában a legfurcsább ötletekre vergődnek; némelyek a *deh*-t perzsa szónak tartják, csak arra a gondolatra nem jutnak, hogy a nép nyelvén van ezen *deh* szó.

Épen úgy nagyon régi időben találkozunk a mai vulgaris nyelv azon sajátosságával, hogy *d* helyett csupán *d* ejtetik, például *dahíkta ilajja dahíkatan* e. h. *dahíkta*, mint a kommentátor megjegyzi.³⁾

A kérdő névmás a vulgaris nyelvben szintén különbözik a klasszikus *má*-tól, mely abban, mind kérdő, mind tagadó szó. A syriai nyelvjárásban *shu*-t mondanak és ezen alak *Núshirván*-nak, «Jrak ördögének» fenntidézett gúnyversében a *bájdádi* idiotismusok között is fel van hozva.⁴⁾ Az aegyptusi és *magribi* vulgaris nyelvjárás kérdő szóul ezt használja: *esh*, a mi elemezve annyi mint *ejj shej* (*ejju shej'in*) «melyik dolog». Ezen *esh*-sel — eltekintve vulgarisáló szövegektől, mint az Ezeregyéjszaka — az *abbasid* khalifák idejében is találkozunk, p. o. *esh hádihí-l-ashjá* vagy *esh jahmiluka 'ala hála-l-sachaf*.⁵⁾ Az írott szövegben rendszeren *ایش*-nek van ezen alak írva.

A vulgaris nyelv nagyon szereti a deminutiv alakokat használni. Damaskusban soha se mondják *karib* közel, hanem

¹⁾ *Al-Buchári Recueil des traditions musulmans* ed. L. Krehl, II. köt. 70. lap. 5.

²⁾ *Magma 'al-amtál* I. köt. 38. lap.

³⁾ *Al-Mejdání ibid.* II. köt. 308. lap.

⁴⁾ *Jákát.* I. köt. 187. l.

⁵⁾ *Kitáb al-ajánî* XX. köt. 47. lap. 10. *ibid.* 90. lap. 20.

kicsinyítő alakkal *'urejjib* = közelke (a *k* hangot nem ejtik); szép Aegyptusban mindig *kurès* (*kurejjis*) deminit. ebből *akvas*; kicsi = *şogajjir* kicsike e. h. *şagir*. Így ha *viz*-et akarnak mondani *mâ* helyett *môjê*-t (*muvejhê*) mondanak = *vizecske*, ha sok vízről volna is szó. Ezen *môjê* alakkal találkozunk már a traditióban is. ¹⁾

Szintúgy régi időből van nyoma a vulgaris nyelv azon sajátosságának, hogy a nőnemű képző régi alakja (*ü* = héber $\text{ן} = \text{t}$) pusztá hosszú *â*-vá gyengül, mint ezt a bibliai héber nyelvben is így látjuk, melyben a nőnemű képző $\text{ן} = \text{r}$ és csak a szócsoportban (stat. constr.) és régi tulajdonnevekben őriztetett meg a régi *at* képző. Van t. i. egy régi arab példabeszéd *ihlâlib farva*, melynek bökkenője elvész, ha a *farvâ* nőnemű név a régi alakban (*farvatan*) ejtelnék. Az t. i. e példabeszédben a bökkenő, hogy a *farva* szó lehet nőnemű névszóalak, lehet azonban ige is a parancsoló mód-

ban, ezen gyökből *rava* (رَوَى) a *fa* kötőszócskával ellátva (írva így: رَوَى) ejtve: رَوَى — A *sitâ* vulgaris alak e. h. *sejjidâ* már a IX. századból van kimutatva; a klasszikus nyelven író költők között használja későbbi időben *Behâ al-Dîn Zuhejr* ezen alakot *sitti* asszonyom e. h. *sajjidatî* ²⁾ Nöldeke figyelmeztet ezen vulgaris alakokra, mint már régebbi időben kimutathatókra: *bû* e. h. *abû* (atya); *id* e. h. *jad* (kéz); *gibhu* e. h. *gi bihi* (hozd el); *hônâ*, *hólâ* e. h. *hâhunâ* (itt); *haulâ'i* (ezek) stb. ³⁾

Még azokra nézve is, kik a régi nyelv letéteményeseiként szerepeltek, a tradátorokra és grammatikusokra nézve, akadunk oly adatokra, melyek azt bizonyítják, hogy maguk is vulgarisáltak. Az «Énekek könyvében» p. o. *Hammâd* tradátorról, kia muhammedán számítás II. századának elején élt, beszéltetik, hogy egykor *Velid b. Jezid* udvarán az ott élő költők fejére, valahányszor verseiket recitálták, ráolvasta honnét lopták. Midőn ő maga előállott, hogy verset mondjon, az egyik költő «Hogyan lehet ilyen beszédet», úgymond, «a khalifa előtt elmondani, hiszen ez csupa nyelvtani

¹⁾ *Al-Navavi* kommentárja *Muslim* tradíciógyűjteményéhez (*bûlâki* nyomtatvány) V. köt. 130 lap.

²⁾ Lásd költeményeinek cambridgei kiadását (1876.) ed. *Palmer* 32. lap.

³⁾ *Al-Mejdâni* I. köt. 179. lap.

⁴⁾ *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, XXIX. köt. (1875) 332. lap.

hiba.» Ekkor *Hammád* így szólt: «Tudod, kis öcsém, én a vulgaris nyelven (*al-'ammâ*) beszélek.»¹⁾ Az *ummajád* khalifák idejében, midőn a nyelvtan megalapítása javában indult, ezen nyilatkozat szerint a vulgaris nyelvet már élesen megkülönböztették a klasszikai nyelvtől. Későbbi időből *Abu-l-Nahhâs* nyelvészről azt mondja életírója, hogy «senkivel a grammatika szerint nem beszélt, hanem a köznép nyelvén (*bi-luġat al-'avâmm*) és az *i'râb*-ot tekintetbe nem vette (*lâ jurâ'i-l-'i'râb*)»²⁾

Mindezen adatokból az tűnik ki, hogy a vulgaris nyelven beszéltek már Muhammed és az *ummajád* khalifák idejében, a klasszikai grammatika megalapítása korszakában.

Nézzük már most, mily állást foglal a grammatikusok tudománya a vulgaris nyelv irányában? Legzélszerűbben fogunk eljárni, és kérdésünk megvilágításának jó szolgálatot fog tenni, ha mindenekelőtt egybeállítjuk azon műszavakat, melyekkel régi időtől kezdve mai napig egyrészt a grammatikai nyelvet, másrészt a köznyelvet nevezik. Ezen nevekből leginkább tűnik ki az, hogy az arab nyelv két fokának egymáshoz való viszonyát hogyan fogták és fogják fel.

A grammatika szerinti nyelv elnevezései a következők:

a) *Al-luġâ al-fašihâ* vagy *al-fuṣṣa* tulajdonképen lefordíthatlan kifejezés. Legközelebb járna az eredeti jelentéshez, ha így fordítanók: a világos vagy pedig ékes nyelv.

b) *Al-luġâ al-ašlijjâ* a törvényszerű nyelv; oly emberről, ki képes ezen nyelven beszélni, azt mondják *jatakallam 'ala-l-'uṣūl* = a principiumok, azaz nyelvtörvények szerint beszél, *'ala karâ'id al-nahū*. Ide tartozik ezen elnevezés is: *al-keġâm al-nahū* = grammatika szerinti beszéd, valamint a középkorban a latin nyelv a vernacularis román nyelvjárások ellenében *lingua grammaticana* nevezetett.³⁾

c) *Ibn Chaldûn* azon helye, melyet alant bővebben fogunk idézni, *luġat Moġar*-nak, azaz az *éjszakarab törzsek* nyelvének,

¹⁾ *Kitâb al-aġânî* V. köt. 165. lap.

²⁾ *Al-Kutubî Fawâit al-wafajât* (ezen munka *Ibn Chalikân* biographikus munkájának kiegészítése) *bûlâki* nyomtatvány II. k. 215. lap.

³⁾ *Comparetti Virgil im Mittelalter* (német ford.) 173. lap.

közelebről azon nyelvformának, melyen a régi tiszta *Modaríták* beszéltek, nevezi.

d) *Al-lujâ al-kadimâ* = a régi nyelv megkülönböztetésül az új nyelvtől, (l. alant.)

e) *Al-'arabbijâ al-mahîlâ* = a tiszta arab nyelv, melyen a korán van írva. Ezen név nem annyira a nép nyelvétől, mint inkább egyéb, különösen déli arab nyelvjárásoktól különbözteti meg a korán nyelvét. ¹⁾

A köznyelvet ekképen nevezik:

a) *Al-'ammâ* = lingua vulgaris vagy *lujat-al 'avâmm* = lingua vulgi, ez a legközségesebb neve a nyelvtudományi irodalomban.

b) *Al-lujâ al-muštalahâ* (scil. *'alejhâ*) v. *al-ištîlâh*. Ez egy igen érdekes elnevezés, a melyet a mai nap leggyakrabban használnak a köznyelv megkülönböztetésére a *fushâ*-tól. Annyit jelent: *conventionalis nyelv*, oly nyelv, melyet mesterségesen készítettek.

c) *Al-lujâ al-mundarijâ* = a forgalomban levő nyelv, a köznyelv; (lingua vernacularis).

d) *Al-'arabî al-gedîd* = új-arab nyelv. Ez utóbbi nem oly név, melyet használatban találtam az irodalomban vagy a nép nyelvén s csak a teljesség végett hoztam fel. Találkoztam vele ugyanis *Ibn Batûta* útleírásának egy helyén, hol a következőt beszéli el. *Jeznik* (Nicaea)-ba érkezvén, nem társaloghatott a lakókkal, minthogy ő nem értett törökül, az odavalók pedig nem tudtak arabul. De egy *fakîh*-hoz utasították, oly emberhez, kinek állásánál fogva ex offo kell arabul tudni, és a ki a nicaeabeliek előtt mindig dicsekedett arab tudományával. Midőn utazónk megszólította arabul, azt tűnt ki, hogy *fakîh* uramnak bizony fogalma sincsen a muhammedanismus lingua canonica-járól. Midőn hazugságát szemére hányták, így mentegetődzött: «*Ishân 'arabî kuhâ migûjend, ve-men 'arabî nau midânem*» «Ők a régi arabot beszélnek (mint *Ibn Batûta* magyarázólag hozzáteszi: *al-'arabî al-kadîm*), én pedig az új-arab nyelvet (*al-arabî al-gedîd*) értem.» ²⁾

Ha az épen felsorolt elnevezésekből következtetést akarunk

¹⁾ *Al Sujûti al-Muzhâr fi 'ulûm al-lujâ* I. köt. 15. lap.

²⁾ *Voyages d'Ibn Batûta* ed. Defrémry és Sanguinetti (Paris) II. kötet, 327. lap.

vonni arra nézve, hogyan fogja fel az arab nyelvtudomány az arab nyelv két fejlődési fokának egymáshozí viszonyát, úgy csak az utolsó helyeken említett nevek mutathatnának arra, hogy a nyelvtörténeti fejlődés szempontja alatt nézik azokat. De, mint már kiemeltem, az «ó- és új-arab» elnevezések nem bírnak általános kelettel. Leginkább tekintetbe jönnek az a) és b) alatti nevek. Ezek kettőre mutatnak; *először* arra, hogy csakis az irodalmi arab nyelvet tekintették természetszerűnek, törvényesnek, a köznyelvet pedig egyéni akarat, conventió folytán keletkezettnek nézik — tehát épen Wetzstein és Sprenger állításának ellentéte —; hogy *másodszor* nem tartották *művelt* nyelvnek, sőt épen ellenkezőleg *parasztnyelvnek* tartották és tartják, mely csakis a plebs szájába való és melytől a jobbaknak (*al-chavass* opp. *al'avamm*) tartózkodniok kellene. Azért is dicsérettel emeltetik ki egy helyen, hogy *al-Hirá* város szolgái osztálya az urak nyelvén beszél. ¹⁾ Alkalmasint ezen városban az *Abbásidák* idejében, midőn ezen nyilatkozat tétetett, a nyelvfejlődés még nem jutott azon fokig, a melyet az arab köznyelv képvisel.

Innen jő a megvető hangulat is, melylyel a grammatikus arab az *'ammá* irányában viseltetik. Valódi nyelvtudós, ha alkalma van erre, soha az *isztihah* nyelven nem beszél, hanem egészen a mai napig a grammatika nyelvén. Damaszkusban való tartózkodásom alkalmával egyik jóakaróm, a tudós *Makarius* érsek, kinek nevét csak a hálás visszaemlékezés szavaival említhetem, soha a világért sem beszélt volna velem más nyelven, mint a tudós grammatika nyelvén, és midőn kijelentém neki, hogy igen lekötelezne, ha a köznyelven társalogna velem, minthogy utazásom egyik főczélja a vulgariis dialektusok elsajátítása, bámulattal nézett reám, nem bírván megmagyarázni magának, hogyan törekedhetik valaki arra, hogy nyelvérzékét ezen jargon eltanulása által elrontsa. Ezen véleményét, melyet nemcsak ő, hanem valamennyi tudós arab, kivel hasonló eszmecsérem volt, előttem nyilvánított, nem voltam képes megczáfolni. De a köznép, mely a grammatikusok pedantismusát egyre neveti, boszút áll nyelvének ezen lenézéseért. Ismét egy úti tapasztalatommal szolgálok erre

¹⁾ *Kitáb al-Ajání* II. köt. 125. lap. 17. *lujátuhum lujátuh ahlihá.*

nézve. Midőn Syriába érkeztem 1873-iki szeptemberben folyékonyan csak az irodalmi arab nyelven bírtam gondolataimat kifejezni és minthogy *Bejrüt*-ban leginkább tudós osztályokkal érintkeztem; egyikük a másiknak mindig úgy ajánlott engem, hogy «*jetekellem bil-fuşha*», azaz a klasszikus nyelven beszél, mi a syriai partvárosokban annál nagyobb érdem, minthogy sehol nyelv annyira el nem lapulhat, mint az arab nyelv ellapult ezen partvárosok lakóinak szájában. Annyi bók után, a mennyit nyelvem klasszicitása a tudósok köreiben aratott, mily nagy volt meglepetésem, midőn a bazárban a lustrandzsi fiúk, a számárhajesárok, a csónakosok szájából azt kellett hallanom, hogy rólam egymásnak azt a megjegyzést közölték «*dih nuhui magnun*», «örült grammatikus». Csakugyan létezik egy arab közmondás: *man aktara ĵi-l-náhuĵi ĵammaĵahu*. «A sok grammatizálás örültté teszi az embert.»¹⁾

Igy áll boszút a köznép a grammatikus fennhéjázásán.

Az irodalomból csak egy egyetlen példát idézhetnék arra nézve, hogy arab tudós a köznyelv jogosultságát méltatta volna. Ezen kivételes tudós *Ibn Chaldün* az arab Montesquieu, ki sok egyéb tekintetben is, kivételes magaslatot foglal el a muhammedán irodalomban. A világtörténelemhez írt bölesészeti bevezetésében a nyelvről általában és az arab nyelvről különösen szólván, ezeket mondja: «Ne hajts némely grammatikusok csevegésére, kiknek mestersége az *íráb*, de kiknek rövid belátása nem emelkedik a dolgok valóságának felfogásáig, és kik azt akarnák veled elhíttetni, hogy az ékesszólás (*al-balâĵâ*) ezen korszakban már elveszett, és hogy az arab nyelv romlásnak indult azért, mert a szók végéről elhagyják az esetragokat, melyeknek törvényeit ők tanítják. Ez olyan beszéd, melyet a részrehajlás sugalmazott nekik, és a mely korlátolt gondolkodásukból ered. Vagy nem látjuk-e, hogy az arab szavak legnagyobb része, még mai napig is megtartotta azon jelentését, melyre alkottattak; hogy mindenki a maga gondolatait hiány nélkül a mai nyelven kifejezheti, és hogy épen úgy, mint a régibb korban, úgy most is a világos

¹⁾ *A bécsi cs. könyvtár kéziratában, Cod. Mixt. nr. 318. fol. 70. recto. v. ö. Goldziher Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehramkeit bei den Arabern (2. füzet.) Bécs, 1872. 4. lap.*

«ékes beszédre nézve léteznek fokozatok a beszélő egyénisége szerint; végre hogy a kifejezés formái és alakzatai prózában és «költői beszédben a mai nyelvben is megtalálhatók? A mai nyelv «épen úgy képez hatalmas szónokokat, kik az ékesszólás hatalmát «gyakorolják társaságaikban és gyülekezeteikben; ép úgy hoz elő «remek költöket, kik a nyelv formáit kezelik. Egy kis józan ízlés, és egyenes értelem elegendő mindennek belátására. Ezen arabok «nyelvében nem hiányzik tehát semmi egyéb arra, hogy a könyvek nyelvéhez hasonló legyen, mint a véghangzók használata, «használat, mely a *Modar*-féle nyelvben ¹⁾ egyenletes törvényeknek és biztos szabályoknak van alávetve.» ²⁾

Ezen értelmes nyilatkozat azonban egészen elszigetelten áll az arab irodalomban. Az arab tudomány tökéletesen elutasította magától a köznyelvet, nem törekedett felismerni szabályosságát, mert csak a grammatikai nyelvnek tulajdonított törvényességet, a népnyelvet csupa conventió eredményének tartotta, és csak a megvetés hangján nyilatkozott róla. Grammatikája szerintük nem lehet; csak a klasszikus nyelv a *nahû* a grammatikai, mely *havâ'id* és *usûl*, törvényekkel és szabályokkal bír. Csak a legújabb időben jutott egy arab embernek eszébe a köznyelvnek grammatikáját kutatni és közzétenni, a mit nem tesz, ha észre nem veszi, hogy az európai tudomány e tekintetben az arab köznyelv emancipálására nézve a jó példával elől nem jár. Az első arab nyelven írt köznyelvi grammatikát egy maronita keresztyén írta *Michâ'il Sabbâj*; jelenleg egy német fordítása készül, Thorbecke által; ezen fordítás legközelebb Trübner-nél Strassburgban fog megjelenni. Hasonlólag a legújabb időből való az a kísérlet, hogy a köznép nyelvén szövegek nyomassanak. Én eddig két ily köznyelvi nyomtatott szöveget ismerek. Az egyik *Molière* *Tartuffe*-jének arab fordítása, illetőleg átdolgozása ezen cím alatt: «*Al-Sheich Matlûf kif'â tijâtrijâ* ³⁾ *murakkabâ min chamsâ fusûb*». (Nyomatott Kairó-

¹⁾ L. fennt.

²⁾ *Prolegomènes d'Ibn Khaldoun* trad. par de Slane ef. de *Sacy Anthologie grammaticale arabe* I. köt. 170. lap, II. köt. 411. lap.

³⁾ Szó szerinti fordítása ennek: *szindarab*, *kif'â* = darab, ebből *katâ'a* vágni, *kif'â*-nak az arab költészettan nyelvén csak kis, pár soros, verstördékeket szoktak nevezni.

ban a *Vádi al-Nil* ujságlap nyomdájában 1290 = 1872). Ezen könyvet minden ízetlensége mellett minden tekintetben alkalmas segédkönyvnek mondhatjuk az arab köznyelv kutatására nézve. Egy másik idevágó nyomtatvány, szintén színdarab, de nem fordított, hanem eredeti; czíme: *Nuzhat al-adab fi shagá'at al-'Arab*; szerzője az Azhar-mecset egyik tanítványa, *Muhammed 'Abd al-Fattáh*. (Nyomatott: Kairóban a Castelli-féle nyomdában, 1289—1871). Készítésére alkalmat szolgáltatott a kairói *Ezbekijje*-kert megnyitása. Nyelve valamivel közelebb áll a klasszicitáshoz, mint az előbbié, mely a legvulgarisabb vulgar nyelvet mutatja be. A vulgaris nyelvnek is vannak ugyanis fokozatai.

A köznyelv elítélése és azon vélemény, hogy az általa produkált nyelvtényeknek semmiféle jogosultsága nincsen, azon nézet, mely az arab nyelvtudományon mintegy alap gondolat áthúzódik. A nyelvészeti irodalom egy nagy része az *'ammá* kritizálásával foglalkozik. Nem is azon *'ammá*-nak kritizálásával, mely a grammatikai szabályokat kiforgatja sarkaikból, nem is azon sajtáságával, mely szerint számára az *'iráb* nem létezik, hanem a népnyelv minden legkisebb szabadabb mozgásával syntaktikus téren, mely csak annak számára válhatik észrevehetővé, ki a rideg grammatika görcsövével megy eleje az élő nyelv kritikájának. Ezen kritikai irodalom már az iszlám II. századának vége felé indult meg, ismét egy bizonyíték arra nézve, mily korán kezdett a grammatika terrorismusa pusztá elmélet lenni, melyen az eleven nyelvhasználat túltette magát. Az idevonatkozó irodalom egybe van állítva *Thorbecke* által, azon kiadványának bevezetésében, melyet mindjárt megemlíteni fogunk. Egyébüttl¹⁾ volt már alkalmam bebizonyítani, hogy egyrészt *Thorbecke* igen bőkezűen ítelt oda némely általa felületesen tekintett könyvezímet az *'ammá* irodalomnak, másrészt pedig egy igen nevezetes képviselőjét ezen irodalomnak, melynek nem csupán czíme, hanem tartalma is hozzáférhető, egészen számításon kívül hagyta, értem *Ibn al-Sikkít* művét, melynek czíme: «*A beszéd javítása*» (*Isláh al-mantik*). Nyomatásban ezen irodalomból eddig két munka jelent meg, ugyanis a híres makáma-írónak *al-Ĥariri*-nak könyve:

¹⁾ *Fleischer*-hez intézett két levelemben, kiadva a *Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft* XXVII. kötetében. (1873.)

Durrat al-ğawwās fi auhām al-chavāss «A bűvár gyöngye az előkelő emberek tévedéseire nézve», t. i. azon tévedésekre nézve, melyeket az előkelők elkövetnek az által, hogy az 'avāmm, a köznép nyelvéhez közelednek. (Kiadta *Thorbecke Henrik*, Lipcse 1871); a másik *Abū Maṣṣūr al-Gavālikī* könyve: *Chaṭa'-al 'avāmm* «A köznép hibái», melyet ily ezím alatt: «*Le livre de locutions vicieuses de Djawālikī*» a Lipcsében 1875-ben Fleischer jubilauma alkalmából kiadott «*Morgentländische Forschungen*» ezímű gyűjteményben közölt *Derenbourg Hartwig*.

A nyelvtani hibáknak azonban nemesak azon sorsa támadt, hogy a nyelvbíró tolla által íteltetett el; néha a legfelsőbb hatóság is bele elegyedett a nyelvtan jogainak megvédésébe; említetik arab fejedelem, kinek uralkodása alatt a legnehezebb vétségek közé tartozott a nyelvtan elleni hibák elkövetése ¹⁾, és még a historikus is elég fontosnak tart ily jelenséget, hogy egy háborúban és győzelmekben gazdag fejedelemről külön felemlítse, hogy *lahhān*, azaz a nyelvtan ellen vétkező volt. Az *ommajjād* khalifák egy névtelen történetírója 'Abd al-Malik khalifának ezen saját-ságát külön kiemeli és felemlít példákat ezen állítására nézve. ²⁾

Mindezen felhozott adatokból láthatjuk, hogy a grammatika elleni vétkezés bármily gyakori volt is, és bármennyire estek ezen bünbe a leghíresebb tudósok ³⁾, mindamellert a nyelvtudósok ítélőszéke előtt a legesipősebb gúny tárgyai voltak. Ezen gúnys

¹⁾ *Fachr al-Dīn Rāzī* apud Freytag, *Chrestomathia arabica grammatica historica* p. 87. ult.

²⁾ *Historia chalífatus al-Walidī et Solajmani* ed. Anspach (Leyden 1853) p. 12.

³⁾ A tudósok biographiáiban gyakran találkozunk azon megjegyzéssel, hogy beszédük nem állhatta ki a grammatikus bírálatát; említetik ez pl. *Beshr al-Marīsī*-ről, *Basshār b. Burd* költőről, *Abū 'Ubejdā Muhammed b. Hamzā*-ról, *Ibn al-Sikkīt*-ről, *Abū Hātim Sigistānī*-ről, sőt *al-Zamachsharī*-ről is; az utóbbi három híres nyelvész volt. (Lásd *Ibn Challikān Vitae* etc. II. köt. 10. lap. nr. 114. ibid. 6. lap. nr. 112. III. köt. 100. lap. nr. 271. IX. köt. 49. lap. nr. 837. Flügel *Grammatische Schulen* 68. lap. Goldziher *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit* I. füz. 5. lap. II. füz. 45. lap. Az itt idézett helyeken azon nézetnek adtam kifejezést, hogy rendesen felekezeti tekintetben eretnek írókról szeretik orthodox életíróik egyéb hibák között elhíresztelni,

hangulat egyik legnevezetesebb irodalmi emléke egy munka, melyről ezen fejezet bevégezése előtt még egy pár szót kívánnék szólani.

Az arab népnyelvjárások között leginkább szolgál a puristák gúnyjának czéltáblájául a felső-egyptomi parasztok (*felláh*-ok) dialektusa. Róla áll az, a mit *Freytag* Gusztáv egyik regényének hősnője, Lucinda, a Plattdeutschról mond: «Plattdeutsch ist «eine Sprache, mit der man nur über saure Milch und ob die «Gurken schon blühen reden kann. Will man einen Gedanken «ausdrücken, so lässt sie uns gleich im Stich. Jeden Buchstaben, «der im Aussprechen Kraft und Energie erfordert, lässt sie aus «ihrem Alphabet ausfallen; Alles schlorrt darin wie in niederge- «tretenen alten Pantoffeln. Schleppt das und schlenkert das und «ist dabei so kalt, so eingebildet. Der Buchstabe S wird T, Ch «wird K, das A vermengt sich in E. Ganze Buchstaben und «Silben fallen weg um nur schnell wieder zum Ofen zu kommen.» (*Der Zauberer von Rom* I. köt. 16. szakasz.) Igen könnyen ért-
hető ennél fogva, hogy ezen népdialektus, hozzávéve a szegény *felláh* nyomorúlt életmódját, primitív családi és társadalmi szokásait, szellemi korlátoltságát és tudatlanságát, megragadta egy gunyolódó hangulatu szellemes tudós figyelmét, ki az arab nép ezen rétegének nyelvét és szokásait tanulmánya tárgyává tette, hogy pelengérré állíthassa. Ezen tudós neve *Jüsüf ibn Muhammed al-Sherbini* prédikátor, ki ezelőtt kétszáz évvel Aegyptom egyik legjelesebb tudósa volt. Tekintetbe jövő munkájának 136. lapján említi, hogy Mekkába való zarándoklását a *hügra* 1074-ik évében végezte — : biztos adat a munka szerkesztésének idejére nézve. A könyv czíme: *Hazz al-Kuñûf fi sharh haşîdat Abî Shâdûf*. Kremer 1855-ben egy kézírati példányát említi.¹⁾ Azóta két kiadása létesült, az egyik nyomtatott Kairóban, már nem kapható; a másik könyvomatú kiadás, mely 1289-ben létesült, szolgált nekem ezen tanulmányomban. Alig képzelhető az autopsián kívül jobb segédforrás a felső-aegyptomi népnyelv és népszokások tanulmányozása alkalmával. A szerző, miután bevezetésében a nép szo-

hogy a nyelvtannal nem állottak békés lábón. Az e jegyzetben említett férfiak valamennyien eretnek sektákhoz tartoztak.

¹⁾ *Zeitschr. d. D. M. G.* IX. köt. 1855. 847. l.

kásaival és szellemi állapotával ismertetett meg és kisebb költeményeket közölt a felső-egyiptomi paraszt-nyelvjáráson, fellépteti hősét *Abû Shâdûf*-ot és egy hosszú költeményét közli ugyanezen népdialektusban csipős gúnnyal írt és a grammatikus pedans komolyságot tettető kommentárral kíséri, mely alkalommal a dialektus minden sajátosságával megismerkedünk. Nem kell említenünk, hogy *Abû Shâdûf* költött személy és mint egy egész nép-
 réteg képviselője köteles szerepelni.

III.

Kûfâ és Basrâ.

Az Euphrates folyam két partján egymás ellenében két, az iszlám első idejében militáris czélekből épített város fekszik: *Basrâ* és *Kûfâ*. Mindkét városnak igen előkelő szerepe van azon az *'alidák* és ellenségeik között vívott harcokban, melyek az *ummajjád* dynastia uralkodását készítették elő. A két város ezen szerepe többnyire egymással ellentétes természetű. Már a harc kezdetén látjuk, hogy *'Alî* támasza *Kûfâ*, melyet a birodalom székvárosává ígért emelni, míg *'Ajishâ* működésének központját *Basrâ*-ban kereste és találta. Mesopotámiának ezen két városát csakugyan igen sok tekintetben látjuk egymás irányában a polaritás viszonyában állani. A két város lakossága sokkal különbözőbb természetű és jellemű volt, semhogy képesek lettek volna a kötél ugyanazon végét együttesen húzni. A *kûfâiak* élénk, mozgékony természetűek, míg a *basrâiak* szárazak és unalmasak. Amazok kedvelői a költészetnek, ezek a száraz elméletnek. *Al-Harîri makâm*ainak egyik utánzásában, tudniillik egy keresztyén orvos *Abu-l-Abbâs Jahja al-Basrî* (megh. 589. = 1193. Kr. u.) *makâm*-jai között, melyeknek czíme: «*A messiási makâmák*» (*al-makâmât al-masihijjâ*), melyek még kiadva nincsenek, hanem csak kéziratban vannak meg,¹⁾

¹⁾ A bécsi cs. udv. könyvtár keleti kéziratái N. F. 68. v. ö. Flügel *Die arab.-pers.-türk. Handschriften der kais. Hofbibliothek* I. köt. 358. lap.

találtatik egy, melynek czíme : «*A kûfai maķâmâ*». A szerző hősét *Kûfâ*-ba meneszti, hogy a költészetben képezze ki magát; előadja, mily élénk mozgalom, mily sürgés-forgás keletkezik itt a népesség között, midőn a közpiacon egy verselő improvisator lép fel rögtönzött productióival¹⁾. Ugyanazon szerző egy *basrâi maķâmâ*-ban egészen ellenkezőleg, leírja azt az únalmat, melyet *Basrâ* és lakossága keltett benne; úgy hogy nem tudván, mit kezdjen, — saját szavai szerint — a traditio tanításához alkalmazkodott, mely szerint «hogy ha reátok súlyosodnak a világ gondjai, fordúljatok a sírok lakóihoz»; a temetőbe ment tehát únalmat elűzendő.²⁾ Mily ellentét! Amott az élénk nép sürgése-forgása a rögtönzö körül; emitt a sírkert csendjét felülmúló egyhangúság! Ezen ellentét irodalmi téren külön munkákban is tárgyalatott; így p. o. *Al-Haitam b. Adî* írt egy könyvet ezen czím alatt : *Kitâb fachr ahl-al Kûfâ 'ala-l-Basrâ*, «Könyv *Kûfâ* dicséretéről *Basrâ* fölött»³⁾, továbbá megemlítem *Al-Bûsti* két könyvét, melyek egyikeben előadja a *basrâ*-beliek mit találtak furesának a *kûfâ*-iaknál, a másokban pedig mit találtak furesát a *kûfâ*-iak a *basrâ*-iakon.⁴⁾

Valamint a két város lakosságának jelleme és politikai iránya, úgy a tudományok tárgyalásában is ellentétet képeznek egymáshoz. Minden téren a *basrâ*-i és *kûfâ*-i iskola egymással ellentétben említettik fel. Opponálnak egymás ellen történelmi kérdésekben⁵⁾, jogi dolgokban⁶⁾, a traditio tudományában⁷⁾. Dialektus dolgában is említettik közöttük különbség⁸⁾. Legintensívebb ellentétük azonban a nyelvtudomány, különösen a grammatika kérdéseire vonatkozik. Ezen tekintetben két egymással rideg ellentétben álló

1) Említett kézirat fol. 15. verso.

2) Ugyanazon kézirat fol. 31. recto.

3) *Ibn Abî Nedîm Fihrist*-je ed. Flügel I. köt. 100. lap. 3.

4) *Kitâb mâ aġraba ahl-al-Basrâ 'an ahl-al-Kûfâ* és *Kitâb mâ aġraba ahl-al-Kûfâ 'an ahl-al-Basrâ* (*Jâkût* I. köt. 616. lap.)

5) Ispahán meghódítása kérdésére nézve *Jâkût* I. kötet, 298. lap. 4.

6) *Al-Mâverdî Constitutiones politicae* ed. Enger (Bonn 1853) 26. lap.

7) *Al-Zamachsharî Kitâb rebî 'al-abrâr*. 80. lap.

8) *Jâkût* II. köt. 14. lap. 21. említettik, hogy a *sir*-okat *Basrâ*-ban *al-maķbarâ*-nak, *Kûfâ*-ban *al-gabbânâ*-nak nevezik.

iskolát alkotnak, mely később a két iskola megalakulása után természetesen nem a két város területére szorítkozik, hanem minden grammatikus akárhol vagy a *baszra*-i vagy a *kúfa*-i iskolához szegődik, míg végül a X. század vége felé egy eklektikus iskola támadt a *bájdádi* neve alatt, melyben túlnyomó a *baszra*-i elem, de nem a nélkül, hogy a *kúfa*-i iskola nézetei abba be ne hathattak volna.

Ezen két iskola tanulmányozására könnyű szerrel igen bő anyag áll rendelkezésére annak, ki arra adja magát. És azon tanulmányban, melynek e lapok csak foglatatát nyújtják, e két iskola kimerítő jellemzése igen előkelő helyet kell hogy foglaljon. A mi eddig e téren történt, azt nem mondhatjuk megfelelőnek. A két iskola külső történetével foglalkoztak csak azok, kik róluk írtak. Elősorolták az egyes iskolákhoz tartozó nyelvtudósokat és életrajzuk száraz adatain kívül legfeljebb azon munkákat sorolták fel, melyek ezen nevekkal összeköttetésben a biografikus és könyvészeti kútforrásokban megemlítettnek. — E téren két, körülbelül egyidejűleg megjelent munkát kell felsorolnom, ugyanis *Schmölders* Ágost dolgozatát : *De studiis Arabum grammaticis* (Boroszló 1862. 64. lap) és *Flügel* Gusztáv könyvét : *Die grammatischen Schulen der Araber, nach den Quellen bearbeitet. I. Abtheilung : Die Schulen von Basra und Kufa und die gemischte Schule.* ¹⁾ (Leipzig 1862. — XII. és 265. lap). Mindkét munka igen érdemes, de semmiképen a feladat színvonalán nem álló munka. Mert belőlük csakis arról vehetünk tudomást, kik tartoztak a grammatikai iskolákhoz, mit írtak ; de ezen iskolákról magukról, arról a mi őket az ellenséges iskoláktól megkülönbözteti, vajmi keveset vagy épen semmit nem hallunk. Pedig ezen feladat megoldása nagyon megkönnyítettetik azon párhuzamos egybeállítások által, melyeket az arab grammatikai kommentátoroknál a két iskola nézeteiről találunk ²⁾, úgy hogy ezen párhuzamok folytán igen könnyen lehetne behatolni azon szellembe és elméleti irányba,

¹⁾ Az «*Abhandlungen der deutschen morgenländischen Gesellschaft*» gyűjteményben a II. köt. 4. számát képezi.

²⁾ Különösen *Ibn Ja'ish* kommentárjában *Zamachshari al-Mufasssal*-jához ; az első füzetben (Leipzig 1876) a következő helyeken : 23., 81., 86., 93., 101., 110., 112., 127., 130., 136. lap.

mely a két iskolát jellemzi. Ezeken kívül számos monographia is íratott az arabok részéről a két iskola nézetkülönbségeit illetőleg, rendszeren *ichtiláfât al-nuhât* czím alatt. Ezen könyvek és értekezések között ¹⁾ különösen egyet akarok kiemelni, mely magában véve egy elegendőleg bő forrás a két iskola elméleti irányának tanulmányozására nézve. Értem *Kemâl al-Dîn Abu-l-Barakât 'Abd al-Rahmân b. Sa'îd al-Anbârî* könyvét: *Kitâb al-inşâf fi masâ'il al-chilâf bejn al-naħviyyîn al-Başriyyîn v-al-Kûfiyyîn*, melyet a leydeni egyetemi könyvtár kéziratából volt alkalmam tanulmányozni. Ezen könyvben, melyből 1872-ben egy kivonatot közöltem, és melynek egy részlete most a Girgas-Rosen-féle pétervári arab chresthomatiáiban van kiadva ²⁾, a két ellenséges grammatikai iskola 113 vitapontja van igen kimerítően egybeállítva, és ezen nézetkülönbségek egybeállítása mellett mindkét iskola érvelése azon scholastikus bőséggel, mely az irodalom ezen nemét jellemzi, van közölve és minden kérdés végén a két oldalról érvek felhozása után, a szerző ítélete közölve. Jobb kútforrás és segédeszköz a két iskolában uralkodó szellem tanulmányozására nem képzelhető és csakis sajnálatraméltó jelenségnek lehet nevezni, hogy az irodalom e terén uralkodó *superfoctatió* daczára épen ezen fontos könyv hanyagoltatott el. Minthogy a részletekbe való bocsátkozást kizártam ezen értekezésem keretéből, a két grammatikai iskolának csak egészen általános jellemzésével akarom bevégezni ezen fejezetet.

A két említett grammatikai iskolát körülbelül ugyanazon elv választja el egymástól, a mely a klasszikai nyelvtudomány terén megkülönbözteti egymástól az analogistákat és anomalistákat. Az arab grammatikusok azt, mit elég helytelenül grammatikai «kivételnek» szoktak még nevezni, így nevezik: *al-shâdd* plur. *al-shavâdd*, tulajdonképen *ἀπαξ εἰρημένον*; azaz olyan alak, mely nem egyezik meg a grammatikai analogiával (*al-kijâs*), de találhatik valamely régi versben. Ezen *shavâdd*-hoz fűződik a két grammatikai iskola egymástól eltérő irányainak egyik legnevezetesebb mozzanata. A száraz *başrâ*-i grammatikus ily *shâdd*-al

²⁾ A könyvészeti adatokat egybeállítottam: *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit* II. 40. lapján.

³⁾ Girgas-Rosen. *Arabska Chrestomathi Pétervár 1876.* p. 435—55. [Most ide tartozik *Dr. Košut Jaromir* (szép értekezése is *Al-Anbârî*-ről. Bécsi akad. 1878. LXXXVIII. kötet.)]

szemben nem tágít, hanem azt állítja, hogy az ily kivételes forma maradjon annak, a mi, tudniillik kivételnek, mely más szavakra névze nem lehet mértékadó.¹⁾ Egészen ellenkezőleg a *kúfá*-i iskola. Szerinte a mint valamely a rendes analogiától eltérő alakra létezik a régi költőknél csak egy példa, úgy ezen példa elegendő arra, hogy hasonló esetekben az ember ugyanazon módon járjon el elő szavában és írásában. A *kúfá*-i iskola emberei a tradait költészeti szöveg becsülésében néha annyira mennek, hogy nem csak régi költők autoritása, hanem némelykor akár csak újabb költők által is támasztott kivételes alakokat (muvallad) elégségeseknek tartanak arra, hogy grammatikai nézeteiket azokra alapítsák. Ez a két iskola között létező főkülönbség. A *baszrá*-i iskola az analogiát képviseli, mely mindent egy kalap alatt szeret egyesíteni, a *kúfá*-i iskola az egyéniség jogosultságát képviseli e grammatikában, és nemesak a szabályszerűség széles országútján járó alakok, hanem a költők egyéni akarata által alkalmazott alakok szerint engedi a nyelv használatát szabályozni és rendezni. Azok szerint, a mit egy másik értekezésemben *Abû Harifâ* jogtudós iskolájáról fejtegettem²⁾ nagyon könnyen érthető, miért viseltetett ezen *imám* vonzalommal a *kúfá*-i grammatikai iskola irányában.³⁾

Az arab nyelvtudománynak mind grammatikai, mind lexicologiai részében főtekintélye és kútforrása a régi, különösen beduin költők nyelvhasználata. Minden szabály, vagy valamely szó jelentésének és helyes használatának meghatározása a költészetből vett egy vagy több példára tartozik támaszkodni. Az ilyen példákat *shavâhid* (sing. *shâhid*) nevezik, szószerint: *tanúk* (loci probantes). *Sibârcihî* grammatikai könyvében 1050 ily *shâhid* fordul elő, közöttük csak 50 névtelen, mert a tudósok véleménye szerint csak oly versek hozhatók fel mint loci probantes, melyeknek szerzői ismeretesek. Azon körülményből, hogy *Sibârcihî* 50 névtelen *shâhid*-ot idéz, némelyek (különösen *Ibn Hishâm*) azt következtetik, hogy a névtelen vers is elég jó bizonyíték. A nélkül, hogy ezen szokásban is a görög bölcsészet befolyását akarnám látni,

1) *Al-Sujûtî Al-Muzhir* I. köt. 114. lap.

2) *A spanyol arabok helyéről az iszlám fejlődése történetében.* Budapest 1877.

3) *Ibn Challikân Vitae illustrium virorum* IX. köt. 87. lap.

mindamellett reá akarok mutatni arra, hogy p. o. *Chrisippos* állításainak bizonyítására költői helyeket hoz fel, szintúgy *Aristoteles* poetikájában¹⁾; ezen szokást átvették keresztyén időben is, p. o. Sz. Jeromos felhossa egy helyen²⁾ locus probansként *Virgilius* versét (*Georg* II. 150 bis *gravidae pecudes*).

A dolog természetében fekszik, hogy a *kūfá*-i iskolát általános grammatikai nézete és felfogása kétszeresen indította arra, hogy a régi költők tanulmányozására kiváló gondot fordítson, mert valamint az *ἀπαξ ἐνοσημένον*-t grammatikai szabályalkotóvá tették, úgy viszentag arra nézve, a mit eltérőleg a másik iskolától a grammatikában törvényként tanítottak, *shâhid*-ot kellett felkutatniok. Ebből kettő következik. *Egyrészt* ugyanis az, hogy a *kūfá*-i iskola a régi költemények tradálására nézve sokkal nagyobb szorgalmat és gondot fejtett ki, mint a másik iskola. Ezen tény az arab irodalomtörténet igazolja. Az arab traditio azonban arra nézve, hogy a *kūfá*-iak tudósabbak a régi költészet ismeretére nézve, a következő mesét hozza fel: «*Hammâd al-Râvijâ* beszéli: *Nóman b. al-Muudir* *hîrai* uralkodó a régi arabok költeményeit több füzetben lemásoltatá a maga számára és palotájában elásatá, hogy annál jobban őrizze azokat. Később *Muchtâr b. Abi 'Ubejd al-Takefi*-nek a *kūfá*-i hadvezérnek, hírül adták, hogy a palotában egy kincs van elásva. Ásatott és ime a költeményeket találta meg. Azért — így végezi a traditio — a *kūfá*-iak tudósabbak a költészetben mint a *basrâ*-iak. *Másrészt* a *kūfá*-i iskolához tartozó tudósok, a mire authenticus versük nem akadt, költöttek a maguk fejből és reásózták egy régi költőre; vagy ha anonym versük volt, kényük-kedvük szerint akármely régi költőnek tulajdonították. *Chalaf al-Ahmar* híres arab költő és tradator halála előtt kivallotta, hogy az interpolatio és versgyártás mesterségét óriási mértékben űzte.³⁾ A fentemlített *Hammâd al-Râvijâ*-ról is beszélnek nem egy ilyenféle adomát. *Hammâd* egyik látogatója ép azon kapta, midőn egy nála levő beduinval verseket szavaltak.

¹⁾ Ezen görög költői versek helyébe *Aristoteles* arab fordítói p. o. *Averroes*, arab költészeti idézeteket tettek. Lásd *Journal asiatique* 1850. I. köt. 391. lap.

²⁾ *Quaestiones hebraeae in Genes*. III. c. 254.

³⁾ *Ahlwardt*. *Chalaf al-Ahmar's Kaside*. — *Greifswald* 1859. (Bevezetés.)

Miután a gazda a verset leírta, a fölött tanácskoztak, mily régi költő nevében fogják az épen gyártott verset idézni, míg végül *Hammád* arra határozta el magát, hogy *Tarafá*-tól fogják idézni. *Al-Ašmá'i* egykor csodálkozását fejezte ki arra nézve, hogy vannak egyáltalán tudósok, kik a *Hammád* által idézett verseknek hitelt adnak, és az ép oly tudós, mint lelkiismeretes *Abû Hâtim* így szólott: Ha kétes koránhelyeket magyarázol, és véleményed támogatására a régi beduinok verseire hivatkozol, úgy csakis olyan verseket válaszszt, melyeket hiteles traditióból ismersz, pl. *Abû Zejð*, *al-Ašmá'i*, *Abû 'Ubejdá*, *Júnus* traditióiból; ne hajts azonban oly férfiak traditióira, minők: *al-Kisá'i*, *al-Ahmar*, *al-Amaw'i*, *al-Farra* stb. Ez utóbbiak pedig a *kufá*-i iskola oszlopai.¹⁾

IV.

A bölcsészet és a vallástudomány hatása az arab nyelvtudomány fejlődésére.

1. Nyelvbölcsészet.²⁾

A grammatika fejlődése az araboknál egybeesik azon idővel, midőn az arabok gondolkodása számára egészen új tért nyitott meg a görög philosophiai irodalom behatása, melynek a muhammedán világ legszorgalmasabb és legbuzgóbb propagatorává lett. A philosophia, különösen a keleti iszlámban, nem maradt soká a tanulmány elszigetelt tárgya, hanem behatott a gondolkodás valamennyi birodalmába, még abba is, melyet némelyek a bölcsészeti gondolkodás ellenlábanának tartottak, a theológiába. Világos, hogy a nyelvtudomány sem maradhatott érintetlen; annál kevésbé maradhatott volna az, minthogy azon philosophiai munkák, melyek tanulmányozása és fordítása nagyban foglalkodtatá akkoriban a muhammedán szellemet, igen sokat foglalkoztak azon kérdésekkel, melyeket rendszeren *nyelvbölcsészet* név alatt szokták összefoglalni.

¹⁾ V. ö. *Al-Sujütü Muzhir* I. köt. 68., 85. lapokon.

²⁾ L. cikkemet: *Zeitschr. d. deutschen morgenl. Gesellschaft* XXXI. köt. (1877) 545—549. lap.

Ezen nyelvbölcselemi fejtegetések nagyon hatottak a muhammedánok szellemére és igen alaposan fogtak keresztülvitelükhöz. Hogy mennyi érdekléssel viseltettek a nyelvbölcselet iránt, azt mutatja azon körülmény is, hogy egy pár arab pseudo-aristotelicus munka is van e téren; névleg: *Maḳālatān fi-l-mā'na va-jusamma jā' amikūn* (sic. = *γραμματικῶν*) = *De verborum significatione libri duo*, melyet azon állítólag aristotelesi *Ars grammatica*-val azonosít Wenrich, mely Pipinnek küldetett meg; továbbá: *Kitāb asrār al-naḥu* = *De grammatices arcanio*.¹⁾

Rámutattam e czikk első fejezetében már arra, hogy a beszéd-részeknek hármass felosztását, melyet a traditio 'Alī khalifával alapított meg, az aristotelismus befolyásának kell tulajdonítani, és ennél fogva valószínű, hogy azon mondat, melyet a grammatikus tudat nyilvánulása legelső mozzanatának tekint a traditio, a grammatika legutolsó szerzeményei közé tartozik.

Legelőnkebben foglalkodtatá az arab nyelvphilosophiát azon bölcseleti kérdés, mely a görög nyelvphilosophia alapproblémáját képezi: vajon a nyelv *δέσει* vagy pedig *φύσει* keletkezett-e.

Az arab nyelvphilosophiának ez annál is életbevágóbb kérdése, minthogy náluk e kérdés vallástani jelentőséggel is bírt; annak megoldásával a korán egyik mondatának értelmezése szoros összefüggésben állott. A muhammedán szent könyvnek t. i. egyik helyén²⁾ a következő van mondva: *Va-'allama Adama-l-asmā'a kullahā* »Alláh Ádámot valamennyi névre tanította». Hogy ezen vers nem egyéb, mint a héber biblia egyik helyének módosítása, az kétséget nem szenvedhet. Genesis II. v. 19. ugyanis az van mondva, hogy: «Jahve a földből alkotá a mező minden barmaid, és az ég minden madarait, és az ember elé hozta azokat, hogy lássa miként fogja azokat elnevezni, és a miként az ember megnevezé az élő lényeket, az az ő nevük.»³⁾ Az igazhitű muham-

¹⁾ Wenrich *De auctorum graecorum versionibus et commentariis* etc. (Lipsiae 1842.) pp. 155. 161.

²⁾ *Sūra* II. v. 29.

³⁾ A bibliai felfogás még a későbbi időkben is hatott az arab irodalomra. *Ibn 'Asākir* Damaszkus történetében a következő traditiot hozza fel: «Az Uristen Ádám elé vezette az állatokat, szólván: «Ó Ádám: mondd meg nekik neveiket!» Erre Ádám így szólott: «Ez juh, ez meg birka, ez ló» stb. Minden név, mely-

medán exegesis a felhozott verset a természeti tárgyak elnevezésére érti, és az egyes magyarázók csak fokozat tekintetében különböznek egymástól. Némelyek azt értik belőle, hogy Alláh valamennyi természeti tárgynak, élő és élettelen lénynek neveit nyilvánította Ádámnak, még a származott szókat is; *Ibn 'Abbás* p. o. egy tradíció szerint így nyilatkozik e versről: «Minden tárgynak nevére tanította Alláh Ádámot, még arra is: *al-kaš'á* és *al-kušej'á* (*tál* és *tálacska*); sőt még a synonym szókra is. A legszélsőbb vélemény e tárgyról tehát az, melyet *Ibn 'Abbás* képvisel, s mely szerint valamennyi név Ádámnak revelitio folytán nyilvánítottot, elkezdve a természet óriási tüneményeitől, le egészen a legcsekélyebb eszközökig. Mások szerint csak az élő emberek és állatok neveire vonatkozik a koránnak idézett verse, még mások csakis Ádám ivadékaiknak neveire értelmezik,¹⁾ végre vannak theologusok, kik csakis az angyalok neveire, mások kik kizárólag a csillagok neveire vonatkoztatják az idézett verset.²⁾ A felhozott koránversben találjuk ennél fogva azon theologiai regulatívát, melyhez az arab nyelvbölcselet alkalmazkodni kényszerült. A *θέσει* vagy *φύσει* kérdés a muhammedán tudományban sajátképen nem egyéb, mint ama koránvers magyarázása. Míg a görög nyelvbölcselet egészen függetlenül, semmi föltétel által meg nem kötve, indulhatott meg, addig ugyanazon kérdések arab fejtegetése a koránból indul ki és a szerint, a mint betűjéhez ragaszkodik vagy annak értelmét elrationalizálja, az egyik vagy a másik görög nyelvbölcseleti iskola muhammedán alkalmazását mutatja fel. Más szóval a görögök nyelvbölcseleti alapkérdése a muhammedán irodalomban dogma-

lyel Ádám elnevezte azokat, az marad nevük a feltámadás napjáig. Mindent a maga nevéen szólított meg, míg előtte elment. Ebből tudták meg az angyalok, hogy Ádám nemesebb Isten szemében és tudósabb náluknál.»

¹⁾ Ezen felfogás véleményem szerint zsidó forrásnak köszöni eredetét; a *talmúdban* és *midrásiban* ugyanis az mondatik, hogy Isten Ádámnak a későbbi generatiókat, jeleseit, vezereit, tudósait mind névszerint bemutatta (*Ablóda Zárá* 5. *Bábhá Meš'á* 86. *Beréshith rabbá* c. 24.) V. ö. ezen felfogás viszhangjáról a *sh'iták* theológiájában értekezésemet: *Zur Literaturgeschichte der Sh'ia* (Bécs 1874.) 55. lap.

²⁾ *Al-Sujüti Muzhir fi 'ulum al-lugá* I. köt. 16. lapján a különféle magyarázatok egyenkint vannak felsorolva.

तिकai és vallásbölcészeti kérdéssé változott, melyre nézve a muhammedán nyelvtudósok véleményei, dogmatikai irányukhoz képest ágaznak szét. Hogy mily időben kezdett a muhammedánok arab nyelvtudománya ezen kérdéssel foglalkozni, azt mutatja nekünk azon körülmény, hogy a *φύσει*-elméletet legelőször *Ibn Fâris* (megh. 394 *higra*), a *θέσει*-elméletet legelőször *Ibn Ginnî* (megh. 392. *higra*) fejtette ki bőven; mindkettő híres arab nyelvtudós volt a muhammedán IV. században.

A muhammedán dogmatikának két iránya: az orthodox irány és a rationalista vagy *mutazilita* irány osztozkodik a nyelv eredetének egyrészt *φύσει*, másrészt *θέσει* való megoldásában. Az orthodox iskola a *φύσει* való nyelvkeletkezést vallja, támaszkodva a korán idézett helyére; csakhogy a *φύσει* szerintük oly értelmet nyer, hogy isteni kinyilatkoztatás (*valij*) és tanítás (*taukîf*) folytán keletkezett a nyelv.¹⁾ Minden keletkezés szerintök teremtetési actus; és valamint a természet keletkezése annyi, mint annak Isten akarata folytán létesülése bizonyos időben, úgy a nyelv keletkezése, *φύσις*-e, annak intézése isten direct akarata és akaratának anyagi nyilvánítása által bizonyos időben. Mikor és miként történt ezen nyilvánítás, az a korán és a reá vonatkozó traditiók felsorolt helyeiben van meghatározva. Ezen nyelvteremtés azonban nem volt befejezve annak legelső nyilatkozásával, sőt úgy mond *Ibn Fâris* «talán azt hinné valaki, hogy a nyelv — melyről azt bizonyítottuk, hogy *taukîf* folytán keletkezett, egyszerre jelent meg egy időben: a dolog nem így áll; hanem Isten Ádámot csak arra tanította, a minek elsajátítását jónak találta és a minek tudására az időben az ember reászorult; ezután az arab prófétáknak successive mindig a nyelv többi részeit az akkori szükséglethez és akaratához képest nyilvánította, míg a dolog prófétánkig, Muhammedig jutott. Neki annyit nyilatkoztatott, a mennyit előtte senkinek, kiegészítéseül annak, a mit azelőtt talált jónak a nyelvből kinyilatkoztatni. Ezután megállapodott ezen dolog. Nem ismerünk nyelvet, mely ezután létesült volna.»²⁾ Ezen nyelvbölcészeti iskola, mely szorosán a korán és a traditio betüjének

¹⁾ Fachr al-Din al-Râzi *Ma fâtih al gejb* I. kötet 390. lap és következők.

²⁾ *Al-Sujûtî* ibid. I. 6. lap.

álláspontjához ragaszkodik, nézetének támogatására vonatkozik a korán egy helyére, melyen a bálványok neveiről feddőleg mondatik: «Nem egyebek azok, mint nevek, melyeken neveztétek (azokat) ti és apáitok»¹⁾, a miből azt következtetik, hogy ellentétben ezen az emberek kénye-kedve szerint feltalált nevekkal, melyek használatát az isten roszalja, a többi név mind isten nyilvánítása által keletkezett. A theologiai érveken kívül, melyek közül csak ezt az egyet emeltem ki, felhoznak még egy észbeli érvet is. Ha ugyanis — úgymondanak — a nyelv conventió eredménye volna, annak ilyféle keletkezése nem volna elképzelhető a nélkül, hogy a nyelv feltalálása előtt már létezett volna egy közlekedési eszköz, melyet az emberek használtak, midőn egymással közelhatározás folytán megállapították nyelvüket. Ez annyit jelentene, hogy nyelvnek kellett léteznie még mielőtt a nyelvet megállapították.²⁾

Ezen elmélet ellenében, melyet az orthodox dogmatika karolt fel, áll a rationalista vagy arab nevükön *mu'tazilita* dogmatikusok elmélete a nyelv eredetéről. A *mu'tazilita* dogmatika iskolája a fatum és a revelatio dogmáit illető különállásán kívül, első sorban az által különbözik az orthodox dogmatikától, hogy ennek a korán betűjére támaszkodó anyagias és anthropomorphisticus theológiája ellenében spiritualisticus állást foglal el, és különösen tagadja, hogy Alláh tulajdonságairól lehetne szólni, vagy legalább is az orthodox theologia tanait az isteni attributumokról lényegesen korlátolja. Ezen felfogással karöltve jár azon törekvés, hogy a korán mindazon helyei, melyeken Alláh attributumairól vagy cselekedeteiről van szó, rationalistikus magyarázat által elvesztsék anyagias értelmüket.³⁾ Nem kerülhette ki ezen törekvést

²⁾ Korán LIII. v. 23.

²⁾ A zsidó philosophia, a mennyire ezen nyelvbölcészeti vitás kérdést körébe belevonta, szintén felhossa ezen érvet. A zsidó bölcészek, legalább a héber nyelvre nézve azt hiszik, hogy az nem emberi conventió, hanem az isten által történt megállapítás folytán létesült. Lásd *Kuzari* II. könyv 8. Profiat Duran *Ma'asé Ejjód* ed. Friedländer (Bécs 1865) III. fejezet, 30. lapon.

³⁾ Kremer: *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams* 28. lap és kk. Houtsma *De strijd over het Dogma in den Islam*, (Leiden 1875) 126. lap és kk.

a korán azon helye sem, mely Alláh-t mint nyelvmestert vagy pláne mint nyelvfeltalálót mutatja be, mert ezen tanítást nem képzelhetnők a nélkül, hogy istennek anyagi és emberi mozgást, testtagokat tulajdonítanánk. Scholastikai főérvük erre nézve a következő : Ha Alláh maga tanította az embereket a nyelvre, úgy okvetlenül ezen tanítás prófétai inspiratió folytán történhetett csak; már pedig ezen prófétai inspiratió közege csakis a nyelv lehet, ezen koránmondattal értelmében : «Nem küldöttünk az emberekhez prófétát, hanem a saját népe nyelvén.»¹⁾ Ebből következőleg a próféta ébresztése föltételezi a nyelv létezését. Létezett volna tehát nyelv a nyelv teremtése előtt: ez pedig képtelenség volna.

Ezen scholastikai érven kívül a *mú tazilíta* iskola még más inkább metaphysikai érveket hoz fel állításának támogatására, mely érvek azonban sokkal mélyebben függenek össze a muhammedán theologia subtilitásaival, semhogy e helyütt megkísérlelhettém azok rövid összefoglalását. Elég az hozzá, hogy minden ezen érvekből azt következtetik, hogy a nyelv *iştilâh* vagy *tarâdu'* azaz: *conventió* és nem *tauķif* vagy *rahj* vagy *ilhâm*, azaz: *isteni tanítás, revelatió vagy inspiratió* eredménye.²⁾ Ezen kétféle elmélet között mint közvetítőt akarom felemlíteni azt, mely szerint csakis az arab nyelv keletkezett revelatió folytán, a többi nyelv pedig conventionaliter; végre *Fachr al-Din al-Râzi* nézetét, ki miután felhozta azon ellenvetéseket, melyeket a két iskola ellen fel lehet hozni, azzal végezi: «Miután minden argumentum gyöngének bizonyult, részünkről lehetségesnek tartjuk mind azt, hogy valamennyi nyelv *conventió* folytán támadt, mind végül azt is, hogy egy részük így, a másik amúgy keletkezett.»³⁾

A *mú tazilíták* nyelvészeti theoriája szerint a fönntebbiekből következőleg a szó és a mögötte rejlő fogalom között szoros összefüggés és összhangzat létezik. Mert ha az emberek állapították meg a tárgyak neveit, úgy okvetlenül a nevek, melyeket megalla-

¹⁾ *Vamâ arsalnâ min rasûlin illâ bi-lisâni kaumihî. Sûrâ XIV. v. 4.*

²⁾ Valamennyi érvek, czáfolatok és ellenczáfolatok egymás mellett találhatók *al-Sujûti*-nál e. h. 5—6. lapon.

³⁾ *Mafâtih al-ğejb* I. köt. 17. lap.

pítottak, a tárgyak sajátágaival belső összeköttetésben vannak. *Ibn Ginni*, a *mu'tazilita* nyelvbölcselet megalapítója, a *hijsra* IV. századában, erre nézve azt állítja, hogy a nyelv a hangutánzásból indul ki és hogy ezen onomatopoetikus eljárásból támadt az összes nyelv; mindebből azon mély bölcseséget lehet megérteni, mely az arab nyelv megalapítóiban élt és mely általuk conventionaliter megállapított nyelvben visszatükröződik. — A nyelvvalapító emberek tehát minden tekintetben felülmultak bennünket értelmi tökéletesség dolgában.¹⁾ Némely *mu'taziliták* ezen állítást nem csak az arab nyelvre korlátozzák, hanem kiterjesztik a többi nyelvre is. Így pl. egy *mu'tazilita* tudós, midőn azt kérdezték tőle, mily összefüggés van a perzsa *idgáj* és a *kő* fogalma között? így felelt: E szóban: szörnyű merevséget és szárazságot találok és csakis a köre vonatkoztathatom.²⁾ Az arab nyelven belül pedig nemcsak a tőszókra, hanem a derivatiókra és azon képzőkre, melyek által a tőszótól származott szó válik, vonatkoztatják azon felfogásokat, hogy a hang, a tárgy vagy fogalom határozottságait festi. Ezen elmélet, melyből némi tekintetben valamennyi arab etymologisták, tekintet nélkül bölcsészeti álláspontjukra, kiindulnak,³⁾ különösen a *mu'taziliták* által fejtetett ki következetesen. Például az ige úgynevezett X. formájáról, mely az által képeztetik, hogy a tőhöz *ist* előképző járul, és rendszeren a kíváncsi és szándék kifejezésére szolgál, azt mondják, hogy itt az előképző annak a gondolatnak ad kifejezést, hogy valamint a kíváncsi, akarat és szándék megelőzi a cselekedetet, úgy itt ezen lelki állapotot kifejező képzőnek meg kell előznie a cselekedetet kifejező igét. Így valahányszor a fogalom tartalma bővül, ezen bővülés a hanganyag megfelelő bővülése által jut kifejezésre, valahányszor erősödik, a hanganyag azon részének erősödése által jut az kifejezésre, mely a tő legerősebb alkotórésze, tudniillik a középső tőhang megkettőztetése által. Így a tő valamennyi hangmódosulását a fogalom módosulásának szolgálatába állítják és így hozzák összefüggésbe a homonym- és a synonym-szók

¹⁾ *Al-Muzhír* I. köt. 8. lapon.

²⁾ *Al-Muzhír* stb. I. köt. 26. lap.

³⁾ *Mythology among the Hebrews and its historical development.* 339. lap, német kiadás 43. lap.

phoneticus különbségét azon értelmi árnyalattal, melyet kifejeznek, stb.¹⁾

Ezen alapkérdéssel összefügg a nyelvek sokféleségének kérdése. Ennek megmagyarázására az arab nyelvtudományban különféle nézeteket találunk. Némelyek — különösen *Abû 'Alî al-Fârîsi*, *Ibn Ginnî* tanítójának, véleménye — szerint Alláh az embernek valamennyi lény neveit valamennyi nyelven nyilvánította: arabul, perzsául, syrül, héberül, görögül stb. Az első ember és gyermekei mindezen nyelven beszéltek. Később elszéledtek és mindegyik országba, melybe elszóródtak, egy-egy nyelvet vittek magukkal, mely a többit kiszorította a helyéből.²⁾ — Egy másik véleményt képvisel *al-Zarkashî*. Szerinte Alláh az embert eleintén csak egy nyelvre tanította. A többi nyelvekre Noë ivadékait csak a vízözön után tanította. Az arab nyelv pedig, melyet az első emberek beszéltek, a déli arab nyelvjárás volt, *Himjar és Kahtân nyelve*; a *hureishi* arab nyelvet legelőször az éjszakai arab nemzet ösatyja Ismaél használta, és erre nézve ismét vitás kérdés, vajjon $\theta\epsilon\sigma\epsilon\iota$ vagy $\varphi\theta\sigma\epsilon\iota$ jutott-e ezen nyelvjárás ismeretéhez.³⁾ — Még egy harmadik véleményt is kell említenem, *'Abd al-Malik Ibn Habîb* véleményét. Szerinte Ádám nyelve eleinte az arab nyelv volt, később ezen nyelv elferdítettett és *syr* nyelvvé változott, mely nem egyéb az arab nyelv elfajulásánál.⁴⁾ Ezen a nyelven beszéltek Noë bárkájának lakói, kivéve egy embert, kinek neve *Gurhum* volt. Ez az ember őrizte az arab nyelv ismeretét. A vízözön után *Gurhum* nőül vette *Iremnek*, *Shém* fiának leányát és ivadékai által lett az arab nyelv egy nagy nép nyelvév.⁵⁾ A *syr* nyelv pedig *Shém* egy másik fiának, *Arpachshad*-nak ivadékai között maradt meg és déli Arábiában is meghono-

¹⁾ *Al-Muzhir* stb. 27. lap.

²⁾ *Al-Râzi Mafâtiḥ al-ğejb* I. köt. 392. lap.

³⁾ *Al-Muzhir* I. köt. 15. lap.

⁴⁾ A zsidó nyelvészek is a héberrel rokon sémi nyelveket a héber nyelv elfajulásainak tekintik. Az ezen nézetre vonatkozó adatokat I. munkámban «*Studien über Tanchûm Jerûschalmî*» (Lipese 1870) 19—22. lap.

⁵⁾ A *Gurhum* és ivadékaira vonatkozó tradíciók kritikáját I. Dozy holland tudós könyvében: *De Israëlieten te Mekka* (Haarlem 1864) 146. lap és kk.

sodott, egészen *Jashgub b. Kahtán* idejéig, midőn *Isma'íl* ivadékai Dél-Arábiába érkeztek és a syr nyelv helyében az arab nyelvet ott is meghonosították. — Ezeken kívül vannak egyéb vélemények és tradíciók is e tárgyban, melyek azonban mindannyian ezen három nézet egyikének árnyalatát képezik. ¹⁾

Mig az eddigi adatok leginkább a sémi nyelvekre vonatkoznak, az arab irodalomban akadunk olyan adatokra is, melyek a világ összes nyelveinek számát határozzák meg. *Al-Bajaví* a korán egyik régibb magyarázója, kinek *tefsír*-je még nincsen kiadva, az LV. *Surá*-hoz írt kommentárban felhoz egy tradíciót, mely szerint *Ádám* nem kevesebbet mint 700,000 nyelvet ismert volna. ²⁾ Mások megelégednek azzal, hogy nemünk alapítóját 1000 nyelv ismeretével ruházzák fel. ³⁾ Ezen kalandos, és csak elszigetelten előforduló adatok mellett, túlnyomóan a 70—80-ra korlátolja a muhammedán tradíció a nyelvek számát. Úgy gondolom, hogy ezen számadat is a zsidó felfogás befolyása által támadt, mely az összes népeket és nyelveket a *törzslajstrom* (Genes. X.) nyomán 70-re határozza. ⁴⁾ *Ibn Kutejbá* a nyelveket osztályozván, szól 19 sémi, 17 chámi és 36 japheti, összesen 72 nyelvről. ⁵⁾ *Al-Kazviní* kosmographiájában, mely most *Ethé* által német fordításban a nagy közönségnek is hozzáférhetővé van téve, felemlítettik egy *Gebel al-Arg* nevű hegylánczolat, melynek egyik vége Mekka és Medina között van, másik vége pedig a Libanon; ezen hegylánczolat mentében képviselve van a világ *hetven nyelve*, úgy hogy a lakosok csak tolmács közvetítése által érthetik meg egymást. ⁶⁾ De szó van 80 nyelvről is. Mosultól éjszakra a *Gebel al-Güdi*- (Ararat-)

¹⁾ Az összes erre vonatkozó véleményeket l. *Jáküt* III. köt. 635. lap, *al-Muzhir* I. köt. 17. lapján.

²⁾ A lipcsei egyetemi könyvtár arab kézírata *Cod. Ref'á'ijá* nr. 46. fol. 347. verso.

³⁾ *Al-Karamání Achbár al-duval va-átár al-uval* (*Bûláki* kiadvány) I. köt. 32. lap.

⁴⁾ *Shih'ím lâshôn*. L. cikkemet a Z. D. M. G. XXVI. köt. (1872) 708. lapján.

⁵⁾ *Ibn Kutejbá's Handbuch der Geschichte* ed. Wüstenfeld (*Kitáb al-ma'árif*) Göttingen 1850. elején.

⁶⁾ *El-Cazvinis Kosmographie*. I. Theil (*Kitáb 'agá'ib al-machlihá't*) ed. Wüstenfeld (Göttingen 1849) 196. lap.

hegy mellett említették egy *Tamanin* (Nyolczvan) nevű helység, ¹⁾ melyről az a monda jár, hogy legelső lakója volt Noë, miután a vízözön megszűntével a bárkát elhagyta *nyolczvan* társával együtt, a mely körülménynek köszöni ezen helység nevét. ²⁾ Egy másik relatió ezen traditionalis adatot még megtoldja a következő mesével: A nyolczvan ember letelepedése után egy reggel azon ébredtek, hogy nyelvük megzavarodott és 80 nyelven beszéltek, melyek között egyik volt az arab nyelv is. ³⁾ Innen van a példa-beszéd: *Jaum-al-názilina bunijat sük Tamánina*. «Midőn a bárkabeliek letelepedtek építették «Nyolczvan városát», azaz: régi időben történt. ⁴⁾

A philosophiai tanulmányok hatása a nyelvtudományra azonban nem volt korlátolva az oly általános kérdések tárgyalására, minő az arab nyelv *φύσει* vagy *θέσει* való keletkezése, mely tárgyalás a grammatikát és felfogását nem érintette, hanem kivülről állott és csak mintegy bösesészeti bevezetésül szolgált hozzá. Vannak irodalmi adataink arra nézve is, hogy a philosophiai módszer beleelegyedett a sajátképeni grammatika kérdéseibe is és néha polemice lépett fel azon elméletek ellen, a melyeket az empiricus alapokon nyugvó nyelvtan felállított. A III. század közepéből p. o. említették egy munka ezen cím alatt: *Kitáb ikāmat al-lisān*

¹⁾ Van egy *Sittin* (= Hatvan) nevű helység is *Jákút* III. köts. 39. lap. Ugyszintén van egy *Harminczas* város is. A régi *Memphi* arab nevét *Manf*-ot magyarázzák az arab írók ezen értelemben. A vízözön után tudniillik Noë ivadékai közül ott *harminczan* telepedtek le és a várost *Máfá* vagy mások szerint *Náfá*-nak nevezték, a mi az ország nyelvén *harminczat* jelent; ebből a szóból később *Manf* lett. (Az *n* nélküli alak a héber מן és נן elnevezés által igazolható.) Ezen rosz magyarázatnak, melyet *Al-Makrizi* (*Chitāt Mišr* ed. *Bûlâk* I. köt. 19. lap) és *Jákút* (IV. köt. 668. l.) nyomán idézek, annyi alapja van, hogy a koptban a harmincz számnévre csakugyan e szók léteznek: *maab*, *mab* nön. *maabe* (a thébai dialektusban), *map* (a memphisi dialektusban.)

²⁾ *Jákút* I. köt. 934. lap. *Ibn al-Atir Târih al-Kâmil* (ed. *Bûlâk*) I. köt. 29. lap.

³⁾ *Al-Azrakî. Die Chroniken der Stadt Mekka* ed. Wüstenfeld I. köt. (Leipzig 1858) 20. lap.

⁴⁾ *Al-Mejdânî Mağmâ' al-amtâl* (*Bûlâkî* nyomtatvány) II. k. 311. lap.

'*ala al-manŕih*. «A nyelv alapítása a logikára», szerzője: '*Abdalláh b. Abi Muhammed*, a jezidita felekezet egyik híve; ¹⁾ talán nem tévedünk, ha ezen könyvezím mögött — mert czímén kívül nem tudunk róla semmit — a nyelvtan philosophiai tárgyalását sejtjük. *Al-Ferrá*-ról, a *küfái* grammatikus iskola egyik leghíresebb tagjáról (megh. 207. A. H.) mondatik: «hogy munkáiban philosophált, azaz hogy szavaiban a philosophusok beszédeit követte». ²⁾ — Későbbi időben *Ibn Shirshir*-ről, egy Anbárból származó és Bagdádban tartózkodó híres grammatikus és metrikusról azt mondja életrajzának írója «hogy számos tudományba mélyedt, köztük a logikába is; a dialektika tudományának erejével a grammatikusok számos gyengéjét czáfolta meg» ³⁾, úgyszintén *Fachr al-Din al-Rázi* híres bölcész és theologusról is mondatik, hogy «jó czáfolatokat írt a grammatikusok ellen». ⁴⁾

Mindezek, fájdalom, csak könyvészeti adatok, mert az illető munkák maguk nem maradtak reánk. De azokból is, a miket itt pusztá könyvezímek nyomán felhoztam, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy már az iszlám III. századától kezdve a száraz empiricus grammatika ellen megindult a philosophusok reactiója. Hogy ezen reactionnak igen kevés eredménye volt az irodalomban, azt mutatja egyrészt az illető munkák nyomtalan elenyészése, másrészt azon körülmény, hogy az uralkodó grammatikai irányban vajmi csekély hatását vehetjük észre. Legfeljebb körmönfont szörszállhasogatásokra használta az arab grammatika az aristotelesi logikára épülő elméleteket.

Csak *Fachr al-Din al-Rázi* tevékenységéről a nyelvbölcselet terén és reactiójáról a pusztán tapasztalati grammatika ellen maradt reánk több, mint a fentemlített bibliographiai adat. Ugyanis a VI. muhammedán század ezen bámulatos tudományosága theologusa és bölcésze nagy korán-kommentárában, melynek czíme «a titok kulcsai» (*mafátiŕ al-gejb*), mely nyolcz vastag

¹⁾ *Ibn al-Nedim Fihrist al'ulüm* ed. Flügel-Rödiger (Lipsee 1871) I. köt. 51. lap. 9.

²⁾ U. o. 66. lap. 27.

³⁾ *Ibn Challikán Vitae illustrium virorum* IV. köt. 40. lap., nr. 325.

⁴⁾ U. o. VI. köt. 133. lap. nr. 611.

quartkötetben jelent meg *Büläk*-ban ¹⁾, az első *súra* magyarázata alkalmával, egy terjedelmes grammatikai excursust ²⁾ ír, melyet bevezetésnek tekinthetünk az arab nyelvtanba. Ezen excursusból, mely a nyelvtudomány és az arab grammatika általános kérdéseivel foglalkozik, következtetést vonhatunk azon irányra, melyben ő és mindazok, kikről a fönntebbi könyvészeti adatok mint nyelvbölesészekről szólnak, a grammatikai kérdések tárgyalásához fogtak. Fejtegetéseit az etymologia megmagyarázása után egy általános psychologiai tanulmányon kezdi, melyben a szókról és a jelentés összefüggéséről a szókkal terjedelmesen értekezik. Ezen tanulmány megérdemelné, hogy egész terjedelmében közöltessék, annál is inkább, mert ezen munkájával eddig nem igen foglalkozott az arab irodalomtudomány. Ez alkalommal kóstolólul csak egy paragraphusát közlöm, mely körülbelül megismertetheti a szerző módszerét és észjárását. «XXXV. kérdés: «A szók annak jelei-e, a mi a lélekben van vagy pedig a tárgyak lényegének jelei-e? *A szók a lélekben levőnek jelei*; azért definiálják a grammatikusok: a szók jelentésre (*ma'na* szószerint: az a mit valaki akar) mutatnak. Az pedig, a mit valaki gondol és akar, az a lélekben van, nem a kültárgyakban. Ezt így lehetne bebizonyítani. Ha távolról egy testet látunk, melyet kőnek tartunk, úgy ezen távollevő tárgyat *kő*-nek nevezzük. Ha közelebb jövünk és észreveszszük, hogy mozog, azt gondoljuk, hogy állat és állatnak is mondjuk. Még közelebb jövén hozzá, meggyőződünk arról, hogy ember, és embernek nevezzük. Mindhárom esetben nevet adtunk a tárgynak, a miből az világlik ki, hogy a *név* nem a kültárgy lényegének, hanem annak a jele, a mi a lélekben van. Egy másik bizonyítás. Némely ember a világot, teremtettnek mondja, mások öröktől valónak mondják. Mindkét attributum egy tárgyra vonatkozik és ha a név csakugyan a kültárgy jele volna, ebből az következne, hogy ugyanegy tárgy két ellentétes nevezettel bírhat. Nincs pedig ellenmondás, ha azt mondjuk, hogy a név csak annak jele, hogy mi él a külső tárgyat illetőleg az ember lelkében.» ³⁾ A tulajdonképeni általános nyelvtenban kiindulási pontja *Aricenna* érte-

¹⁾ Lásd ezen munkáról *Jelentésemet* 11. lap.

²⁾ *Mafátih al-ğejb* I. köt. 10—46. lapjain.

³⁾ U. o. 18. lap.

kezése a *hang-ról* (*şaut*), melyről terjedelmesen szól. Már ezen mozzanat lényeges haladás. Míg a tapasztalati arab nyelvtan csak betűt ismer, addig ő előtte tisztán áll a betű és hang különbsége, melyről terjedelmesen értekeznek. — Bőven szól azon kérdésről, valjon a hang-e a nyelv primitív eleme vagy a szó. — A miben reactiója és ellenzéki állása a szokásos formalis nyelvtan iránt nyilvánul, az különösen a grammatikai terminusok definitiója; p. o. a három beszédrésze stb. Míg a grammatikusok mindig csak a grammatikai alakot, a hanganyagot vagy még inkább az írott alakot veszik kiinduló pontul, addig ő azon logikai kategóriákból indul ki, melyeknek jelenségei a szók. Ily szempontból folytonos oppositíóba kerül *Sibaveihî*-val, *al-Zamachshari*-val és a többi grammatikussal. Hogy egy példát idézzek : Az *íráb* (a szók végén a névszók eseteit és az igék módjait jelölő utóhangzók)-ról a következőt mondja : «*Íráb* alatt nem a szók végén megjelenő magánhangzókat kell érteni, mert véghangzó előfordul ott is, hol nincs eset- vagy módjelölés, hanem *íráb* alatt értjük a szók fogalmi dispositióját (*istihkâ kuhâ*) arra, hogy ily ragok hozzájáruljanak. Ezen dispositiója értelmi (*vovuzévon má'külâ*) valami, nem érzéki valami (*mahsûsâ*)» ¹⁾ Míg tehát az *íráb* a formalis grammatikában *jel*, addig a philosophiai grammatikus számára : *kategoria*. — Ezen nyelvphilosophiai módszer azonban nem áll mindig a tiszta gondolkodás színvonalán, hanem néha kicsinyes okoskodásban véli hivatását betölteni. Például akarom *al-Râzi*-ből azon fejezetet idézni, melyben okát keresi annak, hogy miért a subjectív eset ragja *u*, az objectív eseté *a* és a birtokosé *i*? Háromféle okot hoz fel ő erre nézve. *Először*, úgymond, a subjectív eset alkalmazásával egy személy jó tekintetbe, az objectív esetnél több, a cselekvő és a cselekvés tárgyai vagy állapotai (melyeket az arab nyelvben szintén accusativusban használnak). Minthogy több személy vagy tárgy jó tekintetbe, azért a legkönnyebb vocalist kell használni, t. i. az *a*-t, ellenben hol csak egy a személy, a legnehezebb vocalist kell használni, t. i. *u*-t, hogy az egyensúly ne zavartassék meg (*al-ütidâl*). *Másodszor* : A lények fokai háromfélék : Afficiáló, mely nem afficiáltatik (subjectum), ez a legerősebb ; olyan, mely afficiáltatik, de nem afficiál (objectum), ez a leggyöngébb. Kette-

¹⁾ U. o. 36. lap.

jük között középhelyet foglal a birtokos, melyről mindkettőt lehet állítani relativ értelemben. Ezen fokok szerint osztatnak el a magánhangzók : a legnehezebb magánhangzót (*u*) ezért használjuk a neki megfelelő legerősebb foknál, a legkönnyebbet (*a*) a leggyöngébb foknál; a középszerűt (*i*) a középső foknál. *Harmadszor* : Cselekvőt képzelhetünk tárgy nélkül; de a cselekvés tárgyát el nem képzelhetni a nélkül, hogy ott legyen az, a ki cselekszi azt. A lélek ereje tehát a cselekvőben nyilvánul, míg a cselekvés tárgyának ejtése alkalmával már nincsen meg a léleknek előbbi ereje. Azért használjuk amannál a legnehezebb, emennél a legkönnyebb magánhangzót.»¹⁾

2. Az arab nyelvtudomány módszere és a *fiġh*-tudomány.

Az iszlám tudományai között, melyeknek méltósága azon összefüggés szerint szokott megbecsülni, melyben azok a valáshoz állanak, igen előkelő helyet foglal el azon tudományág, melyet «*al-fiġh*»-nek neveznek. Szó szerint fordítva ez a szó annyit jelent, mint *belátás*, aztán *tudomány*²⁾ egyáltalában, később azon tudomány elnevezésére használtatik, mely a mi *jus canonicum*-unknak felel meg, és minthogy a muhammedán világban, vallásos és világi jog együvé esnek, a jogtudományt jelöli egyáltalában.³⁾

A *fiġh*-tudományának külön tárgyalási módja van : a *dialektikai*. Szoros összefüggésben áll a traditio tudományával ('*ilm al-ġadit*'), mely a *fiġh* anyagát szolgáltatja és előkészítőül feltételezi az úgynevezett *gyökerek tudományát* ('*ilm al-uġul*'), mely azon kiinduló-pontokat adja elő, melyeknek a *fiġh* anyaga mintegy ágazatait (*furū'*) képezi. — Mindezen tudományoknak és tudományágaknak szorosan meghatározott *methodicus* elvei vannak, olyanok, melyek által ezen tudományok tár-

¹⁾ U. o. 41—42. lap.

²⁾ A *fiġh* gyök rokon egy oly sémi gyöksorral, mely annyit jelent, hogy *nyitott szemmel lenni, látni, aztán : tudni*. *Fakih*-nak nevezik még ma is az iskolamestert. Az iszlám előtti arab tudósokról mondatik : *fakih al-'arab fi-l-ġahilijjá* (*Damiri Ĥaját al-Ĥajvân* I. köt. 215. lap. 14.)

³⁾ A *fiġh* szóról lásd : Kasembeg cikkét *Journal asiatique* 1850. I. köt. 162. lap.

gyalása lényegesen különbözik egyéb, p. o. az exact és bölcsészeti tudományok tárgyalási módszerétől. A muhammedán világ valóságos tudománynak csakis a traditio — gyökerek — és jogtudományok elválaszthatlan összeségét tekinti. Ha azt mondja, hogy valaki *tudós* (*‘alim*), akkor ezen tudományösszességben való jártasságára gondol. Azokat, kik ily jártasságról ismeretesek, nevezik *tudósoknak* (*al-‘ulamá*). Ugyanezen felfogást mutatja fel a hasonló alapokból kiinduló zsidó észjárás is.

Ha tehát valamely ismeretágot a valódi tudomány színvonálára akar emelni a muhammedán tudós: úgy a traditio és jogtudomány methodusát kelle reá alkalmazni.

Ez meg is történt és pedig tudatosan történt meg. A kezdeményezés e tekintetben *Abū-l-Barakát al-Anbári*-é, ki már a XII. században (számításunk szerint) ¹⁾ belátta annak szükségét, hogy nyelvtudományi kérdésekre a *filh* módszerét kelljen alkalmazni, azért, hogy ezen ismeretágnak a muhammedán tudományok sorában a maguk helye biztosíttassék, és ha azt a jogtudósok tanulmányai körébe szorosan be akarja illeszteni. Erről való öntudatának nyílt kifejezést ad azon könyvének bevezetésében, melyet a grammatikai iskolák eltérő véleményeiről írt, és melyről a megelőző fejezetben szólottam. «Számos általános műveltséggel foglalkozó *faḥih* és *filh*-hel foglalkozó művelt ember, kik a *Nizāmijja* iskolában arab nyelvtudományi előadásaimat hallgatják, azt kívánták tőlem, hogy szerkeszszek össze számukra egy kellemes könyvet, melyben a *basrā*-i és *kūfā*-i iskolák eltérései oly módon volnának előadva, mint az *Abū Hanífi* és *Al-Shāfi‘i* nézet különbségei szoktak egymás mellett előadatni, hogy legyen e téren az első könyv, mely ily módszerrel nyelvtudományi kérdéseket tárgyal, mert ez oly rendszer, mely szerint az elődök ezen tudományt nem rendezték, stb. stb.» ²⁾ És hogy a nyelvtudomány kérdéseiben való nézeteltérések ily szempont alatti felfogása a közhangulatnak megfelelt, az onnan is kitűnik, hogy ép

¹⁾ Megh. 577. H. = 1181. Kr. u. Életrajzi adatokat róla l. *Zeitschr. d. deutschen morgenl. Gesellschaft* XXVIII. köt. (1874) p. 332.

²⁾ Lásd: *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern*. II. füz. 40. lap.

úgy, mint a *fiġh*-ban a *gemá'á* (consensus) alatt oly nézetet értenek, melyre nézve valamennyi *imám* egyetért,¹⁾ úgy a *gemá'á*-t belevitték a nyelvtudományba is, értvén alatta oly felfogást, melyre nézve a *basrú*-i és a *kúfá*-i iskola egy értelmén van.²⁾

Ibn al-Anbári kezdeményezése azonban csak korlátolt térben mozgott; mert ő a *fiġh*-tudomány módszerét csakis az iskolák vitapontjainak előadásában alkalmazta, azonkívül pedig az *usûl* módszerét törekedett egynehány grammatikai főkérdésre átvinni.³⁾ Az összes nyelvtudomány tárgyalásának módszerére legelőször alkalmazta ezen gondolatot egy XV. századbéli tudós: *Gelál al-Dín al-Sujûti* (megh. 911. H. = 1505. Kr. u.), egy férfiú, kinek neve a muhammedán tudományos irodalom legdicsebb nevei közé tartozik, és melynek birtokosát irodalmi termékenységre nézve alig multa valaki felül az arab irodalomban, mely különben nem igen szükölködik a polygraphikus írókban. Egyik főérdeme ezen jelentékeny írónak épen az, mely itt tekintetbe jő. Az arab nyelvtudomány egész terét anyagilag és irodalomtörténetileg, különösen pedig azon előzetes elméleti kérdéseket, melyek a priori tartoznak a nyelvtudományhoz, ő foglalta legelőször össze egy nagy munkában, melyet ha röviden akarunk jellemezni: *az arab nyelvtudomány encyklopaediájának* nevezhetünk. Ez általa összefoglalt disciplinát ő *a traditio és jogtudomány módszerére építette*. A nyelvtan szerinte úgy viszonylik a szótártanhoz, mint a jogtan a traditiotanhoz. Amazok — traditio és lexicologia — nyújtják az anyagot, mely emezekben — *fiġh* és grammatika — alkalmazásba jő. *Al-Sujûti* szerint ennélfogva ezen két nyelvtudományi ág tárgyalásának módszere azonos legyen a vallástudomány ama két ága tárgyalásának módszeréhez. Különösen azonban a traditio és lexicographia ezen hasonlóságát fejti ki bővebben. «A traditio tudománya és a lexicologia», úgymond, «testvérek, mint két folyam, mely egy völgyből ered.» Mindkettejükben fődolog az *isnád*: a traditio lánczolatának kifogástalansága. És ezen kifogástalanság vagy kifogásolhatóság fokai szerint a nyelvkinces egyes

¹⁾ Lásd *A spanyolországi arabok helye* stb. 19. l.

²⁾ P. o. *Jakût* I. köt. 317. lap. 5. *raj'al gemá'á* ellentétes ezzel: *ra'j al-kufijjina fakat*.

³⁾ Ily muakájában: *Luma'al-adillati fi usûl al-naġu*, melyet utódja *al-Sujûti* idéz p. o. *Muzhir* I. köt. 56. lapon.

részeire vonatkozó adatokat épügy osztályozza, mint az egyes hagyományos mondatok a traditio tudományában bíráltilag osztályoztatnak. Ezen analogiának, bármily furcsának is mutatkozzék a mi nyelvtudományi ízlésünk ítélőszéke előtt, a kivitelben semmi nehézség nem gördült útjába. Épen úgy, mint p. o. a traditio-tudománya szól *tavatur*-ról egyrésről és *ahâd*-ról másrészt, azaz oly traditiokról, melyek hiteles és nemzedékeken át megszakadás nélkül Muhammedig visszanyúló tekintélyek neveinek lánczolatához van fűzve, és olyanokról, melyeknél a lánczolat ezen folytonossága nem mutatható ki, úgy a nyelvtudomány ezen módszere is szól oly szavakról és jelentésekről, melyek hiteles tekintélyek által egészen azon időig mutattatnak ki, melyben a romlatlan arab nyelvérzékkel bíró régi költő oly értelemben használta az illető szót — és másrésről oly lexicalis traditioról, mely ezen folytonossággal nem bír. Ezen két mozzanathoz azután elméletek fűződnek, melyek szakasztott másai azon elméleteknek, melyek a traditio-tudomány hasonló kérdéseivel állanak kapcsolatban, p. o. valjon erről vagy arról a lexicalis traditioról lehet-e mondani, hogy absolut tudást eredményez (*ilm kâfi*) vagy csak vélekedésre (*zann*) ad jogot stb. E tekintetben *Ibn al-Anbârî* már meglehetősen előmunkálatot szolgáltatott *al-Sujûtî*-nak¹⁾, kinek főérdeme, hogy az e téren történt munkálkodást kiegészítette, a kútforrások adatait egybehordta és rendszerré kerekítette ki.²⁾ Azon törekvést, hogy a vallástudományok módszere annál mélyebb gyökeret verjen a nyelvtudomány tárgyalásában, *al-Sujûtî* a tudomány tárgyalása módjával összefüggő egynehány külső mozzanatot által is elő akarta segíteni. Többször hangsúlyozza azt, hogy valamint a traditio tudományában, úgy a nyelvtudományban is a legfelsőbb tökélynek tekintessék a *hâfiz* foka, azaz oly nyelvtudósé, ki a nyelvkiesre vonatkozó összes adatokat, a reájuk vonatkozó összes bizonyítékokkal együtt emlékezetében bírja. Továbbá nagy súlyt fektetett arra, hogy valamint a traditio-tudományban, úgy a nyelvtudományban is felélesztessék azon

1) Lásd: *Al-Muzhir*. I. köt. 30—52. lap. II. köt. 162. lap és ezen munka számos helyén.

2) Lásd értekezésemet: *Zur Charakteristik Galâl al-Din al-Sujûtî's u. seiner literarischen Thätigkeiten*. (Bécs 1871) 14. l. és kk.

előadási mód, melyet a muhammedán didaktika : *imlâ*-nak, azaz : dictatum-nak nevez. Az t. i., a ki a traditio összes anyagát bírja, maga köré szokott gyűjteni tanítványokat, kik előadásait papírra vetették. Ily jegyzetek rendszeren a következő bevezetéssel szoktak ellátva lenni : «Collegium, melyet dictált a mi sheichünk N. N. az N.-féle főiskolában x. y. napon.» Ezen dictatumok a tudomány nehezebb és homályosabb pontjaira szoktak vonatkozni, melyeknek megoldását a tanár a traditio láncolatának teljes felemlítése mellett szokta hallgatóinak nyújtani. Az ily *amâlî*-s füzetek később egybe szoktak gyűjtetni és mint olyanok könyv alakjában terjesztetni. A nyelvtudományra nézve régibb időben ugyanazon tanítási eljárás volt divatban, de *al-Sujûtî* korában már évszázadok óta el volt hanyagolva. A legutolsó, kiről ezen tanmód alkalmazását említi, *Abû-l-Kâsim al-Zugâggi*, ki 339. H. halt meg, tehát hat századdal *al-Sujûtî* előtt. Ez utóbbi ezen módszerben nem közönyös mozzanatot látott azon összefüggés fenntartására nézve, melyet ő a *hadîth* és *'ilm al-lugâ* (traditio és nyelvtudomány) között létesíteni törekedett. Azért, mint dicsekvőleg mondja el magáról, 872-ben a nyelvtudományi *imlâ*-t ismét felélesztetni kívánta, de siker nélkül, mint maga bevallja. ¹⁾

Ezen sikertelenség igen könnyen érthető meg. Az *imlâ*-nak csak akkor volt értelme, midőn a lexicologia adatai még traditio dolga voltak. *Al-Sujûtî* korában, mint utolsó fejezetünk mutatni fogja, a lexicologia, mint irodalomág elérte volt már tetőpontját. Az irodalom mindenben megszűnteti a traditio kizárólagos hatalmát. Irodalmi időben a traditio nem szerepel a tudás forrásai között.

V.

Az etymologia az arab nyelvtudományban.

Az arab nyelvtudósok azt, a mit mi etymológiának nevezünk *ishtihâk*-nak híjják. E szó a *shakka* gyökérből származik, mely

¹⁾ *Zur Charakteristik* stb. 16. lap.

annyit jelent: *hasítani*¹⁾); etymologia tehát az arab nyelvtudományban annyi, mint valamely származott forma *széthatasítása* és az elemi gyökér kihámozása az azt környező képzők hüvelyéből. Ezen műszót átvették a héber nyelvtudósok is, kik műszavaikat egyáltalán az arab nyelvtudományból kölesönözték; az *ishtikák*-ot **נִתְּקָה** szintén széthatasítás —, szétvágásnak fordították. Látni való ezen műszóból is az arab etymologia pusztá formai törekvése. A feladat, melyet maga elé tűz, nem annyiból áll, hogy az elnevezés összefüggését a megnevezett tárgy fogalmával kutassa, hanem hogy a név formájának legegyszerűbb elemét derítse fel; nem a fogalmi *ετυμον*-t, hanem a formai gyökeret keresi.

Nevezetes dolog az, hogy míg az etymologia ezen legalsóbb foka, a formai deriváció, minden nyelv terén a tudományos kutatás dolga volt, mely csak akkor indult meg, midőn valamely nyelv tudományos vizsgálódás és elméleti tanulmány tárgyává tétetett, addig az etymologia magasabb fokának kezdetei nem a tudományos mozgalomban, hanem a nép hajlamaiban gyökeredzenek. Azon kérdéssel, hogy mily összefüggés van a név között és azon tárgy lényege között, melyet a név jelöl, legelőször nem a tudomány foglalkozik, hanem sokkal a tudomány előtt a nép tudata minden rendszer nélkül és egészen önkénytelenül bibelődik vele. Az etymologizálás mindenütt megelőzi a nyelvtudomány fejlődését. Mivelhogy sémi dolgokkal foglalkozik ezen értekezés, legyen elég reámutatnunk a héber etymologia példájára. — Az Ó-Testamentomban lépten-nyomon találkozunk etymologiai kísérletekkel, nemesak tulajdonnevekre nézve, mely pontban szerfölötti gazdagságot mutat fel ezen irodalomkör, hanem tárgynevekre nézve is. A Talmud folytatja az Ó-Testamentom ezen etymologizáló törekvését, és hol volt még ekkor a héber nyelv elméleti boncsolása? Hasonlót tapasztalunk, ha arab térre megyünk át. Nincsen oly régi arab irodalmunk, mint a héber. De azt mégis látjuk, hogy a nyelvtudomány törekvéseitől jó távol álló köznép, mily élénken fürkészi nyelvi anyagának fogalmi összefüggését a tárgyak lényegével. Miért neveztetik ez vagy amaz így meg

¹⁾ Használatban van az etymologia elnevezésére ez a szó is *hata'a* = vágni.

amúgy? Az arabok között egy igen érdekes néposztály volt régibb időben, az úgynevezett *kāss*-ok (útczai prédikátorok) osztálya. Ezen emberek, kiket az uralkodó theologusok kasztja nem igen szeretett, a mesemondók (*maddāh*)-nak, egy a vallásos élethez közelebb álló fokát képezték¹⁾, a mennyiben vallásos dolgokról, bibliai személyekről regéltek. Nagy részük van azon mesék költésében és terjedésében, melyek a muhammedánok között ugyanazon helyet foglalják el, melyet a zsidók irodalmában az *Agádá* foglal el. Azokból, a miket ezen *kāss*-ok a népnek regéltek, joggal következtethetünk a nép izlésére és hajlamaira, mert ők csakis olyannal léptek hallgatóik elé, a miről tudták, hogy izlésüknek megfelel és tetszésüket megnyeri. Van reá igen érdekes adat, hogy ezen útczai prédikátorok etymologizással mulattatták a hallgató népet. '*Abd al-A'la*, egyike ezen *kāss*-oknak, a nép előtt az '*usfür* (veréb) szó okát produkálja; onnan van ez a név, úgymond, mert a veréb '*asa wafarra*, helytelenkedik és megszökik; a főtt ételt pedig azért híjják *tafsihl*-nak, mert *tafa va-shála*, a vízben úszkál és emelkedik.²⁾

A nép ezen etymologizáló hajlama onnan is kitűnik, hogy vannak ily szómagyarázó közmondások is³⁾, már pedig a közmondás a nép gondolkodásának leghívebb lenyomata. Rendszeren vajmi rosz etymológiák szoktak lenni a nép szófejtési hajlamának ezen termékei és még akkor sem tapasztalhatjuk javulásukat, midőn a tudós körök belevonják az etymológiát fejtegetéseik birodalmába. Bővebben szólottam az arab tudósok etymologiai kísérleteinek kezdeteiről a *«Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern»* 1. füzetében (1871). Oly etymologiai fejtegetéseken, minők a következők: *dahab* arany, *šiddā* ezüst, ebből *dahaba* = távozni, *fađđā* VII. = szétszóródni, mert arany, ezüst és pénz egyáltalán hamar elfogy és szétszóródik; vagy *mihrāb* az imádság helye, ebből *harb* = háború, mert ha az ember imádkozik az ördöggel ví harezot; vagy '*alam* világ, ebből '*alāmat* = jel, mert a világ jele az Isten hatalmának; vagy *Jehūd*, a zsidók ebből

¹⁾ Lásd értekezésemet : *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* XXVIII. kötet (1874) 320. lapon.

²⁾ *Jákūt* I. köt. 293. lapon.

³⁾ *Al-Mejdāni. Példabeszédek gyűjteménye* I. köt. 15. lap.

háda V. ide-oda mozogni, mert a zsidók imádkozás közben ide-oda mozognak ¹⁾; a pajtás azért neveztetik *nedim*-nek, mert ha együtt isznak, olyanokat beszélnek, a mit később megbánhatnának (*nadama*) ²⁾ stb. eff. csupa oly etymologiai kísérletek, melyek tudós körökben támadtak, akár az útczai prédikátoroknak köszönhetnék eredetüket. Látnivaló ezen példákból is, hogy a vallásos nézeteknek mily nagy befolyása volt a szófejtésre. Leginkább mutatja ezt a következő példa, melyből az látszik, hogy még a bibliai történetek is felhasználhattak etymologiai támasztó pontokként. A borju ugyanis azért neveztetik *'al-igl*-nak mert az izraelita nép elhamarkodva (*'agal* X) az arany borju imáadására határozta el magát. ³⁾ Az ily etymológiák nem mindig egyéni ötletek, hanem bele szokták magukat élni az irodalomba, melyben közkelettel bírnak. Tapasztaltam ezt a *kalb* = szív szó etymológiájáról. Azt mondják ugyanis, hogy innen jó *kalaba* forgatni, az összefüggés abból áll, hogy az emberi szív hajlamai változók, ide-oda forgók. Ezen etymológiát még költőknél is találtam, kik arra verseikben vonatkoznak, és a két szó fogalmi összefüggésére még mindennapi imádkozásban is történik vonatkozás. ³⁾

Mindezen és ilyenforma etymologiai kísérletekben azonban, még ha tudományos körökben keletkeztek is, nincsen rendszeresség és nem mutatkozik még elméleti alapvetés. Mint már mondtam, csakis a népies etymologia fokán állanak, ha nyelvtudósok voltak is azok, kik koczkáztatták. Legelőször találkozzunk összefüggő etymologiai elmélettel *Abū-l-Fath 'Otmán Ibn*

¹⁾ *Beiträge* stb. I. füzet. 16., 25—27. lapokon. Felhoztam ott török népetymológiát is; *jer* föld, ebből *je-mek* enni, mert a föld felfalja az embereket, e szójátékkal *jer jer señi*, a föld meg-esz téged.

²⁾ *Al-Mustatraf fî kulli fenn mustazraf*. (*Bûlâki* nyomtatvány) II. köt. 149. l. *Al-Damîri* állattani szótára II. köt. 168. lap.

³⁾ Rövidség kedvéért csak a helyeket idézem: *Kitâb al-ajânî* I. köt. 96. l. 10. sor. VII. k. 34. l. 2. sor. XVII. k. 137. l. 22. sor. *Ibn Hishâm Commentar. in Carmen Bânat Su'âd appellatum*, ed. Ign. Guidi (Lipsiae 1871) 16. l. 8. s. *Poetical Works of Behâ ed Dîn Zohcir* ed. E. Palmer (Cambridge 1876) 6. l. 7. s. *Hammer-Purgstall Zeitwarte des Gebetes in Sieben Tageszeiten* (Bécs 1844) szövé. 10. l. 36. szám.

Ginnî nyelvtudósánál¹⁾, ki a *hijra* IV. századának közepe felé élt. Ő volt tudniillik azon etymologiai elmélet megalapítója, mely szerint kétféle szófejtés van: *nagy* és *kicsiny* (is *htikák akbar* és *ishtik. asjar*). *Kis etymologia* alatt érti a szófejtés legegyszerűbb formalis nemét, midőn t. i. valamely származott szót visszavezetünk a szó gyökerére, úgy hogy az igének, melyből a névszó lett, mult idejű egyes harmadik személyét vagy *mašdar*-ját (infinitivusát) nevezem meg. Ha azt mondom, hogy *madrüb*, *därüb* stb. ebből jö *daraba*, *darb*, *kis etymológiával* foglalkozom. A *nagy etymologia* is a hanganyagból indul ki, de nincsen tekintettel a gyökér hangelemeinek sorrendjére, sőt azon föltevésből indul ki, hogy valamely gyökér mássalhangzó csoportjának összes lehető combinatiói egy alapjelentéssel bírnak, melynek különféle árnyalatait mutatják fel az egyes combinatiók. Míg a *kis etymológiában* a gyökeret *asl* (radix)-nak nevezik, addig a *nagy etymológiában* a tekintetbe vett mássalhangzó csoport rendszeren *máddä-* (materia)-nak szokott neveztetni.

A nagy etymologia módszere és eljárása könnyebben lesz érthető, ha példával világítom meg. Elöttünk van p. o. ezen név *kalâm* (كلام) = beszéd. Gyökere *klm* (كلم). Ennyit mond a *kis etymologia*. A nagy etymologia tovább megy és azt mondja, hogy mivel három mássalhangzó hatféle combinatióba léphet egymáshoz a *klm* materia is hatféle ágazik el, és pedig: *klm*, *kml*, *lkm*, *lmk*, *mlk*, *mkl*. Minden származott szó, mely ezen hatféle gyökérből képeztetik, egy ugyanazon jelentésben egyezik meg, mely ezen hangmateria alapfogalmát képezi; ezen alapjelentés *Fachr al-Din al-R'zi* szerint az erő és hatalom fogalma; a mi bizony elég furesán van keresztülvive. A beszéd, *kalâm*, *erővel* nyomúl az értelemben, *kalm*-nak nevezik a sebet is és *kulâm*-nak a durva földet. E szókban világos az erősség jelentése. A *kml* combinatióból jö *kemâl* = a tökéletesség, a tökéletes erősebb a hiányosnál; *lakama* ige e gyökérből *lkm* = törrel döfni valakit; itt megint erő kifejtés forog fenn; *mkl*-ből jö *makûl*, a mi kevés vizü kútát jelent, nagy erőt kell kifejteni annak, ki belőle vizet akar meríteni; *malaka* uralkodni, *mâlik* uralkodó, király, e gyökérből *mlk* pedig világosan foglalja magában a hatalom fogalmát.

2) *Al-Sujûtî Muzhir* I. köt. 164. lap.

Már ezen példából is megítélhető a nagy etymologia módja és eljárása.

A nagy etymológiát az arab irodalomban különösen két tudós művelte. Az egyik *Fachr al-Din al-Râzi* híres dogmatikus, kinek a nyelvbölcsészet körül szerzett érdemeiről már fentebb volt szó. Korán kommentárjának bevezetésében több *mâddâ*-nak adja a nagy etymologia szerint való fejtegetését; p. o. azon hathatféle hangkombinatiókéit, mely ezen gyökerekből képezhető: *klm*, *lqv*, (alapjelentés: behatni valamely dologba), *'abr* (alapjelentése: átlépni, átmenni egyik helyről a másikra), mely fejtegetéseiben egyenesen *Ibn Ginnî*-re hivatkozik, ki — mint láttuk — a nagy etymologia megalapítója volt. ¹⁾

Egy századdal *Fachr al-Din* után a nagy etymologia buzgó képviselőjeként látjuk működni *Şalâh al-Dîn b. Ajbek al-Şafadî*-t (megh. 764. H.), ki egyébként is szeretett furesa etymológiákban gyönyörködni. *Al-Şafadî* két biographikus könyvet írt; az egyiket híres félszemű emberekről, egy másikat híres vakokról; az első a lipesei, a másik a szentpétervári könyvtár kézíratai között található. Mielőtt e könyvek tulajdonképeni tárgyára térne át a szerző, szokása szerint több bevezetésben egypár mellékes tárgyról szól; többek között az *egyszeműséget* és a *vakúságot* kifejező arab szók etymológiájáról. Ez alkalmakkal bőven alkalmazza a nagy etymologia eljárását. Az و ع materia hat combinatióiról, névszerint: و ع , ع و , ع و , و ع , و ع , و ع -ről és valamennyi származékaikról azt bizonyítja bőven, hogy mindnyájuk alapjelentése: *félni*, mit úgy a hogy ki is présel az illető szókból egy tágas és igen érdekes megjegyzéssel telt értekezésben, melynek egész szövegét a *Beiträge* I. füzetének 39—44. lapján az eredeti arab szövegben kiadtam, egyszersmind *Al-Şafadî* szerzőségét bizonyítván be. Hasonlókép a *vakok*-ról írt munkájának bevezetésében a *vakúságot* kifejező gyökér م ع hat combinatióiról, ugyanis م ع , م ع , ع م , م ع , م ع , azt mutatja ki, hogy minden származékaik alapjelentése az *elfödés* ²⁾. Egy harmadik munkának, melyet a *szójátékról* ³⁾ írt, bevezetésében is alkalmat

¹⁾ *Mafâtih al-ğejb* I. köt. 11. lap és kk.

²⁾ *Beiträge* etc. II. füzet 9. lapján.

³⁾ U. o. 10. lap.

ragad a nagy etymologia gyakorlására. A szójátékot (paranomasia) az arab retorikában így híjják: *al-ginás*, mely szó gyöke: *gns*. A bevezetésben ezen gyökér hanganyagának hatféle kombinációját megint egy kalap alá teszi és azt bizonyítja róluk, hogy minden származékaik alapjelentése: *több dolgot egymáshoz kapcsolni*.

Némely tudós az etymológiának még egy nemét különbözteti meg és azt, a mit nagy etymológiának nevezünk eddig, *kis etymológiának* (isht. *şajir*) nevezi, a kis etymológiát pedig *kisebb etymológiának* (isht. *aşgar*), míg *nagy etymologia* alatt a szófejtés azon módját érti, midőn nem is vesszük tekintetbe a származott szó vagy gyökér teljes hanganyagát, hanem csakis az első két gyökmássalhangzót; ha pl. *talama* és *talaba* közös etymonját keressük.¹⁾ Körülbelül ugyanazon eszme, mely újabb időben a «szerves gyökök (organische Wurzeln) elméleté»-t szülte a sémi nyelvtudományban, mely ugyan bír némi tudományos jogosultsággal, de a melynek túlhajtott alkalmazása egész ferdeségében mutatkozott *Fürst* szótárirodalmi munkásságában. Mindenesetre igen nevezetes tünemény, hogy ezen elméletet más arab nyelvtudósok is felállították. A nagy etymologia ugyanezen fajához sorolandó azon szófejtési eljárás, melylyel az arab tudományban gyakran találkozunk, midőn t. i. rokon ejtésű hangokból álló gyökök hasonlítottatnak egymással össze. Mindkét módnak példáival találkozunk *al-Bejdâvi* korán-kommentárjában. Szerinte p. o. a *naha*, *nahara*, *nahama* igék, mint mondja «testvérek» (*âchavât*),²⁾ szintűgy testvérek e gyököknek *nfk*, *nfd*. «Ha átvizsgálod», úgymond, «azon szavakat, melyek azon gyökérből származnak, melyeknek első és második hangeleme *nf*, azt fogod találni, hogy mindnyájuknak alapjelentése a távozás, elmenés.» Hasonlóképen nyilatkozik a *fl* csoportról. Bármily mássalhangzó járuljon a csoporthoz, mint harmadik kiegészítő gyökerelem, alapjelentése mindig ez marad: szakítani, hasítani, megnyitni, p. o.

¹⁾ Lásd *al-Tartûsi* encyklopaediáját (Bécsi kézirat. Cod. N. F. nr. 2. fol. 5.) Mások az etymologia három faját így nevezik el: *a)* az első fokot *şajir*- (etymologia parva), *b)* a második fokot *kabir* (etym. magna), *c)* a harmadikat *akbar* (etym. major).

²⁾ *Commentarius in Coranum* ed. Fleischer I. k. 537. l. 15. s.

flk, fld, flj. ¹⁾ A rokonejtésü hangokból álló gyökök összehasonlítására idézem ezen példát: «*Dakka és dakka* testvérek, valamint *shakka és shakka*». ²⁾ Ugyanezen etymologiai iskolához tartozik *al-Mutarrizi*, ki *al-Hariri Makámá*-ihoz egy igen tudós kommentárt írt. *Sylvestre de Sacy* egybeállította azon példákat, melyek ezen kommentátor munkáiban, az épen kimutatott etymologiai törekvést tüntetik fel, ³⁾ és melyek bizonyítékául szolgálhatnak annak, hogy mily józansággal bírta az arab nyelvész azon módszert kezelni, mely legújabb időkben több európai semitista kezében annyi confusió és képtelenség kútfejévé vált.

Az arab eredeti szótáirodalom — melynek fejlődésével külön kell még foglalkozni — azonban a magasabb etymológiának semmi hasznát nem vette. És ez igen természetesnek található. A nagy etymologia (a másodfokút értem) oly önkény-nyel dolgozott, és oly ugrásokat tulajdonított a nyelvalkotó szellemnek, oly pusztán külsőleges alapon akarta összehozni az egymástól távol álló nyelvatokat, hogy a *Firúzábádi*-k, *Gauhari*-k stb. empiricus józansága okvetlenül idegenkedett ezen módszer ferdeségeitől. Az arab szótáirodalom mindvégig megmaradt az etymologia legalsó foka, a *kis etymologia* mellett, mely biztos, és minden kétes feltevést mellőző alapon dolgozott.

Csakis az arab nemzeti szótáirodalom legújabb terméke törte meg e téren a jeget és a magasabb etymológiának tért nyitott. Értem *Ahmed Efendi Fâris al-Shidjâk*, a Libanonból származó és jelenleg Konstantinápolyban, mint az *Al-Gavâ'ib* című arab hetilap szerkesztője élő, nyelvtudós ⁴⁾ munkáját: *Sirr al-lajâlî fi al-kalb val-ibdâl*, azaz: «Az éjjelek titkai a hangcsere és hangváltozásra nézve». Ezen nagy szótári munka az arab szókincset azon szempont alatt veszi vizsgálat alá, hogy a rokon hangzásu mássalhangzókból álló gyököket egymással összefüggésbe hozza, úgyszintén az azonos hanganyaggal bíró gyököket, a melyekben ezen hanganyag különféle sorrendben van elhelyezve, szintén közös fogalmi kiinduló ponttal bíróknak mu-

¹⁾ *Al-Bejdâvi* u. o. 17. lap. 8. s. 18. l. stb.

²⁾ U. o. I. köt. 343. l. 22. s.

³⁾ *Anthologie grammaticale arabe* (Paris 1829) 449—451. l.

⁴⁾ Lásd *Jelentésem* stb. 28. lapját és kk.

tatja ki; és így a harmadik fokú etymológiát az etymologia magnát vagy majort, melyet elődei megállapítottak, több száz éves félbeszakítás után ismét felújítja. A tér szűke már nem engedi meg, hogy eljárását példákkal világítsam meg. Iskolát eddig nem alakított *Ahmed Fâris* szótárkutatósi módszerével. Csak egy munkát ismerek, mely rendszerének védelmére íratott egy kairói barátom, *Michâ'il 'Abd Sejjid* által és melyről megjelenése alkalmával a szakközönséget értesíteni volt alkalmam.¹⁾ Ellenzéket képez a nagy etymologia ezen felélesztése ellen a *bejrûti* szótárirodalmi iskola, melynek élén *Butrus al-Bustânî* jeles arab hírlapszerkesztő és nyelvbúvárkodó áll, ki *Muhîţ al-Muhîţ* című két vaskos kötetű szótárában²⁾ a régi empiricus szótáriró iskolát képviseli és csak a gazdag nyelvanyagot törekedik constataálni minden abstract szórszálhasogatás kerüléséve és mellőzésével.

Az ezen dolgozathoz eredetileg hozzátartozó VI. fejezetet: «Az arab szótárirodalom fejlődésé»-ről, bővített alakban később külön fogom közzé tenni.

GOLDZIHNER IGNÁCZ.

¹⁾ *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 1874. (XXVIII. köt. 167. lapon) Fleischerhez intézett damaszki levelemben.

²⁾ Bejrût 1867—69, 4°; egy 2 kötetes 8° kivonata *Katr al-Muhîţ* címmel is jelent meg, Bejrût 1869. V. ö. *Jelentés* stb. 26. l.

A RUMUN NYELV.

II.

A rumun nyelv leírása.

I. Hasdeu¹⁾ a rumun nyelvnek történeteit és jelen mivoltát így fejezi ki röviden: «A rumun nyelvben vannak nem-latin elemek is, vannak szláv kifejezések és szók, de nincsenek abban gót elemek. A gót nyelv nyomainak teljes hija a dák-latinban, azaz rumunban, azt bizonyítja, hogy a rumun nemzetiség Olteniában (az Olt mellékein) meg a Hátszegben született és fejlődött, a nélkül, hogy csak egyszer is érintkezett volna a gótokkal, a kik a Prúton túl uralkodának, s hullámzásaikban legfeljebb a Boza folyóig terjednek vala; s a nélkül, hogy a gepidekkel, a gótok egy másik ágával, érintkezett volna, kik Szerbiában uralkodának, miután egy pillanatig a Körösök és a Temes mellékein tartózkodtak volt, hullámzásaikban legfeljebb Tordáig érven. Mind az Olt mellékein, mind Temesiana (a Bánát) felől a Traianus és a gótok idejében a dákok szomszédjai a szarmaták valának, kik se nem szláv se nem germán nép, de a kik nyelvébe sok thrák és latin elem nyomulhatott be. Az orbonás (albanai) nyelv a régi thrák nyelvnek maradványa lévén, s a dákok is a thrákokhoz tartozván, világos, hogy a rumun nyelvnek nem-latin elemei az orbonás nyelvhez kell hogy hasonlítsanak. Ez is azt bizonyítja, hogy a rumun nemzetiség a Traianus provinciájának azon részén született és fejlődött, a hol a dákok jobban meg voltak gyökeresedve, mint másutt, t. i. Olteniában és a Hátszegi völgyön. Tehát a rumun nyelv a gót elemek teljes hijával s az orbonás elemek bőségével rajzolja leghívebben a maga ethnographiai térképét a

¹⁾ Hasdeu. Istoria Critica. I. 305. stb.

III., IV., V. és VI. században, mely térkép a Szörénységtől Hátszegig, s Temesiana hegyeitől az Oltig terjed. A szláv nyelv hatása a IX. század után a czirillismussal kezdődik s tart nyolcz század folytáig, 1700-ig. De a Kyrillus előtti időből nincsen egyetlen szláv kifejezés a rumun nyelvben, valamint nincsen gót kifejezés abban; csak néhány újkori szlavismus és germanismus találattik benne. A gótok és szarmaták után némely szláv törzsek lassanként Dákia belsejében is terjeszkedének, a hol őket a VII. században Theophylaktus, Menander, Maurikius császár a Jalomicza lágjaiban és ezeken túl is találák. De az Oltenia és a Hátszeg a szlávoktól is ment marada. A római hódítástól a jelen korig tizenhét század ült el, vagyis ötven nemzedék múlt ki. Hegyek és idegen népek által egymástól elválasztva s különböző kormányoktól szétszakasztva élt mindig a rumunság: mégis a világ évkönyveiben példa nélküli tüneményt mutat, azt, hogy *a négy-öt különböző tartományban élő s egymást alig ismerő tíz millió rumun mindenütt dialectusok nélküli azon egy nyelven beszéll.*²⁾ Ezt abból lehet megfejtteni, hogy a rumun nemzetiség Olteniában s a Hátszegi völgyön Kr. u. egész 500-ig össze volt szorítva, tehát ott, a hol a dákság leginkább meg vala gyökeresedve, s a hová egyetlen egy germán ág sem nyomula be. Ily szűk helyen nem fejlődhettek dialectusok, kivált mert az első három század alig volt elegendő arra, hogy oly ellenséges elemekből, minők a latin és a dák valának, egy új (dák-latin vagyis rumun) nyelv képződjék. A VI. századdal kezdődik az új román nemzeti-

²⁾ *Vladescu G.* (az «Elemente de geografia pentru clasele II. si a III. primarie». Bucuresci 1869.) ilyen számokat közöl:

Romániában	4.500,000	rumun lélek
Erdélyben	1.500,000	» »
Bukovinában	300,000	» »
Máramarosban és a Körös mellé- kein. (Crisiana)	500,000	» »
Temesianában	700,000	» »
Dobrudsában és Bulgáriában . . .	50,000	» »
Makedoniában és Thessaliában . .	100,000	» »
Istriában az Adriai parton	10,000	» »
összesen	7.660,000	rumun lélek.

Laurianu A. Treb. (a «Geografia teritoriu Romane» Bucuresci, 1866.) ugyanazon tartományokban, Makedoniát, Thessaliát és Istriát kivéve, csak 7.400,000 rumunt talált.

ségnek terjedése Olteniából és a Hátszegről kifelé Erdélyen, Temesiánán és Románián keresztül, s a XIV. században szűnt meg. Ezen terjedésnek és költözködésnek ideje tehát hét száz évig tartott, a VI—XIV. századig.»

A Hasdeu adta eme rajza is a rumun nemzet és nyelv eredeti fészkének, valamint terjedése időszakának, mint módunk lesz látni, csak képzelt, nem történelmi valóság: de közlöm azért, mivel a rumun nyelvnek dialectus-nélküli voltát akarja megfejtetni. Hasdeu világosan csak a Dunán inneni rumunokról beszél; de minthogy számokat tiz millióra teszi, tehát szinte két millióval többre, mint a jegyzetben felhozott írók: bizonyosan a Dunán túliakat is befoglalja a tiz millióba, a kik dialectus-nélküli nyelven beszélnek. A jegyzetben említett Vladescu a Dunán túli rumunokat mindössze 160,000-re teszi; Picot 705,000-re, de magyarországi román lapok 1869-ben a Szerbia, Bulgária és Dobruđa románjait 400,000-re, az Albánia, Epirus, Thessalia, Thrákia és Makedonia románjait 1.750,000-ra becsülik.³⁾ Hasdeu is nyilván ezen túlságos nagy számokból hozta ki a maga tiz millióját.

Picot E. (Les Roumains de la Macédoine, Paris 1875) a rumunok számát így alapítja meg:

Romániában	4,300,000
Bessarabiában	600,000
Erdélyben	1,250,000
Bukovinában	215,000
Magyarországon	1,460,000
Bulgáriában és Dobruđsában	200,000
Makedoniában stb.	500,000
Istriában stb.	5,000
	8,530,000

Moldovan Joan M. (Geografia Ardealului pentru scolele poporale. Editiunea a II. indereptata. Blasiu, 1870.) Erdélynek románjait 1.200,000-re, magyarjait és székelyeit 600,000, németjeit 200,000, cigányait 80,000-re, zsidóit 15,000, örményeit 8,000-re teszi. Ezekon kívül vannak még kis számmal bolgárok, szlávok, görögök.

Wittinghausen az egyesült Romániának összes lakosságát 4.400,000-re teszi «nach der neuesten Zählung», mely között a rumunok négy millió felül vannak (Das Fürstenthum Romanien, geograph.-militärisch dargestellt von Heinr. Filek von Wittinghausen. Mit einer Karte. Wien 1869.). Az összes rumunságot 8 milliónál többre gondolja (a 33. lapon).

³⁾ Picot, Les Roumains de la Macedoine, a 34. lapján: «Une évaluation

Példa-nélküli tünemény, hogy az annyira szétszórt románság olyan nyelven beszél, melyben dialectusok nincsenek, úgymond Hasdeu. Ezt Picot is állítja. Ha az ember keresztül fut Francia, Olasz, Spanyol országokon, úgymond, meg van lepve, hogy mennyire változik faluról falura az illető román nyelv. E tekintetben a rumunok nevezetes kivételt tesznek minden román nemzet közt; mert nyelvök a különböző tartományokban igen kevés különbséget mutat. Az oláhországi, moldovai, bessarabiai, bukovinai, erdélyi és magyarországi románok beszélhetnek egymással; még a makedoniai románokat is, jóllehet nyelvök érezhetőleg távozik a többiekétől, mindenütt megértik. Ellemben a lombard ember nem érti meg a romagnait, s a velencei nem érti a piemontit.»⁴⁾

Mi magyarokul nem találjuk példa nélkülinek ezt a tüneményt, mert a magyar nyelv is, habár nem terjed annyi tartományokra, mindenütt ugyanaz. Mind a mellett vannak ebben is némi dialectusi különbségek; a rumunban is vannak, még pedig nagyobacsakák. Vegyük p. o. a *sum*, vagyok, igét. Ezt az innenső rumun nyelvben vagy az irodalmiban így adja Sinkai (az 1805-ki kiadásban): *sint sum*, *iesti es*, *e* vagy *ieste est*; *sintem sumus*, *sinteti estis*, *sint sunt*. Cipariu, a nagy grammatikájában így: *sum*, *su*, — *esti*, — *e*, *esti*; *semu*, — *seti*, — *suntu*, *su*; de hozzá teszi egy jegyzetben, hogy a többesszám első és második személyei így is vannak: *suntemu* és *sunteti*, «care astadi la noi suntu singure-le forme usitate», azaz, melyek ma nálunk az egyedül szokott alakok. A makedo-rumunban a *sum* így foly: *esku*, — *eshti*; — *este*, *e*; *himu*, — *hici*, — *suntu*. A Bánátban, Picot szerint, imígy: *mis*, — *iești*, — *ui*, *i* —; *nis*, — *vis*, — *is*, *su*. A bánáti rumun *mis* vagyok, *nis* vagyunk, *vis* vagytok, *is* vannak egészen sajátos alakok; ilyenek a *hulu ha*, *hui hule* ezek helyett: *čelu čea az*, *čei čele* = azok; *ahul ahaia*, *ahui ahule* ezek helyett: *ačela ačeia*, *ačei ačele* = amazok. Már ezek magok czáfolják meg Hasdeu-t, a kinek felfogása szerint a bánáti rumunok hajdanában az olténiai rumunoktól származtak

donnée, en 1869, par la *Familia, l'Albina* et d'autres journaux roumains de la Hongrie», mely szerint 400,000 és 1.750,000 román volna a Dunán túli részekben.

⁴⁾ Picot Emil. Documents pour servir à l'étude des dialectes Roumains. Paris. Az 1. lapon.

volna. Vannak tehát dialectusi különbségek a rumun nyelvben is, ámbár nem mind ismeretesek, legalább előttem nem, a ki csak könyvekből tudom a nyelvet, a melyben az írók, úgy látszik, készakarva mellőzik a dialectusi különbségeket.

Picot azomban ismerteti a bánáti rumunságot, némi grammatikai sajátságokat hozván elő, s egy mesét és több dalt is közölven, melyek a nyelvnek nivoltát mutassák. A mese után ezt az észrevételt következteti: «A ki figyelemmel olvasandja e mesét, meg lesz lepve, hogy a bánáti parasztok nyelvében oly kevés idegen szó találtatik. Hol vannak hát mind azok a görög, szláv, albániai, török, magyar szók, a melyek, mint mondják, a szótárnak felét teszik?»⁵⁾ Azomban a mesének czime ez: *Gaitanu de aor. Poveasta poporala romana de Banat* (Arany vitéz-kötés. Rumun népmese a Bánátból), s már ebben is a két fő szó (vitézkötés, mese = gaitanu, poveasta) idegen, egyik török, tulajdonképen perzsa, mely a török nyelv útján került a rumunba; a másik szláv. Ezekon kívül vannak a mesében következő magyar szók: *báni* bánok, azaz pénz, a bánok képeiről, *fagadui* fogadni, *fel, fiel* féle, *asta de fiel* ilyenféle, *gandi* gondolni, *hotorit* határozott, *kočiš* kocsis, *lokui* lakni, *lokuinca* lakás, *sama* szám, *szoba* szoba. De a szláv szók még számosabbak, úgymint: *draga* drága, *matušiko draga* drága anyók, *indražire* drágának tartani, belészeretni, *graždu* istálló, *grinda* gerenda, *griža* vigyázat, gond, *ingrižire* vigyázás, *intreba* kérdez, *kai* bánni, *a se kai* megbánni, *klipita* perez, *nararu* szokás, *norokos* szerencsés, *oparit* = *opalit* égett, *pomeńi* emlékezni, eszmélni, *porunka* parancs, *porunči* parancsolni, *poveasta* mese, *prostia* parasztosság, ostobaság, *služu* szolga, *služba* szolgálat, *taina* titok, *trebui* kelleni, *trebuinca* szükség, *netrebniku* semmire kellő, *voricc* udvarka, *vasta* termet. A rumun nyelv tehát, a népmesékben is, nem annyira mentes az idegen szóktól, mint azt Picot a bánáti rumun nép nyelvéről mondja; mi egyébiránt csak természetes. Hányféle és hány helyről való beköltözés hozta a Bánátba a rumunokat? S mennyi görög és szláv románosodott el már ott is, mint egyebütt? Kell hát, hogy legyenek dialectusok a rumun nyelvben is, a melye-

⁵⁾ «Où sont donc tous ces mots grecs, slaves, albanais, tures, magyars qui composent, dit-on, la moitié du lexique?» Picot, Documents pour servir à l'étude des dialectes Roumains. Paris. A 39. lapon.

ket talán még nem is kutattak ki. De van kettő, a mely történelmileg feltűnik; jelesen van két nagy rumun ág: a *dák-rumun* és a *makedo-rumun*. Az elsőhöz csatlakozik a szerbiai és bolgár-dobruzsai, meg a többi Dunán inneni rumunság; a másikhoz csatlakozik az *isztriai*. A következőkben leginkább a dák-rumunt, melynek irodalma van, s a makedo-rumunt, melynek alig van irodalma, fogom leírni; azomban az isztriai is megérintem.

II. Ámde itt nem kis nehézségre találok. Az a rumun nyelv, a melyet az új irodalomban a szem lát, nagyon különböző attól, a melyet a fül hall. Ez a különbség azon nevezetes tényből származik, hogy a rumun írás nem latin betűkkel fejlődött, tehát a kiejtés nem a latin írás kíséretében alakult meg; vagy helyesebben mondva, a latin írás nem alkalmazkodik vala időről időre a kiejtés változásaihoz. Az úgynevezett dák-rumunt cziril betűkkel kezdék írni, s azon írák a legújabb időig. A cziril-rumun írás lehetőleg jól illik a kiejtéshez, annyira, hogy a mostani grammatikusok a latin betűk, különösen a vocalisok, hangjait a *cziril betűkkel kénytelenek meghatározni*. A cziril betűk tehát a szók hangjait mintegy szemlélhetővé teszik, a mit az elfogadott latin új írásrendszer nem tehet. Például, írják: *frate* többesben *frati*, és *parte* többesben *parti*, de a magyar írás szerint így kell ejteni: *frate*, *fracz*; *parte* *pärcez*. Így az *om homo*, többesben *omeni*; de azt *oameni*-nek ejtik. Így a *laudu laudo*, *laudati laudatis*, *laudatu laudatus*, *laudatoriu laudator* szókban különbözőképen ejtik az *a*-t. Egy sajtáságos magánhangzót hol *a*-val, hol *e*-vel, hol *i*-vel, hol *u*-val fejeznek ki s írják: *laudandu*, *tienendu*, *taiindu*, *tacundu*, de egyképen ejtik ki az *an*, *en*, *in*, *un* szótagot. Nagyon különböző helyesírást is követnek az új írók. E tekintetben leginkább három osztályra oszlanak. Némelyek szorosan az etymológiát követik, tehát a latin szókat írják le akkor is, mikor a rumunt kellene írni, p. o. találtam már *anima*-t is *inima* helyett. *Inima* szívet jelent (*suflatu* = anima vagy animus); de minthogy a latin *anima*-val tartják egynek, így is írják. — Mások a latin betűkkel is a kiejtéshez alkalmazkodnak, s írják az *omeni*, *porta*, *vede*, *mesa* szókat így: *oameni*, *poarta*, *veade*, *measa* (*mensa*), így *domne*, *domna* a kiejtés szerint írva lesz *doamne*, *doamna*; a *portu*, *porti*, *porte*, *portamu*, *portati*, *porta* (*porto*, *portas*, *portat*, stb.) így írják: *porta*, *porci*, *poarte*, *purtemu*, *purteci*, *poarta*. — A harmadik osztály a latin betűket a cziril betűkkel vegyíti,

ezekből azon magán- és mássalhangzókat fogadván be, a melyeket a latin írás nem fejezhet ki. Tehát az úgynevezett *homályos* és *vegyes* magánhangzókat, azután a *sziszegő* mássalhangzókat, sőt másokat is, a cziril betűkből fogadják el. Ámde a vegyes írás is bajjal jár, különösen a homályos magánhangzók miatt, az *an, en, in, un* szótagokban, melyek kiejtése alig különböző. A bajt az által nevelik az írók, hogy a latin etymológiát követik lehetőleg, a mely nem mindig bizonyos, tehát többféle írásra készíti az írókat, s ki-játsza a grammatikusokat. Egy-két példával teszem világossá.

A *mormint*-ot a Budai Szótár (azaz Dicső-Sz.-Mártoni Major Péter) így írta: *mortment* мортѣмент, «sepulcrum, monumentum», mert a «mortui monumentum» két szóból gondolja megalkotott-nak. Pontbriant így írja: «*mormintu* [mortui monumentum, lat.], tombe, monument funèbre»; így írja az «*immorminta*» temetni, igét is, de elfogadja Major etymológiáját. A Bibliai társaság által 1875-ben kiadott Új Testamentomban hol мормиѣт, hol мормиѣт van írva.⁶⁾ A Bukaresti Akadémia szótára, *mormentu*-t, *immormenta*-t ír. Hogy a Budai szótár és Pontbriant etymológiája nem áll, világos; a szó a «monumentum»-nak (monu = mor, mentum = ment) és nem a «mortui monumentum»-nak kifejezője. De a *ment* írás helyes-e? vagy a *mint*? Cihac *mormint*, *immormint*-et ír, s mint kell, a «monumentum»-tól származtatja.⁷⁾ *Géorgian* azomban azt vitatja, hogy *morment* a régi alak, a mely az 1648-ki Noulu Testamentu-ban fordul elő, s ebből az alakból azt okoskodja ki, hogy *mormint* az újabb, a szláv hatás által, képződött alak. «Si donc à une époque, si rapprochée de nous, nous trouvons une langue si pure dans son vocabulaire, si fidèle dans la grammaire: ne sommes nous pas forcés d'admettre que cette langue nécessairement a été écrite avec ses caractères à elle avant 1432.»⁸⁾ Ebből tehát nem kevesebbet akar kihozni annál, hogy a rumun nyelvet

⁶⁾ Noulu Testamentu alu Domnului si Mentuitoriului nostru Isusu Christosu. Viena, 1875. Máté 23, 29. *mormintele profeciloru*; u. o. 27, 61. *in faca mormentului*; 27, 7. *pentru inmormentarea strainiloru*.

⁷⁾ Dictionnaire d'Étymologie Daco-Romane, éléments latins. Francfort s. M. 1870.

⁸⁾ Essai sur le Vocalisme Roumain. Par C. D. Géorgian: Bucarest 1876. A 81. lapon.

a florenczi zsinat idejéig latin betűkkel irták, s csak azután kapták fel a cziril írást. Azomban nem közli az 1648-ki írásnak betűit, a melyekből láthatnók, mint van ott a *ment* szótag írva. De legyen bár ott így vagy úgy, a bizonytalan hangot ma is külömbféleképen fejezik ki, mint látjuk.

Sprančëana, *sprencëana*, *sprinčëana* szemöldök. Melyik a helyes írás? Cipariu (Gr. I, 568) így okoskodik: «*Spra* in *un-spra-zeče* = 11 etc. *și sprančëana* e contrasului de *supra*», az az, a latin *supra* szó *spra*-vá van összehúzáva az *un-spra-zeče* stb. (unum supra decem) és a *sprančëana*-ban. Ez az utóbbi szó tehát *spra*-ból meg *nčëna*-ból állana. A *spra*-t értjük, de mi az *nčëna*? Cipariu (I, 117.) a latin *supra genam*-tól származtatván a szót, az *nčëna*-ban a *gena*-t találja meg. Pontbriant így írja: *sprencëana* sourceil, és hasonlóképen a latin *super* és *gena* szóból alkotja. A Budai szótár *sprinčëana*-nak írja, s «supercilium»-ból származtatja. — Cihac is *sprinčëana*-t ír s a latin *super in gena* szóból származtatja. A Bukaresti szótár hasonlóképen *i*-vel írja, s a *supercilium*-ból eredettnek mondja. Melyik tehát a helyes írás? s melyik a helyes szószármaztatás? A makedo-rumunban a szó így hangzik: *sufrenceao*. A *sufr* a *supra*-ból ered, de a *cea* lehet-e *cilium*? vagy *gena*? A latin *stella*-ból lett *stea* s a makedo-rumunban *steao*: ez tehát a *cilium* mellett szólna.

Ugyanott Cipariu azt tanítja, hogy «*spe* in *verbulu spe-lu* (mosok, öblitek) e in *loku de spre*»: tehát *spre* (*spra*) helyett *spe* is van, mint a *spelu* szóban, melyet «super-lavo»-ból származtat. Mellesleg legyen mondva, a latin *lavo*, *lavare* a rumunban is *laua*, *lauare* lévén, mint a *levo*, *levare*-ből *leua*, *leuare* lett: föltetsző, hogy a *super-lavo*-ból *spe-lu*, tehát *lavo*-ból *lu* lehetne. De Cihac bizonyítja, hogy így van, mert a *lau*, *lavi*, *laut*, *lava* vagy *la* a *lavo*, *lavi* vagy *lavavi*, *lavatum*, *lautum*, *lotum*, *lavare*-tól származtatván a *spelu*-t, mely *spelavi* helyett volna, *ex-per-lavare*, *ex-perluere*-ből alkotja. Pontbriant a *spelu*-t az *ex-lavare*-tól eredettnek mondja. A Budai Szótár *spalare*-t ír, de származását nem mondja meg. A Bukaresti szótár meg így okoskodik és ír: «*spel-lare*, contrasului de *in spellanare* și a *cestu-a* din *esperlavare*.» Tehát melyik írás helyes a *spelu*, *spellu* és *spalu* között? s helyes-e az *ex-per-lavare*-ből való származtatás? A rumun *spel*, *spal* szó nem egyéb az albaniai *σπαλιαν*-nál, ha nem tartozik a szláv *pol*, *pal*

= mos, és *spol*, *spal* = kimos, öblít szóhoz. A tótban, horvátban *polejem*, *polijem* mosok, az oroszban *spoloskat* kiöblíteni.

Cipariu u. o. *suoara*-t vagy *susuoara*-t ír, így fejtegetvén meg: *sub-ala* (hónalj). Pontbriant *subcoara*-t (aisselle = hónalj) ír, s nem származtatja. Cihac így írja és értelmezi: «*subcoara* pour *susubcoara* aisselle; du latin *subtus-subalare*», azaz «*sous-sous-les ailes, aisselles*». A Budai szótár két külön szóban írja, így: *suptu-suoara* és *cavum subalare*-nak, magyarul *hónalj alatt*-nak értelmezi. A Bukaresti szótárban nem találom meg a szót. A makedo-rumunban *sunsoare* *σουψοαρε* a szó. Melyik írás a helyes? s a latin *ala*-ból lett-e *oara*, *ara*? Külömben rumunban *aripa* a szárny.

Cipariu u. o. ezt írja: *Ince* (intie) in *verbulu ince-legu* (intielegu) e in loku de *intrc*, lat. *intellego*, ši *intelligo*; — in *intrebu* silab'a *re* e ši in loku de *ro* dein *rogu*, lat. *interrogo*», azaz a latin *inter* szó egyszer lesz a rumunban *ince* (intie), másszor csak *int*, amaz az *intellego*-ból, ez az *interrogo*-ból való; továbbá a *rogo* szónak *ro*-ja, a rumunban lett *re*-vé, *rogo* azért a rumunban *rebu*, mely elibe *int* jut az *inter*(-rogo)ból, tehát: *intrebu* = *interrogo*. Az első szónál, az *incelegu*-nál, a rumun tudósok azt a hibát követik el, hogy tovább mennek hátra felé a latin *intellego*-nál. A rumun nyelv nem gondol avval, hogyan lett a latin *intellego*, hanem ezt elsőnek veszi, s ebből csinál *incelegu*-t. *Ince* tehát nem lett a latin *inter*-ből, se nem a rumun *intre*-ből, a mely minden compositumban változatlanul marad meg.

A latin *rogare*-ből megvan a rumun *rugare*, *rogare*; csudálatos lenne tehát, hogy az *interrogo*-ból a nyelv *intrebu*-t csinált volna. Pedig ezt állítják a Budai és Bukaresti szótárak, Pontbriant, Cihac és Cipariu. Hogy e szó *in* és *trebu* (*intrebare*)-ből való, mindenki látja; hogy a *trebu*, *treba* nem latin, azt mindenki érzi, a ki a római nyavalyában nem szenved.

E néhány példával a rumun helyesírás bizonytalanságát akartam kitüntetni, a mely részint a természetes bajosságból származik, részint a tévedő szó-származtatásból, mely mindent latinosit.

Én a rumun szókat ezentúl, nem gondolva az etymológiával, következőképen fogom leírni. A mássalhangzók a mi nyelvészeti helyesírásunk szerint lesznek: *b c ě = cs d f g ğ = gj h j k l l = ly m n ú = ny p r s = magyar sz, ŝ = magyar s t t' = ty v z ž = magy. zs*

$z = dz$ $\check{z} = d\check{z}$. A magánhangzók, lehetőleg szem előtt tartván az etymológiát, lesznek: *a e i o u*, bár tökéletlenül fejezik ki a rumun hangokat.

III. A makedo-rumunt leginkább két forrás után ismerem. Az első egy szó-jegyzék, mely Velenczében 1770-ben megjelent, s melyet Thunmann a „*Nyomozásaiban*“ közölt 1774-ben.⁹⁾ A szó-jegyzéket a Voskopolis vagy Moskopolis születési Kavalleotis Tódor írta volt, ugyanott fő pap (protopopas) lévén, a hol mintegy 1728-ban született. Eleinte egy voskopolisi tudósnál, Chalkeusnál tanúla, azután Sevastosnál, a Kastoriai egyház oekunomusánál. Thunmann a szójegyzéket *Hazi Cechani* Konstantintól kapván, ennek értesítéséből írható, hogy még 1770 tájban minden voskopolisi lakós rumunul beszélt vala. Ez a *Hazi Cechani* Jenában, Leidában, Cambridge-ben tanulván, s Francia- és Olaszországban utazván, visszatérel hazájába, hogy ott működjék tudományával. Magát a szójegyzéket és adalékait a Voskopolisból származó Kosmiski nyomatá ki maga költségén, a ki mint magyar borokkal kereskedő többnyire Legyelországban tartózkodik vala. E részletek is némileg tudatják velünk a makedo-rumunok akkori állapotját és külföldre való származásukat, mely által sokan Magyarországra is jöttek, itt maradván meg a Hegyalján, Miskolczon és egyebütt; de mert onnan, a déli tartományokból, költöztek hozzánk, itt «görög» néven valának ismereteseek. Ez a *görög* név nálunk nem tett volt különbséget rumun és nem-rumun között.

A másik forrás *Bojazi Mihály* makedo-vlach grammatikája, melyet ez Bécsben 1813-ban ada ki.¹⁰⁾ A makedo-rumun nyelvet tehát ebből a két forrásból írom le.

De a makedo-rumunok mostani állapotját többi közt Bolinteanu és Margarit ismertetik. Amarra *Picot* munkájában¹¹⁾ erre

⁹⁾ Johann Thunmann's: Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Erster Theil. Leipzig. 1774. Ueber die Geschichte und Sprache der Albaner und der Wlachen, a 171—238. l.

¹⁰⁾ *Γραμματική Ρωμανική ήτοι μακεδο-βλαχική* stb. Romanische oder Macedono-wlachische Sprachlehre. Verfasst und zum ersten Mahle herausgegeben von Michael G. Bojadschi, öffentlichem griechischen Lehrer der hiesigen National-Schule. Wien, 1813.

¹¹⁾ Les Roumains de la Macédoine. Par M. E. Picot. Paris, 1875.

a *Convorbiri literare*¹²⁾ folyóiratban találván, mindkettejéből sze-
dek némi tudomást. Bolintineanu 1858-ban utazván a déli rumu-
nok földjén, azokat több csoportra osztja, úgymint *Lintopenu-kra*,
a kik majdnem egész Makedoniában, Albániában és Thessaliában
laknak, s Kastoria vidékéről terjeszkedtek volna el. (Cette race est
originaire des environs de Kastoria.) Legtöbb bécsi rumun keres-
kedő, úgymint: Dumba, Kurti, Spirta, Gehanu stb. lintopenu
volna. — *Nikulčenu-kra*, kik Ohridához tartoznak; *Moskopo-
lenu-kra*, kik Kolonia tájékáról valók, s legmíveltebbek. Bolinti-
neanu szerint azoktól származnának báró Sina, a Mocsonyiak,
Sagunák; *Bojaži* is oda való volt. Láttuk, hogy az első helyen
említett forrás is, a Thunmann közölte szótár, Moskopolisban vagy
Voskopolisban jött létre. Más csoportok a *Pisoderenu-k*, *Bitolenu-k*
stb. Bolintineanu arról is értesít, hogy a babona-hit és a népszokás-
ok ugyanazok volnának a makedo-rumunoknál, melyek ide
által vannak a dák-rumunoknál. Nevezetesen a *betlehemesek* (les
bandes de Bethléem, rum. *Vikleimu*) a csillaggal (stea = stella) víz-
keresztkor járják be a falukat és városokat. A „*Vikleimu*“-t (Bet-
lehem) és a *stea*-t (csillag) érdekes hagyományos énekek által kísé-
rik.¹³⁾ Februarius némely napján verik a kutyákat; ez, «úgymond
Bolintineanu, világos emlékezése a római szokásnak.»

Margarit Apostol, a ki a rumun iskola-ügy mellett buzgó-
kodik, 1873-ban írta meg tudósítását, ezen czím alatt: *Kommunele
Romane din Dacia Aureliana ku începere de la froncierele Grecei
pe șiru muntelui Pindu*, azaz, rumun községek az aurelianuszi Da-
kiában Görögország határainál kezdve a Pindus hegységén. —
Margarit negyven községet tud Thessalia és Epirus közt a Pindus
hegység keleti meg nyugati oldalain, a melyekben a rumunok
tömörebben laknak mint másutt; egyikben sincs rumun iskola, de
görög van mindenütt. A Pindus éjszak-nyugati oldalán a Zagora
megyében, negyveennégy község van, mely az előtt tisztán rumun
volt, de Kosma nevű görög kalugyer meggörögösíté e század ele-
jén. Most még csak tíz községben beszélnek rumunul. A múlt

¹²⁾ *Convorbiri Literare*, Jasi. A 1874—1875-ki folyamban.

¹³⁾ «Ces représentations ne manquent pas d'analogie avec nos anciens mystères» jegyzi meg Picot (a 26. lapon). A mysteriumok a magyar népnél is divatoztak, s most eléggé ismeretesek már a magyar irodalomban.

század vége féle *Voskopole* (Moskopole) 80,000 lakosú rumun város volt virágzó kereskedéssel, nyomtatással, iskolákkal. Jelenben csak romjai vannak, melyeken 150 háznép teng. — Most *Vlaho-Klisura* lehetne főváros; abban 1000 rumun háznép lakik. Ebből a városból a rumunság számára mintegy veteményes kertet lehetne csinálni. Vlaho-Klisurái rumunok nevezetes kereskedők Belgrádon, Pancsován, Bécsben. — Az Ioniai tenger partján levő *Berat, Avlona, Durazzo, Skodra* városokban is sok rumun kereskedő lakik, kik rumunúl is írnak, de görög betűkkel. *Ohridában* 1808 óta rumun iskola van. *Bitole, Ternova, Perlep, Resna* stb. városokban hasonlóképen számos rumun lakik: de a görögösödés terjed mindenütt. Ezenképen van a dolog *Seresben, Salonikiben* is. Jelesen Salonikiben zsidók, törökök, keresztyének laknak; ez utóbbiak közt 324 háznép bolgár, de 764 háznép rumun: mégis mindnyájan a görögökhöz szítanak. Salonikitól 12 órányira nyugat felé a Meglen kerületben (cinut) öt rumun község van, melyek a múlt század közepe táján a fanariota érsek bánása miatt török vallásra térének. A hodsá rumunúl imádkozik a mecsetben.

Margarit tudósítása szerint Salonikitől fogva az Ioniai tengerig, hol szét himletten hol tömörebben laknak rumunok. Hajdan számok tetemesen nagyobb vala. Sokat szenvedének az orbonások (arnauták, albaniaiak) becsapásaitól, melyek által Voskopole is elpusztult; még többet a görögöktől, a kik miatt nincsenek rumun iskolák. Margarit buzgón dolgozik azon, hogy felköltse a rumunok nemzetiségét.

Buzgóságában épen azon vétekbe is esik, mely több izben és több helyütt tünteti ki a rumun írókat; sok önkényt enged magának. Margarit «Aurelianusi Dákiának» nevezi, mint Major Péter is tette a Budai szótárban, azokat a déli vidékeket is, a melyeket még a híres San-stefanoi békekötés sem mer az utópiai Bulgáriához csatolni. Az Aurelianusi Dákia csak Alsó Moesiát foglalta magában a Balkánig: a Balkánon túli Thrakia, Dardania, Makedonia, Epirus soha sem tartozott Moesiához, vagy az Aurelianusi Dákiájához. A mily önkényesen bánik a geographiai határokkal, oly önkényesen keresztelgeti el Margarit a helyneveket is. A *Mezzova* helységet *Minciu*-nak nevezi; *Saloniki*-t pedig, melyet *Salonicu*-nak ír, *Saruna*-ra kereszteli rumunul.¹⁴⁾ Ilyen önkényes

¹⁴⁾ Thessalonicából lett, mint tudjuk, *Saloniki*. A rumun nyelv a latin

névfordítást gyakran veszünk észre az erdélyi és magyarországi helynevekben, a mit utóbb a maga helyén hozok fel majd.

Magát a makedo-rumun nyelvet, az említett régiebb szótáron kívül, Bojaži Mihály tárgyalja; a többi író, a ki ugyanazt teszi, nem ismerem. *Bojaži* új görög és német nyelven adván ki grammatikáját, ezt a németül olvasó nagy közönséggel is meg akarja ismertetni, de egyúttal azt a viszonyt tünteti ki a déli rumunok és görögök között, a melyet Margarit tudósításából vehetni ki. A görög a míveltebb, felsőbb nép; azt figyelmezteti *Bojaži* a rumun nyelvre, a melyet érdemes, sőt hasznos is megtanúlni: «A mi vlach nyelvünket, írja az előszóban, mintegy négy millió ember beszéli, a kik azomban politikailag annyira szét vannak szakadva, hogy nem nyomnak semmit; mennyivel többet nyom az egyesült két-három millió magyar! Az oláh nyelv még Oláh- és Moldovaországokban is a helytartók (görög) nyelvének kénytelen oda engedni az elsőséget. Valóban példát vehetne az olasz, francia és spanyol nyelvekről, mire emelkedhetnék, ha az egész nemzet, kicsinyek nagyok, 'mívelnék». *Bojaži* ezt Bécsben 1813-ban írta. Egyébiránt a rumunt latin betűkkel írja, habár ezek nem oly alkalmatosok, mint a eziril betűk, úgymond. — A következő ismertetésben *Bojaži* könyve lesz ka-lauzom.

IV. Előre bocsátok a Thunmann közölte szójegyzékből egy jókora szólajstromot, mely a déli és éjszaki rumun nyelvnek azonosságát bizonyítja. A déli vagy makedo-rumun szókat görög betűkkel is leírom, a mint azokat Thunmann a Kavalliotis (*Καβαλλιώτης, -ου*) szótárából lenyomatta. A $\beta = v$, $\mu\pi = b$, γ majdnem j , $= \acute{g}$; $\gamma\chi = g$, $\nu\tau = d$, δ mint az angol th, $\zeta = z$, $\zeta\zeta = c$, $\tau\zeta = \acute{s}$, $\sigma\sigma = \acute{s}$ $\eta = i$, $\upsilon = u$.

1. *Olyan szók, melyek azonosok a latinban és rumunban.*

Dák-rumun:	Makedo-rumun:
adunu gyűjtök, colligo	adunu αντουνοου
aku tű, acus	aku ακου
albu fehér, albus	albu αλπου

szók *l*-jét *r*-ré változtatja, így képez a latin *sale*-ből *sare*-t (só). Margarit tehát a *Saloni*-ki-ből *Saruna*-t csinál, s ha van vagy lesz ott rumun iskola, a fiúk majd így fogják tanulni, hogy az eredeti rumun *Saruna* lett az idők mostohosága által Saloniki-vé.

Dák-rumun :

alegu választok, eligo
 altu más, alter
 amu van nekem, habeo
 aproape közel, prope
 arbore élőfa, arbor
 ardu égek, ardeo
 askundu rejtek, abscondo
 așteptu várok, exspecto
 audu hallok, audio
 atunči akkor, tunc
 barba szakál, barba
 batu ütök, batuo
 bou ökör, bos
 bracu kar, brachium
 bunu jó, bonus
 četate vár, urbs, arx
 čina vacsora, coena
 čingu övedzek, cingo
 dau adok, do
 dente fog, dens
 domnu úr, dominus
 doamna asszony, domina
 dormu alszom, dormio
 draku ördög, draco
 dulce édes, dulcis
 duplu kettős, duplus
 žiku mondok, dico
 earba fű, herba
 esu kimegyek, exeo
 faku teszek, facio
 me faku leszek, fio
 farina liszt, farina
 ferbu főzök, coquo, ferveo
 fia leány, filia
 fiu fiú, filius
 foame éhség, fames
 foku tűz, focus

Makedo-rumun :

alegu αλεγκου
 altu αλτου
 amu αμου
 aproape απροαπε
 arbore αρμπορε
 ardu αρντου
 askundu ασκουντου
 așteptu ασστεπτου
 avdu αβντου
 atumcia ατουμτζια
 barba μπαρμτζα
 batu μπατου
 bou μπου
 bracu μπρατζαυ
 bunu μπουνου
 citate τζιτατε
 cina τζινα
 cingu τζιγκου
 dau νταου
 dinte ντιντε
 domnu ντομνου
 doamna ντοαμνα
 dormu ντορμου
 draku ντρακου
 dulce ντουλτζε
 duplu ντουπλου
 žiku ντζικου
 iarba ιαρμπα
 esu εσου
 faku φακου
 me faku με φακου
 farina φαρινα
 herbu χερμπου
 hillia χιλλα
 hilliu χιλλιου
 foame φουμε
 foku φοκου

Dák-rumun :

fokulu arde bine jól ég a tűz
frangu török, frango
frate, fitestvér, frater
fruptu gyümölcs, fructus
fumu füst, fumus
afundu mély, profundus
funia kötél funis
impartu osztok, divido
implu töltök impleo
infigu beléütök, infigo
inelu gyűrű, anulus
intru bemegyek, intro
invelire borítás, velum
kaldare üst, lebes
kapu fej, caput
kandela lámpás, liehnus vitreus
kane kutya, canis
karbune szén, carbo
karne hús, caro
kiemu hívok, clamo
kiaie kules, clavis
korbu holló, corvus
kornu szarv, cornu
kresku nővök, cresco
kruče kereszt, crux
kumperare vétel, emtio (comparare)
lakrema köny, lacrima
laku tó, lacus
legu kötök, ligo
lingu nyalok, lingo
luna hold, luna
loku hely, föld, locus
lupu farkas, lupus
luptu viaskodom, luctor
marjine szél, margo
maskuru hím, masculus
medua velő, medulla

Makedo-rumun :

foklu arde jine
frangu φραγγκου
frate φρατε
fruttu φρουττου
fumu φουμου
fundu φουνντου
fune φουνε
'impartu μπαρτου
implu ουμπλου
higu χηγκου
nelu νελου
intru εντρου
amvelire αμβαληρε
kaldare χαλυταρε
kapu καπου
kandila καννηπλα
kane κανε
karbune καρμπουνε
karne καρνε
klemu κλεμιου
kliae κλιαε
korbu κορμπου
kornu κορνου
kresku κρεσκου
kruce κρουτξε
kumperare κουμπαραρε
lakrema λακραμα
laku λακου
alegu αλεγκου
lingu λιγκου
luna λουνα
loku λοκου
lupu λουπου
aluptu αλουπτου
marcene μαρτζενε
maskuru μασκουρου
medua μαντουα

Dák-rumun :

minte ész, mens
 munte hegy, mons
 muicare asszony, mulier
 multu sok, multus
 mutu néma, mutus
 nare orr, nasus
 nepotu unoka-öccs, nepos
 nu nem, non
 numeru szám, numerus
 oaspe vendég, hospes, amicus
 oaste sereg, exercitus
 okiu szem, oculus
 omu ember, homo
 orzu árpa, hordeum
 osu csont, os
 ou tojás, ovum
 pane kenyér, panis
 parte rész, pars
 patu, pacu, türök, patior
 peatra köszikla, petra
 peale bőr, pellis
 peptene fésű, pecten
 peana toll, penna
 perikulosu veszedelmes, periculum
 porku disznó, porcus
 portu viszek, porto
 potu, pocu tehetek, possum
 pulbere por, pulvis
 punte híd, pons
 putrezesku rothadok, putrefio
 raza sugár, radius
 riu folyó, rivus
 roa harmat, ros
 rošiu veres, russus
 sanže vér, sanguis
 sanetate egészség, sanitas
 sanetosu egészséges, sanus

Makedo-rumun :

minte *μιντε*
 munte *μουντε*
 muliare *μουλλιαρε*
 multu *μουλτου*
 mutu *μουτου*
 nare *ναρε*
 nepotu *νεποτου*
 nu *νου*
 numeru *νουμερου*
 oaspe *οασπε*
 oaste *οαστε*
 okliu *οκλλιου*
 omu *ομου*
 orcu *ορτζου*
 osu *οσου*
 ou *ουου*
 pane *πανε*
 parte *παρτε*
 patu *πατου*
 kiatra *κιατρα*
 kiale *κιαλε*
 kiptene *κιαπτενε*
 peana *πεανα*
 perikul *περικουλ* (veszély)
 porku *πορχου*
 portu *πορτου*
 potu *ποτου*
 pulbere *πουλμπερε*
 punte *πουντε*
 putrizeskn *πουτριντζεσκου*
 raca *ρατζα*
 reu *ρηου*
 rao *ραο*
 rošiu *ροσσιου*
 sance *σαντζε*
 senetate *σανετατε*
 senetosu *σανετατου*

Dák-rumun :

šearpe kigyó, serpens
 seate szomjuság, sitis
 seara este, sera
 šedu ülök, sedeo
 seminu vetek, semino
 sinu kebel, sinus
 semnu jegy signum
 ščiu tudok, scio
 skaunu pad, szék, scamnum
 skriu írok, scribo
 skurtu rövid, brevis
 smulgu kitépek, evello
 soareče egér, sorex
 sokru após, socer
 sorbu szüresölök sorbeo
 surdu siket, surdus
 sudoare izzadság, sudor
 stingu oltok, exstinguo
 tačere hallgatás, silentium
 taku hallgatok, taceo
 trago húzok, traho
 tundu nyirek, tondeo
 tusa köhögés, tussis
 unda hullám, unda
 ungia köröm, ungula
 ursu medve, ursus
 urzika csalány, ursica
 vaka tehén, vaca
 vale völgy, vallis
 vasu edény, vas
 večinu szomszéd, vicinus
 vearga vessző, virga
 vedu látok video
 me vedu látszom, videor
 ventu szél, ventus
 verme bogár, vermis
 vina ér, vena

Makedo-rumun :

šerpe σααρπε
 siate σιατε
 siara σιαρα
 šedu σσεντου
 seaminu σεαμινου
 sinu σινου
 semnu σεμνου
 štiu σστιου
 skamnu σκαμνου
 skriu σκριου
 škurtu σσκουρτου
 azmulgu αζμουλγου
 šioareku σσιοαρεκου
 sokru σοκρου
 sorbu σορμπου
 surdu σουρδου
 sudoare σουντοαρε
 astingu αστινγκου
 tacere τατζερε
 taku τακου
 tragu τραγκου
 tundu τουντου
 tuse τουσε
 unda ουνντα
 ungle ουνγκλλε
 ursu ουρσου
 urzika ουρντζηκα
 vaka βακα
 valle βαλλε
 vasu βασου
 vicinu βιτζινου
 viarga βιαργκα
 vedu βεντου
 me vedu με βεντου
 vintu βιντου
 jermu γερμου
 vina βινα

<i>Dák-rumun :</i>	<i>Makedo-rumun :</i>
vinu bor, vinum	jínu γινου
vicelu borju, vitulus	jicalu γιτζαλου
virzine szűz, virgo	virjiru βιργιρου
virtute becsületesség, virtus	vertute βερτουτε
voače szó vox	boace μπουατζε
vomu okádok, vomo	vomu βομου
vulpe róka, vulpis	vulpe βουλπε
žoku játszom (jocus)	zoku ντζοκου
žuramentu eskü, jus jurandum	zuratu τζουρατυ

Ezen szók, melyek latin jelentéseit a Thunmann lenyomatása után tettem ki, bár azonosak a latinban és a rumunban, mégis némi változást tüntetnek elő, melyek megkülönböztetik a dák-rumunt a makedo-rumuntól. Jelesen a makedo-rumun néha teljesebb alakú, mint a dák-rumun; mintha ez egy lépéssel tovább menne a lágyulásban és fogyatkozásban. A latin: clamo, clavis, mulier, oculus, ungula a makedo-rumunban: klemu, kliae, muliare, okliu, ungle; a dák-rumunban: kiemu, kiaie, muiare, okiu, ungia; így a görög angelus a makedo-rumunban is angelu, de a dák-rumunban anžeru; — így a filia a makedo rumunban hillia, a dák-rumunban fia; a filius a makedo-rumunban hilliu, a dák-rumunban fiu. E szók egyúttal mássalhangzó-változást is mutatnak: $h=f$, mint hillia = fia; így higu = figu. Ezt még többször fogjuk találni, p. o. a hire = fire = fieri, esse szóban, és másokban. Ehhez a változáshoz hasonlít a $j=v$, p. o. a dák-rumunban bine jól, vinu bor, vicelu bornyú, stb. a makedo-rumunban: jine, jinu, jicalu.

A dák-rumun \acute{c} a makedo-rumunban c , mint: četate citate, čina cina, tačere tacere; čine ki? cine? stb. Azért hijják *czinczároknak* (cincar) a makedo-rumunokat, mert nem csíz-nek, cséz-nek.

A latin pellis, petra, pecten, a dák-rumunban: peale, peatra peptene; a makedo-rumunban: kiale, kiatra, kiaptene. Itt kétféle hangváltozást látunk, melyekről bővebben szólunk.

a) A rumunban az e és o kettős magánhangzóvá t . i. ea -vá és oa -vá nyúlik, ha a reákövetkező szótagban a vagy e van: de ha ebben u vagy i van, a szétnyúlásnak nincsen helye. P. o. a *Petrosa* nevű helyiség, a hol a híres gót kincset találták, *Peatroasa*-nek hangzik. A video, vides, videt a rumunban; *vedu, vezi, veade*. Azt

a tüneményt minden grammatika megemlíti; tudományosan fejtegeti *Mussafia*, egyéb hangváltozással együtt.¹⁵⁾ Tudományos vagy teljes grammatikát nem irván ez úttal, csak példákat hozok fel a tünemény kimutatására, melyhez némi hasonlót a francziában is találunk, melyben a latin *petra pierre*, s Petrus is *Pierre*. A makedo-rumunban is sokszor *ia* eme szétnyúlás.

Tehát $e = ea$ (*ia*):

(erba) earba fű, herba	iarba <i>ιαρβα</i>
(pena) peana toll, penna	peana <i>πεανα</i>
(sete).seate szomjuság, sitis	siata <i>σιατα</i>
(verga) vearga vessző, virga	viarga <i>βιαργα</i> stb.

Ez az *ea* szétnyúlás *e* helyett az igeekben fordul elő igen gyakran, t. i. a jelen időnek egyszámú 3-dik személyében, mint: *veade* lát, *mentuieaske* (mentuiesk) ment, *lukreaze* dolgozik (lukrez) stb.

Továbbá $o = oa$;

(mole) moale lágy, mollis	moale <i>μοαλε</i>
(mora) moara malom, mola	moara <i>μοαρα</i>
(morte) moarte halál, mors	moarte <i>μοαρτε</i>
(ola) oala fazék, olla	oala <i>οαλα</i>
(omeni) oameni emberek, homines [de omu ember, homo	oameni <i>οαμενι</i> omu <i>ομου</i>]
(ospe) oaspe barát, hospes	oaspe <i>οασπε</i>
(oste) oaste sereg, hostis	oaste <i>οαστε</i>
(porka) poarka disznó, porca	poarka <i>ποαρκα</i>
(sore) soare nap, sol	soare <i>σοαρε</i>
(sudore) sudoare izzadság, sudor	sudoare <i>σουντοαρε</i>
(voče) voače szó, vox	boace <i>μποατζε</i>

Még az idegen, szláv és nem-szláv szók is ezt a törvényt követik, mint például:

(broska) broaska béka, rana	broaska <i>μπροασχα</i>
(gropa) groapa gödör, sir, fossa	groapa <i>γκροαπα</i> .

¹⁵⁾ Zur rumänischen Vocalisation. Von A. Mussafia. (Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kais. Akademie der Wissenschaft. Jahrgang 1868. Wien, 1868.)

β) A (pele) peale = bőr pellis; (petra) peatra kőszikla, petra; (peptene) peaptene fésű, pecten, a makedo-rumunban: kiale, kiatra, kiaptene. Ezekben tehát a magánhangó szétnyúlásán kívül a *p* és *k* változása is látszik, minél fogva a dák-rumun szó *p*-je a makedo-rumunban *k*-vá lesz. Ez gyakran az utóbbi magában is történik, mikor az egyesszámú *p* a többesszámban *k* lesz, mint: *vulpe* róka, többesben *vulki*; *groapa* sír-gödör, többesben *groki* (az *i* előtt elesvén az *o*-nak szétnyúlása): *șarpe* kigyó, többesben *șarki*; *skumpu* drága, beces, többesben *skunki* stb. Ez a változás az igékben is történik, p. o. *rupu* török, rontok, rúmpo, de *ruki* törzs, rontasz stb. Ez a torok-hangnak ajak-hanggá való változása mind a két rumun nyelvágban előtűnik a latin szók ellenében, mint:

<i>a dák-rumunban</i>	<i>a makedo-rumunban is</i>
apa víz, aqua	apa <i>απα</i>
(direpta) dereapte jobb, directa	deriapta <i>νεριαπτα</i>
eapa kancza, equa	iapa <i>ιαπα</i>
fikatu máj, hepar	hikatu <i>χοκατου</i>
lapte téj, lac	lapte <i>λαπτε</i> .
lemnua fa, lignum	lemnua <i>λεμνου</i>
limba nyelv, lingua	limba <i>λιμπα</i>
lupta vívás, lucta	liufta <i>λιουφτα</i>
luptu vívok, luctor	aluptu <i>αλουπτου</i>
noapte éj, nox	noapte <i>νοαπτε</i>
opto nyolez, octo	optu <i>οπτου</i>
patru négy, quatuor	patru <i>πατρου</i> stb.

Mint hogy csak olyan szókat veszek itt fel, a melyek a Thunmann közölte makedo-rumun szó-jegyzékben is megvannak: azért szorítokozom e néhány példára. De ezekből is az tetszik ki, hogy minden latin torokhang (*k*, *qu*, *g*) eshetik ezen változás alá. Azomban nem kivétel nélkül. A szók elején sokszor megmarad p. o. *kalu* = caballus, *kale* = callis, *kare* = qualis stb. a *patru* = quatuor ellenében stb. A szó közepében is leginkább mássalhangzó előtt esik meg csak e változás. Van p. o. *lemnua* = lignum, *limba* lingua: de *incelegu* = intelligo, *alegu* = eligo stb. stb.

γ) Nevezetes az a hangváltozás, melynél fogva a latin szók *l*-je mind a két rumun ágban *r*-ré lesz, p. o.

A dák-rumunban :

beserika egyház, basilica
 kare ki, mely, qualis
 čeru menny, coelum
 maskuru him, masculus
 miere méz, mel
 moara malom, mola
 mormintu sír, monimentum
 paru karó, palus
 parumbu galamb, palumbes
 péru szőr, haj, pilus
 pureče bolha, pulex
 sare só, sal
 sarire ugrás, salire
 skara létra, scala
 singuru maga, singulus
 soare nap, sol
 supcire vékony, subtilis
 tare olyan, talis
 vreare akarás, velle

A makedo-rumunban :

biesiarika *μπασιαριχα*
 kare *καρε*
 ceru *τξερου*
 maskuru *μασκουρου*
 niara *νιαρε*
 moara *μοαρα*
 marmindu *μαρμιντου*
 paru *παρου*
 parumba *παρουμπου*
 peru *περου*
 purice *πουριτξε*
 sare *σαρε*
 sarire *σαρηρε*
 skara *σκαρα*
 singuru *σινγκουρου*
 soare *σοαρε*
 supcire *σουπτξεηρε*
 ah-tare *αχταρε*
 vriare *βριαρε* (szeretet)

így burete gomba, boletus, a makedo-rumunban is bnrete (Thunmannál nem vettem észre).

Ide teszem az *n*-nek *r*-ré változását is, mely az isztriai nyelv-járásban uralkodik erősen.

A két nyelvágban:

dumineka vasárnap, dominica
 faina (farina) liszt, farina
 fenu széna, foenum
 frasinu kőrösfa, fraxinus
 ženunkiu térd, genu
 galbinu sárga, gilvus
 gaina (galina) tyúk, gallina
 inima szív, cor
 vina ér, vena
 žune ifju, junior
 lana gyapju, lana

Az isztriaiiban:

dumireka
 farira
 fir
 frasir
 žerunkiu
 gabir
 galira
 irima
 jira
 žure
 lara

<i>A két nyelvágban :</i>	<i>Az isztriaiban :</i>
mine engem, mene	mire
peana toll, penna	per (ez szláv)
plinu teli, plenus	plir
plumana, tüdő, pulmon	plumira
romanu, rumun, romanus	rumir
teneru gyenge, tener	tirer
tine téged, tene	tire
veninu méreg, venenum	verir
vinu bor, vinum	vir
zoa vineri péntek, dies veneris	vireri
unu egy, unus	ur stb. ¹⁶⁾

2. Olyan szók, melyek nem azonosak a latinban és rumunban ; melyek tehát mind nem is latinok, de a dák-rumunban és a makedo-rumunban egyiránt megvannak.

<i>Dák-rumun :</i>	<i>Makedo-rumun :</i>
ačelu az, ille	acellu ατζελλου
adunu egyesítek, gyűjtök, colligo	adunu αουουου
aflu talállok, invenio	aflu αφλου
arunku vetek, jacio	aruku αρουκου
astazi ma, hodie	azi αζη
astupu bedugok, obstruo	astupu αστουπου
ažunare böjtölés, jejunare	azunare αντζουναρε
balta mocsár, palus	balta μπαλτα
barbatu ember, vir	barbatu μπαρμπατου
barbieru borbély, tonsor	belberu μελεμπερου
belesku hámozok, decortico	bilesku μιλιεσκου
bogacie gazdagság, divitiae	buguicille μπουγκουτζηλλε
broaska béka, rana	broaska μπροασχα
bruma dér, pruina	bruma μπρουμα

¹⁶⁾ Maiorescu Ivan kéziratban lévő isztriai-roman szótárából, a Con-vorbiri Literare 1873—1874. évfolyamaiból. Az isztriai rumunokról Miklo-sich is ad egy rövid tudósítást és mutatványt a «Die slavischen Elemente im Rumunischen» czimű dolgozatának toldalékában. (Denkschriften der kais. Akademie d. W. Phil. Hist. Classe, zwölfter Band. Wien, 1862.

Dák-rumun :

ingropu temetek, sepelio
 inima szív, cor
 invecu tanítok, doceo
 me invecu tanulok, disco
 kalu ló, equus,
 kalare ló-háton, eques
 kale út, via
 kamaša ing, indusium
 kautu keresek, quaero
 kopilu fiu, puer
 kopila szolgáló, ancilla
 kotu könyök, cubitus
 kuibu fészek, nidus
 kucitu kés, culter
 kurendu sebes, celer
 kureau szíj, lorum
 leau veszek, fogok, capio
 leuareaminte figyelem, animadversio
 lingura kanál, cochlear
 lukru munka, labor
 lukrezu munkálok, laboro
 lupta háboru, bellum
 macu bél, intestinum
 manku eszem, edo
 manzu csikó, pullus quinus
 mare nagy, magnus
 menčuna hazudság, mendacium
 merži mégy, is
 mielu barány, agnellus
 miku kicsiny, parvus
 moaša anyók, vetula *)
 muma anya, mater
 orbu vak, coecus
 padure erdő, silva

Makedo-rumun :

'ngropu *νγροπου*
 inema *ηνεμα*
 'nvecu *νβετζου*
 me 'nvecu *νβετζου*
 kalu *καλου*
 galaru (lovag) *γαλαρου*
 kale *καλε*
 kamaša *καμασσα*
 kaftu *καφτου*
 kopelu *κοπελου*
 kopela *κοπελα*
 kotu *κοτου*
 kuibu *κουμπου*
 kucutu *κουτζουτου*
 kurrundu *κουρρουντου*
 kurrao *κουρραο*
 aliau *αλιαου*
 loareaminte *λοαραμιντε*
 lingura *λινγκουρα*
 lukru *λουκρου*
 lukrezu *λουκρετζου*
 liufta *λιουφτα*
 macu *ματζου*
 maku *μακου*
 manzu *μαντζου*
 mare *μαρε*
 mincune *μιντζουνε*
 nerzi *ννερζε*
 nielu *ννελου*
 niku *ννικου*
 moaša *μοασσα*
 muma *μουμα*
 orbu *ορμπου*
 padure *παντουρε*

*) *mošu* öreg *moša* (mošia) örökség, birtok.

Dák-rumun :

pantece has, venter
 panza vászony, tela
 peçora láb, pes
 peptu mely, pectus
 petreku küldök, mitto
 pietra, piatra kö, petra
 preotu } pap, sacerdos
 preutu }
 pucinu kevés, paucus
 rana seb, vulnus
 rendu rend, series
 sapu ások, fodio
 sarutare esókolni, salutare
 sboru, sburare repülök, volo, as
 seaçere sarló, secare
 seçerare aratás, messis
 serbezu ünnepelek, servo, celebró
 serbatoare ünnep
 skandura deszka, assis
 skapare futás, aufugium
 skaperu tüzet ütök (fulmino)
 skotu kiveszek, promo
 skumpu beces, pretiosus
 strembu görbe, gibbosus
 strimtu szük, angustus
 stanga bal, sinistra (manus)
 sufletu lélek, anima
 suta száz, centum
 supcoare hónalj, axilla
 tata atya, pater
 taiu vágok, scindo
 treku által megyek, transeo
 trupu test, corpus
 uša ajtó, janua
 uskatu száraz, aridus
 vatemu sebesíték, bántok, occido

Makedo-rumun :

panteku παντεχου
 panza παντζα
 cicora τζιτζορα
 keptu χεπτου
 pitreku πιτρεχου
 kiatra κιατρα
 preftu πρεφτου
 pucinu πουτζινου
 rana ρρανα
 arada αρανα
 sapu σαπου
 asboru αζμπορου
 siacere σιατζερε
 sicerare σιτζεραρε
 skandura σκαντουρα
 skapare σκαπαρε
 skaperu σκαπερου
 skotu σοτου
 skumpu σκουμπου
 strembu στραμπου
 strimtu στριμτου
 stanga στανγκα
 sufletu σουφλετου
 suta σουτα
 sumsoare σουμσοαρε
 tata τατα
 talliu ταλλιου
 treku τρεχου
 trupu τρουπου
 uša ουσσα
 uskatu ουσκατου
 vatemu βαταμου

Dák-rumun :
 visu álom, somnium
 in žosu alatt, infra
 žune ifjú, adolescens

Makedo-rumun :
 jisu γισου
 'njosu γρισου
 žone ντζουε

3. Olyan szók, melyek a görög vagy albaniai nyelvből kerültek a rumumba, s mind a két nyelvágban megvannak.

A dák-rumunban :
 afu talállok, invenio
 beserika egyház, basilica
 daskalu tanító, docens
 draku ördög, draco
 drumu út, via, iter
 ermu kietlen, puszta
 igumenu apát, abbas
 ikoana kép, imago —
 lipsa hiány, defectus
 lipsesku hiányzom, deficio
 livada rét, pratum
 marturu tanu, testis
 meru alma, pomum
 meru de faca
 pedepsa büntetés —
 pedepsesku büntetek —
 preutu pap —
 spelu mosok, lavo

a makedo-rumunban :
 afu αφλου — ἄλφω
 besiariku μπασιαριζα — βασιλική
 daskalu ντασκαλου — διδάσκαλος
 draku ντρακου — δράκων
 drumu ντρουμου — δρόμος
 ermu ερμου — ἔρημος
 igumenu ηγουμενου — ἡγούμενος
 ikoana εικοανα — εικόνα
 lipsa λειφα — λείψος
 lipsesku λειψεσκου —
 livada λειβαντε —
 marturu μαρτυρου — μάρτυρ
 meru μερου — μήλον
 oreza-esont μερου ντε φατζα
 pedefsa παιδευσα — παιδευσεις
 pedefsesku παιδευσεσκου
 preftu πρεφτου —
 spelu σπελου — σπαλιαν alb.

Itt is csak azon szókat vehetem fel, a melyeket mind a Thunmann közölte szójegyzékben mind Pontbriant-nál *) talállok, elhagyván azokat, a melyek abban is, ennél is megvannak, de külön-külön. P. o. *dokimie* tapasztálás *ντοκιμιε*; *doкса*, dicsőség, *ντοξα*; *eirine* béke *ειρηνε*; *elefteru* szabad, *ελευθερου* stb. stb. *harisesku* ajándékozom, kedvezek, *χαρίζομαι* stb. Ilyenek a *logofetu* író deák, kanczellár, a *hrisovu* arany bulla, *temciu* alap stb. stb. így a makedo-rumunban a falu *hoara* *χοριου*, de a dák-rumunban *satu*, mi szláv szó.

*) Pontbriant szótárát már a 307. lap, 36. jegyzetében említém; a III. részben még teljesebben fogom idézni, s okát is megmondani, miért hivatkozom leginkább reája.

V. A rumun nyelvnek grammatikai mivoltát akarván mennél világosabbá tenni, az olasz nyelvet veszem segítségül, mert a rumun nyelv, általában véve, közelebb áll az olaszhoz, mintsem a spanyolhoz, portugálhoz vagy éppen francziához, legyen bár földrajzi közelség vagy akármi egyéb is annak az oka. Ezt akarván tenni az «olasz» nevezet miatt az «oláh» nevet is használok, a mikor a kettőt egymás mellé állítom. Ne gondolja tehát senki kisebbitésnek, ha a *dák-rumun* és *makedo-rumun* helyett *éjszaki oláhot* és *déli oláhot* írok. A történelem által közforgalomba jutott nevezetek sokszor jobban megfelelnek a történeti valóságnak, mint a politikai tudomány által kiválasztottak. Mióta magyarországi emlékezés és szóhagyomány van: azólta nekünk Itália *Olasz-ország*, s az itáliai lakos *olasz*; hasonlóképen azólta van *Oláh-ország* és *oláh*. Egyikben sincsen gúny, mint nincsen a *horvát-ban*, *tót-ban*, *lengyel-ben*, *orosz-ban*, *német-ben*; mint nincsen *Bécs-ben*, *Nándorfejérvár-ban* stb. — Eddig az éjszaki oláhot bocsátottam előre: most a délit teszem közvetlenül az olasz mellé. Azt kívánja mind a földrajzi mind a nyelvi közelség. Kezdem a *személyes névmással*.

	1. §. <i>Olasz.</i>	<i>Déli oláh.</i>	<i>Éjszaki oláh.</i>
<i>én</i>	io	eu	io, eu
	di me, mi	a núi	} mi, mie
	a me, mi	a nia, ní	
	me, mi	mine	me, mene
	da me	di la mine	—
<i>mink</i>	noi	noi	noi
	di noi, ne, či	a nostror	} noue, ne
	a noi, ne, či	a nao, na	
	noi, ne, či	noi, na	noi, ne
	da noi	di la noi	—
—————			
<i>te</i>	tu	tu	tu
	di te	a tui	} ci, cie
	a te, ti	a cea, ce	
	te, ti	tine, te	te
	da te	di la cine	—

<i>tik</i>	voi	voi	voi
	di voi	a vostror	} voue, ve
	a voi, vi	a vao, va	
	voi, vi	voi, va	voue, ve
	da voi	di la voi	—

<i>ö</i>	egli, ei, e	ella	elu	ia	elu, lu	ea, a, o
	di lui	di lei	a lui	a lei	} lui, li, i	ei, li, i
	a lui, gli, li	a lei, le	a lui, li	a lei, li		
	lui, il, lo	lei, la	elu, lu	ia, u	lu	ea, a, o
	da lui	da lei	dila elu	dila ia	—	

<i>ök</i>	eghino, egli, ei	elleno, elle	eli	ele	eli, ei, li	ele, le
	di loro	di loro	a lor	a lor	} loro, la, le	loru, le
	a loro, loro	a loro, loro	a lor, la	a lor, la		
	loro, gli, li	loro, le	eli, li	ele, le		
	da loro	da loro	dila eli	dila ele		

Ezen személyes névmások a latin ego tu ille illa, nos vos illi illae, nostrum vostrum illorum-nak változatjai. A névhatározó az ille, illa-ból így lesz az olaszban: il lo, la; a déli oláhban: le lu a; az éjszaki oláhban: le lu, a. S ezekkel így foly a névragozás

	<i>az olaszban:</i>	<i>déli oláhban:</i>	<i>éjszaki oláhban:</i>
Nom.	il lupo	lup-lu	lup-lu
	del lupo	a lup-lui	} a lu lupu-lu
	al lupo	a lup-lui	
	il lupo	luplu	lupu-lui
	dal lupo	dila luplu	lupu-lu
Nom.	i lupi	lup-li	lupi-li, lupi-i
	dei lupi	a lup-lor	} a lu lupi-loru
	ai lupi	a lup-lor	
	i lupi	lup-li	lupi-loru
	dai lupi	dila lup-li	lupi li, lupi-i
Nom.	la donna	doamna	doamna-a, doamn'a
	della donna	a doamni-li	} doamne-ei, doamnei
	alla donna	a doamni-li	
	la donna	doamna	doamna-o, doamn'o

<i>az olaszban :</i>	<i>déli oláhban :</i>	<i>éjszaki oláhban :</i>
le donne	doamni-le	doamne-le
delle donne	a doamni-lor	} doamne-loru
alle donne	a doamni-lor	
le donne	doamni-le	doamne-le.

A rumunban, mint látjuk, a névhatározó nem elül, hanem hátul járúl, még pedig a többesi végzethez ragadva, a nélkül, hogy összeforrna véle. Ez hát egyik fő sajátága a rumun nyelvnek, a mely által valamennyi román nyelvektől különbözik. Nyelvtörténeti kérdés már: honnan ered ezen sajátág? A névhatározónak hátultevése a bolgár-szláv és az albániai vagy orbonás nyelvekben is megvan; ellemben nincsen meg egyik román nyelvben. Lehet-e gondolni, hogy eme sajátág a régi latinból származott a rumunba? Cipariu (Gr. I. 181.) így okoskodik: A szláv nyelvek közt egyedül a bolgárban van meg a névhatározó, s hihető, hogy a bolgárok a rómaiak közzé jutván, valamint a névhatározót általában ezektől fogadták el, úgy annak hátravetésében is a rómaiak példáját követték. Mert hihetőbb, hogy a szlávságnak legkisebb része, úgymint a bolgárok, az egész román nemzettől, mely sokkal nagyobb is vala, fogadta el mind magát az artikulust, mind annak hátultevését, hogysen az ellenkező. Az pedig, hogy a rumunok az albániaiktól, egy kicsi és nagyon szétszórt nemzettől, fogadták volna el azt, még kevésbé hihető; ha csak meg nem engedjük, hogy az albániaiak a thrákok utódjai s hogy a thrákok és dákok egy eredetűek és egy nyelvűek voltak, lakásaik is a Dunántúl és innen ugyanazok lévén a rómaiak lakásával.» Ha ezt megengedjük, akkor, Cipariu okoskodása szerint, ama sajátág a régi thrák-dák nyelvből való volna. Mégis tovább megyen okoskodásában, azt mondván: «Hihetőbb, hogy artikulusaink hátultevése a latin nyelvnek legrégebbszokásából maradt meg, mely szerint a mutató névmást a névszónak utána vetik vala, mi azután p. o. *homo ille, qui* stb. ékesebb szólásnak is látszott. S ha az artikus nem egyéb, mint a névszók végzeteinek ismétlése, p. o. a görögben: *ὁ ἀνδρῶπος ὅς, ἡ γυνή ἡ* stb., akkor az artikus hátul tevése az eredetiebb szólásmód.» Ennél fogva ez Cipariunak következtetése, hogy az artikus hátultevésével a rumun nyelv a legrégebbszokást tartotta meg.

Cipariuból itt is, mint egyebütt, az a meggyőződés szól,

hogy nem Itáliában, a régi latinok fészkeiben, s a latin nemzetnek országában maradtak meg a latinság ős régiségei, hanem a Balkáni félszigeten, a hol a római gyarmatosok és katonák, a kik magok már nem tiszta latinok valának, idegen törzsi népek közzé jutottak, — meg a Traianusi Dákiában, a melynek római gyarmatosai nemis Italiából, hanem a római birodalom más provinciáiból, leginkább pedig Ázsiából eredők, katonái pedig a legkülömbözőbb népekből valók valának. Mint látjuk, történelmi alapja nincsen annak a meggyőződésnek. A nyelvtudomány is ellenkezik a Cipariu felfogásával. Az artikulus nem a névszók végzeteinek ismétlése, hanem pótlása; mikor t. i. a casus-ragok jelentése már vész, akkor a nyelv azokat más, de hasonló természetű szókkal, t. i. praepositiokkal pótolja. A nominativusi rag tehát mindenütt, a míg jelentése a nyelv öntudatában él, a névszó végén van; így a skandináv-germánban is, így a vogulban és osztyákbán is, nem csak a baszkban, mint Cipariu gondolja. A latin homo-ban, dominus-ban, spiritus-ban benne van a nominativusi rag, s a nyelv öntudatában is élt; mikor utóbb *hic homo, hic dominus, hic spiritus* oly közönségesse vált is, mint a görög *ὁ ἄνθρωπος*: az ismétlés nem a szó-anyagban, hanem a jelentésben áll, mert *hic* és *s* (*domino-s, spiritu-s* nem azonosak a szó-anyagra, hanem csak a jelentésre nézve. Mikor még homályosabbá lett a szó-részek jelentése, s az olasz *uomo, don, spirito* nem értek már annyit a nyelvtudatban, mint a latin *homo dominus spiritus*; akkor *ille homo, ille dominus, ille spiritus*-ból lőnek: *il uomo, il don, lo spirito*. A Balkáni félszigeten is elbágyadván a nyelvény jelentése az *omu, domnu, sufletu, frate* a *le lu-ra* szorult, a mely ott alakult volt az *ille*-ből. S a rumun nyelv az ellenkezőjét tévé annak, a mit az olasz tett, nem *l'omu-t, le* vagy *lu domnu-t, lu sufletu-t le frate-t*, hanem *omu-lu-t, domnu-lu-t, sufletu-lu-t, frate-le-t* fogadván el. Vajjon ezt belső, latin osztónból tette-e? Nem ám! Mint-hogy ez ösztön az olaszban nem nyilatkozott: tehát nem volt belső, latin; különben itt is bizonyosan nyilatkozott volna.

Tehát külső ösztönt kell feltennünk, s annak eredetét a Balkáni félszigeten találjuk meg, a hol a bolgár és albaniai nyelveken is ugyanazt a sajátságot látjuk. Nyilván a thrák nyelv hatásának kell tulajdonítani, hogy két idegen nyelv, egy szláv, és egy latin ugyan azt fogadták el. S a nyelvtényekből az is bizonyossá lesz,

hogy nem mindjárt, hanem csak a nyelv-amalgama meglettével, nyilatkozott eme thrák hatás, nem is a Traianusi Dákiában, hanem egyedül a Balkáni félszigeten. Ugyan is az ó-bolgárban, vagyis az egyházas szláv nyelvben, a melynek keletkezését a szlovénségben s így Pannoniában is, tehát tágabb nyelv-alapon kell feltenni nincsen meg az artikulusz hátul tevése, hanem csak az új bolgárban, melynek keletkezését a szorosabb és tulajdonképi bolgár földön találjuk meg okvetetlenül. Methodius tanítványai, a kik 886-ban kikergetve Svatopluk által, Bolgárországba menekültek s ott folytatták az új szláv tudományt és írást: nyilván az úgynevezett egyházas szláv nyelven terjeszték a keresztyénséget a bolgárok között; az oroszokhoz is ez az egyházas nyelv kerüle, a melyet talán nem is egész helyesen ó-bolgárnak nevezünk. Az új *bolgár*, vagy a *tulajdonképi bolgár* nyelv tehát a X. század után képeződött ott, a hol a régi thrák rétegnek hatása mintegy jól átjárta volt az újabb, a latin, szláv és az ezekbe belé olvadó finn-bolgár rétegeket. Az új bolgár vagy a tulajdonképi bolgár idomítá azután a keletkező rumun nyelvet, a mit nemesak az artikulusznak hátultevése, hanem annak a szóhoz való hangbeli alkalmazkodása is bizonyít. Egy-két apró mutató, melyeket a Tatrosi (1466-beli) magyar fordításból, az egyházas szlávból, az új bolgárból és a rumunból veszek, tanúságul és igazolásul szolgálhatnak.

Tatrosi másolat. Egyházi szláv.

Üvöltőnek
szava kietlen-
ben: alkossa-
tok úrnak utat,
igazakká te-
gyétek ő ösvé-
nyeit.

Tiéd az or-
szág, a hata-
lom, a dicső-
ség örökké.

Glas vopi-
šago v pustini:
ugotovajte puť
gospoden, pra-
vi tvorite stezi
jego.

Jeko tvoe
jest carstvie i
sila i slava vo
véki.

Új-bolgár.

Glas na jed-
nogo, kojto
vika v pustini-
u'-tu': prigot-
véte puť-ta go-
spodeń, pravī
pravéte nego-
vi-te puteki.

Zaštogo je
tvoe carstvo-to
i slava-ta i si-
la-ta vo véki.

Rumun.

Voăce-a ăe-
lui ăe striga in
pustiū: gatici
kale-a Domnu-
lui, drepte fa-
ăeci karari-le
lui.

Ke a ta este
imperaci'a ŝi
putere-a ŝi
marire-a in
eternu.

Mert ha meg-
bocsátandjái-
tok emberek-
nek ő bűnökét,
megbocsátja es
tű nektek
mennyei atyái-
tok tű vétke-
zettöket.

Mikor pedig
bőjtölendetek,
ne akarjatok
lenni szomorok
miként
képmutalók . . .
. . . bizony
mondom tű
nektek, mert
megvötték ő
érdemeket. Te
kedig mikor
bőjtölendesz, te
fēdet megken-
jed s te orczá-
dat megmos-
sad.

Ašto vo opuš-
taete čelové-
kom sogréše-
nija jiz, opu-
štit i vam otec
vaš nebesnii.

Jegda že pos-
titesja, ne bu-
dite jekože li-
ceméri, sétu-
jušte . . . amin
glagolju vam,
jeko vospriem-
ljut mezdu
svoju. Ti že
poštaś'a po-
maži glavu
tvoju i lice
umij.

Zaštogo ako
prostite vi na
čelovéci-té so-
gréšenja-ta im,
šte da prosti i
vam otec vaš
nebesnij.

A koga pos-
tite, ne bivaj-
te kakto lice-
mér-té, namr-
šteni;
istipu' ve ka-
zuvam, že té
veče si prij-
mat zaplatu'-
tu'. A ti koga
postiš, pomazi
glavu'-tu si i
lice-to si omij.

Ke de veci
ierta oameni-
loru grešele-le
loru, va ierta ši
voui parinte-le
vostru čelu če-
resku.

Ši kandu po-
stici, nu fici ka
fecarniči-i po-
somorici; . . .
adveru ziku
voui, ke ši ieau
plata-loru. Da-
ra tu kandu
postešti, unže-
ci kapu-lu teu,
ši spala fac'-a
ta.

Az egyházi szlávot az új bolgárral vetvén össze, minde ki meglátja ez utóbbiban az artikulust, a mely amabban nincsen meg, de a mely a rumunban is megvan. A bolgárban az *u'* azon hangzó, melyet saját jeggyel is írnak, de a mely nem egy hangzású emevvel. A latin betűkkel író rumunok azt a hangzót, szem előtt tartván a latin szót, *a e i u*-val, az *az, o*-n kívül minden magánhangzóval írják.

A hangzónak alkalmazkodását ilyenekben is látjuk: *parte* rész többesben *părcei*, *karte* könyv, papír több. *kărcei*; *fata* leány, több. *fete*. Viszontag *frate*, barát, testvér több. *fraci*, nem *frăci*.

A többesi végzet általában *e, i, p. o. doamna, t. doamne, domnu*

t. *domni*; *kuventu* szó, t. *kuvente*, *dežetu* újj t. *dežete*; e két utolsó tehát az artikulussal: *kuventu-lu kuvente-le*, *dežetu-lu dežete-le*. De van *re*, *ri* többesi végzet is a latin harmadik ejtegetés többesi neutrumainak utánozása, mint: *korpu* test, t. *corpure*, *corpuri* (*corpus*, *corpora*), *pieptu* melly, t. *piepture*, *piepturi* (*pectus*, *pectora*). Artikulussal: *korpu-lu corpure-le*; *pieptu-lu piepture-le*. A rumun nyelv nem szorítja ezt a *re*, *ri* végzetet a latin harmadik ejtegetés neutrumaira, hanem kiterjeszti más *u* végzetűekre is, p. o. *čerku* kör (*circus*) *čerku-re* *čerku-ri*; *laku* tó (*lacus*) *laku-re*, *-ri*; *foku* tűz (*focus*) *foku-re*, *-ri*; *žoku* tréfa (*jocus*) *žoku-re*, *žoku-ri* stb. Még idegen szókra is kiterjeszti azt, p. o. a szláv *prafu* por, *marfu* áru többesben *prafure* *prafuri*, *marfure* *-ri*. Az olaszban is vannak ilyen, hogy úgy mondjam, tévedések, mert nemcsak *tempo* idő (*tempus*) t. *tempora*, *corpo* test (*corpus*) *corpora* vannak a *tempi*, *corpi* mellett, hanem *fruttora* gyümölcsök, *frutti* mellett, *pratora* rétek, *prati* mellett, *tettora* tetők, *tetti* mellett stb. a latin *fructus*, *pratium*, *tectum*-ból.

Végre a latint utánozó *a* végzet is előfordúl, mint az olaszban, p. o. *osu* esont *osa*, az artikulussal: *osu-lu*, *osa-le*; *vasu* edény *vasa*, *ženukiu*, térd = *ženukia* stb. stb. Egyébiránt a nyelv soktétovázást mutat a többesi végzetekben. A déli oláhban még mássalhangzók változásai is fordulnak elő a többesszámiban. A *p*-nek *k*-vá levését mutatják a *vulpe* róka, *vulki* rókák, *groupa* gödör, *groki* gödrök stb. S valamint a *p* *k*-vá: úgy lesz a *b* *g*-vé, p. o. *korbu* holló *korji* hollók stb.

A tulajdonnevek is némi különöséggel járnak. A személyjelentők *casus-praepositi*ókat vesznek fel, így:

Petru Péter	Maria Mária
lu Petru Péteré, Péternek	la Maria Mariáié stb.
pre Petru Pétert	pre Maria Mariát.

A város-jelentők az artikulust szeretik felvenni, mint *Klužu-lu* és *Klužu* Kolosvár; *Sabinu-lu* és *Sabinu*¹⁵⁾ Nagy-Szeben; *Bukurešci-i* (többes-szám-beli) és *Bukurešci* Bukarest.

¹⁵⁾ A római «nevoe» (nyavalya) készíti a rumun írókat arra, hogy Szebenből latin *Sabinium*-ot képezzék. De ugyan ezen «nevoe» a szláv nyavalya (nevolja)-ból is latin *ne-volentia*-t sűt ki.

2. §. A genitivus-viszony kifejezésében nagy változatosságot találok, mely talán határozatlanság is. Cipariu a nő-nemű *a* és *e* névszóknak genitivus és dativus végzetet tulajdonít, így: *doamna*, gen. dat. *doamne*; *mente* gen. dat. *menci*. Ezt a régiebbek, p. o. Sinkai, nem ismeri. Az artikulussal való genitivust Sinkai emígy formulázza: masc. *a-lui*, vagy *a-ului*; fem. *a-ei*, *a-i* vagy *a-lei*, többesben *a-lor*. Tehát *a tata* atya-ból lett: *a-tata-lui*, *a-taci-lor* (az atyáé, az atyáké); *a kane* kutya, *domnu* úr-ból lettek: *a-kane-lui*, *a-kani-lor* (a kutyáé, kutyáké), *a-domnu-lui* *a-domni-lor* stb. Cipariunál a genitivusok így vannak az egyesben: *domne-ei* *menci-ei*, *domnu-lui* *mente-lui*; a többesben: *doamne-loru* *menci-loru*; *domni-loru* *menci-loru*. De ugyanannál az írónál ezeket találom: *au impromutatu ku grosulu dein largulu tesauru alu limbei latine* nagyban kölcsönöztek a latin nyelvek bő kincséből; — *din pärcile orientali ale imperiului romanu a römai birodalom keleti részeiből* — *a noastra (limba) nu era favorita in totu respectulu limbistiku*, *nu numai alu adjektiveloru* a mi nyelvünk nem volt jó állapotú minden nyelvi tekintetben, nemcsak az *adjectivuméban*; — *limb'a latina era mižlokulu kulturci popora-loru* *neo-latine* a latin nyelv az új latin népek kulturájának eszköze volt; — *dein partea adiektiveloru ši altoru pärci ale limbei* az *adjectivumok* és a nyelvnek más részéről; — *dein fontan'a komune a' limbeloru neo-latine* az új latin nyelvek közös forrásiból. — Ezekben többfélék a genitivus kifejezései, van: *kulturci poporaloru*, *adjectiveloru*, tehát *casus-praepositio* nélkül; van: *ale limbei*, *alu limbei latine*, van: *a limbeloru neo-latine* és *alu adjektiveloru*. Hogy mi a különbség ezek között, Cipariu könyve nem mondja meg.

A makedo-rumunban csak egy módját találom a genitivusi viszony kifejezésének, p. o. *paciere-a a gomar-lui* a szárnak szenvedése; *ku ažutor-lu a lui* az ő segítségével; *se fece elu sklavu a om-lui* lón rabszolgája az embernek.

3. §. A rumun *adjectivumok*on feltetszik, hogy a *bonus*, *melior*, *optimus*-féle rendhagyók, melyek a nyugati román nyelvekben is megmaradtak (p. o. *bonus melior* az olaszban: *buon meglio*; *malus* pejor a francziában; *mal pis*, *mauvais pire*), a rumunban nincsenek meg. Azután hogy a fokozásban a rumun nyelv nem a *plus* szót alkalmazza, mint a nyugati román nyelvek (p. o. *grande*,

piu grande; grand, plus grand) hanem a *magis* szót így: *bunu* jó, *mai bunu* jobb; *reu* rossz (reus), *mai reu* rosszabb. Harmadszor az adjectivumok szóffűzése is elüt a nyugati román nyelvekétől, a mennyiben az artikulust hol az adjectivumhoz, hol a substantivumhoz vetheti, így: *bunu-lu omu* és *omu-lu bunu* a jó ember, a *bunu-lui omu* és a *omu-lui bunu* a jó emberé; — *buni-i oameni* és *oameni-i buni* a jó emberek.

A *čelu*, *čea*, pronomen a substantivum után jár, p. o. *frate-le čelu dulče* az az édes testvér; *ai nostri čeli vekli* azok a mi öregeink; *popora barbare seau čelu pucinu nelatine* a barbár vagy legalább a nem-latin népek.

A makedo-rumunban is így történik a fokozás: *ma bunu* = *mai bunu* jobb; de ott van *ka ma bunu* is, mi: legjobb. Továbbá a makedo-rumun hasonlóképen mondja: *bunlu omu*, *bun-li oameni* vagy *omlu bunu*, *oamin-l'i buni* a jó ember, a jó emberek; *vicinlu acelu bunu*, *vicin-l'i acel'i buni* az a jó szomszéd, szomszédok; vagy *acelu bunu vicinu* a jó szomszéd, *acea buna vicina* a jó szomszéd-aszszony stb.

4. §. A birtokos névmások.

<i>a dako-rumunban :</i>		<i>a makedo-rumunban :</i>	
I. alu mieu	a-mea enyém	a-meu	a-mea
ai miei	ale mele enyéim	a-mei	a-mele
II. alu tuu	a-tua, a-ta tied	a-teu	a-tea
ai tui	ale tuale, a-tale tieid	a-tei	a-tale
III. alu suu, alu su	a sua, a sa övé	a-su	a-sa övé
ai sui	ale suale, ale sale övéi	—	—
IV. alu nostru	a-noastra miénk	a-nostru	a-nostra
ai nostri	ale noastre miéink	a-noštri	a-nostre
V. alu vostru	a-voastra tiéid	a-vostru	a-vostra
ai vostri	ale voastre tiéitek	a-voštri	a-vostre

Ezekben a *lu*, *i*, *le* articulusok, a melyek nélkül maradnak amieu, amiei, amea stb.

Mutató névmások

<i>a dako-rumunban :</i>		<i>a makedo-rumunban :</i>	
ačestu	ačeasta az	aistu	aista
ačesti	ačeaste ezek	aišci	aiste

<i>a dako-rumunban :</i>		<i>a makedo-rumunban :</i>	
ačelu	ačea az	acelu	acea
ačei	ačele azok	aceli	acele.

A dako-rumun ezekhez még *a-t* is ragaszt, de jelentés-változás nélkül, így: *ačestu-a*, *ačesta-a*.

Sajátságos az *insu* maga, mert egészen magyarosan veszi fel a rövidített személyes névmásokat, így: *insu-mi*, *insu-ci*, *insu-ši* magam, magad, maga; *inši-ne*, *inši-ve*, *inši-ši* magunk, magatok, magok. Így a femininumban is: *insa-mi* *insa-ci* *insa-ši*, *inse-ne* *inse-ve* *inse-ši*. Mondják tehát: *insumi am vezutu*, vagy *io insumi am vezutu* magam, vagy én magam láttam. A femininum többese *inse* kifogást, vagy ellenkezést tevő conjunctióvá is lesz, de jelentéssel, mint a magyar *maga* a régiebb nyelvben.

A makedo-rumunban is ezenképen: *eu insu-úi* magam, *tu insu-ci* magad, *elu insu-ši*, *ia insu-sa* maga; *noi inši-na* magunk, *voi inši-va* magatok, *eli insu-ši*, *ele insu-sa* magok.

Kérdő névmások

<i>a dako-rumunban :</i>		<i>a makedo-rumunban :</i>	
kare? kare-a? ki	čine? ki	kare?	ci
a karui kié?	a kui?		a kui?
pre kare kit?	pre čine?	kare?	ci?
karii kik?	čine?		—
a karoru kiké?	a karoru?		—
pre karii kiket?	pre čine?		—

Még a latin totus, tota

	<i>az olaszban :</i>	<i>a déli oláhban :</i>	<i>az éjszaki oláhban :</i>
Egy. sz.	tutto tutta	tuto tuta	totu toata
T. sz.	tutti tutte	tuei tute	toei toate
G.	a tutti a tutte	a tutulor	toturoru

5. §. Számnevek.

<i>Olasz :</i>	<i>Déli oláh :</i>	<i>Éjszaki oláh :</i>
1. uno, un, una	unu, una	unu, una (o)
2. due	doi, dau	doi, doue, doua
3. tre	trei	trei, trele
4. quattro	patru	patru
5. cinque	cinci	činci

<i>Olasz :</i>	<i>Déli oláh :</i>	<i>Éjszaki oláh :</i>
6. sei	şase	şease
7. sette	şapte	şeapte
8. otto	optu	optu
9. novo	nau	noue
10. dieci	zace	zeče
<hr/>		
11. undici	un-spre-zace	un-spre-zeče
12. dodici	dao-spre-zace	doi-spre-zeče
13. tredici	trei-spre-zace	trei-spre-zeče
14. quattordici	patru-spre-zace	patru-spre-zeče
15. quindici	cinci-spre-zace	cinci-spre-zeče
16. sedici	şas-spre-zace	şease-spre-zeče
17. dieci-sette	şapte-spre-zace	şeapte-spre-zeče
18. dieci-otto	optu-spre-zace	optu-spre-zeče
19. dieci-novo	nau-spre-zace	noue-spre-zeče.
<hr/>		
20. venti	ţinżici	doue zeči
21. ventuno	ţinżici si un	doue zeči şi unu
22. ventidue	ţinżici si dau	doue zeči şi doue
23. ventitre stb.	ţinżici si trei	doue zeči şi trei stb.
30. trenta	trei zaci	trei zeči
40. quaranta	patru zaci	patru zeči
50. cinquanta	cin zaci	ćinći zeči
60. sessanta	şai zaci	şease zeči
70. settanta	şapte zaci	şeapte zeči
80. ottanta	optu zaci	optu zeči
90. novanta	nau zaci	noue zeči
100. cento	(una) suta	(o) suta

A rumun nyelv elhagyja a latin compositumokat, melyeket az olasz, nehánynak kivételével (17—19), megtartott, s az összeadó számneveket (11—19) *spre*, az az *supra* szóval köti össze, a sokszorozókat (20—90) pedig két önálló szóval fejezi ki, így: *doue zeči* két tíz = húsz, *trei zeči* három tíz = harmincz stb. A makedo-rumun a *ţinżici*-vel a *viginti*-t akarja követni. A *suta* száz, nem román, hanem szláv, azaz bolgár szó (сѢТЪ = suta).

A rendszámok alakja még jobban eltér a latinos olasztól: primo, secondo, terzo, quarto, quinto, sesto stb. mert az

<i>a dako-rumunban :</i>		<i>a makedo-rumunban :</i>	
1. antaniu	antania	a inteneu	a intenea
2. alu doi-le-a	a dou'a	a doilea	a daoa
3. alu trei-le-a	a treia	a treilea	a treia
4. alu patru-lu (lea)	a patr'a	a patrulea	a patrua
5. alu cinci-le-a	a cincia	a cimilea	a cincia
6. alu șease-le-a	a șeas'a	a șaselea	a șasea
100. alu suta-le-a	a sut'a stb.	a sutalea	a suta stb.

Látjuk, hogy ezek alkotása hasonlít a genitivns és dativus alkotásához.

Igeszó.

6. §. Az igeszót is az olaszszal együtt mutatjuk be.

A rumun nyelvben három segéd-ige van *voliu* (volo), *amu* (*habeo*) és *suntu* (sum).

	<i>Olasz.</i>	<i>Déli oláh.</i>	<i>Éjszaki oláh.</i>		
Praes. Egy. sz.	voglio (volo)	voi	vreu	voliu	oiu
	vuoli, vuoi	vrei	vrei	veri, vei	oi
	vuole	va	vre	va	o
T. sz.	vogliamo	vremu	vremu	vomu	omu
	volete	vreci	vreci	vreci, veci	eci
	vogliono	va	vreu	voru	oru
Imperf. E. sz.	voleva	vreamu		vream	
	volevi	vreai		vreai	
	voleva	vrea		vrea	
T. sz.	volevamo	vreamu		vreamu	
	volevate	vreaci		vreaci	
	volevano	vrea		vrea	
Praeter. E. sz.	vollì	vrui		vrui	
	volesti	vrusi		vrusi	
	vollì	vru		vru	
T. sz.	volemmo	vrumu		vrumu	
	volleste	vrutu		vrutu	
	vollero	vruru		vruru	

	<i>Olasz.</i>	<i>Déli oláh.</i>	<i>Éjszaki oláh.</i>
Fut. E. sz.	vorrà	voi vrere	voliu vre
	vorrai	vrei vrere	veri vre
	vorrà	va vrere	va vre
T. sz.	vorremo	vremu vrere	vomu vre
	vorrete	vreci vrere	vreci vre
	vorranno	va vrere	voru vre
Perf. E. sz.	ho voluto	amu vruta	am vrutu
	hai voluto	ai vruta	ai vrutu
	ha voluto	are vruta	a vrutu
T. sz.	abbiamo voluto	avemu vruta	amu vrutu
	avete voluto	aveci vruta	aci vrutu
	hanno voluto	au vruta	au vrutu
Gerund.	volendo, vagy vogliendo	vrundu vrundalui	vrundu —
Infinit.	volere	vrere	vrere

Az oláh ige leginkább az *r* betű által különbözik mind az olasztól, mind a latintól mert a *velle, volere* abban *vrere*; tehát *volumus vultis volunt* stb., abban *vremu vreci voru*. Az *oiu oi o, vomu omu eci legkopottabb* alakjai ez igének.

	<i>Olasz.</i>	<i>Déli oláh.</i>	<i>Éjszaki oláh.</i>
Praes. E. sz.	ho (habeo)	amu	am am
	hai	ai	ai ai
	ha	are	a are
T. sz.	abbiamo	avemu	amu avemu
	avete	aveci	aci aveci
	hanno	au	au au
Impf. E. sz.	aveva	aveamu	aveam
	avevi	aveai	aveai
	aveva	avea	avea
T. sz.	avevamo	aveamu	aveamu
	avevate	aveaci	aveaci
	avevanno	avea	avea
Praet. E. sz.	ebbi	avui	avui
	avesti	avusi	avusi
	ebbe	avu	avu
T. sz.	avemmo	avumu	avumu

	<i>Olasz.</i>	<i>Déli oláh.</i>	<i>Éjszaki oláh.</i>
	aveste	avutu	avutu
	ebbero	avura	avuru
Fut. E. sz.	avrò	voi avere	voliu ave
	avrai	vrei avere	vrei ave
	avrà	va avere	va ave
T. sz.	avremo	vremu avere	vomu ave
	avrete	vreci avere	vreci ave
	avranno	voru avere	voru ave
Perf. E. sz.	ho avuto	amu avuta	am avutu
	hai avuto	ai avuta	ai avutu
	ha avuto	are avuta	a avutu
T. sz.	abbiamo avuto	avemu avuta	amu avutu
	avete avuto	aveci avuta	aci avutu
	hanno avuto	au avuta	au avutu
Conj. Pr. E. sz.	abbia	amu	aibu
	abbia	ai	aibi
	abbia	aiba	aiba
T. sz.	abbiamo	avemu	avemu
	abbiate	aveci	aveci
	abbiano	aiba	au
Gerundium.	avendo	avundu	avendu
	—	avundalui	—
Infinit.	avere	avere	ave, avere

Praes. E. sz.	sono (sum)	esku	sum, su, suntu
	sei	ešti	ešti
	è	este, è	este, e
T. sz.	siamo	himu	semu, suntemu
	siete	hici	seci, sunteci
	sono	suntu	su, suntu
Imperf. E. sz.	era	eramu	eram
	eri	erai	erai
	era	era	era
T. sz.	eravamo	eramu	eramu
	eravate	eraci	eraci
	erano	era	era

	<i>Olasz.</i>	<i>Déli oláh.</i>	<i>Éjszaki oláh.</i>
Praeter. E. sz.	fui	fui	fui
	fosti	fuși	fusi
	fu	fu	fu
T. sz.	fummo	fumu	fumu
	foste	futu	futu
	furono	fura	furu, fure
Fut. E. sz.	sarò	voi hire	voliu fi
	sarài	vrei hire	vrei fi
	sarà	va hire	va fi
T. sz.	saremo	vremu hire	vomu fi
	sarete	vreci hire	vreci fi
	saranno	va hire	voru fi
Perf. E. sz.	sono stato	amu futa	am fostu
	sei stato	ai futa	ai fostu
	è stato	are futa	a fostu
T. sz.	siamo stati	avemu futa	amu fostu
	siete stati	aveci futa	aci fostu
	sono stati	au futa	au fostu
Gerund.	essendo	fundu	fiindu
	—	fundalui	—
Infinit.	essere	hire	fi, fire.

Az oláh infinitivus, mint látjuk: *vrere, avere, hire* vagy *fire*. De rövidebb alakja, legalább az éjszaki oláhban, ez: *vre, ave, fi*, mely az *a* elötételével lesz *a vre, a ave, a fi*. Ez a tulajdonképi infinitivus: *velle, avere, esse*. A hosszú vagy teljes alak elvont jelentésű főnév, tehát: *vrere* akarás, *avere* bírás, *fire* létel.

Legitt azt is látjuk, hogy az oláh *sum*, vagyok az infinitivust a latin *feri*-ből vette.

A három segéd-ige általában, mint valamennyi oláh ige, abban különbözik az olasztól, hogy ez a futurumot a *habeo*, olaszúl *ho*, igével összeolvasztva, vagy synthesis útján, képezi, így: *ser-o, ser-ai, ser-a; ser-(av)-emo, ser-(av)-ete, ser-anno*; e helyett: *esser-o* stb. Továbbá: *voler-o voler-ai, voler-a* stb. összerántva: *vorr-o, vorr-ai, vorra* stb. Végre *aver-o* stb. összerántva: *avr-o* stb. Elemezve tehát ez az összeolvasztott futurumi alak azt teszi latinúl: *esse* — *habeo* = *leszek, habere* — *habeo* = *fogok birni, velle* — *habeo*

= fogok akarni. S így képezi a futurumot minden nyugati román nyelv. A rumun vagy oláh más eszközt és más utat választott; nem a *habeo*, hanem a *volo* ígét fogadta el eszközüül, s azt nem is olvasztja össze az infinitívussal, mint a nyugati román nyelvek teszik. Tehát: *voliu vre* fogok akarni, *voliu ave* fogok birni, *voliu fi* leszek. A rumun ebben az új görögöt követi, mely elhagyván a régi görög összeolvasztott vagy synthetikus futurumot a $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega$ -val szerkeszti azt, így: $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega \theta\epsilon\lambda\acute{\eta}\sigma\epsilon\iota$ fogok akarni = akarok akarni, $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega \acute{\epsilon}\chi\epsilon\iota$ fogok birni, $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega \epsilon\iota\sigma\theta\alpha\iota$ fogok lenni, $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega \pi\alpha\tau\acute{\eta}\sigma\epsilon\iota$ fogok lépni stb. [S a mely szó-alakot a $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega$ mellett a futurumra használ, avval a perfectumot és plusquam perfectumot is képezi, így: $\acute{\epsilon}\chi\omega \lambda\alpha\beta\epsilon\iota$ ho avuto, $\acute{\epsilon}\chi\omega \theta\epsilon\lambda\acute{\eta}\sigma\epsilon\iota$ ho voluto, $\acute{\epsilon}\chi\omega \sigma\tau\alpha\theta\eta$ sono stato.] Az «akarni» szóval szerkeszti az albaniai nyelv is a futurumot, így: do kem fogok birni stb. Csak hogy itt a segéd-szó *do* változatlan, a másik meg ragoztatik, így: do kem, do kes, do ket; do kemi, do kini, do kene.¹⁶⁾

7. § A rumun igeragozást, a latin szerint, négy idomra osztják, \bar{a} -re, \bar{e} -re, \bar{i} -re és \bar{u} -re idomra, így: lauda-re, cene-re (tiene-re), bate-re, dormi-re. De a hosszú *e*-s és rövid *e*-s idomok mindenképen egyezők, mint az olaszban is, azért én itt csak három idomot veszek fel, melyeket *A* ragozásnak, *E* ragozásnak és *I* ragozásnak nevezek. Csak az *A* ragozás mellé teszem az olaszt is.

A ragozás; lauda-re dicsérni.

	Olasz.	Déli oláh.	Éjszaki oláh.
Indic. praes. E. sz.	lodo	lavdu	laudu
	lodi	lavzi	lauzi
	loda	lavda	lauda
T. sz.	lodiamo	lavdamu	laudamu
	lodiate	lavdaci	laudaci
	lodanno	lavda	lauda

¹⁶⁾ Albanesische Studien. Von Joh. Georg von Hahn. Wien, 1853. II. 62. A jegyzetben Hahn azt mondja, hogy az új görög futurum így van, p. o. $\theta\alpha \acute{\epsilon}\rho\theta\omega$ jönni fogok, $\theta\alpha \varphi\acute{\alpha}\varsigma$ enni fogsz, $\theta\alpha \pi\acute{\alpha}\mu\epsilon\nu$ menni fogunk stb. Hozzá teszi: «Alle Constructionen mit $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega$ gehören nicht dem Leben, sondern der Schule an, deren, wie uns dünkt, unglückliche Erfindung sie sind.» Lehet, hogy Hahnnak igaza van — Mullach ezt a $\theta\alpha$ -t is a $\theta\epsilon\lambda\epsilon\iota$ -ből akarja megfejteni — annyi mégis áll, hogy a rumun a görögöt követi, akár ezt az iskola, akár az élet vette a $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega$ -val való szerkezetre.

	<i>Olasz.</i>	<i>Déli oláh.</i>	<i>Éjszaki oláh.</i>
Imp. E. sz.	lodava	lavdamu	laudam
	lodavi	lavdai	laudai
	lodava	lavda	lauda
T. sz.	lodavamo	lavdamu	laudamu
	lodavate	lavdaci	laudaci
	lodavano	lavda	lauda
Praet. E. sz.	lodai	lavdai	laudai
	lodasti	lovdasi	laudasi
	lodò	lavda	lauda
T. sz.	lodammo	lavdamu	laudamu
	lodaste	lavdatu	laudatu
	lodarono	lavdara	laudaru
Fut. E. sz.	loderò	voi lavdare	voliu lauda
	loderai	vrei »	veri »
	loderà	va »	va »
T. sz.	loderemo	vremu »	vomu »
	loderete	vreci »	vreci »
	loderanno	voru »	voru »
			vagy
			lauda-voliu, lauda-veri, lauda-va; lauda-vomu, lauda-vreci, lauda-voru.
Perf. E. sz.	ho lodato	amu lavdatu	am laudatu
	hai »	ai »	ai »
	ha »	are »	a »
T. sz.	abbiamo lodato	avemu »	amu »
	avete lodato	aveci »	aveci »
	hanno lodato	au »	au »

Imperaticus.

E. sz.	—	—	—
	loda	lavda	lauda
	lodi	laši lavda	—
T. sz.	lodiamo	lavdamu	—
	lodate	lavdaci	laudaci
	lodino	lavda	—

Conjunctivus.

	<i>Olasz.</i>	<i>Déli oláh.</i>	<i>Éjszaki oláh.</i>
Praes. E. sz.	lodi	si lavdu	se laudu
	lodi	si lavzi	se lauzi
	lodi	si lavde	se laude
T. sz.	lodiamo	si lavdamu	se landamu
	lodiate	si lavdaci	se laudaci
	lodino	si lavde	se laude
Imp. E. sz.	lodassi	—	laudare-ăși
	lodassi	—	» -ai
	lodasse	—	» -are
T. sz.	lodassimo	—	» -amu
	lodaste	—	» -aci
	lodassero	—	» -aru
Gerund.	lodando	lavdandu lavdandului	laudandu
Infinit.	lodare	lavdare	laudare.

Jegyzet. 1. A *dare, stare* igék egyaránt megtartják a latin alakokat, p. o.

	<i>Olasz.</i>	<i>Oláh.</i>
Praes. E. sz.	do dai da	dau dai da
T. sz.	diamo diate danno	damu daci dau
Praeter. E. sz.	diedi desti diede demmo deste diedero	dezi dedeai deade deademu deadetu deaderu
Praes. E. sz.	sto stai sta	stau stai sta
T. sz.	stiamo state stanno	stamu staci stau
Praeter. E. sz.	stetti stesti stette stemmo steste stettero	steti steteși steate steatemu steatetu steateru.

Jegyzet. 2. Névszótól származó némely oláh ige *ezu, ezi, eazu* végzetekkel alakítja a praesens egyes számát és a többes számának 3 dik személyét. P. o. *urma* nyom névszótól lesz *urmare* követés és követni; ennek praesense tehát így megyen:

urmezu urmezi urmeaza, urmamu urmaci urmeaza.

Látván, mi szorosan csatlakozik az oláh az olaszhoz, ezentúl a többi két ige-ragozást az olasz nélkül mutatom fel: némely rendhagyó mégis az olasz által lesz nevezetesebbé.

E ragozás; *batere* ütni.*Dák-román.**Makedo-román.*

Praes. E. sz. batu baci bate	batu baci bate
T. sz. batemu bateci batu	batemu bateci batu
Imperf. E. sz. bateam bateai batea	bateamu bateai batea
T. sz. bateamu bateaci	bateamu bateaci batea
	batea
Praeter. E. sz. batui batuši batu	batui batuši batu
T. sz. batumu batutu ba-	batumu batutu batura
	turu
Fut. E. sz. voliu bate veri bate	voi batere vrei batere
	stb. stb.
Perf. E. sz. am ai a batutu	amu ai are batuta
T. sz. amu aci au batutu	avemu aveci au batuta
Conj. Praes. E. sz. se batu se baci se	si batu si baci si bata
	bata
T. sz. se batemu se bateci	si batemu si bateci si
	se bata bata
Gerund. batendu	batundu
	batundalui

Az *E*-ragozás praeteritum-ja: *ui uši u* (a latin *hab-ui, -uisti, -uit*): de vannak *i iši i* praeteritumok is (a latin *leg-i -isti -it*) p. o.

az *olaszban* :

az *oláhban* :

ardere égni; arsi ardisti arse

arši aršiši arši

ardimmo ardiste arsero

aršimu aršitu arsuru

arso

arsu

cedere menni

čedere menni

cessi cedesti cesse

češi česiši česi

cedemmo cedesti cedérono

češimu česitu česuru

cingere övezni, cinsi cinto

čingere činši činsu és čintu

chiudere zárni, chiusi chiuso

kiudere, kiuši kiusu

correre futni, corsi corso

kurere, kurši kursu

dicere }

dire }

mondani, dissì detto

zičere, ziši zisu

cuocere főzni, cossi cotto

koačere, koši koku és

koptu

figgere kapcsolni, fissi fitto

fižere, fiši fissu

az olaszban :

ingere képzelni, finși finto
frangere törni, fransi franto
frigere sütni, frissi fritto
fundere önteni, fusi, fuso
leggere szedni, lessi letto
 stb. stb.
fare tenni, feci fatto

az oláhban :

finžere, finși finsu
 franžere, fransi fransu
 frižere, friși friktu és friptu
 fundere, fuși fusu
 ležere, leși lesu
 stb. stb.
 fačere, feči faptu.

Elegendők e példák annak megmutatására, hogy az olasz és oláh nyelvek szorosan egy nyomon járnak.

I ragozás ; dormire aludni.

Dák-rumunban :

Makedo-rumunban :

Praes. E. sz. dormu dormi dorme

dormu dormi dorme

T. sz. dormimu dormiei dormu

dormimu dormiei dormu

Imperf. E. sz. dormiam dormiai dormia

dormiamu dormiai dormia

dormiamu dormiaci dormia

dormiamu dormiaci dormia

Praet. E. sz. dormii dormiși dormi

dormii dormiși dormi

dormimu dormitu dormiru

dormimu dormitu dormira

Fut. E. sz. voliu-veri-va dorme

voi- vrei- va dormire

vomu-vreci- voru dormi

vremu- vreci- voru dormire

Perf. E. sz. am- ai- a dormitu

amu- ai- are dormitu

stb.

stb.

Conj. Pr. E. sz. se dormu se dormi se

si dormu si dormi si

dorma

dorma

se dormimu se dormiei se

si dormimu si dormiei si

dorma

dorma

Gerund. dormindu

dormindu

dormindalui.

Itt is vannak rendhagyók, melyek mind az olaszban, mind az oláhban egyezők. P. o. *venire* jönni

az olaszban :

vengo venni venuto

az oláhban :

veniu veni venitu stb.

Mások a jelenidőben új tagot vesznek fel, mint *finire* végezni

az <i>olaszban</i> :	az <i>oláhban</i> :
finisco finisci finisce	finesku finešci fineaske
finiamo finite finiscono	finimu finici finesku

Legyen az ebből is elég.

8. §. A passivumra nézve az a különbség van az olasz és az oláh között, hogy amaz az *essere* igével fejezi ki a passivumot, ez pedig a subjectumra való vonatkozással és *avere*-vel p. o.

<i>Az olasz :</i>		<i>Az oláh :</i>
sono lodato	laudor	me laudu
sei lodato	laudaris	te lauzi
è lodato	laudatur	se laudu
siamo lodati	laudamur	ne laudamu
siete lodati	laudamini	ve laudaci
sono lodati	laudantur	se lauda
sono stato lodato	laudatus sum	me am laudatu
sei stato lodato	» es	te ai laudatu
è stato lodato	» est	se a laudatu
siamo stati lodati	laudati sumus	ne amu laudatu
siete stati lodati	» estis	ve aveci laudatu
sono stati lodati	» sunt	se au laudatu.

Általános jegyzet. A rumun nyelv még több synthetikus időalakot tarthat meg a latinból, nemcsak az imperfectumot és praeteritumot. Vannak ilyenek is:

laudaram	baturam	dormiramu
laudarași	baturași	dormirași
laudara	batura	dormira
laudaramu	baturamu	dormiramu
laudaraci	baturaci	dormiraci
laudara	baturu	dormira;

laudasem — batusem — dormisem, laudaseși betuseși dormiseși, laudase batuse dormise; laudasemu laudaseși laudase stb. Ezek, mint látjuk, a latin indicativus és conjunctivus plusquam perfectumai, melyek azomban, ha elő is fordulnak, az eredeti idő- és mód-jelölést nem fejezik ki.

A makedo-rumun a praeterito-futurumot is megtartja, legalább Bojaşi szerint így: kalkarimu kalkari kalkari, baturimu baturi baturi (calcavero, calcaveris stb. batuero stb.); kalkarimu kalkaritu kalkari, baturimu baturitu baturi (calcaverimus, batuerimus stb.).

9. §. *Viszonyszók.*

<i>Olasz:</i>	<i>Déli oláh:</i>	<i>Éjszaki oláh:</i>
a (al)	a	a
ante	ante	inte
de (del)	de, di	de
dopo	dupa	dupa
fuori	fara	fara
in	in	in
intra	—	intre
intra	—	intru
con	ku	ko
contra	katru	katra
—	katru	ku
—	la	la
per	pre	pre, preste
pro	pru	pru
su	sub	su, sub
sopra	—	supra, spre
tra, tras, traus	tra	tra, stra.

Ezek és más viszonzyszók nemcsak igékkel, hanem egyéb szókkal is társulnak; vannak olyanok is, melyek csak ilyen összetételekben fordulnak elő, mint az oláh szóokban: *as-kultu* hallgatok, *des-legu* oldok, *stra-bunu* igen jó, ősi stb. stb. Magok a viszonzyszók is nagyon szeretnek összetársulni, kivált az oláhban, p. o. de-in (dein), de intru (dintru), pre-intru (pentru), pre-spre (preste) stb.

Az adverbiumokról csak azt jegyzem meg, hogy a *mente*-vel járó összetételek, a melyek az olaszban és francziában felette gyakoriak, se a déli se az éjszaki oláhban nincsenek meg; ha az új könyvekben mégis előfordulnak, mint idegen foltok úgy tekintendők. Ilyeneket tehát, minők: *perfettamente* *parfaitement*, *generosamente* *généreusement*, *altrimenti* *autrement* stb. stb. az oláhban nincsenek. Az utolsó *altrimenti* = *autrement* látszólag megvan az

oláhban is, így *altramente*. De kores szó ez, *altu-minterea* helyett. A latin *alter*, olasz *altro*, *altra*, francia *autre* az oláhban *altu*, s ez van összetéve *minterea*-val, így *altu minterea*. A latin *mens* ész, mely az olaszban *mente*, az oláhban *minte*; ebből a déli oláhban *mindui* gondolni, ige lett: tehát *minduire* gondolás, az articulussal: *minduirea* a gondolás. S ennek felel meg az éjszaki oláh *minterea*, mely egyébiránt csak egyszer, az *altu-minterea*-ban fordul elő. Mint látjuk, az olaszban, francziában a latin *mens* szó mintegy képzővé lett; az oláhban a *minte* szó nem lett olyatén képzővé. Csak az ebből alakult igenév *mintere*, *minduire* kerül elő egyszer, még pedig egyedül az *altu*-vali összetételben.

Az is sajtáságos, hogy az adjectivumi alak egyszersmind adverbium is, tehát p. o. *kuratu* azt jelenti: pontos és pontosan. Az *esku* végzetűek kivételt tesznek, mert ezeknek adverbiumai *esče* így: *doamnesku* urias, *oamnesku* emberies, *doamneasče* uriasan, *oamneasče* emberiesen.

VI. Hiányos volna a rumun nyelvnek leírása, ha a szláv elemet mellőzném, a mely igen sűrűen mutatkozik a nyelvben. A szláv nyelvnek hatásáról a rumunra különbözőképen ítélnék a rumun írók. A kérdés veleje, ha vajjon ezen hatás csupán műveltségi-e, minő volt a latin nyelv éke akár a németre akár a magyarra; vagy ethnographiai közbejövételé, minő volt a latin népé a spanyolra és francziára? Azaz a szláv népek valóságos belekeveredése nélkül jutott-e a rumunok közé a sok szláv szó; vagy csak ilyen valóságos érintkezés, összekeveredés által? Hasdeu az előbbi vátatja (a Kritika historiájában) s a czirillusi műveltségnek tulajdonítja a szlávosságát, melyet a rumun nyelv mutat. A 274. 275. lapon láttuk, mennyire irtózik Cipariu a szláv hatástól; a 377. lapon meg Hasdeu véleménye áll, mely szerint ez a hatás nem előzhette volna meg a IX. századot. Ezt azomban történelmileg se tagadni se állítani nem lehet, minthogy a rumun nyelvnek írott emlékei nem érnek fel annyira. A IX. század előtti korból csak rumun helyneveket találunk s azokat is kivétel nélkül csak a byzantinus íróknál és csak a balkáni félszigeten. Ha volna rumun irodalmi emlék p. o. a Dante korából, a mikor az olasz nyelv irodalmivá lett már: legalább azt látnók, hogy akkor mennyire vala tiszta a szlávóságtól, vagy mennyire még szlávosabb is a nyelv mint a XVI. században, mikor az első rumun könyvek tünedeznek fel. Egyébiránt ez és hasonló kér-

dés a rumun nyelv történelméhez tartozik, a melyet nem írok; én a nyelvet úgy veszem, a mint az újabb könyvekben találom. S ebben a könyvekben a szláv elem nagyon szerepel; ámbár igen könnyen mellőzhető, ha az író a latin, olasz stb. szókat teszi a szokottabb szláv szók helyébe.

Nem akarom azomban előszámlálni a szláv szókat, a melyeket a könyvekben találok; a Miklosich dolgozatja eléggé, sőt jobban, értesíti az olvasót, mintsem én tehetném.¹⁷⁾ De felhozok egy-két dolgot, a melyek a szláv nyelv hatását nem kevésbbé bizonyítják.

A latinban két szó van, mely fosztást vagy tagadást jelent; *ne* vagy *nec* és *in*. Amaz kevesebb szóban fordul elő emennél, tehát régibbnek látszik, p. o. *ne-fandus*, *ne-fans*, *ne-farius*, *ne-fas*, *ne-fastus*, *ne-frens*; *neg-ligo*, *neg-otium*; *nemo* (*ne-hemo*, *homó*), *ne-queo*, *ne-quus*, *ne-quitia*, *ne-scio*, *n-ullus*, *n-unquam*, *n-usquam*, *ne-utrum*. Ezekből az olasz nyelv is tartott meg némelyeket: *ne-fando*, *ne-fario*, *ne-fariamente*, *neg-letto*, *neg-ligere*, *neg-ligente*, *neg-ozio*, *ne-ss-uno*, *ne-utro* stb. Az oláhban még kevesebb van meg azokból: *ne-fastu*, *neg-lize*, *neg-lizetu*, *neg-lizincea*, *neg-ocia-re*. *neg-ociu* és származékai.

A fosztó vagy tagadó *in* nagyon uralkodik a latinban; csak emlékeztetni kell reá az olvasót, p. o. ilyenekkel: *i-gnavus* (*in-gnavus*), *i-gnoro*, *in-iquus*, *in-justus*, *il-laudabilis* (*in-laud*), *il-lepidus* (*in-l.*), *in-humanus*, *im-mortalis*, *im-purus*, *in-stabilis* stb. stb. Az olaszban hasonlóképen szélesen uralkodik, p. o. *ignobile*, *ignominia*, *ignorante*, *ignoto*, *ignudere* (mezteleníteni); *illegale*, *illegitimo*, *illiberale*; *immaturo*, *immedicato*, *immenso*; *inabile*, *inabitato*, *inaudito* stb. stb. Az oláhban is vannak ilyenek: *indiferinca*, *indižestu*, *indispusu*, *individu*, *infastu*, *infamu* stb.

Ámde a latinban és olaszban egy más *in* is van, mely szinte az ellenkezőjét jelenti a fosztó és tagadó *in*-nek, p. o. a latin *instare*, nem azt teszi, hogy *nem* áll, sőt inkább, hogy *rajta* áll; tehát *instans mors* és *instabilis terra* egészen különbözőt jelentenek. S ez a tulajdonító *in* szintoly gyakran előfordul, mint a fosztó *in*. Így van az olaszban is. *Inabitato* azt teszi, hogy «lakatlan», de *inabi-*

¹⁷⁾ Miklosich Franz. Die slavischen Elemente im Rumunischen. Denkschriften der kais. Akademie d. Wiss. Philos. Hist. Classe. Zwölfter Band. Wien, 1862.

tare azt jelenti, hogy «benne lakni». A latin, olasz s a többi román nyelv elszenvedik azt a kétértelműséget, a mely az *in*-nel jár.

A rumun nyelvben is megvan a tulajdonító *in*, s uralkodásra jutván az, mintegy szűkebb terre, a már kész anyagra, szorítá a fosztó-tagadó *in*-t; de mikor maga kezd alakítani, a tagadó *ne*-t használja *in* helyett. Ebben hát eltér mind a latin, mind az olasz (s a többi román) nyelvtől, a melyek csak a latintól öröklött kevés szókban mutatják a *ne*-t, P. o. a latin *felix* az olaszban *felice*, az oláhban *ferice*; a latin *infelix* az olaszban is *infelice* = boldogtalan; de már az oláhban nem lehet *inferice*, hanem abban *ne-ferice* van, minthogy *inferice-re* boldogítani-t jelent. Így a latin *formosus* tagadólag *informosus*; olaszban is *formoso* szép, *formosità* szépség, s tagadólag: *informe* csunya, *informità* csunyaság. Az oláhban *frumosu* szép, *frumuseca* szépség; de *infrumuseca* annyit tévén, mint «szépíteni», a nyelv a tagadót *ne-frumosu*-nak mondja. Ezt a tagadó *ne*-t az oláh nyelv nem vehette saját szó-anyagából, hanem csak idegenből, a szlávból. S az most annyira uralkodik a nyelvben, hogy nemcsak latinus szókhoz, hanem idegenekhez is kapcsolódik. Tehát *ne-artikulu*, *ne-armatu*, *ne-ašeptatu* váratlan *ne-askunsu* rejtetlen, *ne-ležiutu* törvénytelen, *ne-auzitu* hallatlan, *ne-acutu* szegény, *ne-bunu* nem jó, rossz és számtalan ilyen mellett vannak: *ne-banuitu* bánatlan, gyaníttatlan, *ne-bantuitu* bántatlan, *ne-biruitu* bíratlan, győzetlen, *ne-ganditu* gondolatlan, *ne-hotaritu* határozatlan, *ne-ingeduitu* engedetlen, *ne-norokosu* szerencsétlen, *ne-kladitu* építetlen, rakatlan, *ne-darniku* nem adakozó, *ne-deosebitu* különbözetlen, *ne-doveditu* bizonyíttatlan, *ne-grešitu* hibátlan, *ne-lešnišitu* nyugtalan, *ne-obesitu* fáradatlan, *ne-potrivitu* egyenlőtlen, *ne-prietinosu* barátságtalan, *ne-povestitu* elmondatlan, *ne-pravnílniku* igazságtalan, *ne-rozu* esztelen, *ne-rodu* u. a. *ne-saditu* ültetlen, *ne-sfaršitu* bevégezetlen, *ne-silitu* erőtetlen, nem kénytelen, *ne-slobodu* szabadatlan, *ne-spelatu* mosatlan, *ne-sporitoru* szaporátlan stb. stb. A fosztó *ne*-vel való kitételek sokkal számosabbak a rumun nyelvben, mint az *in*-nel valók; újabbak is ezeknél azért, mivelhogy az a *ne* nem-latin szókhoz, leginkább szlávokhoz, sőt magyarokhoz is járult, a mely szók okvetetlenül újabbak a nyelvben a latin szóknál.

A szláv hatás még erősebben mutatkozik az által is, hogy a rumun nyelv szláv praepositíókkal is alakít szókat, habár nem igen sűrűen. A szláv *o* praepositio, jelentésre nézve, megfelel a magyar

meg, *el* praeposíciónak, p. o. az oroszban *bivat* lenni, *o-bivat*, meglenni. Az *o* tehát a benható igét kihatóvá is teszi. S ebben az értelemben használja a rumun nyelv is úgy latin mint nem-latin szók-nál. P. o. *mori* halni, *o-mori* ölni; *moritu* holt, *o-moritu* megöletett, *moritoru* halandó, *o-moritoru* gyilkos, ölé. Így *karma* kormány, *karmui* kormányozni, *o-kurmui* megkormányozni; *rendu* rend, *rendui* rendelni, *o-rendui* megrendelni.

Felette gyakran találjuk a *po* praeposítiót, többnyire szláv szóknál, p. o. *kladi* rakni, *po-kladu* boríték; *goni* hajtani, vadászni, *po-goni* hajtani, *po-goniču* ökör-hajtó; *hvala* hála, *po-hvala* u. a., *po-meni* említeni, emlékeztetni; *kai* bánni, szánni, *po-kai* megbánni, javulni: *rodi* teremni, *po-rodica* nemzetség, eredet; *somoru* szomorú, *po-somori* elszomorodni, stb.

Úgy hiszem, a felhozott tények jobban kitüntetik a szláv nyelvnek hatását a rumunra, mint akár száz meg száz névszó, a melyeket nem bajos a könyvekből gyűjtenie össze, a ki Miklosich-ot nem akarja kiírni.

VII. A rövid nyelvéírás azt mutatja világosan, hogy a rumun vagy oláh egy nyomon jár az olaszszal, hogy az tehát evvel nem csak földrajzilag, hanem belső mivoltánál fogva is legközelebb kapcsolatban áll; mutatja továbbá, hogy támadásának ideje nem előzte meg az olasz nyelv támadását. Az oláh nyelv oly termése a latin-nak, mint az olasz; azt tehát úgy lehet és kell a latintól származtatni, mint emezt. Hátrább ennél is akarni menni s azt vitatni, hogy az oláh régibb vagy eredetibb az olasznál, tudományos betegség, melyet *római nyavalyának* nevezek. Ez az oláh nyelvnek külső viszonya mind az olaszhoz mind a latinhoz.

Dialectusának lehetne nevezni az olasznak, ha olyanokat nem mutatna, melyek idegenek valamennyi román nyelvre nézve.

A rumun nyelv két ágra oszlik, *délire*, vagy *makedo-rumunra* és *éjszakira*, vagy *dák-rumunra*. A két ág közötti egyezés oly nagy, oly belsőleges, hogy azokat lehetetlen két különböző nyelvnek tartani. Épen azon idegenségek, melyek által a rumun nyelv a többi román nyelvektől elválik, azonosak a két rumun nyelvágban; ez a kettő tehát igazán *egy* nyelvet teszen ki.

Kérdés támad most: ez a két ágú egyes nyelv *két helyen* támadt-e, a Dunántúl is, meg a Dunán innen is? vagy a dél-keleti Kárpáteken-e, sőt ezeken innen is, vagy a Balkán-hegységen-e, sőt

azon túl is? Avagy kénytelenek vagyunk elfogadni azt, hogy ez a két ágú egyes nyelv csak *egy helyen* támadhatott, a midőn egy másik kérdés áll elő: az az egy hely melyik? a Kárpátok-é? vagy a Balkán? Lássuk:

A latin szókat vevén, a melyek a szokott jelentéssel vannak meg a rumunban, ez mind itt, Dunán innen, mind ott, Dunán túl alakúlhatott volna; p. o. a *dens, manus, oculus*-féle szók itt is, ott is hasonló hangváltozással és ugyanazon jelentéssel maradhattak volna meg. Még némely hang-elváltozás is, föltéve hogy mindenütt ugyan azon ős népbe oltódott a latin, akképpen fogható fel, hogy itt is ott is azzá lett. P. o. a latin *l* a rumunban *r*, tehát a latin *sal, sol, subtilis* szókból lettek: *sare, sore* (ejtsd *soare*) *supcire*; a latin *qu* (k) a rumunban *p*, tehát a latin *aqua, equa, qualis* szókból lettek: *apa, epa* (ejtsd *eapa*), *kare*. Ilyetén $l=r$, $qu=p$ hangváltozások is, azt lehet gondolni, hogy különböző két helyen támadhattak, ha ugyanazon ősnépbe oltódott a latin. Nehezebb elhinni, hogy a vocalisok elváltozásai is egyformán képeződjenek különböző, egymástól jó távol levő helyeken. A hosszú *e* és *o* hangok *ea*-vá *oa*-vá lesznek bizonyos magánhangzók előtt, mások előtt megmaradnak, így *floresku* virágzom, *floresci* virágzol, *florească* virárgzik; *domnu* dominus, *doamna* domina, stb. Eme hangváltozások mind a dako-rumun, mind a makedo-rumun nyelvágban megvannak; ezek tehát már erősen arra mutatnak, hogy a két nyelvág *egy közös fészekből* támadt ki. Még inkább bizonyítják ezt azon latin szók, melyeknek némileg más jelentésök van a rumun nyelvben, mint volt a latinban. P. o. az ember, férfi a nyugati román nyelvekben a latin *homo* után *homme, uomo* stb.; a két rumun nyelvágban *barbat* = *barbatus*. E szónak saját jelentése nem támadhatott Augusztus vagy Traianus idejében, midőn a beretválás divatozik vala, hanem később a byzantinus császárok idejében, a szakálosság idejében; az a jelentés továbbá a nyelvnek közös fészkeire is mutat. *Inima* szív, *leuare-a-minte* észrevétel, *lukru* munka, dolog, *mare* nagy, *mumu* anya, *orbu* vak, *buza* ajak, *graiu* szó, *sufletu* lélek stb. stb. ezek és hasonló számosak okvetetlen csak egy helyen támadhattak. Kénytelenek vagyunk tehát föltenni, hogy a rumun nyelv *egy helyen*, s nem *két különböző helyen* támadt.

De ha egy helyen támadt: melyik az, vajjon az Olt melléke és Erdélyország-e, mint a rumun írók állítgatják, vagy a Balkán?

más szókkal: a kelet-déli Kárpátok-e vagy a Balkán, a régi Haemus hegység-e a rumun népnek és nyelvnek ős fészke? Biztos feleletet arra a kérdésre három dolog ad: egyik, a görög szók léte a rumun nyelvben; második az idegenségek, melyek a rumunt a többi román nyelvtől elválasztják; s harmadik az írás, a melylyel a rumunt írni kezdték. A rumun nyelvben számos görög szó található, melyek csak a görögséggel való érintkezésből juthattak a nyelvbe. Ilyen *afu* találók, *ἄλω*, *drumu* út *δρομος*, *lipsa* hiány *λειψις*, *meru* alma *μήλον*, *pedepsa* büntetés *παίδεσις*, *daskalu* tanító *διδάσκαλος* stb. stb. Azután vannak idegenségek a rumun nyelvben, melyek a többi román nyelvben nincsenek meg. Ilyen az articululusnak hátul-tevése, a melyet az új bolgárban és az albaniai nyelvben is találunk, elemben az ó bolgárban, annál kevésbé a Dunán inneni szlávban nem látunk. Azt a rumun nyelv másunnal nem vehette, hanem csak onnan, a honnan az új bolgár és az albániai is vette; tehát a Balkáni tartományok ős nyelvéből; az továbbá nem is az ó bolgár nyelvnek korában, hanem később, az új bolgárnak képződése korában jutott a rumun nyelvbe. Ilyen a 11—19-ig való számnevek *spre* (supra) szóval képződése, mihez hasonló van az albaniaiban (11 vje mbe djete = un spre zeče, 14 = kater mbe djete = patru spre zeče stb.). — Ilyen a futurumnak «*volo*» szóval képződése, mint az új görögben és az albaniaiban is, p. o. lesznek, vagy fogok lenni a rumunban „*volui fi*» vagy „*voi hire*», az új görögben *θέλω εἶσθαι*, az albaniaiban „*do jem*». Ilyen a genitivus és dativus egyformasága, mi szinte csak az albaniaiban van meg. — De még többet nyom a harmadik, az írás. A rumun nyelvet vagy görög betűkkel, vagy bolgár-szláv betűkkel kezdték írni. Görög betűkkel mai napig a makedoniai rumunok írják; a bolgárszláv betűkkel pedig a többi rumunok mind, a legújabb időkig írták. Sőt azt kell mondani, a rumun nyelv avval a bolgár-görög szláv írással nőtt fel; azért kénytelenek a rumun grammatikusok, a latin betűkkel akarván írni, a vokálisok értékét a bolgár-szláv betűjegyek által meghatározni.

A görög szók, meg a görög és bolgár-szláv írás se Erdélyben, se a mai Oláhországban nem juthattak volna a rumunokhoz. Annál kevesbé juthattak volna hozzájuk azon nyelvbéli idegenségek, a melyekre a Dunán inneni nyelvekben sehol sem akadhatunk. A régi dák nyelv, bármilyen volt is, tökéletesen elenyészett Erdélyben és Havasalföldön; hisz az nem hagyott ilyen

nyomot az itteni szlávban, melyet hagyott az ős balkáni nyelv az új bolgárban és az albániaiban. S hogy a magyarok és besenyők elérkezte előtt szlávok, leginkább rutének, laktak volt Erdélyben és Havaselföldön, a hely- és folyónevek úntig bizonyítják. — Míg a bolgárok pogányok valának, tehát 859-ig, bár felteszszük, hogy a Dunán innen is uralkodtak volna; s míg az oroszok is pogányok valának, tehát 988-ig: addig a görög keresztyénség és görög írás, annál inkább a bolgár-szláv írás tökéletesen ismeretlen volt a Dunán inneni népeknél. Ha, a mint a rumun írók állítják, a rumun nép a rómaiak uralkodásától fogva 880-ig szakadatlanul lakta volna Erdélyországot és Havaselföldet, keresztyén tudománya és püspökei, sőt metropolitái is lévén, a mint ugyanazon rumun írók állítgatják: a rumun népnél a latin íráson kívül más írás nem volt volna; ennél fogva a rumun nyelv a latin írással fejlődött volna. Cyrillus, mint tudjuk, 860 tájon, állítá össze a szláv írást, melyet bolgár-szlávnak nevezünk; 869-ben püspökké szentelődvén fel Rómában s ott megis halván, a bátyja Methodius 870-ben kezdé Pannoniában terjeszteni a keresztyénséget az új szláv tudománnyal együtt; 874—885-ig, halála évéig, Methodius Svatopluk országában tanítgata. De Svatopluk már 886-ban kikergeté a szláv papokat, azaz Methodius tanítványait, s a német-latin papokat fogadá be. Methodius és tanítványai működésének és az általok megkezdett szláv írásnak és tudománynak minden nyoma elenyészett Morvaországban, annál inkább Pannoniában, részint a német-latin papok ellenkezése, részint és leginkább a magyarok foglalgatásai által, a kik a régi Morvaországot megszünteték, Pannoniának összes állapotját pedig gyökeresen megváltoztatták.

A magyarok sarkában, mint tudjuk, a besenyők vannak, a kik eleinte a Deneper, Neszter, Prut folyók mellékeit, azután a mai Moldovát és Havaselföldet foglalják el; utánok mintegy 1060 tájon a kúnok következnek, a kik közzé a besenyők olvadnak. A besenyők Constantinus Porphyrogenitus idejében (950 tájban) négy napjárásnyira voltak távol a magyaroktól s félnap járásnyira a bolgároktól. Ha állana a rumun írók véleménye, mely szerint a rumun nép a rómaiak uralkodásától fogva, tehát Kr. utáni 270 ólta, folyvást és szakadatlanul, még pedig nagy sűrűséggel, lakta a régi Dákországot, a Tiszától fogva a Neszterig s az éjszak-keleti Kárpátoktól fogva a Dunáig; az a rumun nép 888 után

részint a magyarok, részint a besenyők hatalma alá került volna ; de azon a négy napjársnyi földön, a mely, Constantinus szerint, elválasztja vala a besenyőket a magyaroktól, ideiglen, a míg tudni-illik a magyarok birodalma a besenyők határát elérte, független állapotban maradt volna. De vajjon hát ekkor kerülhetett-e hozzájuk a szláv írás? vajjon hozzájuk, mint keresztyénekhez, menekültek-e a Svatopluk által kikergetett szláv tanítók?

Nem bizony, ezek Bolgárországba menekülnek s ott terjesztik, folytatják a keresztyénséget, a szláv írást és tudományt, annyira, hogy midőn Vladimir orosz nagyfejedelem Kiebben a keresztyénséget befogadta, a bolgár-szláv írás Oroszországban is honossá lett. Ez Sz. Istvánunk idejében történt, a ki által minálunk a latin egyház és írás jutott uralkodásra, s a kinek hatalma már a besenyőkig terjeszkedett. Az Erdélyben és Tiszán túl a rumun írók véleménye szerint lakó rumunok, a kinnél addiglan csak latin írás lehetett volna, Sz. Istvánunk idejében készakarva a nyugatról és Olaszországból behívott, s latin írással élő keresztyén tanítókhoz csatlakoztak, s a latin írás terjedését inkább öregbítették volna, hogysen azt a bolgár-szlávval felcseréljék. Mindennél inkább tehát a bolgár-szláv írás bizonyítja, hogy a rumun nép és nyelv a Balkánon támadott, a honnan délre és éjszakra terjedvén, amott a görög, itt meg a bolgár-szláv írást fogadta el, s ennek uralkodása alatt fejlődött ki. Épen azon időben, midőn Sz. Istvánunk a latin keresztyén egyház mellett buzgólkodik vala, Basilius görög császár, mint Bolgárországnak hódítója, a bolgár egyháznak önállását megtartván, 1020-ban az összes bolgár és rumun népet az Ohridai érseki szék alá rendelé, Bődönben is a püspök megmaradván.

Az a tanuság ennél fgova, melyet a rumun nyelv maga, meg az a nyomós körülmény szolgáltatnak, hogy a rumuu nyelvet a Balkánon túl délre görög betűkkel, a Balkánon pedig és attól éjszakra bolgár-szláv betűkkel írták s részben mai napig is írják: teljesen egybevág a magyar nyelv tanuságával, mely szerint a magyarok megtelepedésekor egész mai Magyar- és Erdélyországon csak szlávok laktak, s azért van mindenütt a nyelv egyaránt és ugyanazon szláv szókkal elárasztva, úgy hogy e tekintetben a Tiszán túli és erdélyi magyar nyelv egy csöppet sem különbözik a Dunamelléki magyar nyelvtől.

III.

A magyar nyelv hatása a rumunra.

I. A ki a «Dictionariulu limbei Romane»-t forgatja, melyet Laurianu A. T. és Massimu J. C. a bukaresti akadémia megbízásából dolgoztak ki, s melynek másik kötetében Hodosiu József és Baritiu G. közremunkálókul vannak megemlítve¹⁾: az semmiféle idegen nyelvű hatást nem lát a rumunra. A latinon felül a portugál, spanyol, francia, olasz szótárakat vehetik által, egy kis hangváltozással: de a rumun nyelv külső történeteit mellőzik az írók. A román nyelvnek szó-kincsét írják össze; román pedig, úgy hiszik, a latinon kívül az új román nyelvek mind. Általában a szláv nyelv hatását is lehetőleg kicsinylik a rumun írók, s minthogy el nem bírják tagadni, annál erősebben átkozzák. A magyar nyelv hatásáról pedig a rumunra annyira nem gondolnak, hogy nem is szidják. Hiszen az Ovidius, Vergilius, Horatius, a Livius és Tacitus nyelvutódjai miben hogyan szorultak volna a *barbár* magyar nyelvre! A rumun írók nyilván azt hiszik, hogy szégyen a történelem; mintha vétek lehetne valakire nézve, hogy gyenge fiuból erős férfiúvá lett. De ha szégyen vagy vétek volna is az idegen hatás a rumunra: hiába rejtegetik el; mert úgy arról is állana, mit Ovidius egy nympháról mond: Heu! quam difficile est, crimen non prodere vultu.

De vajjon a magyar nyelvnek igazán volt-e valami hatása a rumunra? A bánáti rumun nyelv mutat ilyen hatást, mint a 380. lapon láttuk; Erdélyben is bizonyosan látható az: de vajjon Erdélyen túl is terjedt-e?

Legelőbb Hasdeu tón bizonyossá e tekintetben. Az a bukaresti egyetemen a «Prinicipie de Filologia Comparativa Ario-europa . . . cu aplicacuni la Istoria limbei Romane»-ről kezdvén olvasni, talán szükségesnek, legalább illőnek találá, némi mentséget hozni elő, ezeket mondván: «Szólni akarok itt, ámbár a természet megtagadta tőlem a szépen szólás adományát; ellemben, mi még rosz-

¹⁾ Dictionariulu limbei Romane. Dupo insarcinarea data de societatea academica Romana elobaratu ca proiectu de A. T. Laurianu si J. C. Massimu. Bucuresci 1871. II. Tom. Collaboratori Josefu Hodosiu si G. Baritiu. Bucuresci 1875.

szabb, egy tájnyelvi kiejtést tulajdonított nekem, mely nem lehet kedves egy finom érzésű hallgató előtt a Dombovicza partján. Ha egy óriásnak, mint Titus Liviusnak, alig bocsátották meg a patavinismust: mennyivel inkább nem kimenthető egy ismeretlen pribégnak bessarabismusa, ki a Prut völgyéből való (ku kat mai pucin e skusabil beserabismul unui obscur pribég din valea Prutului)!²⁾. (Az olvasó észre veszi a magasztaló bókot, mely az egybevetésben nyilatkozik. A Tiberis partján lévő Róma s a Dombovicza partján lévő Bukarest, meg az Augustus korabeli társadalom s a bukaresti tanuló ifjuság egyfelől, másfelől pedig Titus Livius patavinismusa meg Hasdeu bessarabismusa.) — A Prut völgyebeli pribégnak, azaz jövevénynek vagy bujdosónak, könyveiben előforduló magyar szók bizonyosan nem erdélyi provincialismusok, hanem a Dunán inneni egész rumun nyelvnek sajátjai. Erről igen hamar meggyőződik a rumun könyvek olvasója. Egy közmondás ezt tartja: *omulu kipzuešće, Dumnezeu hotarešće*, azaz: ember képzél, Úristen határoz; vagyis: ember tervez, Isten végez. Nemcsak szőröstül bőröstül mentek át magyar szók a rumun nyelvbe, hanem magyar képzők is magokban, melyek azután nem-magyar szókhoz is ragadnak.

Ilyen az *s* képző (század-o-s stb.). *Suta* a rumunban száz. Erről a Bukaresti szótár mondja: *de zece ori zece* azaz tizszer tíz, mintha evvel fejtegetné meg a *suta* etymonját, s *centu-ra* utasít. Ezt meg így magyarázza: «numeru kompusu d'in zece ori zece sau 10 + 10 = 100. Tehát *suta* és *centu* egy-e? s az rumun-e? *Suta* szláv szó, s mint láttuk, a makedo-rumun nyelvben is megvan. Ehhez a szláv eredetű *suta*-hoz a magyar *s* képző járulván lesz *sutašu* százados, centurio, mint p. o. Máté 27, 54. *caru sutašulu ši čei ce paziau impreuna ku elu pre Iisusu* de a százados és azok, kik ő véle őrizik vala Jézust. — *Cepa* (ceapa) karó, *cepešu* karós, karóba huzó, egyik oláh vajtlának tisztelő ragadvány-neve. *Klaka*, mint tudjuk kaláka, azaz ingyenes munka, úrbéri munka; *klakašu* a ki ilyen munkával tartozik, úri hatalom alatt van. A Margarit tudósításában a makedo-rumunukról ezt olvassuk: «Inainte de un sekul, kand grekul era sklav ši *klakaš* pretutindene, Romani aveau preponderanca sub toate punktele de vedere intre čelalte nacionalitati kreštine din im-

²⁾ Az egybehasonlító Ario-európai philologia, a Rumun nyelv történeteire alkalmazva. Bukarest, 1875. Tom. I. Pag. 7. 8.

periul Otoman» azaz, egy századdal az előtt, midőn még a görög mindenütt szolgálta és *kalákás* (urbéri szolgálat alatt álló) vala, a rumunok minden tekintetben túlnyomósággal bírának a többi keresztény nemzetek közt az ottomán birodalomban. — *Semena* hasonlít, *semenašu* hasonló; *frunte* homlok, *fruntašu* előkelő; *meseria* mesterség, *meseriašu* mester; *arma* fegyver, *armašu* fegyveres; *dicata* végrendelet, *dicatašu* testamentarius stb. Mi csuda volna azért, hogy nemcsak az *arenda*, és *vám*, hanem az *arendás* és *vámos* is általmentek a rumunba, így: *arenda* *arendašu*, *vama* *vamašu*; *vamui* vámot szedni, vagy a vámszedő hivatal pecsétjével jegyezni.

Ilyen a *ség* képző. Ott van a rumunban a *mesteru* mester, de van ott *mesteşugu* is mesterség (a rumun nyelv kerüli a mássalhangzók összetorlódását, tehát *mesterşugu* helyett van *mesteşugu*). A mult század elején egy moldovai ember Oxenstiernának francziául írt elmélkedését fordítá le; dicsérik a fordítás nyelvét. Ott olvasom: *kand lakrimile vin din prieteşug*, *se par margarita* = ha a könyvek barátságos szeretetből erednek, gyöngyöknek látszanak. *Prietenu* barát, (szláv prietel), ehhez járulván a (*ség*) *şug* képző, lesz *prieteşug*, *prietensug* helyett. Ide csatolok egy hosszabb kitérést.

Az 1580—1581-ben kinyomtatott legrégibb rumun miatyánkban e mondatok: s ne vígy minket a kísértetbe, hanem szabadíts meg a gonosztól, így vannak fordítva: «*şi nu ne duce in napaste, ce ne izbaveşte pre noi de hitlenul.*» A «rossz, gonosz» *hitlen* szóval van kifejezve, a melyhez az *ul* articulus járulván, lett *hitlenu*. Stroiči Lukács, moldovai logofet (kancellár), 1593-ban fordítván a miatyánkot, ezt így írta: «*şi nu aduce pre noi in ispite, ce ne mentuaste de fitlanul.*»³⁾ Ebben nemcsak a *fitlanul*, hanem a *mentui* szó is figyelmet érdemel. A *fitlanul* articulus nélkül *fitlan*, s rumunos hangsúly nélkül *fitlen*. Ám, ez a *fitlen* szabályos hangváltozása a *hitlen*-nek. A rumun nyelv t. i. a *h-t*, *f-et* és *v-t* felváltja, ejti azért *vulpe* helyett *hulpe-t* is, *feru*, *fieru* (vas) helyett *heru-t* is; lásd Cipariu Gramatec'a limb. Rom. I. 68. Így a dákl-rumun *fiu fi fia*; *finu fici fia* = legyek, légyek, legyen stb. a makedo-rumunban: *hiu hii hiba*, *himu hici hiba*, mint láttuk; *fire* lét a makedo-rumunban *hire*. Az idegen szók *h-ját* a nyelv *f-vé* változtatja; e szláv szók: *marha*, *prah*, *vrh* a rumunban: *marfa*, *prafu*, *verfu*. Ennél fogva *fitlen* valóban a *hitlen*-ből lett. — Chamberlayn János, angol író, 1715-ben a miatyánk különböző fordításait adván ki, azok közt három rumunt is közöl. Az elsőt *wallik*-nak (wallice) nevezi, a melyben az idézett mondatok így vannak írva: «*Si nu dutze pre no la ispitire, tze ne mentueste*

³⁾ Hasdeu, Principie de Filologia Comparativa. Bucuresci 1875. I. tom. 91—94.

pre noi de *viclianul* (viklianul).» A másik kettőt *vlach*-nak (valachice) nevezik. Egyikben így van: «Shi nu ducs pe noi inka la iszpitira, shi *mentujeshte* pe noi de *roo*»; másikban meg így: «Shi nu ducs pe noi la iszpitira, shi *mentujeshte* pe noi de *hitlyanul*.⁴⁾ Íme tehát *hitlen*, *fitlen*, *viklen* alakok, a melyek a *reu*, *roo*, azaz gonosz, rossz szónak értelmét adják; s íme a *mentui*-től való jelenidő *mentuaste*, *mentueste* a legrégebb rumun miatyánkokban. Vegyük előbb az elsőt.

A mai rumun nyelvben a Budai szótár szerint *viklen* jelent: «astutus, vafer, versutus, callidus; hamis, álnok, ravasz»; Pontbriant szerint is ugyanazt jelenti, t. i. «perfidé, artificieux.» Cihac és a Bukaresti szótár nem hozzák fel, tudván, hogy nem rumun vagy latin szó. Ez tehát idegen. Föltetszett volt nekem, hogy Pontbriant a *viklen* szót, melyet «artificieux, perfidé»-nek értelmez, a magyar *hivtelen*-től származtatja: most a régi rumun miatyánkok meggyőznek arról, hogy a rumun *viklen*, *fitlen*, *hitten* csakugyan nem egyéb, mint a rumun hangsúlylyal kiejtett magyar *hitten* (nemis *hivtelen*), kivált ha tudjuk, hogy más szóban is *t k*-vá lesz. Az oláh fiúk is vizkeresztkor a betlehemmel és csillaggal járnak házról házra énekelni; a betlehemet *vikleimu*-nak, a csillagot *stea*-nak nevezik.⁵⁾

Ez a *hitten* tehát a mostani *viklen*, s a *hitten* is a mostani rumunban *viklesug* (az *n* kiesvén, minthogy a nyelv a mássalhangzók torlódását nem szereti; azért van *mesa*, *measa mensa*, asztal helyett).

A legrégebb rumun miatyánkokban a *hitten* (*fitlen*, *viklen*) szón kívül *mentuaste*, *mentueste* szó is áll. Ez a *mentui* igének conjunctivus prae-

⁴⁾ Oratio Dominica in diversas omnium fere gentium linguas versa. Amstedeami, 1715. A *wallik*nak nevezett miatyánkról a Praefatióban azt mondja Wilkins David, «*Britannica veteri stylo, Wallica, Hibernica et Scotica provinciarum meridionalium juxta exemplar aliarum editionum sunt impressa.*» Wilkins tehát úgy mint Chamberlayn is azt vélik vala, hogy az egyik a kelta nyelvnek a miatyánkjá, a nevezet által esvén tévedésbe. — „*Wallachicas duas, Moscoviticam, Polonicam, Bohemicam, Dalmaticam et Croaticam nobilissimas dnus Birndorff, ablegatus Hungariae et Transylvaniae ecclesiarum ad Augustissimam Magnae Britanniae Reginam Annam, pro dno Chamberlagnio accurate descripsit Servicam, Carnicam et Lusaticam supra dictus dnus Birndorff correxit Hungaricam modo memoratus Birndorff in gratiam collectionis hujus composuit.*» — Ez utóbbi bizonyosan nincs úgy; a magyar miatyánk tökéletesen jól van közölve, azt tehát Birndorff csak leírta, nem «composuit.» De megismerkedünk itt a magyar protestans egyházak követjével az angol királynénál (Anna 1702—1714-ig uralkodék), ki más tulajdonságai mellett sok nyelvtudással bírt.

⁵⁾ Aux environs de la fête des Rois et même pendant le carnaval des enfans ou de jeunes gens parcourent les villes et les villages, c'est qu'on nomme *vikleimu*. Le *vikleimu* et la *stea* sont accompagnés de chants traditionels fort curieux. Picot (Les Roumains de la Macédoine, pag. 26. 27.) idézi Teodoreseu-ból és Bolintineanu-ból.

sense. A kezemnél lévő rumun Új testamentomban e szók: «et libera nos a malo» így vannak kifejezve: «cí ne skapa de čelu reu», de a Máté 27, 24-ke (egyebeket megtartott, de magát nem tarthatja meg) itt is ekképen szól: „*pre alci a mentuitu, caru pre sine nu poate sa se mentuia*“, azaz: másokat megmentett, de magát nem tudja megmenteni. Magának az Új testamentonak ez a címe: «Noulu Testamentu alu domnului ši *Mentui-toriului* nostru Jisusu Hristosu.»⁶⁾ Itt a «megváltó», «üdvözítő» *mentui-toriu*-nak van nevezve. — Honnan valók a *mentui* és *mentui-toriu* szók? A Budai szótár «*manu tueor*»-tól származtatja, s azért *a*-val írja, így: *mantui, mantui-toriu*; de a kiejtése ugyan az, akár *e*-vel, akár *a*-val írják. A Bukaresti Akadémia szótára is kételkedés nélkül *mantui*-t ír, s így magyarázza «*liberare, salvare*», hozzatevén: «*Compara mantutor la Plautu*» azaz, vesd össze a Plautusnál lévő *mantutor* szót. Mint szólásokat hozza fel a szótár még a miatyánkból: *ši nu ne duce in čercare, ši ne mantuesče de čelu reu* (ne vigy minket a kísértetbe, hanem szabadisd meg a gonosztól); a miből látjuk, hogy a kezemnél lévő Újtestamentumon kívül más fordítások is forognak köz kézen. Magára a szóra nézve a Bukaresti szótár felfogása szerint is az *manu-tutor* volna. De a szótár kis hibát követ el. Plautusnál az előtt *manstutor*-t olvastak,⁷⁾ ezt nem mondja meg a szótár, valamint azt sem, hogy az a plautusi szó nemcsak *ἀπαξ λεγόμενον*, hanem általában is felette gyanús; azért Forcellini fel sem hozza nagy szótárában. Végre az írók magok is a *tuire* szóról kénytelenek megvallani, hogy csak a „*mantuire* compositum»-ban fordul elő. De ha nem szenvednének a római nyavalyában, s egészséges tudós latinisták volnának, rég ellökték volna a plautusi *manstutor*-t is, mely az „*amans tutorem*“-ra van kijavítva⁸⁾, úgy hogy nevetség nélkül nem is szabad akár a *mantutor*, akár a *manstutor* végett Plautushoz folyamodni.

Cihac az «*Etymologie Daco-Romana*»-jában nem hozza fel a *mantui*; *mantui-tor* szókat, mert úgy tartja, hogy nem latinok. Pontbriant pedig, igenesen a magyar *menteni* szótól származtatja, s azért *e*-vel is írja, így: *mentui, mentui-toriu*. Valóban e nevezetes szó is a magyarból ment át a rumun nyelvbe, s most az összes rumunságban uralkodik, a mely a Dunán inneni rumun nyelvvel van kapcsolatban. Maiorescu például, a kit az isztriai dialectus ismertetésénél megemlítettünk, azt mondja többi közt az Isztria czigányairól, hogy mint elátkozottakat úgy tekinti a nép; mert a köz-hit

⁶⁾ Viena. Editura lui A. Reichard & Comp. 1875.

⁷⁾ Plautus. *Truculentus*, act. IV. scena IV. 6. «*Video eccum, qui manstutorem me adoptavit bonis.*»

⁸⁾ A kéziratokban *manstutorem* vagy *manstutore* áll. Helyreigazította Bothe emendatio palmaris: *amans tutorem*, s jelenleg a Plautus verse a Spengel-féle 1868. évi kiadásban így szól:

Video eccum, qui amans tutorem me adoptavit suis bonis.

P. Thewrewk E. közlése.

szerint ők kovácsolták volna a szöveget a *megmentő*nek felfeszítésére (pentru krucea *Mentuitoriului* nostru).

Mikor, mi okból lett a magyar *hitlen* szó a rosszat, gonoszt jelző szavá a rumunoknál? Bizonyosan akkor, midőn a *hitet* fő-fő jónak, a *hitlent* pedig a legnagyobb rossznak itélik vala, t. i. nemcsak a huszíták, de a reformatio idejében is. Egyedül a *hit*, még pedig a Krisztus megváltásába való hit idvezít, vagy ment meg, az vala ezen hosszú és buzgó időszaknak jelszava. Krisztus tehát e szerint igazán *mentő*, rumunúl *mentuitor* (*mentui* menteni, *mentuitu* mentett, *mentuitoriu* mentő). A *hitlen*, rumunúl *hitlen*, *fitlen*, *viklen*, a legrosszab ember, a ki nem üdvözül. A Tatosi másolatban a Máté 27, 42. így van kifejezve: «Egyebeket üdvözéjtett, önmagát pedig nem üdvözéjtheti»; a rumunban meg így: «Pre aleii a mentuitu, earu pre sine nu poate sa se mentui.»

A *ment* és üdvözít igék igen egy jelentésűek valának a XV. és XVI. századokban.

Ha igazgatásról, szóval, nem egyházi dolgokról olvasunk, az *oraş, salaş, şoltuz, rend, rendre* rendelni, *parkalab, hotar, pargar, diak, per* stb. stb. szókra találunk, melyek ha nem magyarok is mind, de a magyar nyelvből mentek át a rumunba. Lehetetlen tehát nem látni a magyar nyelv hatását a rumunra. A Bukaresti Akademia szótára mindent mellőz, a mit latinnak vagy romának nem tart: ámde nem is alapszik a nyelv történeteín. A Bndai szótárt meg én mellőzöm, mert abban lehetnek olyan szók is, melyeket Erdélyen kívül nem ismernek. De Pontbriant szótára biztosabb kalaúzom, minthogy ez 1862-ben Bukarestben jött ki s az iskolák felügyelősége által ajánlatott a tanuló ifjuság használatára.⁹⁾ Nem csalatkozhatom tehát, ha Pontbriantban azt a nyelvet gondolom megtalálni, a mely az életben és irodalomban divatozik, s mely a szókra nézve a legújabbban csinált nyelvtől különbözik. E szótáron kívül azomban a könyvek is forrásaim. A névezett szótárból a szók francia értelmezését is közlöm, nehogy úgy látszassék, mintha változtatnék a jelentésökön; a könyvekből egyes idézeteket hozok fel.

⁹⁾ Az ajánlás így szól: Efori'a Skóle-loru D-lui Raoul de Pontbriant. Leuandu in bagare de séma raportu-lu ku totu favorabilu a-lu komišuni'i, insarĉinata spre a ĉerĉetă Diktunariu-lu romano-franĉesu lukratu de D-ta, Efori'a apróba acésta opera ši o recomandă ka o lukrare de neaperata trebuinca pentru žunime-a studioasa. Azaz: Pontbriant R. urnak az iskolák felügyelősége. Tekintetbe vevén az igen kedvező tudósítást, melyet az urasága által kidolgozott rumun-francia szótár vizsgálására kiküldött bizottság beadott, az iskolai felügyelőség azt helyesnek ismeri el s ajánlja a tanuló ifjuságnak mint egy mellőzhetetlenül szükséges könyvet.

II. Magyar szók a rumun nyelvben.

aldui bénir, *aldašu* bénédiction, *aldamašu* vin bu comme arrhes à la conclusion d'un marché. Áld, áldás, áldomás. E magyar szók azért nevezetesek, mert világosan mutatják, mennyire terjedt a magyar élet és szokás hatása a régi korban. Az *áldomás-ivás* megvan nemcsak az éjszaki magyarországi és morvai szlávoknál, hanem a délieknél is, a horvátoknál, így: *aldomaš*, *aldumaš*. Megvannak, mint látjuk, a Dunán inneni rumunoknál is az *alda-mašu*, *aldašu* és *ald-ni* szók.

alkatui, Pontbriant «vede a compune», egyebet nem mond; alkotni, *Atunçi se mişureaza materialul kare alkatueşce kuprinsul launtrik al limbei* = akkor az anyag megvegyül, a mely a nyelvnek belső tartalmát alkotja. — *alkatuirea propositiei şii a frasei* a mondatok és phrasisok alkotása. *limba are o suma de kwinte nou-alkuite* a nyelvnek egy mennyisége van meg az újdön-alkotott szóknak.

altui, *oltui*, *hultui* vacciner, inoculer; oltani. *ast-fel lipsa totala a unei baze poporane, pe kare sa se hultueaska elementul romanu*“ afféle teljes hija egy népies alapnak, a melybe belé-oltó-dik a rumun elem. — *altuiu* greffe, oltó-ág; *altuitoriu* vaccineur, inoculateur.

aluatu levain, fermentation; alutó, borjubél, melylyel tejet *alutnak*; oltó.

aprodu facteur, huissier; apród. Az erdélyi fejedelmek szolgálatában lévő nemes ifjak *apródok* valának.

arenda ferme, fermage: *arendašu* árendás, *arendatoru* arendator.

banu ban, gouverneur; bán. „*titlu celu d'antaniu in cear'a romaneaska*“ = legelső cím Havaselföldén. Azért (többször) *banii* argent, monnaie; *bani de klaka* terrage; úrbéri földtől való fizetés. A vajdák, mint *bánok*, képeiket veretvén a pénzre, onnan lett a név. — A *bán* szó nem eredeti magyar ugyan (talán avar): mégis mint méltóság csak a magyaroknál divatozott, s tőlök jutott a rumunokhoz és déli szlávokhoz.

banui soupçonner, douter, présumer: *bánni* „*noi suntemu de parte de a banui*“ = messze vagyunk attól, hogy feltesszük,

gyanítsuk. — *banuitu* suspect, prévenu, *banuitoriu* soupçonueux, gyanakodó.

bantui occasioner une perte, un dommage; *bántani*, *bantuitu*, *bantuitoriu* bántott, bántó; *bantueala* perte; *bántás*. A *ne* szóval lesznek: *nebanuitu* non soupçonné, *nebantuitu* ménagé, respecté, sauf et sain.

barda doloir, hache de charpentier, *bárd*; *bardašu* (bárdás) menuisier, asztalos; *bardui* charpenter; *bárdolni*, *ácsolni*.

belui fourrer, doubler, bélelni; *belešu* béllés, *beletu* béllet; ezekből az igeszők: *belešui* és *beletui* bélelni; *beletuitu* bélelt, *beletuire* bélelés; *beletueala* bél, béllet. A bélelni igéből van

bleni is, fourrer, doubler de peau; továbbá *blenire* béllés, *blenitu* bélelt.

betegu infirme, maladif; beteg. *betegi* rendre, devenir infirme; beteg lenni, beteggé tenni. *betegosu* infirme, maladif; beteges. *betegšugu* infirmité, maladie chronique; betegség.

bilšugu abondance, profusion, fertilité; bőség.

biošu riche, fertile; böes, bőves. Ime a két szó is szöröstől bőröstől ment által a rumunba.

biru tribut, impôt, bér; „*leuare de biru*“ = bérszedés, bevétel. *birniku* tributaire, taillable, qui paie une redevance, bérfizető; *birelniku* ugyanaz.

birau juge; bíró;

birui vaincre; birni, győzni. „*pentru aceea literile slavene in skrierile romanești au biruit asupra literilor grecești*“ azért a szláv betűk győztek a görög betűkön a rumun írásokban. *biruinca* győzedelem, megbírás; *biruitoru* győző. *Dacia, supusa Romei prin arme, a primit cu ležile ši moravurile limba biruitorilor* Dakia fegyver által alája levén vetve Rómának, a törvényekkel és szokásokkal együtt a győzők nyelvét is elfogadta.

bitangu batard, enfant naturel; bitang. *intra ačešta se numera niște preoci bitanži, kariu n'au pierdut de tot frika lui Dumnezeu* azok közzé számítható némely bitang pap is, a kik elveszték egészen az isten félelmet.

bizui présumer, croire; *a se bizui* bizakodni, bízni valakibe; *bizuitu* bizonyos, biztos, *bizuitoriu* bizó, *bizueala* présomption, croyance, confiance.

boglaru ornement d'or, d'argent; boglár.

borzošu hérissé, ebouiffé; borzas.

bolta vouîte, coupole; bólt; *bolta de negocu* kereskedő bolt, *bolta de lucratori* műhely;

boltašu commerçant, boutiquier; bóltos.

budušlui errer, planer, vagabonder; bujdosni, bujdosolni. *budušleu* flaneur, vagabond: bujdosó. *budušluitu* bujdosott, *budušluire* bujdosás.

bui s'introduire, se fourrer, se glisser; bujni, belébujni.

bulču, *belču* foire, marché; búcsú, bulesu. Felhozza Mussafia is, a bécsi Akad. Sitzungsber. der philos. hist. Classe 58. kötet, 142. lapján.

buntui, *buntai* mutiler tronquer; bontani, — *buntuire* mutilation, action de tronquer; — *buntu* tronqué, moignon.

butu (Budai Szótár) buta, *butačiu* butás.

bušdi jailler avec violence, bouilloner, se facher; buzdúlui, buzogni; — *bušdire* buzgás, harag; *bušditu* buzdult, haragutt.

čelu, ebből lett *čelui* charmer, séduire; csalni, *čeluesku* csalok.

celu but, blanc; czél.

cepa *cepa* pieux; karó, *cepešu* karós, karóba huzó.

čeava tuyau; cséve, eső, *puška ku dvoe čevi* két esővü puska.

čontu, *čuntu* mutilé, tronqué; csonka; — *čonti*, *čunti* mutiler, estropier; csonkítani. — *nu e de ažuns, ka o limba se fie čuntita prin neščirea ačeloru, kare o vorbesk* nem elég, hogy egy nyelv csonkítva legyen azok tudatlansága által, a kik beszélik.

čoporu troupe, quantité; csoport.

čupi pincer; csípni, — *čupitu* csípett.

darapu pièce, morceau, débris; darab, — *darapuri* dépecer, morceler; darabolni; darabol = *darapur*.

delniku élégant, paré; deli, a szlávok *nik* képzővel; *delnicia* délices.

derešu blanc, gris et bai, hozzá teszi P. „*se ziče numai de kai*“ = csak lovokról mondják; deres.

doba dob; *se bate la do*ba dobra verik.

durai tonner, faire de la bruit; durogni, dörögni.

fačolu voile, crêpe; fátyol. Olasz *fazzolo*, *fazzoletto*. De a rumun szó a magyarból való.

fagadui promettre, s'engager; fogadni. *fagadui la Dumnezeu*

Istennek fogadni; *fagaduınca* és *fagadueala* fogadás. *Singura fagaduınca adevorului suna: de vreme  e numai fagadue e  i nu se arata* stb. egyedül az igazság fogadása hangzik: azomban a mi csak fogad és nem mutatkozik stb. — *fagaduitu, fagaduatoriu* fogadott, a ki fogad.

fagadau cabaret  u l'on donne   manger; fogad  (fagadaru fogad s).

faklia flambeau, cierge; fáklya; *faklia u* fáklyás.

fele demi, moitié: f l, fele. — *o fele de oka de vin* egy fél oka bor; *feluri* felezni.

felu több. *feluri* esp ce, sorte, nature; f l, féle. *ce felu de lemnu* miféle fa? *ce felu de oameni suntu* miféle emberek azok?

feliu is; *ast feliu* ilyen féle, *altfeliu* másféle, *totfeliu* mindenféle; * erka totfeliu de mi loa e de a a un e la o legalitate* keresnek mindenféle eszközt, hogy valami törvényességre jussanak.

fe ti colorer, teindre; festeni. *fe ti un zidu* falat festeni, meszlni; — *fe titu* festett, *fe tire* festés.

fileru denier: fillér.

Filma. E sz t egy takaros értekezésben fejtegeti Hasdeu, melynek tartalmát azért közlöm, mert a rumun tudomány műhelyébe vezet. Az értekezés czime: *Zina Filma*, azaz Filma tündér.¹⁰⁾ Rösler,  gymond Hasdeu, azt a nézetét, hogy a rumunok a XII. vagy XIII. században költöztek be a Dunán inneni tartományokba, többi közt avval is támogatja, mert nincsen g t szó a rumun nyelvben; holott, ha a rumun nemzet itt a gótok mellett és alatt k pz d t volna, okvetetlenül g t sz k is jutottak volna a nyelv kbe. Ebben teljes igaza van R slernek,  mde abból ép az s l ki, a mit tagadni akar. Tudniillik Rösler és valamennyi rumun és nem-rumun  r  azt v lik, hogy a gótok egész D kia területén uralkodtak, a mi nem áll. A gótok egyedül a Prut  s Neszter folyók között tanyáztak, onnan, a mai Bessarabi b l, csap nak által a Duna torkolatjain a római tartományokba. Ezt Hasdeu a forrásokból igyekszik bebizonyítani. A gótok ennélfogva 370-ig a Prut  s Neszter között tanyáztak volt, midőn a hunok megrohanták őket. Atanarik, a gótok nyugati ágának fejedelme, a Prut keleti partjától a Dunáig h z töltést, hogy védelmezze magát a hunok ellen, de k nyvtelen «ad Caucaulandensem locum» menekülni, «Sarmatis inde extrusis». Kaukaland tehát nem G thia, s abban sarmaták laktak volt. Ezt a Kauka-landot a rumun tudósok a *Buzeo* kerületben találják meg a *Bodza*, *Buzeu* folyó mentiben, a hol

¹⁰⁾ *Dina Filma* (Zina F.). Gotii  i Gepidii in Dacia. Studiu istorico-linguistic de B. Petriceicu-Hasdeu. Bucuresci, 1877.

közel Buzeu városhoz két hegy van, melynek neve máig Koka; ott van *Piatroasa* is, a híres gót kincsnek lelőhelye. Atanarik tehát csak futtában érinté meg a Bodza folyót; a gótok legfelébb a mai Moldováig terjedvén. A Bodza folyóba Atanarik 372-ben Sz. Sabast fulasztá (l. a 283. lapot). Egy szóval, a gótok tanyázása el-addig, mikor a hunok a Dunán túlra szorították, messze volt az Olttól, bár néha-néha érintették is azt. A rumunok eleji azon időben Olteniában (a Szörénységben vagy Kis-Oláhországban) lakván, s köztök és a gótok közt sarmaták foglalták helyet, a gótok és rumunok alig közlekedhetének egymással. A gót szók teljes hija a rumun nyelvben tehát épen azt bizonyítja, hogy a gótok soha sem uralkodának Olteniában.

Jornandes a gepidekről is mondja, hogy egész Dakiának voltak urai a hunok elvonulása után. De ha közelebbről megvizsgáljuk a dolgot, azt találjuk, úgymond Hasdeu, hogy a gepidek a Viszló folyó torkolatjától a Kárpátok kelet-éjszaki oldalára értek, onnan a Kárpátokon által jövéen Magyarországon, eleinte a Körösök és Maros mellékein tanyáznak, azután a Tisza és Temes mellékein, végre a mai Szerbiában, meg Singidunum (Nándor-fejér-vár) és Sirmium körül. A gepidek sem uralkodának soha is egész Dákiában, hanem csak Erdélynek nyugat-déli részein, legfeljebb Tordáig, s a Bánátban, a hol a szörénységi rumunok határosaik voltak. 600-ban Priscus, byzantinus hadvezér, a Tisza mellett az utolsó gepid maradványokra találta. Mellékesen meg kell jegyezni, mondja Hasdeu, hogy valamint 1837-ben a Buzeu területben a gótok nevezetes maradványát, a Piatroasai kincset, találták meg: azonképen a múlt század végén Torontál megyében egy arany kincset rún felírással találának, mely a gepidek maradványa.¹¹⁾ A gepidek határosai lévén a rumunoknak, vajjon nem jutott-e ezek nyelvbe valami gepid szó? Igen is, jutott, s ez az egyetlen gót emlék a rumun nyelvben.

A Pesten megjelenő *Familia* nevű folyóiratban (1874, 43—49. sz.) Mangiuca egy szép mondat közöl a rumun tündérekéről, kik Oláhországban a Fejér vízben fürdenek, hol egy csudás fű terem a kőszikla hasadékában, mely fű a földbe rejtett kincsekre kalauzol. A Fejér vizről a tündérek által jönnek az Orsovai hegyeken, s éjszakszélre haladván a Szemenik hegységen túl Karansebesre érnek, s úgy térnek vissza Oláhországba. Ezen tündérek közt van egy *Filma* nevű, legkisebb, de leggonoszabb tündér is, a ki nagyon kínozza a betegek lelkét; s a kitől a más tündérek is félnek. Mikor néha-néha kileli a betegeket, azok ajkai ezt morogják: O *Filma*, ne kínozz oly erősen, hanem szabadíts engem. — Hasdeu erre hosszasan előadja,

¹¹⁾ Hasdeu idézi „*Dietrich*, Runeninschriften auf den wiener Goldgefässen des banater Fundes», *Pfeiffer* Germaniájában, 1865. IX. köt. 177—209. l. «Fest steht aus der Sprache der Inschriften ein zum Kreis der Gothen gehöriger Stamm, und aus den Runen, dass es nicht genau derselbe war, dem wir den Ring von Bukarest, ursprünglich von Pietrossa, verdanken.» A 202. lapon.

hogy a hidegtelelés mint nyilatkozik pathologiailag, s mint nevezik azt valamennyi írja nyelven, s kihozza, hogy *filma* gót szó, mely félelmet jelent, s most a bánati rumunoknál a hidegtelelés személyesítője. Az tehát a gepidek idejéből való maradvány; s minthogy a *Filma* tündér nem valamennyi rumunoknál fordul elő, mint a *prikolics* vagy *trikolics*, a *striga*, *papaluga* vagy *papaluda* stb., hanem csak a bánati rumunok sajátja: Hasdeu azt hozza ki, hogy a rumunok már a VII. század előtt tanyáztak Temesianában, a mikor a gepidek a Tisza mellékein ülnek vala; de hogy ezen rumunok a Szörénységéből, vagy Olteniából származtak volt Temesianába, nem megfordítva, mert íme csak nálok él a Filma tündér. Az úgy nevezett gót időszakban tehát már Olteniát rumun nép lakta vala.

Mellőzvéen az Oltenia csudás voltát, melyet a gótok, a kiket se hegy, se folyó, se tenger nem birt visszatartóztatni, mindég kerültek volna, s azonképen a gepidek, s ezek után az avarok is, a nyelvi fejtegetésre van észrevételünk. Hasdeu nagy pathossal bizonyítja, hogy a *fi* szótag a rumun nyelvben tökéletesen eredeti, és soha nem lett *fa-fe-fu*-szótagból. — Gyermekies állítás. Az *i*-ről valamennyi nyelvész, különösen az írja és séni nyelvekből okulva, azt állítja, hogy eredeti hangzó; s minthogy az *f* is, legalább a latinban, eredeti hang, a *fi* szótag természetes egy dolog. A magyar *kép*-ből, teszi hozzá Hasdeu, a rumun nyelv *kip*-et csinált, de a *fél*-ből nem csinált *fil*-et: ez tehát nem lehet magyar. Itt azonban vannak olyan nyelvtények is, melyeket Hasdeu nem látott. A magyar *fél*, *fele* (dimidium) s *fél fele* (ejusdem generis) a rumunban *fele* és *felu*, *feliu*: de ebből nem következik, hogy semmi esetben magyar szóból nem válhatik *fil* a rumunban. Hisz láttuk már, hogy *hitlen*-ből *fitlen* lett: miért nem lehetne *fil* is magyar szóból. A *kép*-ből lett *kip*, a példából lett *pilda*: hát a *fél* timetből, melyet a magyar nép is *fil*-nek ejt sok helyütt, nem lehetne a rumunban is *fil*? A magyar *kén*, *kin* (kénos, kinos) a rumunban is *kin*: a magyar *fél*, *fil* (timet) a rumunban is *fil* lehetne. S valóban a *filma* sokkal közelebb áll a magyar *félelem filem* (timor)-hoz, mintsem a gót *us-filmei*-hez, vagy *us-filmans*-hoz. S ha hozzávesszük, hogy Mangiuea tündér-meséjében a tündérek más füveken kívül *folyófüven* is (foioftu) járnak, s hogy a beteg ezt mormogja: „*filmo! dar nu me kinu!*“ *Filma*, csak ne kínozz! a magyar *filem*, *filma* sokkal jogosultabb, mintsem a gót-gepid *filma*!

De talán még inkább a *hül*, *hülem* (hülemedik) szóra kell gondolni, mely azonos szótó a *hideggel*, s a *hideg-teleléssel*. A *hülem*-ből a rumun úgy képezett volna *filma*-t, mint képezett a *hitlen*-ből *fitlen*-t, sőt *viklen*-t is.

Kevesebb tudóssággal, de több rumunsággal juthatni a *hülem*, *hilem*-ről *hülma*-ra és *filma*-ra, mintsem Hasdeu a gót-gepid szóra jutott. Hisz a magyar szóból lett *filma* tündért a *folyófü* és *kinoz* magyar szók társaságában találjuk meg.

gandu, *gundu* pensée, idée, imagination, esprit; gond; — *gandi*, *gundi* gondolni. *čearka*, *adause fata frumoasa*, *gunzind ka-s* o putea rasbuna asupra lui kísértsd meg, tevé hozzá a szép

leány, gondolván, hogy boszút állhat rajta. *elu gandešče ka totuva merge kum vrea* ő azt gondolja, hogy minden úgy fog menni, a hogy akarja. — *a se gandi* réfléchir; gondolkozni; *ganditoriu, ganditoru* gondolkozó.

gazda hôte, ménager, maître de maison; gazda. *gazda de hoci* orv-gazda; *gazdui* loger, recevoir, action de recevoir; gazdászkodni.

gazdaku riche, opulent; gazdag.

gunoiu fumier, ordure; ganéj; *gunoi* fumer, engraisser; megtrágyázni; *a se gunoi* pizskoskodni, ganéjozni; *gunoire* trágyázás, *gunoitu* trágyázott.

hajduku brigand, vagabond; hajdu. *hajduci* faire le vagabond, vivre en brigand. A *hajdu* szó, jöllehet homályos eredetű is, a magyarból ment a környézkző szláv, rumun és német nyelvekbe, a melyek a többes számú „*hajdúk*”-ot veszik tőszónak, s a melyekben zsákmányozót is jelent.

haladui habiter, demeurer, loger; hálni. A hol állandóan lakik az ember, ott *hál* is. *haladuitu* telepedett, lakos; *haladuitoru* lakó,

halau filet, rets; háló.

halaštou, heleštou étang, piscine; *halastó*.

hamu harnais; hám; *inhama* harnacher, atteler; hámba fogni; *inhamatu* hámba fogott, *inhamare* harnachement, hámbafogás.

hardau baquet, petit cuvier; hordó, — *hardaiasu* hordócska.

harfa harpe; hárfá, — *harfašu* hárfás.

harcu guerre, lutte, conflit, combat; harc.

hinteu char, carosse; hintó. *hinta* hintázni; *hintecu* kishintó.

hodnoži lieutenant; hadnagy.

holda champ labouré; hold, szántó föld. *Traian vezund, ka Dačia in urma rasboiului lui Dekebal este deșertata de populație, au adus in Dačia mulțime de oameni din toata lumea Romana, ka se kultiveze holdele și orașele*, Traianus látván, hogy Dákia a Dekebal háborúja következtében népességtől üres lett, sok embert vitt az egész római világból Dakiába, hogy műveljék a földeket és a városokat. — *holdica, holdišoara* kis hold.

hodošu taché, plein de taches; hódos. *Hód* vagy *hold* a ló homlokán lévő fejez folt, innen *hódos*, a melylónak ilyen foltja van.

hotaru limite, borne, confin; határ. *hotari* limiter, borner;

határt vonni, azután projeter, former le dessein ; határozni, — *se hotari* prendre un parti ; magát elhatározni. *fie kare se hotaresče* kiki elhatározza magát.

hotarišu limitrophe, voisin ; határos.

hotarniku ingénieur, préposé à la délimitation des terres ; mérnök ; *hotarnici* a földet kimérni, elosztályozni. — *hotarnik . . . skriünd ši marturišind in ačel zapis kum au hotarit ši au stalpit ši au ales hotarul* a határozó mérnök, megírván és tanúságot tevén ebben az írásban, mint tette meg a határolást és hantozta meg és tette bizonyossá a határt.

iku coin ; ék, *ikui* cogner, frapper ; ékezni, ékkel ütni, *ikuire* ékezés, ütés, *ikucu* ékecske.

ileu enclume ; üllő, üllővas.

inkipui imaginer, inventer ; képzelni. Lásd *kipu-t*.

ingadui és *ingedui* permettre, donner permission, accorder ; engedni. — *trebuie čineva se ingedueska* kell, hogy mindenkinek engedjék el, vagy : minden bűnös engedelemre, megbocsátásra szorúl. — *ingeduitu* engedett, *ingeduitoriu* indulgent ; engedő, — *ingeduinca* engedelem.

inšelu tromper, attraper ; incsel-kedni. *inšelatu* trompé, megcsalt ; *inšelatoru* trompeur, *inšelatoriu* trompeux, csaló.

keltui dépenser, faire des frais ; költeni. *keltueala* dépense, frais ; költség ; *keltuitu* költött, *keltuitoriu* prodigue ; költekező. *fogaduindu-le ingrižire pentru traiul lor ši despagubire pentru keltueala drumului* fogadván nekik gondoskodást az eltartásukról és utazások költségének megtérítését.

kezešu garant, répondant ; kezes. *kezešui* cautionner, garantir ; kezeskedni ; *kezeša* caution, garantie ; kezeség.

kilini P. *chilini*, ezt mondja hozzá : «veži a deosebi» azaz : lásd *deosebi* szót, s a *kilinitu*-höz (*chilinitu*) ugyanazt : «veži *deosebitu*» egyik idegent, a magyart, egy másik idegennel, szlávval magyarázván. Ezek pedig azt jelentik : faire une différence, une distinction, — différent, distinct, tehát *külön*. A Budai szótár így adja :

kilinu (*chilinu*) distinctus, varius, diversus ; külön, *kilinesče* seorsim, diverse, speciatim ; különösen, külön, — továbbá *kilinesku* különbözöm, különítők ; *kilini* különbözni, s hozzá teszi «*seu kilinesku*, magis in usu : *desklinesku*» s a latin *disclinotól* eredezteteli.

A szó nem egyéb a magyar *külön-nél*, mely az oláhos hangsúlylyal *klin* is, mint a *bélelni*-ből lett *bleni*. *Desklini*, *desklinesku* egy latin szóval tetézt magyar szó, milyen: *in-kipui* stb.

kinu tourment, supplice, torture; kín. *kinui* tourmenter, torturer, vexer; kínozni, *kinuitoriu* persécutant, vexant; kínzó. *kinuitoare* kínzó eszköz. *Filmo! dar nu me kinui așa tar, ci ierta me* Filma! ne kínozz engem oly erősen, hanem bocsáss el.

kiotu cri de joie, clameur; kiáltás, *kioti* jeter des cris de joie; kiáltani. Baritiunál *kiui* is kiáltani.

kipu image, figure, mine, visage; kép. *ce kipu* miképen? *in ce kipu* a mint, a miképen. *intre altu kipu* másképen. *un bolnav vede un kip inaintea okilor sei, un kip atat de teribil* a beteg egy képet lát szemei előtt, egy oly rettenetes képet stb.

kipzui décider, arrêter, combiner, méditer; képzelni, — *a se kipzui* réfléchir; képzelődni. *kipzueala* délibération, décision, arrêt, conclusion; képzelés, határozás.

inkipui imaginer, inventer; képet csinálni, képzelődni. *inkipuire* képzelődés. — *rosteaska-se in inkipuirea poetului cele mai mare imagini* a költő képzelődésében a legfelségesebb képek nyilatkoznak.

kopoiu chien de chasse; kopó.

korču bâlard, métis; kores.

kuldušu pauvre, ruiné; koldus. *kulduși* ruiner quelqu'un, causer sa perte; koldussá tenni. *kuldușire* ruine, action de ruiner quelqu'un; koldussá tevés. *kuldușitu* koldussá tevődött.

lakui, *lokui* demeurer; lakni, — *a se lakui* se peupler; népesedni. — *Nu departe de orașul Udine, riulecul Resia formeaza o vale unde lokueșce un poporațune de slavi* nem messze Udine városától a Resia patak egy völgyet képez, hol egy szláv népség lakik. *lakașu* demeure, habitation, logis. *lakașulu fericiiloru* a megboldogultak helye, lakása; *lakuinca* lakás, *lakuitoriu* lakó. Ez a szó is nagyon kijátsza a rumun nyelvészeket. A Budai szótárban ezt olvassuk: „*lakuesku, ire, itu*, azaz *ședu* (ülők), *salășuesku* (szállások), *habito, inhabito, colo, dego*: lakni, lakozni; wohnen. A latino *laqueus*.“ Felhozza még; *lakuinca* seu *lokuinca, lakuire* lakás, Wohnung; *lakuitoriu* habitator, lakó. Tehát Major Péter a latin *laqueus*-től származtatta a szót. Pontbriant a *lakașu*-ról írja: [lakás ungr.] demeure, habitation; ezt hát magyarnak tartja: de már a

lakui szóról azt mondja: *vezi* „a *lokui*,” lásd «a *lokui*»t. Ezt pedig a latin *locus*-tól eredezteti; tehát *lokuinčosu* habitable, logéable, *lokuinca* habitation, résidence, *lokuitoru* habitant, hôte stb. is mind a latin *locus*-tól való. — A Bukaresti szótár is a *locus*-tól származtatja, azért nem is írja: *lakuiesku*, *lakuenca*, *lakuitoriu*-t, hanem *lokuesku*-t stb. Cihac mégis más véleményü, mert nem hozza fel a latin szók között, tehát idegennek tartja. Ennek mindnyájan tartanak, ha szorosabban oda néznének, hogy a rumun nyelv latin substantivumokból alakít-e képző nélkül verbumokat?

lanča lance, javelot; lánca; *lančašu* láncsás.

lancu chaine; lánéz. Pontbriant a latin *laqueus*-tól származtatja. *Romani erau desparcici din Transilvania prin lancul Karpatik* a rumunok Erdélyországtól a Kárpáti (hegy)-lánéz által el valónak választva.

lecu latte; lécz.

lepedeu drap de lit; lepedő.

leuča, *liča* bras de roue; löcs. Ezt a szót Dicső Sz.-Mártoni Major Péter, mint láttuk, a latin *obliquus*-tól származtatá.

lipi 1. collar, à se serrer contre; lép; 2. être contigu; lep. a *lipi ferestre* ablakot beragasztani.

lipia galette; lepény.

magla amas, — *magla de sare* salorge; máglya, — *maglašu* mineur de salines; máglyás, só-bányász.

malu rivage, bord; mály, mál, part málja, mallya = cavum litoris. Minthogy nálunk *hölgy-mál*, *róka-mál*, *mál-bőr* stb. vannak, s ezek alkalmasint az éjszokról jöttek ide: a mál, mály szót magyarnak s a *mely* «pectus» szóval egynek tartom, ámbár megvan a déli szlávoknál is.

mentui menteni, lásd a 435. lapot.

meža mesgye; *mežašu*, és *mežešu* mesgyés. Pontbriant nem hozza fel. *Domnul Joan Voda rendueșce (1582-ben) pe boerul Gedeon, ka sa mearga la Račuleni ši ku mežeșii satului din sus ši din jos, ku șoltuzii ši pargarü ši betranii din Baia sa čerčeteaze pričina* János Vajda, Gedeon boért rendeli oda, hogy menjen ki Racsul faluba, s a fel-és al-falunak mesgyéseivel s Baia soltészeivel és polgárai-val és öregeivel vizsgálja meg a vizályt. — *un boer ka hotarnik face hotarniča dupa spusele vecinilor mežeși* egy boér mint határ-

járó a szomszéd mesgyések kimondásai szerint állítja fel a határt.

mokanu montagnard, maladroit; mokány.

munka travail, labeur; munka. — *un tener, plin de fok ši de inkipuire, s'au inalcat prin talentele ši munka sa din clasa de žos* egy ifju, tele tüzzel és képzelődéssel, tehetségei és munkája által kiemelkedett az alsó osztályból. — *munči travailler*; munkálni.

nemu, *neam race*, génération, famille; nem. — *Prokopiu kunoašća de aproape tot felul de nemuri žermaniće* Procopius közelről ismerte a mindenféle german nemeket. — *elu ešće de nemu* ő nemes. *nemešu* noble, illustre; nemes. *nemeša* noblesse; nemeség stb.

obroku boisseau: abrak, *obroku de ovesu zab-abrak, obroči* abrakolni, *obročire* action de donner de l'avoine à un cheval.

obažia servage; jóbágytság, — *obažiu* serf. attaché à la glébe: jóbágy. Pontbriant a görög *ὀπαδός*-tól származtatja.

oraš ville; város. *orašenu* városbeli, *orašenia* városbeliség, *orašelu* kis város.

orad várads; *Orad mare* Nagy-várad, *Orad miku* Kis-várad

ormežia comitat; vármegye. A magyar *város* szó egyik politikai és műveltségi kifejezés, mely nemcsak a rumunoknál, hanem a bolgároknál és szerbeknél is el van terjedve. *Romanii formeaza in Ohrida o specie de komunitate partikulara de aproape doue sute case; ei lokuesk la šes ši sunt separaci de kartierul bulgar sau varoše prin kartierul turk. In varoše, sau vekiea četate, nu se afla dekat numai šese sau šapte familie Romane* Ohridában a rumunok némi különös községet tesznek majdnem két száz házból. Ők a sikon laknak s a török rész által el vannak választva a bolgár résztől. A városban vagy a régi várban (vekiea četate) csak hat vagy hét rumun háznép találkozik. — *Spre nord-ostul orašului Minču este komuna Ameru ši Jurgia lakuite numai de Romani* Mincsu várostól éjszak-kelet felé Ameru és Jurgia csak rumunok által lakott községek vannak. Ime Margarit Apostol az *oraš* szót mint rumun-t, a *város* szót pedig mint bolgárt tekinti, mely várat jelent. — Miólta a rumunok régi latinok akarnak lenni: azólta Nagy-Váradot nem írják *Orad-Mare*-nak, hanem *Urbe-mare*-nak; pedig az *urbe* szó sohasem volt rumun.

pečete cachet, scel, sceau; pecsét. Ez szláv szó; de már

pečetlui cacheter, sceller, apposer son cachet, a magyar képzős *pecsételni* szótól való. *Analisa kritika consta a sili testurile spre a le anima de o idea prekončeputa ši a le pečetlui pe toate prin deklararea* stb. a kritikai analysis abban áll, hogy kényszerítse a szövegeket a végett, hogy egy előre felfogott eszmével elevenítse, s az egészet megpecsételje azon nyilatkozattal hogy

pera, *para* instance, action, demande, accusation; *per. a façe pera improtiv'a kui-ra* intenter une action contre quelqu'un; *pert* indítani valaki ellen. *Vasile voda ne putend alege ačea para, au ales pe kredinčos ši činstit Toma, mare vornik de cara de žos, sa stringa oamenii bunii mežaši ši sa sokoteaska pentru ačea bukata de hotar* Balázs vajda, ezt a *pert* nem bírván eldönteni, hiteles és tisztelt Tamás nagy udvarnokot az alföldről választotta ki, hogy vonja kérdőre a jó megyés embereket, s tegyen vizsgálatot ama darab határ iránt. — *pera ačasta au tras dupa sine nimicirea tipografiei* ezen *per* maga után vonta a nyomtatás ellenségét.

perišu accusateur; *peres*, — *peri, pari* accuser, incriminer: megperleni.

pilda exemple, précédant; példa; *despre pilda*, példának okáért. — *de pilda, din vekiuł infinitiv dorire s'a fakut subst. dorirea* p. o. a *dorire* regi infinitivusból substantivum *dorirea* lett.

pildui servir de modèle; például lenni. — *pilduire* példány, példa-adás. *limba poate služi de pilduire a nyelv példányul szolgálhat.*

podu voie publique, rue, grenier; pad, padlás. *podu de korabia* pont; hajó padlása. *podu lu kas'i* plancher; házpadlás; sőt *podu* a hid is, mint a magyar hídlás = padlás. *Imperatul Valinte, voind sa isbeaska pe goci in propria lor cara, fače un pod per Dunare* Valens császár, a gótokat saját földjökön akarván megtámadni, egy hidat csinál a Dunán.

A Bukaresti szótár, a podium, *πόδιον*-tól származtatja, s így magyarázza: 1. deszkázat, 2. «tabulatum superius» padlás, p. o. *a se sui in podu* padlásra menni, 3. «pons». A rumun nyelv a latin podium-tól *pozu*-t, vagy *puzu*-t, nem *podu*-t képezett volna.

posomori devenir sombre, morose, mélancolique. *posomorie* assombrissement, mélancolie, tristesse; *posomoritu* sombre, mélancolique. A magyar *szomorú*, szláv *po* praepositióval. *ši kandu*

postici, nu fiți ca facarniții, posomorici s mikor böjtöltök, ne legyetek, mint a képmutatók, szomorúak. (Máté. 6. 16.)

raia, *reia* gale, teigne; rüh, *raiosu* rühes.

raca cane; récze; *racoiu* canard; récze, vad kaesa.

rata prairie; rét.

ravašu billet, écrit, recu, quittance; rovás. — *de multe ori intalnim ši žuratori daci pe ravaše domnești* sokszor találunk esküdteket is, kiket az uri irások rendelték. — Tanuságos egy szó ez a *ravašu*, mely írást és nyugtát jelent.

rendu, *rindu*, *randu* rang, tour; rend. *ku kate-va renduri mai žos* néhány renddel, sorral alább. — *oameni buni i-am întrebat kum știu ei de rendul ačelui lok* a jó embereket megkérdeztem, a kiket azon hely rendéből lenni tudok.

rendui ranger, arranger; rendezni, *renduesk* rendezek. *domnul renduește a se face o écrétare* az úr rendeli, hogy vizsgálat tétessék; *rendueala* rendelés, *renduitu* rendelt, rendezett.

orendui classer, coordonner; osztályozni, *orendueala* arragement, disposition; intézkedés, rendelés. — A *makedo-rumunban arada* a rend, ez tehát a magyar alak, amaz az eredeti szláv.

ruda baton; rúd, *calu de ruda* rudas ló; *ruda de trasura* brandcard; hordozó rúd, petrencze.

salašu többesben *salaše* és *salašuri* gite, logis, demeure, habitation, résidence, hospitalité; szállás. *Alesandru-voda celu Bunu harazește monastirii Bistrica 31 salaše de cigani ši 12 bordeie de tatari, enumerandu-i pe nume* Sándor vajda, a Jó, Bisztricza monostornak (1428-ban) 31 szállás cigányt és 12 burde tatárt adományoz, névszerint számlálván elő azokat. *Petru-voda harazește manastirii Probata patru salaše de cigani* Péter vajda a Pobrata monostornak négy szállás cigányt adományoz. — A szláv nyelven írt oklevelében „*szeléd cigány*“ áll, mit Hasdeu (Archiva Historia a Romaniei I, 121. lap.) *salaš*-ra fordít.

salašlui séjourner, loger, demeurer, recevoir, héberger, donner hospitalité; szállásolni. *salašuire* logement, séjour, résidence, hospitalité; szállásolás. *salašuitu* szállásolt.

sama, Pontbriant *séma*-t, azaz *scama*-t ír s az orosz сѣмѣnek gondolja, így magyarázván: attention, soin. *a leua sama' a avoir soin, veiller sur* stb. *a' ši da sam'a rendre compte* stb. *este pe sam'a lui c'est à son compte* stb. stb. Ez a magyar *sám* szó, a melylyel lesz-

nek: számba venni, számot adni, valakinek számára lenni stb. stb. Tehát *dare de seama* számadás; *o seama din istoriçi nostri* egy szám, egy rész a mi historikusainkból; *korona, numenita, prekm se spune, ar fi gatit' o Silvestru al II. pe seama principelui din Polonia* a nevezett korona, mint mondják, II. Sylvester a lengyel fejedelem számára készítette. — *mai ku seama* annál inkább. — *nu amu sama de bani* nincs pénzem. A Bukaresti Akadémia szótára a görög *ἀμα*-val s a latin *simul*-val veti össze!

sameșu receveur des contributions, secrétaire de la préfecture, nem egyéb mint számtartó (számos). *sameșu* bureau du secrétariat; számtartóság.

șancu fossé, trachée; sáncz, *șancui* faire un fossé; de fermer par des fossés; sánczolni. *șanculec* kis sáncz.

șilipu canal, aqueduc; zsilip.

șiru rangée, file, suite; *sor-ku Vlad Cepeș se șfirșește șirul domni început ku Mircea cel Mare Vlad Czepessel* szakad meg az uralkodók sora, mely nagy Mirsével kezdődött. — *șiru de munci* hegysor.

inșira enfilet, ranger, mettre en ordre, bâtir; berendez, besoroz. *inșira verzi çi uskate* besorozni zöldet szárazat, mindenfélet elbeszélteni. *clu inșira kateva titlure din diplomele lui Vladislav Basarab* besoroz, befogad némely czimet Basarab Vladislav diplomáiból.

șoimu faucon; sólyom. (Baba Novak) *batranul haiduk at-rase asupra-i din kapul lokului atenciunea de șoim a lui Mihaiu* (Baba Novak) az öreg hajdu mindjárt legeleinte magára voná Mihály vajdának sólyom figyelmét.

sorgoșu pressant, urgent; szorgos. *sorgoșeala* pression, urgence, foule: szorítás, szorongás.

sudui invecter, offenser, injurier; szidni. — *suduitu* szidott, *sudutoriu* szidó, szitkozó. *sudalma* malédiction, exécration; szídalom.

sulica lance, pique, javelot; szucza, *sulicașu* lancier; szuczás. A szucza, úteza (úcza) szláv szók: *sulica, ulica*; de a *sulicașu* = szuczás egyaránt magyar képzőjü.

tagadui nier, renier: tagadni, *tagaduitu* eltagadott, *tagadutoriu* tagadó, *tagadueala* tagadás. *Suntem departe de tempul, unde skieri interesate a tagadui origineea limbei Romane, pretindeau*

stb. távol vagyunk azon időtől, a midőn iratok, melyek érdekében áll vala tagadni a rumun nyelv eredetét, állíták stb.

tagada dénégation, désaveu; tagadás.

talpa semelle, plante du pied; talp. — *talpai* mettre une semelle; talpalni.

tampu, *tompu* hébète, imbécile, obtus; tompa.

tau lac, étang; tó.

tisztu employé; tiszt.

toba tambour, caisse; dob, *toboşaru* dobos.

toku étui, fourreau; tok.

todomanu, *tudomanu* intercession, prière pour quelqu'un, protestation. — *todomani*, *tudomani* intercéder, protester. Érdekes látnunk, milyen jelentésben vette át a rumun nyelv a *tudomány* szót.

tolčeru entonnoir; tölesér.

uliu épervier: ölyv.

uriaşu, *uricşu* óriás. Az Istrictza hegy oldalában a Szlanik folyó mellett két falu van *Peatroasa* és *Kauka*, a hol 1837-ben az úgynevezett petrossai kincset találták meg. Ott vannak romok is, melyeket a nép *četatea uricşilor*-nak, óriások városának, nevezi.

uriku à péripétuité, toujours; örökké, de örökség is. *skriind Maria Ta, sa punem doisprezece oameni buni betrani sa žure prekur la au fost urikul Baloşşćilor in cara Muntenzaska pribeag, şi n'au avut ku ęe sta in pera, şi prekur n'au vendut nime din urikul lor* írván Magasságod, hogy eskettesek meg tizenkét jó öreget, miszerint esküdjenek arra, hogy a Balosiak öröksége volt, hogy ő most Oláhországban pribég (bujdosó) s nem volt ki által jelenjen meg a perben, s hogy semmit sem adott el az örökségéből.

urlui «moudre grossièrement»; *urluire* «mouture». — ör-
leni, örlés.

vagaşu ornière; vágás, kerék-vágás.

valau rigole, abreuvoir; vályu.

valčegu] rançon, rachet d'un prisonnier: váltság, *valčegi* rançonner, mettre à rançon, racheter un prisonnier; váltság alá vetni, kiváltani.

vama douane, octroi; vám, — *vamaşu* douanier, *vamaşia* vámjog; *vamui* vámolni.

valmaş vallomás. Ezekben van e szó: *invalmaşi* changer,

confondre, mêler, brouiller, embarasser, mettre en désordre, azaz kereszt-vallatás által olyan *vallomásra* bírni valakit, hogy megzavarodjék, tagadó szándéka kijátszassék; — *a se invalmași* s'embrouiller, s'égarer; megzavarodni. *invalmașitoriu* embrouillant, qui met le désordre; megzavaró. *invalmașitu* megzavarodott, — *invalmașeala* útvesztés, tévedés, tévesztés.

velma, *vealma*, *valma*, compte à demi, *a fi d' a velma* être de moitié; feles lenni. *velmașagu* foule, multitude, troupe. Látjuk a *vel*, *veal*, szóban megvan a magyar *fél* «dimidium», es *fel*, *feles* «multum» p. o. feles szám, feleség = sokaság. A *velma* szót vesd össze a *filma* szóval.

viklenu fourche, perfide artificieux; *vikleșugu* astuce, ruse; hitlen, hitlenség. Lásd a 434. 435. lapot.

voda a szláv voevodá-nak *vajda* magyaros alakja, mely azonképen a tulajdonnevek után jár, mint a magyar, így: *Petru-voda* Péter vajda, *Mihailu-voda* Mihály vajda stb.

zalogu gage, otage; zálog.

III. A felhozott szók nem teszik ki a rumun nyelvben előforduló magyar szóknak egész számát, de már azok is világosan bizonyítják a magyar nyelvnek hatását a rumunra. Legelőbb is össze kell hasonlítani a rumun szókat, a melyeket a magyar nyelvben találunk, azon magyar szókkal, a melyeket ebből a rumun nyelv vett fel. A magyar nyelvben található rumun szók mind, kivétel nélkül, az állam és egyház nyilvános életén kívül esnek, s a társadalom legkorábbi és legsős köreiből valók, nem is lettek általánosokká az irodalmi nyelvben; ellemben a rumun nyelvben található magyar szók az állam és egyház nyilvános életéből s a társadalom fejlettebb, tehát magosabb köreiből valók, azért belé is jutottak az irodalmi nyelvbe. A rumun nyelv érintkezése a magyarral akkor kezdődött, a mikor ez, a magyar, államilag és egyházilag már meg volt alakulva; tehát a rumun nyelvnek nem volt s nem is lehetett hatása a magyar nemzet pannoniai történeteire az első századokban. Pedig kellett volna lennie, még pedig akkorának, hogy a Tiszán túli és erdélyi magyar nyelv épen azon arányban rumunos volna, a milyenben valóban szlávós, ha t. i. ott, a Tiszán túl és Erdélyben, aránylag annyi rumunra találtak volna a megszálló magyarok, a mennyi szlávra találtak a Tiszán innen és a Duna

mellékein. Viszontag a magyar nyelv érintkezése a rumunnal akkor kezdődött, a mikor ez sem államilag sem egyházilag megalakulva még nem volt, sőt inkább ebbeli alakulása épen amannak hatásában indult meg. Az a viszony tehát, a melyet a magyar és a rumun nyelvek között látunk, ez utóbbit jövevénynek, később érkezettnek mutatja a magyarhoz képest,¹ a mely már meg vala állapodva; az továbbá a rumun népet a társadalmi fejlődés azon fokán tünteti fel, a mely még határozott képet nem nyert volt sem anyagi sem szellemi tekintetben, s azért még igen távol áll vala a teljes államiság és egyháziasság eszméjétől. Ezt a kölcsönvett szók mivolta is bizonyítja; tekintsük hát most azokat a kölcsönvéteket is.

Egyik nyelv a másiktól rendesen névszókat fogad el. A magyarban szerfelett sok szláv szót találunk; azok mind névszók; szláv igező, melyet a magyar nyelv elkölcsönözött volna, egyetlen egy sincs. De szláv névszóból *magyar képzővel* alakult ige van akármennyi. A rumun nyelv is, természet szerint, névszókat kölcsönzött a magyartól, de magyar ige-szókat is kölcsönzött át, néha a magyar képzővel együtt; s a mi leginkább feltetszik, s a mi akkori nagy kezdetlegességét is mutatja, elkölcsönzött magyar képzőket is, melyeket saját képzői gyanánt alkalmaz. Az elkölcsönzött szók közt van szláv sőt német eredetű is, p. o. *rendu* rend, *pilda* példa (bild): de ezek a magyar lombikon keresztül ment szók, tehát közvetlenül a magyarból kerültek a rumunba. Erről világosan tanuskodik a *rendu* (rend), mely a makedo-rumunban *arada*. *Rad*, *read* az eredeti szláv; az orr-hangu *rend* már mintegy magyaros alak. A *pilda*-ról nem is kell példázni, maga-magáért szól; de idő-mutatóul szolgálhatna, hogy mikor jutott a rumun nyelvbe, ha meghatározhatnók a magyar kölcsönzésnek idejét. A *hotaru*, határ is akár német, akár szláv eredetű legyen, a magyar lombikból került a rumun nyelvbe. Olyan szláv szók, melyeket a magyar nyelv is felvett, de nem-magyaros képpel vannak a rumunban is, nem számíthatók a magyar kölcsönvétek közzé, p. o. *karčima* korcsma, *karma* kormány stb.

Az átvett magyar igezők *i*-be és *ui*-ba végződnek, s a jelen időben *esk*-et vesznek föl. Kevesebb az *i*-be végződő; sokkal több a *ui*-ba végződő. Bušdi, fešti, gandi, kilini azok közzé tartoznak: aldui, alkatui, altui vagy oltui, banui, bantui, belui, belešui, beletui,

birui, bizui, bui, fogadui, haladui, ingedui, kipui (inkipui), lakui, mentui, sudui, tagadui a másik sorba valók. Azért némileg gyanúsak előttem az *akaca* megfogni, akasztani, *inšela* inceselegni; ám-bár az *akaca* mellett *agaca* is van, mi nagyon az *akaszt*-ra és *agaszt*-ra bizonyít. De az isztriai rumunban is előfordulván a szó, kérdésessé válik; föl sem vettem a sorba. Némileg gyanus a *gandí* is, mely hasonlóképpen ott van az isztriaiban is. A magyar *gond* szónak Miklosich, ha jól néztem meg, nem mutatja ki szláv eredetét: de bár mily eredetű is, a magyar nyelvből került a rumunba.

Fel nem tetszők a budušlui, pečetlui, salašlui és kipzui szók, melyek magyar képzőstül átvett igék, minthogy a rumun nyelv puszta magyar képzőket is vett által, s alkalmaz, mintha sajátjai volnának. Ilyenek az *š* és *šug* képzők, a melyekről (a 433. 434. lapon) szóltam.

Ha kérdezzük a földrajzi tért, a melyen a magyar és rumun nyelvek találkoztak, azt legelőbb Havaselföldön és Moldovában, azután, természet szerint, dél-nyugati Magyarországon és Erdélyben mutathatni fel. Az egész megnevezett területen szlávok előzték volt meg a magyarokat, de hasonlóképen állami szerkezet nélkül; a magyarok nem emészthették ugyan fel a szlávokat, ámde helyet foglaltak mindenütt köztök, s a mi még jelentősebb, az egész államra és társadalomra a magok jellemét és sajátját ütötték. Tehát Havaselföldön és Moldovában is magyarok voltak-e már a rumunok érkezésekor? Miólta a magyar királyság és egyház a szomszéd besenyőkre és kúnokra hatni kezdett, az óta magyarság is terjedett mind Havaselföldön, mind Moldovában. A Szörény-ségben, melyet Hasdeu Olténiának nevez, s a rumunság eredeti fészkeének tart, előbb volt római-katolikus, mintsem görög püspök. A Bodza folyó mentében is sokkal előbb volt meg a katolikus kún püspökség, mintsem akármely görög. A milkoviai katolikus püspökséget Hasdeu is elsőnek ismeri el az ottani földön. A bakói és szereti püspökségek sem ismeretlenek. Moldova még a XV. században szinte fő-fő tartományja vala a magyarságnak; a Huss eretneksége is Moldovából származék Erdélybe, sőt a nagy-váradi püspökségbe is, mint láttuk. A XIV. és XV. századokban tehát Moldovában a római katolikus egyháznak hívei ha felül nem multák is a görög egyházéit: de nagyon egyenlő számuak lehettek emezekkel. A hol pedig akkor katolikus találunk,

ott magyar is volt okvetetlen, német is bizonyosan. De minthogy a német nyelvnek alig látjuk meg hatását: a magyarok, kell, hogy igen számosan lettek légyen. Láttuk (a 291. lapon), hogy Ungrovlachia, vagyis Havaselföld 1359-ben kapta meg az első metropolitát, s Maurovlachia, vagy Moldova, 1381 tájon. Hasdeu, Józsefet tartja első «moldo-vlachiai» metropolitának, a kinek szlávul írt oklevelét 1407-ből közli.¹²⁾ Az «Ungrovlachia»¹³⁾ név maga is bizonyítja Havaselföldnek nemcsak hovátartozását, hanem részben legalább lakosainak eredetét is, a mit IV. Bélának 1247. évbeli adomány-leveléből is kiolvashatni. A balkáni tartományokban keletkező és szaporodó rumunság annál inkább foly a Dunán inneni tartományokba, mert a kúnok elenyészttével és elköltöztével mind több több üres hely kínálkozik vala a jövevények számára. A magyar királyok befogadják kenézeikkel és vajdáikkal együtt, mind befogadták a cigányokat is kenézeikkel és vajdáikkal. A két beköltözés nagyon hasonló egymáshoz; csakhogy a cigányok nem valának oly számosak, s nem oly erősen olvasztók, mint a rumunok, a kik mindjárt szlávokat, kúnokat és másokat kezdének beolvasztani; azután a cigányok nem valának pásztorkodók mint az oláhok, a kik nyájaikkal igen nagy téreket foglaltak el, a melyek addig birtokosaiknak semmi hasznot sem hajtottak volt.

A rumun nyelvbe jutott magyar szók, melyek közt a *hitlen* (*fitlen, viklen*) és a *mentui* meg ennek származéka *mentuitor* különös érdekűek, valóban becses felvilágosítást szolgáltatnak a rumun nép alakulására, fejlődésére a Dunán inneni tartományokban. Erdélyben jutottak a rumunok aránylag legrendezettebb, legmíveltetőbb viszonyok közzé; azért fejlődik ki Erdélyben a legelső rumun művelődés. Erre az erdélyi reformatiónak befolyása tagadhatatlan. A reformatio, mely a könyvnyomtatást Erdélyben meghonosította, akár térítési okból, akár tisztán műveltségi érdekből, nyomtatá az első oláh könyveket. Rumun bibliai fordítások is Erdélyben és

¹²⁾ Archiva Istorica a Romaniei. Bucuresei, 1865. I, 140.

¹³⁾ Egy XVII. századbéli «Notitia» a metropoliták közt 70-diknek az *ὁ οὐγγροβλαχίας*-t s 71-diknek az *ὁ μολδοβλαχίας*-t említi meg. Monatsberichte der k. preussischen Akad. d. Wissenschaften. April 1878. Pag. 279. V. ö. a mit a «Notitiae Graecorum episcopatum»-ból a 295. 296. lapon közöltem.

protestáns nyomtatókból jönnek ki legelőször, úgymint Brassón 1560-ban a *Zsoltár* (Psalteria de Koreši), 1580-ban a *Tetrevangelium* s 1580-ban az *Evangelium magyarázatokkal* (Evangelia ku telk); Szászvároson 1583-ban az *Apostolok Cselekedetei meg János könyve a Jelenésekről* (Kartea Fačerii ši Apokalipsa santului Ioan); végre Gyula-Fejérváratt 1648-ban Rákóczi György fejedelem alatt az egész *Új Testamentum*.¹⁴⁾ Ezek a fordítások mind cziril betűkkel nyomtattak.

Mint a balkáni tartományokban, úgy a Bánátban és Erdélyben, meg Halicsban is, az oláh kenézek és vajdák magosabb társadalmi állásra juthattak ugyan, mert gazdagabbak, s mert öveiknek parancsolói valának: de politikai önállást semmiképen sem érhetének el. De Havaselföldön és Moldovában, a besenyők és kúnok volt területein, a magyar királyság hatalma és jogai egyaránt fogyván, a rumun kenézek és vajdák mind függetlenebbé válhattak. A függés azomban soha nem szűnt meg addig, míg a török erősebb hatalom nem állott a magyar jog helyébe.

Tanulmányunkban alkalmasszerint mind a rumun nyelvtudományról, mind a rumun történelemirásról veszünk némi tudomást, mely ugyan nem teljes, mégis annyira tájékoztató, hogy helyes képet alkothassunk magunknak azon vezéreszmékről, a melyek általában a rumun tudományt mozgatják.

A nyelvtudományt az erdélyi Klein Sámuel, Sinkai György és Major Péter kezdik meg; az «*Elementa linguae Daco-Romanac sive Valachicae, composita ab Samuele Klein de Szád, locupletata vero et in hunc ordinem redacta a Georgio Gabriele Sinkai*» (Bécs 1780.) az első rumun grammatika, egyszersmind az első könyv, mely a rumun szókat latin betűkkel írja, s az oláh népet

¹⁴⁾ Isagogia, adeka Introdučere in kunošćinca kareilor Santei Skripturi. De Dr. Ilarion Puškariu. Sibiu, 1878. Pag. 12. «Tradučerea santei skripturi in limba romana esista numai de la lacirea artei tipografice in cerile noastre» írja Puškariu a 11. lapon. Mégis jó lesz megtudnia, rumunok voltak-e az erdélyi első könyvnyomtatók? Ha igen, talán akkor írhatná némi joggal «in cerile noastre»! S nemde reformatus ember, Páldi István, állítá fel 1754-ben az első nyomtatást Balázsfalván? «Habetur et insigne typographeum, a Stephano Paldi, typographo Claudiopolitano Reformatae religionis, adstructum, quo latini quoque, sed valachici imprimis libri, imprimuntur.» Benkő, Transsilvania II. Viennae 1778. A 236. lapon.

dák-román-nak nevezi el. Láttuk (a 268. lapon) Major Péternek, Sinkai barátjának és társának okoskodását, mely szerint a tudós latin nyelv, tehát a Cícero, Livius, Tacitus, a Vergilius, Horatius, Ovidius nyelve, a rumunból, azaz a régi népnyelvből, fejlődött volna ki; láttuk azt a nyelvészkedést is, mely által Major Péter a véleményét meg akarja alapítani. A fölébredt rumun gondolkodás mohón ragadá meg ezt a felfedezést, s mennél gyarlóbb a tudománya, annál erősebb vala a hite és meggyőződése. Az említett felfogás tehát, mely Erdélyben a balázsfalvai írónál, vagyis a *görög-katolikus* rumunoknál keletkezett, hamar talála hívőket a nem-egyesült rumunoknál is. Már 1797-ben ada ki Tempe Nagy-Szebenben egy rumun grammatikát, a melyben a rumun nyelvet *régi ramnesbeli* nyelvnek nevezé el.¹⁵⁾ S midőn 1869-ben, sept. 14. a bukaresti rumun akadémia a Sinkai emlékezetét megünnepelte, az elnök így kiáltá fel: «Uraim, nagy a mai nap; mert ma örökítettük meg Sinkai Györgynek emlékezetét, a rumunság mártirját, a ki a legnagyobb ramnesek egyike!»¹⁶⁾ Major Péter véleménye a rumun nyelvnek régiségéről, mely a latin nyelvét is megelőzte volna, ma is hitezik gyanánt áll fenn tehát a rumunoknál. Tudjuk, Livius szerint a római népnek három legrégebbi törzsei: *Ramnenses*, *Titienses*, *Luceres*¹⁷⁾ valának; a rumun tudósok előtt nincsen térbeli és korbéli különbség a már Livius idejében homályos régiségű *ramnesek* és a Sámsondon 1754-ben született Sinkai között. A minék egy római író sem merte volna nevetség nélkül akár Cicerót akár Julius Caesart stb. nevezni: annak egész komolysággal, sőt meggyőződésök szerint, Kliói biztossággal Sinkait nevezik a rumun tudósok. De ha Sinkai „a legnagyobb ramnesek egyike“: az egész rumun nép is «ramnesek» általában. Nem is tartózkodik egy legujabb rumun író a «ramnesek» gyarmatát egy bánáti német faluban találni fel, melynek neve *Rafna*, s így írni arról: «Ramna (in graiulu koloniloru nemci Rafna) opid in Banat, totu se poate fi mai arhaiku, reamincindu kolonia Ramnensiloro,

¹⁵⁾ Lásd Papia Ilarianu hosszú és kimerítő értekezését Sinkai életéről, munkájáról és eszméjéről (Vieti'a operele si idele lui Georgiu Sinkai) az Analife Societatei academice Romane, Tomulu II. Bucuresci, 1869.

¹⁶⁾ Lásd ugyanott az «Analife Societatei acad. Romane», Tom. II.

¹⁷⁾ «Ut tres antiquae tribus: Ramnenses, Titienses, Luceres sum quaeque augurem habeant.» Livius X. 6.

așșezada în rețunea banatului, la descalikare», azaz: Ramna, a német lakosok nyelvében Rafna, egy bánáti mezőváros, talán a legrégebbi név, mert emlékezetét őrzi meg a Ramnenses gyarmatának, mely a Bánátban a (római) megszálláskor alapított meg.»¹⁸⁾ Az író meggyőződésénél fogva tehát a «Ramnenses tribus»-a még Traianus idejében kiválik vala, holott az már sok századdal előbb teljesen elenyészett volt; továbbá ezen író meggyőződése meg tudománya szerint a bánáti rumunok az első római megszállás utódjai, vagyis Traianus ideje óta bánáti lakosok voltak, a mi egy más még tudósabb rumun író, t. i. Hasdeu, szerint lehetetlen. Ez ugyanis (mint a 282. lapon, meg a *Filma* magyar-rumun szó alatt eléggé bőven láttuk), a rumunság ősi fészket, a melyben a III—V. századokban mind a nép mind a nyelve képeződött, a Szörénységi bánátban, vagyis az úgynevezett Kis-Oláhországban fedezi föl, s a bánáti rumunokat onnan költözteti ide; a mit a *Filma tündér* világosnál világosabban bizonyítana. A bánáti német helység tehát, melyet *Rafnának* neveznek, nem lehetne a régi «Ramnenses» szállása. — A bukaresti akadémia elnöke, Heliade, a ki ramnensisnek kiáltotta ki Sinkait, azt a meglepő historiai tényt is kikiáltotta, hogy a rumunok, azok az ősi latinok, gondolták ki a cziril írást, melyet azután a szlávok a rumunoktól fogadták el; a mi Sinkai szerint is hihető, mert az ő hite az, hogy Methodius és Cyrillus rumunok valának, lásd a 280. lapot. Hogy mi csuda vehette reá azokat az ősi latinokat, hogy elhagyták a latin írást, s az úgynevezett *cziril* írást gondolták ki — a minél nagyobb csapás nem is érhetne a rumunokat, ha Cipariunak adunk hitelt — azt még csak gyanítanunk sem lehet. Azért is sokan az illető írók közül azon véleményben vannak, hogy a rumunok a XV. századig folyvást a latin nyelvvel és írással éltek volna, a melyeket csak az Uniót elfogadó 1439-ki florenzei zsinat után löktek el maguktól s fogadták el a szláv írást és liturgiát, hogy lehetlenné tegyék az uniót. S ezen heroicus elszánást a latin könyvek elégetésével illuminálák. Ezt a mesét nem hiszi ugyan Cipariu: de

¹⁸⁾ Vasile Maniu. Studii asupra scrierei profesorului Dr. I. Jung intitulata Romanii si României din Cerille Dunarene. Estrassu d'in Annalele Societatei Academice. Bucuresci 1878. A 89. lapon.

hitte Sinkai és mások, p. o. Kogalnitschan; hiszik Obédénare M. G. és Lesage¹⁹⁾, hiszi Géorgian, a mint a 382. lapon láttuk.

Mik hát ezen egymást vagy ellenző vagy még túlhaladó vélemények, a melyek egyaránt képtelenségek és hihetlenségek által tűnnek ki? A *római nyavalyának* képzelődései azok, nem egyéb. A rumun írok azt képzelvén, hogy csakugyan ők az igazi vagy legigaziabb rómaiak, a nyelvök eredetét nem ott keresik, a hol az olaszét, a francziáét stb., már régen megtalálták, t. i. a decompónálódó latin nyelvben, mely idegen elemekkel vegyült, s ezeknek hatását magába felvette: hanem másutt, és más körülmények között; de ezek csak a római nyavalyának káprázatai. Ezen káprázatokat maga a rumun nyelv czáfolja meg, a mely egész természetén a valódi történetek lenyomásait mutatja, melyeket minden ép szem leolvashat. Azok a lenyomások a tartományokat is mutatják, a melyekben a nyelv megalakult; még az időt is jelölik, a melynek táján a megalakulás történt. Cipariu bizonyosan sok esetben másképen nyelvészkedik, mint Major Péter: de Cipariu is, mint mások, beteg a római nyavalyában, melytől az ő szeme is káprázik.

Tagadni a históriai eredetet, tagadni az alólról való felemelkedést, tagadni az idegen elemek hatását, elemben a Traianus korabeli tükörben nézni magát, s minthogy a tükör mutatta kép nem felel meg s nem is felelhet meg a történelmi valóságnak, ennek helyébe képzelődéseket tenni: ez a római nyavalyának hatása, mely természet szerint hamisításokra, sőt hazugságokra is ragadja a betegeket.

Heliade, midőn Sinkait a legnagyobb ramnesek egyikének dicsőíti, azt egyszersmind a *rumunság mártirjának* nevezi. Papiu Iliarianu, Sinkait magasztalván, ennek életét így adá elő a bukaresti akademiában: Sinkai marosszéki Sámsondon erdélyi nemesektől születék 1754-ben. Tanúla a reformatusoknál M.-Vásárhelyen, azután a jézsuiták semináriumában Kolosvárott, utóbb a piaristáknál Beszterczén. A balázsfalvi kolostorban egy évig a rhetoricát és poesist tanítván, többed magával Romába küldeték a Propaganda-Collegiumba. Itt öt évig tanúla, megtelvén a rómaiak nagyságával, és

¹⁹⁾ Obédénare M. G. *La Roumanie économique*, Paris, 1876. a 396. lapon; Lesage. *Les forces productives de la Roumanie*. Bulletin de la Société Géographique Roumaine. Bucarest. Septembre-Octobre, 1876, a 71. 72. lapon.

azon gondolattal, hogy megírja a rumunok történeteit Traianustól fogva a maga napjáig. Visszatérvén Rómából, Bécsben is tölte egy évet a Sz. Borbála semináriumban, itt adván ki 1780-ban az első rumun grammatikát. Ezen idő alatt megismerkedék Cornidessal, gróf Hadikkal és más kitünő német és magyar tudósokkal, a kik szivesen szolgáltak neki könyvekkel, oklevelekkel stb. mint Papiu ismételve felhozza. Bécsből Balázsfalvára küldeték, mint a rumun iskolák igazgatója, s II. József meghagyására több iskolai könyvet bocsáta ki. Sinkai kalugyer lévén, nem barátkozhatik meg a kolostori étellel és a kalugyerek társaságával; azért ki is lép a szerzetből 1784-ben több társával együtt. Ez által nem nyeri meg Bab püspök tetszését; közte és a püspök közt viszályok támadnak. József halála után a püspökök hatalma megint élesebbé válik; Bab püspök bevádolja Sinkait az állami hatóság előtt, mint zavargót, és Fejér megye vizsgálat alá veti, sőt le is tartóztatja. Hamar kiszabadul ugyan: de elveszti az iskolák igazgatását. Bécsbe megyen panaszra s hogy visszanyerje hivatalát; azonban nem boldogul. Tehát gróf Vas Dániel házában nevelősködik hat évig. Azután Budára költözik, az egyetemi könyvnyomtatónál javítója lévén az oláh könyveknek. Itt Kovachich, Engel, Lipszky, Katona, gróf Hadik barátságával dicsekedhetik, a kikkel folyvást levelez; történelmi munkáján természet szerint folyvást dolgozgatván. Egyes szakaszait ki is nyomtatja egy oláh kalendáriumban. 1809-ben elhagyja Budát s megint gróf Vas házába költözik Abaújba. 1812-ben Balázsfalván fordul meg; kész munkáját ki akarván nyomtatni, a censornak adja által. Ez azonban azt írja reá, «Opus igne, auctor patibulo dignus.» A munkája tehát ekkor kiadatlan marad. Sinkai újra a gróf Vas családjához vonul, s ott él 1816-ig, a mikor meghalt. — Így adja elő Papiu Sinkainak életét. Az akadémiai elnök hallja és olvassa az előadást: mégis a *rumunság martirjának* nevezi. Obédénare pedig, a ki bizonyosan olvasta Papiu előadását, az 1876-ban kiadott könyvében, a melyet idéztem, így ír: «Alig hogy Sinkai visszatért, folyvást üldözéseknek vala kitéve mind haláláig, mivelhogy Annalesiben a rumunok, mint szabad önálló nemzet, jogait kimutatta volt. A magyar kormány akasztófára és könyvét tüzre itélé (l'administration hongroise condamna l'auteur à être pendu et le livre à être brûlé). A szerencsétlen patriota szökni vala kénytelen, s elrejtözve nyomorga legnagyobb inségben mind

haláláig.» A Papiu előadása szerint — pedig erre vonatkozhatik csak mind Heliade, mind Obédénare — a magyar kormány soha nem üldözte Sinkait, annál kevésbbé ítélte vagy íteltette valaha is akasztófára; a ki üldözte, az az oláh püspök volt. Ha Fejér megye vizsgálatot intézett Sinkai és társai ellen, azt a püspök vádjára vala köteles tenni: szabadon is boesátá, mihelyt a püspök vádját nem találta alaposnak. S ez a vizsgálat is se Sinkainak rumunságát, se az írta munkáját nem illeté; hisz a megyei hatóságok soha sem valának censorok, sőt a könyv-censurát a bécsi kormány által törvénytelenül behozott intézetnek tartják vala — hanem az ő magaviseletét illette püspökjé iránt. Ellenkezőleg, a magyar kormány a püspöke által üldözött Sinkainak hivatalt ada Budán, ki ott közre is boesátá munkájának némely részeit. A magyar kormány soha sem üldözé Sinkait, ki nem is rejtőzik vala se a magyar kormány se általában a magyarok elől. A magyar tudósok vele levelezének, magyar mágnás házában éle, miután ott hagyta volt a budai hivatalt. Heliade és Obédénare *tudva hazudnak*, midőn Sinkait mint a rumunság mártirját s a magyarokat és a magyar kormányt mint üldözőjöt vádolják nemcsak a rumunul, hanem a francziául olvasók előtt is.

De a censor mégis azt ír a Sinkai munkájára: «Opus igne, auctor patibulo dignus!» A rumun történelemírás a kételkedést szólítja fel; oklevelesen kellene bizonyítani, hogy valóban azt írta a censor a könyvre. De ha írta is, azért se az író se a könyvét senki sem üldözte Magyarországon, Erdélyt is belé tudva. Egyéb könyveket is tilta el a censura s nemcsak 1812-ben, hanem ezután is a legújabb időkig; s afféle tilalom nemcsak Sinkait érte, hanem érte gróf Wesselényi Miklóst, gróf Széchenyi Istvánt és másokat is. Azután azt is jó tudnunk, hogy az a bizonyos censor vagy katólikus vagy görög-egyesült pap volt, kinek felháborodásán nem csudálkozhatni, ha olvassuk, miket írt Sinkai az uniót illetőleg.

Sinkai nemcsak a rumun nyelvtudománynak, hanem a rumun történelem-írásnak is első kezdője, sőt több, *ő a rumun történeteknek nagy részben csinálója is!* A rumunok történeteit Traianus idejétől fogva a maga idejéig akarván megírni, s a III.—XII, sőt XIII. századig nem találhatván forrásokat, a melyekből a Dunán inneni rumunok viselt dolgait meríteni lehetne: a mit az első századokbeli írók a Dunán-túli eseményekről jegyeztek fel, azt a

Dunán-inneni képzelt rumunokra ruházza; s a mit azok nem jegyeztek fel, azt, ha szükség van reá, egyenesen költi Sinkai. Így költi a belgrádi (Gyula-fejér-vári) metropolitaságot, — mert, úgy mond, annak kezdetéről, alapításáról sehol nem talál tudósítást; így költi Hunyadi Mátyás rumun voltát, mert úgy mond, a Traianus-beköltöztette rómaiak közt egy Corvinus nevű római család is lehetett, s ettől származik a «Matthias Corvinus». A rumun források híját pedig általában a lengyel, magyar, orosz, byzanczi, török, német krónikások álnokságának tulajdonítja, mert ezek, úgy mond, a magok népeinek tulajdoníták a rumunok viselt dolgait. Ezt az állítást azután Quinet Eduard francia történetíró Sinkai-ból kiirván, francziául fejezé ki: az újabb rumun írók meg erre nézve Quinet-et idézik. Így egymás tetejébe állanak azok a historikusok, s csalogatják egymást.

A történelmileg ismert egyházi viszonyok, a magyar nyelv tanúsága és magának a rumun nyelvnek még bizonyítóbb tanúsága is egészen ellenkezőjét mutatják annak, a mit a rumun írók állítgatnak. Nem Erdélyben és a Szörénységben (Olteniában) keletkezett a rumun nyelv és nép, hanem a Balkánon; nemis másképen, mint akár a spanyol vagy francia nyelv és nép. Az alsó rétegeknél támada a «lingua vulgaris», a melyhez Olaszországban is a felsőbb latinos osztályok ereszkedtek alá, s azután tevék azt irodalmi nyelvvé. A Balkáni, tehát a görög császárok és bolgárok alatti vidékeken, a felsőbb osztályok már a VII. századtól fogva nem latin, hanem görög vagy szláv nyelvűek valának. Ha ezek aláereszkedtek az alsó néphez, azt, nem ennek a nyelvén, hanem a magokén, a görögön vagy szlávön (bolgár-szlávön), tevék. Azomban a rumun nép erősödik leginkább szaporodás és beolvasztás útján, s általjövén a Dunán, itt folytatja szaporodását és olvasztását. Mégis vajdái és kenézei, valamint bojerei és papjai is sokáig annyira szlávosok, hogy egész nyilvános, úgy politikai mint egyházi élete, szláv nyelven nyilatkozik. A görögöt is tanulják ugyan, de sokkal kevesebben, mint a latint tanulják vala nálunk és egész nyugaton. Végre a rumun nyelv a felsőbb osztályokra is ragad s irodalmivá válik, megtartván történeteinek nyomait, külö-

nösen a bolgárszláv írást. Most ezt és a nyomokat is eltörlik s a valóságos történelem helyébe képzelt történeteket tolnak. Ha lehet is a nyelvnek szótárát egészen románossá tenni; a történeteket általában kitörülni nem lehet, sem különösen a nyelvnek történeteit meghamisítani. S valamint a képzelt történetek nem valók: úgy hamisak mind azon nézetek is, a melyek amazokra támaszkodnak. Így például történelmi képzelődés az állítás, hogy Erdélyben 1500 előtt görög egyházi metropolita volt; tehát hamis az a nézet is, mely az új görög érsekség felállításában a metropolitáság restauratióját akarja látni és másokkal is láttatni.

HUNFALVY PÁL.

A GÖRÖG IDEGEN SZAVAK A SZYR NYELVBEN.

Adalék a sémi philológiához.

I. FEJEZET.

Bevezetés. Általános jelenségek.

1.

Bevezetés.

Az idegen szavakat, melyek sokszor ismétlődő culturmozgalmak következtében valamely európai nyelvbe behatottak, nehézség nélkül *valóságos idegen szavakra*, és *nem valóságos* vagyis *kölcsönzött szavakra* oszthatjuk. A pontos különbség a kettő között Thomson¹⁾ szabatos magyarázata szerint abban áll, hogy az idegen szavak (*fremdwörter*) idegen jellemüket mindig feltűnően megőrizik, míg a kölcsönözött szavak (*lehnwörter*) azt, a grammaticai és phoneticai alak tekintetében, elvesztették. Ez utóbbira érdekes példákat közöl Bacmeister²⁾ a német és francia nyelvből (kopf, pferd, flamme, rose, kammer, vagy: boulevard, danse, guerre, mignon stb.). A mit azonban Thomson tudományos komolysággal a finn lapp nyelvekben található germán elemekről, Bacmeister pedig szellemmel és élccel a román és germán nyelvek egymásra való kölcsönös hatásáról állítanak és bizonyítanak, azt ugyanazon határozottsággal s ugyan oly mértékben a sémi nyelvekre nem alkalmazhatjuk. Az itt számos nyelvből átvett idegen szavak minden tekintetben mutatják, hogy az egyes sémi nyelvágak az idegen ele-

¹⁾ *Wilhelm Thomson*, über den einfluss der germanischen sprachen auf die finnisch-lappischen, aus dem dänischen von *E. Sievers*. Halle 1870. 47. lap.

²⁾ *Germanistische Kleinigkeiten*, Stuttgart 1870. 53. l. s k.

mek hatását igen különböző módon érezték és dolgozták fel, s hogy tehát a különböző dialectusokban az idegenszerű elem különböző mértékben veszett el vagy maradt fenn. Meglepő e tekintetben a *szyr* nyelvnek összehasonlítása a vele legrokonabb *zsidó nyelvvel* az úgynevezett rabbinicus irodalomban a görög befolyásra nézve. Míg ugyanis az utóbbi nyelvben a kívülről behatolt idegen szavak mint egyes jellemző kifejezések jelennek meg, melyek a történeti körülmények befolyása alatt nélkülözhetetlenekké lettek, felfogás és fogalom azonban még mindig a zsidó vallás és gondolkodásmódban gyökerezik: — addig a szyrnyelvben a tudományos szellem, a mint azt a későkori görög irodalomban ismerjük, épen a görög idegen szavak használatában s kezelésében sokkal hathatósabbnak és hatásában kiterjedtebbnek mutatkozik.¹⁾ Míg a zsidó nyelv a kifejezést átvette, de a fogalmat saját nézete szerint megváltoztatta, addig a görög szellemmel együtt a görög nyelv oly hatalmasan hatolt a szyrba, hogy könnyen vegyülhetett egybe a sémi nyelv eredetiségével. Tekintetbe jön még továbbá azon körülmény, hogy az időszak, melyben valamely sémi nyelven külső befolyás mutatkozik, sokkal kisebb, hogy sem lehetővé tehetné volna az idegen szavak közti fentjelzett különbséget. Pedig Thomson szerint az idegen és kölcsönzött szó közti különbség lehetősége épen az időtartamtól függ, melyen keresztül az illető szó használtatik.

Értekezésem célja megmutatni a fokot, a meddig a szyr nyelvnek görög idegen szavai idegen jellemüket megtartották vagy elveszítették. Természetesen még irodalomtörténeti szempontból tekintetbe kellene venni azt is, hogy szó és fogalom a gondolás mely categoriáiból lettek kölcsönözve, de az ily tanulmányhoz minden eszköz hiányzik. Egy teljes szyr szótárra, mely a mai tudomány igényeinek megfelelni képes volna, a tudós világ már egy évszázad óta vár, mert *Michaelis szyr kiconata Castellus nagy heptaglottonjából*²⁾ bár milyen kitünő szolgálatot is tesz még, roppant hiányokban szenved, különösen a mi célunkat tekintve, a mennyiben

¹⁾ L. *Michael Sachs*, beiträge zur sprach- und alterthumsforschung. Aus jüdischen quellen. Berlin. 1852—1854. II. 40. l. s k.

²⁾ *Edmundi Castellii lexicon Syriacum ex eius lexico heptaglotto seorsim typis describi curavit atque sua adnotata adiecit Joannes David Michaelis* 2 partes. Göttingae, 1788.

a görög szavak felismerésében igen félénk és járatlan. Lesz elég alkalmunk azt közelebbről bizonyítani. Az újabbkori vállalatok pedig, a melyek oly nagy reményt keltettek a szakemberek között, nem virágozhattak fel a kedvezőtlen idők miatt, mindjárt kezdetükön megakadtak. Így *Smith* szótára (Fasc. I. Oxonii. 1868.) és *Bernstein* gyönyörű munkája; «lex. linguae Syriacae.» (Vol. I. fasc. I. (et unicus) Berol. 1857.) Továbbá a terjedelmes szyr irodalomnak csak egy kis része található nyilvános és magános könyvtárainkban s így a szókincset Cast.-Mich.-nél is csak részben pótolhattuk. Általában már a szyr nyelvnek kétszeres hivatásából — mint a keresztyénség irodalmi apostola egyrészt, másrészt mint a hellén bölcsészetnek úttörője a keleten — következtethetjük, hogy a görög szókinés főleg a bölcsészeti és tudományos (leginkább orvostudományi és növényntani terminológiából), valamint az egyházi categoriákból van kölesönözve.¹⁾ Nem is lehetett tehát szándékunk, hogy az egész nyelvkincset teljesen földolgozzuk, s így a görög befolyásnak minden nyomának utána járjunk. Ama csekély méltatás mellett, mely épen ezen, a sémi philológiának oly fontos ágát éri, méltánylásra ezen tisztán grammaticai vizsgálódás is fog találni, mely nem egyebet kísért meg, mint a görög idegen szavakon észlelt hangváltozások rendszeresítését. Sőt abban is megszorítottuk a tért, a mennyiben eltekintettünk minden összehasonlításról a szomszéd dialectusokkal, pedig csak ez lesz útja és módja a görög befolyásnak tiszta és teljes felismerésére. De az *egy* ágnak tárgyalása *nem* szándékosan és egyoldalúan is hasznos a másiknak. Épúgy lemondottunk minden kísérletről némi kérdéses szavaknak sémi vagy nem sémi eredetét bizonyítani, vagy az ilyenmü bizonyításokat megcáfolni. S ámbár megvagyok győződve arról, hogy több «sémi eredetű» szót hoztam fel a «görög» idegen szavak között, mégis a következő tanulmány alapján ép oly határozott meggyőződéssel állítom, hogy oly alakban, a milyenben találjuk őket a szyr nyelvben, egyedül csak a görög nyelvből hatolhattak be, nem pedig rokon dialectusból. Tehát idegen szavak, habár eredetileg rokonak.

¹⁾ Tájékoztatóul a profán irodalomra nézve szolgálhat: *J. G. Wenrich*: de auctorum Graecorum versionibus et commentariis Syriacis, Arabicis, Armeniacis Persicisque commentatio. Lipsiae 1842. (A 72. laptól kezdve.) — *Assmannius* bibliotheca orientalis Clement. Vatic. Romae 1792. 3. voll.

2.

Általános jelenségek.

Az anyag hiányán kívül még egy másik körülmény is sok tekintetben nehezíti meg tárgyalásunkat, t. i. a számos íráshiba, mely a szyr alphabetum némely betüinek hasonlósága által keletkezik. Nem mondhatom, hogy mennyiben tudandók be az újabbkori kiadóknak; tény az, hogy még *Michaelis* Castellus szótárában csak nagyon ritkán javít, s ott is mindig a legnagyobb óvatossággal hozzá teszi hogy «suspicio» vagy hasonlót. A legszokottabb tévedések ezek: τ pro ρ , és viszont ρ pro τ , *ἐβδομήγοντα* = *אברמקניטא* *ἡδουσομός* = *הרזומא* (metathesisszel), *ἐριμοδάκτυλος* = *הרמרקטולוש*, a második τ pro ρ — *μύρον* = *מורון* és *מורון*. *παίδαγωγός* = *פרנונא* *ρήτωρ* = *רטור* pro *רטור*, Castellus mindkét helyen közli. — Nem ritkán áll τ pro ι és viszont: *ὕδροροσός* vagy *ὕδροροσός* = *דיררכושדידיכוש* helyett, a spiritus asper egy ritka és feltűnő helyettesítével (lásd alább); — *βρωία* = *פיומא* pro *פרומא* *χόπρος* = *קביא* pro *קברא* — ν pro ι vagy viszont: *ἄγιον πνεῦμα* *אניופיומא* Mich. szerint: *אניופנומא* helyett, hol a második ν mássalhangzó; — *ἀνεμώνη* = *אהמוני*; ι pro ν és ϵ (mint gyakran) η által képviselve; *ἄγχοσσα* = *איכושא*, ennek alapalakja talán az atticai *ἔγχοσσα*, s akkor nem lehetetlen, hogy a nasal γ kilökése miatt pótnyújtás lépett be; ily esetben $\alpha = \bar{e}$ volna, hasonló lehetőség: *ἐγκαμία* = *איקניא*. — *ἀγροτής* = *אגורתנא*, talán *אגורתנא* helyett, a hol a rag tisztán meg volna tartva (lásd alább « η s rag»). *ἄνθος χαλκοῦ* = *איתושכאלקי*: az első ν pro ι , és β pro κ (a mint többször előfordúl); *νήπιος* = *ניפנון*, a második ν pro ι , tehát: *ניפנון*. *ἐρόνοτος* *אוריטוש* Michaelis szerint *אורנוטוש* helyett; — *ξένος* = *כהיוש* pro *כהנוש*; — τ helyett α : *ὀπογονορία* = *אופוכונאריון* (pro *אופוכונדריון*), a mi mellett előfordúl: *אפוכידרין*. — τ helyett α : *βοφθαλμον* (egy növény neve) = *בופאלמיון* és *ἄκανθα λευκή* = *אקאניתלוקי* (pro κ) = *אפאנאלקי*. — α pro τ : *δέσμα* = *דאמא* pro *דאמא* *πατριάρχης* = *פאטרירכא* pro *פאטרירכא*. Igen sokszor föl van cserélve a hasonló gömbölyű betű: κ , β , ν , ι és ϕ . Például: *αίρετικός* = *אארטוש* pro *אארטקש*; — *αὐτοσχεδίας* = *אוטופהדיוש* (közelebb az eredeti alapalakhoz: *αὐτοσχεδίας*); *ἵπποτροφος*: *אופטריקון* pro *אופטריפון* *τεχνολόγος* = *טכנולוגיא* pro *טכנולוגיא*; — *τεχνολογία* = *טכנולוגיא* pro *טכנולוגיא*, *χάρκινος* = *פארקינא* (Cast. ϕ alatt), *κολοχασία*

= קולושׁוֹשׁ valószínűleg pro קולקשׁוֹשׁ *κολοκάσιον* alak szerint. *διάλεπτος* = דיליֹּתָא pro דיליקתָא; — a már idézett *ἄνθος γαλκοῦ* = איתושבאלֹקִי; — *νοκταλοπία* = נוקטאלופושׁ pro נקטאלופושׁ; stb. — *pro ל*: *σχίνελαιον* = שכנילון pro שכנילון, *στολή* = אשטלא pro אשטלא; — *στόλος* = אשטולא pro אשטולא; — *νηστία* = לישטיא pro לישטיא (Cast. Bar Ali szerint לֹ alatt közli, különben nem lehetetlen hangváltozás; — Michaelis szerint *πάντα* = פאלטא pro פאנטא (?)). — Talán még ide tartozik *נהאפישׁ* mely, פֹ helyett שֹ-et téve, *νόησις*-t adná. — Nem tűnhet fel, hogy ugyanazon tévedésekkel a latin szókban is találkozunk, így: *atriplex* = אטרקולישׁ pro אטרפולישׁ; — *januarius* = איאויאריושׁ pro איאנאריושׁ. — Már olyan szót, mint *לוקאכושׁוֹשׁ* vagy *לוקאכושׁוֹשׁ* nem merném «*ductuca asina*» mellé állítani, mint ezt Michaelis (II. 474) teszi. — A יֹ pro ןֹ alatt idézett *ἄγχουσα* és *ἐγχαυία* mellé tartozik a «*Valens*» név = ולישׁ.

Ide sorolom még azon példákat, melyekben *helycsere* ugyan, de nem tulajdonképi indokolt metathesis fordul elő. Ilyenek: *ἀμείθυστος* = אמותשטושׁ pro אמתושטושׁ; — *ἐάκινθος* = הוּאיקינתושׁ pro הוּאיקינתושׁ (יֹ = mássalhangzó!); *χρυσόολθος* = כרושתלושׁ pro כרושתלושׁ; — *εἰχώρ* = יוקנא pro יוקנא.

Rokon az írásnak ezen nehézségével a magánhangzók ingadozó megjelezése, mely, mint minden sémi nyelvbe, úgy a szyrba is csak későn hozatott be, s akkor is különféle rendszer volt egymás mellett használatban, míg végre a görög-magánhangzók után alkotott hangjegyeket fogadták el általánosan.¹⁾ Ezen újító s javító időből hány hibás alak maradhatott fel régibb iratokban, mely azután az újkori philologusok kiadásába is átment! Ezért e tekintetben sok kérdéses hangváltozás döntetlen marad, mert egyedüli biztos és nagyjában következetes eljárást csakis a hosszú magánhangzóknaál találjuk, melyek valamint a rokon nyelvekben, úgy a szyrban is, mindig a megfelelő homogén mássalhangzók által vannak jelezve, t. i. *ā* = אֹ, *ī* = יֹ és *ū* és *ō* = וֹ.

¹⁾ Ezen különféle rendszereket bőven tárgyalja és szemléltetően összeállítja *Merx* a Hoffmann-féle szyr nyelvtanban. (*Grammatica Syriaca quam post opus Hoffmanni* refecit Adalbertus *Merx*. Halis 1867—70. I. p. 17—44.). Összehasonlítandó ezzel még *Nöldecke*: *Über die Mundart der Mandäer. Abhandlungen der göttinger Gelehrten-Gesellschaft. X. kötet.*

3.

Prostheticis és metathesis.

A szyr nyelv jellemében indokolt külső változások

I. § prosthetikon.

Mivel a sémi nyelvek általában a mássalhangzók csoportjait nem szivelik, különösen a szavak kezdetén, azért a görög nyelvben gyakori mássalhangzó-csoportok vagy kettős hangzók előtt a legtöbb esetben „a“ prosthetikon van használva. Különösen:

1. *στ*: *στάτηρ* = אשתירא; — *στάδιον* = אשמדין és אשמדא; — *στάβλιον* = אצמבלא; — *στακτή* = אשמקמא; — *στάσις* = אשמשיש és שמאשיש; — *στοά* = אשמוא; — *στωικοί* = אשמואיקר; *στολή* = אשמא *στόμαχος* = אשמומכא; *στοιχεία* = אשמוכשא; — *σῦλος* = אשמونا; (*στυλότης* = אשמוניא); — *στύραξ* = אשמורכא; — *rendesen átvéve*: *στεῖς* = שמיטא (tisztá tövel). Épen úgy *στρο*: *στρατηγός* = אשמרטינא; *στρατιώτης* = אשמרטיומא; — *στρατηλάτης* = אשמרטיλמיש és שמרטילמיש; — *στρατία* = אשמרטיא; — *στρηγός* = אשמרניא; — *στρογγύλος* = אשמננלא; — *rendes*: *στῆθος* = אשתיתוש. — Az eltérésekre mint אצמבלא stb., valamint a szóban levő hangzók szerepére a szó közepén alább a mássalhangzók fejezetében visszatérünk.

2. *σξ*: *σχίλλα* = אשקיל; — *σχύφος* = אשקפא; lde tartozik: *σχόριος* (a vulgaris nyelvből = szikla) = שניכוש (metathesis?); továbbá a *rendes esetek*: *σκελετός* = שקקלהטוש; — *σκεπαστός* = שקקפהאשמוש; — *Σκυθία* = שקומאניה; *σκευή* = שקוא.

3. *σχ*: *σχῆμα* = אשכימא; — *σχολή* = אשכולא; szó közepén egyszer rendhagyó metathesisszel: *αὐτοσχεδίως* = אומוכשהדיוש, a hol *σχ* = *ksz*, mert a következő η az ε-nak képviselője (l. a magánhangzók alatt «ε=η»); — *rendes*: *σχεδία* = שכידיא; — *σχόλιον* = שכוליון; — *σχόινος* = שכוניא (ellenben: *ὄξύσχοινος* = אוקישושקן) *αχελαιον* = שכיוניון (lásd fentebb) *σχίνος* = שכינוש.

4. *σπ*: *σπόγγος* = אשפונא; — *σπυρίς* = אשפירדא (tisztá tó!); — *σπαθά* = אשפתא; — *rendes*: *σπεῖρα* és *σπεῖρα* = אשפהרון és שפירא; — *σπάσμα* = שפשמא.

5. *σφ*: *σφαῖρα* = אשפירא.

A többi csoport mind § prosthetikon nélkül:

βρ: *βρουωνία* = בראוניא és בראואניא; — *βρωῖσις* = ברשוש; —

és hangváltozással: $\beta\rho\omega\mu\alpha$ = פרוּמָא (l. f.); — $\delta\rho$: $\delta\rho\omega\tilde{\rho}\alpha\xi$ = דרפּקאָ
 és דרופּאקאָ; — $\tau\rho$: $\tau\rho\rho\gamma\eta\mu\alpha\tau\alpha$ (plur.) = דררנמאטא; — $\tau\rho\iota\tau\alpha\tilde{\iota}\omicron\varsigma$ =
 טריטאהאיש; $\tau\rho\iota\chi\omicron\mu\alpha\nu\acute{\epsilon}\varsigma$ = טריכמוש; $\tau\rho\alpha\tilde{\upsilon}\mu\alpha$ = טרוּמָא; — $\tau\rho\omicron\phi\eta$ =
 טרופּא; $\tau\rho\iota\pi\acute{o}\lambda\iota\omicron\nu$ = טריפּוליון; — $\chi\rho$: $\chi\rho\iota\sigma\tau\iota\alpha\nu\acute{o}\varsigma$ = כרישטינא; —
 $\chi\rho\upsilon\sigma\acute{o}\lambda\iota\theta\omicron\varsigma$ = כרושתלוש (l. f.) $\chi\rho\upsilon\sigma\acute{o}\pi\rho\alpha\sigma\omicron\varsigma$ -ban, úgy látszik, meg
 van hasítva a csoport, t. i. = כרשופּוּשׁוּשׁ mert feltűnő, hogy az υ
 nincsen megjelezve. Ez különben egy előttem ismeretlen $\chi\rho\upsilon\sigma\sigma\omicron\pi\acute{o}$ -
 $\sigma\iota\omicron\varsigma$ szó után van képezve, a mint Cast. Mich-nél is van. Előfor-
 dúl Apocalypsis XXI, 20, és valami drágakőnek a neve. — Azon
 kívül még néhány csoport, miket l. az 5. fejezet végén.

⚡ *protheticokkal* áll végül ξ és ψ .

6. ξ : $\xi\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ אכשניא és אכשנא de van כהנוש is (Cast-nál כדוּשׁ, 1. íráshibák); vagy *metathesisszel*: $\xi\epsilon\nu\omicron\delta\acute{o}\lambda\omicron\varsigma$ = אשכנדיכין (alapalakja úgy látszik: $\xi\epsilon\nu\omicron\delta\acute{o}\lambda\omicron\varsigma$) és $\xi\epsilon\nu\omicron\delta\omicron\chi\epsilon\tilde{\iota}\omicron\nu$ = אכשנדוכין.

7. ψ : $\psi\omega\rho\omicron\omega\tilde{\iota}\delta\eta\varsigma$ = אכשרידין (alapalakja: $\psi\omega\rho\omicron\epsilon\tilde{\iota}\delta\eta\varsigma$).

Nagyszámú szavakban *rendhagyólag*, vagyis inkább indok nélkül van ⚡ *protheticon*; indok nélkül azért, mert sem mássalhangzócsoporthoz, sem kettőshangzó előtt, hanem egyszerű mássalhangzó előtt látjuk. Cast. Mich. egyes esetben gyanítják, hogy a görög névelő meg volna tartva. Így Michaelis אַתּוּשׁ = \acute{o} $\theta\epsilon\acute{o}\varsigma$, s különösen אַאֲדַרוּשׁ-ban véli metathesisszel látni az articulust \acute{o} $\epsilon\iota\rho\acute{o}\varsigma$, a hol t. i. *ohierōs* helyett *oiherōs*; \acute{o} $\epsilon\iota\acute{o}\varsigma$ אַאֲיוּשׁ (Bar Bahlul hibásan «pater deus»-nak magyarázza). A spiritus asper minden esetben elesne, a mi nem tény, mint a következőkből kitűnik. Az אַאֲיוּשׁ alakban nincs is okunk, articulust keresni, mert az első ⚡ az *v*-nak megfelelő *u*, a következő ⚡ pedig egyszerűen *i*, úgy hogy olvasunk: *u-i-ōs*, vagyis *uijōs*. A metathesis a \acute{o} $\epsilon\iota\rho\acute{o}\varsigma$ -nál pedig oda magyarázandó, hogy a ה nem a spiritus asper maradványa, hanem az ϵ képviselője, mint már példát láttunk: lesz tehát *oiērōs*. Itt ez valóban csak névelő lehet, épen úgy mint אַתּוּשׁ-ban, és \acute{o} $\pi\omicron\rho\acute{o}\varsigma$: אַפּוּרוּשׁ. — Hanem feltűnő és a szabályt lehetetlenné teszik: $\mu\upsilon\delta\rho\iota\alpha\iota\varsigma$, mely nőnemű, tehát η = אַמּוּדַרְרִישׁ, továbbá a semleges $\xi\acute{o}\gamma\omega\mu\alpha$ = אַוּוּנוּמָא. — A nőnemű névelőhöz hasonló előrag két szóban van: אַכְרִיא, mely Michaelis szerint $\epsilon\delta\phi\omicron\rho\iota\alpha$, holott Castellus η $\phi\omicron\rho\acute{o}\alpha$ -val hasonlítja össze, Michaelis-hez inkább hajlunk, mert különben nem magyarázható a ' a ragban. אַגְרַפִּיא Bar Bahlul szerint $\gamma\epsilon\omega\gamma\rho\alpha\phi\iota\alpha$, ez nyilván az egyszerű $\gamma\rho\alpha\phi\iota\alpha$ névelővel. Hogy $\beta\lambda\eta$ = אַוּלָא megtartotta az articulust, az azért kétes, mert plur.

הולא és הולאש, továbbképzése: הולאיש = materialis. Az első helyen tehát csak az $r = iu$, a mi nem egyetlen eset, s mindenütt a spiritus asper meg van tartva.

Ide csatolom még a görög *spiritus asper* és *spiritus lenis* változatait. I. A *spiritus asper* a legtöbb esetben *meg van tartva* vagy más által kárpótolva. 1. ἡγεμονία = הגמוניא vagy הגמוניא; de: ἡγεμονική = אגמוניקיא; — Ἑλλάς = הלש; ἕλγ = הולא; — ὕπατος = הופטוש; ἡδυσμοός = הרומוס (írás hiba és metath.) Ἑρμῆς = הרמיש; — ἐρμούδακτυλος = הרמורקטולוש (írás hiba). αἰρετικός = הרטיקא, αἵρεσις = הרשיש, ἡγίος = הניוכא; — ὑάκινθος = הוואקינתוש (pro הוואקינתוש) és: ἀκνθῶν = אקנתון; ὑπαρχος = הופרכא; (Cast szerint = ἔπαρχος, ἑπαρχία), — ὑποδιάκονος = הופודיקנא:

2. Kárpótlásnak vehetjük a) ha a görög ϵ helyett a szyrban d áll: ὁμοούσιος = דומושיש, ὑδροχόος = דיריכוש (különbén spiritus lenis-nél is: ὄσια = דופשיש?). Ezen szavak egységét nem tudom bizonyítani, hanem csak mint lehetőséget átveszem Michaelistól. Az előbbi példánál hajlandó volnék íráshibát fölvenni, mi a szyr d és h közötti hasonlatosságnál nem épen lehetetlen. Hiszen a phoneticus változás oly különös h -ból d -ba, a milyen semmi más nyelvben nem tapasztalható. — b) ha a hehezet a hozzátartó magánhangzóval egybeolvad: ἡπαρ ὄνου = יפארנון; — ὑάκινθος = יקונדא.

3. Kevés szónál elesett: a fent említettek kivül: ὀδηγός = אודיגין; — ὀδηγητής(?) = אודיניטיש; — ὄδον = אודנא (pluralis nominativus szerint képezve) ἰδρώς = אדרוש (tisza tö); — ὀρόμυλον = אדרומילון; — ὀρόμελι = אדרמלי; — ὀπλί = אופלי; — ἕλος és ἕλιος = אילוש; — ἰπποτρόφος = אפוטריקן; — ὀρίζων = אוריון; — a fent említett ἡγεμονική; és ἡδυσμοός = אידואשמון. — ἰερός-nál nem lehet spiritusról szó, ha h -val is van írva; hozzá tartozik még: ἡ ἰερά = אידרא (gyógyszer) és ἰερατεῖον = אירטיון. Egy példában elesett a magánhangzóval együtt: ἰστωμεν καλῶς = שמומקאלוש.

4. A *spiritus asper* továbbá *elesik*, ámbár némelykor megvan jelölve, a ρ -val kezdődő szavaknál, így: Ῥώμη = רהומי, Ῥωμαῖος = רהומיא; Ῥόδον = רודא és összetételei; ἄραβων = רהבונא; ῥήτωρ = רהטרא és ריטור; — ῥίζα = ריוזמא; ῥάμος = רומיש (valószínűleg íráshiba pro: רומיש).

5. Egyes összetételekben, mint σύνοδος = שונהדוש, a Nestorianusoknál mégis «sunhodos», Sciadrensis szerint Merx. (Gram. Syr. p. 110.)

II. A *spiritus lenis* természetesen nem okozott semmi nehézséget, mivel a sémi nyelvekben is bizonyos mértékben megvan és **h**-al jeleztetik, ellentétben az erősebb hehezettel, mely **g**. — Azért a szavak többsége rendesen változás nélkül van átvéve, mint: *ἀόριος* = **אוריא**; — *ἀειζων* = **אאיצון**; — *ἄξιος* = **אאריא**: — *ἀήρ* = **אאר**; — *ἄβελος* = **אלבא** (Origenes által a bibliában használt kritikai jel); — *ὀβολός* = **אבולוש**; — *ἔβενος* = **אבנושא**; — *ἀγλαοφῶτης* = **אגλοפωטיש**; — *ἔκλειψις* = **אגלפשיש**; — *ἀδάμας* = **אדמוש** és sok más, melyet a szabályosságuknál fogva felsorolni nem szükséges. Annál különösebb e mellett, hogy a görög *spiritus lenis* oly gyakran *spiritus asper* által van helyettesítve, a mennyiben nem ritkán tiszta **h** áll a *spiritus lenis*hez tartozó mássalhangzó előtt. És pedig: *ῥβισκος* = **הבשקוש**; — *ἔκλειψις* = **הגלפשיש** és **הקלפשיש**; — *αἰγοκερέως* (*αἰγοκέρωσ*) = **הגוקרוש**; — *ἔνδρα* = **הנדרא**; — *ἔχινος* = **השינוש**; — *αῖρα* = **הרא**; — *αἰθήρ* = **התירא**; — *ἔκτομον* = **הקטרמון** (a **ר**?) — *ἐρώδιος* = **הררתא** (pro **הררתא**); — *ἁρωματικός* = **הרומיטא**; — *ἄρωμα* = **הרומא**; — *ἠλλυρία* = **הלוריש** (az eredeti *ἠλλυρις* alak után képezve); és egészen elkülönítve áll egy eset, hol a *spiritus lenis*nek helyettése egy **sh** által történt, t. i. *ἰσχυρος* = **שישקורוש**, úgy látszik, a **sh** visszahatása. Figyelemre méltó, hogy a gyenge hehezet megerősítése a sémi nyelvek interdialecticus változásai közt sem ritka, így héber **אויך** = chald. **אצן** és szyr **עצא**; — h. **אול** = szyr-chald. **עול**; — h. **אמן** = sz.-ch. **הימן** és **הימן**; — h. **נכא** = sz. **נכע**. Továbbá tekintetbe jön még, hogy a héber verba tertiae **ה**-nak, a szyr-chald. dialectusokban többnyire a verba tertiae **h** felelnek meg. — Végül *i* és *o* előtt néhány szóban elmarad: *ἰβις* = **יביש**; — *ἰωνία* = **יונא**; — *ἰσπτις* = **ישבון**; — *εἰζων* = **יוקנא** (helycsere **יקנא** helyett); — *ἰρις* = **יריש**; — *ὀπός* = **ופיש**; — *ὄρυσσα* (*γ*, vagy *τὸ ὄρυσον*) = **ורויא**; — *ὀδόνα* = **ותוניא**. — A *spiritus lenis* kevés példában a magánhangzóval együtt elesik. Így *ἀγάρικον* = **אאריקון** (l. alább); — *ἀράβων* = **רהבונא**, — *ὄρυσσα* = **רווא**; — *ἔκκλησία* = **קלישיא**; — *ἔκλειψις* = **קלפשיש**; — talán a latinból van **פריקיא** = Africanus.

II. Metathesis.

Ez is csak ott fordul elő, a hol a sémi (különösen a szyr) nyelvjelemmel meg nem férő hangcsoportok vannak, melyeket a metathesis kiejtésre nézve megkönnyít, a szó közepén tehát ugyan-

azt a szerepet viszi, mint az **Ń** protheticon a szó elején. Van néhány példa, a hol nem ez a metathesisnek oka, hanem vagy tévedés, vagy íráshiba, miért is az illető példákat az íráshibák alatt közöltük, mert nem lehet phoneticus, hanem csak graphicus változás.

Tulajdonképeni metathesist a következő példák mutatnak: $\epsilon\nu\epsilon\rho\gamma\acute{\eta}\varsigma$ = איגריש (a metath. által itt az $\epsilon\nu$ diphthongus magánhangzós jelleme meg van tartva). — $\acute{\alpha}\rho\gamma\acute{o}\varsigma$ = אנורשא; — $\delta\omicron\upsilon\lambda\epsilon\tilde{\iota}\alpha$ = דוילא (pro דוליא); $\mu\acute{\alpha}\gamma\epsilon\iota\rho\varsigma$ = מגירשא mellett: מגירשא; — $\acute{\upsilon}\delta\rho\omicron\chi\omicron\sigma\acute{\epsilon}\iota\varsigma$ ($\chi\acute{o}\sigma$) = דיריכוש; úgy látszik, hogy דיריכוש az eredetibb, s benne aztán fel van cserélve ι és δ . $\acute{\upsilon}\delta\rho\rho\mu\epsilon\lambda\iota$ = אדורמלי és rendszeren $\acute{\upsilon}\delta\rho\rho\mu\eta\lambda\omicron\nu$ = אדרומלון; — $\pi\acute{o}\tau\alpha\iota\omicron\nu$ = פתקא pro פקתא a ragnak megcsonkításával. — Továbbá egy ige: $\kappa\alpha\tau\eta\gamma\gamma\omicron\rho\epsilon\omega$ = קטרנ és sok, belőle képzett szó. — Különös eset $\acute{\alpha}\gamma\acute{\alpha}\rho\iota\kappa\omicron\nu$, melynél a behangzó a elesik, de a szóban levő megnyujtatik = גאריקון; azt sem lehet metathesisnek venni, mert ha ritka ugyan, hogy a bekezdő hangzó elesik (spiritus asper és lenisszel láttunk néhány példát), mégis gyakran meg van az a jelezve **Ń**-al, úgy hogy a גאריקון-ban az **Ń** az elveszett a -val semmi összefüggésben nem áll. — Van még metathesis egyszer ξ -nél; $\xi\epsilon\nu\omicron\delta\acute{o}\chi\omicron\varsigma$ = אשנדוכין; — $\sigma\chi$ -nél: $\alpha\tilde{\nu}\tau\omicron\sigma\chi\epsilon\delta\acute{\iota}\omega\varsigma$ = אוטושודיוש (a η az ϵ -nak jelzője, nem pedig a χ -nek maradványa); a már említett $\chi\delta\upsilon\sigma\mu\omicron\varsigma$ (íráshibával): הרומא (*heruosmos* = *herüsmos* = *hersümos*); és a ragban: $\epsilon\tilde{\upsilon}\phi\omicron\rho\rho\beta\iota\omicron\nu$ = אפרבון pro אפרבון; — $\mu\epsilon\tau\acute{\alpha}\nu\omicron\iota\alpha$ = מטנויא pro מטנויא és a már említett $\delta\omicron\upsilon\lambda\epsilon\tilde{\iota}\alpha$. — Ellenkezője ezen esetnek $\phi\theta\iota\sigma\iota\alpha\kappa\acute{o}\varsigma$, a mennyiben itt a töbéli hangzó a ragba lépett, t. i. פתישקיא pro פתישקיא.

II. FEJEZET.

Hangváltozások a szó elején és közepén.

4.

Magánhangzók.

A magánhangzókra nézve általában tapasztaljuk, hogy a görögben oly nagyfontosságú *hangsúly* semmi befolyással nem bír a hangalkotásra, sőt még a hosszú és rövid magánhangzók közti különbség sincs következetesen keresztülvive. (Nem gondolok itt ϵ és η -ra, mert az utóbbit már azon korból nem lehet $\bar{\epsilon}$ -nek tekin-

teni.) A szyr nyelv itt nagyon kevés érzéket mutat, a mi annál kellemetlenebb, minthogy a rövid magánhangzókat úgy sem jelezzik meg, s így sok esetben nem is tudhatjuk határozottan, vajjon az illető szótagban ejtettek-e egyáltalán hangzót, vagy sem? Szem előtt tartva azon körülményt, hogy a görög befolyás a szyr nyelvre a Nagy Sándor utáni korszakkal kezdődik, s kevésbé a társalgó nyelvben, mind inkább az irodalmi nyelvben nyilvánul, természetesen találjuk, hogy régibb, eredetibb alakok igen ritkán maradtak fel, s ezek is inkább a ragokban, mint az egyes hangzóknál. Evvel összefüggésben áll azon tény is, hogy a görög nyelvnek egyes dialectusait sem különböztethetjük meg a szyrben, s csak itt-ott tételeztem fel, ha általa egy különös phonetikus változás könnyű magyarázatot talált. Hasonló módon nem várhatunk etymologikus alapot az egyes hangváltozásoknál, csak a szó- illetőleg tőképzésnél lesz alkalmunk róla szólani.

A magánhangzók tanába részben a *prothesis* is tartozik, melyet az előbbi fejezetben tárgyaltuk. Ennek a szóban előforduló változások közt megfelel az *epenthesis*, mely a szyrban csak igen kevés szóban mutatható ki. A szyr nyelv sémi elmeiben is csak a magánhangzók nyújtására használt **Ⲡ**, ' és **ⲓ** mondható *epenthesis*-nek, és a görög idegenszavakról csak ugyanaz áll. Csak kevés szóban, nyilván valamely *hangeumulatio* kikerülése céljából látunk önállóan becsusztatott magánhangzót. $\sigma\epsilon\delta\tau\lambda\omicron\nu$ = שְׁדוּטִילֹן, tehát a három mássalhangzót elválasztja a ' , «*ševtlōn*» helyett: «*ševtilōn*». Kevésbé indokolva: $\acute{\epsilon}\beta\delta\omicron\mu\acute{\iota}\chi\omicron\nu\tau\alpha$ = אַבְדִּימְכִיטָא, a dór alak után képezve: $\acute{\epsilon}\beta\delta\epsilon\mu\acute{\iota}\chi\omicron\nu\tau\alpha$, tehát az első ' megfelel az ϵ -nak, a másodikban *injectio* ξ és ψ összetett mássalhangzóknál, hol az alaphangzók *k*-s és *p*-s szétosztatnak (l. 5. V. 2. és 3.). — Természetesen nagyon sok példában sejtethünk még *injectált* magánhangzókat, azonban a bizonytalan szövegekből következtetést vonni nem akarunk.

I. a. Hosszú és rövid nincsen határozottan megkülönböztetve, a mennyiben sokszor a hosszú nincsen megjelezve, míg az a rövidnél nem ritkán történik.

1. $a = \text{Ⲡ}$: a szó elején mindig különbség nélkül meg van, kivéve az eseteket, a hol a *spiritus* helyettesítése által változások fordulnak elő (l. fentebb). — Szóközépén: $\acute{\alpha}\nu\alpha\tau\omicron\mu\acute{\iota}$ = אַנְאֻטֹמָא (el-

lenben: ἀνατολή = אנטלי; ἀνθάδης = אוחאדיש; ἄνθος χαλκοῦ = איתושבאלקי (kettős íráshibával); — γεράνιον = גהראניון; — δαφνή = דאפנא és דאפני; — δίψακος = דיפשאקוש; — δρωπάξ = דרופאקא; — δωράκιον = דוראקינא (és דורקינא); — θαψία = תאפשיא; — δρασκίαι = תראשקיאש; θριδαξ = תרידאכש; — κατὰστασις = קאטשטאשיש; — κλήματις = קלימאטיש; — μάχαιρα = מאכיורא; — μαχανή (μηχανή?) = מאכנוש; — μωριάσις = מודריאשיש; — ναρόδσταγος = נארדושטכוש; — νάρκισσος = נארקיש (és נרקוש) (νάρκισσος = ναρκίσσενος?); — νάρθηξ = נארתיקוש; ορίγανον (ορίγανος) = אוריגאנוש; — παχύς = פאכרוש és פאני; — παιδαγωγός = פדאגא és פהדגנא; — πεταστής = פהטאטיש; — πατριάρχης = פאטריארכא és פטרירכא (egyszer ρ nélkül = פאטריאכא); — πλάτωνος = פלאטנוש; — παντοκράτωρ = פנטקראטור; — παρθένια = פארדישיא; — σέβαστος = שנבאטוש[?]; — συστατική = שושטאטיקא; σίσαρρον = שיסארון; — στύσις = אשטאשיש; — σατύριον = שאטוריון; — σατυριασμός = שאטוריאשמא; — σκεπαστής = שקהפאשטיש; — σαλαμάνδρα = שאלאמנדרא és; — σολαβή = שולאבי; — ύάκνθος = הואיקנתוש (pro הואיקנתוש) és איקנת; — ύπομύματα = אופומימאטא; — ύπορωφύλακιον = אופופולאקיון; — ώξαινός = אוקיאנוש.

2. $a = \bar{e}$, csak egy példában: γαρ = גיר («secundo sententiae loco ponitur ut lat. enim» Mich.).

3. $a = o$. A szyr nyelv feltűnő hajlama a tompa a iránt a görög szavakban is nagy mértékben mutatkozik, úgy hogy legnagyobb része az eseteknek, melyekben nincsen megjelezve α -val, o -t kell kiegészítenünk. Így: βάσις = באשש; — ἄγρ = אאר és אאר; — ἄριος = אאריא, sőt még γ -al is megjelölve: ῥάμος = רומיא (nyilván רומנא helyett, l. az íráshibáknál) és sok más; csaknem kivétel nélkül a kihangzásban: ἐβδομήχοντα = אברימקוניטא (íráshibával, alapja a dór alak ἐβδμηχοντα), ὕδνα = (plur.) = אודנא; — βῆμα = באימא, כאמא és כאם; — ζύγωμα = אουנומא; — δερῶρημα = דאורימא; — σχῆμα = אשכימא; — δέρμα = דרמא (leginkább: דאמא, hol α pro γ); — δόγμα = דוגמא (Cast. szerint δῶγμα is); — διάταγμα = דיטאגמא; — διάφαγμα = דפשלמא és דפשלמון; — τραγήματα = טראגמאטא; — (és mások, melyeket mind a mássalhangzós töveknél tárgyaljuk). Nem különben \bar{o} -vá lett az a — «ὕποφασις»-ban, mivel a suffixum eleste után a szó végére került: ΑΟΠΟΦΑ. — Egy példában szó végén elesik: ταχα = תחא.

4. $a = \eta$; ezen ritka helyettesítés a -nál csak egyszer fordul elő: $\pi\alpha\rho\alpha\lambda\iota\alpha = \text{פרהליש}$ ($\pi\alpha\rho\acute{\alpha}\lambda\iota\omicron\varsigma$).

5. $a = \iota$, $\alpha\nu\tau\acute{o}\mu\alpha\tau\omicron\nu = \text{אוטומוטון}$; — ritka és feltűnő eset (l. f. 3).

II. ϵ . A legtöbb esetben nincsen megjelölve; s helyébe egy rövid ϵ -t kell kiegészítenünk.

1. A szó elején spiritus lenisszel a szyrban \aleph -al van visszaadva (l. a «spiritus» alatt). Ez néhány példában a *szóközépén* is előfordul, ugyanis: $\acute{\alpha}\epsilon\rho\iota\omicron\varsigma = \text{אאריא}$ (l. $\acute{\alpha}\eta\rho = \text{אאר}$); — $\sigma\acute{\epsilon}\lambda\iota\nu\omicron\nu = \text{שאלינון}$; — és $\pi\epsilon\tau\rho\sigma\acute{\epsilon}\lambda\iota\nu\omicron\nu = \text{פאטרושליון}$; — $\pi\epsilon\tau\epsilon\iota\nu\acute{o}\nu = \text{פאטינון}$ (tulajdonképen $\pi\epsilon\tau\epsilon\iota\nu\acute{\alpha}$).

2. $\epsilon = \iota$, $\acute{\omega}\kappa\epsilon\alpha\nu\acute{o}\varsigma = \text{אוקיאנוש}$, mi nem egyéb, mint kényelmetesség; nem úgy magyarázható a többi példákban: $\sigma\chi\epsilon\delta\acute{\iota}\alpha = \text{שכידיא}$; — $\sigma\epsilon\lambda\acute{\gamma}\nu\eta = \text{שיליני}$; — $\pi\alpha\rho\theta\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma = \text{פרתינוש}$.

3. $\epsilon = \bar{o}$ és \bar{u} . $\acute{\alpha}\mu\acute{\epsilon}\theta\nu\sigma\tau\omicron\varsigma = \text{ამთისმთის}$ (talán ამითושმთის helyett?); — $\tau\acute{\epsilon}\chi\gamma\eta = \text{טוכნא}$ (טכנולוגია = τεχνολογία mellett); — $\alpha\iota\gamma\omicron\chi\acute{\epsilon}\rho\omega\varsigma = \text{הגוקרוש}$.

4. $\epsilon = \eta$, a legérdekesebb jelenség ϵ -nál, mely csak még η -nál, s mint láttuk a -nál egyszer kivételesen előfordul az, hogy a magánkangzó a szóban is egy hehezet által adatik vissza. Már volt alkalmunk erre utalni, s pedig példákkal, melyek talán kétesek, mint pl. $\alpha\upsilon\tau\omicron\sigma\chi\epsilon\delta\acute{\iota}\omega\varsigma$, hol a η a χ -hez tartozhatnék. Az itt felsorolandó példák minden kételyt mellőznek, s valóságosnak tüntetik fel e tüneményt, mely különben a sémi nyelvek interdialecticus változásai közé is tartozik (így héber $\text{כיש} = \text{szyr ביה}$ és sok más). $\acute{\alpha}\gamma\gamma\epsilon\lambda\omicron\varsigma = \text{אנהלוש}$, אנהלוש és אנהלוש ; — $\alpha\iota\upsilon\epsilon\iota\sigma\iota\varsigma = \text{אינהשיש}$; — $\acute{\alpha}\nu\epsilon\mu\acute{\omega}\nu\eta = \text{אהמוני}$ (íráshiba pro אנהמוני); $\acute{\upsilon}\delta\omicron\rho\acute{o}\mu\epsilon\lambda\iota = \text{אדרומהלי}$ (nem pedig mint Castellus hiszi: $\acute{\upsilon}\delta\omicron\rho\acute{o}\mu\eta\lambda\omicron\nu$); $\acute{\gamma}\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma = \text{גהנוש}$ (de גנש és גנשא is); — $\gamma\epsilon\rho\acute{\alpha}\nu\iota\omicron\nu = \text{גהראניון}$; — $\gamma\acute{\eta}$ $\text{Ἡρατρίας} = \text{גיהרהטריას}$ ($\eta = \iota$, és a két η megfelel a két ϵ -nak); — $\lambda\epsilon\chi\iota\acute{o}\varsigma = \text{להכשיקון}$ = לכשיקון ; — $\nu\epsilon\omicron\mu\eta\gamma\iota\acute{\alpha} = \text{נהאומינא}$ (és נומינא); — $\nu\epsilon\acute{o}\phi\omega\tau\omicron\varsigma = \text{נהאופוטא}$; — $\nu\epsilon\phi\omega\tau\iota\varsigma = \text{נהפריטיש}$; — $\pi\epsilon\tau\alpha\sigma\iota\tau\eta\varsigma = \text{פetaטיטוש}$; — $\pi\epsilon\rho\iota\pi\alpha\tau\eta\tau\iota\acute{o}\varsigma = \text{פהריפטיקוש}$; — $\sigma\chi\epsilon\lambda\epsilon\tau\acute{o}\varsigma = \text{שקהלהטוש}$; — $\sigma\chi\epsilon\pi\alpha\sigma\tau\acute{\eta}\varsigma = \text{שקפהאטיש}$; — $\sigma\upsilon\mu\pi\acute{\epsilon}\rho\alpha\sigma\mu\alpha = \text{שונפהרשמא}$.

III. γ . A példáknak aránytalan többségében γ mint *tiszta i* jelenik meg, a mint ezt a görög nyelv akkori állapotjához képest másképp nem is várhatjuk. Azért nevezem *tiszta i*-nek, mert a hozzátartozó ι prolongationis kétségtelenné teszi a kiejtését. — Másképpen van ez azon eseteknél, hol a ι hiányzik, és az η nincsen

megjelölve, vagy **Ń** által van helyettesítve. Ezen utóbbi esetekben nem kell szükségképen \bar{a} -t feltételezni, mert az **Ń** magában a szyr nyelvben is sokszor más hangzó nyujtásánál is használtatik. Így: **ננלא** aperiet, **מאמר** dicere, **כארא** fructus, **ראבא** lupus, stb. (Hoffmann-Merx, grammatica Syriaca, §. 12, I. §. 13, III.). Épúgy lehet tehát itt is minden veszély nélkül feltennünk, hogy az eredeti *i* hang, melyet már akkor az η képviselt, daczára a heterogén **Ń**-nak a szyrban is fenmaradt. Bizonyítékul szolgálhat: **βῆμα** = **כאמא**, **כאם** és **כאימא**; — **ἀήρ** = **אאר**, **אאיר** és **אאיר**; — **ῥήτωρ** = **דטור** (pro **רמור**) = **רמור** és **רהמור**; — **ζοκωμική** = **קוקומילא** = **קוקומאלא**. — Ugyanazon nézetünk áll azon esetekről is, melyekben az *i* épen nincsen megjelölve. Persze határozott szabályra nem következtethetünk. — Az η -nak jelleme mint *e* hang meg van őrizve néhány példában, melyek a ' előtt nem *i*, hanem \bar{a} vagy \bar{e} hangzót mutatnak. Az ily combinatio minden sémi nyelvben képviseli az \bar{e} -t, s a görög idegen szavaknál sem lesz másképen. Tekintetbe kell azonban venni, hogy a magánhangzók ingadozó megjelölése mellett igen bajos kipuhatolni, hogy valóban \bar{a} vagy \bar{e} olvasandó-e az illető helyen, vagy sem. A példák az idézettekén kívül ezek:

1. η = tiszta *i*. **ἀγήρατος** = **אגירטוש**; — **ἀηδών** = **אאידון**; — **γλήζων** = **גליקון**; — Castellus ezzel még **גלאוקון** (máskép: **גלאוקיון**) hasonlítja össze, mely utóbbi azonban kétségtelenül **γλαΐκιον** vagy **γλαυκίον**; mindkettő ritka növénynév; — **δημοσία** = **דימושיא** = **δημοσίον**; — **διαθήκη** = **דיתיקי**; — **δώρημα** = **דוריימא**; — **ἐλληγισμός** = **אלינוש**; — **ἐξήγησις** = **אכשיניטא**; — **θεώρημα** = **תאורימא**; — **κλιματίς** = **קלימאטיש**; — **κυβερνήτης** = **קוברניטא**; — **μήκων** = **מיקון**; — **μηλωτή** = **מילתא**; — **νάροθηξ** = **נארתיקוש**; — **νηστεία** = **נישטיא** (Cast. nál Bar Ali szerint **לישטיא**); — **νήπιος** = **ניפיון** (íráshiba pro **ניפיון**); **ὀρτυγομήτρα** = **אורטיונימיש** (mintegy az eredeti **μήτρο** után képezve); — **παράθηκη** = **פרתיקי**; **πάνθηρο** = **פנטיρ**; — **παρθένια** = **פאררשיא**; — **πεντηκοστή** = **פנטיקוشتי**; — **πληροφορία** = **פלירופوريا**; — **σελήνη** = **שיליני**; — **συγγλήτης** = **שינגליטא**; — **στατήρ** = **אשתירא** = **אשתיר**; **στρατηγός** = **אשטרטיגא**; **σθηθός** = **שתותוש**; — **σύμπληγμα** = **שומבאמיא** [? talán inkább **σύμβαμα**?] — **σχῆμα** = **אשכימא**; — **ὕπωνυμα** = **אופומנימאטא**; — **χῆρα** = **כירא**.

Továbbá a szóképző eleste után: **μετρούτης** = **מתריא**; — és a spiritus asper eleste után: **ῥπαρ** = **יפא**, ez nyilván vagy **יפר** helyett

áll, mi a szyrban nem ritka (l. fentebb íráshibák alatt), vagy יפאר helyett, mire a következő vezet: ἡπαρ ὄνου = יפארניון.

2. $\eta = \aleph$. (Rövidség kevéért mondjuk, hogy = ; de nem tévesztjük szem elől az e tekintetben éppen kifejtett nézetünket) ἀγδής = אאדיש ; — ἀήρ = אאר ; — βῆμα = באמא ; — περιπατητικός = פהריפטאטיקוש.

3. η uincsen megjelezve : ἀηρίς = דרא ; — ἰνίοχος = הניוכא ; — ληστής = לשטיא ; — Μηδία = מדרי ; — ἰδυσσμός = הרומא (metathesis és íráshiba) ; — ἕν = אן ; — μητροπολίτης = מטروفוליטא ; — μητροπολις = מטروفολיש ; — ῥήτωρ = רטור (l. f.) ; στρῆνος = αστρניא (metathesis pro αστρניא?). συνήγορος = שננרא és שננורא (Thal-mud סנינור ; — l. M. Sachs. II. 43.) ποδήγητος = פודרא ; — χοιμητήριον = קמטיריון = קמטיריון.

4. $\eta = ai$ és ei . ἀήρ = אאר ; — ἕλος (és ἕλιος) = אילוש.

5. $\eta = \eta$. Itt ezen feltünő jelenséget oly határozottsággal nem lehet kimutatni, mint előbb ε -nál. De ha ידרומהלי nem felel meg ἐδρόμηλον-nak, mint Cast. hiszi, hanem = ὀδρόμελι (l. ε , 4.), mégis ῥῆ = רה (persze ה is van) és ἀγδών = אהרון (אידרון mellett) mutatják, hogy a szyr nyelvérzék még kiértett némi e -jellemet az η -ban, melyet, megfelelőleg az ε -nek, hehezet által fejezte ki. Kérdéses e tekintetben csak ῥήτωρ = רהטור, mely mint ריטור és רטר is fordul elő. T. i. azon lehetőség van itt, hogy a η az első esetben a η -hoz tartozhatik, mely ily alakban gyakran meg van tartva, ámbár mindig néma (l. fentebb 3. fej. spir. asp. 4.). És a denominativ ige רהטר («rheticam didicit») sem dönt, mert itt ugyanazon kétely forog fenn. — Kivételes eset még azonkívül, hogy

6. $\eta = \nu$, πλήρωμα = פלורומא ; — νομηνία = נהמאנינאא (ezen érdekes, semmiképen meg nem magyarázható szót Cast-Mich.-ből veszem) és χοιμήτης = קמונטא, mely változásnak phoneticus alapját nem tudom.

IV. i. Az i -re nézve csak azt jegyezhetjük meg, hogy vagy i -dal meg van jelezve, vagy nincs. Mint már említve volt, ily kérdésekben a hangzó hosszúsága vagy rövidsége ép oly kevéssé határoz, mint a hangsúly. E tekintetben általában szabálytalanság uralkodik a szyrban, melynek egyszerű magyarázata az, hogy kevésbé az élő beszédből, mind inkább az irodalomból merítették a szükségelt kifejezéseket. Meglepő példa erre : ἐπίσκοπος (hangsúlyos hangzó!) = אפישקופא ; — ellenben : ἐπίκρασις = אפקרשיש, hol

az *i* nincsen jelezve. Továbbá *Επίκουρος* = אפקורוש, és: *ἐπίθυμον* = אפתומון; — de *ἐπίτροφος*(?) = אפיטרופא, sőt *περιπατητικός* = פדרויפטאטיקוש mind hangsúlytalan *i*, és mind megjelölve. — De nem tételezhetünk fel más hangzót, ha nincs meg a szokott *ι*. És hasonlóan az *η*-hoz, itt is felemlítjük, hogy a kevés példában, hol *κ* áll az *i* megjelölésére, szintén csak az *i* hangzott; pl. *κίβωτός* = קבותא és קבותא.

Rendes helyettesítés: *ἀντίχριστος* = אנטικרישטוש; *ἄνοις* = אנונישא; — *ἀφένδιον* = אפשינתון; — *ἄφενδος* (csak a LXX-ban) = אפשינתוש; — *ἐπιθρονίαι* = אפיתרנין («*epithronae*, i. e. *orationes episcoporum ex sede seu throno episcopali habitae*. Assem. bibl. orient. I. p. 169.»); — *Θεσσαλονικεύς* = תשלניקיא; — *Θεσσαλονίκη* = תשלניקיי; — *θριδάξ* = תרידאכש; — *θρασίας* = תראשקיאש; *ἡγγμονική* = אגמוניקיא; — *Ἰταλία* = איטליא; — *ἰταλική* (fem. ab «*ἰταλικός*» *acta* Apost. X. 1.) = איטליקא = יטליקא; — *καλλιβλέφαρον* = קליבלפרון; *κιδάρα* = קיתרא; *καθολικός* = קתוליკא; *χοιδμον* = קריתמון; *χρίσις* = קרישיש; *χρηθή* = קריתי; — *χύμινον* = קומיניון; — *χάμινος* = קמינא; *κυκλάμινος* = קיקלמינוש; — *λίτρα* = ליטרא; — *λιτανία* = ליטניא; — *λυρίστης* = לוריشتא; — *λεχόν* = ליכון; — *λεμύν* = לימונא; — *λεμουργία* = לימורניא; *γελιάροχος* = גילירכא; — *λιπαρού* = ליפרא; *Μηθία* = מדי; — *μητροπολίτης* = מטרוπολιטא; — *μῦμος* = מימשא és abból: מימשותא; — *νεφρίτης* = נהפריטיש; — *νάρισισος* = נארקיש és נרקיש; — *πλευρίτης* = פליוריטיש; — *πρίνος* = פריניש; — *ορίγανος* = אוריגανוש; — *ορίζων* = אוריזון; *συστατική* = שושטאטיקא; — *σίσαρον* = שיסארון; — *σχινέλαιον* = שכינינון; — *σχίνος* = שכינוש; — *σίλφη* = שילפי; — *τίμη* = טימא; — *τυφώνικος* = טופוניקוא; — *ὕδρόμηλι* = אדורמלי (metath.); — *φιλόσοφος* = פילושופא és פללושופא; = פיל" és פל"; — *φιλοσοφία* = פילושופוחא; — *φιλόχριστος* = פילווכרישטוש.

Végül még felemlitem, a mi már ezen példákból is kitünik, hogy az *i* magánhangzó előtt nem igen tartja meg vocalis jellemét, hanem a megfelelő homogén mássalhangzóba átmegy. Így *Ἰωνία* יוניא (tehát valóban jonia), *Ἰασπις* = ישפון és אישפון (vagy אישפיש). Tisztán megtartva *ἰάτρος* = איטרוש = אטרוש; — a szó közepén: *στυριασμός* = שאטוריאשמא; — *σίαλον* = שיאלון; — *πατριάρχης* = פאטריארכא = פאטריארכיש. — A ragban pedig a legtöbb esetben határozott *j*. Így: *λιτανία* = ליטניא = litanjo; — kivételt lát-szanak képezni a tulajdonnevek. L. alább az illető ragok alatt.

Ezenkívül mutatkozik némi hangváltozás a spiritus lenis elesténél, a mennyiben itt szintén mássallhangzóvá lesz az eredeti görög magánhangzó. Ide tartozik az épen felsorolt *ἰωνία* és *ἰασις*; továbbá: *ἰβης* = יביש; — *ἰταλία* = יטליא és *איטליא* valamint *ἰταλικά* = איטליקא és יטליקא.

V. o és ω. A rövid o-hangról csak ismételtjük azt, a mit a i-ről mondtunk, hogy t. i. a legtöbb esetekben meg van jelezve ι-val, s akkor a hosszú o-hangtól (ω-) semmiben sem különbözik. Ha pedig nincsen megjelölve, okvetlenül o-t kell kiegészíteniünk az illető helyen, a rövid hangzóra vonatkozólag épúgy, mint a hosszúra. Különben az alábbi összeállításból kitűnik, hogy számos példa van, melyben majd megvan a ι prolongationis, majd nincs. Ezen szokott eljárásom kívül még néhány igen ritka helyettesítés-el találkozunk, miket végül felsoroljuk.

1. o = ι. *Ἀπόλλων* = אפולא; — *ἀντισχεδῖως* = אנטוסכהדיוש; — *ἀντόματον* = אנטומατον; — *ἄτομος* = אטומα; — *ἀνατομή* = אნατομα; — *Ἀφροδίτη* = אפרודיτα; — *γονή* = גוני; — *γογγύλη* = גונגלי; — *δόγμα* = דονμα (Cast. ide helyez még: *διωγμός* [még közelebb talán *δίωγμα*], melynek plur. *δωνματα* a tiszta tő szerint); *διαφορία* = דיאפוריא; — *δημόσιον* = דימושיוν; — *ἡδύοσμον* = אידואושמון (és iráshibával = הרוושמא); — *ἐπίσκοπος* = אפישקופא; — *θεσσαλονίκη* = תשלוניקי; — *θεσσαλονικεύς* = תשלוניקיא; — *θρόνος* = תרונוש; — *καθολικός* = קתוליקא; — *κολοσσός* = קולשוש; — *κολοσσαῖος* = קולשיא; — *κορῦδος* = קורדלון (tulajdonképen: *κορυδαλός*); — *κόσμος* = קוזמא; — *λογικός* = لوניקוש; — *λογική* = לוניקי; — *λογγή* = לוכיחא; — *μόδιος* (modius) = מודיא = מדיא; — *μητρόπολις*, *-ίτης* = ימא; — *μετροπολις*, *-ίτης* = מטרופוליש; — *μακεδόνια* = מקדονיא; — *Μακεδόνιος* = מקדניא; — *μόνιος* = מוניש; — *νεομεγία* = נהאומניא; — *νοκταλοπία* = נוטאלופיש (l. f.); — *ὀβολός* = אכוליש; — *ὀξύσχονος* = אוקישקון; — *αιχμοζέρος* = הגוקורוש; — *ὄρος* = אורבא és אורקובה; — *ὄργανον* = אורגνον; — *ὄργανος* = ὀρέγανον = אורγιנאוש; — *ὄριος* = אורניוש; *ὄρυσσα* (és *ὄρυσον*) = אורוזא; — *ὄρτυγομήτρα* = אורטינומיτρα; — *ὄριζων* = אוריוון; — *παιδαγωγός* = פאדגνα; — *ποδάγρα* = פודגורא; — *ποδήρης* = פודרה; — *πληροφορία* = פלירופריא; — *πεντηχοστή* = פנטיקושטי; — *πρώσις* = פרουשיש; — *πρόλογος* = פרולוגא; — *προσφώνησις* = פרουפוניוש; — *σαρόδονξ* = שרדוניקוש; *σοφία* = שופיא; — *σχόλιον* = שכוליון;

σοφίστης = שופישטא; — φιλόσοφος = פילושופיש; — φιλοσοφία = פילושופותא; — megtartva metathesisszel: ὑδρομέλι = אדורמלי.

2. $\omega = \nu$: ἀγωνιστής = אגונישטא (plur. אגונישטא); — ἀγλαοφῶτις = אגלופטיש; — ἄωρος = אאורי (alapja nyilván: ἄωριος); — ἄωνος = אגונישטא; — ἄσωτος = אשוטא; — ἄσωτία = אשוטותא; — ἄσώματα = אשומטא; — ἄρωμα = ארומא; — βωμός = בומשא; — βρῶμα = ארומא (hibásan (פירמא)); — βρωσις = ארושיש; — γωνία = גוניא; — δόγμα = דוריימא; — δωράκιον = דורקיינא = דוראקיינא; — δωπάξ = דרופאקא; — εἰσαγωγή = אישגוני; — θεωρία = תאורי; — θεωρημα = תאורימא; — χίβωτος = קאבותא; — χιλιωμα = קולומא; — μῶλυ = מולו; — μῶμος = מומא = מום; — ὄπωροφυλάκιον = אפורופילאקיינ; — παντοκράτωρ = פנטקראטור; — πλήρωμα = פלורומא; — προσφώνησις = פרושפוניש; — πῶσις = פטושיש; — πύχος = פטוכוש; — ῥήτωρ = רהטור; — τύλωσις = טולושיש; — τυφώνιος = שופוניקוש; — χώρα = אור.

Feltűnő, hogy néhány példában az ω sehogy sincsen megjelvezve, ugyanis: ὄφονία = אוניא; — τετραγωνός = טטראגנוש; — Κώντος = קקוטוש («nomen fluvii omnium frigidissimi»); — μηλῶτή = מילתא.

A ritkább esetek:

3. $o = \alpha$: γήβοσζον = גכאשטכן (a ט ?); — νόγησις = נהאשיש, mit inkább metathesisnek veszem pro נאהשיש, hol a η inkább az γ-nak felel meg, semhogy az o helyettesítőjének akarnám nézni.

4. $\omega = \alpha$: ὑπόπιων = אופאפאא.

5. $\omega = i$: ζοιωνός = קיינינוש.

Végre természetes, hogy ω és o együttvéve szintén ν által van jelölve: ἀεζῶων = אאיצין.

VI. v. Az v -nak kettős tulajdonsága, mint magánhangzó-nak egyrészt, másrészt mint a mássalhangzós f maradványának a szyrban előforduló idegen szavakban is érezhető, a mennyiben majd u -nak, majd v -nek (mássalhangzó!) ejtették, graphice mindkét esetben ν -vel jelölve. Ezen megkülönböztetésnek természetesen nem lehet etymologiai alapot tulajdonítani, hanem oka az akkori (már új görögös) kiejtésben keresendő. Ezenkívül még az v -nak helyettesítője i is, a mi szintén a Nagy Sándor utáni kiejtismódban leli magyarázatát. Egy különös jelenség még az, hogy netány eseténél az o hasítva van, és iu -nak hangzik, ν -vel jelölve. Továbbá jelzés nélkül is találjuk, s akkor vagy rövid u , vagy rövid o , és némely

esetben *i* helyettesítendő. Így: *σχόφος* = **אשקפס** = *eszkufo*, vagy *eszkofo*; — *ιδόρμελι* = **ארורמלי** = *idormeli* (metath.).

1. *υ = u*: *ἀγροτής* = **אגורתא**; — *ἀνθύπατος* = **אנתופוטש**; — *βηρούλλος* = **ברולא**; — *βυσσός* = **בוצא**; — *βυρσεύς* = **בורשיא**; — *γύφος* = **גוכאשוס**; — *δίπτυχον* = **דפטוכון**; — *ζύγωμα* = **אוזגומא**; — *δυσεντερία* = **דושנטריא** = **דושטריא**; — *Ἰλλυρία* = **הלוריש** (alapja az eredeti alak *Ἰλλυρίς*); — *ἰσχυρος* = **יששקורוש**; — *κώκυτος* = **קקוטוש**; — *κύκνος* = **קוקנוש**; — *κυβερνήτης* = **קוברניטא**; — *κυνάνθρωπος* = **קונαντροפיש**; — *κύμιον* = **קומינון**; — *Κύπρος* = **קופרא**; — *Λυβία* = **לובי** és **לובי**; — *Λυδία* = **לוד** (az állam neve); — *Λυδία* = **לודיא** (személynév); — *λυρίστης* = **לורישתא**; — *μυθρίασις* = **אומודרישיש**; — *μύρον* = **מורון** pro **מורון**; — *μύρρα* = **מורא**; — *μόλυ* = **מולו**; — *νοκταλοπία* = **נוטלנפוש**, itt ninesen megjelölve az *υ*, hanem *ι* hibásan **ק** helyett áll, tehát: **נקטלופוש** (l. iráshibák alatt); — *ξύλη* (csak az egyházi íróknál, annyi mint *ξύλον*) = **כשולא**; — *ὄρουζα* (*ὄρουζον*) = **אורוזא**; — *Ὀλύμπη* (illyr város) = **אלומפא** és **לומפא**; — *πάπυρος* = **פפυרון**; *πυρός* = **פורוש** és **אפורוש**; — *πύργος* = **בורגא**; — *Συρία* = **שוריא**, abból: **שורייא**; — *σατύριον* = **שאטურიον**; — *σατυριασμός* = **שאטורואשמא**; — *συνετὰ καὶ ἀσίγιστα* = **שונטאואשונטא** (Sachs. II. 43.); — *συνεχής* (*febris*) = **שונכוש**; — *συλλαβή* = **שולאבי**; — *σύνβαμα* = **שומבאמא**; — *συμπέρασμα* = **שומפרשא**; — *στόλος* = **אשטונא** pro **אשטולא** (l. iráshibák); — *στυλίας* = **אשטוניא** pro **אשטוליא**; — *στύραξ* = **אשטורקא**; — *τύλισις* = **טולישיש**; — *Τυφών* = **טיפון** de *τυφωνικός* = **טיפוניקוש**; — *τύπος* = **טיפוש** = **טיפשא** (Bar Bahlul szerint: *τόπος*); — *ὕποινήματα* = **אופומנימאטא**; — *ὑποχονδρία* = **אופוכונדריא** (iráshiba " pro **ג**, tehát **אופוכונדריא**); Cast. még e mellett közöl: **אופוכונאריון**; — *ὑπόχυμα* = **אופוכמאון**; — *ὑπόπιον* = **אופאפאא**; — *ὑπόφασις* = **אופופא**; — *ὑπαργος* = **הופרכא**; — *ὑπαρχία* = **הופרכיא** (Cast. tévesen *ἔπαργος* és *ἐπαρχία*-val hasonlítja össze); — *ὑποδιάκονος* = **הופדיקנא**; — *ὑπατος* = **הופטוש**; — *ὕλη* = **הולא** (és **היולא**); — *Φουγία* = **פרוניא**.

2. *υ = ι* (mássalhangzó): *ἄγιον πνεῦμα* = **אניפיומא** pro **אניפנומא** (Michaelis javítása); — *βουλευτής* = **בולוט**; — *Ζεὺς* = **זוי** (nem bizonyos, vagy **זויש**, vagy **זויש** (Hoffmann-Merx Bar Sinoyo után); — *σεῦτλον* = **שוטילון** ($\epsilon = \eta, \iota$ = mássalhangzó, és " injectivum, tehát *sevtlon* helyett: *sevtilon*); — *ζύγον* = **זויגא** nem bizonyos, mert sémi gyökből (**זויג**, a chaldban **זויג**) származhatnék. —

Ezenkívül még ide tartozik az *av* diphthongus is, melynek kiejtése ugyan minden esetben nem kétségtelen, de, mint a körülmények természetében fekszik, leginkább mássalhangzóra hangozhatott ki. Különben *u-t* kell helyébe gondolnunk. *αὐδύ* = *אודי*; — *αὐτόματον* = *אומוטון*; — *αὐτοσχέδιως* = *אומοכשהדי*; — *αὐτολεξεί* vagy *αὐτολήκυσθος*[?] = *אומוליכ*; — *αὐτόπτης* = *אומונישטיק* (miért?); és *αὐτοψία* = *אומופשינא*; Castellus közli e két szót, a nélkül, hogy a lehetőséget vagy valóságot közelebből akarná megvilágítani; — *αὐλών* = *אולנא*; — *αὐθάδης* = *אותאדיש*; — *αὐθεντία* = *אותנטיא*, *אותניוט* = *αὐθεντικός*? *αὐθεντία*? a szyrban mindig mind főnév van használva. *γλαύκιον* és *γλαυζιον* = *גלאוקי* vagy *גלאוק*, mit Cast. hibásan *γλίχων* mellé helyez. Ezen szóban a diphthongus elkülönített írása arra látszik utalni, hogy valóban diphthongusnak lett ejtve. — *τραῦμα* = *טרומא*. Hasonlólag *εὐ-*diphth. (l. alább.)

3. *υ = i*. *ὕδρομελι* = *אדורמלי*; *ὕδρομηλον* = *אדורמיל*; — *ὕδροχος* = *דידיכוש*, helyesebben: *דידרכוש* (a spiritus asper helyettesítéséről lásd fentebb); — *Εὐρυχίς* = *אומיכיש*; *ὁ υἱός* = *אויש*; — *ὀξύσχομος* = *אקישק*; — *χύλος* = *קיקל* = *קיקלום* (talán *קיקלוש*?); *ὕακινθος* = *איקנת*; — *ἐρουκλύδων*, *εὐροκλύδων* = *אורקלד*; — Acta apost. 27, 14. szerint az utóbbi a helyesebb. — Végre *φίσις* *פישיש*, de: *פשינומקי* = *φυσιογνωμονία*; nyilván *φυσιογνωμονικός* szerint van képezve, — vagy talán Aristoteles vagy Antisthenes munkájának a czime?

4. *υ = i* (*iu*) *ὀπωροφυλάκιον* = *אופופילאקי* mintegy *ὀποφυλάκιον* szerint képezve; — *ὀρωρομήτρα* = *אורטיומטרא*; — *χύριος* *קיריא*, ellenben: *χύρις ἐλέγσον* = *קוריליש*; — *ὕλη* = *היולא* = *הולא*.

5. *υ* nincsen megjelevezve: *στρογγύλος* = *אשטרנגלא*; — *ρύσσω* = *מן*; — *Συράζουσαι* = *שרקושא*; — *γογγύλη* = *גנגלי*; — *γυμνάσιον* = *גמנשין*; *δπόγμα* = *אפוכמטא* (tisztá tő); — *σύφος* = *אשקפא*; — *ἀμέθυστος* = *אמותשטוש* (valószínűleg íráshiba pro *אמתשטוש*); — *ἐπίθυμον* = *אפתמן*; — *χόρυδος* = *קורדל* (tulajdonképen *χορυδαλός*).

VII. *ov*. Semmi változást nem mutat, s mindig *ו* által nem helyettesítve: *ἄρακτορος* = *ארקטורוש*; *ἄρχουσα* = *איכושא* (íráshiba pro *אנכושא*); *βουλεύτης* = *בולוטי*; — *βουνός* = *בוניא*; — *βούφθαλλον* = *בופאלמין* pro *בופתלמין* (íráshiba); — *διούσιος* = *דיואישיש* (az *α* nincsen tulajdonképen indokolva, ha csak egyszerüen az *ü*-nyújtásának nem vesszük); — *δουλεῖα* = *דוילא* (valószínűleg

metathesis!); — Ἐπίκουρος = אפיקורוש; — εὐνοῦχος = אונוכאא; — λιμουργία = לימורגיא (de: לימרניא is!) — μουσική = מושיקי; — μουσικός = מושיקרותא (szabad továbbképzés); — σίλουρος = שילורא; Συράκουσαι = שרקושא. — A szó elején spiritus nélkül: οὔρον = ורון (Cast.: «urina»); — vagy annak rendhagyó helyettesítésével: οὐσία רופשיש (plural-alaknak látszik) de e mellett: אושיא és többes-száma: יאשיא, hol Cast. szerint mássalhangzós י áll.

VIII. Kettőshangzók. Az egyszerű hangzók tárgyalása után áttérünk a kettőshangzókra, melyekről különben már egynémelyt felemlítettünk. Egészben az a szabály, hogy többnyire összevonatnak egy hangzóba, vagy pedig a két hangzó közül a második a megfelelő homogen mássalhangzóvá változik. Mind két esetet tapasztaltuk már az αυ és ευ megbeszélése alkalmával; αυ-ra nézve utalunk az i. h. mondottakra, ευ-re nézve pedig kiegészítésül közöljük még a következő példákat: εὐαγγέλιον = אונגליון vesd össze, טטרינגליון; = «quattuor evangelium.» εὐαγγέλια = אונגליא Marc. I. 1. és I. Rom. I. 9.; εὐαγγελιστής = אונגליא = אונגלישטא pl. אונגלישטא; — εὐνοῦχος = אונוכשא; — εὐρόνοτος = אורנוטוש; — εὐρουκλύδων = אורקלירון (εὐρουκλύδων); — εὐσεβής = אושביוש; — Εὐδόξιος = אודוכשיוש és אדוכשיוש; — εὐφορία = איכריא talán ἡ φορά-val lehetne összeállítani; — és σκευή = שקוא; — végül εὐλαβής = אילביוש (és אילביוטמוש valószínűleg az előbbinek felső-foka); πλευροίτις = פליווריטיש — az egyetlen példák, melyekben az ευ-t képviseli י. — Tisztán meg van tartva az ευ vocalis jelleme metathesis által: εὐεργής = אונריש.

A többi diphthongussal a szyr nyelv épen úgy jár el, mint az új-görög. T. i. ai = e vagy i; — ei csaknem kizárólagosan = i; és oi többnyire i, ritkábban ö.

1. ai. a) megjelezve י-dal: αἰγίλωψ = איגילופוש vagy אנלופוש; — Ἄδαϊος = אדאי (tisztai ai diphthongus. Bernstein, lex. ling. Syr. I. 87.); — αἰνεσις = אינהשיש; — σφαῖρα = אשפירא; — ἀναγκαῖος = אננקיא.

β) ninesen megjelölve: αἰγίριος = अनरिश; — παλαίστρα = בלשטש;

γ) ai = e, már ezen jelenség is mutatja, hogy a szyr nyelv-érzék öntudatosan e-nek nézte az ai diphthongust. ἀλθαία = אלתהא; — παιδαγωγός = פדהגונא = פדאנגא; — τριταῖος = טריטהאוש.

2. *ei. ἀεζώνων* = **איצון** = **איזון**; — *αἰχειρος* = **אנירוש**; — *δουλεία* **דוילא** (pro **דוילא**); — *ἐξλειψις* = **אנליפשיש** = "קל" és "אקל"; — *εἶτα* = **איטא**; — *εἰκῆ* = **איקא** = **איקי**; — *εἰσαγωγή* = **אישגוני**; — *εἶκων* = **יקנא** (*helycsere* pro **יקנא**); — *ἐρατειόν* = **ארטיון**; — *Σεβάστεια* = **שהבאטי** (a rag kiesése mellett) persze *Σεβαστή* is használtatik; — *σειρά* = **שירא**; — *χέμων* = **כימונא**; — *χειροτονία* = **כירומוניא**; — *μάγειρος* = **מגרשא** (*metathesis* pro **מגרשא**); — *ὠδεῖον* = **אודיון**; — *φωριώδης* = **אבשרידין** (*Bar Bahlul* szerint; nézetem szerint helyesebb, ha alapjául veszünk *φωροσιδής*); — *πετεινόν* = **פאטינון** (tulajdonképen mindig a többesszám: *πετεινά*); — és egy példa η-val: *σπειρα* = **שפירא** és **שפדרא**.

3. *oi. σχοῖνος* = **שכוניא**; — *ὄξυσχοινος* = **אוקשישקן**; — *θιδίπους* = **אודיפוש**; — *οἰκονόμος* = **אקונומא**; — *οἶδημα* = **אודימא** (és **אודיראש** nagyon kétes, még inkább *οἶδησις*); — *οἶνος* = **אינוש** (1 mássalh. !); — *στοιχεῖα* = **אשטוכשא**; — *μετάνοια* = **מטוניא**; *metath.* *φορέμιον* (*προοίμιον*) = **פרומיון**; — *φοίνιξ* = **פוניכש** *Φοινικία* = **פוניקי**; — *κοίλωμα* = **קולומא**; — *κοινωνός* = **קונינוש**.

Nincsen megjelezve: *κοιμητήριον* = **קמיטיריון** = **קמטיריון**.

A diphthongushoz rokon a két egymás mellett álló magánhangzó, melyet a szyrok nézetem szerint nem igen különböztettek meg a tulajdonképi diphthongustól. Nem lehet tagadni, hogy ezen kéthangzó igen tisztán van megőrizve, s egészben véve pontosabban mint a diphthongusok vagy az egyszerű magánhangzók nagyobb része.

A szokottab esetek:

ao: *ἀγλαοφῶτης* = **אגלופטיש**;

ah: *ἀηδών* = **אאידון**; — *ἀηδής* = **אאידיש**; —

eo: mindig **א** által van elválasztva, például: *ὁ θεός* = **אהאיש**; *θεολόγος* = **תאולונוש**; — *θεολογία* = **תאולוניא**; — *θεόφιλος* = **תאופילא**; — *θεομηγία* = **נהאומינא**; — *νεόφυτος* = **נהאופוטא**.

eo: szintén **א** által széttartva: *θεωρία* = **תאוריא**; — *θεώρημα* = **תאורימא**;

ea: *ἔτα* = **איטא**; — *ὠχεανός* = **אוקיאנוש**; — *στεάς* = **שטימא** (tissta tő!); — *χοκκμηγία* = **קוקומילהאא**; — *θέατρον* = **תאوترון** és **טואטרון** (egyike a kevés injectioknak, hol a 1 mássalhangzós).

ia, io és *io*: az *ι* alatt mondottakhoz kiegészítésül járúlnak még a következő példák: *χριστιανός* = **כרישטינוש**; — *στρατιώτης* =

אשטרטיוטא; — διαφορία = דיאפוריא; — διάταγμα = דיטגמא; —
 διαδήχη = דיתיקין; — ἡνίοχος = הניוכא; — ὑποδάκωνος = הופדיקנא;
 oa és oη: στῶα = אשטא; — de: στρωχοί = אשטואיקו; — νόσις
 נהאפיש [?];

υα, υο és υω: ὑάκινθος = איקנתון; = הוויקינתוש pro:
 הוויקינתוש; — ἡδύσσομος = הרוזמא (metath.) és אידואישמון; — υο
 pedig 1 által elválasztva: βρωσσία = בראואניא.

Ugyanazon eljárást és ugyanazon szabályokat találjuk azon
 szavaknál, melyekben egy diphthongus és egy magánhangzó egy-
 más mellé kerül; így: ἀεζῶων = איוון = איוון; — ποιήτης = באוטא;
 — ποιησις = פאוטותא = פאוטיקין; — ποιητική (rhetorica) = פיוטותא;
 — παιωία = פאוניא; — ποιότης = פיוטיטא. — *Nincsen megtartva:*
 ὑδροχοεβς = דיריכוש (alapja úgy látszik ὑδροχόος); — ἔλαιον = אלון;
 — προσίμουν = פרומיון (persze van φροσίμουν is!).

5.

A mássalhangzók.

A görög nyelvnek nincsen mássalhangzója, melyet a szyr nyelv természetes hangrendszerével kifejezni nem tudna. Ebből tehát, tekintve azt is, hogy a görög befolyása a szyr nyelvre egy viszonylag oly rövid időtartamra szorítkozik, hogy azon keresztül nem igen juthattak érvényre a sémi nyelvnek hangtani törvényei a görög idegen szavakkal szemben — az következik, hogy a mássalhangzókön tapasztalható hangváltozások az egynemű hangzók egymásközi váltakozására szorítkoznak, egyes eseteket kivéve, hol mégis sémi, különösen persze szyr hangtörvények befolyása alatt nagyobb, lényegesebb változtatások mutatkoznak.

A szyr nyelvnek határozottan idegenszerű jelenség csak a mássalhangzók kettőztetése, mely a szyrban ugyan a 5-nál előfordúl, de tulajdonképen itt mint graphicus, külső jelölés, nem pedig az etymologia által indokolt eljárás, és sokszor elmarad a görög szavaknál. Ezért nem tűnik fel, hogy a kettős mássalhangzók helyett, igen kevés kivétellel, egyszerűeket találunk. Hogy különben a szyr nyelvnek volt érzéke a kettős mássalhangzók iránt, mutatja azon körülmény, hogy például a σσ néhányszor ϣ által van helyettesítve, mely mint igen erős sibilans igen találóan adja vissza az eredeti hangot. A példákat az illető mássalhangzókánál hozzuk föl. —

Evvel szemben feltűnik, hogy kevés esetben az egyszerű görög hangzónak a szyrban egy kettőztetett mássalhangzó felel meg; de ez is csak a λ-nál fordul elő, s, mint mondottuk, csak külsőség; pl. *κῆριε ἐλέησον* = קוּרִי לֵיִשׁ; — *φιλοσοφία* = פִּילֹלוֹשׁוֹפִיא v. פִּילוֹשׁוֹפִיא és פִּילוֹשׁוֹפּוֹתָ; — (lásd λ alatt).

Felemlítendő még a mássalhangzók közbeszúrása, melyre egy példát már a magánhangzócsoporthoz láttunk, a hol t. i. *θεῶτρον* = תְּאוּטְרוֹן vagy (és helyesebb) תּוֹאוּטְרוֹן olvasandó: *theōtron*; itt tehát a két hangzó tiszta széttartása céljából van alkalmazva. Továbbá előfordul t-val *ζωμός* = זוּמוֹשׁ; a mit csak reduplikált formának nézhetek, mert phoneticus alapja nincsen. Ezenkívül csak megjegyzem, hogy a ט és ר közbeszúrása a szyr nyelv sémi elemeiben is igen szokásos, ezért a példákat az illető mássalhangzók alatt felsoroljuk.

I. x, χ, γ. Ezen hangzók a sémi nyelvekben általában, s úgy a szyrban is a *palatal*-hangok által fejeztetnek ki, s a számos példából kitetszik, hogy tenuis, media és aspirata meglehetősen pontosan lett megkülönböztetve. Szabályszerint megfelel egymásnak: x és ק, γ és ג, χ és ק.

1. x = ק: *ἀνάγκη* = אַנְנְקִי; — *ἐν ἀνάγκαις* = בְּאַנְנְקִיִּישׁ; — *ἀναγκαῖος* = אַנְנְקִיא; — *ἀγάρικον* = גְּאַרִיקוֹן; — *εἶκη* = אִיקִי és אִיקָא; — *ἐρχανία* = אִיקְנִיא (írashiba י pro ג, tehát אַנְנְקִיא); — *εὐροκλόδων* = אֹורְקִלוֹדוֹן; — *ἡγεμονική* = אַנְמוֹנִיקִיא; — *Ἰταλικά* = (fem. ab' *Ἰταλικός*) אִיטְלִיקָא és אִיטְלִיקִיא; — *μουσική* = מוֹשִׁיקִי; — *πεντηχοστή* = פְּנַטְמִיקוֹשְׁטִי; — *πανδέκτης* = פְּנַדְקְטִישׁ; — *στακτή* = אַשְׁמְטָא; — *σουστατική* = שׁוֹשׁוּטְאַטִיקָא; — *σχίλλα* = אַשְׁקִיל; — *σχόφος* = אַשְׁקָפּא; *χάλκωμα* = קַלְקוֹמָא.

2. γ = ג: nincsen kivétel: *ἀγάρικον* = גְּאַרִיקוֹן; — *ἀγήρατος* = אַגִּירַטוֹשׁ; — *ἀγροτής* = אַגְרוֹתִיה; — *ἀγίλωψ* = אַגְלוֹפּוֹשׁ; — *ἀγών* = אַגוֹנָא; — *ἀγωνιστής* = אַגוֹנִישְׁטָא; — *ἄγρος* = אַגְרוֹשׁא; — *ἀγλαοφῶτις* = אַגְלוֹפּוֹשִׁישׁ; *ἀγιωτατός* = אַגְוִישְׁטוֹשׁ; — *ὁδηγητής* = אֹודִיגִישִׁישׁ (mintha *ὁδηγητής* volna a szyr szó alapja); — *εὐαγγέλιον* = אֹּוֹאַגְגֵּלִיוֹן; — *ὀρέγανος* = אֹּורִיגְאַנוֹשׁ; — *εἰσαγωγή* = אִישְׁגוֹגִי; — *ἐπιταγή* = אִפִּטְגִי; — *ῥήβοςχον* = גְּבַאשְׁמִכוֹן (Cast. Mich. = «*ranunculum*» és «*allium*»); — *ῥόφος* = גּוֹבִשוֹשׁ; — *ῥῆ* = גֵּה és גִּי; — *ῥη* = גֵּהֶרֶה־טְרִיאַשׁ = *terra Eretria* («*ῥῆ* *Ἐρετρίας*»); — *ῥη* *ἀμπελίτις* = גֵּהֶמֶפְדֵּה־לִּישִׁישׁ; — *ῥένος* = גֵּהֶנוֹשׁ; — *ῥογγύλη* = גֵּנְגִלִי; — *ῥάρος* = גֵּיר; — *ῥληχών* = גֵּלִיקוֹן; *ῥαυροῖν* = גְּאַורִיאֹוִדָּה (infinitivus praesentis, mint főnév használva).

Sachs, i. h.); — $\delta\acute{o}\gamma\mu\alpha$ = אדגמא; — $\tau\rho\alpha\gamma\acute{\eta}\mu\alpha\tau\alpha$ = אדגמאטא; — $\gamma\epsilon\omega\gamma\rho\alpha\phi\acute{\iota}\alpha$ = אדגפיא (talán $\acute{\eta}\gamma\rho\alpha\phi\acute{\iota}\alpha$, l. f. a névelőről mondottakat); — $\zeta\acute{o}\gamma\omicron\nu$ = אדגון (l. ν alatt 2.). — És még sok más! — $\sigma\acute{o}\gamma\iota\omicron\varsigma$ = אדגיותס l. alább.

3. $\chi = \eta$; egyszer σ által helyettesítve, $\acute{\epsilon}\chi\iota\nu\omicron\varsigma$ = אדשין, a mit íráshibának akarnék nézni, épügy mint אדשין helyett אדשין-t olvasok, mi a fönt magyarázott íráshibák szerint nagyon egyszerű. Egyedül phoneticus alappal bir talán: $\acute{\iota}\sigma\chi\upsilon\rho\omicron\varsigma$ = אדשקורוש, mert sibilans után ritka a sémi nyelvekben a spirans. Különbén nincsen kivétel. Az eltérő eseteket $\sigma\chi$ -nál lásd alább; — $\acute{\alpha}\rho\chi\alpha\varsigma$ = אדרכא; — $\acute{\alpha}\rho\chi\omicron\nu$ = אדרכונא; — $\acute{\epsilon}\chi\iota\delta\omicron\nu\alpha$ = אדכדנא; — $\acute{\epsilon}\pi\alpha\rho\rho\chi\omicron\varsigma$ = אדפרכא (helyesen: $\acute{\upsilon}\pi\alpha\rho\rho\chi\omicron\varsigma$, épügy: $\acute{\upsilon}\pi\alpha\rho\rho\chi\acute{\iota}\alpha$ = אדפרכיא); — $\acute{\alpha}\rho\chi\omicron\upsilon\sigma\alpha$ = אדכושא pro אדכושא; — $\acute{\alpha}\nu\theta\omicron\varsigma$ $\chi\alpha\lambda\chi\omicron\upsilon$ = אדכושכאלכי kétszeres íráshibával אדכושכאלכי; — $\acute{\alpha}\tau\acute{\alpha}\rho\alpha\rho\chi\omicron\varsigma$ = אדמרכא; — $\alpha\nu\tau\acute{\iota}\chi\eta\rho\iota\sigma\tau\omicron\varsigma$ = אדמכרשטוש; — $\acute{\epsilon}\lambda\nu\omicron\upsilon\chi\omicron\varsigma$ = אדנוכשא; — $\acute{\eta}\nu\acute{\iota}\omicron\chi\omicron\varsigma$ = אדנוכא; — $\acute{\omicron}\chi\lambda\omicron\varsigma$ = אדלוש; — $\sigma\tau\omicron\iota\chi\epsilon\acute{\iota}\alpha$ = אדשמוכשא; — $\sigma\tau\acute{o}\mu\alpha\chi\omicron\varsigma$ = אדשמוכא; — $\tau\acute{\alpha}\chi\alpha$ = אדח; — $\tau\epsilon\tau\rho\alpha\rho\chi\acute{\iota}\alpha$ = אדמטרכתוא; — $\tau\epsilon\tau\rho\acute{\alpha}\rho\chi\eta\varsigma$ = אדמטרכא; — $\tau\acute{\epsilon}\chi\eta\eta$ = אדמכונא és אדמכנא, chald. = אדמכני; — $\tau\epsilon\chi\nu\omicron\lambda\omicron\gamma\acute{\iota}\alpha$ = אדמפנולוגיא (פ pro כ!); — $\tau\omicron\pi\acute{\alpha}\rho\chi\eta\varsigma$ = אדמפרכא (ב pro כ!); — $\tau\rho\iota\chi\omicron\mu\alpha\nu\acute{\epsilon}\varsigma$ = אדמכרשטוש (egy növény neve); — $\chi\acute{o}\rho\omicron\varsigma$ = אדכורוש; — $\chi\acute{\upsilon}\lambda\omicron\varsigma$ = אדכולוש; — $\chi\upsilon\mu\acute{o}\varsigma$ = אדכומוש; — $\chi\alpha\lambda\chi\acute{o}\varsigma$ = אדכלקישיש; — $\chi\epsilon\iota\rho\omicron\tau\omicron\nu\acute{\iota}\alpha$ = אדכרשטוניא; — $\chi\acute{\eta}\rho\alpha$ = אדכירא; — $\chi\epsilon\iota\mu\acute{o}\nu$ = אדכימונא; — $\chi\iota\lambda\acute{\iota}\alpha\rho\chi\eta\varsigma$ = אדכילירכא; — $\chi\acute{o}\rho\alpha$ = אדכור; — $\chi\rho\iota\sigma\tau\iota\alpha\upsilon\omicron\varsigma$ = אדכרשטוניא; — $\chi\rho\iota\sigma\tau\iota\alpha\nu\iota\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ = אדכרשטוניא; — és אדכרשטוניא = «Christianus factus est»; — $\chi\rho\upsilon\sigma\omicron\pi\acute{o}\sigma\iota\omicron\varsigma$ = אדכרשטופישיש; — $\chi\rho\upsilon\sigma\acute{o}\lambda\iota\delta\omicron\varsigma$ = אדכרשטולוש (metath.); — $\phi\iota\lambda\acute{o}\chi\rho\iota\sigma\tau\omicron\varsigma$ = אדפילכרשטוש sat. — Feltünö: $\gamma\lambda\eta\chi\acute{\omega}\nu$ = אדגליקין.

4. A nasal γ torokhangzók előtt a szyrban is nasalis marad, némelykor még η -vel is jelölve, vagy pedig néha kiesik. a) marad: $\acute{\alpha}\nu\acute{\alpha}\rho\chi\eta$ = אדאנרק; — $\acute{\alpha}\nu\alpha\rho\chi\acute{\alpha}\iota\omicron\varsigma$ = אדאנרקיא; — $\acute{\sigma}\acute{\upsilon}\gamma\lambda\eta\tau\omicron\varsigma$ = אדשיןקליטא; — $\gamma\omicron\gamma\gamma\acute{\iota}\lambda\eta$ = אדגונגלי; — $\acute{\alpha}\gamma\gamma\epsilon\lambda\omicron\varsigma$ = אדאנגלוש; — $\acute{\epsilon}\upsilon\alpha\rho\rho\gamma\acute{\epsilon}\lambda\iota\omicron\nu$ = אדאונגליון; — $\acute{\epsilon}\upsilon\alpha\rho\rho\gamma\epsilon\lambda\acute{\iota}\sigma\tau\eta\varsigma$ = אדאונגלשטא; és אדמטונגליון = «quattuor evangelium» (különbén rendesen אדשברתא használtatik, אדשבר igéből); — $\sigma\tau\rho\alpha\gamma\gamma\acute{\upsilon}\lambda\omicron\varsigma$ = אדשמטונגלא; — b) kiesik: $\sigma\acute{\rho}\gamma\gamma\omicron\varsigma$ = אדשפונא; — $\chi\omicron\gamma\chi\upsilon\lambda\acute{\iota}\alpha\varsigma$ = אדקובכלה; — $\lambda\acute{o}\gamma\chi\eta$ = אדלובכיתא.

Ezen rendes helyettesítésen kívül még igen kevés eltérő hangváltozással találkozunk, a mennyiben χ némelykor η vagy η ; — nevezetesen:

5. $\chi = \eta$. $\acute{\epsilon}\lambda\lambda\epsilon\iota\phi\iota\varsigma$ = אדאליפישיש = אדאליפיש de: "אקל" és "הקל".

Azon felül: *σχόλος* = שניכוש, mit metathesisnek lehet nézni; persze akkor is a *z* nem = ק, hanem כ.

6. *z* = γ. *χόρος* = כביא (nyilván כפרא, vagy legalább ככרא helyett); — *χόρος* = כופרא (ha talán sémi eredetű szó is volna, a szyr nyelvbe mégis csak a görögből ment át); *χάλαθος* = כלוטא; — Ide tartozik még a ξ kettős hangzó, a mennyiben a *z* a legtöbb esetben γ által van képviselve. Lásd e fejezet V, 2.

7. A kettőztetett *z* mindig egyszerű: *χακκάβη* = קקבא; — *χοκκυμγλέα* = קוקומילא = קוקומאלא = קוקומילהאא; — *χιδος χόκος* = χιδόχοκος = קוקונידוש (mintegy *χοκος νιδος*); — *ἐκκλησία* = קלישיא; — abból szabadon használva: *קלישישטיקא* = «historia mundi»; — *קלישישטיקא* = «chronista, scriptor annalium». —

II. π, β, φ. π és φ helyett פ áll, mely a szyrban is úgy, mint az arab nyelvben φ-nek hangzik. Vajjon a görög idegen szavaknál különbséget tettek-e a kiejtésben π és φ között nagyon nehéz eldönteni. β-re nézve kivételt nem találtam; a mi pedig a rendhagyóságokat פ-nél, azaz π és φ-nél illeti, azt bátran iráshibának lehet nézni, mert hangtani alapon nem lehet megmagyarázni, hogy φ hogyan helyettesíthetik ב által? vagy hogy π = β, még pedig a szó elején; — így: *ποιήτης* = באיטא; — *πατήρ* = בטרא; — *πύργος* = בורגא; — *παλαίστρα* = בלשטא s a már említett *χόρος* = קביא; — mindenütt פ olvasandó a kezdő ב helyett. Tehát határozottan azt mondhatjuk, hogy π és φ = פ, β pedig ב.

1. π = פ. *ἀσπίς* = אשפש; — *ἰσπῖς* = אישפון és אישפידא, plur. אישפידין (tisztá többől képezve). — Az *ἐπί*-vel összetett szavak: *ἐπίθυμον* = אפיתומון; — *ἐπιθρονίαι* = אפיתרנוי; — *ἐπιχρῶσις* = אפקרשיש stb.; — *σπαθῆ* = אשפתא; — *σπόγγος* = אשפונא; — *μητρόπολις* = מטרופוליש; — *μητροπολίτης* = מטרופוליטא; — *πάπυρος* = פפורון = פיפורון; — *ποίησις* = פאוטותא; — *ποιητική* (fem. ab *ποιητικός* = rhetorica) = פיוטותא; — *ποιητικός* = פאוטיכוש; — *ποιήτης* = פאויתא vagy פואיטא és sok más.

2. φ = פ. *σφαῖρα* = אשפירא; — *σχύφος* = אשקפא; — *ἐπιτρόφος* = אפיתרופא; — *Ἀφροδίτη* = אפירודיטא; — *Ἀφρική* = אפריקא (talán a latinból?); — *βούφαλλον* = כופאלמיון; — *ὄαφνη* = דאפני = דאפני; — *διαφορία* = דיאפוריא.

3. β = ב. Kivétel nélkül: *βηρόλλος* = ברולא; — *βέλος* = בהלוש; — *βέλα* (de talán *βέλεα*?) = בואלא; — *βύσσος* = בוצא; — *βάτος* = בטוש; — *βῆμα* = בימא; — *βαλανεῖον* = בלנא; — *βάλσαμον*

כולישמון; — βῶμος = כומשא; — βάσις = כבש; — βούφθαλμον = כופאלמון (irásliba pro כופתלמון); — βάρβαρος = ברבריא; — βρωονία (vagy βρούωσις) = בראוניא; — βρῶσις = ברשוש and sok más.

III. τ, δ, θ. Ezekre nézve a szyrben már sokkal csekélyebb a nyelvérzék, különösen a tenuis és aspirata közti különbséget illetőleg, mint az előbbi mássalhangzókra nézve; feltűnő, hogy az aspirata használtatik a tenuis helyett. Ez a megszokottabb rendhagyóság. Ritkábban áll θ helyett τ, egyszer τ helyett τ, és τ helyett ψ (valószínűleg irásliba) — épúgy θ helyett is egyszer áll τ; — δ rendszeren képviselve van τ által, s az eseteket, melyekben τ-nak mutatkozik — ámbár nem lehetetlen hangváltozás volna — iráslibának veszem (l. fentebb). —

A példák:

1. τ = τ: ἀγιώτατος = אגוטטוש; — ἀγωνιστής = אגונישטא; — ἀναγνώστης = אגנונושמיוש (a harmadik szótag úgylátszik, tévedésből kétszer van írva és a másodikkal felcserélve); — ἀδαμάντινος = אדמושיא; — ἀπόρατον = איתוכטון; — ἀποσχεθῆς = איתוכשהדיוש; — ἀπολεξεί = איתוליכον («concessio scripta aliqua de re data» ἀπολεξήσθων, — Cast, — nekem ἀπολεξεί sokkal valószínűbb alaknak látszik, s az értelmét illetve is az összefüggés kimagyarázható); — εὐχαριστία = אוכרישטיא; — ὀρθογομήτρα = אורטינוגומיטר; — εὐρόνοτος = אוריוטוש (Michaelis helyesebben: אורנוטוש); — ἀθεντία = אותנטיא = אותנטיקי; — ἄτομος = אטומא; — ἀτάραχος = אטרכא; — ἰτέα = א'טה; — ἱατρός = א'טרוש; — Ἰταλία = א'טליא; — ἄρτεμιών = ארטמניון; — ἀθλητής = אתלישטא (és אתלישא); — βάσις = כבש; — διάταγμα = דיטנמא; — τετραρχία = טטראρχיא; — τετραρχία = טטרארכיא; — τετραρχωνος = טטראρχωνוש; — τετραπλῆος = טטראפלון; — τάξις = טכשא = טכשיש; — τοπάξιον = טופאξιον; — τέχνη = טוכנא; — τεχνολογία = טכנולוגיא; — τύπος = טופוש; — τραύμα = טרומא; — τροφή = טרופא; — τριπόλιον = טריפוליον és még sok más!

2. τ = τ: ἀγιώτατος = אגתא (és אגוטטוש); — διάλεκτος = דיლიקתא; — ἀγρότης = אגורתנא; — λυρίστης = לורישתא; — μηλωτής = מילתא; — κειβωτός = קאבותא; — κβωτά = קבותא; — μετρήτης = מתריא; — νεφρίτις = נהפריטיש; — ποιήτης = פאויתא; — στήθος = כאיטא; — στήθος = שתיתוש (mintegy a másik θ hatása); — στατήρ = אשתירא.

3. θ = ת: ἀθάδης = אותאדיש; — ἀθεντία = אותנטיא; — αἰθήρ = התירא; — ἀοδραίτις = ארתריטיש; — ἄνθος χαλκοῦ =

ἀνθρωπίνως (Cast. אנתושכאלכי); — ἀλθαία = אלתהא; — ἀμέθυστος = אנתושטוש (talán: אמתושטוש); — ἀνθρώπαιος = אנתושטוש; — ἀψίνθιον = אפשינתן; — ἄψινθος = אפשינתוש; — ἀθλητής = אתלישא (és אתלישא); — Ἀθῆναι = אתינש; — διαθήκη = דיתיקי; — ἐπίθυμον = אפתמון; — ἐπιθρόνισαι = אפיתרניו; — ὁ θεός = אתאוש; — καθολικός = אקתוליקא és ebből: κτήλη = catholicum creavit, אקתלתק, = catholicus creatus est; — χρισμῶν = אקריתמון; — χριστός = אקריתי; — χιθάρη = אקיתרא; — μακροθυμία = אקרוותמויא; — μέθοδος = אמתוש; — ὀρθόδοξος = ארתדכשא; — παρθένος = אפרתינוש; — πορθήκη = אפרתיקי; — σπαθία = אשפתא; — στῆθος = שתיתוש (1. az előbbi pontot); — ὑάκινθος = איקנתון; — φθισιακός = אפתישקיא. — Ezeken kívül még néhány idevágó eset, melyet itt mind fel nem sorolunk, mivel a többi összeállításoknál úgyis találkozunk vele.

4. θ = ט: χάλαθος = אלוטא; — χυάνθρωπος = אקונטרופיש; — πάνθηρ = אפנטיר.

5. δ = ד: ἀδάμας = אדמוש = אדאמאש; — Αφροδίτη = אפרדיטיא; — ἀδαμάντινος = אדמושיא; — ἀνδρίας = אדרניא; — ἴδιος = אדרנומוש; — ὑδρομέλι = אדרומהלי (ὑδρομέλιον); — ἀγδών = אדרון (= «avis, qui nunquam dormit» Castellus Bar Szerusaim szerint); — αὐδή = אודיאי; — ὀδηγός = אודיניקון; — ὀδηγετήρ = אודיניטיש; — ὠδεῖον = אודיון; — οὐδμα = אודימא; — ὕδνον = אודנא (a többes számból képezve, tehát tulajdonképen: ὕδνα); — μυδρίασις = אומודרשיש; — στάδιον = אשטדיון; — ἑπτὰ στάδια = «septem stadia»; — δέρμα = דאמא pro דרמא; — δημοσία = דימושיא; — δάφνη = דאפנא; — δόγμα = דוגמא; — δουλεία = דוילא; — διούσιος = דיואשיש; — διάψαλμα = דיפשלאמא; — θηρίων (Csak Cast. ismeri ezen igét. Különben úgy találjuk: θηρίων és θηρίων) = דר; — δήριος = דרא; — בית דרא = παλαιστρα; — és még sok más példa.

A ritkább rendhagyó helyettesítések, melyekről általában már szólottunk:

6. τ = δ: τραγήματα = דרגמאמא és τ = σ: ἀθλητής = אתלישא, a mely utóbbit iráshibának tekintem.

7. θ = δ. ὑάκινθος = איקדנא; — és θ = α: βούφαλον = אקופאלמין, mit már fönt iráshibának magyaráztam pro אקופתלמין.

8. d = r szintén iráshiba: χρυσός = ארוזמא (metathesisszel); — ἐρμούδακτος = ארמורקטולוש pro ארמורקטולוש; — ἐβδομή-

κοντα = אברימיקוניטא a dór ἐβδεμήκοντα után képezve; — $\delta = \delta$:
 ὀδογσις = איתוש (?).

Végül még egy ritka, de sémi természetű jelenség az *injectio*:
 τ : γήβροσκον = נבאשטבון; δ : σάπφειρος = שתפירוש; — és a *kettőz-*
tetett mássalhangzókat, mely csak τ , s ez is csak egy példában:
 Αττική (t. i. γλώσση) = אטיקי.

IV. A *liquidák* (λ, ρ, μ, ν). Valamint a sémi nyelvek interdia-
 lecticus változatai között, úgy a görög idegen szavaknál is némely-
 kor felcseréltetnek az egyes liquidák. — Különösen λ, ρ , és ν ; —
 persze a λ és ν közti váltakozást írásbibának is lehetne venni, de
 a hangváltozás természetes. Továbbá felemlítendő, hogy μ egyszer
 mint β fordul elő, és hogy mind a liquidák — a λ -t kivéve sokszer
 kiesnek. Feltűnő, hogy a legtöbb esetben mint már a nasalis γ ki-
 esésénél tapasztaltuk, a kilökött hangzó helye mellett *hosszú* ma-
 gánhangzó áll, mi arra vezethetne, hogy az ellisio után pótnyújtás
 lépett a szóba; pl. ἀρθροῖτις = אורטיש; — de nem mutatkozáván
 következetesen, határozott szabályt nem vonhatunk. A *kettőztetett*
 mássalhangzókról az általános szabályt már említettük.

A példák a rendes helyettesítésre:

1. $\lambda = \lambda$: ἀγλαοφῶτις = אנלופומיש; — ἄκανθα λευκή =
 אפאניאלוקי (két íráshiba pro אקאניתלוקי); — ἄλθαλα = אלתהא; —
 βαλανεῖον = בלנא; — παλαίστρα = בלשטיש; — βάλσαμον =
 בולישמון; — βέλος = בהלוש; — βέλα = בואלא (Castellus: βέλα);
 — βούθραμον = בופאלמון (pro בופתלמון); — γλήχων (és Cast.-nál
 γλήχων) = גליקון; — γλάκιον = גלאוקיון; — δουλεία = דוילא; —
 στάβλιον = אצטבלא; — ἔκλειψις = הגליפשיש = "אנל" = "אקל"; —
 ἔλαιον = אלון; — εὐαγγέλιον = אונגליון és εὐαγγέλια = אונגליא (Marc.
 I. 1.; I. Rom. I. 9.); — εὐαγγελίστης = אונגלישטא (plur. אונגלישטא)
 és אונגליא; — εὐλαβής = אילבوش; — εὐλαβεῖα = אילביא; — ἕλος
 (és ἕλιος) = אילוש; — θεολόγος = תאולונוש; — θεολογία =
 תאולוניא; — θεόφιλος = תאופילא; — Θεσσαλονίκη = תשלוניקי; —
 Θεσσαλονικεὺς = תשלוניקיא; — ἰστωμεν καλῶς = שטומנקאלוש
 (= «strenue insurgamus!»); — Ἰταλία = איטליא és ἰταλική =
 איטליקא; — κόλαθος = כלוטא; — κυκλαμενος = קוקלמינוש; —
 κοκκυηλέα = קוקומילא; — κοίλωμα = קולומא; — κληματίς =
 קלמיאטיש; — χορδάλος = קורדלון (χόρδος); — λογικός = לוניקוש;
 — λογική = לוניקי; — Αὐβία = לובי és ליבי; — Αὐδία = דודיא (sze-
 mélynév); — Αὐδία (állam) = לוד; — λόγχη = לוכיהא; — λυριστής
 = לורישיש; — λιτανία = ליטניא; — λίτρα = ליטרא; — λιχίη =

ליבין (*és más λ kezdetű szó*); — *μητρόπολις* = מטרופוליש; — *μικρο-πολίτης* = מטרופוליטא; — *μῶλυ* = מולו; — *μελοπέπων* = מלופונא; — *μηλωτή* = מילתא; — *νοσταλοπία* = נומאלופוש (1 pro ק = נקמלופוש); — *ξύλα* = כשולא; — *ὄβελός* = אבלו (Originesnek egy jele a bibliában); — *ὄβολός* = אבלוש; — *ὄπωροφυλάκιον* = אופופיולאקיון (mintegy *ὄπωροφυλάκιον*-ből képezve); — *ὄγλος* = אבלוש; — *πετροσέλινον* = פאטרושליון; — *πλάτανος* = פלאטאנוש; — *πελαργός* = פלרגא; — *πληροφορία* = פלירפריא és פלירופריא; — *σεῦτλον* = שוטילון; — *σύγκλητος* = שינקליטא; — *στάλον* = שיאלון; — *σχόλιον* = אשכוליון; — *σελήνη καινή* = שכיליניקיא (?) rendszeren: *σελήνη* = שיליני; — *σαλαμάνδρα* = שלמנדרא és שאלאמנדרא; — *σίλφη* = שילפי; — *σκελετός* = שקהלמוש; — *τετραπλόος* = טטראפלון; — *τεχνολογία* = טפנולוגיא (pro טכנ); — *τριπόλιον* = טריפוליון; — *φλέγμα* = פלגמא és פלגמאטא a tiszta töből; — *φιλόχριστος* = פילכרישמוש; — *φιλοσοφία* = פילושופותא; — *φλόμος* = פלומיש = פולומוש; — *χυλός* = כוליש; — *χαλκός* = כלקימוש; — *χιλιάρχη* = כילירכא.

2. ρ = ר; *ἀήρ* = אאר; — *ἀέριος* = אאריא; — *ἀίρειος* = אנירוש; — *ἀίρετικος* = אארטקש (Bar Bahlul olvas: אארטוש és azt mondja: «nom. pr. haeretici»). Castellus javítása); — továbbá: *αἰθήρη* = התרא; — *ὑπαρχος* = הופרכא; — *ὑπαρχία* = הופרכיא (Cast. *ἑπαρχος* és *ἐπαρχία*); — *αἶρα* = הרא; — *ἀνδρία* = אדרינא; — *ἀντίχριστος* = אנטיכרישמוש; — *ἄρα* és *ἄρα* = ארא; — *ἀρτέμιον* = ארמנון; — *Ἄρης* = אריש; — *ἀρσάχη* = קרשק; — *ἀρχιούρος* = ארקטורוש; — *ἄρωμα* = הרומא; — *ἀρωματικός* = הרומישא; — *ἀτάραχος* = אטרכא; — *Αφροδίτη* = אפרודיטא; — *ἄωρος* = אאוריא (alapja *ἀώριος*); — *βάρος* = ברבריא; — *βρυονία* = בראיאניא; — *βρώσις* = ברושיוש; — *βυρσεύς* = בורשיא; — *βρώμα* = פומא pro פרומא vagy ברומא; — *δέριμα* = דאמא pro דרמא; — *δηρέω* (l. f.) = דר; — *δίρις* = דרא; — *δρωπάξ* = דרפקא; — *δωρήμα* = דוריא; — *δωράκιον* = דוראקינא; — *δωρικν* = דוריקנא; — *Ἐριός* = הרמיש; — *ἐριστοδάκτυλος* = הרמודקטולוש; — *ἐπιθρονίαι* = אפיטרנין; — *Ἐπίπουρος* = אפיקורוש; — *ἐπίκρασις* = אפיקרשיש; — *ζώπυρον* = שפורון; — *ἦπαρ* = פא (iráshiba pro יפר, mint: *ἦπαρ ὄνου* = יפארנון); — *δέατρον* = תאטרון vagy תואטרון; — *θεωρία* = תאוריא; — *θεωρήμα* = תאורימא; — *θερδαξ* = תרדאכש; — *θρόνος* = תרונוש; — *ἱερός* = אאהריש; — *ἡ ἱερά* = איהרא (gyógy-szer); — *ἱερατεῖον* = ארטיון; — *ἱατρός* = איוש és אטרוש; — *Ἰλλυρία* = הלוריש (*Ἰλλυρίς*); — *ἴρις* = יריש (egy növény neve); —

ἰσχυρός = שישקורוש; — *χύρος* = קיורא; — *καταράχτης* = קטרקטא (de *καταρράχτης* is); — *ζωνάνθρωπος* = קוננטרופיש; — *λυριστής* = לורישתא; — *μύρον* = מודון pro מורון; — *νεφρίστis* = נהפררתיש és még sok más! Figyelemre méltó, hogy ρ a szó kezdetén aspiratioját elveszti, habár némelykor meg van jelezve (l. fent 3. fejezet, spiritus asper 4., hol az ide tartozó példák is fel vannak sorolva).

3. μ = מ: *ἀδάμας* = אדמוש és אדאמאש; — *ἀδαμάντινος* = אדמושיא; — *ἄτομος* = אטומוא; — *ἄζμων* = אלκμון (ל?); — *ἀμείθυστος* = אמותשטוש (valószínűleg téves helycsere, l. fentebb, 4. fej. VI. 5.); — *ἐπίθυμον* = אפתמון; — *βῆμα* = באימא = באמא = בים; — *βούφθαλμον* = כופתלמון (Cast. כופאלמן); — *γυμνάσιον* = גנמשין; — *δέσμα* = דרמא; — *δημοσία* = דימושיא; — *Ἑρμῆς* = הרמיש; — *ἄρωμα* = ארומא; — *τραῦμα* = טרומוא; — *τριχόμοσος* = טריכומוש; — *λιμήν* = לימנא és sok más. Nem tűnhet fel, hogy μ helyett eredeti ν áll: *συμπέρασμα* = שונפדהומוא.

4. ν = נ: *ὄδνα* = אודנא; *οἶνος* = אונים; — *ὕπομνηματα* = אופומנימאטא; — *εὐρόνοτος* = אוריוטוש (pro אורנוטוש Michaelis); — *ἀνάγκη* = אננקי; — *ἐν ἀνάγκαις* = באאננקאויש; — *ἀναγκαῖος* = אננקיא; — *ἀνωίς* = אנווישא; — *ἀνατομή* = אנאטומוא; — *ἀνατολή* = אנטלא; *ἀνθύπατος* = אנתופטוש; — *ὄφωνία* = איונא stb.

5. Hangváltozások. a) l = n l. a példákat a 2. fejezetben; — b) r = l: *ἑσάρρα* = אשכיל; — c) m = b és n már fent említettük.

6. *Elisio*: Mint említve volt, λ-nál nem fordul elő; — 1. ρ: *ἀνδριάς* = אודריש; — *ιατρός* = איוש és אירוש; — *ἀσθρῆτις* = אסטריטיש; — *ἐπιθρονίαι* = אפיתנוי; — (*πατριάρχης* = פאטריאכא minden esetre csak íráshiba pro: פאטרירכא); — 2. μ: *ἀφορσός* = אופרא; — *συμφωνία* = צפוניא; — 3. ν (összehasonlítandó az ide tartozó nasalis γ): *ὄυσεντερία* = דושטיריא; — *ἀνδριάς* = אודריש; — *ὑποχονδρία* = אופוכידריא és אופוכונאריון, hol α pro ὀ áll; — *φυσιογνωμονία* = פשונויקי (mintegy *φυσιογνωμικός*-nak nőnemű alakja szerint képezve); — *ζωνάνθρωπος* = קונטרופיש.

7. A kettőztetett hangzók. 1. λλ egy példában meg van tartva: *μᾶλλον* = מללון; — különben λλ = λ: *Ἀπόλλων* = אפולא; — *Ἑλλάς* = הלש; — *ἐλληγισμός* = הליונוש; — *Πλευρία* = הלוריש; — *σίλλα* = שקילא; — *συλλαβή* = שולאבי; — *μάκελλον* = מקלון; — *σιγίλλιον* = שיגליון; — *συλλογισμός* = שולוגישמוש; — *καλλιπέλαρον* = קליבלפרון; — 2. ῥῥ (a spiritus vesztével): *μῦρρα* = מורא; — *ἄρραβών* = רהבונא (néma ה); azonkívül egy példában megvan mind-

kettő, spirítus nélkül: *παρόρησια* = פֶּאֶרְרִישִׁיא; — 3. *ν*: *ῥθοννα* = אֶרְוִיִּיא.

Jegyzet. Egy példában egy injectált ל van, melyet nem magyarázhatok meg: *ἄζμων* = אֶלְקָמוֹן; kételkedem, hogy valóban görög szó-e. Castellus-Michaelis I. 43 jegyzet nélkül felsorolják.

V. *σ* és összetételei: ξ, φ, ζ. — *σ*-nak általában ש felel meg. Az ezen szabály alól való egyes kivételeknek magában a görög kiejtésben találjuk okát. Így ha ש helyett י vagy צ áll: figyelemre méltó, hogy mind a példában י csak μ előtt fordul elő, úgy, hogy könnyen képzelhetünk magunknak hangtani törvényt, mely szerint a *σ* kiejtése *m* előtt mindig lágyabb mint különben; sokkal lágyabb, mint pl. τ előtt, hol többször צ által van képviselve. Egy esetet akarok még itten felemlíteni, mert gyanús külsejénél fogva nem tartozhatik a rendszeres összeállításba. Castellus t. i. felhoz egy szót, אִידִירֶאֶשׂ, melyet οἰδημα-tól átvettnek tekinti. Ezt, már eltérő ragja és a magyarázhatatlan ך miatt inkább hasonlitanám össze οἰδησις szóval, s akkor az eredeti *σ*-nak egy szyr ך felelne meg, mely jelenségre egyéb példával nem találkoztam. Továbbá csak egy példában van *σ* egy ש (magyar s, német sch) által helyettesítve: γένσις vagy γενέσια = גְּנִישִׁיא, (jelentését l. 6. fej. IV. p.) — ξ és φ kettős hangzóknak nem felel meg a szyrban egy egyszerű hang, azért valahányszor más phoneticus változás nem járul hozzá, egyszerűen felbontatnak elemeikre, t. i. *k*-s és *p*-s; — az ξ-re nézve már említve volt, hogy ily esetben leginkább az aspirata áll a gutturalis tenuis helyett; legtöbbször pedig akkor, ha a *σ* elesett, mi egy gyakori jelenség; a rendes tenuis pedig szokott állani, ha a két alaphang közé magánhangzót szűrtak. φ-nél nem tudok példát, hol a *σ* elesett volna, nagyon gyakori eset azonban, hogy magánhangzó által van elválasztva az eredeti π az eredeti *σ*-tól. Végül a görög ζ-nak természetszerűleg י felel meg, mint a legtöbb szóban meg is jelenik, kivételek csak megerősítésben (צ-ká), vagy gyengítésben (ש-né) állanak. A példák a felemlített sorrendben a következők:

1. *σ*. a) *σ* = ש. οἰσία = אִישִׁיא (pl. אִישִׁישׁ); — ἰδύοσμος = אִדּוּאוּשְׁמוֹן; — ἀνσις = אִנוּשׁ = אִנוּשׁוּשׁ = אִנְהִישִׁישׁ; — εἰσαγωγή = אִישׁוּגִי; — ἴσπις = אִשְׁפִּישׁ; — ἄσως = אִשׁוּט = אִשׁוּמָא = אִשׁוּמִיא; — ἄσωτια = אִשׁוּמוֹתָא; — ἀσις = אִשְׁפָּא, — ἴσπις = אִישְׁפּוֹן; — Ἐφσος = אִפְשׁוּשׁ; — Ἐφέσιος = אִפְשִׁיא; — βάλσαμος =

כולישמון; — *βάσις* = *בשש*; — *βυρσεύς* = *בורשיא*; — *βρω̄σις* = *ברושיש*; — *γυμνάσιον* = *גמנשין*; — *δημοσία* = *דימושיא*; — *διούσιος* = *דיואשיש*; — *δυσεντερία* = *דושנטריא*; — *αἴρσις* = *הרשיש*; — *τύλωσις* = *טולוישיש*; — *Χριστόσιος* = *כרשופישיש*; — *Χρυσόλιθος* = *כרששתלוש* (helyeserével). A más mássalhangzókkal összefűzött *σ* (*σχ, σπ, σχ, σφ* stb.) 1. a 3. fejezetben. Metathesisszel megtartva: *αὐτοσχεδῖος* = *אומופשהדיוש* (*פ* pro *כ*); — *β*) *σ* = *י*. *ἡρόσιμος* = *הרזומא* = *הרומא* és *הרואמא*; — *χόσιος* = *קוזמא*; — *συκίρασιμα* = *שונפאהרומא*; — *γ*) *σ* = *צ*. *στόλος* = *אצמונא* és *אשמונא*; — *στάβλιον* = *אצטבלא*; — *συμφωνία* = *צפוניא*; *d*) *σ* kiesik: *Σάγαρις* = *אגריש* (nomen propr.). Nagyon is elszigetelve áll a többi példa között. — *e*) (kettős) *σσ*: 1. = *ש*: *ἀσσάριον* = *אשר*; — *κολοσσός* = *קולשוש*; — *κολοσιαιῶς* = *קולשיא*; — *Θεσσαλονίκη* = *תשלוניק*; — *Θεσσαλονικεύς* = *תשלוניקיא*; — *νάκρισσος* = *נרקוש*; — *נאρκισ* = *נארקישוש*; — 2. = *שש*: *ναρκίσσιος* = *נארקיששון*; — 3. *צ*: *βύσσιος* = *בוצא*; — *μύσσω* = *מץ*.

2. *ξ, a*) = *כש* (összehasonlítandók ezzel a fent *κ* prosthetikon alatt megbeszélt alakok): *ἐξεργητής* = *אכשיניטא*; — *λέξις* = *לכשיש*; — *λεξικός* = *לכשיקון*; — *ῥιθιάξ* = *תריראכש*; — *ὀρθόδοξος* = *ארתדכשא*; — *πράξις* = *פרכשיש*; — *ξίφια* = *כשישון* (?); — *ξύλα* = *כשולא*; — *ξένιος* = *כשניוש*; — *φοίνιξ* = *פיניכש*; — (de *פיניקוש* és *פיניקיא*); — 2. *χ* és *σ* magánhangzó által *elválasztra*: *νάκρηξ* = *נארתיקיש*; — *άκρηξ* = *שרכוש* és *שרקוש*; — 3. *ξ* = *כ* (*σ* elesik): *ὀρθόπαξ* = *דרופאכא*; — *πίναξ* = *פינכא*; — *στύραξ* = *אשטורכא*; — (ide tartoznak részben a tiszta töből képezett névszók; 1. a következő fejezetet, mássalhangzós tövek).

3. *φ* (1. a presthetikon). 1. *φ* = *פ*: *διάφαλαμα* = *דיפשלמון*; — *ἀφενθιον* = *אפשנתן*; — *ἄφενθος* = *אפשנתוש*; — *δίφρακος* = *דפשאקיש*; — *σύνοφισ* = *שונפשיא*; — *θαψία* = *תאפשיא*; — *ἐλλεψις* = *אקליפשיש*; — 2. Magánhangzó által *elválasztra*: *γύφος* = *גוכאשוש*; — *αἰγίλωφ* = *אגלופוש*; — 3. Egészen rendhagyó *ὄφονία* = *איונא*, mely egészen magában áll.

4. *ξ*. 1. *ξ* = *י*: *ζύγον* = *זונא* (talán sémi eredetű זון gyökből); — *ζωμός* = *זומוש*; — *Ζεὺς* = *זוש* = *זיש*; — *ζήτσημα* = *זאטמא*; — *ζιζανία* = *זיונא*; — *ζωῆς καλῆς* = *זושיקליש*; — *ὄρουζον* = *אורוזא* (alapja *ὄρουζα*); — *ὀρίζων* = *אוריוון*; — *ζύγωια* = *אוזנומא*; — 2. *ξ* = *צ*: *ἀεζωον* = *שפירון*; de *זון* és *איוומון* is.; — 3. *ξ* = *ש*: *ζώπυρον* = *שפירון*.

IV. mássalhangzó-csoportok. Csak a szó kezdetén lehet tulaj-

donképen csoportról szó, minthogy a szó közepén a mássalhangzók az egyes szótagok között feloszlanak. Azért csakis a szó elején előforduló csoportokra vessünk egy pillantást, mely alkalommal a 3. fejezetben tárgyalt prosthesisre utalunk, mivel ott a csoportok nagy része már tárgyalva van. Az idézett helyet kiegészítendő csak még a hátralevő *prosthesis nélkül* átvett csoportokat sorolom fel:

δρ: δρῖδαξ = תרדאכש; — δρόνος = תרנוש; — δραστίας = תראשקיאש; — χρ: χρῖθρον = קריתמן; — χρῖθῆ = קריתי; — χρίσις = קרישיש; — πρ: πρότασις = פרוטשיש; — πρᾶξις = פרכשיש; — πρόλογος = פרולוגא; — προοίμιον = פרומיון; — πρόνος = פריניש; — ποσφώνησις = פרושפוניוש; — φρ: Φουγία = פרוגיא; — φρεσηγοραῖος = פרמנדא (nyilván פרמנרא), Michaelis szerint: = «fra-minor = frater minor», tehát: Minorita; ám hogy függ avval össze aurifex és faber argentinus? — πν: πνεῦμα = csak egybe vonva más szóval ἁγιον πνεῦμα = אנופניומא pro אנופניומא; — πτ: πτωχός = פטוכוש; — πτώσις = פטושיש; — φθ: φθισιαχός = פתישקיא.

III. FEJEZET.

Tőképzés és ragok.

6.

Tőképzés.

A legérdekesebb jelenségek, melyeket a görög idegen szavakon észlelhetünk, mindenesetre a tőképzésnél várhatók, mivel a dolog természetében fekszik, hogy bármily idegen nyelv épen a szavak tőhangzóján és ragj in érzi leginkább az idegenszerűt. Itt tehát a két nyelv közti különbség legfeltünőbbben fog napfényre lépni: tő és rag sokkal kevésbé szilárd jellemmel bírnak, mint az egyes hangzók a szó elején vagy közepén, azért itt sokkal nagyobb eltérésekkel találkozunk, mint az eddig tárgyalt eseteknél. Tőképzés alatt e helyt csak amaz eljárást értjük, ha görög szóból szyr raggal új szó képeztetik; ily esetben az alapszónak ragja nem igen jó tekintetbe; csak az igehatározók látszanak az eredeti nominativusból képeztetni: κύκλος = קיקלוש, ebből: קיקלושאר = «circulariter», ha pedig az eredeti görög szónak ragja, vagy legalább annak nyoma maradt fel, akkor a tő a legritkább esetekben változott. Ezen szabad továbbképzés igen gyakran, s a mellett igen nagy szá-

bályossággal mutatkozik, s nem csak a *névszóra*, hanem még az *igére* is kiterjed.

A Továbbképzés névszerint következő esetekben fordul elő:

I. *Főnév főnévből és melléknévből* ותא, יתא és תנא raggal: jelentésre nézve a két első rag csak abstractumot képez igen kevés kivétellel. Feltűnő és jellemző a szyr nyelv ebben a szilárdtságára nézve, hogy mint a következő összeállításból kitetszik, a felemlített ragokkal sok szó képezetett, melyet a szyr nyelv mint kész egészet is átvehetett volna. Így *φιλοσοφία* = פילושופותא és sok más. A példák ezek:

1. ותא raggal: התננותא = praefectura, ab: התננותא = ἡγεμονία; — הרטיקוטא = αἰοεσις, ab: הרטיקא = αἰρετικὸς; de van: הרשיש és הרשויותא is; — טטררכותא = τετραρχία ab: טטררכא = τετραρχης; — פוא'מותא = ποιήσις; ab: פוא'מא = ποιήτης; — נמושיותא = legalitas; ab: נמושא = νόμος; — (éppúgy לאנמושיותא = ἀνομία); — אכשניותא = peregrinatio; ab: אכשניא = ξένος; — אשמותא = ἀσωτία; ab: אשוט = ἄσωτος (אשוטא = אשוטיא); — אשמדותא = sulcus; ab: אשמדיון = σάδιον; — אשמוכשא — jelentése: στοιχειῶ = elemek; mintegy abstractum a στοιχος főnévből; — אשמרתנותא = principatus, praefectura, ab: שמרתנותא = στρατηγός; — ברבריותא értelmileg megfelel: βαρβαρισμός és βαρβαρότης-nek ab: ברבריא = βαρβαρός; — דרותא = bellum, lucta; ab: דררא = bellator, ez megint ab: דרא = δῆρις (ביתדררא = παλαίστρα) és ez ismét ab: דר = δῆριον. — כרשימיותא = χριστιανισμός ab: כרשימניא = χριστιανός; — מימשותא = adulterium (erkölcstelen jelenet) ab: מימשא = μίμος ugyanebből: מימששא = adulter; — פילושופותא = φιλοσοφία ab: פילושופא = φιλόσοφος; — רהטרותא = rhetorica ab: רהטרא és ריטור = ῥήτωρ; — רהומיותא = ius civitatis Romanae. Act. Apost. XVII. 28: אנא בכשפא שניאא קניתה לרהומיותא = ἐγὼ πολλοῦ κεφαλαίου τὴν πολιτείαν ταύτην ἐκτησάμην.

2. יתא raggal: פלמוניקיתא = secta Platonica, egy nem használt πλατωνικός-nak megfelelő melléknévből képezve, mely Πλάτων-*ra* vezetendő vissza.

3. תנא raggal, mely nemcsak főnevet, hanem melléknevet is képez, de mindkét esetben igen ritkán fordul elő, és pedig: אשכמתנא = figurans, sculptor; és: אשכימתניא = figuralis, ab: אשכימא = σχῆμα; — מימתנא = maculatus, ab: מומשא és מום = μῶσιος. — Ezekén kívül még egy példát kell felemlítenem, melyben

a képzés igen *kétes*, a mennyiben sem szyr képzőt, sem ragot, hanem inkább görögös ragot mutat fel, t. i.: **פּרניתוּשׁ**, nyilván *φρήν*-ből képezve, de micsoda képzővel? Castellus minden megjegyzés nélkül hozzát teszi, hogy = phrenesis — a mi nem épen lehetetlen.

II. Melléknév főnévből **אי** vagy egyszerűen **א** raggal. Itt egyes eseteknél kétség lehetne, vajjon nincs-e dolgunk eredeti görög melléknévvel, így pl. **שוריִיא** alakot lehetne épen *Σύριος* mellé állítani; de döntő ily esetben a kettős **י**, melyet nem lehet másképen magyarázni, mint hogy a tőhangzójától megfosztott *Συρία* szóval van dolgunk, tehát = *Συρι* = **שורי**, melyhez járult az **אי** melléknévi képző. — A példák tehát: **הוֹלִיִיא** = anyagi, ab: **הוֹלִיא** = *ὄλη*; — **אֲדַמְשִׁיא** = vasból való [*ἀδαμαντινος*] ab: **אֲדַמֶּשׁ** és **אֲדַמְשִׁא** = *ἀδάμας*; — **הֶרְמוֹשִׁיא** értelmileg = *ἄροματιζός* ab: *ἄρομα* = **הֶרְמוֹא**; — **שוריִיא** (*Συριαζός*) ab: **שריִיא** = *Συρία*; — **פִּישִׁישִׁיא** = naturalis ab **פִּישִׁישִׁי** = *φύσις*; — **רְהוּמִיא** = *Ρωμαῖος* ab *Ρῶμη*; — Igen érdekes eset még főnévi jelentéssel: **אוֹנְגְלִיא** = értelmileg *ἐδαγγελιστής* (mely rendszeren: **אוֹנְגְלִישְׁטא**) ab: **אוֹנְגְלִיִּין** = *ἐδαγγέλιον*.

III. Igehatározó főnévből. Mint már említve volt, az eredeti szónak nominativusából képezve. Ugyanis: **אַתְלִיטִיאַת** = athleticce; ab: **אַתְלִיטֶא** (és **אַתְלִישֶׁא**, a mi hiba is lehetne) = *ἀθλητής*; — **שוריִיאַת** = syriace ab **שוריִיא** = *Συρία*; — **רְהוּמוֹאִית** = romane, latine ab: **רמי** és **רְהוּמי** = *Ρῶμη*; — **קִיקְלוֹשִׁיאַת** = circulariter, ab: **קִיקְלֶא** és **קִיקְלוֹשֶׁא** (Cast. sajtóhibával **קִיקְלוֹם**) = *κύκλος*.¹⁾

A szabad továbbképzésnek egy neme — mely azonban csak alak tekintetben jöhet szóba — az is, hogy a görög szavak eredeti ragokkal teljesen meg vannak tartva, de még azonkívül szyr raggal láttatnak el. Így *σύνοψις* = **שׁוֹנְפִישִׁישֶׁא**, *ἔβενος* = **אַבְנוֹשֶׁא** etc. A példákat az illető ragoknál soroljuk fel.

A szyr nyelvnek önálló hatása a görög szókra még máskülönben is igen feltűnően mutatkozik. T. i. a *szabad használatban*. Rendszer és szabály nélkül képez új szót új értelemmel egy a görögből kölcsönzött szóból. *πατήρ*-nek egy szyr alakja = **בַּטְרֶא**; ebből mintegy tőszóból képeztetik **בַּטְרֶא**, melynek jelentése = radix és origo. Castellus még hozzásorolja a **בִּיטְרֶא** szót = veterinarius, mely azonban sémi gyökre vezetendő vissza (arabban: **בִּיטְרֶא** plur. **בִּיאַטְרֶת**, miből Freytag szerint a spanyol Albeitar). —

¹⁾ Az *igéket* illetőleg lásd alább 8. alatt (függelék).

קלישישטיקא megfelel a görög *ἐκκλησιαστικός* melléknévnek, de jelentése = *historia mundi*, és ebből egy másik (valószínűleg hibásan megcsonkított) alak: **קלישיקטיקא** = *Chronista, scriptor annalium*. — **גנשיא**, az egyedüli példa, melyben görög *σ*-nak szyr **ש** felel meg, *γενέσια*, vagy *γενεσις*-ből van véve. Cast I. 162: « = *muliebris*, videtur convenire cum gr. *γενέσια* seu *γένεσις*, quasi *nervus generans* ». — *μητρόπολις*-ből egy szabadon képezett melléknév **מיטרון**, melynek keletkezése és alakja nagyon homályos. Ezeken kívül igen gyakran találkozunk görög mellékevekkkel, melyek főnév gyanánt használtak és pedig úgy látszik, tekintettel a nemre, *νάρκισσος* = **נרקוש** és **נארקישיש**: egy ebből képezett melléknév: **נארקישישניון**, mely körülbelül *ναρκίσσινος*-nak felel meg, de jelentése: « *oleum narcissi* »; **נארקישישניון** nyilván a görög semleges alak, mely jelentéséhez illik. — *ρήτορικὸς*-nak nőnemű alakja = **רהמריקי** = *rhetorica* (mint művészet); — *ἀθροῦντια* = rendesen: **אותנטיא**; de főnév gyanánt használtatik még **אותנטיקי**, a mi csak *ἀθροῦντικὸς*-nak nőnemű alakja; himnemét tájáljuk egy másik szóban: **אותנטיוק**, mely a ragban methatesist mutat, de értelmileg szintén megfelel *ἀθροῦντια*-nak. —

A szabad továbbképzésnek és használatnak néhány példájával találkozunk még, melyeket az eddig felsorolt szabályokkal nem magyarázhatunk meg s egyszerűen csak *rendhagó ragbővítésnek* tekinthetünk. Azért külön itten soroljuk fel: *ἐὺλαβεία* = **אילוביא** = **אילובומיז**; — *αἰζῶον* = **איוון** és **איוומון**; — *γογγύλη* = **גונגלי** = **גונגלושב** — *γλαύκιον* = **גלאוקיון** és **גלוקורותא**; — *μόδιος* (eredetileg a latin *modius*) = **מודיש** = **מדיא** és **מדותא**; — *πλατεία* (*ὄδος*) = **פלטין** és **פלטותא**; — *πάχους* = **פאכי** és **פאכרוש** (?); — *μουσική* = **מישיקי** és **מושיקרותא**.

Természetére nézve ellőnkező ezen utóbbi rendhagyósággal egy másik, t. i. a *rag és képző kiesése*. Indok után természetesen hiába kérdezzünk. *ἀσάριον* = **אשר**; — *ἀνεσις* = **אנוש** (= **אינוש** és egészen rendes: **אינהשיש**); — *βαλανεῖον* = **בלנא** (*ον* kiesett és *ει* = *i*); *ἐλληγισμός* = **אלינוש**; — *χύκλος* = **קיקל** (és **קיקלוש**); — *κενός* = **קן**; — *χορίανον* = *χορίαννον* = **קוריין** (görög eredete kérdéses); — *Λυβία* = **לובי**; — *μῶμος* = **מומא** és **מום**; — *μετρητής* = **מתריא**; — *δαμνίσκος* = **תאמנוש**; — *Σεβάστεια* = **שהבאטי** (valószínűleg *α* pro *σ*), persze *Σεβαστή* is használtatott; — *σχίλλα* = **אשקיל**; — *στατήρ* = **אשתירא**; — *συμπέρασμα* = **שומברש** (**ב** helyett **פ** is ol-

vasható) és שונפדרומא ; — ὑπόφασσις = אופופא ; — φοροφθαλία = פשוורופאתא ; — Μηδία = מדי és מדי (utóbbi esetben csak tévedésből maradhatott el az א) ; — Λυδία (ország neve) = לוד ; ellenben a személynév = לודיא ; — χώρα = כור és a fent (2. fejr. VI. 3.) említett פשונומיקי.

7.

A ragok.

A mint a tőképzésnél már említettük, azon szavaknál, a melyekben a rag egészen vagy csak részben is megvan tartva, a tő és annak jelleme nem szokott tekintetbe jönni. Ezen körülmény következtménye az, hogy a szyrban különbséget nem találunk magánhangzós és mássalhangzós tövek között, ha azoknak nominativusa egyenlő. Így a-ra végződő nominativusok az a-tövek és mássalhangzós töveknél: σφαῖρα = אשפירא ; — ὄρουζα (és ὄρουζον) = אורווא ; — ἀημοσία = אהימסיה stb., épen úgy: πνεῦμα = פיומא (pro פנומא) ; — σχῆμα = אשכימא ; — βῆμα = באימא ; — vagy a semlegesnek többese: ὄνα = אודנא ; — εὐαγγέλια = אונגליא ; — ὑπομήματα = אופומימאטא ; — σύνετα και ἀσύετα = שונטאאשונטא etc. Szintén teljesen egyenlők az ε-végződő mássalhangzós és magánhangzós tők, mássalhangzós tők (τ és ν) ων-raggal és így tovább. Ezen általános tapasztalat alól kivételt csak néhány szó képez, mely nem az eredeti ragot, hanem a görög szónak tőjét mutatja fel, a mire példát már az ε tárgyalásnál láttunk. Ilyenek: δρωῖαξ = דרוואקא ; — πίναξ = פינכא és פנכא, mit Cast. πινάξις nőnemű szóval hasonlítja össze; inkább megfelel ezen d-tőnek פינקותא ; — ποιότης = פויטימא ; — λαμπάς = למפאדא és למפאדא ; — στέας = שטימא ; — χάθισμα = קטישמת (? Castellus ezen előttem ismeretlen szóról azt mondja: «est quaedam psalmodum distictio»); — φλέγμα = פלגמא ; — σπυρίς = אשפירידא ; — ὑπόχυμα = אופוכמאטון ; — ὑπόμνημα = אופומימאטא ; — ορτογομήτρα = אורטיגומיטר (μητρο) ; — hasonlólag az eredetibb ἰλλυρις pro ἰλλυρία = הלוריש. — A különféle tők alakjainak hasonlóságánál fogva nem szükséges, a rendszeres csoportosításban mássalhangzós és magánhangzós tők között különbséget tenni, hanem egyszerűen a ragok szerint osztjuk fel az anyagot.

I. a és ia-rag. A magánhangzós tőknél kivétel nélkül zeqaqa (קפא) helyettesíti a hosszú a-t; kiejtése épen úgy mint a héber

קמ-é majd tiszta \bar{a} , majd pedig \bar{o} (\bar{a} in sermone orientalium *elegantiori*, \bar{o} in sermone occidentalium» Hoffmann-Merx, I. 33.). Etymologice kétség nélkül \bar{a} , s ennek meg is felel a sémi nyelvek interdialecticus változásaiban. Az a tövek azonban, melyekben az ugynevezett a purum-mal találkozunk, különösen a egy megelőző ϵ -val, a rövidebb, de tisztább a -t látszanak fel mutatni a szyrban, ámbár határozottan — sokszor említett okoknál fogva — nem állíthatjuk. Különben eltérésekkel alig találkozunk. Mindkét esetben (a és ia) a rag némelykor egészen elesik (l. f. b.) és egyszer ia -nál az ϵ t. i. $\xi\xi\alpha\nu\acute{\iota}\alpha = \text{יונא}$, melynek görögsege igen gyanús előttem; továbbá: $\text{ἰωνία} = \text{יונא}$ és ἰῶν ; — $\text{ὀψωνία} = \text{אוננא}$; — $\text{νεομηγία} = \text{נאומינא}$ (és נמינא); — Kétes $\eta \text{ φορῶ} = \text{אכריא}$, mi inkább $\epsilon\upsilon\text{φορῶ}$ -nak látszik megfelelni. Ezenkívül még kisebb rendhagyóságok mint a homályos $\Sigma\chi\upsilon\theta\acute{\iota}\alpha = \text{שקוטאניה}$ stb. Az érdekesebb példák ezek:

1. a : $\alpha\gamma\chi\omicron\upsilon\sigma\alpha = \text{איכושא}$ (l. I. fejj. 2.); — $\alpha\lambda\theta\alpha\iota\alpha = \text{אלתהא}$ ($a = \text{ה}$); — $\alpha\lambda\alpha = \text{הרא}$; — $\beta\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\alpha = \text{בואלא}$ (Cast. hibásan $\beta\acute{\epsilon}\lambda\alpha$); — $\acute{\epsilon}\chi\omicron\nu\alpha = \text{אכדנא}$; — $\acute{\epsilon}\nu\epsilon\theta\omicron\alpha = \text{הנדרא}$; — $\chi\iota\theta\acute{\alpha}\rho\alpha = \text{קיתרהא}$; — $\eta \text{ ἰερώ} = \text{יהרהא}$ (metath.); — $\lambda\acute{\iota}\tau\omicron\alpha = \text{ליטרא}$; — $\lambda\epsilon\pi\alpha\rho\acute{\alpha} = \text{ליפרא}$; — $\mu\omicron\rho\acute{\rho}\alpha = \text{מורא}$; — $\xi\upsilon\lambda\alpha = \text{כשולא}$; — $\delta\omicron\upsilon\zeta\alpha = \text{אורוזא}$; — ($\delta\omicron\upsilon\zeta\omicron\nu = \text{ורוזנא}$, új testamentomban); — $\pi\omicron\theta\acute{\alpha}\gamma\omicron\alpha = \text{פודגרא}$; — $\sigma\pi\acute{\epsilon}\rho\alpha = \text{אשפרא}$. — Egy példában $a = \text{ה}$: $\lambda\acute{\iota}\epsilon\alpha = \text{איטה}$, de ezen η az ϵ -nak helyettesítője is lehet, s akkor az a -t kiesettnek kell tekintenünk.

2. ia : alakilag evvel szorosan összeesik $\epsilon\iota\alpha$ végzet, miért is ide vesszük az illető szókat; $\alpha\upsilon\theta\epsilon\nu\tau\acute{\iota}\alpha = \text{אותנטיא}$; — $\beta\omicron\upsilon\nu\acute{\iota}\alpha = \text{בראוניא}$; — $\delta\eta\mu\omicron\sigma\iota\alpha = \text{דאמושיא}$; — $\delta\omicron\upsilon\lambda\epsilon\iota\alpha = \text{דוילא}$ metath. pro דוליא ; — $\delta\iota\alpha\phi\omicron\rho\iota\alpha = \text{דיאפוריא}$; — $\gamma\gamma\alpha\phi\iota\alpha = \text{הגרפיא}$ (valószínűleg meg van tartva η névelő, nem pedig $\gamma\epsilon\omega\gamma\omicron\phi\iota\alpha$, mint Bar Bahlul hiszi); — $\gamma\omega\nu\acute{\iota}\alpha = \text{גוניא}$; — $\delta\upsilon\sigma\epsilon\nu\tau\epsilon\rho\acute{\iota}\alpha = \text{דושנטריא} = \text{דושטריא}$; — $\acute{\epsilon}\gamma\chi\alpha\iota\nu\acute{\iota}\alpha = \text{איקניא}$ (l. I. fejj. 2.); — $\acute{\epsilon}\zeta\chi\lambda\eta\sigma\iota\alpha = \text{קלישיא}$; — $\epsilon\upsilon\lambda\alpha \beta\acute{\epsilon}\tau\iota\alpha = \text{אוילבניא}$; — $\delta\alpha\phi\iota\alpha = \text{תאפשיא}$; — $\delta\epsilon\omicron\lambda\omicron\gamma\iota\alpha = \text{תאולוניא}$; — $\delta\epsilon\omega\rho\iota\alpha = \text{תאוריא}$; — $\text{Ιταλία} = \text{איטליא}$; — $\chi\alpha\rho\tau\epsilon\rho\iota\alpha = \text{קרטריא}$; — $\lambda\iota\tau\alpha\nu\acute{\iota}\alpha = \text{ליטניא}$; — $\lambda\iota\mu\omicron\upsilon\rho\gamma\iota\alpha = \text{לימורניא}$; — $\text{Μακεδονία} = \text{מקדוניא}$; — $\mu\epsilon\tau\acute{\alpha}\nu\omicron\iota\alpha = \text{מטוניא}$; — $\mu\alpha\chi\rho\theta\upsilon\mu\iota\alpha = \text{מקרותמια}$ (helyesere pro מקרתומια); — $\text{νεομηγία} = \text{נומינא}$; — $\nu\eta\sigma\tau\epsilon\iota\alpha = \text{נישטיא}$; — $\omicron\upsilon\sigma\iota\alpha = \text{אוישיא}$ és דושיש ; — $\text{παιωνία} = \text{פאוניא}$; — $\text{πληροφορία} = \text{פלירפריא}$ és פלירופריא ; — $\text{παρόρησις} = \text{פאררیشיא}$; — $\text{σοφία} = \text{שפיא}$ (ellenben $\text{φιλοσοφία} = \text{פילושפותא}$!); — $\text{Συρία} = \text{שוריא}$; — $\text{σχῆματα} = \text{שכינא}$; — $\text{στρατία} = \text{אשמטריא}$; — $\text{τεχνολογία} = \text{טפνολוגיא}$ pro

"טכנ; — ὑπαρχία = הופרכיא; — ὑποχονδρία = אופוכידריא (talán pro: אוכוכנדריא); — φαντασία = פנטשיא; — Φρουγία = פרוניא; — ζειροτονία = כירוטוניא. — A mennyiben a szövegekből, s Castellus sokat forgatott szótárából következtethetünk, úgy látszik, hogy az ' ezen példák közül sok esetben elvesztette magánhangzói jellemét, s hátározott *j*-nek lett kiejtve (v. ö. II. fej. IV.).

Az említett kivételek mellett még egy feltűnő alak fordul elő, t. i. *ש*-szel. *παραλία* = פרהליש, mit talán *paralias*-nak olvashatunk; de egészen eltérő: *κολοζασσία* = קלקשיש és *νοπταλοπία* = נקטאלופיש. Nem igen segítünk, ha az első szónak alapjául *κολοζασσιον*-szót tekintjük. Michaelis ok nélkül gyanítja, hogy itt ninesen nominativusszal, hanem valami más esettel dolgozunk (l. alább), mi-lyenekkel még többször fogunk találkozni.

II. *as-rag*. Csak kevés ily végzetű szó van, mely vagy tisztán megtartotta *α*-al, *ἀρχιάς* = ארכאש : *δραστιάς* = הראשקיאש; — vagy *α* nélkül: *ἀνδριάς* = אודיש; rendhagyó: *κοβιλλή* = κογγυλλιάς, mit sajtó vagy íráshibának lehet venni, η pro *σ*, s akkor megfelel az előbbi szónak; végül szintén *ἀνδριάς*-nak egy másik alakja: *αδρινα*, mit nem tudok megmagyarázni.

III. *η-rag*. A magánhangzók tárgyalásából (II. fej. 4. III.) tudjuk, hogy *η* a szyrban leginkább mint *ι*, azaz hosszú *i* jelenik meg. Már ebből következtethetjük, hogy a ragban is a példák nagy részében *ι*-dal fogunk találkozni s ez valóban úgy van. Ezenkívül *η*-még mint *קפא*, igen ritkán mint *פתחא* jelenik meg *α*-val, a hol persze nem mutathatjuk ki, hogy hol ejtendő *ā* vagy *a*, vagy mint Michaelis némelykor akarja, *i* vagy *ē*. Ezen ' és *קפא* együtt két példában fordul elő, hol a rag aztán természetesen *jō*, illetőleg *jā*-nak hangzik. A példák ezek:

1. *η-rag* = *ī*: *δάφνη* = דאפני és דאפנא; — *γονή* = גוני; — *ἀνεώνη* = אנהמוני; — *διαθήκη* = דירתיקי; — *τίμη* = טימי (és טימא); — *εἰσαγωγή* = אישנוני; — *ἀνάγκη* = אננקי; — *ἐπιταγή* = אפיטוני; — *Ἀφροδίτη* = אפרודיטא; — *γογγύλη* = גונגולי; — *γῆ* = גי és גה; — *λογική* = לוגיקי; — *μουσική* = מושיקי; — *συλλαβή* = שולאבי és שולאבא; — *σιγή* = שיגי; — *σελίγη* = سيليني; — *σίλφη* = سيلפי; — *πεντηχοστή* = פנטיקוшти; — *Φοινίκη* = פוניקי; — *παραθήκη* = פרתיקי; — *κρηθί* = קריתי; — *Θεσσαλονίκη* = תשלוניקי.

2. *η* = *קפא* és *פתחא*, *α*-val: *ὕλη* = הולא (és הולא); — *τέχνη* = טוכנא; — *τροφή* = טרופא; — *ἀνατομή* = אნאטומא; — *ἀνατολή* =

אנטלא; — *ἐπιταγή* = אפיטנא; — *δύφνη* = אנפני (és ראפני); — *μηλότῃ* = מילתא; — *νομῆ* = נומא; — *συστατική* = שושמאטיקא (és שושמאטיקון); — *στολή* = אשטולא; — *στακί* = אשטקמא; — *σχολή* = אשכולא; — *χακκάβη* = אקקבא.

3. $\eta = i +$ וקפא; *ἡγεμονική* = אנהמוניקיא; — és *Ἀττική* (t. i. *γλώσση*) = אטיקיא. — Rendhagyó képzések: *λόγῃ* = לוכיטא és *μηχανή* = מאכנוש, mely utóbbi szintén csak casus lehet.

IV. *ηs-rag*. Itt is *i* áll az *η*-helyett, vagy וקפא, mint az előbbi ragnál, csakhogy וקפא mellett a *s* elesik, míg *i* mellett megvan tartva. Csak két példát ismerek *i*-vel *s* nélkül: *βουλευτής* = בולומי (és בולוטא) és *ποιήτης* = באומי. — Azonkívül rendhagyólag *ηs*-nek megfelelőendő וש rag áll. A különben szokott eljárásnál csak egy kivétel van, *ψωροδότης* = אכשרידין (nyilván *ψωροειδής* után képezve), melynek alapja kétségtelen az accusativus. — A példák:

1. *ηs = שׁיׁ*: *ἐξοργίς* = אונריש (metathesis): — *αὐθάδης* = אותאדיש; — *Ἄρης* = אריש; — *Ἑρμῆς* = הרמיש; — *πατριάρχης* = פטרירכא és פאטריראיכש (talán a második א pro ר; l. íráshibák I. fejt. 2.); — *πανδέκτης* = פנדקטיש; — *σχεπαστής* = שקפאשטיש; — *στρατηλάτης* = אשטרמילטיש.

2. *ηs rag = א (+ וקפא)*: *ἐξηγητής* = אכשיגנא; — *τετραρχίης* = אשטרמיוטא; — *τοπάρχης* = פיטרכא; — *στρατιώτης* = אשטרמיוטא; — *χιλιάρχης* = כילירכא; — *μητροπολίτης* = מטרופוליטא; — *ποδήρης* = פודירא; — *ἐπαγγελίστης* = אונגלישמא; — *ζαταράκτης* (= *ῥῥ*) = אקטרקמא; — *σοφιστής* = שופישטא; — *ποιότης* = פיוטיטא; — *κυβερνήτης* = קיברניטא; — *ζομῆτης* = קמונטא (נ?). — Két példában וקפא egy י-dal áll: *ἀγύροτης* = Castellusnál אנורתנא, de valószínűleg ו pro י áll, tehát: אנורתניא és *ληστής* = לשטיא.

3. *ηs rag = וש*: *συνεχής* = שונכוש; — *πτασίτης* = פהטימוש; — végre még וש és יׁ: *ἐπισεβής* = אושכייש. — Fentebbi nézetünk, mely szerint a tők között a szyrban semmiféle különbség nincsen, még azon tapasztalat által erősül, hogy — mint ezen összeállítás mutatja — az *ηs*- és *τηs*-végzetű főnevek sincsenek megkülönböztetve egymástól.

V. *ιs-rag*. A rag vagy tisztán mint ישׁ, vagy rendhagyólag bővítve mint יׁשׁ jelenik meg, eltekintve minden többeli különbségtől. A kivételek, hová a tiszta tőt mutató szók, mint pl. *σπυρίς* = אשפרידא is tartoznak, csak: *ἀέσις* = אינוש, egy szótag elvesztésével (azonban *אנהשיש* is), és *δῆρις* = דרא, miért is Castellus egy

sohasem használt *δηροη* szót vesz fel alapul; hasonló = *τάξις* = **מכשא** és **מכשא** (de *מכשיש* is); — továbbá *ἴασις* = **אישיש** mellett **אישפו**; — s végül az, az előbbi fejezetben a szabad továbbképzéshez sorolt eljárás, mely szerint a tisztán megtartott görög raghoz még a szyr rag **א** + **קפא** — járúl; t. i. *ἄωνις* = **אניישא**; — *σύνοψις* = **שונפשישא**; — s egy igen különös alak: **קרית**, melyet csak *χρίσις* mellé lehet állítani. Példák a szabályos helyettesítésre:

1. *ις* = **יש** (= *is*). Az *i* nincsen mindig megjelezve (v. ö. a magánhangzók fejezetében az illető helyen mondottakat): *ἀγλαοφῶτις* = **אנלופומיש**; — *Ἄρτεμις* = **ארטמיש**; — *αθηροίτις* = **אתרימיש**; — *ἄσπις* = **אשפש**; — *βάσις* = **בשש**; — *γῆ ἀμπελιτις* = **נהמפלמיש**; — *ἐπίκρασις* = **אפקרשיש**; — *ἐξλειψις* = **אקליפשיש** = **אנליפשיש**; — *ἔβις* = **יביש**; — *ἴρις* = **יריש**; — *κατάστασις* = **קאמטמאשיש**; — *κληματίς* = **קלימאמיש**; — *λέξις* = **לכשיש**; — *μητρόπολις* = **מטרופוליש**; — *νόησις* = **נהאפיש** (valószínűleg *η* pro *ω*); — *μυθρίασις* = **מודורישיש** = **אומדררישיש**; — *πλευροίτις* = **פליוורימיש**; — *πτῶσις* = **פטושיש**; — *πρότασις* = **פרוטמיש**; — *πρῶξις* = **פרפשיש**; — *στάσις* = **אשמיש** = **שמיש**; — *τάξις* = **מכשיש** (és **מכשא** = **מכשא**); — *τύλωσις* = **מולושיש**; — *φύσις* = **פישיש**.

2. *ις* = **יוש**, a mit tulajdonképen aránylagos ritkaságánál fogva inkább a kivételek közé lehet sorolni: *ἀγροστίς* = **אגרושמיש**; — (és **אגרושמיש**); — *βρωσις* = **ברושיש**; — *δρονις* = **אורנויש**; — *προσφώνησις* = **פרושפונייש** (egy szótag kiestével).

VI. *ες*-rag csak egyszer fordul elő egyes számban: *τριγομανές* = **טריכמוש**; — és egyszer a többes számban: *πλάκεις λίθιναι* = **פלκישלתינא**.

VII. *ος* és *ως* rag. A legnagyobb számmal mind a ragok között *ος* van képviselve, s dacára a példák nagy mennyiségének mégis csak csekély eltéréseket tapasztalhatunk. A megszokottabb helyettesítés persze az egyszerű átvétel, hol az *o* hosszú lesz, s *י*-val adatik vissza, a teljes rag tehát akkor **יש** és ugyanazon rag felel meg teljesen görög *ως* végzetnek, miért is az utóbbit ezen pont alá vetjük, s a megfelelő példákat az első csoportban az *ος* = **יש**-végzetű szók mellett idézzük. — Ezután számra nézve következik a **א** + **קפא** rag, hol *ς* elesett. A ritkább esetekhez tartozik az előbbi ragnál is felemlített továbbképzés: *ἔβενος* = **אבנושא**; — *ἄγρος* = **אגרושא** (metath. pro **אגרושא**): — *νόμος* = **נמושא**; — és a többeli *ο* kilökésével: *βῶμος* = **בומשא**; — *ἐβνοῦχος* = **אבנוכשא**; — *μάγειρος* =

מִנְרַשָּׁא ; — *mimos* = מוֹמַשָּׁא és *νόμος* = נוֹמַשָּׁא. — Ezen elisio קפא nélkül is előfordúl, de csak *ios* végzetű szóknál: *διούσιος* = דְּיוּשִׁישׁ ; — és *μόνιος* = מוֹנִישִׁישׁ ; — végre egészen rendhagyó: *κυνάνθρωπος* = קוֹנַטְרוֹפִישׁ ; — *πρωῖος* = פְּרִינִישׁ ; — és *χορδαλός* = קוֹרְדַּלֹּן, mi nyilván accusativus, épúgy: *πάπυρος* = פִּפּוֹרוֹן és פִּפּוֹרוֹן ; — *νήπιος* = נִפְנוֹן (íráshiba pro נִפְיוֹן) ; — a Castellusnál *ξενოდόχος*-nak vett אכשנרְכִין egyszerűen *ξενοδοχεῖον*-nak felel meg; *ὀξύχοιμος* = אוֹקִישְׁקוֹן ; — *ὕακινθος* = אוֹקִינְתוֹן és אוֹקִינְתוֹשׁ ; — *ἵπποτρόφος* = אוֹפְטְרִיקוֹן (pro אוֹפְטְרִפֶּן) ; — *λεξικός* = לִבְהַשְׁיָקוֹן. — Kevés példában elesik (l. fentebb): *Ἄδαϊος* = אֲדַאִי (Bernstein lex. Syr. I. 37.) — Mindezekből még az is látszik ki, hogy határozott elv az eljárásban nem uralkodik. Felemlítjük, hogy *i* a rag előtt kivételt nem tesz, s hogy *oos* rag az első helyen említett helyettesítéssel összeesik, t. i. = וּשׁ ; *τετραπλοος* = טֵטְרַאפְלוּשׁ. de leginkább accusativusa szerint: מֵטְרַאפְלוֹן.

1. *os* = וּשׁ ; *ἀγγρατος* = אַנְגְרַטוֹשׁ ; — *ἀρκτοῦρος* = אַרְקְטוֹרוֹשׁ ; — *ἀρρετικὸς* = אַרְרַטוֹשׁ, mi helyett Mich. אַרְרַטְקַשׁ ; — *ἄγγελος* = אַנְגְּלוֹשׁ és אַנְגְּלוּשׁ vagy אַנְהַלוּשׁ (csak a szent írás értelmében) ; — *ἄγριος* = אַנְגְרִיוֹשׁ ; — *ἀγριος* = אַנְגְרִיוֹשׁ (és אַנְגְרוֹ) ; — *ἀντίχριστος* = אַנְטִיכְרִישְׁטוֹשׁ ; — *ἄφινθος* = אַפְשִׁינְתוֹשׁ (és *ἀψίνθιον* = אַפְשִׁינְתוֹן) ; — *ἀμέθυστος* = אַמֶּתְשְׁטוֹשׁ (helyesere pro אַמֶּתְשְׁטוֹשׁ) ; — *βάτος* = בַּטוֹשׁ ; — *γένος* = גֵּנוֹשׁ ; — *γύφος* = גּוּבְכַאֲשׁוֹשׁ ; — *δίφρακος* = דִּיפְשְׁקוֹשׁ és דִּפְשְׁקוֹשׁ ; — *ἐχίνος* = אֶחִינוֹשׁ ; — *Ἐπίκουρος* = אֶפִּיקוֹרוֹשׁ ; — *εὐρόνοτος* = אֶוְרֹנוֹטוֹשׁ ; *ζωῶς* = זֹוּמוֹשׁ (a második i?) ; — *ἦλος* = אֵילוֹשׁ ; — *ὁ θεός* = אַתְאוֹשׁ ; — *θεολόγος* = תְּאוֹלוֹגוֹשׁ ; — *δαμνίσκος* = תַּאמְנוֹשׁ (l. előbbi fej.) ; — *θρόνος* = תְּרוֹנוֹשׁ ; — *ιατρός* = אֵימְרוֹשׁ és אֵימוֹשׁ ; — *ιέρως* = אַאהְרוֹשׁ ; — *ἰσχυρος* = אֵישְׁכְּרוֹשׁ ; — *κοινωνός* = קִינְנוֹשׁ ; — *κολοσσός* = קוֹלוֹשׁוֹשׁ ; — *κυκλάμιμος* = קִיקְלַמִּינוֹשׁ ; — *Κωκυτός* = קְקוֹטוֹשׁ ; — *λογικός* = לוֹגִיקוֹשׁ ; — *μέθοδος* = מֵתוֹדוֹשׁ ; — *νάρκισσος* = נַרְקִישׁוֹשׁ = נַרְקוֹשׁ = נַרְקִישׁ = נַרְקִישׁ ; — *ξένος* = כְּהוֹשׁ (pro כְּהוֹנוֹשׁ) ; — *ξένιος* = כְּשִׁנִּישׁ = כְּשִׁנוֹשׁ ; — *ὀβολός* = אֹבּוֹלוֹשׁ ; — *ὄχλος* = אֹכְלוֹשׁ ; — *ὀπός* = אֹפּוֹשׁ ; — *ὀμοούσιος* = אֹדִימִישׁוֹשׁ ; — *πυρός* = פּוֹרוֹשׁ és פּוֹרִישׁ ; — *πτωχός* = פּוֹטוֹכּוֹשׁ ; — *περιπατητικός* = פֵּהַרִיפְטַאמִיקוֹשׁ ; — *πλάτανος* = פְּלאַטַּמוֹנוֹשׁ ; — *Πόντος* = פּוֹנוֹטוֹשׁ (személynév) ; — *παρθένος* = פַּרְתִּינִנוֹשׁ ; — *σχῖνος* = שְׁכִינוֹשׁ ; — *συλλογισμός* = שׁוּלוֹגִישְׁמוֹשׁ ; — *σάφειρος* = שַׁתְּפִירוֹשׁ (ámbar bizonyos, hogy sémi szó, ilyen idegenszerű alakkal mégis csak a görögből juthatott a szyrba, nyilván a LXX. befolyása alatt) ;

— τετραγώνος = שמראגנוש; — τυφωνικός = טופוניקוש; — τύπος = טופוש (Bar Bahlul szerint τῶπος; én Cast. szerint); — τριταῖος = טריטהאוש; — ὁ ὕος = אאיוש; — ὕπατος = הופטוש; — φιλόχριστος = פילוכרישטוש; — φλόμος = פולומיש; — χόρος = כורוש; — Χρυσόλιθος = כרושתלוש (helyesere pro כרושתלוש); — χυλός = כולוש; — ὠκεανός = אוקיאנוש. — Mint feltűnő alakot külön említék: σχόγιος = שניכוש, melyben metathesist látunk, s ezenkívül az *i* a ragból a szóba lép. — Alakilag ezen rendes helyettesítéssel tökéletesen összeesik az *ωσ*-ragnak helyettesítése, melyre a példák: αἰτοσχεδῶς = אוטוכשהדיוש (l. fentebb *σχ* és *ε* alatt) és אוטופהדיוש pro אוטוכהדיוש; lásd íráshibák); — αἰγοκέρωσ = הגוקרוש; — πάντως = פנטוש; — (és a tiszta tövel ἰθρος = אדרוטוש).

2. *ος* = א és ו. Néhány esetben az egyszerű א mellett י is van, úgy hogy a rag א י azaz *io* és *ijö*. Csak helyesérének vagy valódi metathesisnek lehet magyarázni. ἀώριος = אאוריא; — ἀέριος = אאריא; — αἰγίριος = אאירו (és אאירוש); — ἄτομος = אטומא; — ἀτάραχος = אטרכא; — ἀναγκαῖος = אאנקיא; — ἄσωτος = אשוטא = אשוט; — βαρβαρός = ברבריא; — ἐπιτρόφος = אפיטרופא; — ἐπίσκοπος = אפישקופא; — ἡγίολος = הגיוכא; — θεόφιλος = תאויפללא; — κιβωτός = קאבותא; — κόσμος = קומא; — κολοσσαῖος = קולשא; — λαθολικός = קלויקיא; — λάμνος = קמינא; — λοιμήτης = לקמינא; — κόπρος = קכיא (pro ק, tehát: ככרא, vagy talán ככרא); — γάλαθος = קלוטא; — κόπρος = כופרא; — μουσικός = מושיקרא (l. előbbi fej.); — μόδιος = מדותא (tulajdonképen a latin *modius*); — Μακεδόνιος = מקדוניא; — Μηδῖος = מדיא; — μῶμος = מומא; — νεόφυτος = נהאופוטא; — ξένος = אכשנא; — ξεινός = אכשניא (utóbbit Castellus nyilván feleserélte ξεινός-szal; a szyrbán mind két szó egyaránt használtatik mint főnév és mint melléknév); — ὀρθόδοξος = ארתדקשא; — οἰκονόμος = אקינומא; — παιδαγωγός = פדאגנא = פדהגונא = פדהגונא; — πελασγός = פלרגא; — πρόλογος = פרולוגא és פרולוגיא; — σατυριασμός = שאטריאשמא; — συνήγορος = שנגרא; — σχύφος = אשקפא; — σπόγγος = אשפונא; — στόμαχος = אשטומכא; — στύλος = אשטונא; — στρουγγός = אשמרטיגא; — στρῆνος = אשמרניא (metath. pro אשמרניא); — στρογγύλος = אשמרניגא; — ἐποδιάκονος = הופדיקנא; — ὕπαρχος = הופרכא; — φατός = ופא (?!); — φθισιακός = פתישקיא; — φιλόσοφος = פילושוֹפא; — χριστιανός = כרישטינא. — Metathesist kell gyaníta-

nunk még *σχοῖνος*-ban = שכוניא, de összetételben ὀξύσχοιμος = אוקשימן (l. fentebb).

VIII. *ος*-rag. *ς* megtartva és *υ* = *ו*: *πίτυς* = פיטוש; — *ναρδό-σχαυς* = נארדושטכוש; — *ς* elejtve és *υ* = *י*: *παχύς* = פאכי.

IX. *ευσ*-rag: *βυρσεύς* = בורשיא; — *θεσσαλονικεύς* = תשלוניקיא. — Itt tehát az *ευ* hasítva van.

X. *ον* és *ων* rag. A legtermészetesebb alak *ον*- és *ων*-ragoknál — megfelelőleg *ος* és *ως*-ragnak — ן, s a példák legnagyobb része valóban azt mutatja. Ezen ragoknál a megelőző *i* sokkal nagyobb szerepet játszik, mint *ος*-nál. A többség ugyan egyszerűen visszahadja a *ιον*-ragot, de azonkívül nagyszámú példából majd az *i*, majd pedig az *o* kiesik, úgy hogy a szyr rag י' vagy ן. Ritkán esik el az ן s a rag akkor נ' vagy csak נ; — kevés példában meg az *ον* raghoz is egy *i* járult részben methatesis által. — Az *ων*-végzet legnagyobb részt az első helyen felsorolt esettel esik össze, azonkívül pedig továbbképzést mutat fel, s ragja ונא. A példák ezek:

1. *ον* = ן: *βάλασσιμον* = נבלאשמן; — *ἄκρατον* = אקרτון; — *ἀραικόν* = נאריקון; — *γήροσπον* = באשטכון (ismeretlen; Cast. szerint = ranunculus és allium); — *δίπτουχον* = דפטוכון; — *ἔχτομον* = הקטרמן (?); — *σίσαρον* = שיסארון; — *σεύτιλον* = שהותילון; — *μύρον* = תורון; — *σέλινον* = שאלניון ellenben: *πετροσέλινον* = פאטרושילון; — *ζώπυρον* = שפרון; — *σίαλον* = שיאלון; — *σύμφυτον* = שומפוטון; — *θάτρον* = תואטרון = תואטרון; — *κρίθμον* = קריתמן; — *πετεινόν* = פאטיניון (tulajdonképen *πετεινά*); — *ἐπίθυμον* = אפתמן; — *ἔλαιον* = אלון; — *ὄργανον* = اورגνον; — *ὄθρον* = ורון; — *νάσκαφθον* = נארκαφθον = נאשכאפתון; — épen úgy *μάλλον* = מללון.

2. *ων* = ן: *ἀγαθοδαίμων* (a classicus nyelvben csak a belőle képzett szavak fordulnak elő) = აנתדימן; — *ὀρίζων* = اورיוון; — *Πλατων* = פלטון; — *ἄκμων* = אלკמן (?); — *ἐυροκλύδων* = اورקלίδון; — *γλήγων* = גליקון; — *τύφων* = טפון; — *ἀρτέμων* = არטמן (az első ן 2?); — *μηχων* = მიკון (és მიკონა).

3. *ον* = יון: *βούρθαλμον* = ბოფთლმון; — *χύμινον* = კომნიონ (metath.).

4. *ιον*-rag. *α*) *ιον* = יון: *εὐαγγέλιον* = აუნგლიონ; — *δημόσιον* = დიמושინ; — *ὕπωροφυλάκιον* = აპოფილაკიონ (mintegy *ὑποφυλάκιον*-ból képezve); — *ὄπιον* = აოპიონ; — *σατύριον* = სათურიონ; — *προοίμιον* = პრომიონ. — *β*) *ιον* = ן: *ἀψίνθιον* = აფსინთონ és metathesisszel:

² Ευφώρητον = אפוריכון; — γ) ιον = in: γυινάσιον = גמנשין; — ὀφάριον = אפשרין; — σάδιον = אשמדא; — ξενοδόχιον = אשכנזוכין; — σιτάριον = שיטרין; — κοιμητήριον = קומיטרין és קומטרין; — δ) ιον א' vagy א. ὑπωπιον = אופופא (pro אופיא); σάβλιον = אצטבלא.

4. ων = ונא vagy נא. ἀγών = אגונא; — ἄρχων = ארכונא; — ἀλών = אולנא; — εἶζων = יוקנא; — χεῖμων = כימונא; — σίφων = שיפונא; — χακοπράγμαον = קקופרנמנא (Castellusnál n. előtt ש' áll?); — és ζανών = קנזנא.

Természetes ωον-végzet az első helyen közlött alakkal egyenlő: ἀειζώον = אייצון.

Más esetek rajjai. Már az *a*-ragnál s azóta többször említettük, hogy némely szó nyilván *más raggal* van képezve, nem pedig a nominativusból. Bizonyos szabályt ezen eljárásnál nem állíthatunk fel, mert egészben csak ritkán fordul elő. A példákat az előbbi pontokban kellő helyen felhoztuk. A szyr nyelvnek önállósága még azonkívül megengedte, hogy egyes görög szókat nem a szyr grammatica szerint ragozták, hanem még a görög esetragokat is átvették. Leggyakoribb példákat erre a többesszámú ragok *αι* és *α* mutatgatnak. ὄπλαι = אופלי; — ἐθαγγέλισται = אונגלישטא; — ἐπιθρόναι = אפיתרוניו; — Ἀθήναι = אθηνש (nyilván accusativus); — Συράκουσαι = שרקושא; — πλάκες λίθιναι = פלקישלתינא; — továbbá *a*-rag: ὄδνα = אודנא; — ἐθαγγέλια = אונגליא; — ὑπομνήματα = אופומנימאטא; — στοιχεῖα = אשמוכשא; — ἀσώματα = אשומטא; — τραγήματα = דרנמאטא; — σύνετα καὶ ἀσύνετα = שונשאואשונטא (Sachs, II. 43.). — Különb. felsorolom még mint különösen jellemzőket: accusativus: στάσιον = אשטאשין; genitivus: γῆ' Ἐρέτριαις = גוהרהטריאש; — plur. nominativus: στοιχοί = אשטואיקו; — plur. dativus: ἐν ἀνάγκαις = באננקייש; — egészben látjuk már ezen példákból is, hogy a hangváltozások nagyjában megfelelnek a II. fejezetben a szóban talált hangváltozásoknak.

8.

Függelék.

Az ige.

A bevezetésben jellemzet fogalomkörök, melyekből a szyr nyelv merítette a görög idegenszavakat, már arra vezetnek minket, hogy *ige* egészben véve csak kevés hatolhatott be a szyr nyelvbe. És valóban, a példák oly csekély számmal fordulnak elő, hogy szabály, vagy csak áttekinthető csoportokat alkotni lehetetlen — illetőleg fölösleges. — Csakhogy a szyr nyelv ebbeli szabadságának egy példáját adjunk, felsorolok egy néhány érdekes igét. Az alapalakban (perf. act.); **טנן**, Castellus szerint *τηγανίζω*-ból átvéve; abból továbbképezve: **טננא** és **טיננא** = sartago, **טוננא** = tribulatio; **מטננא** = frixus (?); — nézetem szerint közelebb áll maga *τήγανον*, mi-ből azután **טנן** ige denominálva volna; épúgy **אטננא** = **טוננא** és **מטננא** már közvetlen **טנן**-hoz tartozik. — **רר** = *δηρώ*; — *μύσσω* = **מי**; — Továbbá néhány denominált ige: **אתיונן** = Graecus factus est, ab: **יונא** = *Ιωνία*; — **פנטש** = imaginatus est, ab: **פנטשיא** = *φαντασία* = **אתקברנט** = gubernatus est, ab: **קוברניטא** = *κυβερνητής*; — **קתלק** = catholicum creavit és **אתקתלק** = catholicus creatus est, ab: **קתוליקוש** = *καθολικός*; — **אתכרשטנן** = christianus factus est, ab: **כרישטינא** = *χριστιανός*. — Használtatnak azonkívül — persze inkább mint idézetek — eredeti görög igealakok is; így: *φάγομαι* = **פנומא**; — *ἰστώμεν καλῶς* = **שטומנקאלוש** «strenue insurgamus!» — *Κύριε ἐλέησον* = **קורילליש**; — Végre az infinitivus praes. mint főnév: **גאוריודא** = *γαυριῶν*.

Dr HEINRICH KÁROLY.

A M. TUD. AKADÉMIA NYELVÉSZETI KIADÁSAI.

Kaphatók a M. T. Akadémia könyvkiadó hivatalában Budapesten (Akadémia-épület) s minden hazai könyvárúsnál:

- NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK.** Kiadja a M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. Szerkeszti Hunfalvy Pál. I—X. kötet 30 füzetben. 1862—1873. (8-adrét 300 iv.) Ára egy 10 kötetből álló teljes példánynak 15 forint. Egy-egy kötetnek ára különvéve 1 frt. 50 kr. Az I-ső és X-dik kötet külön nem adatik.
- NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK stb. XI-ik kötete. AZ OSZTJÁK NYELV.** Nyelvtan, Szöveg és Szótár. Irta Hunfalvy Pál. 1875. 30 iv. Ára 3 frt.
- NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK stb. XII. XIII. és XIV. kötet.** Szerkeszti Hunfalvy Pál. Ára egy-egy kötetnek 3 frt.
- A KONDAI VOGUL NYELV.** Irta Hunfalvy Pál. (Nyelvtudom. Közl. IX. köt.) Ára 1 frt. 50 kr.
- CHRESTOMATHIA FENNICA.** Hunfalvy Páltól. Pest. 1861. (8-adrét. XIV. és 580 lap.) Ára 1 frt.
- REGULY ANTAL HAGYOMÁNYAI.** A Vogul föld és népei. Kidolgozta Hunfalvy Pál. (4-adrét, VII. és 364 lap.) Ára 2 frt.
- MAGYAR-UGOR ÖSSZEHASONLÍTÓ SZÓTÁR.** Irta Budenz József. I. füzet. (1—16 iv) 1873. 8-adrét. Ára 1 frt.
- ERDEI- ES HEGYI CSEREMISZ-SZÓTÁR.** Budenz József. (A Nyelvtudom. Közlemények IV. kötetéből.) Ára 50 kr.
- NYELVEMLÉKTÁR.** Régi Magyar Codexek és nyomtatványok. Kiadja a M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. Szerkesztik Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Áron. I—V. köt. 1876. 8-adrét Ára 8 frt.
Egyenkint Ára 2 frt.
- RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA.** I. kötet. Középkori költői maradványok. Közzéteszi és jegyzetekkel ellátja Szilády Áron. 1878. Ára 2 frt.
- ÉRTEKEZÉSEK A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.** I—IV. köt. 1869—1875. Ára 7 frt 80 kr.
- RÉGI MAGYAR NYELVÉSZEK** Erdősitől Tsétsüig. Kiadta Toldy Ferencz. Ára 2 frt.
- A MAGYAR IGEIDŐK.** Irta Szarvas Gábor. Ára 1 frt.
- A MAGYAR NYELVUJITÁS** óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata. Irta Imre Sándor. Ára 1 frt.
- A HELYES MAGYARSÁG ELVEI.** Irta P. Thewrewk Emil. Ára 50 kr.
- FINN NYELVTAN.** Fábíán Istvántól. Pest, 1859. Ára 50 kr.
- KALEVALA.** A finnek nemzeti eposza. Fordította Barna Ferd. Ára 1 frt.
- ABUSKA.** Csagatájtörök szógyűjtemény. Vámbéry Á.-tól Pest, 1862. Ára 40 kr.